

નિવેદન

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામની શુદ્ધ એક ગ્રંથ જ છે. એને માટે તેના લેખક ભાઈ મોતીચંદ જે પ્રવાસ કર્યો છે તેને માટે કયા સંપ્રદેશમાં તેને અભિનંદન આપવું તે લક્ષમાં આવતું નથી. ગ્રંથની અંદર કર્તાના, સરિત્રને, અંગે કંઈક જાણતો લીધો છે તે પ્રારંભમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સર્વથા સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. પરંતુ ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ પાછળ સો પાનામાં જે અનુક્રમો આપ્યા છે તેના પરિશ્રમની તો ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી. ૫૪ પૃષ્ઠમાં ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ ૪ પૃષ્ઠમાં અતિમ વક્તવ્ય આપ્યા પછી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ત્રણ ભાગમાં—આઠે પ્રસ્તાવેના ભાગ્યવતરણમાં આવેલા રથાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આઠ પૃષ્ઠમાં આપ્યો છે, પછી એક પૃષ્ઠમાં ઉઘાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે, પછી ૪૨ પૃષ્ઠમાં પાત્રો અને રૂપકોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે અને છેવટે વ્યંજનોના વિવિધાનુક્રમ ૪૭ પૃષ્ઠમાં સ્વર સાથેના અનુક્રમથી આપવામાં ઘણો પ્રવાસ કર્યો છે. આ અનુક્રમની વિવિધસંખ્યા ૧૫૪૭ ની થયેલી છે. તે વાંચતાં લેખકના પ્રવાસનું કાંઈક ભાન થઈ શકે તેમ છે.

આ છુટ્ટો વિવિધાનુક્રમ પણ પ્રારંભમાં ૫૪ ૨૨ માં આપ્યો છે. આમુખ પણ લેખકે લખ્યું છે. આર્થિક સદાયક શેઠ વાડીલાલભાઈ પુનમચંદનું જીવન પણ તેમજો જ લખ્યું છે.

આ બધી જાગતમાં લેખક ભાઈ મોતીચંદનો પ્રવાસ જોનાં આગમ્યુધી સભા તરફથી છાપેલા અનેક પુસ્તકોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. આ બધો પ્રવાસ ચિત્તા ઉત્સાહથી અને આ ગ્રંથની વસ્તુ પરના અસાધારણ પ્રેમથી થયેલ હોવાથી તેને માટે વખતનો કે મગજનો ભોગ આપવામાં તેની લેખકે પાછી પાની કરી નથી.

આર્થિક સદાયક ભાઈશ્રી વાડીલાલભાઈના અને ચિદંજીઓ રતિ-લાલભાઈ અને ધીરંજીલાલભાઈ સદ્ગુણી હોવા સાથે પિતાના પગલે આવનારા હોવાથી તેઓ જૈનવર્ગમાં સારી અને ઉચ્ચ પંક્તિમાં મહારાને ભાગ્યશાળી થયા છે. અને આ પ્રસંગે તે બધુઓની સરખે સરખી જોડોના પળ આભાર માનીએ છીએ.

પ્રારંભમાં આ ગ્રંથ વાંચવાની વાચકની જિજ્ઞાસાને ન શકતાં આ નિવેદન ટૂંકમાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

પ્ર. આવજી શુદ્ધિ ૧૫ } શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા
વિ. સં. ૧૯૯૫ } ભાવનગર.

શેઠ વાડીલાલ પુનમચંદ

જન્મ : વિક્રમ સંવત ૧૯૨૧ દેહોત્સર્ગ : વિક્રમાર્ક ૧૯૮૮ ચૈત્ર વદ ૧

ખારાપાટમાં આવેલા શ્રી રાધણુપુરના આ વ્યવસાયરસિક વિશિષ્ટ ધર્મ-રચિવાળા સન્મનનો જન્મ વિ. સંવત ૧૯૨૧ માં થયો હતો. રાધણુપુરમાં જૈનધર્મની જાહોજલાલી છે. એનો સિતારો ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતો છે. એ શહેરે અનેક લક્ષ્મીપતિઓને જન્મ આપ્યો છે. રણુને કંડિ આવેલ એ નવાખી રાજ્યના રેલ્વેથી દૂર પડેલા શહેરે પોતાના અનેક સુપુત્રોને વ્યાપારની શોધ માટે મુંબઈ મોકલી આપ્યા છે, તેઓમાંના એક શ્રીયુત વાડીલાલ પુનમચંદ હતા. ખૂદ શહેરમાં સામાન્ય ધંધાને કારણે એ રણુકેશળના ભદ્રશહેરે જૈનપુરીનું સુરમ્ય નામ ધારણુ કરી અનેક ધર્મસ્થાનો અને મંદિરોથી ભરપૂર બનાવી જનતા પાસે એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ત્યાંની સુંદર હવેલીઓ કે રથાનો મુખ્યની સારી કમાણીનું જ્વલંત ચિત્ર રજૂ કરી પરદેશ ખેડતા સાહસિકોની ધર્મભાવના અને સુરુચિનું પ્રદર્શન કરી રહેલ છે અને દૂર છતાં અનેક પ્રવાસીઓને પોતાની તરફ આકર્ષે છે.

આત્મા રેલ્વેથી દૂરના શહેરમાં શેઠ વાડીલાલભાઈનો જન્મ સદ્વિચાર-શાળી ધર્મભાવનાપ્રધાન કુટુંબમાં થયો. તેમના પુરોગામી વડીલબધુ શ્રીયુત હરગોવિન્દલાલ પુનમચંદના પરિચયમાં જેઓ આવેલા છે તે સર્વે તેમની ધર્મ-શ્રદ્ધાની અને વ્રતનિયમાદિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા અઘાપિ પર્વત કરે છે. સુરુચિ અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા આત્મવર્ગની વચ્ચે ધર્મસંમુખ કુટુંબમાં જન્મ થવો એ પણ સુપુણ્યના યોગે જ બની આવે છે. શ્રી વાડીલાલ શેઠને એ લાલ સારી રીતે મળ્યો અને તેને પરિણામે તેઓ આજીવન વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક ધર્મમય જીવન તરફ પ્રેરતા રહ્યા અને બનતી સર્વ રીતે એનો દ્રવ્ય અને ભાવથી સ્વીકાર કરી એની આજ્ઞાનો અમલ કરવામાં જીવનસફળતા માનતા રહ્યા. આ રીતે તેમના આ મનુષ્યભવની સુંદર શરૂઆત રાધણુપુર શહેરમાં થઈ. પિતાનું નામ શેઠ પુનમચંદ માણેકચંદ હતું. તેઓની રાધણુપુર શહેરમાં સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી, છતાં સમાજમાં સ્થાન ઉચ્ચ હતું.

શેઠ વાહીલાલ પુનમચંદ.

જન્મ વિ. મ. ૧૯૨૧

સ્વર્ગવાસ વિ. મ. ૧૯૮૮ એન વદિ ૧

શ્રી મહોદય પ્રેમ-ભાવનગર

શ્રી હરગોવિન્દદાસ અને શ્રી વાડીજાલ લાઈએ પિતાનું નામ વધારે દીપાવ્યું અને સમાજમાં તેમજ ધર્મક્ષેત્રમાં આગળ પડતો જાગ લઈ પિતાનો આજ્ઞમાં વધારો કર્યો. એક મધ્યમસરનું જીવન બ્યવહારમાં કુશળ રહી, ધર્મભાવનાથી જાગ્રત રહી, સેવાભાવમાં સર્વિશેષ રસ લઈ, ઔદાર્ય અને ઉત્સાહથી ખરી રીતે પ્રગતિ કરી શકે છે તે જાણના લાપક હોઈ શેક શ્રી વાડીજાલ જાણનો જીવનપ્રવાસ આપણે અવલોકી જઈએ.

તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન રાધણપુરમાં વ્યતીત થયું. ઇંગ્લિશનો અભ્યાસ પણ તે યુગના પ્રમાણમાં તેમણે કર્યો. વડીલ ગંધુ હરગોવિન્દદાસના રથાનિક જાહેર જીવનનો અભ્યાસ કર્યો. ધર્મનો પ્રાયમિક અભ્યાસ તે વખતના સાધનોને અનુરૂપ ઠીક પ્રમાણમાં કર્યો. સાથે ધર્મરસિ જાગ્રત રહે તેવા અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. રાધણપુરમાં ધર્મશ્રદ્ધા અસારે પણ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં ઠાંઈ જૈન રાત્રે બોજીન કરે કે તિથિએ લીધું સાખ જનાવે એ અત્યારે પણ અશક્ય જનાવ ગણાય છે, તો વીસમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં તો એને માટે સવાજી જ ન હોય. નિત્ય દેવપૂજન, આતુર્માંસમાં દરરોજ પ્રતિષ્ઠમણ અને પર્યુષણમાં મયાશક્તિ તપ અને વ્યાખ્યાનશ્રવણ આદિ તો ત્યાં પરિપાટીથી જ ચાલ્યા આવે છે. એમાં વળી વિશેષ શ્રદ્ધાવાન કુટુંબમાં એની જ્યોતિ અખંડ અને સર્વિશેષ રૂપે જાગતી રહે તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ રીતે ધર્મભાવના અને વર્તમાન કેળવણીનું એકીકરણ કરી શ્રી વાડીજાલલાઈ મુંબઈ આવ્યા.

મુંબઈની શેરખંજર તે વખતે જગલગ નવીન તૈયારીમાં હતી. તેમણે શેરખંજરનો થોડો વખત અનુભવ લઈ તેના દલાલ તરીકે કાર્ય શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં અંપાગલીમાં વાસ કર્યો. આ વખતમાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા અને આવક ક્રમે ક્રમે વધતાં જ ચાલ્યાં. તેઓ સાઘાઈમાં માનનાર હતા અને આજર જળવાય તે રીતે ખૂબ ચીવટથી ધંધો કરનાર હતા. તેમના પર માહકોનો નિર્ભેળ વિશ્વાસ હોઈ તેઓ ઉત્તરોત્તર વધતા ગયા અને સાથે ધર્મક્રિયામાં અને શાસનસેવામાં પણ વધતા ગયા. કુટુંબના ધાર્મિક સંસ્કારો અને શ્રદ્ધાનું મજબૂત વાતાવરણ તેમને આખા જીવનમાં સદાય કરતું રહ્યું અને તેઓની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા સદૈવ વધતી ચાલી. તેમણે પોતે મધ્યમ કેળવણી લીધેલી હતી, છતાં તેમનો કેળવણી તરફ સદૈવ એટલો રસમય હતો કે તેમણે અનેક કેળવણી લેનારને પ્રચલ તથા પ્રગટ મદદ આપી હતી અને કેળવણી આપનાર કે તેમાં સદાય કરનાર

પોતાની આંખો ૬૭ વર્ષ પછી સદાને માટે ગંધ કરી, એ વાતને સાત વર્ષો વહી ગયા છતાં તેમનો સુવાસ હજી ચોમેર પ્રસરતો જણાય છે, એમના મુપુત્રો હજી પણ એને વધારે વિકસાવે એવાં અનેક ચિત્તો જણાય છે અને જનમેવાના તથા ધર્મનાં વિશિષ્ટ પરિણામો હજી અનેક પ્રકારે અને અનેક રીતે જોવાની તમન્ના પૂરી કરવામા આવશે એમ દેખાય છે.

વ્યવહાર જીવનમાં અનેક બનાવો ચાલુ આદારમાં ગળ્યા કર છે તેની નોંધ રાખવાની આપણને ટેવ નથી, છતાં જે મળે છે તે પરથી મનુષ્યની અંતરદશા સમજવા પૂરતી તો આપણને સાધનસામગ્રી સાંપડે છે. આ રીતે વિચારતાં જેક વાડીસાલ પુનમચંદનુ જીવન વ્યવહાર, ઉચ્ચગ્રાહી, મેવાભાવી અને ધર્મમય હતુ એમ વગરશંકાએ કહી શકાય તેમ છે. એવા સાદા જીવનમાં ભલે બનાવોની સંકીર્ણતા ન હોય, ભલે એમાં ચમત્કારના તરંગો ન હોય, ભલે એમાં નાટકીઆ ફેરફારો ન હોય, પણ એમાં રસ છે, એમાં સંતોષ છે, એમાં સેવા છે, એમાં મુખ્ય છે, એમાં હૃદય છે, એમાં ભાવના છે અને એમાં વ્યવહારની ચાનીઓ છે. સાદા અને મેવામય તથા ધર્મમય જીવનની બિહારી છે, એ ચાલુ હોય ત્યારે આનંદ આપે છે, એ હાલતું હોય ત્યારે છાયા આપે છે, એ વિશીર્ણુ થઈ જાય ત્યારે દાખલો મૂકી જાય છે. ભાવના અને ધર્મમય, સેવા અને ક્રિયામય જીવનની બિહારી છે અને તે દૃષ્ટિએ રોક વાડીસાલ પુનમચંદના જીવનની સફળતા છે. એમના આત્માને શાંતિ હો !

એ. જિ. કાપડિયા

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિનવ છાપ પાડનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની ઉપ-
મિતિલવપ્રત્યા કથાના પીઠબેસુ ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ “શ્રી જૈન
ધર્મ પ્રકાશ” માસિકમાં કટકે કટકે સં. ૧૯૫૬ ના જોડ થી સં. ૧૯૫૯
ના ફાગણ સુધીમાં પૃ. ૧૮૮ માં પ્રકટ થયું છે.

પ્રથમના ત્રણ પ્રસ્તાવેનું ભાષાવતરણ સંવત ૧૯૭૭ માં પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું. (પ્રથમ વિભાગ). એ જ પ્રસ્તાવેને સુધારીવધારી સં. ૧૯૮૧ માં
એ પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી. એનાં પૃષ્ઠ
૬૯૨+૪૦ મળી કુલ ૭૩૨ થયાં.

ચોથા અને પાંચમા પ્રસ્તાવેનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ ઠરી સંવત
૧૯૮૦ માં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મારફત બહાર પાડ્યું. (દ્વિતીય
વિભાગ). એનાં પૃષ્ઠ ૭૬૮+૩૬ મળીને ૮૦૪ થયાં.

અને છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા પ્રસ્તાવેનું ગુજરાતી અવતરણ સદર
સંસ્થા મારફત સં. ૧૯૮૨ માં બહાર પાડવામાં આવ્યું. (તૃતીય વિભાગ).
તેનાં પૃષ્ઠ ૬૨૮+૪૪ મળી કુલ ૬૭૨ પૃષ્ઠ થયાં. આ પ્રમાણે સદર ત્રણ
વિભાગ મળી સમુચ્ચય ભાષાવતરણમાં એની આનુષંગિક બાબતો સાથે
થઈને કુલ પૃષ્ઠ ૨૨૦૮ નો અંદાજ થયો.

અવતરણના પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું હતું કે “આ
અંધના કર્તા ક્યારે થયા, એમનું જીવનજીત કેવું હતું, એમનો આદર્શ કેટલો
શુદ્ધ હતો, એમણે અંધકર્તા તરીકે કેટલું જીવિત્યાતુર્ય બતાવ્યું હતું, એમનો
અનુભવ કેટલો સર્વગ્રાહી હતો, એમનું જ્ઞાન કેટલા વિષયોમાં વ્યાપી રહેલું
હતું અને એમનો જનસમાજનો અભ્યાસ, માનસશાસ્ત્રની ઝંઝાઝાએ ઉતર-
વોની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાબૂ કેટલા મજબૂત હતા તે ઉપર એક
સવિસ્તર ઉપોદ્ધાત ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે. ”

આ ધ્વજા ત્રીજો વિભાગ બહાર પાડતી વખતે પૂરી થઈ નહિ. મને કે
પ્રકાશયિત્રી સંસ્થાને ખ્યાલ નહોતો કે ઉપોદ્ધાત વિભાગ એક અંધ જેવો
થઈ જશે. ધારણા કરતાં અંધનું દળ ધણું વધી ગયું છે એટલે જેમણે

અગાઉથી તેની કોમતને અંગે આક આના વધારે એટલે રૂ. ૩૧ આપેલા છે તેમને તે આ અંચની કીમતમાંથી મળેરે આપવામાં આવશે, એટલે કે તેમને અઢી રૂપિયે આ અંચ મળી શકશે.

વિજ્ઞાપતથી આવ્યા પછી આ ઉપોદ્ધાત માટે સાધનો એકઠાં કરવા માંધાં. અંચની વિશિષ્ટતા જતાવવી હતી, અંચકારના ચરિત્ર પર ચર્ચા કરવી હતી, શ્રીમાન હરિભદ્રમુરિ અને અંચકાર મહાત્માના સમય પર ઉપસન્ધ સાધનોનો ઉપયોગ કરવો હતો, લેખકના સમયમાં જનતાની વ્યાવહારિક, સાંસારિક, આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધનિયમક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની તપાસ કરવી હતી. તે કરતાં અંચમાંથી જ ધણું સાધનો મળી આવ્યા, એ સર્વ વિચારણાને એકત્ર કરવામાં અને તેને આકાર આપવામાં લગભગ પાંચ વર્ષ નીકળી ગયા. ઉપોદ્ધાત લગભગ તૈયાર થયો ત્યાં ખે વર્ષ જોડમાં જવાનું થયું. આટલે લાંબે ગાળે આ ઉપોદ્ધાત જનતા સમક્ષ મૂકવાનું અને છે, તેમાં મને તો આનંદ થાય છે, પણ તે સાથે થયેલ ઢીલ માટે મારે ક્ષમા વાચવાની છે અને તે વગરસંકોએ મારું છું.

ઉપમિતિ કથાઅંચ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમાં મહાકથાના સર્વ અંગો છે: એમાં કાવ્ય છે, ચમત્કાર છે, રૂપક છે, ભવ્યતા છે, વિશાળતા છે, સાપેક્ષ ભાવ છે અને એમાં વિમળાલોક અંજન (જ્ઞાન), તત્ત્વપ્રીતિકર જળા (દર્શન) અને મહાકલ્યાણક ભોજન (ચારિત્ર) ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે, છતાં એને શોધવાં પડે તેમ છે. એ કાંઈ અરેખીઅન નાદૃશ કે રોખી-સન કુઝો જેવી કથા નથી કે એ રધુ, માધ કે કિરાત જેવું કાવ્ય નથી, એ માત્ર રૂપક કથા નથી કે ન્યાયનો અંચ નથી, એ અમુક નથી કે તમુક નથી એમ વધારે કહેવા કરતાં એ સર્વ છે, એમાં સર્વ છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે.

મનુષ્ય સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ, આંતર અને બાહ્ય જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોને વણી દેવાની વિશિષ્ટ આવડત અને અસાધારણ પ્રતિભાદ્વારા એ સર્વને વિચારરપટતાપૂર્વક જતાવવાની કળા-આ સર્વ બાબત આ અંચના પ્રથમ વિભાગમાં જતાવી છે.

અંચની મહત્તા સ્વયંક સોળ બાબતો મેં તારવી કાઢી છે તે માત્ર દિગ્દર્શન રૂપે છે. વિશેષ અભ્યાસી એમાં ધણો વધારો કરી શકે તેમ છે. એમના અંચને મહાકથા ગણવાનાં કારણો, એમાં રહેલું કાવ્યત્વ અને લેખકની શાસ્ત્રશીની અનુસરવાની વિશિષ્ટ ભાવનાને સફળ જતાવવાની રોચક પદ્ધતિ

પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની બાબતોનો અત્ર નિર્દેશ કરવા જતાં તો ઉપોદ્ધાતનો ઉપોદ્ધાત થઈ જાય. સૂણ વાત એ છે કે આ અભિ-નવ ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનને યોગ્ય નથી. એમાં રહસ્ય છે તે વાંચતાં વાંચતાં ખૂણતું જશે. રૂપક કથાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજનું સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય-જ્ઞાન અને જૈનેતર-માં અનેકું સ્થાન છે એ ખતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વાર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનને વણવાની તેમની કળા અસાધારણ છે એ વાતની ચોખ્ખટ કરી છે. (પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧)

ગ્રંથની ભાષા અને શૈલી એ પણ એટલા જ મહત્ત્વનો વિષય છે. ગ્રંથ-વિચારણા કે ચર્ચામાં શૈલી અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાબૂ અસાધારણ હોવા સાથે તેઓ શબ્દની પસંદગીમાં ભારે પ્રભાવ બતાવી શક્યા છે અને તેઓએ ભાષાની સાદાઈ સાથે ઉચ્ચતા સ્તરીકારવામાં અદ્ભુત નિપુણતા દાખવી છે-એ ગ્રંથવિચારણાને અંગે ખીજને અગત્યનો વિભાગ છે (પૃ. ૧૦૨ થી ૧૪૧)

ગ્રંથમનનમાં અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એ લેખકની જ્ઞાન-વિવિધતા છે અને એ દ્વારા એમણે ગ્રંથને અતિ ઉચ્ચકોટિએ મૂક્યો છે. ધર્મશાસ્ત્ર-આગમજ્ઞાન ઉપરાંત તેમણે નિમિત્તજ્ઞાન કે જ્યોતિષ ને વૈદક જેવા વિષયોને પણ છોડ્યા નથી, જ્ઞાનમય વિનોદના પ્રસંગોને બહુલાવ્યા છે અને વ્યાપાર, લખ તેમજ રાજનીતિ કે યુદ્ધનીતિ પણ પ્રસંગે વણી દીધેલ છે. માનસવિદ્યા (Psychology) તો તેમનો ખાસ ધરનો જ વિષય જણાય છે. આ રીતે ગ્રંથચર્ચાના ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રંથમાં બતાવેલ વિવિધ વિષયના અસાધારણ જ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૧૪૨ થી ૨૨૫). આ રીતે શરૂઆત-ગ્રંથ સંબંધી વિચારણા આ ઉપોદ્ધાતમાં કરી છે.

ગ્રંથકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવા ક્ષેત્રમંદ થયા છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવા તેઓ લેખક અને કળાકાર કંઈ નજરે હતા તે પર ચોથો વિભાગ લખ્યો છે. એ ભાગ ગ્રંથને પણ લાગે છે અને ગ્રંથકારને પણ લાગે છે. એક રીતે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોઈ ગ્રંથ અને ગ્રંથ-કાર સંબંધી સર્વ બાબતો એક ખીજને લાગે છે એમ માનવામાં કાંઈ પણ વાંધો નથી. પાત્રોનાં નામો યોજવામાં કળા, એને ચિતરવામાં કળા, એ જાણે આપણી આંખ સન્મુખ ખડાં ચર્તા હોય એવું એવું શબ્દચિત્ર, એનો પ્રાગતિક ક્રમશઃ વિકાસ અને પાત્રને યથાવસર બહાર લાવવાની કળામાં લેખકે કમાલ કરી છે. એમનાં ગ્રંથ પ્રસંગનાં સ્થળો અને નામોની પસંદ-

ગીમાં સર્જનશક્તિ છે અને કથામાં કથા કહેવાની અને સંક્ષેપવાની રીતિમાં આકર્ષક તત્ત્વ છે. કળાકાર તરીકે તેમનું અતિ ઉચ્ચ સ્થાન છે. અંધ કળા-મંથ છે એ બતાવવા ચોથો વિભાગ અંથને અંગે લખ્યો છે અને તેને છેડે અનુસંદરના પાત્રની ઐતિહાસિકતા પર ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૨૨૬ થી ૨૭૧) આવી રીતે અંથની વિશિષ્ટતાસૂચક બાબતો તારવી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંની કોઈ કોઈ બાબત અંધકારના શીર્ષક નીચે મૂકવા જેવી જરૂર છે. એમ કરવામાં મને વાંધો જણાયો નથી. આ રીતે ચોથો અંથવિભાગ પૃ. ૨૭૧ સુધીમાં ચરચ્યો છે.

અંથકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધની હકીકતના પાંચ વિભાગો પાયા છે. (૧) અંધ પ્રશસ્તિનો લેખ, (૨) અંધમાંથી અંધકારના ચરિત્રને અંગે મળતાં સાધનો, (૩) પ્રભાવક ચરિત્રમાંનું અંધકર્તાનું ચરિત્ર, (૪) કુવલ્લભમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન માટે મળતી હકીકત અને (૫) શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિના સમયની ચર્ચા. અંધકારના ચરિત્રને અંગે આ પાંચ બાબતો પર વિચારણા કરી છે, શોધખોળ કરી છે, પત્રવ્યવહાર કર્યો છે અને તે સર્વનું પરિણામ અત્ર રજૂ કર્યું છે. અંધકારના શીર્ષક નીચે અંધકારના ચરિત્રનો વિષય જ લેવામાં આવ્યો છે એટલે અંથના શીર્ષક સાથે ધુંધવાડો ન થાય.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે. તેમાં પોતાની ગુરુપરંપરા સંક્ષેપમાં આપી છે. લેખક તરીકે પોતાનું નામ સિદ્ધ એટલા અક્ષરે આપ્યું છે, શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આભાર માન્યો છે, અંધ પ્રકાશન સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને અંથની પ્રથમ નકલ કરનાર ગણુ સાખીનું નામ ઐતિહાસિક કરી જીવતું રાખ્યું છે. (પૃ. ૨૭૨ થી ૩૧૧). અંધકર્તા મહાશયના ચરિત્રને અંગે અંધમાંથી શી શી હકીકત મળે છે તે પર ચર્ચા ત્યારપછી એ જ વિભાગમાં કરી છે (પૃ. ૩૧૨-૩૧૬), અને ત્યારપછી પ્રભાવક ચરિત્રમાં ચૌદમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેની શાહદત આપી (તે ચરિત્ર અને તેનું ભાષાંતર તો ગુજરાતી ભાષાવતરણમાં બીજા વિભાગમાં પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં આપી દીધેલું હતું તેથી અત્ર તો તેનો નિર્દેશ જ કર્યો છે) તેના પ્રત્યેક વિભાગ પર વિસ્તારથી સુગ્રાણ ચર્ચા કરી છે. તેમાં ખાસ કરીને કવિવર માધના સમયની ચર્ચા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. અંધ લખવાનો પ્રસંગ સદર ચરિત્ર અનુસાર ક્યો છે તે પર શક્યાશક્તિવાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પૃ. ૩૧૬ થી ૩૫૦ સુધીની આ હકીકત પર ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા થવાની જરૂર છે.

અંતકારના ચરિત્રને અંગે દાક્ષિણ્યંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિના સમયની ચર્ચા ત્યાર-
પછી છઠ્ઠા વિભાગમાં હાથ ધરવામાં આવી છે, અને ત્યાં ચરિત્રના એ વિભાગને
અંગે વિચારણાનાં પરિણામ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. (પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮)

અંતકાર અને હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયનો મહત્ત્વનો વિષય આ
અંતકારના શીર્ષક નીચે સાતમા વિભાગમાં ચર્ચ્યો છે. અનેક સ્થાનોએ જોયાં
પછી આ વિભાગને અતિ બન્ને મહાત્માઓના સમયનો નિર્ણય ઉપલબ્ધ
સાધનોને આધારે કરી જનતાની વિચારણા માટે મૂક્યો છે (પૃ. ૩૫૬ થી
૩૮૮). ત્રીજો અને છેલ્લો વિભાગ અંતકારના સમયનો છે. એને માટે આ
અંતકારના આઠમો વિભાગ રોક્યો છે (પૃ. ૩૮૯ થી ૫૦૪). આ વિભાગમાં
દશમી શતાબ્દમાં જનતાની રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક, બુદ્ધવિષયક, કળાવિષયક
સ્થિતિને અંગે કેવી સ્થિતિ હતી તે સંબંધી બાજુ સાધનોથી તેમજ
અંતકારનાં સાધનોથી કેટલીક હકીકત રજૂ કરી છે. આમાં તે સમયની
બુદ્ધની રીતિ, લોકોનું સમૂહવર્તન, સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને ધર્મના
મતમતાંતરોની બાબત ધણી વિચારવા જેવી છે.

આ રીતે તૈયાર કરતાં ઉપોદ્ધાતને બદલે એક અંથ થઈ ગયો, છતાં
એમાં ધણી બાબતો અધૂરી રહી ગઈ છે. હરિભદ્રસૂરિના સમય પર હજી
વધારે પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે, દાક્ષિણ્યચિહ્નની વાત અધૂરી રહી છે
અને અંતકારના સમયના ઇતિહાસને અંગે પ્રાચીન શિલાલેખો અને બીજાં
સાધનોનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થઈ ગયો નથી.

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામક ઉપોદ્ધાત સર્વબોધ્ય છે તેમ તો ન જ
કહેવાય, કારણ કે એમાં રસમય વાર્તાઓ નથી આવતી, પણ રસથી-પ્રેમથી
આત્મદૃષ્ટિએ મૂળ કથાઅંથ વાંચે તેને ધણા પ્રકારની સહાય મળે તેમ છે,
એટલું મને અવશ્ય લાગે છે, જેમને પુરસ્કૃત હોય તેમજ પ્રથમ તો ઉપમિતિ
કથાના આડે પ્રસ્તાવ પ્રથમ વાંચી જવા, સાત પ્રસ્તાવ સુધી એને વાર્તા-
નવલકથા જેવું લાગશે, આઠમો પ્રસ્તાવ વાંચતાં પ્રકાશ પડવા લાગશે. ત્યાર-
પછી આ ઉપોદ્ધાત અંથ વાંચવો અને પછી બીજી વાર આખી ઉપમિતિ
કથા વાંચવી-આ રીતે થાય તો લેખકનો ઉદ્દેશ અને ભાષાવતરણના પ્રયાસની
સફળતા થાય. ઉપરચોટીઆ નજરે આ અંથ વાંચી જવાથી સામાન્ય
લાલ થાય તેમ છે, બાકી જો એના રહસ્યમાં ઉતરવું હોય તો પુષ્કળ
વિચારણા માગે તેવો એ અંથ છે. લેખક મહાશયે એક પણ શબ્દ નકામો

લખ્યો નથી, એમનું દૃષ્ટિમિન્દુ પોતાની આત્મખ્યાતિ કરવાનું હતું નહિ, એમને પોતાની નિદ્રતા બતાવવાની ઈચ્છા પણ નહોતી એમને તો જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય બામતોનો રાચક ભાસામા સચ્ચ કરીને જનતા સમક્ષ અનુપમેય શબ્દચિત્ર રચ્યું હતું હતું અને તેમા તઓ ખૂબ ક્ષતેહમદ થયા છે એ બતાવવાનો આ ઉપોદ્ધાત અથનો આગય છે

પ્રાચીન લેખકોનું દૃષ્ટિમિન્દુ પ્રાય આખામિક હોય છે. એમને આત્મ ખ્યાતિ માટે વિચાર પણ લાગ્યજ હોય છે અનત દાગના લવચકમા કયાથી કયા ધસડાઇ જનાર પ્રાણીની ખ્યાતિ ટેવી ? અને બીજે ધસડાયા પડી અહીં નામ નહી ગયું તો તેથી શુ ? અને નામ દેના ગ્યા છે ? લવપ્રપચ સમજનારને તો આ સત્ય દીવા જેવું લાગે એમ જણાવવા જેટલી જરૂર પણ લાગે જ હોય મુદ્દો એ છે કે આ અથ વિદ્વતા ગોધનાની નજરે જોવા કરતા આત્માની નજરે જોવો તે ખૂબ પ્રાપ્ત થાય એવો એ અથ છે અથકર્તાએ અસાધાનું નિદ્રતા બતાવી છે અને તેની થોડી હકીકત આ ઉપોદ્ધાતમા રચ્યું પણ કરી છે, પણ અથની વિશિષ્ટતા હુ એમા માનતો નથી, મને તો એનું સસારપચ-પચ ગુ આકર્ષક લાગે છે, એની ચિત્તવૃત્તિ અનુભવા મોહરાયનું સિંહાસન કે એના નિવેકષર્ષત પરના ચારિત્ર ધર્મરાજ અદ્વૈત છે, અસાધારણ છે, આકર્ષક છે, હૃદયને ચીંધી નામે તેના છે અને મુમુક્ષુને વિચારમા પાડી દે તેવા છે મામા ભાણેજ સાથે એક વાર લવચકની મુનામત લો, કે પ્રમોધનરતિ જોવા આચાર્ય કેવળાને સાબળો લા અતરચનું ઉધડી જાય તેમ છે અને નિદ્યાનના સાથે લગ્ન કરવાનું મન થઇ જાય તેમ છે એની પુણ્યોત્થ-પાપોદ્ધમની ગોચરણ, ભવિત-પતાનો દોર અને મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેરી કાળપરિણતિના નાટકો સમજવા ગમે તેના છે તમને ખાત્રીથી કહુ છુ કે આનું શબ્દચિત્ર તમે અન્યત્ર કોઇ પણ મ્યાને જોઇ રા-શો નહિ આમા મારો લેખક મહાત્મા તરફ પદાપાત નથી, પણ મને લાગ્યું તેવું અત્ર જણાવ્યું છે

આ ઉપોદ્ધાત પ્રકાશન સાથે મારે એ આનન્દ આપનાર કુશળ પાત્રો-અનુહીતસકેતા અને પ્રજ્ઞાવિશાળાયા માડીને અનુમુદર પર્વ તના સર્વ સાથેનો સબધ ખતમ થશે, એના બાળ, મધ્યમ મનીષિ કે સદ્ગોષ્ઠ મત્રી કે સમ્યગ્જ્ઞાન સેનાપતિ નિગરે સર્વ જિગતમા ચાલ્યા જશે એના વિચારથી મને ખે થાય છે, એના નિજવિલસિત ઉદ્ધાન કે ચિત્તવૃત્તિ અનુભવા જોવા સ્થાનો માન વિચારપથમા જ રહેશે એથી

જ્ઞાનિ થાય છે. તમે અમુક લેખકના લેખનું મનન કરો અને પછી તેમાં છવ પરાવો ત્યારે તેની સાથે તમારી એકાત્મના થાય છે. એવો ભાવ મને ઘણી વાર રકુર્યો છે. હું તો હજુ પણ બનશે ત્યારે એ પાત્રની નામાવળી તો જોયા જ કરીશ.

આ ગ્રંથ બરાબર વંચારો તો સંસારમાં જે જે ચિત્ર અનુભવાશે તેના ઊંડાણમાં ઉતરવાનું મન થશે, માત્ર એના બાહ્ય વર્ણનમાં કે વર્તનમાં રાખી જવાની બાજતથી દૂર રહેવાની વિદ્યા આવડશે—અને તેમ થાય તો સંસારને ઓળખવાની રીતિમાં બહુ મોટો ફેર પડી જશે. એના દાખલામાં રસનાની વાત જ લખ્યો. વદનકાટરમાં રહેનાર રસના તો સર્વને હોય છે, પણ એની સાથે લોહિતાને જોડવામાં આવે ત્યારે કામ ધણું ચીકટ બની જાય છે અને રસના જાતે યોગિની હોવા છતાં એ એની દાસી લોહિતા સાથે આવે છે ત્યારે પ્રાણીને પરવશ-પરભાવમાં રમણ કરતો બનાવી દે છે. એવી જ રીતે ધ્રાણ સાથે ભુજંગતા આવે કે શ્રુતિ સાથે સંગ આવે ત્યારે ઇન્દ્રિય વ્યાસક્તિ થાય છે અને તે ખરી સંસારચક્ષિ છે—એ વાત માનસવિદ્યાના અસાધારણ જ્ઞાન વગર સૂઝે કે સમજાય તેવી નથી સર્વને સ્પર્શન, રસ, ધ્રાણ, ચક્ષુ કે જ્ઞાન હોય છે, પણ તેના ઉપયોગને અંગે તેમાં જે રસ પડે છે, તેમાં વ્યાસક્તિ થાય છે, તે સંસારનું કારણ છે, એ વાત આ ગ્રંથ વાંચનાં—વિચારતાં સમજાય તેમ છે. આવા પ્રકારનું માનસિક વક્તવ્ય થઈ જાય, બનાવ કે દેખાવના ઊંડાણમાં ઉતરતાં આવડી જાય, ઉપર ઉપરના ખ્યાલોમાં પરિપૂર્ણતા માનવાની ટેવ દૂર થઈ જાય, તો સંસારને પાર પામવાની એક અતિ મૂલ્યવાન ચાવી હસ્તગત થઈ જાય તેમ મને લાગ્યું છે. એમ થાય એટલે ટૂટલીક વાર સામાને આપણે નમ્રતા બતાવવા જતાં અભિમાન પોપીએ છીએ, માંથી માગવા જતાં અંતરમાં ક્રોધથી ભરપૂર દશામાં હોઈએ છીએ, અમે કાંઈ નથી એમ કહેવા જતાં દંભથી ભરપૂર હોઈએ છીએ, ધૂટછાટ મૂકવા જતાં લોભમાં તણાવલા હોઈએ છીએ—એનો ખ્યાલ આવી જાય. આ પ્રમાણે થાય તો વિચારકના હાથમાં સંસારચક્રની એક ભારે મહુરવની ચાવી આવી જાય તેમ છે.

અને આ સામે રમાતું નાટક શું છે, એમાં રમનારા પાત્રો સાથેનો આપણો સંબંધ કેવો છે, આપણે પોતે એ નાટકમાં કેટલો અને કેવો ભાગ ભજવી રહ્યા છીએ અને આખી દોડતી દુનિયા કેવા ચકરાવામાં પડી ગઈ છે—એ નાટક જેતાં અને અનુભવતાં આવડે તો આપણે નાટકમાંથી તુરતમાં નીકળી તો ન જઈએ, પણ એ નાટકથી અતીત—ફર અને એની અસર

વગરના શાંત સ્થાનને શોધવાની તજ્જીજ તો જરૂર કરીએ. આખા નાટકને સિનેમાની ફિલ્મ (શીમ) ની માફક પસાર થતાં અને તેમાં આપણને પણ પાક ભગ્વત્તાં જોતાં આવડે અને થોડો તટસ્થ ભાવ અનુભવાય તો સંસાર-ચિત્રમાં એક સાધારણ પરિસ્થિતિ અનુભવી એનાથી તદ્દન દૂરની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયા વગર રહે તેમ નથી. આખા અંધને શબ્દચિત્રમાં ઉતરવાનું આ રહસ્ય છે. સમજવા યોગ્યને સમજવા પછી, તજ્જવા યોગ્યને તજ્જવા અને આદરવા યોગ્યને આદરવા-એ એનો આશય છે. આખા અંધનો સાર 'સ્વપરતુ' વિવેચન અને ઓળખાણુ' એટલા શબ્દમાં આવી જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવામાં એ શબ્દચિત્ર અનુપમેય સાધન છે.

ઉપર ઉપરથી કે નવલકથાની માફક અથવા છાપાના ક્ષેત્રની જેમ વાંચી જવા યોગ્ય આ અંધ નથી. એને તો વર્ગો સુધી વાંચવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, શ્રવણ યોગ્ય છે, વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે અને શ્રવણ-વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રસંગ સાથે વહ્ણી દેવા યોગ્ય છે. એને ઉપર ઉપરથી વાંચી નાખવામાં નુકસાન નથી, પણ ખરો લાભ તો એનો રસ જમાવવામાં છે અને તે તો ખૂબ નિર્દિધાસન પછી જ આવે તેમ છે. જે આખા સંસારનું મૂળ જાણવું હોય, આ ચાલી રહેલી ધમાધમનો મર્મ વિચારવો હોય, અનેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કશો હેતુ નથી એ સમજવું હોય, શ્રવણના આદર્શો કેવા હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો હોય અને આખા શ્રવણ-વ્યવહારમાં સરખામણી લાવવાની જરૂરીઆત ભાસતી હોય તો તેને રપટ વ્યક્ત કરે અને ઊંડા સદ્વિચારમાં નાખી દે તેવી અનેક બાબતો આમાંથી મળી આવે તેમ છે. બાકી અર્થ કે હેતુ વગરની દોડદોડી કે સમજવા વગરની આલસ્ય-મય જિંદગી આત્મ રાખવી હોય, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની ચિર-કાળની સ્પક્ષનાને સુધારી લેવાની જરૂર ન ભાસી હોય, શ્રવણનાં ઊંડાણોમાં પેસવાની હોંશ ન થતી હોય તેવાઓને માટે આ અંધ બહુ ઉપયોગી તો ન જ ગણાય. આટલી વિગત જણાવી અત્ર વિરમું છું.

આ આખો ચર્ચા અને ચરિત્ર વિભાગ સાદાંત જોઈ જવા માટે મારા મુરબ્બી કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અને પ્રકટ કરવા માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ. ચોપાટી સીક્સ.

મલ્લખાર વ્યુ. સં. ૧૯૯૫.

પ્ર. આવણુ શુક્લા પંચમી.

મા. ગિ. કાપડીઆ.

ઉદ્ઘાટન-પ્રાસ્તાવિક.

આર અનુયોગ.	૩	કથાના વિવિધ પ્રકારો.	૧૦
(૧) દ્રવ્યાનુયોગ.	૩	સંકીર્ણ કથા.	૧૧
(૨) ગણિતાનુયોગ.	૪	શ્રોતાના પ્રકાર (શ્રી હરિભદ્ર).	૧૨
(૩) અરણ્યકરણાનુયોગ.	૫	અપેક્ષાએ સંકીર્ણ કથાની આદ્યતા.	૧૩
(૪) ધર્મકથાનુયોગ.	૬	સંકીર્ણ કથા-સત્કથા.	૧૪
કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા.	૮	કથાસાહિત્યનો મુદ્દો અને રહસ્ય	૧૫
કલ્પિત કથા અને કથાનુયોગ.	૯	કથાસાહિત્યનું સર્વભોગ્યત્વ.	૧૬

1

વિભાગ ૧ લો. અંથ

ઉપનિતિભવપ્રપંચા કથા.

પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧

અંથ મહત્વ વિચારણાના મુદ્દા.	૧૭	નિમ્નુપપન્ન લિખારી તરીકે રવનુ	
અભ્યાસક દષ્ટિ. વિદ્વદ્ભોજ.	૧૮	ઓળખાણ.	૨૩
સ્રોત મુદ્દાઓ પર વિચારણા.	૧૮	અંથવાચન-એલેખક પર ઉપકાર.	૨૪
(૧) અંથપ્રયોજન અને વિષય	૧૮	આપીએ તે મળે.	૨૪
અર્વાચીન પદ્ધતિનો 'આમુખ'.	૧૮	અદ્વિતીય ઉચ્ચલાવના.	૨૫
અંથકર્તાનું ચરિત્ર.	૧૮	દંભવૃત્તિનો અભાવ.	૨૫
અંથની અભિનવ શરૂઆત.	૧૯	કાષ્ટપાત્ર યોગ્ય કલ્પો, છતાં અદ્વિતીય.	૨૫
પરોપકાર તે સ્વોપકાર.	૨૦	(૩) રૂપક મહાકથા. Allegory	૨૫
જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર.	૨૧	રૂપકકથામાં આંતર આશય	૨૫
જ્ઞેય અર્થેય અનુબંધનો વણાટ.	૨૧	સર્જકશક્તિ અને રૂપકકથા	૨૬
(૨) અંથકર્તાની નમ્રતા.	૨૧	(૪) અંથના નામ પર	
કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય.	૨૨	પર્યાલોચના.	૨૬
વિશાળ દષ્ટિની નમ્ર વિચારધારા.	૨૩	'ભવ' શબ્દ પર વિવેચન	૨૬

'પ્રપંચ' શબ્દનો ભાવ.	૨૭	આખા સંસારને બતાવી દેવાની.	
'ઉપમિતિ' શબ્દનું રહસ્ય.	૨૭	ઈચ્છા.	૩૮
પ્રંચકારે રચેલું 'કથાસરીર'.	૨૭	તદ્વાચ અને સદ્બુદ્ધિના પાત્રો.	૩૮
ઉપમાદ્વારા ભવપ્રપંચ વ્યાખ્યાન.	૨૭	તદ્વાચનું કર્તવ્ય.	૩૯
ભવપ્રપંચ અનુભવાય છે છતાં		સદ્બુદ્ધિનું સ્થાન.	૩૯
પરોક્ષ છે.	૨૭	'સદ્બુદ્ધિ' વાપરવાના અધિકારી.	૪૦
'ઉપમિત' અને 'ઉપમિતિ'	૨૮	સદ્બુદ્ધિનો સાચો મોક.	૪૧
બન્ને શબ્દ પર અર્થ.	૨૯	ત્યારપછીની મૌલિકતા મૂળમાર્ગે	૪૧
'ઉપમાન' એટલે શું?	૩૦	મેય ગ્રંથેય અનુગ્રેયનો વિભાગ.	૪૧
ઉપમાન છે માટે ૩૫૬ કથા.	૩૦	સાચી શ્રદ્ધા કરાવવી-અનન્ય	
ઉપમાનના આશ્રયનું રહસ્ય.	૩૦	ઉપકાર.	૪૨
કથાપટનાની નૂતનતા.	૩૧	આથી તેમણે નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારી.	૪૨
(પ) કથાનુયોગનો આશ્રય.	૩૨	(ઉ) નવીન પદ્ધતિનો અભ્યાસ.	૪૨
સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા.	૩૨	તેઓ સંપ્રદાયમાં માનનાર હતા.	૪૨
નવીન સર્જનશક્તિની યોગના.	૩૨	ચીલો છોડો છે ત્યારે માર ખાધો છે.	૪૨
ભાવદયા અને પરોપકાર વૃત્તિ.	૩૨	શાસનપદ્ધતિનો મહાન પ્રશ્ન.	૪૩
લઘુતા બતાવવામાં આકર્ષણ.	૩૩	ઉપમાન પદ્ધતિનો તેમણે કરેલો	
સંપ્રદાય પદ્ધતિ છોડવી ન હોતી.	૩૩	અભ્યાસ.	૪૩
અને છતાં તદ્દન નવીનતા લાવવી હતી.	૩૩	આવશ્યકાદિના દાખલા.	૪૪
એમાં અસાધારણ મૌલિકતાનાં મૂળ.	૩૩	અનુમાન સ્વીકારની શરતો.	૪૪
સ્વભાવ અભ્યાસની બારીકાઈ		શરતો સ્વીકારે તો શૈલીદાપનો,	
દર્શાવ.	૩૪	અભાવ.	૪૪
ઉપદેશકની શાંતિ.	૩૫	(૮) સાર્વત્રિક નવીનતા.	૪૪
ફળાકાંક્ષાની ગેરદાનરી.	૩૫	મૌલિકતા માટે સંપ્રદાય શૈલીથી	
સીધો અભ્યાસ-ઉપદેશ નિષ્ફળ.	૩૬	અભ્યાસ.	૪૪
માટે સંકીર્ણ કથાનો આશ્રય.	૩૬	અને છતાં મૂળમાર્ગને અનુસરવું	
(૬) ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ	૩૬	હવું.	૪૫
કથાના પ્રકાર અને તદ્દુચિવાળા.	૩૭	એમને નામનાનો મોહ નહોતો.	૪૫
સાર્વત્રિક રુચિ કરવાની ઇચ્છા.	૩૭	વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર.	૪૫
તદ્દન નવીન પ્રથાની ઘટના.	૩૭	સિદ્ધાન્તના તેમના દાખલાની	
સીધી ઉપદેશ પદ્ધતિ બીન		અપેક્ષા.	૪૫
અસરકારક.	૩૭	છતાં મૌલિક નવીનતાનું આનંદન.	૪૫

સ્થળ-પાત્રોની નવીનતામાં મૌલિકતા.	૪૬	કથાને અદ્ભુત કથા રહેવા દીધી છે.	૫૭
નામાભિધાનમાં જ મૌલિકતા.	૪૬	(૧૦) સાહિત્યમાં સિદ્ધિર્નિતું	
પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્રસ્તાવના તરીકે.	૪૭	સ્થાન. રૂપક કથાકાર તરીકે.	
પોતાની કથાની વિચિત્રતા.	૪૭	જૈન જૈનેતર.	૫૭
‘ઉપનય’ એટલે શું?	૪૮	જૈન સાહિત્યમાં ત્યાં સુધી કાઢ	
નવીન શૈલીની દીક્ષા-પ્રથમ પ્રસ્તાવે.	૪૮	થયેલ નથી.	૫૭
સંકેતની સમગ્રણ.	૪૯	રૂપકનો બચાવ એ જ મૌલિ-	
ઉપોદ્ધાતદ્વારા મહાગ્રંથ પ્રવેશ.	૪૯	કતાની અને પ્રથમતાની સિદ્ધિ.	૫૭
છતાં વચ્ચે વચ્ચે સંકેત સ્પષ્ટતા.	૫૦	પ્રથમ પ્રસ્તાવલેખન પણ એ જ	
અગ્રહીતસંકેતાના પાત્રનું સર્જન.	૫૦	બતાવે છે.	૫૮
પ્રણાવિશાળાના પાત્રનું કાર્ય.	૫૦	જૈનેતર સાહિત્યમાં તપાસ.	૫૮
(૯) રૂપક કથાકારની અદ્ભુત કથા.	૫૧	લાગવતનું પુરજનાખાન.	૫૮
નવીન શૈલીના શોધક.	૫૧	રૂપકો ખરાં, પણ રૂપકકથા નહિ.	૫૮
પ્રાચીન ઉપમાનોની નમ્રતા.	૫૧	એ વ્યાખ્યેક્તિ કે અ-યોક્તિ હોય	
સરખામણીમાં એથા પ્રસ્તાવનો.		પણ રૂપક મહાકથા કાઢી નથી.	૫૮
પ્રસંગ.	૫૨	અહીં મૂદ્ધાર્થ વગરનું એક વાક્ય નથી.	૬૦
ચિત્તવૃત્તિ અને સાત્ત્વિક માનસપુર	૫૨	એ એને મહાકથા બનાવે છે.	૬૦
સંસારને રૂપકદ્વારા બનાવવાની નૂનતા.	૫૩	માટે રૂપક કથાકાર તરીકે	
કલ્પનાની ભગ્યતા છતાં રસ-ક્ષતિનો અભાવ.	૫૩	અપૂર્વ સ્થાન.	૬૧
મૌલિકતા લાવવા અદ્ભુતકથા (રેખા-સ).	૫૩	(૧૧) તેમની શૈલીનું અનુકરણ.	૬૧
‘સમરાધ્ય કહા’ સાથે સરખામણી.	૫૪	લેખક તરીકે સિદ્ધિર્નિતું અન્ય સ્થાન.	૬૨
કથામાં અવાંતર કથાપદ્ધતિ	૫૪	માટે સ્વાનુભવ.	૬૨
મામાભાષેનું અદ્ભુત કાર્ય.	૫૪	અનુકરણ એમનું ત્યારપછી	
સંકેતદર્શનના પ્રસંગોની નોંધ.	૫૫	ખૂબ થયું છે.	૬૨
ખુલાસાઓ બેક રૂપે છે.	૫૬	પરંતુ એકપણ લેખક તેમની	
		કક્ષાએ નથી.	૬૨
		પ્રત્યધિચિનામણિ. નવશેખરચંદ્રિ.	૬૨
		મોહવિવેકનો રાસ. ધર્મમંદિર.	૬૩
		લુવનમાનુ કેવલી ચરિત્ર.	
		દંદસચ્ચિ.	૬૪
		લવભાવના. મત્તધારી મી દેમ-	
		ચંદ્રચંદ્રિ.	૬૪

બુવનભાનુ રાસ. ઉત્પરત્ન.	૬૪	નવ રસની પોષણ.	૭૮
વેરાગ્યકલ્પવ્રતા. યશોવિજય.	૬૫	એનાં રસમય દૃષ્ટાન્તો.	૭૮
ઉપમિતિ 'કથોદ્ધાર' -સંક્ષેપ.	૬૬	અંતરસ દૃષ્ટાન્તોનું વૈવિધ્ય.	૮૧
ગુર્જર વાર્તિક.	૬૭	માટે એને 'અહુકાવ્ય' ગણાય	૮૨
ઉપમિતિ સ્તવન. વિનયવિગ્રયજી		(૧૪) એ Epic એપિક	
ઉપાધ્યાય.	૬૭	અથ ગણાય ?	૮૨
(૧૨) સરખામણી અને		એપિક એટલે શું ?	૮૨
મુકાબલો.	૬૮	લગાઇ-વિચરનાં પ્રસંગોનું પ્રચુરત્વ.	૮૨
બીજીઅનનું પીઠગ્રીભસ પ્રોગ્રેસ.	૬૮	નાયકની અંતરંગ લગાઈ.	૮૪
રૂપકાંતી સરખામણી.	૬૮	બાહ્ય લગાઈએના અનેક પ્રસંગો.	૮૪
ડો. યાદીબીનો અભિપ્રાય.	૬૯	વીરરસ પ્રધાન નહિ, પણ સર્વ-	
એને એ ભારતનું દેવીનાટક		રસમય.	૮૫
કહે છે.	૭૦	એનું કથાશરીર-એપિક માટે પૂરતું.	૮૫
એમના અભિપ્રાય પર ચર્ચા.	૭૧	સર્વરસ અને ભાવ બતાવનાર	
દરેક પાત્રોમાં રૂપકતા છે.	૭૨	અદ્વિતીય 'એપિક.'	૮૫
રૂપક કથાનો અદ્ભૂત અંશ.	૭૨	છેવટનો નિર્ણય વિદ્વદ્ગમ્ય.	૮૬
(૧૩) એ કાવ્યનો અંશ છે.		(૧૫) તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંશ.	૮૬
નવ રસ.	૭૩	વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાનની ફક્તગૂંથણી.	૮૬
સોળ દર્શન અંશનો ભાવાર્થ.	૭૩	Theory of Evolution.	
કાવ્યમાં ગદ્ય પદ્ય બન્ને હોય.	૭૩	વિકાસક્રમ.	૮૭
'કાવ્ય' એટલે શું ?	૭૩	કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ગૂંથણી	૮૮
કલ્પના ભવ્ય, નૂતન અને મૌલિક.	૭૪	પ્રયત્નસિદ્ધ કર્મમુક્તિ.	૮૯
એના છૂટાછવાયા દાખલા.	૭૪	કાળ. સ્વભાવ. ભવિતવ્યતા. કર્મ.	
વર્ણનોમાં કાવ્યત્વ.	૭૫	પુરુષાર્થ-પાંચ સમવાયી કારણો.	૯૦
એના છૂટા દાખલાઓ.	૭૫	પુણ્યપાપ. પાપોદય.	૯૦
ચિત્રો રજૂ કરવાની કળા.	૭૬	પરભવ. Transmigration	
એનું સફળ આણત્વ.	૭૬	of soul.	૯૧
એનાં વર્ણનોમાં જીવંત પ્રાણ.	૭૬	ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ.	૯૨
છતાં વર્ણનમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય.	૭૭	સર્વવિરતિને પ્રાધાન્ય.	૯૨
બોધના પ્રસંગો (સાતમે પ્રસ્તાવે)	૭૭	તેની અસક્તિવાળાને શૃદ્ધસ્થાધર્મ.	૯૨
એમાંપણુ વાસ્તવત્વ અને કાવ્યત્વ.	૭૭	પરિણતિની નિર્મળતા; સ્વપર	
વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ.	૭૮	વિવેચન.	૯૩

તત્ત્વ વાર્તાના વિવિધ પ્રસંગો.	૯૩	એમણે ચુસ્તપણે શાસ્ત્રાનુ સરણુ	
દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણાનુયોગની		કથા છે.	૯૮
વાતો.	૯૪	એના વિવિધ દાખલાઓ.	૯૮
એનું અપૂર્ણ પણુ આકર્ષક પત્રક.	૯૪	એ દૃષ્ટાંતની ઘટનાઓ.	૯૯
એના ૫૬ પ્રસંગોની યાદી.	૯૪	એ ખૂબી સમજવાનું રહસ્ય.	૧૦૦
છતાં વાતમાં ફાટી ન આવી.	૯૭	ગોડા ઉત્તરનાર અનેક પ્રસંગો	
(૧૬) પ્રવચન શૈલીનું		તારવે.	૧૦૦
અનુસરણુ.	૯૮	એની સ્પષ્ટતા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ.	૧૦૧
શાસ્ત્રગૌરી અને કવિનું નિરંકુશત્વ.	૯૮		

II

વિભાગ ૨ જો.

(ગ્રંથની ભાષાશૈલી)

૫૪ ૧૦૨ થી ૧૪૧

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત.	૧૦૨	દુર્વિદ્યમના અને સંસ્કૃત ભાષા-	
વાપરેલ સંસ્કૃત ભાષાની સાદાઈ.	૧૦૨	પ્રયોગ.	૧૦૬
(૧) પ્રાકૃતનું સ્થાન.	૧૦૨	જૈન સેષકાનો ભાષાપ્રયોગ.	૧૦૭
પ્રાકૃતના પ્રાધાન્યનું કારણ.	૧૦૨	સિદ્ધર્થિના સમયમાં પ્રાકૃતનો	
પ્રાકૃત-જનનાની સામાન્ય ભાષા	૧૦૩	ઉપયોગ.	૧૦૭
સમજવાની સરળતા-લોકોપયતા.	૧૦૩	સર્વજનમનરંજનનો ઉપાય.	૧૦૭
સંસ્કૃત શબ્દ જ સંસ્કાર બનાવે છે.	૧૦૩	ભાષાને એ વિચારવદનનું	
પ્રાકૃત-પ્રકૃતિસિદ્ધ છે.	૧૦૪	સાધન મણુતા.	૧૦૮
ધડ પ્રાકૃત-રોટલી સંસ્કૃત.	૧૦૪	સર્વોપય કરવાનો આશય.	૧૦૮
અન્નેનું સદગામિત્વ.	૧૦૪	(૨) અસલ ગ્રંથની શૈલી	
પ્રાકૃત-જનની આર્થ ભાષા.	૧૦૫	(style).	૧૦
વિચારવદનમાં પ્રાકૃતની મુખ્યતા.	૧૦૫	એમના ભાષાપ્રયોગનું ગુણ.	૧૦૯
સરળ ઉપદેશમાં એનો ઉપયોગ.	૧૦૫	શૈલીમાં પ્રસાદપૂર્ણતા.	૧૦૯
પ્રાકૃતની સર્વદેશિયતા.	૧૦૬	રમણીયતાનો સાદાકાર.	૧૦૯
મી વીરથી આઠ સદી મુધી.	૧૦૬	રચાસ્વાદ અધિકારાનુમાર.	૧૦૯
સિદ્ધમેન વિવાદથી સંસ્કૃતનો		ઓગ્રસ અને પ્રસાદના દાખ-	
સ્વીકાર.	૧૦૬	લાઓ.	૧૧૦

રિપુદામણનું નાટક.	૧૭૨	લગ્નપ્રસંગોનું વૈવિધ્ય.	૧૮૮
અંકરાતીઓ કુમાર (વૈશ્વદલ કથામાં).	૧૭૨	પસંદગીમાં વડીલનો અંકુશ	૧૮૮
વામદેવનો દંભ.	૧૭૩	ખ્યાતિશ્રવણે લગ્નપ્રકાર.	૧૮૯
(૧૦) વ્યાપાર. (Trade).	૧૮૩	લશ્કરી લગ્ન મુદ્દવિગ્ન્યે.	૧૯૦
વ્યાપારીના વિચારતરંગો.	૧૭૪	આદર્શ લગ્ન.	૧૯૦
પરદેશ પ્રયાણે જતા પુત્રને શિક્ષા.	૧૭૪	સ્નેહ-આદર્શ લગ્ન.	૧૯૧
ધનપાલકની સત્વરીલતા.	૧૭૫	પ્રથમ મેળાપે લગ્ન મોહ પ્રકાર.	૧૯૧
સ્વેપાગિર્નિત ધનની મહત્તા.	૧૭૬	અનેક લગ્નપ્રસંગો.	૧૯૧
તણુના વેપારો-વેપારીઓ.	૧૭૬	જીવન પ્રશ્નો સાથે લગ્નનો સંબંધ	૧૯૨
લોખી વાણીઆની વિચારસરણી.	૧૭૭	(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (Military Sc.)	૧૯૩
દેશપરદેશનો વ્યાપાર.	૧૭૮	લેખકની અત્ર નિશ્ચાલતા.	૧૯૩
આર વ્યાપારી કથાનક નિર્દેશ.	૧૭૯	વિશ્વનીતિ-આસ વિષય.	૧૯૩
લવચકના વ્યાપારીનો નિર્દેશ.	૧૭૯	લડનારા લશ્કરોનું વર્ણન,	૧૯૪
ગાદીએ બેઠેલા રોકની રોકાઇ	૧૮૦	મુત્સદ્દીના મગજનું સમતોલત્વ.	૧૯૫
(૧૧) કુબંધન. (Mis- behaviour).	૧૮૦	રચનાત્મક નીમિત્તાત્તરો.	૧૯૫
હિસા. મૃગા. ચોરી.	૧૮૧	શાસ્ત્રાન સાથે વ્યવસ્થાશાન.	૧૯૬
(a) વેશ્યાગમન.	૧૮૧	લશ્કરી માણસનો તરવરાટ.	૧૯૭
(b) છૂન-જુગદું.	૧૮૧	વિચારશીલ મંત્રીની દીર્ઘવિચારણા	૧૯૮
(c) મૃગયા-શિકાર.	૧૮૨	સદાગમની જરૂરીઆત.	૧૯૯
(d) માંસલક્ષણ.	૧૮૨	સદાગમ. મહામોહ. પરિશદ.	૨૦૦
(e) ચોરી.	૧૮૩	એ ત્રણેની સલાહ રીતિ.	૨૦૧
(f) પરસ્ત્રીગમન.	૧૮૩	યુદ્ધનીતિનો ચિતાર.	૨૦૧
(g) સુરાપાન.	૧૮૩	ખટપટની વિચારણા.	૨૦૨
—દાર પીનારની સ્થિતિનું વર્ણન	૧૮૪	પટ્ટરાણીની સલાહ.	૨૦૩
—દારના પીડાનું વર્ણન.	૧૮૫	યુદ્ધનીતિ વિષયની ભરપૂરતા.	૨૦૩
(h) મિત્ર-દોહ.	૧૮૬	આખો અંચ યુદ્ધનો જ છે (અપેક્ષા)	૨૦૪
(i) કૃતધનના.	૧૮૬	(૧૪) રાજનીતિ. (Politics)	૨૦૪
(j) વિશ્વાસપાત.	૧૮૭	(a) સઘીઆ રાજ્યોનું સ્થાન.	૨૦૫
અનેક દુર્ગુણોનો નિર્દેશ.	૧૮૭	(b) વૃદ્ધ રાજ્યનો રાજલોભ.	૨૦૫
(૧૨) લગ્ન. (Marriage)	૧૮૮	(c) ચાણુઓનું સુરક્ષિતપણું.	૨૦૬
		(d) બિગતા શત્રુને દાખી દેવો.	૨૦૬

(e) સર્વભોગે આત્મરક્ષા. ૨૦૭	(a) સ્પર્શનક્રાંતિ-યોગશક્તિ. ૨૧૬
(f) લશ્કર ભરતીનો નિયમ. ૨૦૭	સ્પર્શન વિચારણામાં યોગાભ્યાસ. ૨૧૭
(g) ગૃંચવણ થાય તો વખત કાઢવો. ૨૦૮	(b) રસના પ્રસંગમાં લોલતા. ૨૧૭
(h) માનીતા થવાની યુક્તિઓ. ૨૦૮	એના મૂળ શોધનમાં અભ્યાસ. ૨૧૮
માનીતા માણસો ધન કેમ	(c) નાસિકા વર્ણનમાં મોતિકતા. ૨૧૯
ઓકાવે છે ? ૨૦૮	(d) શ્રવણના બે ઓરડાઓ. ૨૧૯
રાજનીતિના પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય. ૨૦૯	(e) અંતરંગશબ્દો વૈશ્વાનર. ૨૨૦
(૧૫) અવલોકન. (Observation)	કૂચિત વડાની ભવ્યતા. ૨૨૧
૨૦૯	(f) ગૌરવગુણોસ્તબ્ધચિત્તલેપ. ૨૨૨
(a) આગ. ૨૧૦	(g) ૧. અસત્ય જોસનાર
(b) દારૂનું પીકું. ૨૧૦	કાલદષ્ટ. ૨૨૩
(c) રેંટ. ૨૧૧	૨. સાત પિશાચી વર્ણન નિર્દેશ. ૨૨૩
(d) નદી. ૨૧૧	૩. દ્વિમંત્રવન મોજના. ૨૨૪
(e) નગર. ૨૧૨	૪. વનદેવી ધૂણી. ૨૨૪
(f) જન્મોત્સવ. ૨૧૩	૫. હરિકુમારનો વાનાંશાપ. ૨૨૪
(g) હોકરાના દ્વાવા. ૨૧૪	૬. લોખીઆનો સાધુ પ્રનાદણ
(૧૬) માનસવિદ્યા. (Psychology)	પ્રકાર. ૨૨૪
૨૧૫	(h) નિઃસ્પૃહતા, ઔનાર્પ,
માનસનો પ્રખર અભ્યાસ. ૨૧૫	દાક્ષિણ્ય. ૨૨૫

IV

વિભાગ ૪ થો.

લેખક અને કળાકાર.

(આ વિભાગ અધિકારના શીર્ષક તળે પણ મૂકી શકાય તેમ છે.)

પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૨૯૬

(૧) પાત્રલેખન. (Delin-	એવાં નામોનાં વર્ણનમાં કળા. ૨૨૮
entation.) ૨૨૬	મોહ અને રાગદેવના પાત્રો. ૨૨૮
સિદ્ધિનો વિશાળ લેખનપ્રદેશ. ૨૨૭	દીકરાનું રાજ્ય, પણ વૃદ્ધની
વસ્તુવતે દેશકાળની મર્યાદા. ૨૨૭	દોરવણી. ૨૨૮
કળાવિધાન સમજવાની આવી. ૨૨૭	ચારિત્રગાનનું નગર પર્વત પર. ૨૨૮
(૨) અભિધાન કરણ. ૨૨૭	ભાવવાદી નૂતન નામયોગના. ૨૨૯
શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયનાં નામો. ૨૨૭	સુંદર યોગનાનું નાનું ચિત્ર. ૨૨૯

(b) પાત્રો જીવતા છે. ૨૩૦	(૩) સમયસંશ્લેષ. ૨૪૧
નાના પાત્રોને પણ બદલાવ્યા છે. ૨૩૦	સમય પસંદગીમાં કળા. ૨૪૧
(c) ઔદ્યોગિક વ્યક્તીકરણ. ૨૩૧	જનાવેને કેદસ્થ કરવાની કળા. ૨૪૧
(Evolutionary manifestation.) ૨૩૧	અનંતભાવ-અનંતસમય-અનેક ૨૪૧
પાત્રોના વિકાસ અને પ્રસાર. ૨૩૧	વક્તવ્ય અને સર્વભાવ નિરૂપણ. ૨૪૧
એના પ્રક્ટીકરણમાં કળા. ૨૩૧	સર્વમાદી નિયમના પ્રવેશ. ૨૪૧
મોટા પાત્રોનું વ્યક્તીકરણ. ૨૩૨	સદાગમ અને પ્રજ્ઞાવિશાસ ૨૪૨
(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ (Individuality.) ૨૩૨	યોજના. ૨૪૨
જનાં અવાંતર સંકલના. ૨૩૩	એ યોજનાનું રદરૂપ. ૨૪૨
(e) સર્જનશક્તિ. ૨૩૩	અનંતકાળને સંકલિત કરવાની ૨૪૨
મોદરાગની તૃષ્ણા વેદિકા. ૨૩૪	ખીજી યોજના. ૨૪૨
કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ. ૨૩૪	જનિત્કરણ અવધ્યાનિનો ઉપ. ૨૪૪
(f) યથાવસર આવિર્ભાવ. ૨૩૪	યોગ. ૨૪૪
એમાં લેખકની વ્યવસ્થાશક્તિ. ૨૩૫	(૪) મહાન સ્ત્રોતો અર્થાત્- ૨૪૫
૨) રૂઢિગણવૈવિધ્યમાં કળા. ૨૩૬	તરન્યાસો. ૨૪૫
બાલ્ય અને અવાંતર. ૨૩૬	એનાં ચોક્કસ દાખલા. ૨૪૫-૭
બાલ્ય રથજોમાંનાં ચોક્કસ ૨૩૬	સ્ત્રોતોમાં સમાવેશ નિયમે. ૨૪૮
અવાંતરમાંનાં ચોક્કસો નિર્દેશ. ૨૩૭	(૫) અવાંતર કથાઓ. ૨૪૯
શાંતિ થાય તેવાં નામો. ૨૩૭	અનંત નિયમને પહેંચી વળવા ૨૪૯
ઉદ્ધાનનાં રસયુક્ત નામો. ૨૩૮	અવાંતર કથાની યોજના. ૨૪૯
કેવળી કે આચાર્યના દિલ- ૨૩૮	પાંચ ઈંદ્રિયને જતાવતા કથાઓ ૨૪૯
ચક્ષુ નામો. ૨૩૮	ખીજી સાંત અવાંતર કથાનિર્દેશ. ૨૫૦-૧
બગીચામાં જવાનું મન થાય ૨૩૯	એ મુખ્ય, બાકી નાની અનેક ૨૫૧
એવાં વર્ણન. ૨૩૯	કથામાં કથા-છતાં ગૂંથવણ નહિ. ૨૫૧
આચાર્ય સમીપે પહોંચવાની ચાવી. ૨૩૯	કથાઓ સચોટ અને મુદ્દામ. ૨૫૨
વાર્તાસ્થાન લેમપુરી. ૨૩૯	(૬) અનુષ્ઠાના પ્રકાર. ૨૫૩
મહાનિર્દેશમાં મૂકવામાં કળા. ૨૩૯	અનુષ્ઠાના ત્રણ વિભાગ. ૨૫૩
અનુષ્ઠાન નગરીને પ્રાધાન્ય. ૨૩૯	ત્રણ કુટુંબો. ૨૫૩
વાર્તામંડાલ તો અનુષ્ઠાન- ૨૪૦	ચાર પ્રકારના પુરુષો. ૨૫૩
માં જ છે. ૨૪૦	પદ્મપુષ્પ કથાનક. ૨૫૩
	કળાકાર સિદ્ધિ, ૨૫૪

અંતર અંગે પ્રકીર્ણ.

(૧) અનુસુદરનું પાત્ર. ૨૫૫	(દ્વિતીયે) અગૃહીતસક્રેતાપાત્ર. ૨૬૦
એ ઐતિહાસિક કે કલ્પિત? ૨૫૫	(તૃતીયે) માનસી વિદ્યા. ૨૬૦
પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર જુદું	(ચતુર્થે) મામા ભાણેજ. ૨૬૧
દેખાય છે તે નાટકજ છે. ૨૫૫	ચિત્તવૃત્તિ અટવી. મોહરાય
ચરિત્રનાં અનંત પરિવૃત્તો. ૨૫૫	પરિવાર. ૨૬૧
પ્રત્યેક જીવન-મહાન ઇતિહાસ	(પંચમે) સૌજન્ય દૌર્જન્ય. ૨૬૧
ભૂમિકા. ૨૫૬	(ષષ્ઠે) પદ્મપુરુષ ચરિત્ર. ૨૬૧
સ્વધર્મ વિધર્મનાં તરવો. ૨૫૬	દરેકને એક વર્ષ માટે રાજ્ય. ૨૬૧
વૈધર્મમાં સામાન્ય તરવો. ૨૫૬	(સપ્તમે) મુનિવૈરાગ્ય પ્રસંગો. ૨૬૨
ભિન્નતામાં રહેલી એકતા. ૨૫૬	સામાન્યમાંથી સાચો ઉપદેશ. ૨૬૨
અનુસુદર પાત્ર પર વિચારણા ૨૫૬	(અષ્ટમે) સર્વ સમીક્ષીકરણ. ૨૬૨
પુસ્તકની અંદર તે માટેનાં તરવો. ૨૫૭	વિદ્યા સાથેના લગ્નનું દર્શન. ૨૬૨
(ઈ) ' સત્કલ્પિત અનુમાન '	(૩) પરાકાષ્ઠા. <i>Climax</i> . ૨૬૩
શું બતાવે છે ? ૨૫૭	પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે-સ્થાનદર્શન. ૨૬૩
(બ) ' મતિ વિકાસનકારી '	(૧) તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી
શું બતાવે છે ? ૨૫૭	પાય છે ત્યારે. ૨૬૩
' જાત ' શબ્દ ગૂંચવણ કરે છે. ૨૫૮	(૨) અત્ર પરાભૂમિનો આભાસ
(ઓ) અનુસુદરમહાભદ્રા વાત	જ છે. ૨૬૩
સાથે સુમતિસમંતભદ્રા વાત—	(૩) ત્રણ પ્રસંગે. ૨૬૪
વિરુદ્ધ અનુમાને લઈ જાય છે. ૨૫૮	(ઈ) મંદનકંદણીના પક્ષગેથી
(ડ) કૃત્રિમતા બતાવનાર વાક્ય. ૨૫૮	પડતો બાળ. ૨૬૪
બાળ નજરે કોઈ અંથમાં ચરિત્ર	(બ) નંદિવર્ધન કનકપુર પ્રવે-
નથી ૨૫૮	શોત્સવ. ૨૬૪
કર્ણોપકર્ણ ચાલતી કથા હોય. ૨૫૯	(ઓ) નંદિવર્ધને કરેલો કુટુંબનાશ. ૨૬૪
મારો નિર્ણય છેવટનો નથી. ૨૫૯	(૪) પ્રકર્ય વિમર્શ—ઉત્તમ
૨ પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતા. ૨૫૯	પરાકાષ્ઠા. ૨૬૪
દરેક પ્રસ્તાવે એક સવિશેષતા. ૨૫૯	આખા અંથની પરાકાષ્ઠા અહીં છે. ૨૬૪
(પ્રથમ પ્રસ્તાવ) વર્તમાન	(૫) ત્રણ નાના પ્રસંગો. ૨૬૫
પદ્ધતિની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ-	(૬) હરિકુમારને દરિયામાં
ધાતમય. ૨૫૯	ધકેલે છે ત્યાં. ૨૬૬

(૭) બાલીશ ગાન સાંભળતાં	
પહાડી ખાય છે.	૨૬૬
(૮) બન્ને લશ્કર આકાશમાં	
થંભાય છે ત્યાં.	૨૬૬
આખા અંધની પરાકાષ્ટ-વિવેક	
પર્વત પરની અવલોકનામાં છે.	૨૬૭
૪. લેખકને સમજવાની	
ચાવી.	૨૬૭
અંધ લખવાનો ઉદ્દેશ.	૨૬૭
' આપે તે મળે ' નું સૂત્ર.	૨૬૭
લાકડાની પેટીમાં લશ્કરવાની વાત.	૨૬૭

V

વિભાગ ૫ મો. અંધકાર

શ્રી સિદ્ધર્ષિ (ઐતિહાસિક નજરે)

પૃ. ૨૬૨ થી ૩૫૦

લેખકના ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર.	૨૭૨
વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ.	૨૭૨
ઇતિહાસ સંબંધી સ્થિતિ.	૨૭૨
નામ રાખી જવાની લાલસા	
નહોતી.	૨૭૩
ઉપસૃષ્ઠ ઇતિહાસ-સાધનોની	
અવસ્થા.	૨૭૩
જને તેટલું લખી જવાની જરૂર.	૨૭૩
એકરકારીનાં પરિણામે	૨૭૩
ઇતિહાસનાં સાધનો.	૨૭૪
શિક્ષાલેખ. પ્રશસ્તિ. સિદ્ધાન્તિચેર.	૨૭૪
ચોડાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો.	૨૭૪
અને અનુમાનનાં પ્રસંગો.	૨૭૪
શ્રોધભોજની ધૂન.	૨૭૫
પુરાતત્વ પ્રવાસમાં અવધ લક્ષ્ય.	૨૭૫

એને માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ.	૨૭૫
પરિણામ બહાર કરવાની દિમત.	૨૭૫
આગ્રહણ કે પૂર્વગ્રાહ.	૨૭૬
એને શોધભોજમાં સ્થાન ન ધટે.	૨૭૬
જેનો અને ઇતિહાસ	૨૭૬
સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી ગણાય.	૨૭૬
વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના ઉપયોગની	
જરૂર.	૨૭૭
દશમી સદી પહેલાં તે અધેર છે.	૨૭૭
સત્યશોધનની ખરી ધમશ નથી.	૨૭૭
શ્રી સિદ્ધર્ષિ.	૨૭૮
ઉપસૃષ્ઠ લક્ષીકૃતના પાંચ વિભાગ.	૨૭૮
૧. પ્રશસ્તિ.	૨૭૮
પ્રશસ્તિ (ઉપમિતિની)-ચાર	
વિભાગ.	૨૭૮

(૧) અંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો.	૨૭૯
પ્રથમના તેર શ્લોકો.	૨૭૯
તેમાંની હકીકતનો સંક્ષેપ.	૨૮૧
સૂરાચાર્યનો ઈતિહાસ.	૨૮૨
ગર્ગર્ષિ-અંતિદાસિક.	૨૮૨
પ્રશસ્તિનો દ્વિતીયાર્થ.	૨૮૩
સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ? અર્થા.	૨૮૩
દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ.	૨૮૪
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ	૨૮૪
પ્રશસ્તિ પર અર્થા.	૨૮૪
પ્રશસ્તિ પર મારો અભિપ્રાય.	૨૮૫
પ્રભાવક ચરિત્રનો દ્વિગૂળ્ય.	૨૮૫
નિર્વૃત્તિ શાખામાં લેખક.	૨૮૬
'ચરણુરેણુકલ્પ'નું નિર્દર્શન.	૨૮૭
અગત્યની અર્થા પર વિચારણા.	૨૮૮
(૨) લેખકનું નામ.	૨૮૮
પ્રશસ્તિનો બીજો વિભાગ.	૨૮૮
સિદ્ધર્ષિ. નમ્રતાપૂર્વક નામ- નિર્દેશ.	૨૮૮
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ જુદા હતા	૨૮૯
દુર્ગંધસ્વામીના કાળ પછી એ મુખ્ય થયા.	૨૮૯
કયા બનાવનારનું નામ સિદ્ધ.	૨૯૦
(૩) હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ.	૨૯૦
પ્રશસ્તિનો ત્રીજો વિભાગ.	૨૯૦
ધણી અગત્યની બાગત અત્રે છે.	૨૯૧
ડા. જોકાબી અને ડા. લ્યુમાન.	૨૯૧
જોકાબી-ઉપમિતિ પ્રસ્તાવના.	
ટાંચણુ.	૨૯૨
હરિભદ્ર દીક્ષાગુરુ હોય શકે ?	૨૯૩
બન્ને સમકાલીન ન હોવાનાં કારણો.	૨૯૩

'ભાવતો ગુરુ'ના ભાવાર્થ. (૧)	૨૯૩
એના પર વિકલ્પ અર્થા.	૨૯૪
'સુવાસના'-'મદાશયે' (૨)	૨૯૪
અનાગત પરિચાય. (૩)	૨૯૪
એના અર્થ પર અર્થા.	૨૯૫
જોકાબી અને સદર શ્લોક.	૨૯૬
એ સંગ્રહી વિસ્તૃત અર્થા.	૨૯૬
એ શ્લોકને ઉડાડી શકાય તેમ નથી.	૨૯૭
નિમ્નુલ્લેખક ચરિત્ર પર અર્થા. (૪)	૨૯૮
ધર્મબોધકરને કેવા બતાવ્યા ?	૨૯૮
સિદ્ધર્ષિ પોતે જ તેને કાળ દેશથી જુદા પાડે છે.	૨૯૯
અને ગુરુને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહે છે.	૨૯૯
એ ચરિત્રનો સાંવૈરિક ઉપયોગ.	૩૦૦
તદ્વાનું પાત્ર કેમ જમાવ્યું ?	૩૦૧
એ પાત્ર શું નિર્દર્શન કરે છે ?	૩૦૧
સમકાલીનતાનો અસંભવ.	૩૦૨
(૪) પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ.	૩૦૨
લિલ્લમાત્ર નગરે. (૫)	૩૦૩
નગરવર્ણન.	૩૦૩
અગ્રમંડપમાં કથાવાચન.	૩૦૪
ગુર્જર-ગુજરાતમાં એનું સ્થાન.	૩૦૫
શુદ્ધ નકલ. (૬)	૩૦૬
ગણા સામ્બી-દુર્ગંધસ્વામી શિષ્યા.	૩૦૬
આદર્શ-કોપીનો ભાવાર્થ.	૩૦૬
સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ કરનારી.	૩૦૭
સંસ્કૃત ભાષાની અભ્યાસી.	૩૦૭
ગણા મહાપુરુષયુગમાં થઈ ગઈ.	૩૦૮
એટલે હજાર વર્ષે પણ જન્મતી રહી.	૩૦૮
અંથનો સમય (૭)	૩૦૮

સં. ૬૬૨. જેઠ શુદ્ધ ૫.	૩૦૮	ગુર્ગર દેશે લિલ્લિમાલનગર.	૩૧૭
ગુરુવારે. પુનર્વસુનક્ષત્રે.	૩૦૮	ગુર્ગરાતની તે યુગની સીમા.	૩૧૭
એ સંવત કયો ?	૩૦૮	વર્મલાત રાજા.	૩૧૭
ધન્ડીઅન એપ્રીમીરીસ.	૩૦૮	શિશુપાલનધ-માધકવિ.	૩૧૮
એ વીરસંવત નથી-કારણો.	૩૦૯	રાજાના નામની દશા.	૩૧૮
ગ્રો. પીટરસનમાં એક્સોની ભૂલ.	૩૦૯	માધે કરેલ કવિવંશ વર્ણન:	૩૧૮
પીટરસનની ગણતરી પર ચર્ચા.	૩૦૯	કવિવર માધનો સમય.	૩૨૦
ગુપ્ત કે શક સંવત અશક્ય છે.	૩૧૦	તે માટેના આધાર ઉલ્લેખો.	૩૨૦
૧લી મે ૬૦૬. ઇ. સ	૩૧૦	લિલ્લિમાલનું લિલ્લિમાલ.	૩૨૧
અંચાત્ર. (૮)	૩૧૧	માધના સમય પર જોડાપોહ.	૩૨૨
સોળ હજાર.	૩૧૧	વિવિધ ચર્ચાના પ્રસંગો.	૩૨૩
૨. લેખકના ચરિત્ર સંબંધી.		વસંતઋતુનો લેખ.	૩૨૪
અંચમાંથી મળતી હુકીકત.	૩૧૨	માધ અને સિદ્ધિની સમય.	૩૨૫
આત્મકથા લખવાનું સાદસ.	૩૧૨	સમયચર્ચા-સમલાવે.	૩૨૬
પ્રથમ પ્રસ્તાવ-એ કર્તાનું ચરિત્ર	૩૧૨	પૂર્વગ્રાહને આ ચર્ચામાં સ્થાન	
એ ઉલ્લેખનો આશય.	૩૧૩	ન થતે.	૩૨૬
જવપ્રપંચ બતાવનાર ચરિત્ર.	૩૧૩	સિદ્ધનું બાહ્ય.	૩૨૭
એ ચરિત્રના બે વિભાગો.	૩૧૩	ધન્યા સાથે લમ.	૩૨૭
સર્વસામાન્ય કથાવિભાગ.	૩૧૪	ભુગટામાં લપટાવું.	૩૨૭
આ અંચ રચવાનાં કારણોનો		બચ્ચનનો ભોગ..	૩૨૭
વિભાગ.	૩૧૪	પતિપરાયણ આર્થા.	૩૨૭
કર્તાનું ચરિત્ર તારવવું મુશ્કેલ.	૩૧૪	પુત્રવત્સલા માતા.	૩૨૮
એ રીતે એ રચયિત્ર છે જ નહિ.	૩૧૫	ઉપાય ઊંધો પડ્યો.	૩૨૮
અધ્યાત્મપતિ વિભાગ.	૩૧૫	ધરમહારથી આવી નીકળ્યો.	૩૨૮
એમાંની શક્યાશક્યતા પર વિચાર.	૩૧૫	ઉધાડાદારે પહોંચ્યો	૩૨૭
મને તો એ વિભાગ 'બોધક'		યોગ્યતાનાં અનુમાન.	૩૨૯
લાગે છે.	૩૧૬	શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ.	૩૨૯
૩. પ્રભાવક ચરિત્રે-સિદ્ધિર્ધિ		દીર્ઘદષ્ટિ-સાધી વાત.	૩૨૯
પ્રબંધ.	૩૧૬	દીક્ષાપાલનની મુશ્કેલી.	૩૩૦
સદર અંચનો ચૌદમો પ્રબંધ.	૩૧૬	પિતાને ખબર આપી.	૩૩૦
અન્યત્ર જાણ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ.	૩૧૬	શુભંકર રોડનું ઊંચું મન	૩૩૧
એ અંચ સં. ૧૩૩૪માં બનેલ છે.	૩૧૭	ગુરુમંદિરે પિતા (મંત્રી)	૩૩૧

પુત્ર માતાની આજ્ઞાને વળગી રહ્યો. ૩૩૨	પ્રતિજ્ઞાપાલન. ગુરુને ચરણે. ૩૪૦
કુશળ મંત્રી સમજાવ્યા. ૩૩૨	‘પાટ ઉપરથી જિતરો-’ આધાત. ૩૪૧
પુત્રને દીક્ષા આપવા વિશ્વમિત્ર કરી. ૩૩૨	લલિતવિસ્તારનો પ્રયોગ. ૩૪૧
દીક્ષા. દિગ્બંધ. ૩૩૨	સંસ્કારની જાગૃતિ. ૩૪૨
ઉપદેશમાળા ટીકા. સિદ્ધકૃતિ. ૩૩૩	અંધવાંચનથી મક્કા ઉપકાર. ૩૪૩
ઉપમિતિ અંધલેખન-પ્રસંગ. ૩૩૩	કયા વિભાગ વાંચનથી લાભ થયો ? ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્ન સાથે વિનોદ. ૩૩૩	તે કહેવાની મુશ્કેલી. ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય. ૩૩૪	ઉપમિતિમાં તેનાં બે અવતરણો. ૩૪૫
કુવલ્લપમાળાના લેખક. ૩૩૫	અકલ્યાણ મિત્રનો ત્યાગ. ૩૪૬
બન્નેના સંબંધની અશક્યતા. ૩૩૫	આગ લાગેલા ધરૂપ સંસાર. ૩૪૬
વિશેષ અભ્યાસની તાત્કાલિકતા. ૩૩૬	અચર્યના પ્રથમ કે બૌદ્ધોને ત્યાં
ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે વાતચીત. ૩૩૬	જવાનું પ્રથમ ધાટ બેસતો નથી. ૩૪૮
ગુરુની ઝાણાં, લીધેલું વચન. ૩૩૮	ગુરુભેળાપ અને સસ્થિતિ. ૩૪૯
છટકો પાછું વચન પાછું. ૩૩૯	મજ્જપતિ થી સિદ્ધિ. ૩૫૦
રંગેહરણ પાછું આપવા આવ્યો. ૩૪૦	

VI

વિભાગ ૬ ફો.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધિર્ષિ

૫. ૩૫૧ થી ૩૫૮

કુવલ્લપમાળા કથાનો વિષય. ૩૫૧	સિદ્ધિર્ષિએ મનુજગતિ આખી
કુવલ્લપમાળા-સમરાધ્યક્ષ કહ્યા. ૩૫૨	ચીતરી. ૩૫૩
બન્ને આદર્શો લેખક સામે હતા. ૩૫૨	ઉઘોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ. ૩૫૪
સમરાધ્યક્ષમાં કમિકં વિકાસ. ૩૫૩	પ્રશસ્તિનો ફક્તાર્થ. ૩૫૬
એના મુખ્ય પાત્ર બે હોય. ૩૫૩	ઉઘોતનસૂરિનો સમય. ૩૫૭
કુવલ્લપમાં ક્યાપપરિચય. ૩૫૩	શક સંવત ૭૦૦ માં એક
સિદ્ધિર્ષિએ સમસ્ત સંસાર લીધો. ૩૫૩	દિન ક્રમ. ૩૫૭
મોહરાગને ખૂબ અપનાવ્યો. ૩૫૩	વિચારણાનું પરિણામ. ૩૫૮

VII

વિભાગ સાતમો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પૃ. ૩૫૫ થી ૩૮૫

ડા. જેકાબી સાથે પત્રવ્યવહાર.	૩૫૬	એમ ઘઃ બેસાડવાનાં કારણો.	૩૭૭
હરિભદ્ર સમયનિર્ણયના સાધનો.	૩૬૦	(૮)-વાય પરિભ્રામાવાળી દલીલ.	૩૭૮
શ્રી જિનવિજયનો લેખ,	૩૬૦	એના સંબંધમાં શોધખોળ.	૩૭૮
પ્રો. પીટરસનનો ઉલ્લેખ.	૩૬૦	એનો ફલિતાર્થ.	૩૭૮
ગણતરીમાં સો વર્ષની ભૂલ.	૩૬૧	(૫) નંદિસૂત્ર ચૂર્ણિ. જિન-	
મેરુગંગની વિચારશ્રેણી.	૩૬૨	દામ મહત્તર.	૩૭૮
૫૮૫ની શાક્તો તેમાનો ઉલ્લેખ.	૩૬૨	તેનો સમય શક ૫૯૮ : વિ. ૭૩૩.૩૭૬	
હરિભદ્ર સમયસંબંધી ઉલ્લેખો.	૩૬૪	તેનું ટાંચલું હરિભદ્રીય નંદી	
(૧) પ્રભાવક. ચરિત્રે.	૩૬૪	ટીકામાં.	૩૭૬
(૨) વિચારસારસંગ્રહે.	૩૬૫	એટલે સં. ૫૮૫ તો કાષ્ટ રીતે	
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધે.	૩૬૭	શક્ય નથી.	૩૭૬
(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો.	૩૬૯	હરિભદ્રસમયનિર્ણય વિશેષ	
ચૌદમી સદીનો હરિભદ્ર		સાધનો.	૩૭૬
સમયનિર્ણય.	૩૭૧	(ઠ) ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ.	૩૮૦
તે સ્વીકારવામાં વાંધાઓ.	૩૭૨	અનેકાંતજયપતાકા. શાસ્ત્રવાર્તા-	
(૧) અનાગતવાળો શ્લોક.	૩૭૨	સમુચ્ચય.	૩૮૦
એના ચાર વિકલ્પ અર્થો.	૩૭૨	સદર વ્યાકરણનો સમય વિં	
(૨) તે જ શ્લોકના બીજા શબ્દો.	૩૭૪	સં. ૭૦૬	૩૮૦
(૩) પ્રથમ પ્રસ્તાવના લેખ-		(b) કુમારીલ મીમાંસક.	૩૮૦
કના શબ્દો.	૩૭૫	શાસ્ત્રાવાર્તાઓમાં તેની આલોચના.	૩૮૦
ધર્મબોધકર અને સિદ્ધર્ષિ.	૩૭૬	કુમારીલ સમય : આઠમીની	
બન્ને સમકાલીન નહિ.	૩૭૬	સરખાત.	૩૮૧
'કાલવ્યવહાર' શબ્દ શું		એટલે આઠમી પહેલાં હરિભદ્ર-	
બતાવે છે ?	૩૭૬	સરિનો સમય ન હોય.	૩૮૧
'વિશેષસાન' શબ્દોથી ગૂંચવણ.	૩૭૭	(c) બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મપાળ.	૩૮૧
વિશેષસાની અને વિશિષ્ટ શ્રુતસાની.	૩૭૭	એ ઇ. સ. ૬૩૫ માંનિવૃત્ત હતા.	૩૮૧

એનાં ટાંચણુ અનેકાંત૦ પતાકામાં.	૩૮૩	એટલે વિ. સં. ૭૫૬ થી ૮૨૬	૩૮૩
એટલે વિં ૬૯૧ પહેલાં તે		સિદ્ધર્ષિ સમયનિર્ણય.	૩૮૪
હોઇ ન શકે.	૩૮૧	વિ. સં. ૯૬૨.	૩૮૪
(૮) મહામતિ ધર્મકીર્તિ.	૩૮૧	એટલે હરિભદ્ર-સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો	
અનેકાંત૦ અને શાસ્ત્રવાર્તા૦માં.	૩૮૧	આંતરે મો વર્ષનો રહે.	૩૮૪
ઈતીહાસના સમયમાં જાણીતા.	૩૮૨	હી. અ. શાહના મતે ગ્રુમ સંવત્સર	૩૮૫
એટલે સાતમીસદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાં		ગણતરીનાં કારણો.	૩૮૫
હરિભદ્રનો સમય સંભવે નહિ.	૩૮૨	એ પ્રમાણે ૫૮૫ને ગ્રુમ ગણીએ.	૩૮૫
(૯) કુમારીસ. ધર્મપાળ. ધર્મ-		તો સર્વ વિરોધ સમી જાય છે.	૩૮૫
કીર્તિ.	૩૮૨	પૂરવણી. દાક્ષિણ્યચિહ્ન અને	
ઉપસંધ સાધનોથી હરિભદ્ર		સિદ્ધર્ષિ.	૩૮૬
સમયનિર્ણય.	૩૮૨	ઉપદેશમાળા ટીકા.	૩૮૭
ઉપગનાં સાધનોનું સમુચ્ચયી-		ત્યાં પણ હરિભદ્રને નમસ્કાર.	૩૮૭
કરણ.	૩૮૨	ટીકાનું નામ. હેયોપાદેવા.	૩૮૮
નિર્ણય. ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦	૩૮૩	કૃતિ પર ચર્ચા અને વિવેચન.	૩૮૮

VIII

વિભાગ ૮ મો. ગ્રંથકારનો સમય.

દશમી શતાબ્દ

દશમી શતાબ્દ.	૩૮૯	ગ્રંથ લેખન વખતે ચામુંડરાજ.	૩૯૫
ભિન્નભાગ ગુજરાતે.	૩૮૯	એ સદીની સાંસારિક સ્થિતિ.	૩૯૬
(બાહ્ય સાધનો.)		એ યુગની રાજ્યવસ્થા.	૩૯૭
ઐત્યવાસનું જોર.	૩૮૯	ઓઝા-રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.	૩૯૭
પ્રભાવક ચરિત્રે. ૧૯ મો પ્રગંધ.	૩૯૦	રાજ્યપ્રગંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા.	૩૯૮
સુદર્શની પ્રસ્તાવનામાં કર્યાણુત્રિ.	૩૯૦	આદ્ય દૌસદ્ય.	૩૯૮
ઐત્યવાસનું સ્વરૂપ.	૩૯૧	તેમનાં નામ અને કાર્ય.	૩૯૯
આ સદીનું રાજકીય વાતાવરણ.	૩૯૨	સેના અને યુદ્ધ સંબંધી સ્થિતિ.	૪૦૦
ગુજરાતના રાજ્યમાં જૈનોનું		ચતુરંગિણી સેના.	૪૦૦
સ્થાન.	૩૯૨	લશ્કરનાં આયુધો.	૪૦૧
ચાવડા વંશ અને પાટણ.	૩૯૨	યુદ્ધના નિયમો.	૪૦૨
ઐતિહાસિક જૈન કૃતિઓ.	૩૯૩	હુએનસાંગનું રાજવર્ણન.	૪૦૨

પરદેશી મુસાફરની નજરે.	૪૦૩
રાજ્યોનો અંદર અંદરનો સંબંધ.	૪૦૪
એ યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન.	૪૦૪
સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ.	૪૦૫
દાનિયોની પડતીનાં કારણો.	૪૦૬
(અંધમાંથી તારણ.)	૪૦૭
૧. યુદ્ધની ભૂમિકા.	૪૦૭
રાજનીતિ. શુભ. અંગ. શક્તિ.	૪૦૮
સદ્બોધ મંત્રીની સલાહ.	૪૦૯
યુદ્ધના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ.	૪૧૦
હથિયારોનો નામનિર્દેશ.	૪૧૧
બાતમીદારો. સેનાનાયક.	૪૧૨
યુદ્ધ વખતે ધોંધાટ.	૪૧૨
૨. સાંસારિક રિવાજો.	૪૧૨
અનેક સ્ત્રીનો રિવાજ.	૪૧૩
મહોત્સવ ઉજવવાની રીતો.	૪૧૩
મિત્રોનો મેળાપ.	૪૧૪
પ્રયાણસમયની વિધિ.	૪૧૫
ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય ગણતા.	૪૧૫
પિતાને વંદન કરવાની રીતિ	૪૧૬
જન-મહોત્સવની રીતિ.	૪૧૬
મરણ પછીની સ્થિતિ.	૪૧૬
ધનવાનતા પુત્રો. લક્ષની વચ.	૪૧૬
૩. રિવાજો અને પ્રસંગો.	૪૧૭
રિવાજોનો પાર નથી.	૪૧૭
૪૧ વિષયો અહીંતહીંથી લીધા છે.	૪૧૭
પ્રત્યેકનું સિદ્ધ જરૂરી નથી.	૪૧૭
મુખ્ય રિવાજનું જ દર્શન.	૪૧૭
ચોરને ફાંસી. તે વખતનો દેખાવ.	૪૧૮
આપઘાતની રીતો.	૪૧૯
ગુલામની પ્રથા.	૪૨૦
દરના સમાચારનાં સાધનો.	૪૨૦

માથું મૂંઘવાનો રિવાજ.	૪૨૦
કપડાંને ખીસાં નહોતાં.	૪૨૧
જ્યોતિષ સંબંધી માન્યતા.	૪૨૨
લક્ષવિધિ.	૪૨૩
૪. લોકોનું સમૂહવર્તન.	૪૨૩
વસંતઋતુમાં નગર બહાર.	૪૨૩
નાચનું, દૂધનું, અવાજો વિ.	૪૨૪
આગ વખતની દોડદોડી.	૪૨૫
ગામખપાટા.	૪૨૫
વિવિધ પ્રકારની જનતા.	૪૨૬
૭ પ્રકારના પુરુષોનું વર્ણન.	૪૨૬
૫. તે સમયની કેટલીક	
માન્યતાઓ.	૪૨૮
મીઠું ખાવાથી ઘડપણ.	૪૨૮
પુરુષ-સ્ત્રીનાં અંગાદિલક્ષણગાન.	૪૨૮
પાદુકાગાન.	૪૨૮
કેશુગાના ઝાડને ધનસંબંધ.	૪૨૮
૬. નીતિ વ્યવહારના ખ્યાલો.	૪૨૯
સાક્ષિતા અને ખળતા.	૪૨૯
ચાર પ્રકારના મનુષ્યો.	૪૩૦
ચાંડાળ સ્ત્રી અસ્પર્શ્ય.	૪૩૧
કોની સ્તુતિ ક્યારે કરવી ?	૪૩૧
સુંદર સ્ત્રી અને એકાંત.	૪૩૨
પરદેશ જતા પુત્રને ઉપદેશ.	૪૩૨
સમાજવાદના વિચારો.	૪૩૩
૭. સાંસારિક મનોરાજ્ય.	૪૩૩
સંસારસુખના ખ્યાલો.	૪૩૪
૮. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા.	૪૩૪
એના જુદા જુદા પ્રસંગો	૪૩૪
તેના પર અંગુલીનિર્દેશ.	૪૩૫
૯. રાગ-રાજ્ય-રાજસેવક-	
દેવતા.	૪૩૫

રાજસેવાના વિચિત્ર ખ્યાલો. ૪૩૫
 રાજમંદિરમાં પ્રવેશ માટે રજા. ૪૩૬
 રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય અતિનિંદ્ય. ૪૩૬
 ખાસ સેવક રાજવલ્લભ. ૪૩૭
 રાજસભા સાંજના મંજે. ૪૩૭
 ગુનેગારને વગર તપાસે સજા. ૪૩૭
 સમનના જુદા જુદા પ્રકારો. ૪૩૮
 સલાહકાર કૌસીજની પદ્ધતિ. ૪૩૮
 એકદશ્યુ સત્તાનો દોર. ૪૩૮
 ચોરને દેહાંત દંડની સજા. ૪૩૯
 સલાહકાર મંત્રીનું સ્થાન. ૪૩૯
 ડાંડી પિટાવવાની જાહેરાત રીતિ. ૪૩૯
 લોકસ્થિતિ જાણવા રાજનો
 પ્રયાસ. ૪૪૦
 ૧૦ રાજનીતિ. ૪૪૦
 દૂતનું કાર્ય અને આશાકી. ૪૪૦
 દીવાની મંત્રી અને લશ્કરી સલાહ. ૪૪૧
 ૧૧ ધન અને ધનવાનોનો દોર. ૪૪૧
 ભવાંચલાવીએડેલા શેઠનો મિત્રજન. ૪૪૧
 ધનવાન અને રાજવર્ગની તુમાખી. ૪૪૨
 ધનવાનોના વિચારતરંગો. ૪૪૩
 ધનપ્રાપ્તિ માટેનાં સાહસો. ૪૪૩
 ધન મેળવવાનાં સાધનો. ૪૪૪
 શુરુ તરફ હસનારા ધનિકો. ૪૪૪
 ૧૨. ધનના હાલહવાલ ૪૪૫
 ગણિકાના જંદમાં ફનાકાટિયા. ૪૪૫
 ધનવાનને જુદા જુદા લયો. ૪૪૫
 જમીનમાં ધન દાટવાનો રિવાજ. ૪૪૬
 ૧૩. તે સમયની ગરીબાઇ. ૪૪૬
 લિખારીનું તાદૃશ્ય વર્ણન. ૪૪૬
 દરિદ્રતા લાવનાર બાલ્ય કારણો. ૪૪૭
 મુરખીવટ અને સમાજવાદ. ૪૪૮

૧૪. દાસ-દાસીની સ્થિતિ. ૪૪૮
 દાસીઓ નિમકહલાલ હોય. ૪૪૮
 દાસીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૪૯
 ૧૫ તે યુગમાં સ્ત્રીઓનું
 સ્થાન ૪૪૯
 પડદાનો રિવાજ લાગતો નથી. ૪૪૯
 તે વખતે પદ્મસ્ત્રીઓ હતી. ૪૫૦
 કુળવધૂઓ હતી-છૂટી સ્ત્રી પણ
 હતી. ૪૫૦
 સ્ત્રીવર્ગનો અભ્યાસ. ૪૫૧
 પતિને નચાવનાર સ્ત્રીઓ. ૪૫૧
 માતાઓની પુત્રસંસ્કાર પર અસર ૪૫૨
 મોજરોખપ્રધાન સ્ત્રીઓ. ૪૫૨
 એક સ્ત્રીની હયાતીમાં ખીજી. ૪૫૩
 પુરુષોની સર્વહક્ક સ્વાધીનવૃત્તિ. ૪૫૪
 દોષસમૂહોનો પુજ સ્ત્રીઓ. ૪૫૪
 પતિપરાયણ સ્ત્રીલાવના. ૪૫૫
 વેવિરાળ-પુત્રીધમ્મ પિતાસંમતિ ૪૫૬
 સૌંદર્યનો ખ્યાલ. ૪૫૬
 દીકરીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૫૬
 ૧૬. પ્રેમ કરવાના વિવિધ
 પ્રકારો. ૪૫૭
 પ્રેમસમ્મતી વિવિધ રીતિઓ ૪૫૭
 ચિત્રદર્શનદ્વારા પ્રેમ. ૪૫૭
 તારામૈત્રકથા પ્રેમ. ૪૫૭
 સ્વયંવર મંડપનો રિવાજ. ૪૫૮
 ૧૭. દશમી સદીના વિલાસો ૪૫૮.
 ઇદ્રિયલોગોના અનેક પ્રકાર. ૪૫૮
 તેને તૃપ્ત કરવાની રીતિઓ. ૪૫૯
 ઋતુવર્ણન. વિલાસ દૃષ્ટિએ. ૪૬૦
 મઘપાનનો ચાલુ રિવાજ. ૪૬૦
 ૧૮. બાળકોનાં તોફાનો. ૪૬૧

1. 10. 1. 1. 1. 1.	1. 1. 1. 1. 1. 1.
2. 1. 1. 1. 1. 1.	2. 1. 1. 1. 1. 1.
3. 1. 1. 1. 1. 1.	3. 1. 1. 1. 1. 1.
4. 1. 1. 1. 1. 1.	4. 1. 1. 1. 1. 1.
5. 1. 1. 1. 1. 1.	5. 1. 1. 1. 1. 1.
6. 1. 1. 1. 1. 1.	6. 1. 1. 1. 1. 1.
7. 1. 1. 1. 1. 1.	7. 1. 1. 1. 1. 1.
8. 1. 1. 1. 1. 1.	8. 1. 1. 1. 1. 1.
9. 1. 1. 1. 1. 1.	9. 1. 1. 1. 1. 1.
10. 1. 1. 1. 1. 1.	10. 1. 1. 1. 1. 1.
11. 1. 1. 1. 1. 1.	11. 1. 1. 1. 1. 1.
12. 1. 1. 1. 1. 1.	12. 1. 1. 1. 1. 1.
13. 1. 1. 1. 1. 1.	13. 1. 1. 1. 1. 1.
14. 1. 1. 1. 1. 1.	14. 1. 1. 1. 1. 1.
15. 1. 1. 1. 1. 1.	15. 1. 1. 1. 1. 1.
16. 1. 1. 1. 1. 1.	16. 1. 1. 1. 1. 1.
17. 1. 1. 1. 1. 1.	17. 1. 1. 1. 1. 1.
18. 1. 1. 1. 1. 1.	18. 1. 1. 1. 1. 1.
19. 1. 1. 1. 1. 1.	19. 1. 1. 1. 1. 1.
20. 1. 1. 1. 1. 1.	20. 1. 1. 1. 1. 1.

કળાગ્રહણુ માટે ચીવટ.	૪૮૨	જૈન ધર્મનો સાર.	૪૬૪
આત્મે વર્ષે અભ્યાસારંભ.	૪૮૩	ગચ્છાધિપતિ. ગચ્છાનુચા.	૪૬૫
ગુરુને પુત્રતુ સોંપવું.	૪૮૩	૪૦. જૈનધર્મ-ધર્મીઓની	
ગુરુને પગાર કે શ્રી નહિ.	૪૮૪	સ્થિતિ.	૪૬૫
કન્યાશિક્ષણપ્રબંધનો અભાવ.	૪૮૪	જૈન હૃદયની આંતર ભાવના.	૪૬૫
છતાં રાજકુંવરીઓ ભણતી.	૪૮૪	જૈનેતર તરફ ઉદાસીનભાવ.	૪૬૬
ચિત્રપટની કળા.	૪૮૪	દીક્ષા દેવાની બાબતમાં.	૪૬૭
૩૬. યોગશક્તિ માટે		ઉપદેશ આપવાની શૈલી.	૪૬૭
માન્યતા.	૪૮૪	અસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, સુસાધ્ય.	૪૬૭
સામાની ઇચ્છાશક્તિનું રુધેન.	૪૮૫	ઉપલક્ષીઆ વૈરાગ્યની સ્થિતિ.	૪૬૭
પરપુરપ્રવેશ.	૪૮૫	‘સદ્ગુહિના’ પાત્રની યોજના.	૪૬૮
નેત્રાંજનથી આંતર દ્રશ્ય.	૪૮૫	દીક્ષામાં પ્રસોબન કે	
૩૭. અર્થાંતર ન્યાસ અને		લાલચ નહીં.	૪૬૮
ઉપમાનો	૪૮૬	ઉપાશ્રયમાં તથા ખજાનરમાં ઉપદેશ.	૪૬૮
તેના વિવિધ દાખલાઓ.	૪૮૬	ગુરુમહારાજ સભાને ખાલી પણ	
ઉપમાનની વિવિધતાઓ.	૪૮૭	કરાવે.	૪૬૯
૩૮. તત્સમયના ધર્મો-		દીક્ષા અને અપ્રમાદયંત્ર.	૪૬૯
માન્યતાઓ.	૪૮૭	દીક્ષાવખતે સંસારીની દિલગીરી.	૪૬૯
તેનો વિસ્તૃત નામનિર્દેશ.	૪૮૮	રામ આચાર્ય પાસે જમીન	
ભેદના ૭ પ્રકારનિર્દેશ.	૪૮૮	પર બેસે.	૪૬૯
ધર્મ સંબંધી વિવિધ વિકલ્પો.	૪૮૯	વસતિમાં કેાણુ બિતરે, ઉદ્યાનમાં	
૭ દર્શનની માન્યતા-સ્થળદર્શન.	૪૮૯	કેાણુ?	૫૦૦
બાબસ્વરૂપો. ઢોંગ-ધર્તીગા.	૪૮૯	ધર્મરત્ન અને સાધુતાની યોગ્યતા	
હંગવાના પ્રસંગોની નોંધો.	૪૯૦	ક્યારે?	૫૦૦
આભિસંસ્કારિક કુવિકલ્પો.	૪૯૧	ગુરુ પાસે દંભ કરનારા પણ હતા.	૫૦૦
આસ્તિક તીર્થાઓ.	૪૯૨	ગુરુ કે દેવની નિદા કરનારનો	
૩૯. જૈનધર્મ-શાસનની		સહભાવ.	૫૦૦
સ્થિતિ.	૪૯૨	શ્રુતધારી કલ્પના લગાવતા	
શ્રાવકની ઘણી મોટી સંખ્યા.	૪૯૨	નહોતા.	૫૦૧
સાધર્મીવાત્સલ્યને માન.	૪૯૩	દીક્ષા પહેલાં ગ્રાથમિક તૈયારીઓ.	૫૦૧
ઉપદેશકમ.	૪૯૩	આચાર્યપદવીનો મહોત્સવ.	૫૦૧
ઉદ્યાનમાં ગુરુસંસ્થિતિ.	૪૯૪	શિયિલાચારી સાધુનું વર્તન.	૫૦૧

આચાર્ય અને પ્રવર્તિની પદકોને? ૫૦૧	શિવમંદિરમાં બહાર ગુરુ.	૫૦૨
આવકોનાં ધરમાં 'ધંધશાળા.' ૫૦૧	મહાધિપતિનો દોર.	૫૦૩
બાળવય અને દીક્ષા. ૫૦૨	યોગવિદ્યાનો દુરુપયોગ.	૫૦૩
વિચારની વિશાળતાના પ્રસંગો. ૫૦૨	ધર્મને નામે ધાંધલ.	૫૦૪
૪૧. ધર્મને નામે ચેલછાઓ. ૫૦૨	અન્ય દર્શનીની ધર્મમાન્યતા.	૫૦૪
મંદમાંના ચટ્ટો. ૫૦૨	સર્વ પરિસ્થિતિનું સમુચ્ચયીકરણ	૫૦૪

અંતિમ વક્તવ્ય	૫૦૫
ભાષાવતરણનાં સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૦૬
ઉદ્યાનોનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૬
પાત્રરૂપકાદિનો અક્ષરાનુક્રમ	૫૧૭
આખા ગ્રંથનો મહદ્ વિષયાનુક્રમ	૫૧૮
ગ્રંથસમાપ્તિ	૬૦૫

Extracts from Prof. Harman Jacob's Preface to

Upamitibhava Prapancha Katha

Upamitibhava Prapancha Katha is the first extensive and elaborate Allegory in Indian Literature; it precedes, by nearly two centuries, Kṛṣṇamīśra's famous play, the Prabhodhachandrodaya, which has ever since been regarded as a model of allegorical composition by a host of imitators. It is a narrative consisting of a series of birth-stories, i. e. the hero of all stories is the same person in different births. This is an old device common to Buddhists and Jainas; and it had been employed with great success by Haribhadra in constructing his Samarāñchoha Kāha. In that work the history of two persons, of whom the one of bad character had conceived a most intense hatred of, and desire of revenge towards, an essentially good person, is followed up through nine of their births in which they again happen to be brought together.

(P. XV)

*

*

*

From this bare outline of the plan of the Upamitibhava Prapancha Katha it will be seen that it is the intention of the author to illustrate the Jaina religion, not however as a dogmatist but as a moralist. This same purpose serves several moral stories and lengthy sermons by saints inserted in proper places.

Every thing is of course in strict accordance with Jaina orthodoxy as might be expected from so eminent a *Yati*; but he is not a narrow-minded zealot. Though he does in no way spare the heterodox systems, still he is of a truly catholic spirit, especially in an admirable passage (p. 1220-7) where he eloquently declares that all truly religious men adore the same Supreme God, seek the same Law and strive after the same Highest Good, though they may use different words for expressing these true ideas.

(P. XVII)

x

x

x

As a specimen of popular sanskrit style, as understood a thousand years ago, the *Upamitibhava Prapancha Katha* is of great interest, and it is worth while to notice some of the linguistic peculiarities found in this work,... ..In this respect Siddharsi went further than most Jain writers, and he did so on purpose. For to him the subject matter, the moral truths he wanted to impart to his reader, were of paramount importance, and everything else, style, and language, was subordinate to it. He likens his work to a wooden bowl, not to one of costlier materials, 'since it lacks high-flower words and ideas.' It is a proof of his original and independent spirit that he adopted his speech to the understanding of the general reader and employed idioms and words which no Pandit would ever have used in a sanskrit composition.

(P. XX & XXI)

श्री सिद्धर्षि

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા 'ઉપોદ્ધાત

ચાર અનુયોગ—

જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોના ચાર મોટા વિભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે. તે લક્ષ્યમાં રાખી એની ઉપયોગિતા, એનું સ્થાન, એની વર્તમાન સ્થિતિ અને એના અધિકારી સંબંધી ખ્યાલ કરીએ.

(૧) દ્રવ્યાનુયોગ—આમાં પદ્ધત્ય સંબંધી વિચારણા આવે છે. દ્રવ્ય એટલે પૈસા નહિ પણ ચીજ. જેને નામ આપી શકાય એવી સર્વ ચીજો. મૂળ વસ્તુઓને 'દ્રવ્ય' કહેવામાં આવે છે. જેમકે વૈશેષિકો 'પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિગ્, આત્મા અને મન' એ નવને 'દ્રવ્યો' માને છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં જીવ અને અજીવ પદાર્થોનો સમાવેશ કર્યો છે. અજીવમાં પુદ્ગલ જેવા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે ગતિસહાયક બળ ધર્મ, સ્થિતિસહાયક બળ અધર્મનો સમાવેશ કરી તેમાં Force નો પણ સમાવેશ કર્યો છે. કાળ અને આકાશ (Time & Space) જેવા અમૂર્ત અને વિવિક્ત (Abstract) પદાર્થોનો પણ સમાવેશ અજીવમાં કર્યો છે. આવી રીતે સચરાચર અખિલ લોક અલોકના સર્વ મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોનો સમાવેશ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામાં કર્યો છે. આત્મા છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો લોકતા છે, આત્માનો પરલવ છે, આત્મા કર્મથી લેપાયલો હોય ત્યાં સુધી એને સંસાર છે, આત્મા કર્મથી ઉપાયોવડે મુક્ત થઈ શકે છે—એ સર્વ વિચારણા 'જીવ' દ્રવ્યને અંગે કરી. આત્માનો અને કર્મનો સંબંધ અને તેના અચળ કાયદાઓનો પ્રખર વિચાર આ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામાં

૧. ઉપોદ્ધાતમાં ભાષાવતરણનાં પૃષ્ઠોનો ન્યાં નિર્દેશ થાય ત્યાં પ્રથમ વિભાગમાં આવેલા પ્રસ્તાવ ૧-૨-૩ ને અંગે બીજી આવૃત્તિનો સમજવો અને બીજી ત્રીજી વિભાગમાં આવેલા બાકીના કુલ પ્રસ્તાવોને અંગે પ્રથમાવૃત્તિનો સમજવો.

કરતાં આત્મા નવાં કર્મોને કેવી રીતે મેળવે છે ? કઈ રીતે આવતાં બાંધ કરી શકે છે ? અને અગાઉ મેળવેલાં કર્મોને કેવી રીતે આત્માથી દૂર કરી શકે છે ? વિગેરે અનેક વિચારણા આ દ્રવ્યાનુયોગમાં કરવામાં આવેલ છે. આત્મા કર્માવૃત્ત હોય ત્યારે એની દશા કેવી હોય છે ? શામાટે હોય છે ? અને એના વિકાસમાં પુરુષાર્થને કયું સ્થાન છે ? અને તે કેમ પ્રાપ્તવ્ય છે ? વિગેરેની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા આ અનુયોગમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં માનસશાસ્ત્ર (માઇન્ડસાઇન્સ), તર્ક-શાસ્ત્ર (લોજિક)નો પણ સમાવેશ થાય છે. એથીકસ (નીતિશાસ્ત્ર)નો કેટલોક વિભાગ દ્રવ્યાનુયોગમાં આવે છે અને કેટલોક વિભાગ ચરણકરણાનુયોગમાં આવે છે. જૈન સાહિત્યનો એક મુંદર વિભાગ ' દ્રવ્યાનુયોગ 'ની વિચારણામાં આવી જાય છે અને એ વિભાગમાં નય પ્રમાણના સિદ્ધાન્તો, કર્મના સિદ્ધાન્તો, સમસંગીની વ્યાખ્યાઓ, નિગોદ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ અને આત્માના વિકાસના માર્ગો-એ એની અન્ય દર્શનકારોથી સ્પષ્ટ જુદી પડે એવી પ્રવાહપદ્ધતિ છે. દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપયોગ આ ગ્રંથના લેખકે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ) કેવી મુંદર માર્મિક હાર્દિક પદ્ધતિએ કર્યો છે તે વિચારતાં આ દ્રવ્યાનુયોગની વિશિષ્ટતા જતાવવાના પ્રસંગો આગળ ઉપસ્થિત થશે. આ અનુયોગ જીવતો છે અને એના અભ્યાસીઓ અત્યારે પણ સારી સંખ્યામાં સુલભ છે.

(૨) ગણિતાનુયોગ—આમાં જૈન દષ્ટિએ પૃથ્વીની રચના, ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા, વિમાનોનાં સ્થાનો, નરકનાં પાથડા અને આંતરા, જંપૂદ્રીપ, લસ્તક્ષેત્ર, અદ્રીદ્રીપમાં મનુષ્યલોક વિગેરે વિશ્વ-વ્યવસ્થા (Cosmology)નો સમાવેશ થાય છે. ગણિતમાં સરવાળા બાદબાકીથી માંડીને વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને શીર્ષપ્રહેલિકા મુખીના અંકોની ગણતરીઓ આવે છે. આંગળનાં પ્રમાણો અને હેત્રોની ગણતરી, પર્વતોની ઊંચાઈ ને પહોળાઈ, ચક્રવર્તીના પટ્ટખંડ સાધવાના ગમનાગમનના માર્ગો વિગેરે અનેક જાણતો એ અનુયોગમાં આવે છે. એ અનુયોગ એકંદરે ઘણો શુષ્ક લાગે છે. તેને રસમય જનાવવાનો પ્રયત્ન આ કાળમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કોઈએ કયો હોય એવું જાણવામાં નથી. એક જૈન ગણિતાનુયોગના દક્ષ-પ્રવિણ (Expert) સાથે મળવાનું થતાં તેઓ એમ કહેતા હતા કે ભૂમિતિ

તેમજ બીજગણિતની અનેક રચનાનાં બીજ જોઈ ગણિતમાં લખ્ય છે. એમણે મને સંશ્લેષ અને વિનિમય (Permutations અને Combination)ની એવી સુંદર ગણતરીઓ બતાવી હતી કે હું તે તેની વિગત સાંભળીને જ છક્ક થઈ ગયો. ક્ષેત્ર સંબંધી ઉપરચોટીઆ જ્ઞાનને ઘાબુએ મૂકીએ તો જોઈને ગણિતાનુયોગ તદ્દન હુમ ન થઈ ગયો હોય અગર તો થઈ જવાની અણી ઉપર હોય તેમ દેખાય છે. એ સંબંધમાં કોઈ અભ્યાસીનું લક્ષ્ય દેખાતું નથી.

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આમાં ચર્ચા અને ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. જોઈ શાસ્ત્રચર્ચાનો એક મોટો ભાગ આ અનુયોગની વિચારણા કરે છે. ચારિત્ર એટલે Character. એમાં ધનાવૃત્ત સ્થિતિવાળા આત્માથી શરૂ કરીને એના વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવતાં જ્યારથી એ અંત્ય પુણ્યગણપરાવર્તમાં આવે ત્યારથી એની દશા કેવી રીતે બદલાય છે ? એ ઓધસંજા છોડી યોગદૃષ્ટિમાં કેવી રીતે આવે છે ? ત્યાં એનો ક્રમસર વિકાસ કેમ થાય છે ? એ માર્ગ પર આવતો જાય ત્યારે એમાં માર્ગાનુસારીના શુભો કેમ વધતા જાય છે ? તે શુભો કયા કયા છે ? પછી તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણ કરી અનાદિ મોહચંચીનો કેવી રીતે ભેદ કરે છે ? જુઓ (નોટ પૃ. ૮૬-૮૮ પ્રથમ વિભાગ) એને વેદ-સંવેદ પદ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? સમકિત એ શી ચીજ છે ? આત્મવિકાસમાં એનું શું સ્થાન છે ? દેશવિરતિ પદ શું છે ? એમાં દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદ કેવા છે ? ચારિત્રમાં સર્વવિરતિ કોણ થઈ શકે છે ? એની અપ્રમત્ત પ્રમત્તદશામાં શો તફાવત છે ? એમાં દ્રવ્ય ભાવપણું કેવું હોય છે ? ત્યાંથી પ્રગતિ કરતાં ક્ષીણમોહ કેમ થાય છે ? મન-વચન-કાયાના યોગોનો આત્મવિકાસ સાથે કેવો સંબંધ છે ? કયાયનું અથવા આખા મોહનીયકર્મનું સંસારમાં શું સ્થાન છે ? કેવલજ્ઞાન કોને અને ક્યારે મળે છે ? મુક્તિ શી ચીજ છે ? વિગેરે પ્રગતિ માર્ગના રસ્તાઓને અંગે આખો આત્મવિકાસક્રમ આ અનુયોગમાં અનેક રીતે બતાવ્યો છે. એના પેટાલેદોનો પાર નથી. કર્મ ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, છોડવાનાં માર્ગો, નીતિ વિભાગ અને કર્મ સાહિત્ય આ અનુયોગ સાથે આડકતરી રીતે જોડાયેલું રહે છે. એમાં ક્રિયાવિભાગને અંગે દ્રવ્યક્રિયા અને ભાવક્રિયાનાં સૂત્રો જોડાયેલાં રહે છે. એમાં આક, સત્તર,

એકવીશ, એક સો આઠ પ્રકારની જિનપૂજા, દેવદર્શન વિધિ, સામાયિકના પ્રકારો, છ આવશ્યક, પર્વદિને કરવાની વિશેષ ક્રિયાઓ, પ્રતિષ્ઠા વિધિ, લોજન વિધિ, પ્રત્યાખ્યાનના લાલો અને પ્રકારો, શુરૂવંદનની વિધિઓ અને લાલો વિગેરે આત્મવિકાસના અનેક ક્રિયામાળા ગતાવવામાં આવે છે. શ્રાવકના બાર વ્રતો, સાધુના પાંચ મહાવ્રતો, સંવરના માર્ગો અને બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપના વિધિ, પ્રકાર અને પરિણામો પર તેમાં વિચારણા આવે છે અને નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાના રસ્તા સવિસ્તર જણાવવામાં આવે છે દ્રવ્યાનુયોગ અને આ ચરણકરણાનુયોગ તદ્દન વિવિક્ત-સિદ્ધ છે, છતાં અરસ્થપરસ જોડાયલાં હોઈ કેટલીક વાર ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ ભેગાસેળ થઈ ગયેલા લાગે છે, પણ સમાધાન નજરે જોઈએ તો પૃથક્કરણપૂર્વક બરાબર જુદા પાડી શકાય તેવી રીતે સંકળાયલા દેખાય છે. અભ્યાસની નજરે દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સાથે પ્રગતિને અંગે આ ચરણકરણાનુયોગની મહત્તા એટલી જ છે અને જ્ઞાનક્રિયાનો સહભાવ સમાનભાવે દેખનાર અને ઉપદેશનાર બન્નેનું સાહચર્ય બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી પંચુ-અંધ ન્યાયે ગતાવે છે. આ બાબતના અભ્યાસી અને ક્રિયા કરનાર મોટી સંખ્યામાં લભ્ય છે- જો કે યોગનું જ્ઞાન સંપ્રદાયથી હ્રુમપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે.

(૪) ધર્મકથાનુયોગ—ચરિત્રો, કથાઓ, વાર્તાઓ, પ્રબંધો, જીવનચરિત્રો, રાસો-એનો એક જુદો જ અનુયોગ છે. સાધારણ રીતે ધર્મની હકીકત શુષ્ક લાગે છે, પણ દાખલા દર્શાવ સાથે જ્યારે તેને બતાવવામાં આવે ત્યારે સર્વ જીવો પર તે બહુ અસર કરે છે અને બાળજીવો ઉપર તો તેના ઉપકારનો પાર રહેતો નથી. જૈનનો કથા સાહિત્ય વિભાગ હિંદમાં મશહુર છે અને યૂરોપીય સ્કોલરો પણ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. કથા-સાહિત્યનો વિકાસ જૈનોએ બહુ મોટા પાયા પર કર્યો છે. જ્ઞાતાધર્મ-કથાસૂત્રમાં પૂર્વે સાડાત્રણ કોડ કથાઓ હતી એમ કહેવાય છે. અત્યારે જે કથાસાહિત્ય લભ્ય છે તે પણ ગૌરવાન્વિત છે અને એની ખાસ ખૂબી એ છે કે તે નીતિની પોષણા માર્મિક રીતે કરે છે. છેલ્લા ત્રણસો વર્ષોમાં ‘રાસા’નું સાહિત્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું તે આ કથા-સાહિત્યની રસમયતા સમજી સમાજના લાભને અર્થે વિદ્વાનોએ

કરેલ અભ્યાસના પરિણામ દર્શાવનાર પ્રયાસનું કૃણ છે અને તે સર્વ પ્રકારે અધિકારીને લાલકારક નીવડે છે અને નીવડેલ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર ગ્રંથો છે, પ્રાકૃતમાં એનો પાર નથી અને ગુજરાતીમાં ગદ્યપદ્ય બન્નેમાં સેંકડો-હજારો ચરિત્રો છે. મૂળ ગ્રંથના ટીકાકારોથી માંડીને સર્વ લેખકો ધર્મકથાનુયોગની મહત્તા સ્વીકારતા આવ્યા છે અને તેટલા માટે દરરોજ વ્યાખ્યાન-પ્રવચન થાય છે જેમાં સર્વ અધિકારીઓ સમજી શકે તે માટે પાછળના (ભાવના અધિકારમાં) વ્યાખ્યાનમાં એક રસભરી કથા વાંચવાનો પ્રબંધ પ્રચલિત છે.

આ ચાર અનુયોગમાં જૈનધર્મનાં કુલ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વ અનુયોગની જરૂરીયાત અને ઉપયોગિતા આ ગ્રંથના કત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિને જણાયલી હતી અને એનો એમણે કઈ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

કથા કહેવાની જૈન પદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર અને સ્વોદિત છે એમ પ્રો. હર્ટલે અનેક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. (જુઓ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ. પુ. ૧૧. સાહિત્ય અંક જુલાઈ, ૧૯૧૫ પૃ. ૨૨૭.) તેઓ કહે છે કે “ જૌદ્ધ લિજ્જતુઓનો અભ્યાસ અને સાહિત્ય રસ મધ્યકાળમાં ઉતરતો જ ગયો અને આખરે ભારતવર્ષમાંથી જૌદ્ધ ધર્મ અદૃશ્ય થઈ ગયો જ્યારે જૈનો શાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસથી અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષા પરના અસાધારણ કાબૂથી પોતે જે સ્થાન વ્યાપારી વર્ગના કસાયલા વિભાગમાં અને ક્ષત્રિયોમાં પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તેને ટકાવી શક્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમના રાજાઓ ઉપર જે અસર નીપજતી શક્યા હતા તેને જાળવી રાખી શક્યા અને તેથી અત્યા-રના વખત સુધી જૈનો સારામાં સારા વાર્તા કહેનારા હતા અને રહી શક્યા તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ”

કથાસાહિત્યનું આ સ્થાન જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં છે અને તે મહત્વ જૈનોના પૂર્વપુરુષોને બોધીતું હતું તેના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અનેક પુરાવાઓ છે. બાળજીવોનો કથા સાથે સંબંધ તેઓ અનેક રીતે સુસ્પષ્ટ પણે કહેના આવ્યા છે અને તેનું ઉપયોગીપણું સ્વીકારતા રહ્યા છે.

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા

ધર્મકથાનુયોગનું આ સ્થાન જૈન ઋષિ મુનિઓને સુવિદિત હોઈ એમણે કથાનુયોગને બહુ ઝળકાવ્યો છે. કથાની મારફતે દાખલા દષ્ટાન્તથી કહેવાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે ઠસાવી શકાય છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આગમના સમયથી જૈન ધર્મ ગ્રંથોમાં સારી રીતે બાણીતી અને સ્વીકારાયેલી હોવાથી પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અદ્ભુત કથાસંગ્રહ જોવામાં આવે છે ‘ તરંગલોલા ’, ‘ સમરાધિવ્યક્રહા ’ અને ‘ પઉમચરિયમ્ ’ એનાં બાણીતાં ઉદાહરણો છે. એ કથાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જૈન કથાઓ તરફ સારી રીતે ખેંચાઈ રહ્યું છે.

અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી છે કે ઓછો ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કિયારસિક જીવોને ચરણકરણાનુયોગની ઉપયોગિતા વધારે લાગે, ત્યારે જ્ઞાનપિપાસાવાળા જિજ્ઞાસુને દ્રવ્યાનુયોગ વધારે ઉપયોગી જણાય. વિકાસક્રમમાં જે પ્રાણી જે ભાધનધર્મો આદરે અને પોતાને ઉપકારક બાજુ કે માને તેને અનુસારે તેને ચાર પૈકી અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી લાગે. ધર્મકથાનુયોગ એકંદરે એવો સુંદર છે કે એ સર્વ પ્રકારના અધિકારીને બહુ લાલમદ થઈ પડે. કથાનો લેખક અથવા કથક કથારસિક અને અનુલવી હોય, લેખના જોમમાં મુદ્દા ચૂકનાર ન હોય, તો તે અંતરપટ ઉપર અસાધારણ અસર ઉપજાવી બહુ મુકોમળ રીતે પોતાનું કામ સાધી શકે છે, એના કાર્યક્ષેત્રમાં એને બહુ દલીલ કે ચર્ચાઓ કરવી પડતી નથી અને એ પોતાનું વક્તવ્ય એવી સરળતાથી દબાણ કર્યા વગર કે નિરસ થયા વગર કહી શકે છે કે એની સરખામણી અન્ય અનુયોગનાં લખાણો સાથે થઈ શકે નહિ જ્યારે લેખક પોતાનું કાર્ય શુષ્ક થયા વગર સાધી શકતો હોય ત્યારે તેમાં એક અનેરી મજા આવે છે અને માનસશાસ્ત્રનો વિશુદ્ધ અભ્યાસી કથનકાર હોય તો તે આ ધોરણે શુષ્ક થયા વગર સુંદર પરિણામો નીપજાવી શકે છે.

જૈન લેખકોએ કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા જોઈ લીધી છે, સમજી લીધી છે અને તે હકીકતનો તેમણે પૂરતો લાભ લીધો છે. અનુલવના ઉદ્ગારો, મહાન સત્યો અને સામાન્ય વિશેષ નીતિનાં સૂત્રોનો વિચાર

કથાદ્વારા તેમણે બહુ સારી રીતે કરી સમાજ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે અને તેથી કથાસાહિત્ય આજે પણ ઘણા રસથી વંચાય છે.

વિશિષ્ટતામાં વિશિષ્ટતા

કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા યોગ્ય છે અને તેનો પૂરતો લાભ જૈન સાહિત્યકારોએ લીધો છે, પણ તેમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તે જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. જૈન લેખકો કલ્પિત કથા- (Fiction) માં માનતા નથી, તેઓ મનથી ઉઠાવેલી વાતો કરવા ઈચ્છતા નથી, તેઓ જીવનચરિત્રોને ખૂબ બહુલાવે છે. બનાવટી વાત વાંચતાં તે ખોટી કે જાણી કરેલી છે એવો ખ્યાલ હોવાથી તે વાંચનારનાં મન ઉપર પૂરી અસર કરતી નથી આવી તેમની માન્યતા છે, તેથી તેઓ ગમે તે વાર્તા લખે તે બનેલી જ લખે છે. પૂર્વ-પુરુષોથી સાંભળેલી અથવા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લખેલી વાર્તા હોય તેને લાખામાં દીપાવવા અને તેને આભૂષણો પહેરાવવામાં તેઓને વાંધો નથી, પણ આખી વાત તદ્દન નવીન જાણી કરવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી હોય એમ જણાતું નથી.^૧ લાખામાં રાસોની રચના થઈ તેમાં પણ ક્રમ એ જ જણાય છે કે વાર્તાની અસલ વસ્તુ કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથમાંથી લેવામાં આવે અને તેને દીપાવવામાં આવે. શ્રીપાળ-રાજાને કે ચંદ્રરાજાને કે બીજા કોઈ પણ રાસ જોઈએ તો તેની મૂળવસ્તુ નાના પાયા ઉપર શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી મળી આવે, અને એમ છતાં એ દરેક લાખાગ્રંથોમાં કર્તાનું વ્યક્તિત્વ, કવિત્વ અને વિશિષ્ટત્વ જરૂર આવે. એક વાર્તાને આગળ પાછળ એાપ આપવામાં અને એના પર કવિતાની ધૂન લગાવવામાં વાંધો નથી, પણ મૂળવસ્તુને કે વાતને વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે અને તેટલી જ છૂટ કવિઓથી લઈ શકાય છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ખરાબર અમલ થયો છે તે અનેક ગ્રંથોના પારચયથી સમજાય તેમ છે અને આ ગ્રંથના લેખકે તેનો લંગ કર્યા છતાં તે નિયમ ખરાબર જાળવ્યો છે તે આગળ જોવાશે.

૧ આ ચરિત્રોને અંગે હકીકત છે. પંચતંત્ર જેવી વાતો તદ્દન જુદી કક્ષામાં આવે છે. તેને આ હકીકત સાથે સંબંધ નથી. એવી કથાઓ નીતિ કથા કહેવાય છે. ત્યાં બનાવટી વાર્તા કહેવાય છે, પણ તેમાં શ્રીતા અને વક્તા બન્ને તે વાતને નીતિના અમુક મુદ્દાના પોષક તરીકે જ સમજે છે.

કથાના પ્રકારો

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા અને જૈન કથાનુયોગની ખાસ વિશિષ્ટતા બહુયા પાઠી આપણે કથાના પ્રકારો જોઈ લઈએ. સામાન્ય રીતે કથાના ચાર પ્રકારો પાઠવામાં આવે છે : ધર્મકથા, અર્થકથા, કામકથા અને સંકીર્ણકથા. અર્થકથામાં પૈસાની વાતો આવે છે અને કામકથામાં ઇંદ્રિયના વિષયભોગની અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સંબંધી કથા આવે છે. આ બન્ને પ્રકારમાં જો કંઈ ખાસ મુદ્દો ન હોય અને માત્ર વળત ગાળવા કે સંસારરસ જમાવવા પૂરતી જ કથા થતી હોય તો આત્મવિકાસની નજરે એ કથા ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. આ નજરે અત્યારના નોબેલો અને નવલિકાઓ કયા સ્થાનમાં આવે છે તે વિચારી લેવા જેવું છે. એમાં પણ કંઈ અંતિમ સાધ્ય આત્મવિકાસને અંગે હોય તો દૃષ્ટિએ તેનો અમુક અંશે સ્વીકાર પણ થઈ શકે. લેખકનો આશય અને વાંચનારના મન પર તે કેવી અસર ઉપજાવી શકશે તત્સંબંધી તેની પ્રભુતા પર આ દૃષ્ટિએ કથાનું સદસત્પણું નિર્ણિત થાય છે.

કથાસાહિત્યના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચારો શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ‘સમરાધિચક્રહા’ની શરૂઆતમાં કર્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પૂર્વાચાર્યોના સંપ્રદાય (પ્રવાહ) પ્રમાણે કથાની વસ્તુ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: દિવ્ય, દિવ્યમાનુષ્ય અને માનુષ્ય. ‘દિવ્ય’ વસ્તુમાં દેવતાનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવે છે. ‘દિવ્યમાનુષ્ય’માં દેવ અને મનુષ્ય બન્નેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘માનુષ્ય’માં માત્ર મનુષ્યોનું ચરિત્ર વર્ણવાય છે.

“ કથા ચાર પ્રકારની હોય છે: અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને સંકીર્ણકથા.

“ પૈસા કેમ ઉપાર્જન કરવા-મેળવવા એની જેમાં વાતો આવે, જેમાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય (વ્યાપાર) અથવા શિક્ષણની હકીકતો આવે, જેમાં ધાતુવાદ વિગેરે મહાઆરંભની વાતો આવે, જેમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ આદિ નીતિઓની વાતો હોય તેને ‘અર્થકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“જેમાં કામલોગની પ્રાપ્તિની વાતો હોય, જેમાં ચિત્ત, શરીર, વય,
“કળા અને દક્ષતાના વિચારો કરવામાં આવ્યા હોય, જેમાં અનુરાગ
“કેમ કરવો ? શરીરમાં ફંવાડાં ક્યારે ઊભા થાય ? ક્ષમાભણી કેમ
“કરાય ? ભોગ કેમ મેળવાય ? વિગેરે વાતો હોય, જેમાં દૂતી મારફત
“સંદેશા કેમ મોકલવા ? આનંદના ભાવો કેમ બતાવવા ? વિગેરે
“ચેષ્ટાદિની વાતો આવતી હોય તેને ‘કામકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“જેમાં ધર્મના ઉપાદાનની વાતોની ચર્ચા હોય, ક્ષમા, નિર-
“ભિમાનતા, સરળતા, નિર્લોભપણું, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ,
“નિષ્પરિશ્રદ્ધપણું અને પ્રજ્ઞાચર્યની વાતો હોય, જેમાં આશ્રમત,
“દ્વિશિપરિમાણુ, લોભોપલોગ પરિમાણુ અને અનર્થદંડથી પાછા
“હઠવાપણું હોય, જેમાં સામાયિક, યૌષ્ઠોવાસ, ઉપલોગ-પરિ-
“ભોગના પરિમાણુનો સંક્ષેપ અને અતિથિસંવિભાગની વાતો હોય
“અને જેમાં અનુકંપા, અકામસકામનિર્જરા વિગેરેની ચર્ચા હોય
“તેને ‘ધર્મકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“જેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ-ત્રણે વર્ગના ઉપાદાનનો સંબંધ
“આવતો હોય, કાવ્ય કથા કે ગ્રંથાર્થનો જેમાં વિસ્તાર હોય, જે
“લૌકિક વેદ અથવા સમયમાં પ્રસિદ્ધ હોય અને જે કોઈ બાબતના
“ઉદાહરણ તરીકે અપાતી હોય અને જેમાં હેતુ અને કારણ સમ-
“જાતાં હોય તેને ‘સંકીર્ણકથા’ કહેવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ સદર ગ્રંથમાં ત્યારપછી શ્રોતાના અધમ,
મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. કથારચનામાં એ
વિભાગ પણ ઉપયોગી છે અને આપણા લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ
એ વિષય પણ પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં ચર્ચ્યો છે તેથી તે પણ અત્ર
પ્રસ્તુત ગણવામાં આવ્યો છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ સમરાધ્યક્ષ હતા શરૂ
કરતાં કહે છે કે:—

“ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, પરલોક
દર્શનથી પરાઈમુખ, આ ભવમાં જ સર્વ બાબત પરમાર્થ સમજનારા,
જીવો તરફ અનુકંપા વગરના અને તામસી પ્રકૃતિવાળા અધમ
પુરુષો દુર્ગતિમાં જવાની બીજભૂત અને સુગતિની દુશ્મન તથા
પરમાર્થ દૃષ્ટિએ અનેક અનર્થોથી ભરેલી અર્થકથામાં રસ લે છે.

“ શબ્દ વિગેરે વિષયરૂપ વિષમાં મોહિત થઈ ગયેલા ભાવશત્રુ-
રૂપ ઈંદ્રિયોને અનુકૂળ વર્તનારા અને પરમાર્થના માર્ગને નહિ સમજ-
નારા, અમુક વસ્તુ સુંદર છે, અમુક વધારે સુંદર છે, એમ સુંદર
અસુંદરમાં કોઈ જાતનો નિશ્ચય પોતાની ખુદ્ધિથી નહિ કરનારા,
રાજસી પ્રકૃતિવાળા મધ્યમ પુરુષો-સમજી માણસોને ઉપહાસ કરવા
યોગ્ય અને માત્ર વિડંબન કરાવે તેવી અને આ ભવમાં પણ માત્ર
દુઃખને જ વધારનારી કામકથામાં રસ લે છે.

“ કાંઈક સુંદર લોકો જેઓ ઉભય લોક તરફ સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા
હોય છે, જેઓ વ્યવહારકુશળ ગણાય છે, પરમાર્થ તજજ્ઞ જેઓ
સાર વિજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, જેઓ કુદ્ર લોગને મોટા કરીને
માનનારા નથી પણ ઉદાર લોગમાં વિશેષ તૃપ્તિારહિત છતાં તેને
તણ શક્તા નથી તેવા કાંઈક સાત્ત્વિક મધ્યમ પુરુષો ચોક્કસ આશય
નજરમાં રાખી સુગતિ અને દુર્ગતિને માર્ગે લઈ જનારી જીવલોકના
સ્વભાવ અને વિલાપ ણત્રેને રજૂ કરનારી પણ સકળરસતા સારભૂત
અને અનેક પ્રકારના ભાવોને જગાડનારી સંકીર્ણકથામાં રસ લે છે.

“ જે લોકો જન્મ, જરા, મરણથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખને સમજ-
નારા હોઈ પરલવ તરફ ધરાધર નજર રાખનારા, કામલોગથી વિરક્ત
રહી પાપના લેપથી લગલગ મુક્ત રહેનારા અને પરમપદના સ્વરૂપને
સમજનારા હોઈ સિદ્ધિસંપત્તિની તણક આવી પહોંચેલા હોય છે
તે સાત્ત્વિક ઉત્તમ પુરુષો સ્વર્ગ અને મોક્ષના માર્ગે વર્તનારી અને
તત્ત્વજ્ઞ હાથા માણસોથી પ્રશંસા પામેલી સર્વ કથાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહા-
પુરુષસેવિત ધર્મકથામાં રસ લે છે.”

આ કથાસ્વરૂપ, વિભાગ અને શ્રોતાના પ્રકાર ખાસ લક્ષ્યમાં
રાખવા જેવા છે. વિકથાના એક સ્થાનકે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે:
રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લોજનકથા. આપણે છાપાઓ
વાંચીએ તેમાં રાજકથા કે દેશકથા હોય છે, ચાલુ નવલો કે નવલિ-
કાઓ વાંચીએ તેમાં વિશેષતઃ સ્ત્રીકથા હોય છે અને પ્રાકૃત મનુષ્યો
લોજનની વાતો-તેના પ્રકાર-તેની તૈયારીની વાતમાં ખૂબ રસ લે
છે અને તે સંબંધી વાતો કરે છે, તે લોજનકથા કહેવાય છે. આ
સર્વ વિકથા હોઈ કરવા યોગ્ય નથી. અત્ર તે પર વિશેષ ઉલ્લેખ
નહિ કરીએ, કારણ કે ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્વતઃ ત્યાજ્યના

વિલાગમાં આવી જાય છે. એનું વિશેષ વર્ણન શ્રાદ્ધદિનકૃત્યાદિકમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ચાલુ જમાનામાં લખાય તે પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખતાં શરૂઆતમાં કર્તવ્યસૂચવન કરતાં ચાર વાતો કરી છે: તજવા યોગ્યનો ત્યાગ કરવો (હેય વિલાગ), કરવા યોગ્ય કરવું (કર્તવ્ય વિલાગ), પ્રશંસા કરવા યોગ્યનાં વખાણ કરવા (સ્લાધ્ય વિલાગ) અને સાલળવા યોગ્યનું સાંલળવું (શ્રોતવ્ય વિલાગ). આ શ્રોતવ્ય વિલાગમાં કથાનુયોગનો સમાવેશ કર્યો છે. (ભાષાં. પૃષ્ઠ ૩-૪) ત્યારપછી લગલગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રમાણે તેમણે કથાના ચાર વિલાગ પાડ્યા છે. તેમણે પણ મુખ્યત્વે કરીને તો ‘ ધર્મકથા ’ કરવાનું જ કહ્યું છે પણ તેમણે સંકીર્ણકથાને કાંઈક સારું-કાંઈક ઊંચું સ્થાન આપ્યું હોય એવો ભાવ નીકળે છે. એમણે પોતાની કથાને-આ ગ્રંથને ‘ ધર્મકથા ’ કહી છે પણ સાથે એમણે જણાવી દીધું છે કે ‘ આ કથા કોઈ કોઈ સ્થાનકે સંકીર્ણ રૂપ લે છે ત્યાં તે ધર્મકથાના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. ’ એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી છતાં આખા પુસ્તકનું બંધારણ જોતાં આ કથાને ‘ સંકીર્ણ ’ કથાની કક્ષામાં મૂકવામાં આવે તો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ રીતે ‘ સમરાઈચ્ચ-કહા ’ પણ એ જ કક્ષામાં મૂકવી જોઈએ એવો મારો આધીન મત છે.

સંકીર્ણકથા—

સંકીર્ણકથા કરવામાં તેમનો આશય ઘણો વિશાળ છે તે આપણે જો સ્થાનકે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ સંસારરસિક મોહાસક્ત મુઘ્ધ પ્રાણીઓના મનમાં શરૂઆતમાં ધર્મ ભાસમાન થતો નથી-ગળકતો નથી. તેના તરફ આકર્ષણ થતું નથી અને તેમ હોવાથી કામ અને અર્થ સંબંધી વાતો કરીને તેઓનાં મનનું આકર્ષણ કરી શકાય છે. આ રીતે વિદ્યેપદારથી સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે. ’ (ભા. પૃ-૭) આ તેમનો અભિપ્રાય મનુષ્ય સ્વભાવના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. પ્રથમ સાધુ સમીપે આવનાર પાસે એકદમ ધર્મની-ત્યાગની-સંવરની વાતો કરવામાં આવે તો તે કેટલીક વાર બીજે દિવસ ગુરુ પાસે આવતો અટકી જાય. એ વાત એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિમ્પુણ્યકના ચરિત્રમાં સ્પષ્ટ કરી છે. ત્યાં એ ગુરુમહારાજ પાસે આવનારના મનમાં કેવા કેવા ભાવો થાય છે તે બરાબર બતાવેલ છે. એના ઉપનય

વિલાગમાં પૃ. ૧૩૬ થી એમણે ભારે યુક્તિપૂર્વક મનુષ્યની માનસ સ્થિતિ (સાધકલેખ) પર વિચારણા કરી છે. જ્યારે ‘ અર્થ ’ ની વાત ધર્મબોધકર કરે છે. અથવા ‘ ક્ષમ ’ ની વાત કરે છે ત્યારે એને ભારે મળત આવે છે. પછી તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે ને શુરુમહારાજ એની પાસે ધર્મ અને સમ્યક્ત્વ દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે તે એને ધીમે ધીમે રુચતું જાય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવનો પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૯ સુધીનો આખો ૨૦ મો વિલાગ ગહું સારી રીતે માનસ પરિવર્તન (હુમન સાધકલેખ) નો અભ્યાસ જતાવે છે. એમની ઉપદેશપદ્ધતિ સીધી નથી પણ આડકતરી છે. તે રીતે એક વાર આકર્ષણ થાય એટલે પ્રાણીમાં જિજ્ઞાસા વધે છે અને એ પ્રકારે આશ્વેપદ્ધારથી સંકીર્ણ-કથાને પણ એનો આશય લક્ષ્યમાં રાખીને સત્કથા કહેવી જોઈએ. તે રીતે આખા ગ્રંથની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. આ ‘ આશ્વેપક ’ પદ્ધતિ છે. એમાં સીધી રીતે સમાધાન કરવાનું કાર્ય સુલ્ભવી રાખવામાં આવે છે, પણ એના ઉપર લક્ષ જરાબર રાખવામાં આવે છે. તેના ઉપર ઉપકાર બુદ્ધિએ એક સૂત્ર લગાવવામાં આવ્યું છે કે “ જે કોઈ પ્રકારે પ્રાણીને બોધ આપી શકાય તે પ્રકાર આહરીને તેને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન હિતેશ્ચુએએ કરવા યોગ્ય છે. ” (પૃષ્ઠ ૭ ભાષાંતર) અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે.

આ જમાનામાં સીધી વાત કરવાનો કેટલાકનો મત પડવા સંભવ છે. જે કહેવાનું હોય તે સીધું કહી દેવું, પછી શ્રોતાના પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખવો. એની સાથે જ્યારે સંસારની ગાઢતા, ઈંદ્રિયોનું જોર, અનાદિનો અભ્યાસ અને પરભાવ રમણની ટેવ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે કે ઉપદેશ આપવાની જાગૃતમાં તો ઘણી સંલાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. મુંઝવણમાં વ્યાખ્યાન (પ્રવચન) વાંચતાં જે ગ્રંથ ઉપયોગી ગણાય તે વડોદરામાં ન ચાલે, મુંઝવણની ધમાલવાળી જીવનસરણીમાં અમુક પ્રકારની ચૈલીનો ઉપદેશ વધારે સચોટ થાય છે અને ત્યાં સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાનમય વાંચન એકંદરે શુષ્ક નીવડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. એ વાતનો અનુભવ જેને છે તેઓ સમજી શકશે કે દેશ કે સ્થળની અપેક્ષાએ પણ જેમ ઉપદેશપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે તેમ વ્યક્તિગત ઉપદેશમાં તો ખાસ ફેરફાર કરવો પડે છે.

કથાસાહિત્યના ઉપાસકોએ માત્ર ઉપકારની બુદ્ધિએ તેટલા માટે બહુ પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એકંદરે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂક્યા નથી. સત્કથા લેખકનો હેતુ આંતર જીવન સુધારવાનો હોય એનો અધિકારી જે રીતે સુધરી શકે, વિભાવ દર્શાવે ત્યાગ થઈ સ્વભાવનો આદર તેનાથી થાય તે માર્ગે પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની આવડત અને પોતાના અભ્યાસ અનુસાર સર્વેએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈન કથાકારે સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે તે તો તેમના આજીવન ત્યાગ અને ઉપકારબુદ્ધિથી સ્વીકારેલ કાર્યના પરિણામ રૂપે સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ એક બીજી વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે તે એ છે કે એમનો અભ્યાસ પણ આજીવન ચાલુ રહેલો હોય છે. કથાસાહિત્યની ખીલવણીમાં તેમણે લૌકિક દૃષ્ટાન્તો, લૌકિક કહેવતો, લૌકિક કથાઓ અને લૌકિક સંગીત કે છંદનો પૂરતો ઉપયોગ હેતુને લક્ષ્યમાં રાખી કર્યો છે. પરિણામે નીતિની અદ્ભુત પોષણ આપવા સાથે તેઓ આખો વખત સમાજ સુધારણા અને ઉચ્ચ ગૃહસ્થ જીવનનાં આદર્શો અનેક પ્રકારે સમાજને આપી શક્યા છે. કથાઓ કેવી સુક્ષ્મ રચાયેલ છે એ પર ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પણ આ કથા તદ્દન વિલક્ષણ છે એટલે એ ઘણા આકર્ષક વિષય બીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખી હાલ કથા શાસ્ત્રરહસ્યની ચર્ચા કરી લઈએ.

કથા શાસ્ત્રરહસ્ય

જૈન કથાકારોએ એક પણ કથા લોકરંજન કે મનોરંજન માટે કરી નથી. એમણે કોઈ મુદ્દો લક્ષ્યમાં રાખી કથા કહી છે અને આખી કથામાં તે મુદ્દો ચૂક્યા નથી.

જૈન કથાકારોએ કથાનો ઉપયોગ દૃષ્ટાન્ત તરીકે કર્યો છે એટલે એક મૂળ મુદ્દો લઈને તેનો જીવંત દાખલો કથાદ્વારા આપી તે સત્યનું સમર્થન કર્યું છે.

એ સત્યસમર્થનમાં પણ બનાવટી વાર્તા તેમણે મોટે ભાગે કરી નથી. નવલ અથવા નવલિકાની પદ્ધતિ તેમણે કદી સ્વીકારી

નથી. પૂર્વપુરુષોના સંપ્રદાયથી ચાલ્યા આવેલા દાખલાઓને તેમણે કવિત્વમાં ભેડી મહાવ્યા છે, દીપાવ્યા છે, વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

કેવચિત્ સુખપરંપરાની વાતો સાથે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ સ્વાયત્તી-લખાયલી વાતોનો પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

સાધારણ રીતે વાર્તામા પેટા વાર્તાઓ તેમણે સદર હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી દાખલ કરી છે.

ભાષા-બનતા સુધી તે વખતે પ્રચલિત લોક-ભાષા વાપરવાનો તેમણે ઉપયોગ રાખ્યો છે. આ બાબતમાં સકારણુ તેમણે ફેરફાર કર્યો છે તેમ કોઈ કોઈ વાર ભેવામાં આવે છે, છતાં એવો ફેરફાર તેમણે કારણુ વગર કર્યો નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આ કારણોને લઈને કથાસાહિત્ય ભેન દર્શનમાં પૂર્વકાળથી ઘણું માનવંતું સ્થાન લોગવે છે. ભેન દર્શનની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તો એના દ્રવ્યાનુયોગ પર છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને એના નવ નિક્ષેપના સિદ્ધાન્તો, એની સસભંગી, એનો કર્મવાદ, એની નિગોદની પ્રતિપાદના અને એની આત્માની સિદ્ધિ એને ખીજા દર્શનોથી જુદા પાડે છે. એના સ્યાદ્રાદમાં રહેલ રહસ્ય અત્યારે પણ ખાસ વિચારણીય સ્થાન લોગવે છે અને ન્યાય- (Logic) ના આકરામાં આકરા વિમર્શ (Treatise) ની સામે પણ ઊભું રહી શકે છે, ટકી શકે છે, છતાં એ વિશેષે કરીને વિદ્વદ્ભોગ્ય છે. કથાસાહિત્ય સર્વભોગ્ય છે, જિજ્ઞાસુને એ ઈષ્ટ હકીકત મુંઢર રીતે આપે છે, મધ્યમ પ્રવાહ પર રહેલા રહસ્યના ઊંડાણમાં ઉતરવાની તાકાત ન ધરાવનારને એ નીતિમાર્ગ પર રાખી ધર્મમાં સ્થિર કરે છે અને એ રીતે કથાનુયોગ ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મસ્થિરતામાં અપૂર્વ સ્થાન ધારણુ કરે છે. દર્શન સિદ્ધાન્તમાં મુખ્ય સ્થાન તો દ્રવ્યાનુયોગને જ મળે, પણ મનસ્થિરતામાં અને બાળ તથા મધ્યમ જીવોના ઉપકારની નજરે ભેદએ તો કથાસાહિત્ય વધારે ઉપયોગી યર્થ પડવાનો સંભવ રહે છે.

I. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા -

કથાનુયોગની એ વિશિષ્ટતા અને મહત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના લક્ષ્યમાં હોય એમ જણાય છે. એ આ ઉપોદ્ધાત વાંચતા સહજ

પ્રતીત થશે. આ અંથને અંગે નીચેના મુદ્દા પ્રથમ વિચારીએ. નીચેના મુદ્દાઓ આખા અંથને સમુચ્ચયે અવલંબીને લખ્યા છે.

૧. અંથ પ્રયોજન અને વિષય.
૨. અંથકર્તાની નમ્રતા.
૩. રૂપક મહાકથા.
૪. એના નામ (અભિધાન) પર વિચારણા.
૫. કથાનુયોગનો આશ્રય.
૬. ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ.
૭. નવીન શૈલીનો બચાવ.
૮. છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા.
૯. રૂપકકથાના કથક તરીકે અફસુસ કળા.
૧૦. સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું રૂપક કથાકાર તરીકેનું સ્થાન
૧૧. સમાન અંથોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.
૧૨. સરખામણી અને મુકાબલો. અંગ્રેજી અંથ.
૧૩. એ કાવ્ય અંથ છે. એમાં નવે રસની પોષણ છે
૧૪. એમનો અંથ એપીક (Epic) ગણાય ?
૧૫. એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંથ છે.
૧૬. એ જૈન શાસ્ત્ર શૈલીને ચીવટથી વળગી રહ્યા છે.

આ મુદ્દા પર પ્રથમ વિચાર કરવાથી અંથની વિશિષ્ટતા બરાબર ખ્યાલમાં આવશે. પછી આપણે અંથની ભાષાશૈલી પર, ભાષાની સાદાઈ છતાં સચોટતા પર અને ભાષાની મધુરતા-મીઠાશ પર વિચાર કરશું. પછી અંથકર્તાના જ્ઞાનની વિવિધતા પર વિચાર કરશું. છેવટે એમની પાત્રલેખનની વિશિષ્ટ કળા પર, એમના વિગ્રેપનામોની રચના પર અને અંતે એમના જન્મચરિત્ર અને સમય આદિ બાબતો પર વિચાર કરી આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરશું. ઉપોદ્ધાત બહુ વધારે પડતો મોટો લાગશે, પણ એમાં કોઈપણ બાબત નકામી નહીં આવે કે પુનરાવર્તન નહિ થાય અને છેવટે જણાશે કે આવા

અપૂર્વ વિદ્યાનને ન્યાય આપવા માટે પૂરતું તો લખાઈ શકાયું નથી જ. એમાં મૂળ અંથ લખનારની કળા એવી વિવિધ છે કે એને જેમ જેમ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે છે તેમ તેમ આ વાત રહી ગઈ અને તે વાત રહી ગઈ એમજ લાગે છે. ધીરજથી આ ઉપોદ્ધાત વાચવા વિનંતિ છે. શરૂઆતમા જણાવવું યોગ્ય ગણાશે કે આ ઉપોદ્ધાત અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી અને અભ્યાસી માટે લખાયો છે તેથી ઉપરચોટીયું વાચવાની ટેવવાળાએ આ ઉપોદ્ધાત વાચવાની તસ્દી લેવી યોગ્ય થઈ નહિ પડે.

૧. અંથ પ્રયોજન અને વિષય—

આ મુદ્દા પર વિચાર કરવા માટે આ અંથ લખવાનો મુદ્દો શો છે તે પર લેખકના-અંથકર્તાના કેંદ્રસ્થ વિચારો જોઈ લઈએ એટલે એનો મુદ્દો સમજવામાં આવશે. કેઈ પણ જૈન લેખક માત્ર લખવા ખાતર કે જનમનરંજન માટે કદી લખતો નથી એ નિશ્ચિત તત્ત્વ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે અને તેની સાથે જરૂર કરતાં એક શબ્દ પણ વધારે લખતો નથી એ બીજી વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. “એક અક્ષર ઓછો લખાય અને તેમ કરવાથી આશય સમજાવવામાં જરાપણ સ્ખલના થતી ન હોય તો તેને તેઓ પુત્રજન્મ સમાન લાભકારક ગણે છે.” અને તે હકીકત અંથને સહાનુભૂતિથી વાંચી લેખકના આશય અને ઓજસમાં ઉતરવા સાચો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે ખરાબર જોઈ જાય છે. અત્યારની લેખનપદ્ધતિથી તદ્દન જુદી જ રીતે પૂર્વપુરુષો લખતા હતા અને લખવાને ખાતર કે આત્મખ્યાતિ માટે કદી લખતા નહિ.

હવે ત્યારે સિદ્ધર્ષિગણિ જેઓ આ અંથના લેખક છે અને જેઓના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચાર તેઓના સમય, જીવનચર્યા આદિને અંગે આગળ ઉપર કરવાનો છે ત્યારે તેઓનો આ અંથ લખવાનો હેતુ શો છે એ પ્રથમ જોઈ લઈએ. એ સંબંધમાં તેઓ પોતે જ કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં આપીએ.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાત રૂપે છે અને આધુનિક કાળમાં (વીશમી સદીમાં) જે રીતે ‘આચુળ’ અથવા ઉપોદ્ધાત લખાય છે તે રીતે લખેલો છે. એમાં અંથકર્તાએ પોતાનું જ અરિત આપ્યું

છે. અનેક વ્યાધિયુક્ત લિખારીને વેશે સુસ્થિત મહારાજના મહેલમાં તેઓ દાખલ થાય છે, તેના વ્યાધિ ઓછા કરવા તેની આંખે વિમળાલોક અંજનનો પ્રયોગ કરી તેની શાંતિ માટે તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી તેને ધર્મબોધકર રસોડાના અધિકારી રસવતી-પતિ પાય છે અને તેને મહાકલ્યાણક નામનું ખીરખાંડનું લોજન ખવરાવે છે. આ અંજન, જળ અને લોજનનો તેને પ્રથમ અદ્ય પરિચય થાય છે, પછી તેના તરફ પ્રેમ વધે છે અને તેને સમજાય છે કે એ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. ધીમે ધીમે અનેક સમજાવટ પછી એ લિખારી પોતાનું લિખ માંગવાનું ઠીકરું છોડી દે છે અને અંજન, જળ અને લોજનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તે અનેક જાતની કલ્પનાજાળોમાં ધુંધવાઈ જાય છે પણ ધર્મબોધકરના પ્રયાસથી અને પ્રેમથી એ આખરે માર્ગ પર આવે છે અને પછી તો અંજનનો, જળનો અને ઈચ્છાપૂર્વક લોજનનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે.

ત્યારપછી એની સાથે ‘સદ્બુદ્ધિ’ પરિચારિકા તરીકે જોડાય છે અને તેની સાથે વિચાર કરીને એ જેમ જેમ અંજન, જળ અને લોજનનો ઉપયોગ વધારે કરે છે તેમ તેમ તેના વ્યાધિઓ નાશ પામતા જાય છે. વ્યાધિનાશનું કારણ તે જરાબર સમજ્યા એટલે એણે ત્યારપછી એક દિવસ સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘પોતાને એ અંજન, જળ અને લોજન લવિષ્યમાં ખૂબ મળ્યા કરે તેનો ઉપાય શો?’ તેના જવાબમાં સદ્બુદ્ધિએ જણાવ્યું કે ‘જે વસ્તુનું ખૂબ દાન કરીએ તે લવિષ્યમાં સારી રીતે મળે’ (પૃષ્ઠ ૨૦૮). આથી તેણે નક્કી કર્યું કે હવે જે કોઈ પોતાની પાસે આવશે તેને દાનમાં સદર ત્રણે ચીજો પોતે આપશે. એણે ઘણા વખત રાહ જોઈ પણ ઝીંજ દાન દેનારા વિશિષ્ટવદ્ધારી મોજુદ હોઈ તેની પાસે કોઈ દાન લેવા આવ્યું નહિ (પૃ. ૨૧૦). વળી તેણે સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘એમ થવાનું કારણ શું હશે? અને પોતે દાન કઈ રીતે આપવું?’ એટલે સદ્બુદ્ધિએ તેને જવાબ આપ્યો કે ‘ઘેર ઘેર જઈ ઘોષણા-પૂર્વક જાહેર કરીને સદર ત્રણે વસ્તુનું તેણે દાન આપવું.’ એકંદરે તેમાં પણ તેને ફત્તેહ ન મળી, કેમ કે કોઈ સારા માણસો તેની પાસેથી એ વસ્તુ લેતા નહિ. હવે અંતઃકર્તાને તો પરોપકાર જ કરવો હતો

અને તે દ્વારા પોતાનો મહાસ્વાર્થ સાધવો હતો એટલે તેણે ફરી વાર સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ હવે મ્હારે પોતે શું કરવું ? ’ પછી તેને વિચાર સૂઝ્યો (સદ્બુદ્ધિએ તેને વિચાર સૂઝાડ્યો) તે નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પોતે જ બતાવ્યો છે (પૃ. ૨૧૩).

“ પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મંદ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ ઉચ્ચ કોટીના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ કેવી રીતે થઈ શકે તે માટે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે. વિચાર કરતાં અને સદ્બુદ્ધિ સાથે અભિપ્રાય મેળવતાં આ પ્રાણીને આ પ્રમાણે રસ્તો સૂઝે છે: ‘ હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે ઉપદેશ આપું છું તે સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, કારણ કે તેઓ મારી બાત તરફ નજર કરે છે અને મારી યોગ્યતા જોયા કરે છે; માટે હવે હું એમ કરું કે આ ભગવાનના મતના સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને આશિષ જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના બહુવા યોગ્ય (જ્ઞેય-જ્ઞાનનો વિષય), શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય (શ્રદ્ધેય-દર્શનનો વિષય) અને આદરવા અથવા આચરવા યોગ્ય (અનુષ્ઠેય-આશિષનો વિષય) અર્થની એક અંધના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયોનો અલેદ છે એમ બતાવી આપું. એવી વ્યવસ્થા એ અંધમાં કરીને તે અંધને આ જૈન શાસનમાં ભવ્યજીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દઉં. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. હું અંધ બનાવું છું તે સર્વને ઉપયોગી થાય તો બહુ સારું, પણ છેવટે સર્વ જીવોમાંથી એક જીવને પણ તે ભાવપૂર્વક પરિણમશે તો મારો કરેલો સર્વ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ હું માનીશ. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને યથાનામ તથા ગુણવાળી આ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા કે જેમાં આખા સંસારના પ્રપંચનું ઉપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેની રચના કરી.”

આ કારણે શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિએ આ અંધ લખ્યો છે. પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં (પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં) એમણે બહુ સારી વાત કરી દીધી છે. આ અંધમાં કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કરાવી દીધું છે અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત નમ્રભાવે કરી બતાવ્યું છે. પ્રથમ અત્યંત સંસારઆસક્ત દશા, પછી પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, આશિષની પ્રાપ્તિ, તે લેતાં પોતાને થયેલો શ્રેય, છેવટે

કરેલો સ્વીકાર, પછી અન્યને તે મોટા પ્રમાણમાં આપવાની આતુરતા, તે તેમની પાસેથી લેવામાં જનતાને થયેલો સકાચ અને છેવટે તેને એક અંથમાં ભરીને તે જાહેર મૂકી દેવાની તૈયારી-એ સર્વ અતિ નવીન, અતિ મૌલિક, અતિ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ આ અંથના લેખકના ચરિત્રમાં જ એવી નવીનતાઓ છે કે તેની સાથે વિચાર કરતાં તેઓ આ રીતે દોરવાય એમાં કાંઈ ખામીવાળું એમની નજરે લાગતું નથી. આ લંબાણ ટાંચણ ઉપરથી એક વાત ખાસ જોવામાં આવે છે અને તે આખા અંથમાં શોધતાં જડી આવે તેવી છે. તે એ છે કે એમના કહેવા પ્રમાણે એમણે આ અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય બાળતોનો સંગ્રહ કરી તેવા સંગ્રહરૂપ રચના કરી છે એટલે તદ્દન સાદી ભાષામાં કહીએ તો તેમણે આ અંથમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર કાંત્રીકાંત્રીને ભર્યાં છે. વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ મુદ્દો તેમણે કેવી યુક્તિથી પાર પાડ્યો છે. આખા અંથમાં એ ત્રણે શબ્દોનાં નામ બહુ ઓછી જગ્યાએ આવશે, આખા અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય કે અનુષ્ઠેયની વ્યાખ્યા પણ નહિ આવે અને છતાં આખા અંથમાં, એની પ્રત્યેક પંક્તિમાં એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની જ વાતો કરી છે, એમની પદ્ધતિ જ વિલક્ષણ છે એટલે એમણે તદ્દન નવીન શૈલી સ્વીકારી છે અને તે રીતે તેમણે નવીન માર્ગ ઉઘાડ્યો છે જે આગળ જોશું. અહીં તેમના શબ્દોમાં અંથનો વિષય શ્રો છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે અંથ લખવાનું પ્રયોજન શું છે તેનું લેખક મહાશયની ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું.

૨ અંથકર્તાની નમ્રતા:—

અહીં અંથકર્તાને અંગે વાતો ખાસ કરીને આ અંથને અંગે વિચારતાં લેખકની નમ્રતા પર પણ સાથે જ વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે. અહીં અંથકર્તાના શબ્દોમાં જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

અંથકર્તા પોતે પૃ. ૨૧૩ માં કહે છે કે ‘ આ કથામાં ઊંચા પ્રકારના શબ્દાર્થ ન હોવાથી તે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકેલી ન કહી શકાય, પરંતુ કાષ્ઠના વાસણમાં મૂકવા યોગ્ય ગણાય એવી તેની ઘટના કરી છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણે ઔપધોને મારા સાધારણ શબ્દોમાં બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી રચના સુવર્ણ કે રત્ન-

પાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ટપાત્રને યોગ્ય છે, તે હું અત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દઉં છું.” (પૃ. ૨૧૪)^૧

આ હકીકત બહુ મુદ્દાસર રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. ગ્રંથકર્તાનો દાવો એવો નથી કે પોતાનો ગ્રંથ અસાધારણ પ્રકારનો છે અને તેટલા માટે તેને વાંચવો. તેઓ કહે છે કે એ કોઈ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવાને યોગ્ય નથી. પોતે તેને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે. આ વાત તેમણે પૃ. ૪૬ માં વધારે સ્પષ્ટ કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“ સદ્બુદ્ધિ મનમાં નિર્ણય કરીને બોલી કે—સર્વ પ્રાણીઓ તારા ઔપધો અહણુ કરે તેવો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે જે રાજમાર્ગમાં લોકોની આવજા બહુ થતી હોય ત્યાં લાકડાના વિશાળ પાત્રમાં આ ત્રણે ઔપધો મૂકીને પછી પોતાના મનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારે દૂર બેસી રહેવું. તારું અગાઉનું દરિદ્રીપણું સંભારીને જે લોકો આ ઔપધો તારા હાથથી અહણુ કરતા નથી તેઓમાંથી કોઈ કોઈ તેના અર્થો હશે તે ત્યાં કોઈને નહિ દેખવાથી પોતાની મેળે જ પાત્રમાંથી ઔપધો અહણુ કરશે. તેમાંથી કોઈ એકાદ ખરો ગુણવાનું પ્રાણી તારું ઔપધ લેનારો નીકળી આવે તો તું તરી ગયો એમ હું માનું છું, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમય પાત્ર આવશે, કોઈ તપમય પાત્ર આવશે એમાંથી ગમે તે પાત્ર આવશે તે તને તારશે. ” આ અવતરણમાં કાષ્ટમય પાત્ર, લેખકનું દૂર બેસવું, રાજમાર્ગમાં ઔપધોને મૂકી દેવા અને યોગ્ય પાત્ર આવી તેને અહણુ કરે તેથી

૧ મૂળ ગ્રંથમાં નીચેનો શબ્દપ્રયોગ આ માટે ગ્રંથકર્તા કરે છે. તદિદમવધાર્યાનેન જીવેનેયમુપમિતિભવપ્રપજ્ઞાનામ કથા યથાર્થાભિધાના પ્રકૃષ્ટશબ્દાર્થવિકલતયા સુવર્ણપાત્ર્યાદિવ્યવચ્છેદેન કાષ્ટપાત્રીસ્થાનીયામિદિતજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમેપજ્ઞત્રયાત્તયૈવ વિધાસ્યતે ॥ પ્રકૃષ્ટ એટલે મુખ્ય, વ્યવચ્છેદ એટલે કાપવું તે અને સુવર્ણપાત્રો એટલે સોનાનું વાસણ. એમ જણાય છે કે અગાઉ દવાઓ કાષ્ટપાત્રમાં રાખવામાં આવતી હશે. સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય વાતો તો સર્વશ કહે અથવા શ્રુતકેવળી કહે એ ઊંડો ભાવ છે પણ ‘ દવા ’ બેપજનું રૂપક લઈ તેમણે કમાલ કરી છે.

લેખકને થનારો લાલ-એ સર્વ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે. કેવી વિશાળ દૃષ્ટિ અને નમ્ર લાવનામાંથી આ વિચારધારા છૂટી હશે તે પર લખવાની જરૂર ન હોય.

અત્યારે સાધારણ જોડકડાં કે વિખ્યાસકૃત સ્ત્રી પુરુષોની વાતો અવ્યવસ્થિત રીતે લખી ગમે તેમ છપાવી તેનાં સારાં અવલોકનો લેવરાવવાની જે આકાંક્ષા ચારે તરફ જોવામાં આવે છે અને નિર્માતૃ લેખના લેખકે પોતે આપેલી જાહેર ખજાનોમાં ભારોભાર વખાણ કરવામાં આવે છે તેની સાથે આ મહાભારત પ્રયાસ સાથે લેખકની નરમાશ-કુણ્ણાશ-ભવણીરૂતા અને પ્રગતિવિકાસની આકાંક્ષા સરખાવીએ ત્યારે અંદરથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. મારું પુસ્તક રત્નપાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ઠપાત્રને યોગ્ય છે એવી કટપના આધુનિક લેખકના મનમાં આવવી પણ મુશ્કેલ છે તો પછી એને એ પ્રમાણે મૂકવાની વાત તો ક્યાંથી થઈ શકે? એક કટપના શક્ય છે કે પ્રશંસા મેળવવા ખાતર કેટલીક વાર ખોટી નમ્રતા બતાવાય છે. દુનિયાદારીનાં માણસોનાં મનમાં આ કટપના ઉઠવી તદ્દન શક્ય છે, કારણ કે કેટલીક વાર અમારું પુસ્તક સાધારણ છે એમ કહી તે દ્વારા તે 'ખડું મુંદર' છે એમ કહેવરાવવાની વૃત્તિ દેખાય છે. પોતાની નિંદા કે અટપતા તે કેટલી વાર પ્રશંસાનું આમંત્રણ છે, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધમાં એ મનોવિકાર સંભવતો નથી. જે પોતાના ચરિત્રમાં રૂપક તરીકે પોતાની જાતને નિષ્પ્રણયકના નામે ઓળખાવે, એના શરીર પરના ભયંકર વ્યાધિ વર્ણવે અને પછી પોતાની આપવાની ઈચ્છા છતાં કોઈ લેનાર આવતું નથી તેથી પોતાનું નામ ગોપવી તે દ્વારા માત્ર ઉપકાર બુદ્ધિએ આ લેખ લખે તે દાંલિક નમ્રતાને યોગ્ય ન જ હોય. એમના હૃદયનો વિકાસ અને એમનો વિશાળતા અને સરળતા એટલી સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે એ પ્રતિનો લેખક દાંલનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય જ છે.

એક બીજો મુદ્દો વિચારતાં એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ કહે છે કે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તેમની ઉપર કૃપા કરીને આ અંધ વાંચવો. સાધારણ રીતે લેખકો દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના વિશાળ હેતુ તથા લેખો લખે છે કે રચના કરે છે. નિદાન

તેઓના દાવો તો બહુધા એવા જ પ્રકારનો હોય છે. આ ગ્રંથના લેખક કહે છે કે ધર્મજોષકર મંત્રીના પ્રતાપથી પોતાને અંગન, જળ અને લોજન ખૂબ મળ્યાં છે અને પોતાની સદ્ગુણિને પૂછતાં એમને એમ જણાયું છે કે જે વસ્તુ ખીજને ખૂબ આપવામાં આવે છે તે વારંવાર સારા જથ્થામાં મળ્યા કરે છે. પોતે અન્યને આપવા પ્રયાસ કર્યો, ઘેર ઘેર જઈ આપવા ઈચ્છા બતાવી પણ એનું પૂર્વતું દારિદ્ર્ય સંભારી એના અર્થો “કોઈ નીકળ્યા નહિ. છેવટે અજાતસ્વરૂપે એક લાકડાની પેટીમાં ભરીને બજારમાં મૂકી દેવાનો નિર્ણય તેમણે એટલા માટે કર્યો કે કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે. કોઈ ખાત્ર એમની જો દાન આપવા યોગ્ય થીજેને ગ્રહણ કરશે તો તેથી પોતાને લાલ થશે.” આ ઈશદાથી કાષ્ટપાત્રમાં અંગન, જળ અને લોજન ખૂબ ભરીને બજારમાં મૂક્યાં અને પોતા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સર્વને લેવા માટે તેઓશ્રીએ આમંત્રણ કર્યું.

તેમ કરતાં એક બહુ મજાની વાત તેઓ કરી નાખે છે—કબૂલ કરે છે. તેઓ પોતે ભૂખ્યા છે, અર્થો છે, પ્રગતિવિકાસના ઇચ્છક છે; પણ પોતે જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની ઉત્સુકતા બતાવે છે તે ત્રિકાળસિદ્ધ છે, મહાપુરુષના બતાવેલા છે અને અનુભવ-સિદ્ધ છે. વાચ્ય પદાર્થ પોતાનું કાર્ય જરૂર કરે છે, એમાં કહેનારના ગુણદોષની અપેક્ષા રહેતી નથી. એક ભૂખ્યો નોકર રસોઈ બનાવી શેઠને પીરસે તો શેઠની ભૂખ તો ભાંગે જ છે. લોજનમાં કુદાદોષ નાશ કરવાની જે શક્તિ છે તે રસોઈ બનાવનાર કે પીરસનારના કુદાતુરપણાથી નાશ પામી જતી નથી. જેમ રચના કરનારમાં તે ગુણો પૂરતા વિકાસ પામ્યા હોય વા ન પામ્યા હોય તો પણ જો તે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ વચન હોય તો એનો લાલ જરૂર આપે છે.

એટલા માટે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા—તેમને અંગન, જળ અને લોજન વારંવાર મળ્યા કરે તેટલા માટે તેમના ઉપર કૃપા કરીને આ પુસ્તક લોકોએ વાંચવું માત્ર વાંચવું નહિ પણ શ્રવણું. એમનો આગ્રહ વાંચન કે શ્રવણનો નથી જો ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે. એમનો આગ્રહ આ પુસ્તકમાં ભરેલ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ગ્રહણ કરાવવાનો છે.

જે અતિ ઉચ્ચ ભાવનાથી આ પુસ્તકની યોજના થઈ છે અને

અંથકર્તાએ જે ઉચ્ચ કક્ષા પર એ લાવનાને મૂકી છે તે મારા માનવા પ્રમાણે અદ્વિતીય છે.

આવી વિશાળ દૃષ્ટિથી લખનાર લેખકની નમ્રતામાં દંભ હોય એ કોઈ રીતે માનવામાં આવી શકતું નથી. એમને ગુરુકૃપાથી જ્ઞાન, દર્શન, આરિત્ર મળ્યાં તે તેઓ તત્કાળ પરોપકારની નજરે અને પરંપરાએ પોતાના આત્મવિકાસના સાધનની નજરે-ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત સ્વાર્થની નજરે તેઓ અન્યને આપવા ઇચ્છે છે. એ લાવ એમની પ્રત્યેક પંક્તિમાં તરી આવે છે અને આ ઉપોદ્ધાત આખો ભેધ ગયા પછી એ વાત ધરાળર બેસી જશે, જતી જશે એમ ચોક્કસ લાગે છે. અતિ નમ્રભાવે અને મહાઉપકારક દૃષ્ટિએ આ અંથ લખાયો છે અને તે નજરે જ તે વાંચવા યોગ્ય છે. તે પર છેવટે ઉદ્દેશ ફરી વાર કરવામાં આવશે. ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનારૂપે સંકારણ આ બાબતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સાથે એક વાત બીજી પણ કહેવા જેવી છે અને તે એ છે કે અંથકર્તા નમ્રભાવે લલે પોતાના અંથને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે. આ ઉપોદ્ધાતમાં આપણે બતાવશું કે એ અંથ આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અદ્વિતીય બન્યો છે અને અદ્વિતીય જ રહ્યો છે. એ ખરેખર રત્નપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય છે, એના દરેકે દરેક શબ્દ પચાવી રાખવા યોગ્ય છે અને અસાધારણ કૌશલ્યથી કાવ્યરૂપે લખાયેલા છે. એ ચિરસ્મરણીય અદ્ભુત અંથની આ દિશાના સંબંધમાં ન્યાં ત્યાં આ ઉપોદ્ધાતમાં ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે તે મુદ્દા પર ભાર મૂકવામાં આવશે.

૩ રૂપકે મહાકથા:—

એને આંગૂલ ભાષામાં Allegory કહે છે. ન્યારે આખો અંથ અમુક અંતરનો ઊંડો આશય રાખી કથારૂપે લખાયો હોય ત્યારે ઉપર ઉપરથી વાંચનારને તે માત્ર રસભરી વાર્તા રજૂ કરે છે પણ એના શબ્દે શબ્દમાં આશય હોય છે, હેતુ હોય છે, રહસ્ય હોય છે. આવા પ્રકારની અંદરના આશયવાળી કથાને ‘રૂપકકથા’ અથવા ‘એલીગરી’ કહેવામાં આવે છે. ઉપર ઉપરથી એનું ગંધારણ બેતાં એ કાં તો આખ્યાયિકા-અદ્ભુત કથા(રોમાન્સ)નું રૂપ લે

છે અથવા નવલકથા(નોવેલ)નો આકાર ધારણ કરે છે, પણ નવલ-કથા કે અદ્ભુત કથામાં વાતનો પ્રવાહ આંતરે જાય છે ત્યારે રૂપક કથામાં તે લાવ માત્ર આગંતુક હોય છે, પણ પ્રત્યેક વાક્યમાં અને કેટલીક વાર તો એના પ્રત્યેક શબ્દમાં અમત્કાર ભરેલો હોય છે. અને કોઈ કોઈ વાર તો તે એટલો ઊંડો હોય છે કે પ્રથમ વખતના વાચનમાં વાર્તાના રસપ્રવાહમાં ઘસડાઈ જતાં એ પર ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને જ્યારે આખી વાત વંચાઈ રહે છે ત્યારે જ એનો ખ્યાલ આવે છે, પણ પછી એનું બીજી વાર વાચન થાય ત્યારે એમાંથી રસનો ઊંડો પ્રવાહ છલકાતો ઉછળે છે અને ત્યારપછીના પ્રત્યેક વાંચનમાં એ નવું નવું નહિ કંઈપણ સત્ય રહસ્ય ખલાવતી જાય છે. પ્રત્યેક વાચનમાં નૂતનતા અને વધારે વિચારણામાં અધિકતર માધુર્ય એ રૂપકકથાની મહાસિદ્ધિ છે. અસાધારણ શક્તિકળા અને સર્જકશક્તિ વગર રૂપકકથા લખવાનું કાર્ય કોઈપણ લેખક સફળ રીતે હાથ ધરી શકતો નથી. સાધારણ આખ્યાયિકા કે નવલ નવલિકા લખનાર પણ રૂપકકથા લખવાના અધિકારી હોય એમ ધારવા જેવું નથી. પોતાના વિષય પર અસાધારણ કાળૂ અને લેખનશક્તિ પર મહાવિજય પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ વિરલ લેખક જ રૂપકકથા મોટા સ્વરૂપે લખી શકે છે એ આપણે આગળ જોશું.

૪ એના નામ (અભિધાન) પર ચર્ચા:—

આ અંથનું નામ " ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા " એ શું ખતાવે છે તે વિચારી પછી એ રૂપકકથા કેવા પ્રકારની છે તે મુદ્દા પર વિચાર કરીએ. ' ભવ ' એટલે સંસાર, જેમાં આપણે હાલ છીએ, જે નિરંતર પ્રસાર પામતો જાય છે, ગતિમાન સ્થિતિમાં રહે છે તે સ્વ ધાતુ પરથી થયેલો સંસાર. એમાં ગતિ એટલે પ્રગતિ સમજવાની નથી, પણ જે નિરંતર ચાલ્યા કરે તે સંસાર-ભવ શબ્દ મૂ ધાતુ પરથી આવ્યો છે અને તેમાં હોવાપણાનો-થવાપણાનો ભાવ રહેલો છે. આપણે આપણી ચારે બાજુ દૂર અને નજીક જે જોઈએ તે આજો ' સંસાર ' (ભવ) છે, એમાં પ્રાણીઓનું જીવન, એના અંતરંગ અને બહારના ભાવો, વસ્તુ સાથેનો તેનો સંબંધ, તેનું તાદાત્મ્ય, છતાં તેનો વિરહ વિગેરે સ્થૂળ તેમજ અદ્દરના સર્વ ભાવો-ખનાવો, ગમનાગમન આદિ સર્વનો સમાવેશ સંસાર-ભવમાં થાય છે.

‘પ્રપંચ’ એટલે વિસ્તાર અથવા ફેલાવ. એ શબ્દના ઊભા અનેક અર્થ છે: દાખલા તરીકે વિપરીતપણું, ઠગાઈ, ફસાવટ, સંસાર વિગેરે. અહીં વિસ્તાર અર્થની યોજના કરવી એટલે આ સંસારનો વિસ્તાર કેવા પ્રકારનો છે, એનો ફેલાવો કેવી રીતે અને શા માટે થયેલો છે અને તે વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો છે. એ ‘લવપ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ છે.

‘ઉપમિતિ’ એનો અર્થ ઉપમાન છે. એનો અર્થ—‘સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન થાય છે, અથવા ‘સરખાપણાનું જ્ઞાન એવો’ અર્થ પણ થાય છે. (જુઓ શબ્દચિંતામણિ પૃ. ૧૯૪) સંસારના વિસ્તારના સરખાપણાનું જ્ઞાન જેથી થાય તેવી કથા અથવા સરખાપણાના જ્ઞાનના સાધનવાળી કથા તે ‘ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા.’ સંસ્કૃત સમાસમાં રસ લેનારને સમજણ પડે તે માટે કહીએ તો ઉપમિતિ-કૃતો નરકતિર્યહ્નરામરગતિચતુષ્કરુપો ભવઃ તસ્ય પ્રપञ्चो यस्मिन् इति એટલે નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર જે કથામાં સરખામણીનો વિષય કરવામાં આવ્યો છે તે કથા. એનો આશય એ છે કે આ કથામાં ચતુર્ગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

કથા શરીરમેતસ્યા, નામૈવ પ્રતિપાદિતમ્ ।

ભવપ્રપञ्ચો व्याजेन, यतोऽस्यामुपमीयते ॥ ૫૫ ॥

यतोऽनुभूयमानोऽपि, परोक्ष इव लक्ष्यते ।

अयं संसारविस्तार-स्ततो व्याख्यानमर्हति ॥ ૫૬ ॥

“કથા શરીર આ કથાના નામથી જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ કથાનું નામ ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા છે. તેનો એવો ભાવ છે કે કોઈ પ્રકારના ઝહાનાએ કરીને આ સંસાર (લવ) નો વિસ્તાર (પ્રપંચ) બતાવવો; એટલે કે કોઈ હકીકતદ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર કેવો છે, કેમ થાય છે અને કેવી રીતે થાય છે ? તેનું ઉપમાન-તોલન થઈ શકે તેવી હકીકત શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરવી. આ સંસારનો પ્રપંચ-વિસ્તાર જો કે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, સર્વ પ્રાણીઓ તેને અનુભવે છે, તો પણ બધાં તે પરોક્ષ

હોય, જાણે તેની સાથે પોતાનો કાંઈ સંબંધ ન હોય તેમ લાગે છે અને તેટલા માટે તેના ઉપર વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની અને તેના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન કરવાની જરૂર લાગે છે. ” (પૃષ્ઠ ૮)

ઉપરનું અવતરણ જોશો તો ઘણું છૂટું (ક્ષી) કરવામાં આવ્યું છે અને તે પદ્ધતિ આખા અંથમાં રાખી છે. અંથક્તર્તાનો આશય અક્ષરશઃ લાપાંતર કરવામાં ઘણી વાર તે બહુ અસ્પષ્ટ અને કેટલીક વાર ક્લિષ્ટ કે અસંગત થઈ જાય છે એવા સ્થાને મેં ખૂબ છૂટ લીધી છે; પણ અંથક્તર્તાનો આશય જરા પણ ફેર નહિ તેની પૂરતી ચીવટ રાખી છે. અવતરણ કેવા પ્રકારનું અને કયે ધોરણે થયું છે વિગેરે બાબત પર આ ઉપોદ્ધાતમાં વિવેચન થશે. અત્ર પ્રસ્તુત બાબત એ છે કે અંથક્તર્તા પોતે કહે છે કે—આ અંથમાં અમુક મિષ-ખંડાનું (વ્યાજ) લઈને તે દ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવશે. મતલબ એ છે કે, એમાં સંસારના વિસ્તારના વાત સીધી રીતે કહેવામાં આવી નથી, પણ ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવી છે. એની વ્યવસ્થા અંથક્તર્તાના શબ્દોમાં બતાવીએ તે પહેલાં અંથના નામને અંગે એક પ્રાસંગિક હકીકત રજૂ કરવાની છે તે આટોપી દઈએ.

એંગલ રોયલ એશીઆટિક સોસાયટીવાળા અંથની ઉપોદ્ધાત લખતાં પ્રો. ડૉ. જેકોબી પૃ. ૧૫ ઉપર એક નોટ લખે છે તેમાં જણાવે છે કે:—

Upamitibhuvaprapnacha katha. The proper from of the title is doubtful. The first part of the compound is usually given as Upamiti, but in the Prasasti, at the end of the 2nd & 3rd Prastāvas and in the Prabhavakacharitra as Upamita. I should have preferred the latter; but the title chosen by Prof. Peterson is not altogether wrong and may therefore be retained.

એમના કહેવાનો આશય એ છે કે આ અંથના નામની સાચી સંજ્ઞા જરા શંકાસ્પદ છે. અંથની બીજી બીજી પ્રસ્તાવને છેડે અને

પ્રશસ્તિમાં એનું નામ ‘ઉપમિત ભવપ્રપંચા કથા’ લખે છે અને પ્રભાવક ચરિત્રકાર પણ તે જ અભિધાન આપે છે તેથી આ સવાલ ઊભો થાય છે. પ્રો. પીટર્સને આ ગ્રંથ છપાવવો શરૂ કર્યો ત્યારથી તેનું નામ ‘ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા’ આપ્યું અને તે કાંઈ ખાસ ખોટું ન હોવાથી મેં તે નામ રાખ્યું છે.

ઉપમિત શબ્દ લઈએ તો સમાસ વધારે સારી રીતે ધૂટી શકે છે. ઉપમા વિષય કર્યો છે ભવનો પ્રપંચ જેમાં ઉપમિતઃ ભવપ્રપંચો વચ્ચે સા ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા. ઉપમિત કૃદંત છે અને ઉપમિતિ નામ છે. આ કારણને લઈને અને કવચિત્ એવો પાઠ અસલ પ્રતિઓમાં લખ્ય છે તેથી આ સવાલ ઊભો થયો છે, છતાં નૈન ગ્રંથોમાં, સૂચિઓમાં અને સંપ્રદાયમાં ‘ઉપમિતિ’ શબ્દથી જ આ ગ્રંથનું ઓળખાણ એટલું બધું બણીતું થયેલું છે કે એમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પણ જરૂર નથી. અસલની જૂની પ્રતોમાં પણ ‘ઉપમિતિ’ અભિધાનપૂર્વક જ આ ગ્રંથનો નિર્દેશ થયો છે અને મારું તો ચોક્કસ અનુમાન છે કે ગ્રંથકર્તાએ પોતે પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો હશે. વિકલ્પે એમણે આખા ગ્રંથમાં ત્રણ જગ્યાએ ‘ઉપમિત’ શબ્દ વાપર્યો હોય એમ લાગે છે, પણ એમણે કરેલ નામાભિધાન તો ઉપમિતિ જ લાગે છે. એ શબ્દ ઉપમિત કરતાં ઘણી વધારે વખત પ્રતિઓમાં વપરાયો છે અને કેટલીકમાં તો લગભગ દરેક પાના પર ‘ઉપમિતિ’ કે ‘ઉપમિતૌ’ વપરાયેલ છે જે બતાવે છે કે ગ્રંથકર્તાનો એ શબ્દ છે. એ સંબંધમાં વધારે ચર્ચા કરવા જેવું કાંઈ નથી રહેતું, કારણ કે ગ્રંથકર્તાએ બે ત્રણ વાર ‘ઉપમિત’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વિકલ્પે વાપર્યો હોય એમ સંબંધ પરથી જણાય છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર તો ઉપમિતિ શબ્દ જ વાપરે છે તે સદર ગ્રંથની પ્રતિ જોવાથી જણાયે. નિર્ણયસાગરવાળી પ્રભાવક ચરિત્રની છાપેલી ચોપડીના પૃ. ૨૦૨ માં ૯૬ માં શ્લોકમાં ‘ઉપમિત’ શબ્દ વપરાયો છે તે અશુદ્ધ છે એ શેઠ દેવલાવાળી ચોપડીના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૪ ઉપરથી જોઈ શકાયે. ત્યાં પણ એની શ્લોકસંખ્યા ૯૬ ની જ છે.

આ ચર્ચા ઉપરથી ‘ઉપમિતિ’ શબ્દનું મહત્ત્વ સમજાયું હશે. એની ખરી ખૂબી એ શબ્દમાં રહી છે. આખા ગ્રંથને સમજવા માટે

ઉપમા એ શી ચીજ છે તે જાણવાની જરૂર છે. ઉપમામાં હમેશાં સરખામણી હોય છે. જ્યાં એ વસ્તુઓમાં આધર્મ્ય દેખવામાં આવે ત્યાં સરખામણીદ્વારા વસ્તુનું કે ભાવનું જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમા છે. દા. ત. આકાશ જેવાં તે પદાર્થ વિશાળ છે આમાં વિશાળતાનું ભાન આકાશ સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે. જે વસ્તુનું ભાન કરાવવું હોય તેને ' ઉપમેય ' કહેવામાં આવે છે અને જે વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવાની હોય તેને ' ઉપમાન ' કહેવામાં આવે છે.

સંસારનો વિસ્તાર આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ છતાં આપણે તેને જરાબર ચકાસવડે અવલોક્તી શકતા નથી, આપણે તેમાં જિંડા ઉતરતા નથી અને દરરોજના એના અતિ પરિચયથી આપણે એની સાથે એવો ગાઢ સંબંધ ધરાવી બેઠા છીએ કે એનું ખરું સ્વરૂપ શું છે તે જાણવાની આપણે દરકાર કરતા નથી. આ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને જરાબર લાગુ પડે છે. એ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાન-દ્વારા જાણવાનો આ અંતઃકર્તાનો આશ્રય છે. એમાં ભવપ્રપંચ ઉપમેય છે અને કથા કહેવામાં આવશે તેનાં પાત્રો અને સ્થાનો ઉપમાન સ્થાને છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આ અંતઃકર્તા allegory રૂપકકથા કહેવામાં આવી છે. એમાં કથાદ્વારા સંસારનો પ્રપંચ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે એ અંતઃકર્તાએ નામ ઉપરથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા અથવા સૂચન છે.

કથાદ્વારા સંસારવિસ્તાર જતાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. ખાલી લુપ્તી વાતો કરવામાં આવે, ઇંદ્રિયોનાં નામો કે કોધાદિમાન માયાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે તો લોકોને એ વધારે અસરકારક નીવડતું નથી, કારણ કે એવી વૈરાગ્યની વાતો તો તે ઘણી વાર સાંભળ્યા કરતા હોય છે. કેઈ નવીન પદ્ધતિએ લોકો પાસે વાત કરાય તો તેઓ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે એવું આત્મમંથન અંતઃકર્તાને થયું હોયું જોઈએ. તેમણે આરે તરફ અવલોકન કરીને જોયું ત્યારે તેમને જાણાયું હશે કે ચોતરફ આગ્નિરાજની અને મોહરાજની લડાઈ દરરોજ આંતર્યા કરે છે, વ્યક્તિગત શક્તિના આધિભાવ પ્રમાણે એમાંથી એક પક્ષની ઓછીવધતી હારજીત થાય છે અને કર્મરાજ કાળ પરિપક્વ થયે કેઈ જાતની દયા વગર શુભ અશુભ વિપાકો લોગવાવે છે અને અર્થિત્ય શક્તિવાળા આત્માની તો એવી દશા

થઈ ગઈ છે કે એનો પોતાનો તો ડોઢ લાવ પૂછતું નથી દૂડમાં એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધાન્તમા ન્વીકાનયુ છે પણ વસ્તુતઃ એ દખાઈ ગયું છે, શોધ્યું જડતું નથી એ વિચારને પરિણામે એમણે પોતાના મતવ્યો, અનુલવો અને આદર્શો પુસ્તકાકારે મૂકવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે એમ કરતા એમણે પોતાના મનમા વિચાર કર્યો જણાય છે કે ખાલી વાતો મહાન્ અત્યરૂપે લોકો પાસે હેવામા ઢાઈ ખામ વળે તેમ નથી લોકો એવી વાતો ખૂબ સાલળી રહ્યા છે કાઈક નવીન પ્રજારની અમલકૃતિરૂપ કૃતિ થાય તો લોકો તેના વાચન શ્રવણ તરફ ઢળે અને તેમ થાય તો તેમના જીવનનો આદર્શ સફળ થાય આ હકીકત તેમના અસ્તિમાથી જ નીકળી આવે છે તે આપણે ઉપરના અથ પ્રયોજનના શિર્ષક નીચે જોઈ ગયા પ્રથમ પ્રસ્તાવના ૩૮-૩૯-૪૦ એવા ત્રણ અતઃ પ્રકરણો મે પાઠ્યા છે તેનો ઉપનય તેમણે પોતે પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આપ્યો છે ત્યાંથી આ વાત ધરાધર દેખાઈ આવે છે પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, અસ્તિ (વિમળા લોક અજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને મહાકવ્યાણુક લોજન) ખૂબ મળ્યા પછી તે હમેશા કેમ જન્યા જન્યા રહે અને પોતાને મળ્યા ઠરે તેની વિચારણામા સદ્યુદ્ધિ તેને કહે છે કે (જુઓ પૃ ૨૧૨)

“મૈન ધાણુ ડરીને બેમી ગહેવાથી ડોઢને જ્ઞાન, દર્શન, અસ્તિ આપવાનું જાની શકે તેમ નથી અને બીજા પ્રાણીઓને જ્ઞાન, દર્શન, અસ્તિ સપાદન અગવવારૂપ ઉપકાર કરવો એ જ પન્માર્થથી પગે પકાઈ છે, તેના જેવો અન્ય પગેપકાઈ ડોઢ હોય એમ મ લવતું નથી પ્રાણીને સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય તો તે સન્માર્ગ જન્માતન્મા પણ પોતાને આતઃ વગર કે અગવડ વગર મળી શકે એવી જેની અભિલાષા હોય તેણે ઉપર જણાવ્યો છે તેવા પ્રકારનો પરાપકાર કર્યા ઠવો, ડારણ કે પરાપકારનો ન્વલાવ એવો છે કે તે મનાઃ પ્રાણી જન્માતન્મા ઉત્તરોત્તર વધારે સાન માર્ગનો આદર કરે છે ”

અને આગળ પૃ ૨૧૩ મા પોતે લખે છે કે—

“આ પ્રમાણે પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મદ્યુદ્ધિવાળાઓ જ અડણુ કરે છે એવી ન્ધિતિ જોઈ પોતાનો ઉપદેશ મર્ડ પ્રાણીઓ અડણુ ડરે એવો અનુદ્ધન તે ડઈ ગીત થઈ શકે ત માટે આના ઉર્તા વિચાર કરે છે ” આ વિચારને પરિણામે એમણે ઉપમાદ્વારા આખા મ માગનો

વિસ્તાર સમસ્ત જનસમાજના સમજવામાં આવે એ પદ્ધતિ આદરવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે વળી તેમના મનમાં ઘણું આત્મમંદન થયું હોય એમ જણાય છે તે પણ જોઈ લઈએ.

૫ કથાનુયોગનો આશ્રય—

અંથકર્તાને સદ્બુદ્ધિ એટલે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો ખ્યાલ થયો જણાય છે કે ઉપાશ્રયમાં જેમ્ની રહેવાથી લોકો એની પાસે જ્ઞાન, દર્શન, આશિષ લે તેમ નથી અને ઘેર ઘેર જઈ આદ્યોપણ કરવાથી પણ કોઈ લે તેમ નથી અને જે લે છે તે તદ્દન સામાન્ય વર્જના હોય છે અને આ સમર્થ લેખકને પોતાના આત્મવિકાસ માટે તદ્દન નાના વર્તુળથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. એણે રત્નત્રયનો સ્વાદ લીધો હતો અને ઘણાં મનુષ્યો તેનો લાલ લે તેવી તેમની ઇચ્છા હતી. આ ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષે તેટલા માટે કોઈ અપૂર્વ પદ્ધતિ શોધવાનો વિચાર કર્યો. (આવી લાવનાને 'લાવદયા' કહેવામાં આવે છે અને તે એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં હોય તો તીર્થંકર નામકર્મ બાંધવાનું કારણભૂત થાય છે એ પ્રાસંગિક વાત છે.)

દશમા સૈકામાં અપૂર્વ અંથરચના કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. વળી એમને તો સંપ્રદાયની માન્યતાઓની હઠમાં રહી વાતો કરવાની હતી. એક અદ્ભુત કથા કે વીરરસની કથા લખી નાખવી હોય તો તો તેનાં લબ્ધ કલ્પનાને જ માત્ર સ્થાન આપવાનું હોય. પછી તેમાં તો કલ્પનાની લબ્ધતા, ઉડયનનું ઉચ્ચ-પહું અને લાખા પરનો કામૂ એટલી જ બાળતો એવાની રહે, પણ આ અંથકર્તાને અપૂર્વ વિદ્વતાનો લાલ દુનિયાને આપવાની ઇચ્છા પ્રશંસા મેળવવાને અંગે કે સાહિત્યમાં નામ કાઢી જવાને અંગે નહોતી. એમને તો એક જ મુદ્દો હતો અને તે તેમના ચાખ્દોમાં ઉપર જણાવ્યો છે તે પ્રમાણે પોતાને જે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય મળ્યાં છે તે દાનદારા લવિષ્યમાં વધારે મળ્યાં કરે એનો માર્ગ શોધવાનો હતો. જે વિશાળ લાખા, જ્ઞાન અને કાવ્યસર્જકશક્તિ તેમણે આ અંથમાં વારંવાર જતાવ્યાં છે તે પ્રમાણે તેઓ વત્સમય પ્રચલિત ચાહુ રીતિના માત્ર કાવ્ય અંથ કે કથા કાવ્ય જરૂર આપી

શક્ત, એકથી ઘણી વધારે સંજ્યામાં આપી શક્ત; પણ એ તેમનો મુદ્દો જ નહોતો. એમને તો પરોપકાર કરવો હતો અને તે દ્વારા પણ પાછો પોતાનો પરમ સ્વાર્થ સાધવો હતો.

અંતઃકર્તાને અંતમાં અપૂર્વતા જરૂર લાવવી હતી, કારણ કે તેઓને જણાયું હતું કે ‘મંદતર મતિવાળા’ મનુષ્યો જ તેનો ઉપદેશ સાંભળતા હતા અને મહામતિવાળાને તો આ લેખકનો ઉપદેશ હસવાનું સ્થાન થઈ પડ્યો હતો. અહીં અંતઃકર્તા પોતાની જાતને અને પોતાના ઉપદેશને એકઠા કરી નાખી પોતાની જાતને હસવા યોગ્ય ગણાવે છે ત્યારે વાંચનારને એક જાતનો શાંત મીઠો આનંદ થાય છે અને અંતઃકર્તાનું અટપતા બતાવવાનું ચાતુર્ય જોઈ તેના તરફ વધારે આકર્ષણ થાય છે. (પૃ. ૨૧૩) પણ એ આત્મ-મંથનમાં કોઈ અપૂર્વ રચના કરવાનું અને તે દ્વારા વાંચનાર કે શ્રવણ કરનારને પોતા તરફ આકર્ષણ કરવાનું આંતરકાર્ય બરાબર ચાલી રહ્યું છે એ સામાન્ય વાંચનાર પણ સમજી શકે તેવું છે.

અંતમાં શ્રોતાને ઉદ્દેશીને જ શબ્દો આવે છે તેવું કારણ એ જણાય છે કે તે વખતે વાંચનારનો વર્ગ ઓછો હતો, સાંભળનારનો વર્ગ મોટો હતો. એ તે વખતની દેશસ્થિતિની હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

અપૂર્વ અંતરચના કરવાની અને છતાં શાસ્ત્રસંપ્રદાયની પદ્ધતિને નહિ ત્યજવાની અતિ આકરી પ્રતિજ્ઞા કરવી સહેલી છે, પણ એનો નિર્વાહ દુઃશક્ય છે; કારણ કે અપૂર્વતામાં નવીનતા છે અને નવીનતા સાંપ્રદાયિક હોઈ શકે નહિ. એટલે અંતઃકર્તાએ અપૂર્વ મૌલિકતાનો બચાવ કેવી સુંદર રીતે કર્યો છે તે આપણે આગળ હમણા જ જોશું. એમની નવીનતા કઈ હતી તે અને તેનો બચાવ (સાંપ્રદાયિક નજરે) તેમણે કેવો કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

લેખક મહાત્માને બરાબર બચાવ જણાય છે કે આ પ્રાણીને ઉપદેશ આપવાની તે સમયે ચાલતી ચાલુ પદ્ધતિ પૂરતું કામ કરનારી થઈ પડે તેવો સંભવ નથી. માનસાવધાના એ મહાઅભ્યાસીએ એ વાત પોતાને અંગે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહી નાખી છે તે

નેમળે, પ્રમાણિક જીવન ગાળવું નેમળે, અહિંસામય જીવન કરવું નેમળે, ક્રોધ કરવો નહિ, અભિમાન કરવું નહિ—આવી આવી વાતો લોકો આજુ ઉપદેશમાં સાંભળે છે, પણ એક કાને સાંભળીને બીજે કાનેથી કાઢી નાખે છે; માટે ડોઝ નવીન પદ્ધતિનો આદર થાય તો લોકો તે વાંતા રસથી સાંભળે અને સમાજ ઉપયોગી કાર્ય કરીને તે દ્વારા લોકોને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો અભ્યાસ કરાવાય તો તેથી પોતાને પણ વિચારની ગોઠવણ કરવા દ્વારા આરો ક્ષયોપશમ થાય અને એ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયને મંદ કરવાથી પોતાને લવાંતરમાં એ રત્નત્રયી ખૂળ મળ્યા કરે. આ રીતે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે હિચાળા ખાતું એ મહાપુરુષનું મન (એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સદ્બુદ્ધિ’) વિચાર કરવા બેઠું. (બેઠી.)

બહુ બહુ વિચાર કરતાં એમને અસુક પ્રકારનો લાસ થયો હોય એમ જણાય છે. તેમણે ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું મિશ્રણ થાય તેવી કથા કરવાનો વિચાર કર્યો. કથાનુયોગ સામાન્ય અને મધ્યમ પ્રવાહના માણસોને વધારે આકર્ષણ કરે છે તેનો તો તેમને ખરેખરે ખ્યાલ હતો અને તેમની સામે શ્રીમદ્ હરિલક્ષ્મીની ‘સમરાર્થચ કહા’ દષ્ટાંતરૂપે મોબુદ્ધ હતી. એટલે એમણે ત્રણે અનુયોગને એકઠા કરવાને હિસાબે કથાનુયોગનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. એ સર્વ હકીકત પ્રથમ પ્રસ્તાવ વાંચતાં મન ઉપર અસરકારક રીતે જતમે છે. માત્ર એમાં અંદરનો આશય તારવી કાઢવો નેમળે.

૬ ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ—

કથાનુયોગનો આશ્રય કરવાનો નિર્ણય થયા પછી તેમણે સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય એવો ગ્રંથ કરવાનો વિચાર ફર્યો જણાય છે. એમને જણાયું કે કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોને અર્થ-

૧ આ સર્વ માર્ગ અનુમાનો છે. માનસવિદાના નિયમાનુસાર આ મારી કલ્પનાઓ છે. ‘એમને જણાયું’ એ પદ્ધતિએ લખ્યું છે ત્યાં ‘એમને જણાયું હોયું’ નેમળે ‘એમ લખ્યું’ વધારે સમીગીન જણાય, પણ એમાં સંકલ્પના તૂટે છે એટલે અનુમાનને અનુમાન તરીકે સમજ લેવાની વાચનાર પ્રત્યે વિનયિ છે.—લેખક.

કથા બહુ ગમે છે, મધ્યમ વર્ગના લોકોને કામકથા પસંદ આવે છે અને માત્ર ઉત્તમ વર્ગના લોકોને જ એકલી ધર્મકથા રુચે છે એમને તો સર્વ પ્રકારના અવિકારીને ઉપયોગી થાય તેવો ગ્રંથ બનાવવો હતો, કારણ કે ધર્મકથાના ગ્રંથો તો મોજુદ હતા અને તે માટેના ઉપદેશકો પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. આટલા ઉપરથી તેમણે 'સંકીર્ણ' કથા 'ની પદ્ધતિ સ્વીકારી. 'સંકીર્ણ' કથા શી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો "જેઓ આ લોક અને પરલોક બન્નેની અપેક્ષાવાળા છે અને કાંઈક સત્ત્વવાળા (તેજ) હોય છે તેઓ સંકીર્ણ કથા સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે. તેવા પ્રાણીઓને 'વર મધ્યમ' મનુષ્યો ગણવા." (પૃષ્ઠ. ૬) આ વિશાળ ઘટનાની ભીતરમાં તેમણે આખા મનુષ્ય સમાજનો સમાવેશ બહુ યુક્તિપૂર્વક કર્યો છે.

આખા મનુષ્ય વર્ગને રસ પડે તેવી કથા લખવી એવો તેમનો આશય હતો છતાં તે કથામાં માત્ર વાર્તા લખવી એવો ખ્યાલ નહોતો, પણ તેમાં તેમને દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનો અવાંતર સમાવેશ કરવો હતો. ધર્મસૂત્રના પ્રત્યેક અંગમાં ચારે અનુયોગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી પ્રાચીન પદ્ધતિ તેમણે બાણી હતી; પણ એ સૂત્ર સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિ તો પૂર્વેના કાળ વીસરાણ થતાં તેની સાથે જ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી એમણે એટલા ઉપરથી કથાની મુખ્યતા રાખવી અને કથામાં જ બીજા બન્ને ઉપયોગી અનુયોગનો સમાવેશ કરવો એવો વિચાર કર્યો.

આ વાત લગલગ તફાન નવીન હતી જેટલી કથાઓ લખાતી હતી તેમાં એક મૂળ મુદ્દો જિલો રહે અને તેના સમર્થનમાં આખી વાર્તા થાય. સ્થૂળભદ્ર મુનિની કથા વાંચીએ તો તેમાં 'બ્રહ્મચર્ય'નો મહિમા સમન્વય, શ્રેયાંસકુમારની કથા વાંચીએ તો તેમાં 'દાન'નો મહિમા બહાર આવે, તેવી જ રીતે ગજસુકુમાળમાં 'ધૈર્ય', મૃગાપુત્રમાં 'કર્મ'નો વિષાક, શ્રીપાળમાં 'ત્રિદશકનો મહિમા' આદિ એક મહાન સત્ય પ્રકટ થાય. એમણે એ પદ્ધતિ જોઈ હતી, વિચારી હતી; પણ એમને એવી કથાદ્વારા લોકોમાં કથાનુયોગ તરફ

જે રસ રહ્યો હતો તે રસાત્મક વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હતી. એમને કથા કરવાના પ્રસંગને લઈને અથવા એક બનેલા બનાવનાં વર્ણન કરવાની શૈલીને લઈને એકાદ મહાન્ સત્ય કહીને બેસી રહેવું નહોતું, પણ કથાદ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનું મિશ્રણ કરી તે માર્ગે આખા સંસારસ્વરૂપનું પ્રદર્શન કરવું હતું.

આ વિચાર ખરેખર લબ્ધ હતો, જનસ્વભાવના દીર્ઘ અભ્યાસના પરિણામરૂપ હતો અને અમલમાં આવી શકે તો સફળ પ્રયત્નના આદર્શ પરિણામના પરમાવધિ સ્થાનરૂપ હતો. એ લબ્ધ કદપનાનો અમલ કરવા સારું તેમણે ઉપમાનનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. તેમણે એમ વિચાર કર્યો જણાય છે કે કોઈ લબ્ધ કદપના કરી ઉપમાનનો ઉપયોગ કરી તે દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રોનાં મહાન્ સત્યોને જીવતાંબગતાં બતાવી શકાય તો ભારે લાભ થાય. એમાં ખાસ કરીને અંતરમાં જે મોટાં યુદ્ધ આખો વખત આત્યાં કરે છે, આ પ્રાણી વારંવાર સંસાર તરફ ખેંચાય છે, અથડાય છે, ફૂટાય છે અને રખડપટ્ટીએ ચઢે છે એ વાર્તા બરાબર કહેવામાં આવે તો પ્રાણીની આંખ ઉઘડી જાય. આ વિચારનો અમલ ઉપમાનના ઉપયોગથી થઈ શકશે એમ તેમની બુદ્ધિશક્તિ (સદ્બુદ્ધિ)એ સૂચવ્યું. સદ્બુદ્ધિ એ શુરુએ કરી આપેલી પરિચારિકા છે, પણ બરાબર ઊંડા ઉતરતાં તદ્દયા ઉપરાંત તેની હાજરીની જે જરૂરીઆત બતાવી છે તે અંતઃકર્તાની મૌલિકતા (Originality) બતાવે છે. આમાં ગેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ. મારે મુદ્દો એ નથી કે સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રચવામાં મૌલિકતા બતાવી છે. એ વાત તો છે જ, પણ તે બીજા સર્વ પાત્રોને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે; પણ અહીં જે વાતની હું સ્થાપના કરવા માગું છું તે એ છે કે તદ્દયા સાથે સંલાહ કરવા ઉપરાંત સદ્બુદ્ધિ સાથે ન્યારે ન્યારે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તે વિચારણામાં જ મૌલિકતા બતાવે છે. સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર તો મૌલિક છે જ, અને તેવાં તો બીજા સેંકડાં પાત્રો આવશે, પણ સદ્બુદ્ધિ સાથે જે વિચારણાઓ થાય તે પણ મૌલિક છે. એ વાત બે સાચી હોય તો આ અથ તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં એમની મૌલિક પદ્ધતિ બતાવે છે.

આ હકીકતની સ્પષ્ટ સિદ્ધિ માટે પૃ. ૧૮૭ માં તદ્દયાના વ્યવસાયો કેટલા બધા છે તે પ્રથમ વિચારવું. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

“ આ પ્રાણીમાં વધારે ઉજ્જવળ પરિણામ ન હોવાને લીધે જ્યારે ગુરુમહારાજ તેને પ્રેરણા કરે છે ત્યારે જ માત્ર તે પોતાનું ખરું હિત કરનારી બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જેવી ગુરુમહારાજની પ્રેરણા બંધ થાય છે અથવા ગુરુમહારાજનો ભેગ બનતો નથી કે તરતજ પોતાનું વાસ્તવિક કર્તવ્ય કરવામાં આ પ્રાણી શિથિળ થઈ જાય છે અને પાછો આરંભ-પરિશ્રમની જાળમાં પડી જાય છે...જેવી રીતે વારંવાર પ્રેરણા કરીને ગુરુમહારાજ આ જીવને શુદ્ધ માર્ગ પર લઈ આવે છે તેવી રીતે પ્રેરણા કરીને ઠેકાણે લાવવાના બીજા અનેક જીવો હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાની બાબતમાં તત્પર રહેલા ગુરુમહારાજ તો કોઈ કોઈ વખત જે જીવના સંબંધમાં હાલ વાત ચાલે છે તેને પ્રેરણા કરી શકે છે, પણ બાકીના વખતમાં આ જીવ છૂટો રહેતો હોવાથી તેને કોઈ વારતું નથી. ”

ત્યારપછી ગુરુમહારાજ આ જીવની સાથે સદ્ગુણોદ્ધિ નામની પરિચારિકા કરી આપે છે. એ પ્રસંગે પૃ. ૧૬૦ માં આ જીવ ગુરુમહારાજ પાસે એકસારો (Confessions) કરે છે અને પછી ગુરુમહારાજ તેને (પૃ. ૧૬૧) કહે છે કે :—

“ ભદ્ર ! બીજા નિવારણ કરે તેથી અને તેના પર વિશ્વાસથી અકાર્ય વર્જવાનું બને તે તો માત્ર કોઈ કોઈ વાર જ બની આવે છે...અને અનેક પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાનો હોય છે, તેઓને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે અને તેઓને યોગ્ય રીતે સમજાવવાના હોય છે તેથી તારી પાસે આજો વખત રહીને દરેક બાબતમાં તને નિવારણ કરવાનું અમારાથી બની શકે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યાંસુધી તારી પોતાની સદ્ગુણોદ્ધિ જાગૃત થાય નહિ ત્યાં સુધી તારા આચરણોનું નિવારણ કરવાનું બની શકશે નહીં અને તને જે ન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ તેવા આચરણો ઉપર તારી આસક્તિ હોવાને લીધે તેનાથી થતી અનર્થપરંપરા રોકી શકાશે નહિ. સદ્ગુણોદ્ધિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે અન્ય તરફની

પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ પોતાના પ્રયત્નથી-જાતપ્રેરણાથી જ જીવને અકાર્ય કરતાં નિવારણ કરે છે અને અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એના પ્રતાપથી પ્રાણી અનર્થોથી બચી શકે છે. ”

એટલે સદ્બુદ્ધિ એ પ્રાણીની અંતરપ્રેરણા થઈ. એને માટે અંગ્રેજીમાં કોન્સ્યન્સ Conscience શબ્દ છે અને તેને માટે કોશ-કાર સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ સદસદ્વિચારશક્તિ ’ શબ્દ વાપરે છે (આષ્ટે ઈગ્નીશ સંસ્કૃત કોશ પૃ. ૬૮) એ સદ્બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ હોય તો તેની પ્રેરણાને અનુસરવાનું ફરમાન છે. પૃ. ૧૬૨ માં જે લંગાણુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં સદ્બુદ્ધિની મહત્તા એટલે મુઘી સ્થાપન કરી છે કે ગમે તેટલાં અનુકાનો કરવામાં આવે પણ સદ્બુદ્ધિ વગર તે નકામાં છે અને એવી બુદ્ધિ-વિચારશક્તિ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં કશો તફાવત નથી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં શુરુમહારાજના ચાલુ ઉપદેશ પછી જે સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંતરની પ્રેરણા સમજવી અને તેમાં ઘણી મૌલિકતા રહેલી છે તે જતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. એનું કારણ એ છે કે સાધ્યપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગો તો શુરુમહારાજ જતાવે છે, શાસ્ત્રકારો જતાવે છે અને વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે; પણ સાધ્યપ્રાપ્તિના વ્યક્તિગત માર્ગો અનેક હોઈ પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો હોય છે. એ જાળતમાં સ્વતંત્ર છૂટ આ પ્રાણીને શુરુમહારાજની દયા ત્યારે જ આપે છે કે જ્યારે એનામાં શુદ્ધ પ્રેરણા વ્યક્ત કરવાનું અંતરજાળ-આત્મિકજાળ પ્રાપ્ત થાય. એ પહેલાં જો એને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો એનામાં સ્વચ્છંદતા આવી જવાનો ભય રહે છે અને એ એને અહિંત કરનારી હોઈ વિનાશક છે. તેથી યોગ્ય સમયે ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ સાથે વાતચિત કરી તેના પ્રેરણાત્મક જવાબો પ્રમાણે કાર્યઘટના કરવાનો વિધિ સર્વત્ર સ્વીકાર્ય છે. સર્તાં દિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણપ્રવૃત્તયઃ સત્પુરુષને સંદેહવાળી જાળતમાં એનું અંતઃકરણ જે જાળતમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કહે તે પ્રમાણુ છે; પણ એ સત્પુરુષનો પ્રાપ્ત હક્ક છે, સામાન્ય અધિકારી માટે એ વાત નથી. વિષયવિકારમાં રાચી રહેલા, કષાયમાં લપટાયલા પ્રાથમિક અધિકારી અંતઃકરણને પૂછે ત્યાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક જવાબ મળે પણ જરો અને ન પણ મળે. એટલે સદ્બુદ્ધિના

હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ વિશિષ્ટ અધિકારીને જ મળે છે. અને એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી એનામાં મૌલિકતા આવે છે. એ પોતાનો માર્ગ શોધે છે અને સંદેહ પડે ત્યારે એકાંતમાં બેસી ‘સદ્બુદ્ધિ’ સાથે કલાકો સુધી વાતો કરે છે અને એને અંદરથી જવાબ મળે છે. એ જવાબમાં ઘણી વાર મૌલિકતા હોય છે, નવીનતા હોય છે, વિશિષ્ટતા હોય છે, અને છતાં એ જવાબ મૂળ માર્ગથી વિભિન્ન હોવા છતાં તેને અનુરૂપ હોય છે. બુદ્ધિને અસુક પ્રકારનો ઝોક મળી ગયા પછી એમાં સદંશ આવી જાય છે અને ત્યારપછી એની પદ્ધતિ મૌલિક ન હોય તો પણ એ મૂળ માર્ગથી દૂર જતી નથી.

આવી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આ ગ્રંથના લેખકને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મોટા પાયા ઉપર અન્યને ઉપકાર બુદ્ધિએ આપવાનો વિચાર થયો એટલે એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણાઓ કરી. પ્રથમ એમણે જે આવે તેને રત્નત્રય આપવા વિચાર કર્યો, એમાં એ ન કાઢ્યો (પૃ. ૨૧૦), એણે ઘેર ઘેર ભટકી આપવા માંડ્યું પણ એનાં અંજન, જળ અને અન્ન કોઈએ લીધાં નહિ (પૃ. ૨૧૧) એટલે વળી એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા કરી, એનો અગાઉનો રણડુ-પણાનો ભાવ યાદ કરીને કોઈએનાં રત્નત્રય લેતા નથી એ એને સમજાઈ ગયું, પણ એને તો દાન આપવાનો તરવરાટ લાગ્યો હતો. સદ્બુદ્ધિએ એને બુદ્ધિ સૂઝાડી કે એક ગ્રંથના આકારમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય અર્થની યોજના કરવી અને પછી સદર ગ્રંથને જૈન શાસનમાં ભવ્ય જીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દેવો. (પૃ. ૨૧૩) એ પ્રમાણે દરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે.

આ વિશાળ ભાવના ઉપર તેમણે ખૂબ વિચાર કર્યો જણાય છે. કથાનુયોગની ઉપયોગિતા તો તેમને ધર્મજોષકર(શ્રીહરિભદ્રસૂરિ)ના ગ્રંથથી જણાઈ હતી; પણ એમને તો તે ગ્રંથમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઠાંસી ઠાંસીને ભરવાં હતાં અને સાથે તેમને ખ્યાલ હતો કે કોઈ નવીનતા યાય તો લોકો તેમનો ગ્રંથ વાંચે અને તે દ્વારા તેઓ ઉપકારના નિમિત્ત કારણ બને.

આ વિચારણામાં ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ વૃત્તિ છે. જેન શાસ્ત્રનો એક જાણીતો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને જૈનશાસન પર સાચી ધરદા કરાવી શકાય તેના જેવો અન્ય ઉપકાર નથી, કારણ કે એક પ્રાણીને અહિંસાપ્રધાન ધર્મમાં લાવવાથી ચોદ રાજલોકના સર્વ જીવોને તેટલા પૂરતું અલય મળે છે. એના સમર્થનમાં ઉપદેશ-માળાના કર્તા શ્રી ધર્મદાસગણિ એક સુંદર વાત કહે છે. માતૃપિતાનો ઉપકાર આ પ્રાણી પર એટલો છે કે એનો જલ્દી પોતાના આમ-ડાના જોડા કરાવી આપવાથી પણ વળે નહિ, માત્ર એક જ રીતે વળે છે અને તે એ કે જો પુત્ર માળાપને ધર્મનો ઉપદેશ આપી સાચા જૈન જનાવે તો જલ્દી વળે. (જુઓ ઉપદેશમાળા) આ વાત તેઓ બરાબર જણાતા હતા. (તેઓએ ઉપદેશમાળા ગ્રંથ પર પણ ટીકા કરી છે.)

આ સર્વ વિચાર કરી તેમણે કથાનુયોગદ્વારા ઉપમાનનો આશય કરવાની મૌલિક પદ્ધતિ સ્વીકારી. વાર્તા લખવી તો કાંઈક ચમત્કાર થાય અને સર્વ વાંચે, વાંચવા લલચાય અને છતાં માત્ર તે ઢીંગલા ઢીંગલીની કે લાગણી ઉશ્કેરનારી ન હોવી જોઈએ પણ અક્ષરે અક્ષરમાં અર્થગૌરવથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. આ વિચારનો અમલ કરવામાં તેમને જે અગવડ જણાઈ તેનો તેઓએ પ્રથમ વિચાર કર્યો જણાય છે.

૭ નવીન શૈલીનો જન્મ—

ગ્રંથકર્તાને પોતાનો ગ્રંથ અપૂર્વ કરવો હતો, છતાં એ શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયને માનવાવાળા હતા, એને પૂર્વપુરુષોના અપૂર્વ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને નવીનતા કરવી હતી, છતાં પૂજ્યપાદોને પગલે ચાલવું હતું. એમની એ ચિંતા આ જમાનામાં જરા વધારે પડતી લાગે, પણ શાસન ચલાવવામાં એ રીતિનું અનુકરણ અનિવાર્ય છે. સંપ્રદાયપદ્ધતિને અનુસરવાથી એકવાચ્યતા રહે છે અને તેમ ન થાય તો શીર્ષવિશીર્ષ જિન્દુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ધર્મક્રિયાઓનું અનુયાયન એક પદ્ધતિએ અને આ ધોરણે જ થાય છે. પ્રચલિત લશ્કરી નિયમન (Military discipline) આ ધોરણ પર ચલાયલું છે અને સમજણ વગર જ્યારે

જ્યારે એ સિદ્ધ વ્યવસ્થાને મૂકી દેવામાં આવે છે ત્યારે માર ખાધો છે એમ આપણો ઇતિહાસ જતાવે છે. આચારના મતભેદો દુરાચક્રનું રૂપ લે ત્યારે યાદવાસ્થગીનાં કારણ જાને છે, પણ ઇરાદા-પૂર્વક વિશેષ કારણ વગર માર્ગપતિત થવામાં એક વાર રસ્તો ચૂક્યા પછી ક્યાં અટકાશે તે જણાતું નથી. એ આખો શાસનપદ્ધતિનો મહાપ્રશ્ન છે અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રીસિદ્ધર્ષિને તો એ ગુચ્ચવણ ઘણી આકરી લાગે છે એટલે એમણે તો ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ ખુલાસો કરી દીધો છે.

એમને ચારિત્રરાજ અને મોહરાજનાં યુદ્ધો વર્ણવવાં હતાં, એમને સંતોષ અને ધનલોભનાં સ્વરૂપો ચીતરવાં હતાં, એમને મહારંભ અને મહાપરિગ્રહની કુટિલતા જતાવવી હતી, એમને રાગ અને દ્રેપની પાથરેલી આખી જાળ જતાવવાની હતી, એમને ક્રોધ, માન, માયાનો કમિક વિકાસ અને સંયમપૂર્વક તેનો વિનાશ કઈ પદ્ધતિએ થાય તે જતાવવું હતું. એને આખા સંસારનું નાટક પ્રત્યક્ષ જતાવવું હતું એટલે એમણે તો શરૂઆતમાં કહી દીધું કે :—

“ આ કથામાં અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અરુપરસ જોલ્યાલ, ગમન, આગમન, વિવાહ, સગપણ વિગેરે સર્વ લોકનિયતિ કહેવામાં આવી છે તેને કોઈપણ પ્રકારે ગેરવ્યાજખી ન ધારવી; કારણ કે શુણ્ઘાન્તરની અપેક્ષા રાખીને ઉપમાદારથી મોઘ કરાવવા માટે તેનું નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રત્યક્ષથી કે અનુભવથી જે સિદ્ધ થતું હોય અને યુક્તિથી જેમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ આવતો ન હોય તે સત્કલ્પિત ઉપમાન કહેવાય છે અને શ્રીસિદ્ધાન્તમાં પણ એવા ઉપમાનો પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. ” (પૃ. ૧૧) એમને અંદરનાં રાગદ્વેષ તથા ચારિત્ર અને ત્યાગ વિગેરેને જોલતાં કરવા હતા અને તેટલા માટે તેમણે કહ્યું કે ઉપમાનની પદ્ધતિ આપણામાં તો પૂર્વ-કાળથી ચાલી આવે છે. એના એમણે ચાર દાખલાઓ મૂક્યા છે.

૧ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં મગશેળીઆ પાપાણુ અને પુષ્કરાવર્ત વરસાદની હરીફાઈ જતાવવામાં આવી છે.

૨ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં ક્રોધમાનાદિને સર્પાકારે જીવતા ક્યાં છે.

૩ શ્રી પિણ્ડેણા અધ્યયનમાં માછલીઓ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે.

૪ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂકાં પાંદડા સંદેશો કહે છે.

આ ચારે હકીકત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તમાં ગતાવી છે એ કેવી રીતે ગતાવી છે તે માટે પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પરિશિષ્ટ કળેવું. (પૃ.૨૧૬-૨૪૬)

એ ઉપરથી જણાશે કે પથ્થર કે પાંદડાં પાસે જોલાવવાની વાત નવીન નથી, સર્પાદિના રૂપક ક્રોધ, માન આદિ કપાય માટે આપવા તે ચાલી આવતી વાત છે, એટલે અનુમાન કે રૂપકનો આશ્રય આપણે પૂર્વકાળથી લેતા જ આજ્યા છીએ, પણ એમાં થોડી શરતો છે અને તે એ છે કે—

૧ એવું અનુમાનઃપ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૨ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ ન.થાય તો અનુભવથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૩ યુક્તિથી એવા અનુમાનમાં કાંઈ દોષ આવવો ન જોઈએ.

મતલબઃએ અનુમાન અછલવાણું હોવું જોઈએ, એ રૂપક ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું હોવું જોઈએ. એક ઘડિયાળ જોઈને તેને હાથી સાથે સરખાવવી એ પણ રૂપક કહેવાય પણ એ ણંધ ન બેસે તેવી વાત છે, અનુભવથી ખોટી પડે તેવી વાત છે અને યુક્તિથી અગમ્ય છે. આ ધોરણ રાખી તેઓ જણાવે છે કે ‘રૂપક કથા કરવાની વાત હું આદરું છું તે મારી પોતાની પદ્ધતિ નથી, મારી નવી શોધખોળ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં એ પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે અને તેથી પોતાને તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં વાંધો લાગતો નથી.’ તેઓની દલીલ એમ છે કે ઉપદેશ આપવા માટે સિદ્ધાન્તમાં મૂળ સૂત્રોમાં વરસાદ અને મગશેળીઆ પાયાણુંને જોલતા કર્યા છે, સૂકાં પાંદડાં અને નવી દુપજોને જોલતી કરી છે, ક્રોધાદિને સર્પનાં રૂપકો આપ્યાં છે તો પછી એ પદ્ધતિ આદરવામાં અને તે દ્વારા અંતરંગમાં રહેલા ભાવને જોલતા કરી તેમને જીવતું રૂપ આપી તેમની પાસે જ તેમની વાતો કરાવવી એમાં કોઈ જાતનો શૈલીદોષ થતો નથી.

૮ છતાં સાર્વાત્રિક નવીનતા—

આ પ્રમાણે તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરવા છતાં સંપ્રદાયથી એમણે એ શૈલીનો જાગ્રાવ કર્યો છે. એમને થયે લખવા ખાતર

અંથ લખવો નહોતો, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉપયોગી અને ઉપદેશક થાય અને તેના હૃદયના ઊંડા તાર હલાવે અને તે નિમિત્તે પોતાને લાલ થાય એવો અંથ લખવાનો તેમનો આશય હતો. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “ મારી જેવા પ્રાણી ઉપર ભગવાનની કૃપા-નજર થવાને પરિણામે શુરુમહારાજના પ્રસાદથી અને તેને લઈને તેમના પ્રતાપથી પ્રકટ થયેલી સદ્બુદ્ધિના આવિર્ભાવથી આ કથામાં જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની રચના કરવામાં આવી છે તેને જે ભવ્ય સત્ત્વો મહાત્મ્ય કરશે તેઓના રાગદ્વેષ વિગેરે ભાવરોગો જરૂર નાશ પામી જશે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી.” (પૃ. ૨૧૪) આ એમનો ખરો આશય છે. એમને અંથકાર તરીકે નામના કાઢવી નહોતી, પણ તેમને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર કરવો હતો, તે માટે તેઓએ સર્વ તૈયારી કરી હતી અને તેને અંગે આ તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરી હતી

તેમણે જે સિદ્ધાન્તના દાખલાઓ ટાંક્યા છે તે અમુક અપેક્ષાને આશ્રયોને છે, પણ તેમણે જે પદ્ધતિએ અંથ લખ્યો અને આખા સંસારની રચના સંક્ષેપમાં બતાવી તેમાં મૌલિકતા છે, નવીનતા છે, ભવ્યતા છે. એ મૌલિકતા તેમના ઉપરના શબ્દો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. તેમણે અમુક અંથનો આશ્રય કયો નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે શુરુમહારાજની કૃપા(તદ્દયા)થી જે સદ્બુદ્ધિનો તેમને આવિર્ભાવ થયો તેને લઈને આ કથામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને કાંત્રી કાંત્રીને ભરી ભરખળતરમાં મૂકી દીધા છે. આ સદ્બુદ્ધિના આવિર્ભાવમાં જ નવીનતા છે. તે સમય મુધીના સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિરોધ ન આવે તે માટે શુરુમહારાજની પ્રસાદીની અને ભગવંતની કૃપાનજરની જરૂર તેમણે સ્વીકારી લીધી છે. એ બન્નેના સાન્નિધ્યથી આકાશવણા આટ્યા જવાનું ન બને તેટલા માટે તેની જરૂર હતી, પણ રૂપકની શૈલી આવા મોટા પાયા ઉપર કરવી એ તદ્દન નવીન હકીકત હતી, મૌલિક રચના હતી અને ભવ્ય કલ્પના હતી.

વાત એ છે કે તેમણે ‘ ઉપમાન અલંકાર ’ નવીન શોધ્યો નથી, પણ આખા સંસારની વાતો રૂપક રૂપે તૈયાર કરવી અને તેમાં

૩ શ્રી પિંડેષણા અધ્યયનમાં માછલીઓ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે.

૪ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂકાં પાંદડા સંદેશો કહે છે.

આ ચારે હકીકત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તમાં જતાવી છે. એ કેવી રીતે જતાવી છે તે માટે પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પરિચિદ્ધકલ્પેનું. (પૃ.૨૧૬-૨૪૬)

એ ઉપરથી જણાશે કે પથ્થર કે પાંદડાં પાસે જોલાવવાની વાત નવીન નથી, સર્પાદિના રૂપક ક્રોધ, માન આદિ કપાય માટે આપવા તે ચાલી આવતી વાત છે, એટલે અનુમાન કે રૂપકનો આશ્રય આપણે પૂર્વકાળથી લેતા જ આવ્યા છીએ, પણ એમાં થોડી શરતો છે અને તે એ છે કે—

૧ એવું અનુમાનઃપ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૨ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ ન થાય તો અનુલવથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૩ યુક્તિથી એવા અનુમાનમાં કાંઈ દોષ આવવો ન જોઈએ.

મતલબઃએ અનુમાન અકલ્પવાળું હોવું જોઈએ, એ રૂપક ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું હોવું જોઈએ. એક ઘડિયાળ જોઈને તેને હાથી સાથે સરખાવવી એ પણ રૂપક કહેવાય પણ એ બાંધ ન બેસે તેવી વાત છે, અનુલવથી જોડી પડે તેવી વાત છે અને યુક્તિથી અગમ્ય છે. આ ધોરણ રાખી તેઓ જણાવે છે કે ‘રૂપક કથા કરવાની વાત હું આદરું છું તે મારી પોતાની પદ્ધતિ નથી, મારી નવી શોધખોળ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં એ પદ્ધતિ સ્વીકારાયેલી છે અને તેથી પોતાને તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં વાંધો લાગતો નથી.’ તેઓની દલીલ એમ છે કે ઉપદેશ આપવા માટે સિદ્ધાન્તમાં મૂળ સૂત્રોમાં વરસાદ અને મગગેળીઆ પાપાણને જોલતા કર્યા છે, સૂકાં પાંદડાં અને નવી કુપજોને જોલતી કરી છે, ક્રોધાદિને સર્પનાં રૂપકો આપ્યાં છે તો પછી એ પદ્ધતિ આદરવામાં અને તે દ્વારા અંતરંગમાં રહેલા ભાંવાને જોલતા કરી તેમને જીવતું રૂપ આપી તેમની પાસે જ તેમની વાતો કરાવવી એમાં કોઈ જાતનો શૈલીદોષ થતો નથી.

૮ છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા—

આ પ્રમાણે તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરવા છતાં સંપ્રદાયથી એમણે એ શૈલીનો જાગ્રાવ કર્યો છે. એમને અંધ લખવા ખાતર

અંથ લખવો નહોતો, પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઉપયોગી અને ઉપદેશક થાય અને તેના હૃદયના ઊંડા તાર હલાવે અને તે નિમિત્તે પોતાને લાલ થાય એવો અંથ લખવાનો તેમનો આશય હતો. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “ મારી જેવા ગ્રાણી ઉપર લગવાનની કૃપા-નજર થવાને પરિણામે ગુરુમહારાજના પ્રસાદથી અને તેને લઈને તેમના પ્રતાપથી પ્રકટ થયેલી સદ્ગુણના આવિર્ભાવથી આ કથામાં જે જ્ઞાન, દર્શન, આસ્ત્રિની રચના કરવામાં આવી છે તેને જે લબ્ય સત્ત્વો ગ્રહણ કરશે તેઓના રાગદ્વેષ વિગેરે ભાવરોગો જરૂર નાશ પામી જશે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી.” (પૃ. ૨૧૪) આ એમનો ખરો આશય છે. એમને અંથકાર તરીકે નામના કાઢવી નહોતી, પણ તેમને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર કરવો હતો, તે માટે તેઓએ સર્વ તૈયારી કરી હતી અને તેને અંગે આ તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરી હતી.

તેમણે જે સિદ્ધાન્તના ફાળલાઓ ટાંક્યા છે તે અમુક અપેક્ષાને આશ્રયોને છે, પણ તેમણે જે પદ્ધતિએ અંથ લખ્યો અને આખા સંસારની રચના સંક્ષેપમાં બતાવી તેમાં મૌલિકતા છે, નવીનતા છે, લબ્યતા છે. એ મૌલિકતા તેમના ઉપરના શબ્દો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. તેમણે અમુક અંથનો આશ્રય કયો નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે ગુરુમહારાજની કૃપા (તદ્દયા)થી જે સદ્ગુણનો તેમને આવિર્ભાવ થયો તેને લઈને આ કથામાં જ્ઞાન, દર્શન, આસ્ત્રને કાંત્રી કાંત્રીને ભરી ભરખબારમાં મૂકી દીધા છે. આ સદ્ગુણના આવિર્ભાવમાં જ નવીનતા છે. તે સમય સુધીના સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિરોધ ન આવે તે માટે ગુરુમહારાજની પ્રસાદીની અને લગવંતની કૃપાનજરની જરૂર તેમણે સ્વોક્કારી લીધી છે. એ બન્નેના સાન્નિધ્યથી આકાઅવળા ચાલ્યા જવાનું ન બને તેટલા માટે તેની જરૂર હતી, પણ રૂપકની શૈલી આવા મોટા પાયા ઉપર કરવી એ તદ્દન નવીન હકીકત હતી, મૌલિક રચના હતી અને લબ્ય-કલ્પના હતી.

વાત એ છે કે તેમણે ‘ ઉપમાન અલંકાર ’ નવીન શોધ્યો નથી, પણ આખા સંસારની વાતો રૂપક રૂપે તૈયાર કરવી અને તેમાં

સર્વ કર્મો, સર્વ ભાવો અને બાહ્ય તેમજ અંતર ખટપટો અને મનોવિકારો કથારૂપે આવી જાય, સર્વ અંતરના આવિર્ભાવોને રૂપક અપાય અને સર્વથી ન સમજાય તેવી અંદરની શુષ્કરૂપ ચાલતી હીલચાલ સમજી શકાય એ આખી કલ્પના જ લબ્ય હતી, એ રૂપક તદ્દન મૌલિક હતું અને એના પ્રત્યેક વિભાગમાં નવીનતા હતી.

એની સાળિતી માટે તો આખો શ્રંથ રજૂ કરવો પડે, પણ એટલું ન કરીએ ને એનાં સ્થળો અને પાત્રોનાં નામો જ વાંચી જઈએ તો પણ ખસ થાય તેવું છે. આપણે થોડાં મુદ્દાનાં રૂપકો અત્ર રજૂ કરી તે વાત સાળિત કરીએ, એટલે એમાં સાર્વત્રિક મૌલિકતા જણાયા વગર નહિ રહે. નીચેનું પત્રક (લીસ્ટ) શ્રંથમાંથી ગમે તે નામો લઈ તૈયાર કર્યું છે, કારણ કે પ્રત્યેક પાત્ર કે સ્થળ એ વાત સાળિત કરી રહે છે, તે પરથી એ મૌલિકતાની ખાત્રી થશે.

(ભાવ)	(રૂપક)	(ભાવ)	(રૂપક)
તામસી મન	તામસચિત્ત નગર	લિપ્સા	મોહરાજ
રાગ	રાગકેસરી રાજપુત્ર	માયા	ખડલિકા
દ્વેષ	દ્વેષગજેન્દ્ર રાજપુત્ર	રસ્તે ચઢવું	માર્ગાનુસરિતા
મન	ચિત્તવૃત્તિ અટવી	સોળો ઓતા	અશ્હિતસંકેતા
તરંગો	ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ	સંસાર	અદૃષ્ટમૂળપર્યન્તનગર
ક્રોધ	વૈશ્વાનર	દુષ્ટાશય	જઘન્યતા
વિપર્યાસ	મતિમોહ	કર્મસમૂહગ્રહણ	મગસંચય
માન	શૈલરાજ	વિચારવાળો માણસ	બુધ
વર્તન	ચારિત્રરાજ	રસગૃહિ	લોહતા
		બુદ્ધિ	વિદ્યા

આ પત્રક જોટલું મોટું કરવું હોય તેટલું થાય. એના પાત્રોનું લીસ્ટ દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે તે જોવાથી જણાશે કે માત્ર પાત્રોનાં કે સ્થળોનાં નામોની યોજના કરવામાં જ અસાધારણ મૌલિકતા છે. એક વખત એ નામો વાંચી જવાય તો પણ ભારે આહ્વાહ કરે તેવાં છે અને જ્યારે જ્યારે એ નામાવલિ ક્રોધપણ વિચક્ષણ માણસે વંચાતી સાંભળી છે અથવા વાંચી છે

ત્યારે તેની સાથે જ તેના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર પણ તે જ વખતે નીકળતો સાંભળ્યો છે. આવી રીતે પાત્રાલેખન અને નામાલિમાન નિર્ણય કરવામાં મૌલિકતા છે. એમની મૌલિકતા અનુમાન કે ઉપમાનની શોધ કરવાની નથી, પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉપમાનની પ્રચલિત ચૈલી હતી તે તેમણે સ્વીકાર્યા પછી તે ઉપમાનને આખા સંસારવિસ્તાર સાથે લાગુ કરવામાં રહેલી છે.

એ મૌલિકતા સિદ્ધ કરવાનું ખીનું ઘણું મુદ્દામ કારણ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના છે. એ પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના ખીન પ્રસ્તાવથી શરૂ થતી મહારૂપક કથાની મૌલિકતા સિદ્ધ કરે તેમ છે. તેની યોજના આ પ્રમાણે લાગે છે તે વિચારવી:— અંધકર્તાએ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સામાન્ય પ્રસ્તાવના (Profess) પ્રથમ ચૌદ પૃષ્ઠમાં (શ્લોક ૧૧૧ વડે) કરી. તેમાં એક નિષ્પ્રણયક નામના જીવનું ચરિત્ર કહ્યું. અદ્વૈતમૂળપર્યંત નામના નગરમાં એક દીન દુઃખી રોગી અપુણીઓ જીવ રખડતો હતો. તે એકદા સુસ્થિત મહારાજની સાત માગની હુવેલી પાસે આવ્યો. સુસ્થિત મહારાજની તેના પર નજર ગઈ. તે જોઈને એ લિક્ષા માટે રખડતા રોગીને સ્વકર્મવિવર નામના દ્વારપાળે મંદિરમાં દાખલ કર્યો, એની આખામાં વિમળાલોક નામનું અંજન ધર્મબોધકર નામના રસોડાના ઉપરીએ આજયું, એને તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી પાચું અને એને મહાકથ્યાણ નામનું લોજન પવરાવ્યું. એને ભીખ માગવાના ઠીકરા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી તેથી ધર્મબોધકરની પરિચારિકા તદ્દયાની વાત એ સાંભળતા નહિ. આખરે એને અંજન, જળ અને લોજનના પ્રયોગથી વ્યાધિઓ ઝાછા થયા. પછી એને મહાબુદ્ધિ પરિચારિકા કરી આપી અને છેવટે એણે અન્યને અંજન, જળ ને લોજન આપવા વિચાર કર્યો. છેવટે એક લાકડાની પેટ્ટીમાં એ ત્રણે ચીજો ભરીને ભરણજનરમાં મૂકી. આવી અતિ વિચિત્ર વાર્તા અંધકર્તાએ કહી. એ વાર્તા પૃષ્ઠ ૧૩ થી ૪૭ મુધી ચાલે છે. (શ્લોક ૧૧૨-૪૫૬)

પછી ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ એક ઘણી અર્થસૂચક વાત કહી છે. “જે હકીકત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમામ જીવોને માટે કહી છે અને તે ગ્રહણ કરવાથી રચનાર ઉપર ઉપકાર થાય.

તેમ છે, માટે તે જાણતમાં મારી ઉપર કૃપાવાળા સર્વેએ તે ત્રણે વસ્તુઓ લેવાની કૃપા કરવી. સર્વ તે લેવા યોગ્ય છે.” (પૃ. ૪૭).

આ વિગતિ કરીને પછી અંત્યકર્તા કહે છે કે “આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત આપની પાસે દૂકામાં કહી સંભળાવ્યું. હવે તેનો ઉપનય કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો.” (પૃષ્ઠ ૪૭).

આ ‘ઉપનય’ શબ્દનો અર્થ વિચારવા જેવો છે.

એ સંસ્કૃત ની ધાતુને ઉપસર્ગ ઉપ લાગવાથી બનેલું નામ છે. એનો અર્થ ‘પાસે લાવવું’ એમ થાય છે. કોશકાર આપ્ટે એનો અર્થ Bringing near એમ આપે છે. એનો અર્થ ઉપનયન સંસ્કાર પણ થાય છે. ઉપનયન એટલે મૂળ વસ્તુની પાસે જવું, વધારે નજીક જવું, વધારે જાણીકીથી એના અંતરપટમાં જઈ એ વસ્તુને ઓળખવી, એ વસ્તુનું ઊંડાણ વિચારવું, એના રહસ્યમાં પ્રવેશ કરવો એવો ધ્વનિ એમાંથી નીકળે છે. જેમ ઉપનયન સંસ્કારથી ધર્મનો જન્મ થાય છે અને પ્રાણી ધર્મની નજીક આવે છે, તેમ ઉપનયદ્વારા વસ્તુના અંતરના જ્ઞાનથી પ્રાણી વાર્તાનું રહસ્ય સમજે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને તદ્દન નવીન શૈલી આદરવી હતી એટલે પોતાના શ્રોતાવર્ગને એ નવીન શૈલીની દીક્ષા આપવી જોઈએ, શ્રોતાનો એક પ્રકારે ‘ઉપનયન’ સંસ્કાર કરવો જોઈએ અને તેમને વાર્તાના ઊંડાણમાં—રહસ્યાર્થમાં ઉતારવા જોઈએ. એટલા માટે તેમણે સંસ્કાર કરવા સારું ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું અને પછી પોતે જ લંબાણ ઉપોદ્ધાતદ્વારા પ્રત્યેક શબ્દનો રહસ્યાર્થ કહી બતાવ્યો: પોતે અદૃષ્ટમૂળપર્યંત નગર શા માટે કહ્યું? તેમાં પોતાનો છવ નિષ્પુષ્પકનું નામ શા માટે ધારી રહ્યો હતો? તેના અનેક વ્યાધિઓ વસ્તુતઃ શા શા હતા? સ્વકર્મવિવર તે કોણ? સુસ્થિત મહારાજા કોણ? ધર્મબોધકર મંત્રી કોણ? અંજન, જળ અને અન્ન શા? વિગેરે સંપૂર્ણ વાર્તા બહુ વિગતપૂર્વક પોતે જ કહી આપી. પરિણામે જે વાર્તા પોતે શ્લોક ૧૧૨-૪૫૬ સુધીમાં કહી હતી તેનો અંદરનો આશય સમજાવવામાં લગભગ બે હજાર શ્લોક બેટલી ગદ્ય રચના કરી. એમાં જરાપણ ગેરઝમજબૂતી ન થાય તેટલા માટે મેં ૪૦ અંતર પ્રકરણ પાડ્યા છે અને અનુસંધાનો (Cross reference) બતાવ્યાં છે.

છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા.]

અંતઃકર્તાએ આ રીતિ બહુ વિચાર કરીને આચરી છે. તેઓ પોતે જ આ આખા ઉપોદ્ધાતને અંતે (પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે) કહે છે કે:-

भवत्वेव गृहीतसङ्केतानामुपमानदर्शनादुपमेयप्रतीतिरत एवेदं
कथानकमादावस्यैवार्थस्य दर्शनार्थमुपन्यस्तं यतोऽस्यां कथायां न
भविष्यति प्रायेण निरूपनयः पदोपन्यासस्ततोऽत्रशिक्षितानां
सुखेनैव तदवगतिर्भविष्यति ।

“ જેઓ સંકેત સમજી ગયા હોય છે તેઓને ઉપમાન બતાવવાથી ઉપમેય સમજવું મુશ્કેલ પડતું નથી, એ બતાવવા માટે આ અંતની શરૂઆતમાં ઉપમાન રૂપ કથાની રચના કરવામાં આવી છે. હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા મુઝી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે. તેનો રહસ્યભાવ કેવી રીતે સમજવો તેની પદ્ધતિ અત્ર જણાવાઈ ગઈ છે તેથી એ કથામાં તમારી સારી રીતે પ્રવૃત્તિ (જ્ઞાન) થઈ શકશે. ” (પૃ. ૨૧૬.)

મતલબ એ છે કે:-

આખી કથા સંકેતરૂપ છે, રહસ્યગર્ભ છે.

એ સંકેતને પ્રથમથી જણાવવાની જરૂર હતી.

એ જણાવવા માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કથાનક કહ્યું.

હવે પછી કથા કહેવાની છે તેમાં ઉપમાન જ બતાવાશે.

સંકેત સમજ્યા છો તો ઉપમેય શોધી કાઢજો.

હવેની કથામાં પ્રાયઃ એક પદ પણ રહસ્યાર્થ વગરનું નથી.

એમાં તમારો પ્રવેશ થાય તે માટે આ સંકેત બતાવ્યો છે. બીજી બાજતો ઉપર એના સ્થાને ચર્ચા થશે, પણ સંકેત બતાવવાની પદ્ધતિ એક શિષ્ટ લેખકને ત્યારે જ આદરવી પડે કે ન્યારે તેની શૈલી તદ્દન નવીન હોય. એ પદ્ધતિએ અંથો લખાઈ ગયા હોય તો આટલી બસો પૃષ્ઠ નેટલી ઉપોદ્ધાત અંતઃકર્તાને પોતાને કરવી પડે નહિ. એ પદ્ધતિ સ્વીકારી સંકેત બતાવ્યો છે તેમાં જ એમની મૌલિકતાનું દર્શન છે અને તે વાતમાં શું ચવણુ ન થાય

તેટલા માટે પોતાનું ચરિત્ર જ ઉપોદ્ધાતમાં આપી તેનો આશય પોતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

એમ છતાં ગ્રંથકર્તાને એમ લાગ્યું કે વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વાર સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર તો પડશે જ, કારણ કે એમને તો આખો સંસાર દર્શનરૂપે વ્યક્ત કરવો હતો અને નાટક બતાવતાં મોજ કરાવવી નહોતી, પણ એના ઊંડાણમાં ઉતરવું હતું અને વાંચનાર કે શ્રોતાને તેમાં ઉતારવા હતા. એટલા માટે વાર્તા સાંભળનારમાં એમણે બહુ આતુર્યથી અગ્રહીતસંકેતાનું પાત્ર સાથે રાખ્યું છે. ઉપર ‘અહીતસંકેત’ શબ્દ (પૃ. ૪૯ સંસ્કૃત ટાંચણ પાંક્તિ ૩-૬) વાપર્યો છે તે જોયો હશે; છતાં એક અગ્રહીતસંકેતાને સાથે રાખી, વચ્ચે વચ્ચે પાંચેક જગ્યાએ તેને માટે અથવા તેની દ્વારા ખુલાસા કરાવ્યા છે. સંકેત અને પ્રજ્ઞા એ બન્ને ભવ્ય શબ્દો છે અને સંકેતનું જ્ઞાન બતાવનારા છે. અહીત, સંકેત, શિક્ષિત અને અવગતિ એ ચાર શબ્દો ઉપરના મૂળ ટાંચણમાં છે એનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે.

શૈલીની મૌલિકતાનો આ અચૂક પુરાવો છે. એમણે ઉપોદ્ધાત-રૂપે પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખ્યો અને ‘અગ્રહીતસંકેતા’ અને ‘પ્રજ્ઞા-વિશાળા’ ના પાત્રોને સાથે રાખ્યા એ બતાવે છે કે એમની આ પદ્ધતિ તદ્દન નૂતન હતી. ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા આવી આખી સંસારલીલા બતાવવી એ કાર્ય એમણે પ્રથમ જ આદર્યું અને તેટલા માટે સંકેતના ખુલાસા બતાવી વાર્તા શરૂ કરી. જો તેમ કર્યું ન હોત તો કથાનું ઉપયોગીપણું રહેત નહિ એમ મને લાગે છે. આખી વાર્તામાંથી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાદ કરીએ અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્રહીતસંકેતાની શૃંગવણોનો નિકાલ થતો ન જોઈએ તો વાર્તામાં આટલું ઊંડું રહસ્ય છે એમ સૂઝે નહિ અને અત્યારે તો કદાચ સૂઝે, પણ જ્યારે એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હોય, જ્યારે શ્રોતાવર્ગ એ દૃષ્ટિબિન્દુથી સાંભળવાની પદ્ધતિમાં આવ્યો ન હોય, જ્યારે એ પ્રકારની મનોદશા ઉપસ્થિત જ થઈ ન હોય ત્યારે ગ્રંથકર્તાને પોતાને જ રહસ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સર્જનકળાના વિશિષ્ટ ધોરણને બાબુએ મૂકીને કરવું પડે છે અને એ કરવાનો પ્રયત્ન એ એમની ઉપમાન પદ્ધતિના સ્વીકારની મૌલિકતા બતાવે છે. સાથે ઉપ-

યોગિતાને લોગે એને કળાદર્શનમાં જરા ન્યૂનતા લાગે તો એ વાતનું એમના મનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી, એને એની દર-કાર નથી એમ ઘતાવે છે. અત્ર તો એક જ મુદ્દો છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યાર મુધીના જાણપણાને આંગે આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે આ ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા રૂપક કથાનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પહેલા હતા અને તેથી એમની પદ્ધતિમાં સાર્વત્રિક નવીનતા છે.

૯ રૂપક કથાકથક તરીકે શ્રીસિદ્ધર્ષિની અદ્ભુત કળા—

રૂપક કથા કહેવાની તેમણે તદ્દન નવીન શૈલી શોધી કાઢી અને આદરી અને ઉપમાનનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો એ વાત આપણે જોઈએ. એ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જો કે તેઓ પોતાની શૈલીનો ગચ્ચાવ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અમુક અમુક દાખલાઓ આપીને કરે છે પણ તે માત્ર તેમની નમ્રતા જ ઘતાવે છે. જે નમ્રતાથી તેઓ અંધનું વાચન કરવા પ્રાર્થના કરે છે, જે નમ્રતાથી તેઓ પોતાના અંધને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે, જે વિશાળતાથી તેઓ પોતાનો અંધ રત્નપાત્ર કે મુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે તેજ નમ્રતા તેમના મૌલિક મગજમાં સંપ્રદાય અનુસરણની વાતો લાવી મૂકે છે; છતાં જે દાખલા તેઓ આપે છે તેનું ઉપમાન અને જે ઉપમાન તેઓ કથામાં વાપરે છે તેની ભવ્યતા જોઈએ ત્યારે જણાય છે કે એ તેમના નમ્રતાના અને વિવેકના શબ્દો છે. એ અનુકરણથી તેમની મૌલિકતાને જરા પણ બાધ આવતો નથી.

પ્રથમ મગશેળીઆ પાપાણ સંજંધી દ્વાન્ત લઈએ. (પૃષ્ઠ. ૨૨૦-૨૨૨, પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પરિશિષ્ટ ક.) ત્યાં મગશેળીઆ અને પુષ્કરાવર્તની સ્પર્ધા તદ્દન સાદી છે, એમાં કંઈ કલ્પનાની જાસ ભવ્યતા કે વાર્તાના પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપમાન જેવી ચીજ નથી. એમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિને ઉપયોગી વાત તો એક જ મળી આવી લાગે છે કે મગશેળીઆ પાપાણ જેવી અજીવ ચીજને ખાસ ઉદ્દેશના લક્ષ્યાર્થથી જીવતી-જોતતી કરી શકાય છે.

નાગદત્તની કથાનું દ્વાન્ત બીજું આપવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૨૨૨-૮ સદર) એમાં નાગ અને નાગણીનું વર્ણન કરી તેને

તેટલા માટે પોતાનું ચરિત્ર જ ઉપોદ્ઘાતમાં આપી તેનો આશય પોતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

એમ છતાં ગ્રંથકર્તાને એમ લાગ્યું કે વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વાર સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર તો પડશે જ, કારણ કે એમને તો આખો સંસાર દર્શનરૂપે વ્યક્ત કરવો હતો અને નાટક જતાવતાં મોજ કરાવવી નહોતી, પણ એના ઊંડાણમાં ઉતરવું હતું અને વાંચનાર કે શ્રોતાને તેમાં ઉતારવા હતા. એટલા માટે વાર્તા સાંભળનારમાં એમણે બહુ ચાતુર્યથી અગ્રહીતસંકેતાનું પાત્ર સાથે રાખ્યું છે. ઉપર ‘અહીતસંકેત’ શબ્દ (પૃ. ૪૯ સંસ્કૃત ટાંચણ પંક્તિ ૩-૬) વાપર્યો છે તે જોયો હશે; છતાં એક અગ્રહીતસંકેતાને સાથે રાખી, વચ્ચે વચ્ચે પાંચેક જગ્યાએ તેને માટે અથવા તેની દ્વારા ખુલાસા કરાવ્યા છે. સંકેત અને પ્રજ્ઞા એ જાનને લબ્ધ શબ્દો છે અને સંકેતનું જ્ઞાન જતાવનારા છે. અહીત, સંકેત, શિક્ષિત અને અવગતિ એ ચાર શબ્દો ઉપરના મૂળ ટાંચણમાં છે એનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે.

શૈલીની મૌલિકતાનો આ અત્યૂક પુરાવો છે. એમણે ઉપોદ્ઘાત-રૂપે પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખ્યો અને ‘અગ્રહીતસંકેતા’ અને ‘પ્રજ્ઞા-વિશાળા’ ના પાત્રોને સાથે રાખ્યા એ જતાવે છે કે એમની આ પદ્ધતિ તદ્દન નૂતન હતી. ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા આવી આખી સંસારલીલા જતાવવી એ કાર્ય એમણે પ્રથમજ આદ્યું અને તેટલા માટે સંકેતના ખુલાસા જતાવી વાર્તા શરૂ કરી. જો તેમ કર્યું ન હોત તો કથાનું ઉપયોગીપણું રહેત નહિ એમ મને લાગે છે. આખી વાર્તામાંથી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાદ કરીએ અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્રહીતસંકેતાની ચુંચવણોનો નિકાલ થતો ન જોઈએ તો વાર્તામાં આટલું ઊંડું રહસ્ય છે એમ સૂઝે નહિ અને અત્યારે તો કદાચ સૂઝે, પણ જ્યારે એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હોય, જ્યારે શ્રોતાવર્ગ એ દૃષ્ટિબિન્દુથી સાંભળવાની પદ્ધતિમાં આવ્યો ન હોય, જ્યારે એ પ્રકારની મનોહસા ઉપસ્થિત જ થઈ ન હોય ત્યારે ગ્રંથકર્તાને પોતાને જ રહસ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સર્જનકળાના વિશિષ્ટ ધોરણને બાળુએ મૂકીને કરવું પડે છે અને એ કરવાનો પ્રયત્ન એ એમની ઉપમાન પદ્ધતિના સ્વીકારની મૌલિકતા જતાવે છે. સાથે ઉપ-

યોગિતાને લોગે એને કળાદર્શનમાં જરા ન્યૂનતા લાગે તો એ વાતનું એમના મનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી, એને એની દર-કાર નથી એમ ખતાવે છે. અત્ર તો એક જ મુદ્દો છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યાર સુધીના જાણપણાને અંગે આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે આ ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા રૂપક કથાનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પહેલા હતા અને તેથી એમની પદ્ધતિમાં સાર્વત્રિક નવીનતા છે.

૯ રૂપક કથાકથક તરીકે શ્રીસિદ્ધર્ષિની અદ્ભુત કળા—

રૂપક કથા કહેવાની તેમણે તદ્દન નવીન શૈલી શોધી કાઢી અને આદરી અને ઉપમાનનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો એ વાત આપણે જોઈએ. એ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જો કે તેઓ પોતાની શૈલીનો ખચાવ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અમુક અમુક દાખલાઓ આપીને કરે છે પણ તે માત્ર તેમની નમ્રતા જ ખતાવે છે. જે નમ્રતાથી તેઓ અંધનું વાચન કરવા પ્રાર્થના કરે છે, જે નમ્રતાથી તેઓ પોતાના અંધને કાષ્ઠપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે, જે વિશ્વાળતાથી તેઓ પોતાનો અંધ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે તેજ નમ્રતા તેમના મૌલિક મગજમાં સંપ્રદાય અનુસરણની વાતો લાવી મૂકે છે; છતાં જે દાખલા તેઓ આપે છે તેનું ઉપમાન અને જે ઉપમાન તેઓ કથામાં વાપરે છે તેની ભવ્યતા જોઈએ ત્યારે જણાય છે કે એ તેમના નમ્રતાના અને વિવેકના શબ્દો છે. એ અનુકરણથી તેમની મૌલિકતાને જરા પણ ખાધ આવતો નથી.

પ્રથમ મગશેળીઆ પાપાણુ સંખંધી દૃષ્ટાન્ત લઈએ. (પૃષ્ઠ. ૨૨૦-૨૨૨, પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પરિશિષ્ટ ક.) ત્યાં મગશેળીઆ અને યુધ્ધરાવર્તની સ્પર્ધા તદ્દન સાદી છે, એમાં કંઈ કંપનાની ખાસ ભવ્યતા કે વાર્તાના પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપમાન જેવી ચીજ નથી. એમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિને ઉપયોગી વાત તો એક જ મળી આવી લાગે છે કે મગશેળીઆ પાપાણુ જેવી અશ્વ ચીજને ખાસ ઉદ્દેશના લક્ષ્યાર્થથી જીવતી-જોડતી કરી શકાય છે.

નાગદત્તની કથાનું દૃષ્ટાન્ત બીજું આપવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૨૨૨-૮ સદર) એમાં નાગ અને નાગણીનું વર્ણન કરી તેને

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સાથે સરખાવ્યા છે. વસ્તુતઃ એમાં રૂપક જેવું કંઈ નથી, ઉપમાન પણ નથી, માત્ર એને એક પ્રકારની વ્યાખ્યેક્ષિત કહી શકાય. એમાં કલ્પનાની લવ્યતા નથી.

ત્રીજું દૃષ્ટાંત માછલાનું છે. એમાં માછીમાર માછલાને પકડવા આંકડો પાણીમાં નાખે છે, પણ અનુભવી માછલો ત્રણ ત્રણ વાર માંસ ખાઈ જાય છે છતાં સપડાતો નથી અને પોતે કેવી રીતે સપડાયો નહોતો તેની વાર્તા કહે છે. (પૃ. ૨૨૮-૩૦ સદર). આમાં માછલું જોલે છે તેટલા પૂરતું જ નવીનત્વ છે, યાકી એમાં રૂપક લાવ ઉઘાડો પડી જાય છે.

ચોથી દુમપત્રની વાર્તા ઉત્તરાધ્યયનના દશમા અધ્યયનમાંથી કહી છે. તેમાં ખરતાં પાંદડાં કહે છે કે-અમારો અત્યારે જેવો વખત છે તેવો તમારો (કુંપળોનો) આવશે (પૃ. ૨૪૩) માટે તમે અમને હસો છો તે નકામું છે. આમાં પાંદડાં જોલે છે એટલી જ વાર્તા જાણવા જેવી છે.

એ ચારે દૃષ્ટાન્તોમાં કંઈ કલ્પનાની લવ્યતા નથી, રૂપકનું અપૂર્વત્વ નથી, ઉપમાનનું ગૌરવ નથી; માત્ર જોધ કરવા સારું અસલ જેમ પંચતંત્રાદિ ગ્રંથો અથવા ઇસપ્સ ફેબલ્સ (Esop's Fables)માં જનાવર કે પક્ષી પાસે વાત કરાવવામાં આવતી હતી તે રીતિનું અનુકરણ છે.

એ ચારે દૃષ્ટાન્તો સાથે ઉપમિતિના ચોથા પ્રસ્તાવનો એક જ પ્રસંગ વિચારીએ. એમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવી, તેમાં પ્રમત્તતા નદી, એ નદીમાં તદ્વિલસિત નામનો દ્વીપ, એ દ્વીપમાં ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ, એ મંડપમાં તૃષ્ણા નામનું પ્લેટફોર્મ-વ્યાસાસન અથવા વેદિકા અને તે વેદિકા ઉપર માંડેલ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન અને એ સિંહાસન ઉપર મોહરાજા બેઠેલા, એના રાગકેસરી અને દ્રેષ-ગજેન્દ્ર છોકરાં, ત્યાં ખીજ સાત રાજાઓ અને મોહરાયનો આજો પરિવાર એ વિશાળ મંડપમાં બેઠો છે અને સોળ છોકરાઓ એની પાસે રમી રહ્યા છે. એ કલ્પના એક યાજ્ઞ પર કરી લો.

તેની સામે તે જ પ્રસ્તાવમાં આવેલ સાર્વિકમાનસપુરની કલ્પના કરો, તેમાંથી વિવેક પર્વત નીકળે, એ પર્વત ઉપર અપ્રમત્તત્વ

શિખર હોય, એ શિખર ઉપર જૈનપુર નામનું નગર દેખાય, એ (સીમલા જેવા પર્વત પરના) નગરની વચ્ચે કાઉન્સિલ હાલ જેવો મોટો ચિત્તસમાધાન મંડપ નાખ્યો હોય, એના ઉપર નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકા હોય, એના ઉપર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન હોય અને તેના ઉપર ચારિત્રધર્મ નામના રાજા બેઠા હોય અને ચારે બાજુ તેનો પરિવાર હોય.

આ કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે, અદ્ભુત છે, અપૂર્વ છે. આ બાળત તો ખીજે પ્રસંગે અને ખીજા સંબંધમાં વિચારવાની છે. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે રૂપક કથાના કહેનાર તરીકે તેઓ જો કે શાસ્ત્રના દાખલા આપે છે, છતાં તેમની કલ્પનાની લબ્યતા અસાધારણ છે. તેમના વખત સુધીમાં કોઈએ એવા પ્રકારની આખા સંસારને લાગુ પડે તેવી આખી વાર્તા રૂપકદ્વારા લખી હોય તેમ જણાતું નથી એ પણ આપણે હવે પછી જોશું. વાર્તા કહેનાર (કથાકથક) તરીકે તેમણે લબ્ય કલ્પના તદ્દન નવીન ઢબે કરી છે એ અત્ર વસ્તુલબ્ધ છે.

એમાં વધારે ખૂણીની હકીકત એ છે કે એમણે કલ્પના ચલાવ્યા છતાં વાર્તાનો રસ બગડવા દીધો નથી અને અપૂર્વ કથા એક રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તરીકે કરી છે. એમાં એમનો મનુષ્યની માનસિક દશાનો અભ્યાસ પણ અસાધારણ છે એ બાળત પણ પ્રસંગે અન્યત્ર જોવાશે. એક કથા કહેનાર તરીકે તેમણે અસાધારણ મૌલિકતા બતાવી વાતાનો રસ તૂટી ન જાય તે રીતે વાત કરી છે અને તેમ કરવામાં અંતર કથાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કથા-કથકની એ અસાધારણ વિશિષ્ટતા છે તે આપણે જોઈએ.

કથા કહેવાની પદ્ધતિમાં મૌલિકતા લાવવા માટે એક મોટું રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તેમણે ખડું કર્યું. એક છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર મહાન ચક્રવર્તીને રસ્તા પર જતો કદખીને તેને ફાંસીએ ચડાવવા લઈ જવાતો કદખી અને તેની પાસે તેની આખી વાત કહેવરાવી. તે કાળના અંથેમાં વાર્તા-કથનની આ પદ્ધતિ હતી. શ્રી બાણ કવિએ આખી કાદંબરીની કથા પોપટના મુખમાં મૂકી ત્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ આખી કથા એક વધ્યસ્થાનકે લઈ જવાતા સંસારીજીવના મુખમાં મૂકી. વાસ્તવિક રીતે એ મહાન ચક્રવર્તી છે

જે બાબત આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અનેક લવની કથાનું ચિત્ર તો તેની પાસે મોજૂદ હતું. એમને મન શ્રીહરિલક્ષ્મીસૂરિનું અનુકરણ એ તો બહો ધરની વાત હતી, એ એમના પરમ ઉપકારક હોઈ એનું અનુકરણ કરવામાં એ પોતાની બતને ધન્ય માનતા હતા; પણ શ્રી હરિલક્ષ્મીસૂરિ તો ‘સમરાધ્યકહા’ માં એક જીવની વાત કરી એક મનોવિકારને ન્યાય આપી શક્યા હતા, શ્રી સિદ્ધર્ષિનો વિષય તો આખો સંસાર હતો. એટલે પોતાની રૂપક કથાને અનુકૂળ થાય તેવી યોજના સારુ એમણે કેટલીક વાત સંસારી જીવે અનુલવી તે કહી અને કેટલીક તેણે સાંભળી તે કહી. તેટલા માટે તેમણે દરેક પ્રસ્તાવમાં અંતરકથા કહી અને તે રીતે તેમણે સ્પર્શેન્દ્રિયને ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં, રસેન્દ્રિયને ચોથા પ્રસ્તાવમાં, દ્રાણેન્દ્રિયને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં, ચક્ષુરિન્દ્રિયને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં અને શ્રોત્રેન્દ્રિયને સાતમા પ્રસ્તાવમાં આકાર આપ્યો.

એ ઉપરાંત એમણે કથામાં (અંતર) કથા અને તેમાં પણ (અવાંતર) કથાઓ મૂકી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરાપણ અસ્ત-વ્યસ્તતા થવા દીધી નથી. દાખલા તરીકે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવ વામદેવ તરીકે પોતાનો અનુલવ કહે છે, ત્યાં બુધ-સૂરિ ધવળરાજ સમક્ષ જે સ્વાનુલવ બતાવી રહ્યા છે તેની વાર્તા અંતરકથારૂપે આલે છે, એમાં વળી બહાર ગુરુનું કથાનક આલે છે અને અંતે સર્વનો સાર સમજાવવામાં આવે છે.

આ અંતરકથાની પદ્ધતિ એમણે ખાસ કારણસર સ્વીકારી જણાય છે. કોઈ કોઈ વાર કથામાં કથા, તેમાં અંતરકથા અને તેમાં અવાંતર કથા આવે છે અને છેવટ જરાજર મેળ મળી જાય છે. તેમને આખી દુનિયા તપાસવી હતી અને તે કાર્ય જે કૃતેહમંદીથી કરવું હોય તો અંતરકથાનો ઉપયોગ જરૂર કરવો જ પડે, કારણ કે તેઓ પોતાની પાસે પડેલા શ્રી સમરાધ્યકહાના આદર્શથી નોંધ શક્યા હતા કે એક વ્યક્તિના ચરિત્રમાં આખી દુનિયાને બતાવવી અશક્ય છે. એમણે ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ ને પ્રકર્ષની લવ્ય કહ્વના કરી, બન્નેને રસનાના મૂળની શોધ કરવા મોકલ્યા, એ મામા લાણેજને એક વર્ષનો સમય કાર્યસિદ્ધિને અંગે આપ્યો પણ તે બન્નેએ ૪ માસમાં પોતાનું કામ આટોપી નાખ્યું.

(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૧) ત્યારપછી તેઓ ભવચક્ર જોવા નીકળી પડ્યા. પછી સમ દુર્વ્યસનોનું સ્વરૂપ જાતાવી દીધું, એનાં જીવતા દાખલાઓ આપ્યા, વસંતરાજનો ઉન્માદ જતાવ્યો, ધનગર્વનાં દૃષ્ટાંત જતાવ્યાં અને અતિ અદ્ભુત કટ્થના કરી સાત પિશાચીઓને જતાવી. એ જરા, ઋણ, મૃતિ, ખલતા, કુરૂપતા, દરિદ્રતા અને દુર્ભગતાને એવી યુક્તિથી ગોઠવી દીધી અને એની સામે એના સાત વિરોધી ભાવો એવી સરસ રીતે ગોઠવ્યા કે એમાં આખી મનુષ્યગતિની સર્વ મોટી પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનું દૃશ્ય આવી જાય. (જુઓ: પૃ. ૧૦૧૧ નીચે કરેલી નોટ ના. ૧.) આવી અંતરકથાની યોજના ત્રીજાથી માંડીને સાતમા પ્રસ્તાવ મુધી જાહું વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરી છે. આ તેમની રૂપક કથા કહેવાની મૌલિકતા છે.

તેમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખી પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્યનું રહસ્ય ઉતારી આખી સંકેત જતાવી દીધો અને પછી કથા શરૂ કરી એટલે ઉપનય ઉતારવાનું કે રહસ્ય જણાવવાનું રહેતું નહોતું, છતાં વાર્તા ઘણી ઊંડી એટલે એમણે અવારનવાર પ્રસંગો લઈ ઉપનય ઉતાર્યો છે તે માટે પણ એમણે લવ્ય યોજના કરી છે. એમણે પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીતસંકેતા નામની બે સખીઓ ઊભી કરી. એક અતિ બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ અને કટ્થનાભરપૂર વિદુષી સ્ત્રી કટ્થી અને બીજી તદ્દન સાદી-ભોળી અને ઊંડાણમાં ન ઉતરી શકે તેવી ચાંલુ સ્ત્રી કટ્થી. પ્રથમનું નામ પ્રજ્ઞાવિશાળા એટલે વિશાળ બુદ્ધિવાળી એમ આપ્યું અને બીજાનું નામ અગૃહીતસંકેતા એટલે ઊંડાણ ન સમજનારી-સંકેત ન સમજનારી એવું આપ્યું. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે અને એકાદ વખતે ચાલુ કથામાં પ્રજ્ઞાવિશાળાદ્વારા કેટલાક ખુલાસા કરાવ્યા છે અને કેટલાક મુલતવી રખાવ્યા છે. તે માટે નીચેના મુદ્દા તપાસવા.

બીજા પ્રસ્તાવને છેડે લવ્ય પુરુષના સવાલના જવાબમાં પ્રજ્ઞાવિશાળા ખુલાસા કરે છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૩૨૬-૩૦)

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રજ્ઞાવિશાળા ચિંતવન કરી ખુલાસો કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩-૪. પૃ. ૬૮૮-૯.)

ચોથા પ્રસ્તાવના અગિયારમા પ્રકરણમાં સંસારી જીવે વેદ્ધ-

હલની કથા કહી પ્રજાવિશાળા પાસે ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનો વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૧૮-૮૪૩.)

સદર ચોથા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૮ માં કેટલોક ખુલાસો સંસારી છવ કરે છે તેનો સવાલ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃષ્ઠ ૭૯૯-૮૦૦.) 'એમાં એક સુદાની વાત કરી છે કે આ આખા ચરિત્રમાં ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ન સમજાય તો પ્રજાવિશાળ જનોને પૂછવું.

પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે ભવ્ય પુરુષની વિચારણાદ્વારા કેટલોક ખુલાસા કર્યા છે. (જુઓ પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૮-૧૩૪૧.)

સાતમા પ્રસ્તાવને છેડે મહામોહને મહાપરિચ્છેદ સંખ્યાથી કેટલીક વિચારણા પ્રજાવિશાળાએ બહુ સુંદર રીતે કરી છે. (પ્ર. ૭-પ્ર. ૧૭ પૃ. ૧૮૪૦-૪૨).

આઠમો પ્રસ્તાવ તો ખુલાસાથી ભરપૂર છે.

આ પ્રમાણે ખુલાસા કરાવવાનો હેતુ એ જણાય છે કે વાંચનાર માત્ર કથાના રસમાં દોહ્યો જાય અને આગળ-પાછળનો વિચાર ન કરે તો તો એને એક નવલકથા કે અદ્ભુત ચરિત્ર વાંચવા જેવું થઈ જાય; પણ વચ્ચે વચ્ચે જો આવી છેલ્લા મૂકી હોય તો પાછો એ જરા ઊભો રહે, અટકે, થોભે અને વિચારમાં પડી જાય. વાર્તાની ગોઠવણને અને કળાવિધાનને ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે આ અવાંતર રૂપે ગોઠવણ કરી છે. આટલા મોટા પુસ્તકમાં એવી ગોઠવણની ખાસ જરૂર હતી.

રૂપકકથા કહેવાની તેમની સુક્ષ્મ બહુ ભવ્ય છે. એમણે એક છવના ચરિત્ર સાથે બીજી અનેક જાણતો પ્રસંગે પ્રસંગે એવી રીતે ગોઠવી દીધી છે કે એના રહસ્યનો જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાં મહાન સત્યો ભરાયલાં દેખાઈ આવે અને જે એટલા ઊંડા ઉતરી શકે તેમ ન હોય તેમનો કાંઈ નહિ તો કથા-શ્રવણનો લાભ કે રસ તો જરા પણ નરમ પડે જ નહિ. આખા સંસારને પોતાનો વિષય કરવા માટે તેમણે આ સર્વ રીતિઓ સ્વીકારી એક નવીન શૈલીનું પ્રાથમિક દર્શન તેના ભવ્ય સ્વરૂપમાં કરાવ્યું છે.

કથનકાર (કથા કહેનાર) તરીકેની તેમની એક બીજી પણ વિશિષ્ટતા છે. તેમણે પોતાની કથાને રોમાન્સ(ભવ્ય કથા)ની કોટિમાંથી કઢી પણ ખસવા દીધી નથી. મોટા પર્વતો, દરિયાઓ, શિખરો, નદીઓ, અટવીઓ, જંગલો, ચૈત્યો, વિમાનો, આકાશઉડ્યનો, લગ્નમંડપો, વરઘોડાઓ, મહોત્સવો આ સર્વના ભવ્ય પ્રસંગો એમણે વખતોવખત હાથ ધર્યા છે અને કદપનાની ભવ્યતા એ અફલુત કથાનું (રોમાન્સનું) ખાસ અંગ હોઇ એમણે રસની ક્ષતિ ન થાય અને રૂપકમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે ધાન્ય હેતુ એકીસાથે પાર પાડ્યા છે. રોમાન્સ અને એલીગરી (ભવ્ય કથા અને રૂપક કથા) હમેશાં અનિવાર્ય રીતે:સાથે જોડાયલા રહે જ છે, પણ એનો લેખક ખરો કળાકાર ન હોય તો કદપના કરવા બાદ ત્યાં રૂપક ખેંચાઈ જાય છે અથવા ખરી પડે છે. એક પણ પ્રસંગે આખા ગ્રંથમાં આ સિદ્ધ લેખકે તેમ થવા દીધું નથી એ રૂપકકથાના કથક તરીકેની તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૧૦ સમસ્ત (જૈન અને જૈનેતર) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂપક કથાકાર તરીકે સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન.

રૂપક કથાકાર તરીકે ગ્રંથકર્તાની વિશિષ્ટતા જોઇ, હવે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન શું છે તે તપાસીએ.

તેમના વખત સુધીમાં રૂપક કથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન વિચારતાં પ્રથમ સંસ્કૃત સાહિત્યના બે વિભાગ પાડીએ: જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને જૈનેતર સંસ્કૃત સાહિત્ય. તે બન્નેને અંગે તેમનું સ્થાન વિચારીએ.

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂપક કથાનો કોઇએ આવો પ્રયાસ આટલા મોટા પાયા ઉપર તેમની પહેલાં કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમને રૂપકકથા લખવા પહેલાં તેનો બચાવ કરવો પડ્યો, સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોમાં પાંદડાંને ને વરસાદને બોલતાં કર્યાં છે એમ જણાવવું પડ્યું અને બીજું કોઇ જાણવાલાયક મોટું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું નહિ તે જ બતાવે છે કે તેમના પહેલાં કોઇ પણ જૈન લેખકે મોટા પાયા ઉપર રૂપકકથા લખવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ પ્રમાણે

સ્વીકાર કરવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે એમણે પોતે એક આખો (પ્રથમ) પ્રસ્તાવ લખી તેમાં રૂપક કથાને કેવી રીતે છોડવી, તેનો ઉપનય કેમ ઉતારવો, તેમાં રહેલો રહસ્યાર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો તે સર્વ તેમને જ ગતાવલું પડ્યું. જો એ રીતિ પ્રચલિત હોત તો એવી લંબાણ વાર્તા કરવાની જરૂર તેમને પડત જ નહિ. પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખવા ઉપરાંત આગલા મુદ્દામાં (મુદ્દો ૯. પૃ. ૫૧ થી) જે વિગતો મેં ગતાવી છે તે પ્રમાણે ‘અગૃહીત-સંકેતા’ અને ‘પ્રજ્ઞાવિશાળા’ દ્વારા તેમને વારંવાર ખુલાસાઓ કરાવવા પડ્યા છે. એ સર્વ પદ્ધતિ એક જ વાત ગતાવે છે કે તેમની પહેલાના કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને રૂપકદ્વારા ગતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ જ હોય. સંકેત ગતાવવા માટે તેમણે બીજા અનેક ઘટનાઓ વારંવાર કરી છે જે સર્વ ઉપરની હકીકતને વધારે રૂપક રીતે સાબિત કરે છે એટલે કે એ ગતાવે છે કે રૂપક કથાનો આવા મોટા પાયા ઉપર પ્રયોગ આદરનાર તેઓ પ્રથમ હતા.

અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મેં પૂછ્યું, તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘આવી મોટી રૂપકકથા તો કોઈ સ્થાનકે છે જ નહિ, માત્ર એને’ મળતી શરૂઆત બહુ નાના પાયા ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવત (વેદવ્યાસ પ્રણિત)ના ચોથા સ્કંધમાં પુરંજન આખ્યાનમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. ત્યારપછી હું એ વિભાગ વાંચી ગયો.

એમાં પચીશમા અધ્યાયમાં આત્માના અનેક જન્મ સંબંધી કારણોનો સવાલ નારદ પાસે કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં નારદ મુનિ પુરંજનનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ચાર અધ્યાયના અનુક્રમે ૬૨-૨૬-૩૦-૬૫ શ્લોકો છે. પુરંજન એ છવ છે. નગરી અને પ્રમદાનું વર્ણન છે. એમાં બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયનાં રૂપકો આપ્યાં છે, પ્રાણો, વૃત્તિઓ, સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થાને રૂપક આપ્યાં છે, શરીરનાં નવ દ્વારને રૂપકો આપ્યાં છે અને પુરંજનની વિષયા-સંક્રિતથી તેનું સંસાર-બ્રમણ ગતાવ્યું છે અને સ્ત્રી ઉપરની વાસનાથી એ અન્ય લવમાં સ્ત્રી થઈ જાય છે એમ ગતાવ્યું છે. એ સ્વસ્વરૂપને વીસરી જઈ બુદ્ધિદ્વારા સંસાર પર રુચિ કરે છે. એમાં મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં રૂપકો અપાયાં છે અને પછી બ્રહ્મસ્વરૂપ હંસ પોતે છે તેનો બોધ પતિવિયોગે તેને થતો ગતાવ્યો છે. ઓગણત્રીશમા

અધ્યાયમાં નારદ પોતે જ એ આખી વાર્તાનું રહસ્ય અને રૂપકોના લાવ સ્પષ્ટ કરે છે.

નાના પાયા ઉપર પરિમિત બાળતો જ લઈએ તો આમાં જે રૂપકો લેવાયાં છે તે સારાં લાગે છે, બેસતાં આવે છે; પણ એનો વિસ્તાર ઘણો જ ટૂંકો છે અને એને રૂપકકથા કહી શકાય તેમ નથી. એમાં કળાવિધાન જેવું કંઈ નથી. નારદને પોતાને જ એના ખુલાસા કરવા પડે છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિશાળતા કે વિસ્તૃતતા આવતા નથી, છતાં આવા પ્રકારની કથા પણ કહી શકાય છે એમ બતાવવા પૂરતું એ અંશમાં સ્થાન છે એની બહુ નાના પાયા ઉપર ભૂમિકા ત્યાં છે. એને મૂળ સૂત્રમાં પુંડરીક અધ્યયન કે દુષપત્ર અધ્યયન જેટલું જ લગભગ સ્થાન મળે તેમ છે. અનેક બહુવિદાને પૂછતાં ઉપદેશિત લઘુ ચરિત્રને બાદ કરતાં સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય સુધીમાં આવે કોઈ અંશ લખાયો હોય તેમ જણાતું નથી. એક વિદ્વાને ચર્ચા કરતાં મને સવાલ કર્યો હતો કે પંચતંત્રમાં પશુ તથા પક્ષીની વાર્તા કરી તે દ્વારા મનુષ્યને જ્ઞાન આપ્યું છે તો તેને રૂપક કહેવાય કે નહિ? આનો જવાબ સીધો છે. કોઈ પણ વાર્તા લઈએ તો તેમાં પ્રત્યેક બનાવ કે વાક્યમાં રહસ્યાર્થ નથી હોતો, પણ વાર્તાનો સાર હોય છે અને તે મનુષ્યને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. એ વાર્તાપદ્ધતિ બહુ સુંદર છે અને પ્રસંગે એમાં ‘વ્યાનેક્ષિત’ કે ‘અન્યેક્ષિત’ આવે છે, પણ એને રૂપકકથા (એલિગરી) કહી શકાય નહિ. એ પશુ પક્ષીની વાર્તાઓ જેવી જ અંગ્રેજીમાં ‘ઇસમ્સ ફેબલ્સ’ આવે છે. તે એક નવીન વાર્તાપદ્ધતિ છે અને બહુ ઉપયોગી હોઈ સફળ થયેલી છે, પણ એનો વિભાગ તદ્દન જુદો જ છે. એને રૂપક કથા કહી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે જૈન કે જૈનેતર સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય દશમા શતક સુધીનું તપાસતાં કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને નજરમાં રાખી વિશિષ્ટ ભવ્ય કટપનાદ્વારા આખી વાર્તા રૂપક તરીકે નીપજાવી હોય એવું બાણવામાં આવતું નથી. ખુદ પુરંજન આખ્યાન ઉપર શ્રીધરે ટીકા લખી છે ત્યાં તે કહે છે કે પ્રત્યેક પદની અધ્યાત્મ વિષયમાં યોજના કરવી કઠણ અને નિષ્પ્રયોજન છે. વાર્તાનો કેટલોક ભાગ તો કથા પ્રસંગ જળવાઈ રહે અને રસ તૂટી ન જાય તે

માટે જ કરવો પડ્યો છે અને તે પણ વાર્તા ઘણી જ દૂંડી હોવા છતાં તેની સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રતિજ્ઞા તેમના પાત્રને મુખે કેવી થઈ છે તે જરા સરખાવીએ.

પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૮, પૃ. ૭૬૮ માં તેઓએ નીચેનો ખુલાસો સંસારીજીવને મુખે કરાવ્યો છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ તેને પૂછ્યું કે “ત્યારે એનું ચરિત્ર વિચક્ષણાચાર્ય તેને (પોતે રિપુદામણ હતો ત્યારે) સમજાવતા હતા તે વખતે તેને અવિવેકિતાની જુદે જુદે સ્વરૂપે ઓળખાણ થઈ હતી ? ” તેના જવાબમાં સંસારીજીવે કહ્યું કે “ મને તે વખતે કાંઈ પણ વાત સમજવામાં આવી નહોતી. અને આ કહેવામાં આવતો મારો એક પછી એક અનેક અનર્થો સાથેનો સંબંધ મારા અજ્ઞાનનું જ પરિણામ હતું. હું તો તે વખતે એમજ વિચારતો હતો કે એ સાધુ મારા પિતાને કોઈ મજાની વાર્તા કહે છે. એ વાર્તાની અંદર રહેલ ભાવાર્થ કે રહસ્યને જેમ અત્યારે અગૃહીતસંકેતા સમજતી નથી તેમ હું પણ જરાએ સમજતો નહોતો. ” અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું : “ ત્યારે શું આ વાર્તા કહો છો તેમાં અંદર કાંઈ ખાસ રહસ્ય છે ? કોઈ ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે ? ”

સંસારીજીવે જવાબમાં કહ્યું : “ હા, એમાં ઘણો ભાવાર્થ રહેલો છે. મારા ચરિત્રમાં ઘણો ભાગે ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી, માટે તારે વાર્તા માત્ર સાંભળીને તેટલાથી સંતોષ ન પકડી લેવો, પણ તેનો ગૂઢાર્થ પણ સમજવો. એનો ગૂઢાર્થ ખરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવો જ છે, છતાં પણ અગૃહીતસંકેતા ! જે કોઈ જગ્યાએ એ ભાવાર્થ તારા સમજવામાં ન આવે તો તારે પ્રજ્ઞાવિશાળાને પૂછી જોવું. તે મારા વચનનો ભાવાર્થ ખરાબર સમજે છે. ”

આમાં જે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. ચાલું મદ્રે ! નાસ્તિ પ્રાયેજ મદ્વીયચરિત્તે માવાર્થરહિતમેકમપિ વચનમ્ અને બીજી વાત પરિસ્ફુટ ઇવ માવાર્થ :

ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા એ છે કે સંસારીજીવના આખા ચરિત્રમાં એક વચન પણ ઊંડા ભાવાર્થ વગરનું નથી. તેમણે કથા કહેવા ખાતર કે કળાપ્રદર્શનને અંગે એક વચન પણ નકામું વાપર્યું

નથી. ખીજી હકીકત કથાનો ભાવાર્થ સમજાય તેવો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. આગળ તે પર ધ્યાન જોવવામાં આવશે.

હજારો શ્લોકોનું ચરિત્ર અદ્ભુત કથાના આકારમાં લખવું અને સાથે એક પણ વાક્ય ભાવાર્થ-રહસ્યાર્થ વગરનું આવવા ન દેવું એ અત્યંત બીજાની વાત છે અને છતાં તે તદ્દન સાચી છે. કોઈ સ્થાનકે આપણને તે વાત ન જાણે તો વિશાળ બુદ્ધિવાળાને પૂછવું. આમાં અંધકર્તાએ પ્રાયઃ શબ્દ સાપેક્ષ નજરે વાપર્યો છે તે તેમની નમ્રતા, વિશાળતા અને ભવણીયતા બતાવે છે.

આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે જૈન તેમજ જૈનેતર સાહિત્યમાં રૂપક કથાકાર તરીકેનું શ્રી સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન અધૂર્વ છે. એમને એમના ઉક્ત સ્થાનથી ચ્યુત કરે તેવો કોઈ દાખલો મને મળ્યો નથી અને અનેક કોવિદો અને જહુશ્રુતો મને એ સંબંધમાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત ઘણી તપાસ કરવા છતાં આપી શક્યા નથી. આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમણે કથાકાર તરીકેનું અદ્ભુત સ્થાન મેળવ્યું છે તેનાં ખીજા પણ ભાષાશૈલી આદિ અનેક કારણો છે જે આગળ વિચારશું. તે તે વિષયોમાં તેમની સરળામણીમાં મૂકાય તેવા ખીજા લેખકો મળી શકે છે, પણ રૂપક કથાકાર તરીકેનું તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, તેમનું કામ અદ્વિતીય છે અને તેમનું માન અનુપમેય છે.

૧૧ સમાન અંથોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.

તેમના સમય પછી તેમની રૂપક કથા કહેવાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કેટલાક લેખકોએ કર્યું છે પણ તેમના જેવી કોઈએ રૂત્તેહ મેળવી નથી. મારે અનેક પંડિતો અને જહુશ્રુતો જૈન તેમજ જૈનેતરની સાથે આ સંબંધમાં વાતચિતના પ્રસંગો પડ્યા છે, તેઓનો મત જાહેર કરવાનો મને અધિકાર હોય તો તેમના મતે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અંથની કોટિમાં મૂકી શકાય એવો રૂપકકથા અંથ જાણ્યો નથી. તેમની પદ્ધતિનાં જે અનુકરણો થયાં છે તે પણ સામાન્ય કૃતિઓ છે, એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની ભવ્યતા કે સર્વશાહિતા આવી શકી નથી.

અમુક અંધકર્તા કે લેખક અંધાંધી આપણે લખવા બેઠીએ ત્યારે તેને વધારે પડતી અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દેવાની સ્ખલના કરી નાખીએ છીએ-એ વાત મારા લક્ષ્ય બહાર નથી. તેમની કોઈ કોઈ બાબતમાં અકપતા પણ છે તે આગળ આ જ ઉદ્દેશમાં બતાવીશ. પણ એ સર્વ છતાં હું વિનાશકોએ મારા મત પ્રમાણે એટલું કહી શકું તેમ છું કે ઉપમાનના ઉપયોગની જે અસાધારણ મૌલિકતા આ અંધકર્તાએ બતાવી છે તે અન્યત્ર અલભ્ય છે. મારે આ અંધનો બહુ વખત ઝાંઝા ઉતરી અભ્યાસ કર્યો પડ્યો છે. એનાં પ્રકરણો પાડતાં, શિર્ષકો બાંધતાં, નોટ લખતાં, મુદ્રણ વસ્તુ (પ્રેસ મેટર) તૈયાર કરતાં, મુદ્રે બેતાં અને તેવા બીજા અનેક પ્રસંગે મારે એ અંધની ઘણી વિગતોમાં ઉતરવું પડ્યું છે અને તેવા દરેક પ્રસંગે મને તો અતૃપ્ત આનંદ થયો છે અને કેટલીક વાર તો એ આનંદની મીઠાશ એ કાર્ય છોડી દીધા પછી કલાકો મુઠ્ઠી મેં અનુભવી છે. આ કારણે મારો અંધકર્તા તરફ પક્ષપાત હો કે ગમે તે કારણ હો, પણ તે તે પ્રસંગે મારા મનમાં જે આનંદ થયો હતો તે મુદ્દાઓ યાદ કરીને આ ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત વાંચી અંધકર્તા માટે મત આપવા મારી વિશેષજ્ઞોને વિરૂપિ છે. હું એમ માનું છું કે લેખક તરીકેની એ મહાન અંધકર્તાની વિશિષ્ટતાની તુલના કરવા કેટલાંક સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ એમાં સુધારો વધારો કરી શકે છે, પણ આખી હકીકત પૂરી વાંચી રહેવા મુઠ્ઠી અભિપ્રાય આપવાનું સુલભવી રાખે એટલી પ્રાર્થના છે.

તેમની શૈક્ષીનું નાના મોટા પાયા ઉપર ત્યારપછી અનુકરણ થયું છે તેમાંના મારા જાણવામાં નીચેના ગ્રંથો આવ્યા છે. એ ગ્રંથો જોવા મળી પણ મારે મત તો એક જ રહ્યો છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિની કક્ષામાં બેઠી શકે એવો એક પણ રૂપકકથાનો લેખક ત્યારપછી પણ થયો નથી. હું માત્ર એવા ગ્રંથોના નામ અને વિષયો જણાવી તે પર સહજ વિવેચન કરીશ. એ મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા થવાનો આગ્રહ કરવાની હું ભાગ્યેજ ધૃષ્ટતા કરી શકું, પણ મારો મુદ્દો મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી બતાવતો રહીશ.

પ્રબોધચિંતામણિ—આ અંધનું ભાષાંતર શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક

સલા (ભાવનગર) તરફથી બહાર પડ્યું છે. અસલ અંથ સંસ્કૃતમાં છે તે પણ એ જ સલાએ બહાર પાડેલ છે. એના કર્તા શ્રીજય-શેખરસૂરિ મહારાજ છે. એ અંથ પંદરમા સૈકામાં (સંવત ૧૪૬૨) લખાયેલો છે. એકંદરે અંથ બોધપ્રદ છે અને વાંચતા આહ્લાદ થાય તેવો છે. એમાં રૂપક છે પણ ગૂઢતા નથી. રહસ્ય તારવી કાઢીને હાથમાં આપેલ છે એટલે વાંચનારની કલ્પનાને જોર આપવું પડતું નથી અને કલ્પનાના તરંગ વગર રૂપકકથામાં ચેતન આવતું નથી. એ અંથમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની કલ્પના કે કલમ, ભાષાશૈલી કે ઉડ્યન આવતાં નથી. બોધપ્રદ અંથ હોવા છતાં કળાની દૃષ્ટિએ તદ્દન પ્રાથમિક દશામાં છે. એમાં સર્જનશક્તિ કે ઉપમાનની સુધદૃતા લગભગ નહિવત્ હોઈ એને રૂપકકથાની પ્રથમ કક્ષામાં ભાગ્યેજ મૂકી શકાય તેવો એ અંથ છે. એને શ્રી ઉપમિતિ કથા સાથે સરખાવવાની ખાસ જરૂર પણ નથી, કારણ કે એમાં સરખામણી કરવા જેવું કોઈ સમાન વિશિષ્ટ તત્ત્વ સાંપડતું નથી. સામાન્ય રીતે એ અંથ વાંચવાલાયક છે, બાકી સિદ્ધર્ષિના અલેખ કિલ્લાને એ લેહી શક્યો નથી. એમાં મોહ અને વિવેકની તુલના બહુ સુંદર રીતે કરી છે પણ એકંદરે એનો વિસ્તાર ઘણો મર્યાદિત છે.

મોહવિવેકનો રાસ—ઉપર જણાવેલા શ્રી જયશેખરસૂરિના ‘ પ્રબોધચિતામણિ ’ નું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ ધર્મ-મંદિર ગણિએ સં. ૧૭૪૧ માં કર્યું છે. રચના મુલતાન શહેરમાં થઈ છે અને કર્તા ખરતર ગચ્છના હતા એમ સદર રાસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમાં રાસના લેખક જણાવે છે કે ગીવાણુ ભાષાના સદર અંથની પોતે મંદમતિઓ માટે ઢાળમાં પદ્યબંધ રચના કરી છે. એની ભૂમિકા આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરના સમયમાં થનાર એક ધર્મરુચિ નામના મુનિના પ્રશ્ન પર રાખી છે અને આખો અંથ એક ગ્રામણિના પ્રશ્નના ઉત્તર પર આ ધર્મ-રુચિના મુખમાં મૂક્યો છે. આ અંથમાં મોહ-વિવેકનો સંગ્રામ, હંસ રાજની પરમપદપ્રાપ્તિનો ક્રમ અને બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રાસમાં ગાથા ૧૭૧૨ છે. એ આખો રાસ શ્રી જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજામાં પૃ. ૧ થી ૧૦૬ માં છપાયેલ છે. એમાં મોહના આવિર્ભાવો અને વિવેકની તે પર વિચારણાઓ

ખતાવી છે. એમાં રૂપક કથા જેવું કંઈ નથી. ઉપર જે ટીકા મૂળ અંથ-અબોધચિંતામણિ-માટે લખી છે તે આને પણ લાગુ પડે છે.

ભુવનભાનુ કેવલી ચરિત્ર—શ્રી ઇંદ્રહંસગણિએ લગભગ ૧૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ આ ચરિત્ર સંસ્કૃત ગદ્યબંધ લખ્યું છે. એમાં ચરિત્રનાયક ખલિરાજ છે અને તે જ ભુવનભાનુ કેવળી છે. વિજય-પુરના ચંદ્રમૌલી રાજા પાસે તે પોતાનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી અને કામરાગ, દુષ્ટિરાગ તથા મ્નેહ-રાગથી પ્રાણી સંસારમા લમે છે તેનો આખો ક્રમ ખતાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ દશામાં તે કેવી રીતે પરિભ્રમણ કરે છે અને અનંત સંસારચક્રમાં એ એક એક મનોવિકારને લઈને કેવી રીતે ભટકે છે એની વાતો કરી છે. એમાં ક્રુદ્ધિ, વિકથા, રાગ, દ્વેષનાં વિરૂપ પરિણામો ખતાવ્યાં છે. એ અંથમાં સદાગમ, કર્મપરિણામ, ક્રુદ્ધિ, રગકેસરી વિગેરે ઉપમિતિના પાત્રોનાં નામો આવે છે. એટલા પૂરતો આપણા અંધને એની સાથે સંબંધ છે. લેખક વિદ્વાન્ જણાય છે. પ્રશસ્તિ આપેલ ન હોવાથી એની રચનાનો સંવત્ મળતો નથી, પણ ચૈાદમી શતાબ્દનો અંથ જણાય છે. એ અંથનું લાપાન્તર જુદા પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સલાએ સં. ૧૯૭૨ માં બહાર પાડ્યું છે. રૂપકકથા તરીકે એની ખાસ ઉપયોગિતા ન હોવાથી આ ઉપોદ્ધાતમાં તો માત્ર તેનો નામનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ આખું ચરિત્ર લવલાવના અંથનો અનિત્યલાવનાનો વિભાગ છે. લવલાવના અંથ મહાધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ખતાવ્યો છે, એ ભુવનભાનુ ચરિત્ર ઉપરથી ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ ખનેલો છે તેની નોંધ નીચે આવશે. આ અંથ સ્વતંત્ર હોય તેમ લાગે છે. અંથ બોધક છે, પણ એને રૂપક કથાની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી.

ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ—ઉદયરત્નની આ કૃતિ શ્રી જૈનકથારત્નકોપના પાંચમા ભાગમાં પૃ. ૧૬૬-૨૮૧ માં છપાયેલ છે. આના કર્તા છેવટે જણાવે છે કે એ રાસ લવલાવના અંધને અનુસારે રચવામાં આવ્યો છે, તેથી આ રાસની કૃતિ તો તે અંધને અનુસારે છે એમાં શક નથી. મહાધારીગચ્છીય શ્રી હેમ-

અંદ્રસૂરિનો બનાવેલો સદર લવલાવના મૂળ અંથ હાલમાં છપાય છે. તેનો પહેલો ભાગ છપાઈને બહાર પડેલ છે. તેની શરૂઆતમાં ૨૩૮ પૃષ્ઠ સુધી નેમિનાથનું ચરિત્ર છે. પછી તેમના મુખમાં લવલાવના મૂકી છે, તેમાં પ્રથમ અનિત્યલાવના ઉપર બલિરાજનું ચરિત્ર પૃ. ૨૭૫ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તે પૃ. ૩૬૦ સુધી પ્રથમ ભાગમાં પૂર્ણ થયેલ છે. આ બલિરાજ તે જ ભુવનલાનુ કેવળી છે. આ અંથમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રૂપકકથા જેવું કંઈ નથી, માત્ર ઉપમિતિનાં નામોનો ઉપયોગ છે. એને ઉપમિતિ અંથ સાથે સરખાવવા યોગ્ય નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિની શૈલીનું અનુકરણ આ અંથોમાં થયું છે, પણ એમાં કંઈ ખાસ તત્ત્વ ન હોવાથી તે પર વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

વૈરાગ્યકલ્પલતા—એના કર્તા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને અપૂર્વ વિદ્વાન શ્રીમદ્દેવોવિજય ઉપાધ્યાય છે. અઢારમા સૈકાનો એ અંથ છે. એ અંથમાં ઉપમિતિ લવપ્રખંડનો દૂકો સાર જાણે અંથકર્તાએ પોતે લખ્યો હોય તેવી પદ્ધતિ કરી છે. એમાં વર્ણનો પણ અવારનવાર આવે છે. અંથનું પૂર ઉપમિતિથી કંઈક ઓછું થયું છે. આખો અંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની ખીજી આવૃત્તિ હોય એવું લાગે છે અને જ્યાં જ્યાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની લલ્ય કલ્પનાનો આશય લેવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ અંથમાં કંઈ પ્રકારની નવીન ભૌલિકતા જોવામાં આવતી નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ વાંચનારને વાર્તાના પ્રવાહમાં ખેંચી જઈ શકે છે તે તાકાત એ અંથમાં જોવામાં આવતી નથી. એ અંથ માત્ર અનુકરણરૂપ હોઈ, શૈલીની વિચારણાને અંગે ખાસીઅત ધરાવતો ન હોઈ, એની વસ્તુ ઉપર ખાસ વિચાર કરવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. એમણે ત્રણે ઔષધિઓ, દ્રમક, અનુસુંદર ચક્રવર્તી, નંદિવર્ધન, પ્રકર્ષ, વિમર્શ વિગેરે તેમજ સ્થળો આદિનાં નામો ઉપમિતિ પ્રમાણે જ રાખ્યાં છે; છતાં લેખકશ્રી અત્યંત વિદ્યારસિક અને અસાધારણ જ્ઞાનધનવિપુલ હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાતો કરી છે, સમતા તથા સમાધિનાં સ્વરૂપો રજૂ કર્યાં છે અને કેટલીક નવીન વાતો કરી છે. આપણો પ્રસ્તુત વિષય રૂપકકથાની શૈલીનો છે. તેને અંગે તેમાં ખાસ નવીનતા જણાતી નથી એટલી વાત અત્ર પ્રાસંગિક છે.

આ ગ્રંથનું પૂર્વાર્ધ શ્રાવક ભીમશી માણેક તરફથી સને ૧૯૦૧ માં પ્રકટ થયું છે. સાર્થ હોઈ જરૂર વાંચવા લાયક છે. એ આખો ગ્રંથ પદ્યગ્રંથ છે. એનો ખીજો ભાગ (બાકીનો ગ્રંથ) હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. એમના દુસ્ત્રી સાહેબોને આ અધૂરો ગ્રંથ પૂરો કરવાની વિનંતિ છે. વૈરાગ્યરૂપલતા જેવો ગ્રંથ લખીને શ્રીઉપાધ્યાયજીએ આવા ગ્રંથની અને આવી શૈલીની જરૂરીયાત સ્વીકારી છે તે એક જ હકીકત ઉક્ત શૈલીની ઉપયોગિતાના પુરાવારૂપે બહુ ઉપયોગી છે. જે અસાધારણ બળવાન લેખકે સિદ્ધાન્તના સેંકડો વર્ષના વાંધાઓના નિકાલ કરી આપ્યા, જેઓ પૂર્વકાળની ભાવના નવા સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાનો ગંડો લઇને આવ્યા તેઓ આ રૂપક-કથાની શૈલીનો સ્વીકાર કરે એટલે સિદ્ધાન્તથી તો એ પદ્ધતિને બાધ ન જ આવે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું ગણાય. અવારનવાર ખુદ્ધિ-વૈભવ અને યોગજ્ઞાનના અનેક અમકારા એ ગ્રંથમાં છે, છતાં એમાં મૌલિકતા છે જ નહિ અને વિશિષ્ટતા કોઈ જગ્યાએ દેખાય તો તેનું સર્વ માન શ્રીસિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ ગ્રંથમાં ભાષાસમૃદ્ધિ સારી છે. આટલી ટીકા સાથે એની સમાલોચના સમાપ્ત કરીએ.

• આ સિવાય આ ગ્રંથનાં (ઉપમિતિનાં) છૂટાછવાયાં અનુકરણો દેખાય છે, એના તો નામ-નિર્દેશ જ કરવા ઉચિત ગણાય. એમાં મૌલિકતાનો સવાલ જ રહેતો નથી. ખીજાં અનુકરણો નીચે પ્રમાણે મારા જાણવામાં આવ્યાં છે.

ઉપમિતિ ગ્રંથ ઘણો મોટો ધારીને એના ઉપરથી સંક્ષેપમાં શ્રીહંસરત્ન નામના સાધુએ સંસ્કૃતમાં એનો સાર લખ્યો. ભાષા, શબ્દો, નામો અસલ પ્રમાણે રાખ્યા પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર ‘છટ્ઠા ભાગ જેટલો કરી નાખ્યો. એ નાના ગ્રંથને તેઓશ્રી ‘કથોદ્ધાર’ કહે છે. એમનો સંવત જણાયો નથી. આખા ગ્રંથને છેડે તેમણે લખ્યું છે કે “ અધ્યાત્મરૂપ અમૃતના સમુદ્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના મુખથી નીકળેલી વૈરાગ્ય અને સંવેગાદિ રૂપ અનેક તરંગે કરી ગહન અને ગંભીર તેમજ અદ્ય શક્તિવંત શુવને દુઃખે અવગાહવારૂપ શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચ નામે સમુદ્રની મર્યાદારૂપ પાણીની ભરતી-વાળા ગ્રંથમાંથી મારા જેવા અદ્ય શક્તિવાળા પ્રાણીના અનુગ્રહને

અર્થે લેશમાત્ર ઉદ્ધાર કરીને આ કેવળ વાર્તારૂપ કથા મેં લખી છે.” એમણે શ્રીસિદ્ધર્ષિની વાણીને ‘અમૃતના સમુદ્ર’ જેવી કહી છે.

સદર ટૂંકી ઉપમિતિ ‘લવપ્રપંચ’ના કથા સંસ્કૃત ગદ્યમાં શ્રીહુંસરતને લખી તેનું શુર્જર ભાષામાં વાર્તિક શ્રીઅમૃતસાગર ગણિયે કર્યું છે, સંવત જણાતો નથી.

એ શુર્જર વાર્તિક ધાવક ભીમશી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના પ્રથમ ભાગમાં છપાવ્યું છે. તેની ભાષા સુધારી શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ સંવત્ ૧૯૫૩ માં સુંદર આકારે છપાવ્યું. મને આ ગ્રંથનું અવતરણ કરવાનું સાધન પ્રકરણરત્નાકર ગ્રંથ ખન્યો હતો તેથી તેની નોંધ કરવી આવશ્યક છે. હકીકત એમ બની કે સંવત્ ૧૯૫૦ માં મારા કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીએ સદર શુર્જરાતી વાર્તિકનું વાચન ૨૦૦ માણસ સમક્ષ દરરોજ સાંજે શ્રીઆદિનાથના દેરાસર (ભાવનગર-મોટા દેરાસર)ના ઉપાશ્રયમાં લગભગ દોઢ માસે પૂર્ણ કર્યું અને વાંચતાં વાંચતાં વાર્તા સમજાવતા ગયા અને પ્રકર્ષ વિમર્શની વાત બહુ યાદ રહી ગઈ. એ મામા ભાણેજ કુંગર ને નદીઓમાં કર્યા એટલે મારા જાગૃત સ્વપ્નમાં મોટા મામા અને તેની આંગળીએ ભાણેજને ફરતો હું જોઈ શકતો હતો. એ વખતે મારે પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવ પણ ઘણી હતી. એટલે જાણે મામા સાથે હું જ હોઉં એવું મને લાગતું હતું. તે વખતે મારી ઉંમર કદપનામય હતી. અપ્રાસંગિક વાત ઉપકારનો નિર્દેશ કરવા કહી નાખી. હવે તો મને એમ લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિને ધરાબર સમજવા માટે એમનો આખો ગ્રંથ જ વાંચવો જોઈએ, છતાં સદર નાના ગ્રંથો પણ મારા જેવા યાજ્ઞજ્ઞોને માટે જરૂરી છે એમાં કાંઈ નવીનતા કે મૌલિકતાનો સવાલ જ નથી મૂળ ગ્રંથનો એ ટૂંકો સાર છે, એને Epitome-સંક્ષેપ કહી શકાય.

શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચનું એક સ્તવન લખ્યું છે તે શ્રીજૈનકથારત્નકોષના ત્રીજા ભાગમાં (પૃ. ૧૦૬-૧૧૪) છપાયું છે. સુરતમાં રહી સં. ૧૭૧૬ માં બનાવ્યું છે. એમાં ચોથા પ્રસ્તાવના પાત્રોને ખૂબ બહુલાવ્યા છે. ૧૩૭ દુહા ચોપાઈ છે. છેવટના ચોવીશ દુહા સુંદર છે. મોહરાય અને ચારિત્રધર્મના પરિવારને ઠીક ગ્રીતર્યા છે. એમાં ખાસ નવીનતા નથી. શુર્જરાતી ભાષા જાણ-

નારને અપૂર્વ અંથોનો પરિચય કરાવવાની જે શૈલી અદારમા અને ઓગણીશમાં સૈકામાં અનુકરણીય ગણાઈ હતી તેનો તે એક નમૂનો છે.

૧૨ સરખામણી અને સુકાબલો. અંગ્રેજી પુસ્તક—

ખીજા આર્ટ્સ રાજના સમયમાં જ્ઞાન જનીઅને પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ (Pilgrim's Progress) નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં બેડફર્ડ જેલમાં લખ્યું, તે પુસ્તકને આપણા ગ્રંથ સાથે અનેક પ્રકારનું સામ્ય હોવાથી જાનેની સરખામણી કરવા યોગ્ય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આવી શૈલીએ ગ્રંથ લખાયા છે એ વાત આનંદ આપે તેવી છે. તેમાં એક ગરીબ માણસ સુસાફરી કરીને ' દેવી શહેર ' જતો જતાવ્યો છે અને તેમાં તેને રસ્તામાં અનેક પ્રકારની લાલચો, નિરાશાઓ, અગવડો અને પ્રત્યવાયો નડે છે; પણ તે તેના નિશ્ચયમાં દૃઢ હોવાથી આગળ મક્કમપણે વધતો જાય છે. સંસારીજીવને આપણા ગ્રંથમાં જે ઠડવા અનુભવો થાય છે તેવા તેને પણ ખૂબ થાય છે. એમાં નિરાશાની ખાઈ, મોતની સાથે ફાંફા, સેતાનની દગલખાણ, વાતો કરનારાની નકામી ચાવટો અને આસ્તિકની ધર્મ તરફ રુચિ અને અડગતા બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એમાં કેટલાક પાત્રો તો આખા ઉપમિતિ સાથે સરખાવવા જેવા છે. એનો ઇન્ટર પ્રીટર એ ' સ્વકર્મવિવર ' દ્વારપાળ સાથે બંધ બેસે તેવો છે, એનો ટોકેટીવ (Talkative) હુમુખ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે (મ. ૪, પ્ર. ૨૬) એનો Worldly wiseman વિમધ્યમ (મ. ૬, પ્ર. ૧૩) સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, અને એ જ પ્રમાણે એના Prudence, Piety, Charity વિગેરે દરેક પાત્ર કે ભાવોની સાથે સરખાવાય તેવા પાત્રો ઉપમિતિમાં છે. જો પૂર્ણ અવકાશ હોત તો લગભગ દરેક પાત્રોની સરખામણીનું પત્રક રજૂ કરત-કરી શકાય તેમ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને તો આખો સંસાર ચીતરવો હતો એટલે એમનામાં પ્રાયે કોઈ ભાવ ખાફી રહ્યો નથી, જ્યારે જનીઅનને તો માત્ર એક આસ્તિક શ્રદ્ધાળુનો માર્ગ જતાવવો હતો. જનીઅનની આખી જુક allegory છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો પ્રત્યેક શબ્દ allegory નો જ છે.

ડા. યાકોબી બાહ્ય અને આંતર ચરિત્રનો તત્કાવત કરી આંતર જીવનનો જ રૂપક કથામાં સમાવેશ કરે છે, પણ ત્યાં તેઓની સમજદેર જણાય છે. મારા મતે તો ખીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર શરૂ

થાય છે ત્યાંથી આક્રમના બીજા ભાગ સુધી પ્રત્યેક શબ્દ રૂપક જ છે. એનું બાહ્ય જીવન તો રૂપક કથાનો ભાવ સંવિશેષ લગવે છે. ઘન-વાહન કે નંદિવર્ધનના ભવો એના બાહ્ય જીવનને અંગે ખાસ રૂપક જ છે. એમાં આખા સંસારનું અને અમુક ભાવોનું જે વર્ણન છે તે પણ રૂપક છે અને ખૂદ ગમનાગમન, લગ્ન અને વ્યવહાર એ પણ રૂપક છે. આ બાબત અંથના જરા ઊંડાણમાં ઉતરતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે અને એ દૃષ્ટિએ આખો અંથ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ છે કે 'હવે જે કથા રચનામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા સુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે' (પૃ. ૨૧૬) અને આ તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમણે બરાબર જાળવી છે એમ બતાવી શકાય તેમ છે કહેવાની વાત એ છે કે ઉપમિતિ અંથ સર્વાંગ રૂપક કથા છે જ્યારે બનીઅનનું સદર પુસ્તક ઘણું સુંદર છે પણ એનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત છે. જેટલા પૂરતું તે લખાયું છે તેટલા પૂરતું તેને પણ 'રૂપક કથા'ની કક્ષામાં બરાબર મૂકી શકાય.

ડૉ. યાકોબી ઉપમિતિ અંથની પ્રસ્તાવના લખતાં કહે છે કે "અંથના નામ ઉપરથી દાખવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપમા દ્વારથી આ સંસારની જુદી જુદી જીવનલીલાઓ બતાવવાનો આ ઉપમિતિ લવપ્રખંધ કથાનો ઉદ્દેશ છે. એ અંથ 'પીટ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ' ને વિસ્તાર અને ઉદ્દેશમાં મળતો આવે છે છતાં તે તદ્દન આખી રૂપક કથા નથી, કારણ કે એ વાર્તામાં જે પાત્રોના આનુબાનુના સંયોગને લગતી વાર્તા આવે છે ત્યાં, તેમજ તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકતમાં અને બીજી તેવી બાબતોમાં તે એ જ અર્થમાં જેમ બીજી વાર્તામાં હોય છે તેમ સમજવાના છે; પરંતુ સંસારીજીવના આંતર જીવનની વાત આવે, જ્યાં તેના અંદરના મનોવિકારો, દુર્ગુણો, સદ્ગુણો, કર્મો અને તેના વિપાકોની વાર્તા આવે ત્યાં રૂપક કથા તરીકે તેને સમજવાની છે. આ રૂપકો, તેમનાં કાર્યો અને સંસારી-જીવ સાથે તે જે સંબંધમાં રહે છે તે આખી વાર્તાના ક્રમમાં રૂપક તરીકે છે. એટલા માટે સિદ્ધર્ષિની વાર્તામાં એક પ્રકારના પુરુષો આવે છે અને જે દરેક પ્રસ્તાવમાં જુદા પડે છે તેને સાચા પ્રાણીઓ ગણવાના છે અને બીજા પ્રકારના પુરુષો આવે છે તે રૂપક તરીકે

ગણવાના છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે એ બન્ને પ્રકારના પાત્રોને જુદા પાડે છે: એકને ‘ બહિરંગ ’ પાત્રો અથવા મુખ્ય પાત્રના સહચારી મિત્રો કહે છે અને બીજાને સંસારી જીવના ‘ અંતરંગ ’ મિત્રો કહે છે. અંતરંગ પાત્રો રૂપક રૂપે હોઈને જુદા જુદા ભવની વાર્તામાં એકના એક રહે છે અને દરેક પ્રસ્તાવમાં અંદરથી ચાલુ લડાઈ ચાલ્યા કરે છે અને તે લડાઈમાં અંદરની બન્ને પાર્ટીઓ લડ્યા કરે છે; એક બાજુએ રાગકેસરી અને મહામોહની સરદારી નીચે ખરાબ ટેવો (દુર્ગુણો) રહે છે અને બીજી બાજુએ આરિત્રધર્મની સરદારી નીચે સદ્ગુણો રહે છે. કર્મપરિણામ તથા કાળપરિણતિ એક મધ્યસ્થ પક્ષ ઊભો કરે છે. આ રીતે કથાનો રૂપક વિભાગ એક એવી સંકળના ઊભી કરે છે કે જેની દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ ભવની વચ્ચે તે જોડાણ કરી આપે છે અને એ સર્વને એક તરીકે જોડી આપે છે. એ જાણે કે નાટકનો આખો પ્લોટ હોય તેવું લાગે છે, એ ખરેખર ઇન્ડિયન કીવાઈના કોમીડીઆ (લાર્ડનું) દૈવી નાટક છે જેમાં સંસાર નાટકને અંગે પૃથક્ પૃથક્ ભવો જુદા જુદા અંક જોડી કામ કરે છે. ”

1. " As indicated by the title of the work, the Upamiti-bhava-prapancha katha proposes to describe mundane existence in all its diversity by means of allegory (upamadwaratah). It is however not an entirely allegorical story like the Pilgrim's Progress which it resembles in scope and spirit; for that part of the story which relates to the actual circumstances of the persons figuring in the story, the events of their life, and similar things, is to be understood literally, i. e., in the same sense as in any other story. But every thing which relates to the inner life of Samsarijiva, his passions, vices and virtues, fate and retribution, is personified. These personifications, their actions, and the relation in which they stand to each other and to Samsarijiva, form the allegorical part of the plot. Therefore one part of the persons that figure in Siddharshis' narrative are real men and women, who are different in several prastavas

ડો. થાકોળીએ રજૂ કરેલ આ ચિત્ર વિચારવા લાયક છે. તેઓ બનીઅનના પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ સાથે આ ગ્રંથની સરખામણી કરે છે, પણ જ્યાં તેઓ માત્ર અંતરંગ કથાને જ રૂપક કથા (એલીગરી) કહે છે ત્યાં આપણે બાહ્યેજ તેમના મત સાથે મળતા થઈ શકીએ. અંતરંગ પાત્રો શુભ અને અશુભ એ પક્ષમાં વહેંચાઈ જઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં કામ કરે છે અને પાઠ ભજવે છે એ ખરું, પણ એટલામાં જ રૂપકકથાનું ઇતિકર્તવ્ય થતું નથી. મોટા અને આસ્ત્રિતના હાથ નીચેના પાત્રો મોટા ભાગે આખી કથામાં કામ કરે છે અને તેઓ ખરેખરા રૂપક છે એ વાત તો તદ્દન યોગ્ય છે, પણ ને ઉપરાંત નંદિવર્ધન અને રિપુહારણ અથવા પ્રકર્ષ અને વિમર્શ પણ રૂપકો જ છે. બાહ્ય પાત્રો પણ રૂપક જ છે. એ પ્રકારનું અસ્તિ સર્વ જીવનું ઘટતા ફેરફાર સાથે થાય છે તેથી તે પણ રૂપક જ છે. એમાં ઉપનય વગરનો એક શબ્દ કે

with the exception of Samsarajiva; the other part, the personifications, are to be understood allegorically. Siddhars distinguishes these two sets of persons, the former as *babiranga* or 'external' companions of the hero, the latter as the *antaranga* or 'internal' companions of the *Samsarajiva*. The 'internal' companions being personifications of his vices, virtues etc. remain the same throughout the several birth stories, and so in all of them a continued war is carried on, in which the two 'internal' parties are engaged; on the one side are bad qualities under *Rajeshria* and *Mahamoha*, on the other the good qualities under *Charitradharma* and a neutral party is constituted by *Karmasarinama* and *Kalaparicatā*. Thus the allegorical part of the narrative is the bond that holds together the various birth-stories and combines them into one whole, it is as it were the plot of the drama, an Indian Divine Comedia, in which the various births of the hero are but as many acts or scenes of the whole play: the *Samsarasanaalatta*."

વાક્ય નથી એ લેખકની પ્રતિજ્ઞા છે અને ઉપનય એ જ રૂપક છે. ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા રૂપક વગરનો એક પણ શબ્દ ન લખવો એવી છે અને તેને તેઓ ધરાવર વળગી રહ્યા છે. અંતરંગ પાત્રો જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં ફરતા જાય છે, પ્રત્યેકમાં એક એકની સુખ્યતા છે અને તેવી જ રીતે બહિરંગ પાત્રો પણ ફરતા જાય છેતાં વસ્તુતઃ એ સંસારી જીવના જુદાં જુદાં રૂપકો જ છે. સંસાર-નાટકમાં ખેલ ખેલતાં એ પાત્રો જેમ જુદા જુદા ખેલ કરે છે તેમ સંસારી જીવો સર્વ ખેલ કર્યા કરે છે. દરેક વખત જુદા જુદા રૂપ લે છે, પણ એ કર્મપરિણામ અને કાળપરિણતિને વશ રહે છે અને છતાં એનામાં વ્યક્તિત્વ છે, પ્રભુતા છે, પૌરુષ છે અને કર્મ-પરિણામના અધિકારમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ છે. એ પ્રચ્છન્ન શક્તિને વ્યક્ત કરનાર પણ જીવો હોય છે અને તે સર્વથી ઉપરને સ્થાનકે ચાલ્યા જાય છે. આ આખું નાટક ખતાવવું એ મહારૂપક છે અને તેને રૂપક કથા ન કહેવી એ વાત ચાલે તેમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિને ખરો આશય સંસારીજીવને ચીતરવાનો છે અને જે રૂપક દ્વારા અંજન, જળ અને અન્નનો પ્રયોગ કરવાનો છે, એની વિપુલતા દાખવી એને રજૂ કરવાનો છે અને તે સર્વ પાસે રજૂ કરી તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આથી બહિરંગ પાત્રોને રૂપક કથામાંથી બાદ કરી શકાય તેમ નથી. તેઓ જીવતાજીવતા પાત્ર છે, પણ છતાં તે પણ રૂપકો જ છે અને તે રૂપક નથી એમ કહેવામાં તો લગભગ આખી વાર્તાનો આશય ભેડી જાય તેમ છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આ કથાનું 'પૂર, રૂપકોની સચોટતા, આખી સંસારઘટનાને રૂપક કરવાનો પ્રયત્ન અને તેમાં કર્તાએ મેળવેલ ફતેહ ભેટાં આ ગ્રંથને રૂપક કથાનો અદ્ભુત ગ્રંથ કહી શકાય તેમ છે. આ 'સર્વ હકીકત બનીઅનના સદર ગ્રંથ સાથે તેની સરખામણીને અંગે નિશ્ચિત થાય છે અને પ્રસંગોપાત ડૉ. ચાકોબીના અભિપ્રાય પર ચર્ચા પણ થઈ જતાં તેનો રૂપક કથાનો સ્વાંગ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

રૂપક કથા શી વસ્તુ છે અને તેને અંગે શ્રી સિદ્ધર્ષિમાં મૌલિકતા કેટલી છે અને રૂપકકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન શું છે તે વિચાર્યું. હવે આ ગ્રંથની ખીજ ખાસીઅતો તપાસી જઈએ.

૧૩. એ કાવ્યગ્રંથ છે, એમાં નવે રસની પોપણા છે—

કાવ્યની વ્યાખ્યા કાવ્ય રસાત્મક વાક્યમ્ કરી છે. જે ગ્રંથમાં રસાત્મક વાક્યોનો જથ્થો હોય તે કાવ્યનો ગ્રંથ કહેવાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની રચના ગદ્ય અને પદ્ય રસમય વાક્યોથી ભરપૂર છે. એમાં લગભગ સોળ હજાર શ્લોક છે એમ જે એમણે ગ્રંથની આખરે લખ્યું છે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જે બગીચા અક્ષરનો એક શ્લોક ગણવામાં આવેતો એ ગ્રંથનું ઢળ સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ થાય. અગાઉ અમુક ગ્રંથનું પ્રમાણ બગીચા અક્ષરના એક શ્લોકને હિસાબે જ થતું હતું અને પોથીઓતું વેચાણ કે લખામણી ન્યારે નક્કી કરવાં હોય ત્યારે પુસ્તકમાંથી ગમે તે એક પાતું ઉઘડી એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો છે અને આખા પાનામાં કેટલી પંક્તિ છે તેનો ગુણાકાર કરી તેને ૩૨ વડે ભાંગી જે આવે તેને આખી પ્રતના પાનાવડે ગુણી કિંમત કરવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ લિખિત પ્રતનું કયવિકય એ જ ધોરણે થાય છે. લખનાર ધંધાદારી લઢી-આની કલમ એક સરખી એવી ચાલતી કે એ હિસાબમાં ઘણું ભાગે ભૂલ થતી નહિ.^૧

એ ધોરણે સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથમાં લગભગ અરધો ભાગ ગદ્યનો છે અને અરધો પદ્યનો છે. સાહિત્યની નજરે જેમાં કલ્પનાની લવ્યતા હોય અને સર્વ રસની પુષ્ટિ જેમાં થતી હોય તે ‘કાવ્ય’ ગણાય છે—પછી તે ગદ્ય હો કે પદ્ય હો. કાઠંબરી ગ્રંથ આખો ગદ્યમાં છે, છતાં એનાં વર્ણનોમાં વિશિષ્ટ લવ્યતા હોઈને એ કાવ્યનો ગ્રંથ ગણાય છે. એવી રીતે ગદ્ય કે પદ્ય બન્ને કાવ્યની વ્યાખ્યામાં આવવાનાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે, કારણ કે એ નિર્ણય સર્વત્ર સ્વીકારાયેલો છે.

આ ગ્રંથના પ્રત્યેક વાર્તાવિભાગમાં કલ્પનાની લવ્યતા છે એ

૧ જાણેલ ગ્રંથની પંક્તિ ગણતાં મારે હિસાબે બાવીસ હજાર ઉપર શ્લોકો યાવ છે, પણ શ્લોકો જાણતાં જગા ખાલી રહે છે તેને હિસાબે સત્તર હજાર ઉપર શ્લોક થવા જાય છે. અને સોળ હજાર શ્લોકનો હિસાબ મધ્યમસરનો લાગે છે.

બાબત નજર ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. રૂપક કથા કરવા માટે લબ્ધ કલ્પના કરી તે વાત તદ્દન પૃથક્ છે. એ કલ્પના તો લબ્ધ હોવા ઉપરાંત તદ્દન નૂતન, મૌલિક અને અતિ વિશિષ્ટ છે તે આપણે ઉપર વિચારી ગયા; પણ એના કાવ્યત્વની ચર્ચા કરતાં વર્ણનની લબ્ધતા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. એનાં દાખલા અનેક છે, પણ અંથમાંથી નીચેના પ્રસંગો માત્ર તેના છૂટાછવાયા દાખલા તરીકે વિચારીએ તો કલ્પનાની લબ્ધતા અને રસની રેલમછેલ જોઈ શકાશે.

૧. ચોથા પ્રસ્તાવમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે તદ્દિલસિત દ્વીપમાં ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ નાખી તેમાં તૃષ્ણા-વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન મૂકી તે પર મહામોહ રાજાને બેસાડી તેના પરિવારનું વર્ણન કર્યું છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૬) તે આખું વર્ણન લબ્ધ કલ્પનામય છે. એ રૂપકની નજર બાજુ ઉપર રાખતાં માત્ર ચિત્રની નજરે પણ ખરેખર અદ્ભુત છે.
૨. ધનશેખરના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૬, પ્ર. ૭) હરિકુમારને દરિયામાં ફેંકી દેવાનો પ્રસંગ અને તેને જ પરિણામે એ સમુદ્રદેવની સહાયથી રાજ્યગાદીએ બેસે છે એ આખું પ્રકરણ—‘ ભર દરિ-યેથી રાજ્યસિંહાસને ’ અદ્ભુત કલ્પનાથી ભરપૂર છે અને વર્ણન પણ રસાત્મક છે. એ ચિત્ર તરીકે પણ મહાન છે.
૩. ગુણધારણના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૮, પ્ર. ૩) તારામૈત્રક થયા પછી બીજે દિવસે ગુણધારણ અને મદનમંજરીનો મેળાપ થાય છે, ત્યાં કનકોદર તેમના આહ્વાદમંદિર બગીચામાં સૂક્ષ્મવિધિએ લગ્ન કરે છે, તે વખતે ચાલતે લગ્ને આકાશમાં ઘૂમ પડે છે, કનકોદર અને તેના વિરોધી વિદ્યાધરોને લડાઈ શરૂ થાય છે—એ સર્વ વર્ણનમાં બનાવોની સત્વરતા અને કલ્પનાની લબ્ધતા અપ્રતિમ છે. તે લબ્ધ ચિત્ર રજૂ કરે છે.
૪. બઠરગુરુ કથાનક (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬) ના ઉત્તર ભાગમાં ગુરુ રાત્રે શિવાલયમાં જઈ ચોરો ઊઘતા હતા ત્યારે દીવો સળગાવે છે અને પછી હાથમાં વજ્રદંડ લઈને સર્વ ચોરોને ફટકાવે છે. એ આખી કલ્પના અસરકારક છે. રાત્રિના બાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવવાની વાત સ્વતઃ વિશિષ્ટ કલ્પનાથી ભરપૂર છે.

૫. બાળ કામદેવના મંદિરમાં જાય છે, સામાન્યખુદ્ધિ દરવાજા પર ખડો રહે છે, કામદેવની ખાલી શય્યા પર તે સૂવે છે, મંદિરમાં જ એને અતિ સ્વરૂપવાળી યુવાન મદનકંદળીનો સ્પર્શ થાય છે— તે આખું વર્ણન (મ. ૩, પ્ર. ૮) અને ત્યારપછી દશમા પ્રકરણમાં એ મદનકંદળીના વાસલુવનમાં દાખલ થાય છે અને કામળ શય્યા પર ઊઠી જાય છે, પછી રાજાના આગમન શબ્દથી જાગી જઈ પછાડી ખાઈ જમીન પર પડે છે. (મ. ૩, પ્ર. ૧૦) એ આખું વર્ણન કદ્દનાલબ્ધ હોવા સાથે અત્યંત આકર્ષક છે.

આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આખી શકાય તેમ છે. ગ્રંથકર્તાની કદ્દનાની લબ્ધતા એટલી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં મોહરાય અને ચારિત્રરાજની આખી લડાઈનાં રસાત્મક વર્ણનો તો લેખકની કદ્દનાને ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં બતાવે છે.

કાવ્યનો બીજો ગુણ કદ્દનાની લબ્ધતા ઉપરાંત વર્ણનોમાં આવે છે. એમાં જે વર્ણનો આવે તે હૃદયગમ અને સ્પષ્ટ હોવાં જોઈએ અને છતાં ગૌરવથી ભરપૂર હોવાં જોઈએ. કાવ્યની નજરે વર્ણનોનો તો કાંઈ આખા ગ્રંથમાં પાર નથી, પણ આપણે નીચેના વર્ણનો દાખલા તરીકે જોઈએ. એ વર્ણનો વાંચતાં આ કાવ્યગ્રંથ છે એમ જરૂર જણાશે.

૧. શરદાવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૮, પૃ. ૭૮૫-૬). હિમંતવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૮, પૃ. ૭૮૭-૯). શિશિરવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૨૦, પૃ. ૬૧૨-૫). વસંતવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૨૧, પૃ. ૬૨૧-૪). શ્રીધમ-વર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૩૭, પૃ. ૧૦૬૬-૧૧૦૦). વર્ષાવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૩૭, પૃ. ૧૧૦૧-૩).

૨. અદ્દમૂલપર્વતનગર વર્ણન (મ. ૧. ‘પીઠગંધ’ પૃ. ૧૧-૩.)

૩. મનુજગતિનગરી વર્ણન (મ. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૭)

૪. કર્મપરિણામના સંસારનાટકનું વર્ણન (મ. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૦-૨.)

૫. આગનું વર્ણન. તે વળતની લોકોનાં મનની સ્થિતિ (મ. ૭, પ્ર. ૨, પૃ. ૧૬૫૮-૯)

૬. સંસારજાલમાં બંધે ચક્રોનું વર્ણન (મ. ૭, પ્ર. ૮, પૃ. ૧૭૪૩-૪૩)

આમાં વર્ણનની નજરે જ ઉપરની હકીકત વિચારવાની છે. એનાં રહસ્યો કે ભાવાર્થો વિચારવાનો પ્રસંગ જુદો છે. અહીં કહેવાની હકીકત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપરનાં (તેમજ ખીન્નાં અનેક) વર્ણનો એવી સુંદર રીતે કર્યાં છે અને કલ્પનાચિત્રો એવાં સુંદર રજૂ કર્યાં છે કે એ વાંચતાં આપણે જાણે તે સ્થાન પર હાજર જ હોઈએ એમ આપણાં મન પર છાપ પડી જાય છે. જો આપણામાં કલ્પનાનો છાંટો પણ હોય તો આપણે બરાબર ચિત્ત-વૃત્તિને છેડે ઊભા રહી પ્રકર્ષ ને વિમર્શની જેમ આખી મોહરાયની આળસથી જોઈ શકીએ અને ઊડીને જૈનપુરમાં વિવેક પર્વતના શિખર ઉપર પણ જઈ આવીએ અને એ જૈનપુરના જીવવીર્ય સિંહાસનને અને તે પર બેઠેલા શાંતભૂતિ ધર્મરાજને (ચારિત્રરાજને) જોઈ આવીએ. જો આપણને ગ્રંથકર્તા આવી રીતે પોતાની સાથે રાખી શકે, એની મરજીમાં આવે ત્યાં એ આપણને લઈ જઈ શકે તો એનું વર્ણન સફળ છે અને એ સફળતામાં ' કાવ્યત્વ ' છે. કલ્પનાની લખ્યતા અતિ ઉચ્ચ હોય, પણ તે વાચકને અગ્રાહ્ય હોય કે કલ્પનાતીત હોય તો તે કાવ્ય સ્ખલનાત્મક છે. એ વિશિષ્ટ અભ્યાસીને લક્ષે ઊંચે ઉડાવે, પણ પ્રાકૃત જનતાને એ અનલિંગમ્ય હોઈ નિર્મથક છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પના અને તેમનાં વર્ણન અતિ વિશિષ્ટ હોવાં છતાં બહુ સાદાં અને પ્રાકૃત મનુષ્યની કલ્પનાને પણ ટેલાવનારાં હોઈ તેની સાથે જ લખ્ય કલ્પના કરનારને વિશિષ્ટ અસર ઉપજાવનારાં છે. આવું એવડું કાર્ય કઈ રીતે બની શક્યું હશે તેનો વિચાર કરવા સાથે તેનું પરિણામ જોઈએ એટલે આ ગ્રંથનું કાવ્યત્વ બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એમણે વર્ણનોમાં પ્રાણ મૂક્યાં છે. એમનાં વર્ણનો માત્ર વર્ણન ખાતર નથી. એમને વર્ણન ખાતર એક વાક્ય પણ લખવું નહોતું. એમણે સંસારીજીવની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે કે ' મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૂઢ અર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ' (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૮૦૦) એ હકીકત ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે એ જ પ્રતિજ્ઞા એમને વર્ણનમાં પણ જાળવવાની હતી અને સાથે તેમાં પ્રાણ પણ મૂકવા હતા. એમની નજરમાં એક પર્વત કે નદી, સરોવર કે વિમાન, મંડપ કે મંચો અથવા પદાર્થો નહોતાં. એ ડુંગ-

રના પ્રત્યેક પથ્થરમાં, પ્રત્યેક શિખરમાં તેમજ નદી કે અટવીમાં પ્રાણુ જોઈ રહ્યા હતા અને એ પ્રાણુ એમને કળાની નજરે અથવા કળા સાથે જતાવવા હતા. એ સિત્રા નદી જુએ તો એમાં માળવાની વિલાસિનીઓનાં કુચતટોને નદીના પ્રવાહ સાથે અફળાતા જતાવવામાં સાર્થકતા માનતા નહોતા, પણ એમના મનમાં સિત્રા એર હતી, માલવીઓ એર હતી, કુચતટો એર હતા, ભિર્મિમાળાઓ એર હતી અને આસ્કાલન એર હતાં. એ દરેકમાં જૂઠ્ઠા લાવો જોઈ રહ્યા હતા અને એ વ્યક્ત કરવાની એમનામાં તાકાત હતી. આમાં અન્ય કાવ્ય કરનાર ઉપર આક્ષેપ કરવાનો આશય નથી. મારો ઈરાદો શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક વર્ણનમાં રહેલ જૂઠ્ઠા લાવ વ્યક્ત કરવાનો અને તે લાવ જતાવતાં તેમણે કળાકાર તરીકે જે સફળતા મેળવી છે તે જતાવવાનો છે. એમણે અરઘટ ઘટ્ટી-દેંટ જોયો (પ્ર. ૭, પ્ર. ૪) અને આપણે પણ અનેક વાર જોઈએ છીએ, પણ એમણે એમાં શું જોયું તે વિચારવા જેવું છે; છતાં દેંટનું વર્ણન કળાકાર તરીકે જરા પણ એમણે નરમ પડવા દીધું નથી. એમણે દારુની શાળા-પીઠું જોયું (પ્ર. ૭, પ્ર. ૩.) તો ત્યાંથી પણ બોધ શોધી કાઢ્યો. સંસાર પરથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન દારુના પીઠામાંથી પ્રાપ્ત થાય એ તો કલ્પનાની અવધિ છે. વૈશ્યાવાડેથી શિખામણ લઈ આવનારની જેવી એ તો હર્લિલ વાત થઈ, છતાં એમને તો કોઈ પણ વસ્તુ તત્ત્વજ્ઞાનીની નજરે જોવી હતી એટલે એ ગાદ્યા ત્યારે જે વસ્તુ એમની નજરમાં આવી, તેનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે પણ ઘણી સફળ રીતે કર્યો છે.

મને એમ લાગે છે કે એક દિવસ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપાશ્રય બહાર નીકળ્યા હશે અને જે બનાવ અને તેમાંથી વૈરાગ્ય લેવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હશે. આપણે એક કલ્પના કરીએ. તેઓ ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં આગની ખૂમ પડી હશે, ઢોઝાઢોઝ ચાલી હશે, સમય સવારના પાંચ છ વાગ્યાનો હશે, તેઓશ્રી સ્વઃહિલ જતા હશે, આગળ ચાલતાં રાત્રે દારુ પી મસ્ત બનેલાના ચયેલા હાલહવાલ નજરે જોયા હશે, નગર બહાર નીકળ્યા ત્યાં અરુણોદય થઈ ગયો હશે, ખેતરમાં દેંટ રાત્ર થઈ ગયો હશે, સ્વઃહિલ કાર્યથી પરવારી પાછી ફરતા હશે, ત્યાં દરવા-

જાને નાકે મઠમાં ભોજનનો વ્યવસાય ચાલી રહેલો જોયો હશે, ખજારમાં વ્યાપારી લોકની ધમાલ જોઇ હશે, એમના તાત્કાલિક અસર થાય તેવા મગજ (impressionable brain) પર એ સર્વ ખનાવની છાપ પડી હશે અને પછી તેજ વખતે સાતમા પ્રસ્તાવના ખીલતી નવમા સુધીના પ્રકરણોની સંકળના કરી નાખી હશે.

છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગમાં અસાધારણ બળ છે, એમાં ઊંડું જ્ઞાન છે, જનસ્વભાવનો વ્યવહાર અભ્યાસ છે અને કલ્પનાની લબ્યતા સાથે હકીકતને મુદ્દાસર ચર્ચવાનું જોમ છે. આવી રીતે અસાધારણ જોમ લાવવા સાથે પ્રાણવાહી હકીકત ખનાવવાની તાકાતમાં તેમના અંતરું વિશિષ્ટ 'કાવ્યત્વ' છે. એ કાવ્યત્વને અંગે ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ પણ એટલો જ વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ભાવ બળવે છે તે હવે પછી આગળ વિચારવામાં આવશે. કાવ્યાત્મક વર્ણનમાં પ્રાણ મૂકવાની પદ્ધતિ અને ભાષા પરના અસાધારણ કાળૂને લઇને એમના અંતરું ગણના 'કાવ્ય' તરીકે ધરાવર થાય છે, એની પ્રતીતિમાં એમની કલ્પના અને વર્ણન તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે. તેમની વિચારદર્શનની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાળૂ તેમજ શૈલી પર વિચારણા આગળ થશે જેની ગણના પણ એમના અંતરું 'કાવ્ય' તરીકે ખતાવવાના વિભાગ તરીકે સમજી લેવાની છે.

આ અંતરુંમાં નવે રસની પોષણ છે તે ખતાવવાની જરૂર ન હોય. આખો અંતરું રસમય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર અહીંતહીંથી ચૂંટીને કાઢ્યાં છે તે પરિપૂર્ણ નથી, માત્ર દોરવણી કરવાપૂરતાં જ છે. એ વિચારતાં આ અંતરું મહાકાવ્ય છે એટલું ચોક્કસ જણાશે એ એનો આશય છે.

૧. નંદિવર્ધન અને વંગરાજના સુદ્ધવર્ણનમાં વીરરસની પોષણ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૧-૨.)
૨. હરિકુમારને ભરદરિયે સમુદ્રમાં નાખવાના પ્રયત્નનો પ્રતિકાર અને તેને મહારાજ્યત્રિહાસનની પ્રાપ્તિમાં અફળુતરસ જામે છે. (મ. ૬, પ્ર. ૭.)
૩. લડાઇ જીતી નંદિવર્ધન કુશાવર્તનગરમાં પેસે છે તે વખતે. કનકમંજરી સાથે એને તારામૈત્રક થાય છે અને તે પછી તે

રાત્રિએ તેની અને નંદિવર્ધનની જે વિરહ દશા વર્ણવી છે તેમાં ખરો શૃંગારરસ જામે છે. તારામૈત્રક પૃ. ૫૮૬ માં થાય છે અને વિરહદશા વર્ણન પૃ. ૫૯૮-૬૦૧ સુધીમાં કપિજલા કરે છે તે ખરેખર શૃંગારના પ્રખર કવિને ભૂલાવે તેવું છે. (પ્ર. ૩, પ્ર. ૨૪.)

૪. સાત પિશાચીઓનું આખું વર્ણન રૌદ્ર રસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૮, પૃ. ૯૯૪-૧૦૧૧.)

૫. મોહરાય ને ચારિત્રરાજના યુદ્ધના બે પ્રસંગો ધર્મવીર રસના નમૂના છે. પ્રથમ વર્ણન માટે જુઓ (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૯, પૃ. ૧૩૧૬-૭.) અને બીજા વર્ણન માટે જુઓ. (પ્ર. ૮, પ્ર. ૮, પૃ. ૧૬૩૭-૬.)

૬. હરિકુમારના મિત્રો મન્મથ, પદ્મકેસર, લલિત, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોલ જે ગૂઢ મરકરી અને વાતાંવિનાદ બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે તે હિન્દુ પ્રકારના હાસ્યરસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૧-૧૫૦૩.)

૭. તુંગશિખર ઉપર ખાલિશ અને કોવિદ ચઢે છે, કિતરનાં મધુર ગાન સાંભળે છે અને રસડોલનમાં પડી જતાં પકડાઈ જાય છે એ અદ્ભુતરસ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૨-૩.)

૮. વિવેક પર્વતપરથી અવલોકન કરતાં વાસવ શેઠના ઘરમાં આનંદસ્થાને એકદમ શોક થઈ જાય છે એમાં કરુણરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૮૦-૧.)

૯. વસંતરાજ લોલાક્ષના પ્રકરણમાં કુદરતનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં અદ્ભુતરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૯૨૧-૨૪.) એમાં સુરાપાનગોષ્ઠિનું વર્ણન આવે છે તે હાસ્યરસમાં પણ જાય છે. (પૃ. ૯૨૪.)

૧૦. લોલાક્ષ રાજાના ત્યારપછીના પ્રકરણમાં પ્રથમ નાચ વખતે હાસ્યરસ, ત્યારપછી મર્યાદાલંગ વખતે બીભત્સ રસ અને બન્ને ભાઈઓને લડાઈ થાય છે ત્યાં રૌદ્ર રસ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩.)

૧૧. ચિત્તસમાધાન મંડપની આખી રચના અને ચારિત્રરાજના ચાર મુખનું વર્ણન અદ્ભુત રસનું દષ્ટાંત છે (મ. ૪, પ્ર. ૩૩ પૃ. ૧૦૪૩ અને મ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૬-૬૩.).
૧૨. બુધસૂરિના ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શનમાં અદ્ભુત રસ અને ધર્મવીર રસની સહયોજના જણાય છે (મ. ૫, પ્ર. ૧૧ અને પ્રકરણ ૧૨.)
૧૩. બંદર ગુરુ કથાનકમાં બીભત્સ રસનો આવિર્ભાવ છે (મ. ૫, પ્ર. ૧૫.).
૧૪. મિથુનદ્વય અંતર કથામાં હાસ્યરસ અને અંદરઆને શૃંગાર રસની પ્રચુરતા જણાય છે (મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૮-૪૧૬.) અને તેમાં પ્રતિબોધકાર્ય સમક્ષ ત્રણ બાળકો નીકળે છે, તેમાંના છેલ્લાં બે બીભત્સ રસ પૂરો પાડે છે (મ. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૩.).
૧૫. અંતરંગ રાજ્યમાર્ગ-ઔદાસિન્ય રાજ્યમાર્ગથી માંડીને સમતા નામની યોગનાલિકા મુખીનો—અદ્ભુત રસનું દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૦૧-૮.)
૧૬. મનીષી નિષ્કમણોત્સવ અને દીક્ષા સમયનો પ્રતિબોધ શાંત રસનું લબ્ધ વર્ણન પૂરું પાડે છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૬ અને ૫૪૨ થી.)
૧૭. રિપુદારણને તપન ચક્રવર્તીના સેવકો કટકા મારે છે તે બીભત્સ રસ વર્ણન છે. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪ થી.)
૧૮. લોકોદરમાં આગનું પ્રકરણ વર્ણનમાં ભયાનક રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (મ. ૭. પ્ર. ૨.)
૧૯. દારુના પીઠાના વર્ણનમાં બીભત્સ રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (મ. ૭. પ્ર. ૩.)
- એ જ ધોરણે અરઘદ્વદીનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (મ. ૭. પ્ર. ૪.) ચાર વ્યાપારી વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (મ. ૭. પ્ર. ૬. અને ૭.) સંસારજાતરનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે (મ. ૭. પ્ર. ૮. અને ૯.)

૨૦. અરધદૃઘટી યંત્રના પ્રકરણમાં અદ્ભુત રસ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.)
૨૧. પાંચ કુટુંબીના લોજનના પ્રકરણમાં બીભત્સ અને રૌદ્ર થાંને રસ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫.)
૨૨. ચાર વ્યાપારીના કથાનકમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬ અને ૭.)
૨૩. શાંત રસ તો આખા ગ્રંથમાં ભરેલો છે, પણ નીચેના દાખલાનો માત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.
 - (ક) ઉત્તમ રાજ્યના પ્રકરણમાં શાંત રસની રેલમછેલ છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪.)
 - (લ) સ્વપ્નવિચાર પ્રકરણમાં શાંત સાથે અદ્ભુત રસ છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫.)
 - (ગ) હિમલયનની આખી યોજના અને પ્રતિબોધન રચના એ જ રસનો આવિર્ભાવ છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૦.)
 - (ઘ) બઠર શુરના કથાનકનો ઉત્તર વિભાગ અને ખાસ કરીને રાત્રે બાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે તે વિભાગ શાંત રસની ભાવનાથી ભરપૂર છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬.)
 - (ઙ) વિમળકુમારની દીક્ષાનો પ્રસંગ શાંતરસ પ્રગટ કરે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૦.)
 - (ચ) નિજવિલસિતઉદ્યાનપ્રભાવવર્ણન શાંત રસથી ભરેલું છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬)
 - (છ) મલવિલય ઉદ્યાનમાં વિવેક કેવળી દેશના આવે છે ત્યારે શાંત રસ જાગે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૦.)
 - (જ) પ્રથમ કુટુંબનું વર્ણન શાંત રસનું જીવન છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૨. પૃ. ૬૭૦.)
 - (ઝ) સદાગમ શાંત રસના જીવતા રૂપક છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૨ થી.)

(જ) નિપુણ્યકની દીક્ષા અવસરે શાંતરસ પ્રસરી રહે છે.
(પ્ર. ૧. પૃ. ૨૦૪.)

(ટ) લવજંતુ સદાગમની પર્યાલોચનાનું જે વર્ણન સ્પર્શન કરે
છે તે શાંત રસથી ભરપૂર છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૬-૮.)

આ તો સામાન્ય ઉપરટપકેની નોંધ છે. બાકી આખો ગ્રંથ નવ રસથી ભરેલો છે અને એને મહાકાવ્ય ગણવાનો દાવો એ ઉપરથી બરાબર સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપરના રસપ્રયોગના વર્ણન સંબંધી વ્યાખ્યાના ફેરફારને અંગે મતભેદ થઈ શકે તે પર ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે આખા ગ્રંથમાં નવે રસની પોષણા જૂબ થઈ છે. એ મુદ્દામાં મતભેદ પડવાનો મને સંભવ લાગતો નથી અને મારા મતે એને મહાકાવ્ય ગણવા માટે એટલી વાત પૂરતી છે.

૧૪. એ ગ્રંથ એપિક (Epio) ગણાય ?

પ્રથમ ‘ એપિક ’ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરીએ. એનો અર્થ કોશકારો “ વીરચરિત વર્ણન, મહાકાવ્ય અથવા વીરપુરુષધર્તિ-હાસ ” એમ કરે છે. અત્યારે ઈંગ્લીશ સાહિત્યમાં ‘ ઈલીયડ ’ (Iliad) નું લાપાવતરણ અને સંસ્કૃતમાં ‘ મહાભારત ’ ને એપિકની કક્ષામાં ગણવામાં આવે છે. એમાં એક જળરજસ્ત લડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે અને તેને અંગે નાયકના પરાક્રમનું વર્ણન સાથે હોય છે. એ ઉપરાંત કાવ્યની નજરે એમાં મહાકાવ્યના સર્વ ગુણો હોય છે. કેટલાક મત પ્રમાણે એવા ગ્રંથની લંબાઈ પણ ઘણી મોટી હોય એ વાત પણ અગત્યની ગણવામાં આવે છે. વીર રસને એમાં પ્રાધાન્ય આપેલ હોય છે અને કલ્પનાની ભવ્યતા અને ઉડ્યનો એવા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથાનો નાયક અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે. એના આખા ચરિત્રનું વર્ણન એના સુખથી કહેવરાવવામાં આવ્યું છે; અને તે પણ અસુક આશયને લક્ષમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. આશયને આપણે હાલ આ પ્રસ્તુત બાળતને અંગે જરા દૂર રાખીએ તો, એના ચરિત્રમાં લડાઈના વર્ણન સિવાય

ખીનું કાંઈ નથી. એની આંતર રાજધાનીમાં જે લશ્કર ગોઠવાઈ ગયા છે અને બન્નેના જળરા પડાવો મોરચા માંડીને પડેલા છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીના એક નાકા ઉપર મોહરાજના સૈન્યનો પડાવ જમાવ્યો છે અને ખીજી બાજુએ ચારિત્રરાજનો પડાવ જમાવ્યો છે.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં એમના પડાવનું વર્ણન જ કર્યું છે. એને આપણે સામસામા લશ્કરનું વર્ણન કહીએ એના પ્રકરણ ૬ થી ૧૮ સુધીમાં એક બાજુના (મોહરાજના) આખા લશ્કરને વર્ણવ્યું છે. એ જ પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ ૩૩ થી ૩૬ સુધીમાં ખીજી બાજુના ચારિત્ર-રાજના લશ્કર અને તેનાં સ્થાનાદિનું વર્ણન આવે છે. આ આખી યોજના ‘ એપિક ’ ની યોજના (plotting) ને અનુરૂપ છે.

મોહરાજ પોતાનું કાર્ય પ્રથમ મંત્રીદ્વારા સાધે છે. એ વિષ-યાભિલાષ મંત્રી પોતાના પાંચે બાળકોને-સ્પર્શન, રસના, દ્રાણ, ગ્રહુ અને શ્રોત્રને-એ કાર્યમાં યોજે છે. એ લડાઈની રાજનીતિમાં કૃતનીતિ બરાબર અનુરૂપ છે. એ પાંચે વિષયાભિલાષ સંબંધીજનોનું કાર્ય ત્રીજાથી સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી બરાબર ચાલે છે અને એ અંતરવાર્તા લડાઈના મામલાને અંગે જ થયેલી છે તે અંદરખાનેથી સુદાની અંતરવાર્તા સમજી ખ્યાલમાં રાખવી. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈના મોરચા મંડાય છે. ઓગણીશમા પ્રકરણમાં પ્રથમ ચારિત્રરાજનો સુભટ ઘવાય છે. લડાઈની પહેલાં કરવી જોઈતી ઘરમાં અંદરઅંદરની સલાહ, પોતાનાં બળની વિચારણા, સામાના બળની તુલના, લશ્કરી માણસોનો ભુસ્સો, વિનીત (Civilian) નો સંયમ અને ફતને મોકલવાની વાતો એ સર્વ લડાઈના મોરચા મંડાવાના પગરણો છે. ફતના સંદેશા લાંગી પડે છે, લડાઈ જતમે છે, નાયક પોતાના હાથમાં ન હોવાથી ચારિત્રરાજના લશ્કરમાં લંગાણુ પડે છે, નાશલાગ થાય છે અને આવી લયંકર લડાઈનાં મૂળ કારણ જેમ હુમેશાં તદ્દન નામના હોય છે તેમ સંતોષે લીધેલ વલણ તેની કારણભૂત જણાય છે. પ્રથમ લડાઈમાં ચારિત્રરાજની હાર થાય છે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં છ વર્ષના રાજ્યને અંગે મોહરાજના દરબારમાં અને ચારિત્રરાજના દરબારમાં જે વિચારણાઓ ચાલે છે, સલાહો લેવાય છે અને કાર્ય થાય છે તે સર્વ લડાઈનાં તંત્રના આવિર્ભાવો છે.

સાતમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈ વધારે આકરું રૂપ લે છે. મોહરાજને જણાય છે કે એમણે જાતે જ મેદાને જંગમાં ઉતરવું જોઈએ. એને જણાયું કે પોતાનો મિત્ર રાજા જ્ઞાનસંવરણ પાછો હાથ્યો છે, માટે શત્રુને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા વગર હવે છૂટકો નથી. પછી આખા લશ્કરને તૈયાર રાખ્યું અને પરિઘને સાથે લઈ મોહરાજ પોતે જ રણસંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧) મોહરાજની મદદે સાગર-પાલિકા-પરિઘ આબ્યા, છતાં એનું જોર નરમ પડતું જતું હતું એમ ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું, એટલે મહામોહરાજએ જાતે જ મહા આક્રમણ કર્યું (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫) અને એમાં એમણે પોતાના મિત્રરાજાઓ અને પોતાના આખા લશ્કરનો ઉપયોગ કરી નાખ્યો. આ અતિ આકરા આક્રમણમાં એ ફાલ્યો અને ચારિત્રરાજને છૂપાવું પડ્યું.

આઠમા પ્રસ્તાવનો પ્રથમ વિભાગ લડાઈનો જ છે. આઠમા પ્રકરણમાં ભયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે અને નવમા પ્રકરણમાં આખરે મોહરાજનો પરાજય થાય છે. આમાં દશ કન્યા સાથે લગ્ન, મુખોપલોગ વિગેરે સર્વ લડાઈના પેટામાં આવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો નાયકની અંતરંગ લડાઈની વાર્તા આખા ગ્રંથમાં આવે છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ૧૬ મા પ્રકરણમાં લડાઈને અંગે રાજનીતિના આખા શાસ્ત્રનું બહુ મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે. એમાં છ શુભો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદ્ય સિદ્ધિ, ચાર નીતિ અને ચાર રાજવિદ્યાનું જે મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે તેના વિસ્તારમાં લડાઈની સર્વ હકીકતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમાં સંધિ વિચિત્રતા પ્રસંગ અને સામ-દાનાદિ નીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦). એ ઉપરાંત દ્વત્રેયણુ, શત્રુ સંબંધી તપાસ, લશ્કરી ખાતાનો જુસ્સો, સ્ત્રીવીલિયનની ચારે બાજુની તપાસ, લશ્કર ઉપર દિવાની અંકુશની જરૂર વિગેરે અનેક લડાઈની વાતો અને ખુદ લડાઈ થાય છે તે સર્વ એ ગ્રંથની વીરરસ પોષણતા બતાવે છે. એ રીતે જોતાં લડાઈની હકીકતોથી આખો ગ્રંથ ભરપૂર છે એમ કહી શકાય. એના દાખલા આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે આખા ગ્રંથમાં ગમે ત્યાં જોવામાં આવશે તો ત્યાં અંતરંગ એને બાહ્ય સુદની વાતો પ્રચુર દેખાશે. ખુદ લડાઈના પ્રસંગોનો પાર નથી.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં આરિત્રરાજ અને મોહરાય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થાય છે; (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૧૬) ફરી વાર આઠમા પ્રસ્તાવમાં લયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે; (મ. ૮. પૃ. ૧૬૩૭) એ ઉપરાંત નંદિવર્દન અને વિલાકરનું યુદ્ધ પણ ઘણું સારું વર્ણવ્યું છે (મ. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૪) અને એક પ્રસંગે આકાશમાં યુદ્ધ પણ ઘણું મજાનું વર્ણવ્યું છે. (મ. પ. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૪-૭).

આ સર્વ શું બતાવે છે તે વિચારવા જેવું છે. વીરરસનું પ્રાધાન્ય આ અંથમાં હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી, પણ સર્વ રસો છે અને વીર રસને અંગે ધર્મવીર રસની પોષણા અદ્ભુત થઈ છે. કાપા-કાપી પૂરતી વીરરસની વાતો તો ઘણી આવે છે, પણ એમાં અઠાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રનું જે લયંકર યુદ્ધ મહાભારતમાં વર્ણવ્યું છે એટલું તો આવતું નથી. એપિકને અંગે અત્ર કંઈ કંઈ વસ્તુ છે તે બતાવી. તેનો નિર્ણય આપવાની જવાબદારી હું લઈશ નહિ.

એપિકને અંગે મહાકાવ્યત્વના ગુણ હોવા જોઈએ તે એમાં છ એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એમાં ઇતિહાસ જોઈએ તે એક જ નાયકનો છે એ કથાશરીર જોવાથી જણાય છે, એ એક જ ભવનો હોવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. એ અંથ લાંબો હોવો જોઈએ તો તેને માટે એટલું જ કે આ અંથ મહાભારત જેટલો મોટો તો નથી, પણ મીલ્ટનના પેરેડાઇઝ લોસ્ટથી તો જરૂર મોટો છે. એટલે લાંબાઈ એ જો 'એપિક'ત્વનું માપક હોય તો તેમાં ખાસ વાંધો જણાતો નથી.

એક હજી પણ વધારે અગત્યની વાત વિચારવા જેવી છે અને તે એ છે કે આખા ભાષાસાહિત્યમાં, પછી તે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કે કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય લઈએ એમાં, એક જ વ્યક્તિને અવલંબીને દુનિયાના સર્વ સારા અને ખરાબ ભાવોને દર્શાવનાર કોઈપણ પુસ્તક નહિ મળી આવે. એમાં વીરરસ હશે તો કરુણા નહિ હોય, મારામારી હશે તો સ્થિરતા નહિ હોય, દોડાદોડી હશે તો શાંતિ નહિ હોય, એક વાત વિસ્તારથી કહેવા જતાં સત્તર વાત રહી જશે, પણ સર્વ સારા ખરાબ મનોવિકાર અને ખાલ આંતરચનાને પુરુષાકાર આપી વ્યક્ત કરનાર કોઈ અંથ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. સર્વ

દશાને ચર્ચનાર ગ્રંથને ' એપિક ' કહેવાય કે નહિ, અથવા એથી એના એપિકપણામાં હોય તેથી પણ વધારે થાય છે કે નહિ તે વાત હું વિદ્વાનોની ચર્ચા ઉપર છોડું છું, પણ એક વાત તો જરૂર કહીશ અને તે એ કે અત્યાર સુધી આપણે અમુક ગ્રંથોને જ એપિક માનતા આવ્યા હતાં અને આપણે આપણા મતથી કેાઈ અપ્રચલિત ગ્રંથ માટે દાર જ બંધ કરી દીધા હોય એમ થવું ન જોઈએ. આપણને લાગે કે અમુક ગ્રંથ જે અત્યાર સુધી આપણા જાણવામાં નહોતો તે એપિક છે અને તેના તેવા હોવાની આપણી ખાતરી થાય તો માત્ર પૂર્વના અભિપ્રાયને ફેરવવાની અગવડ ખાતર એને વળગી રહેવાની જરૂર ન ગણાય. સંસ્કૃત ભાષાને અંગે શોધખોળો ઘણી અપૂર્ણ હોવાથી આપણે હજી પરિવર્તન કાળમાં છીએ. હજી અનેક ગ્રંથો આપણે અવગણ્યા નથી તેથી આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ ધારવું નહિ, અને યોગ્ય ગ્રંથ જણાય તો તેને અંગે વિચાર ફેરવવા પડે કે બાંધેલા નિર્ણયોમાં ફેરફાર (Modification) કરવા પડે તો તે વિનાસકોચે સ્વીકારવા.

મને આ ગ્રંથમાં એપિકના ઘણાં તત્વો લાગે છે એમ તો મારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી, પણ એ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય હું આપતો નથી. એ સંબંધમાં એપિકને અંગે અન્યત્ર કેવા વિચારો થયા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીશ અને છેવટનો નિર્ણય વિદ્વાનોને સોંપીશ.

૧૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો કથાગ્રંથ:—

કળાની નજરે એ ગ્રંથના રૂપક કથા, મહાકાવ્ય અને એપિક-પણાની વાત કરી. હવે ધર્મની નજરે જોઈએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાગ્રંથ છે. એમણે વાર્તાઓ જ લખી છે, છતાં એની ફૂલ-ગૂંથણીની કળા સાથે એ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે. વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથવાનું કાર્ય સર્વથી વધારે સુસ્કેલ અને અટ-પટું છે. આપણે એક સાદું ચરિત્ર લઈએ તો તેમાં જોવામાં આવશે કે તેનો લેખક મૂળ સુદો લક્ષમાં તો રાખે જ છે પણ પછી વાર્તા ચાલે ત્યારે તે વાર્તાની ધૂનમાં જરૂર તણાઈ જાય છે. આપણે ચંદ્ર રાજાને લેઈ ધમ્મિલનો રાસ બાંધીએ તો એમાં વાર્તાનો રસ ભ્રમતો પ્રગણર દેખાશે, પણ પછી શુભાવલીનાં સાહસોમાં કે ચંદના

કુકડાપણામાં અદ્ભુત રસની જમાવટ જ દેખાશે. ધમ્મિલના રાસમાં અગડદત્તનું ચરિત્ર ગેય કાવ્ય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ન કહી શકાય. ઉપમિતિના અંતઃકર્તાએ તો એના પ્રત્યેક વાક્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે અને ખૂબી એ કરી છે કે ઘોતામાં કે વાંચનારમાં જેટલી આવડત હોય તેટલું એ તત્ત્વજ્ઞાનામૃતનું પાન કરી લે અને નહિ તો અદ્ભુત વાર્તા તો ચાલી જ આવે. એમણે નીચેના વિષયો મુખ્ય લીધા છે પણ અંદરના વિષયોનો તો પાર નથી, કારણ કે એના પાત્રોની પ્રત્યેક ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા છે. પ્રથમ મુદ્દાના સિદ્ધાન્તોની રચના જોઇ જઇએ.

(અ) સંસારીજીવનું ચરિત્ર એટલે જૈન દર્શનના અભિપ્રાયે આત્માનો વિકાસક્રમ. એને એક નગરે Theory of Evolution કહી શકાય, પણ ઇવોલ્યુશનમાં દૃષ્ટિ સમષ્ટિ તરફ હોય છે અને અહીં દૃષ્ટિ પ્રત્યેક આત્માના વિકાસ તરફ છે. ઇવોલ્યુશનનો સિદ્ધાન્ત માનનાર સર્વદા આગળ પ્રગતિ જ દેખે છે અને જૈન વિકાસક્રમમાં બીજા વિરુદ્ધ બળોના સદ્ભાવે પશ્ચાદ્ગતિ પણ થાય છે એ જૈન નગરે વિકાસક્રમમાં અને ઇવોલ્યુશનવાદમાં મોટો તફાવત છે. દાખલા તરીકે ચોથા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (રિપુદારણુ) સાતમી નરકે જાય છે એ ઇવોલ્યુશનવાદને મતે અશક્ય છે. જૈન મતનો કર્મવાદ સમજતાં એ સ્પષ્ટ થઇ જાય તેવી હકીકત છે. પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (વામદેવ) પંચાક્ષપશુસંસ્થાન- (તિર્યંચ)માં જાય છે એ એનો પશ્ચાત્ક્રમ છે; અને સાતમા પ્રસ્તાવના સોળમા પ્રકરણમાં એ માછલો, વાઘ, બિલાડો થાય છે એ સર્વ જૈન નગરે વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવે છે. આ પ્રાણી અસલ અસંવ્યવહાર નગર (સૂક્ષ્મ નિગોહ)માં પડ્યો હોય છે ત્યાંથી એનો વિકાસ કોઇ વખત અકામ નિર્જરણે થઇ જાય અને લોકસ્થિતિ Loksthitigam of nature એ એને બહાર નીકળવા વારો આવે ત્યારે એ અત્યંત અબોધ (ભયંકર અજ્ઞાન) અને તીવ્ર મોહોદયના પંજમાંથી છૂટી સંવ્યવહાર નગરે આવે. એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ફરે, એમ કરતાં એને બે ઈન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, ત્રણ થાય, ચાર થાય. આ વિકલેન્દ્રિય દશામાં અથડાતાં કુટાતાં એ વળી પંચાક્ષપશુસંસ્થાને આવે એટલે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ થાય.

એ વળી પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા જળચર, સ્થળચર અને ખેચરના ભેદોમાં જાય. એમ કરતાં એ મનુષ્ય થાય. પંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં પુણ્યોપાર્જન કરે તો દેવગતિમાં જાય, પાપ કરે તો નરકગતિમાં (પાપીપંજરમાં) જાય. આવી રીતે રણડપટ્ટી થયા કરે છે અને પ્રાણી વાસના કર્મ (અથવા સ્વોપાર્જિત કાર્યનાં પરિણામો) નાં ફળો ચાખતો ચારે તરફ રણડયા કરે છે. છેવટે એ ખરાબર વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી ત્યાગ કરે, વિવેકપૂર્વક સ્વમાં ઉતરે અને પરને દૂર કરે તો એનો મોક્ષ થાય છે. આ આખા વિદ્વાસક્રમના માર્ગોને જતાવવાનો આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મને જણાયો છે. એ નજરે જોતાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે.

(આ) જોનાના મૂળ ગ્રંથોમાં તેમજ ત્યારપછીના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ મજબૂત અને બહુ ઊંડાણમાં ઉતરીને ચર્ચાયેલો છે. એના મુખ્ય આઠ વિભાગો: જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, જોત્ર અને અંતરાય છે અને એ પ્રત્યેકના પેટા ભેદો કરતાં ૧૫૮ થાય છે. (જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ) એ પ્રત્યેકનું કાર્ય શું છે અને પ્રાણીને એ કેવી રીતે સંસારમાં જકડીને બાંધી રાખે છે એની બહુ વાતો અનેક ગ્રંથોમાં જૈન ઋષિ મુનિઓએ કરી છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મો છે અને બાકીના બીજાં ચાર અઘાતી છે. સર્વે સંસારમાં રણડાવનાર છે અને એ સર્વમાં રાજાનું સ્થાન મોહનીય કર્મને છે. એ કર્મો કેવી રીતે કામ કરે છે અને પ્રાણીને એના સ્વભાવ ધર્મોમાં કેવી રીતે જબા દેતા નથી અને જાય તો કેવા પ્રયત્નોથી એને પાછો પોતાને ત્યાં ખેંચી જાય છે—એ સર્વ ખેંચતાણુ ખરેખર સમજવા જેવી છે. કર્મના સિદ્ધાન્તને આ પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ખીલ્યો છે. એટલા માટે બીજા પ્રસ્તાવની શરૂઆત જ કર્મપરિણામ રાજાના વર્ણનથી થાય છે. એ મહાબળવાન રાજાનું તેજ, એનું બળ, એનો પ્રચંડ પ્રતાપ અને એનો નાટક જોવાનો શોખ—એ સર્વ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું, પણ રૂપકથી ભરપૂર અને ખરાબર યોગ્ય છે. કર્મના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનનો હિંદુ ઉપયોગ અને આવીર્ભાવ પ્રમત્તતા નહીંના કાંઠા પર ચિત્તવિશ્લેષ મંડપમાં થાય છે અને એની પરાકાષ્ઠા કર્મપરિણામ અને ચારિત્રધર્મરાજની લડાઈમાં

આવે છે. એમાં બન્ને પક્ષની હાર જીતનાં ક્યાં ક્યાં કારણો પ્રવર્તે છે એના પેટામાં આખો કર્મનો સિદ્ધાન્ત ગ્રંથકર્તાએ ચર્ચ્યો છે. આખા પુસ્તકમાં કર્મની ચર્ચા, કર્મના કાર્યની ચર્ચા, કર્મના આવિર્ભાવોની ચર્ચા એટલી છે કે એનો એક સ્થાને કે એક પ્રકરણમાં નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી. આખો ગ્રંથ કર્મના સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-પાદન કરનારો છે એમ કહેવામાં જરાપણ વાંધો નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે એમ બતાવતાં જૈન સિદ્ધાન્તની નજરે એમાં કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ફૂલગૂંથણી બતાવી.

(૬) આત્મા કર્મથી આવૃત્ત હોવા છતાં એની મૂળ સ્થિતિમાં એ સર્વ કર્મથી પર રહી મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે, એની શુદ્ધતા સોનાની શુદ્ધતા માટી સાથે હોવા છતાં સત્તાગતે રહેલી છે પણ પ્રયત્ન કરીને પ્રકટ કરવી પડે છે તેવા પ્રકારની છે. એ હકીકત બતાવવા ચારિત્રધર્મરાજ અને મોહરાયનાં યુદ્ધો વર્ણવ્યાં છે. આત્માની મૂળ શુદ્ધતા બતાવવા અને એનો મોક્ષ થઈ શકે છે અને તે તેનાથી જ સાધ્ય છે એ હકીકતની કળાની નજરે આખા ગ્રંથમાં ગૂંથણી કરી છે. મનુષ્યત્વમાંથી દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે Rising of manhood to Godhood એ આખી વાર્તાનો આંતર-પ્રવાહ (undercurrent) સર્વત્ર પ્રસરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની મુદ્દાસર વાત કરવામાં આખા ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ રહસ્ય વધારે ઊંડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ય છે. એનું ખાસ વર્ણન સાત રાક્ષસીના દોરનું પ્રકરણ લખી (મ. ૪. પ્ર. ૨૮) તેનાથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય અને થાય ત્યારે શું થાય એ તેના પછીના પ્રકરણમાં (મ. ૪. પ્ર. ૨૯) બતાવ્યું છે અને એનો તાદૃશ્ય ચિતાર બાળ અને મનીષી રમતા હતા તે વખતે સંતોષથી કંટાળેલો સ્પર્શન લવજંતુના સંગ-ધ-લંગથી ફાંસીએ લટકાતો હતો ત્યાં જોવામાં આવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩) આ ખાસ મુદ્દામ હકીકત છે, અને બહુ કળાપૂર્વક લગભગ દરેક ઈદ્રિયો-ના પ્રસંગમાં એને ગૂંથી છે, અને એ ઊંડા ઉતરવાથી જ સમજાય તેવી છે. આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રકરણ ૨૨ માં આ તત્ત્વજ્ઞાન પરાકાષ્ટાને પામે છે. મનુષ્ય દેવ થઈ શકે છે અને સર્વસુકૃત થઈ શકે છે એ તત્ત્વરહસ્યની ગૂંથણી કરી આ કથાને તત્ત્વજ્ઞાન કથા બતાવી છે.

(ફ) કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણોની હાજરીની જરૂર છે : કાળ, સ્વભાવ, લવિતવ્યતા, કર્મ અને પુરુષાર્થ. અમુક વસ્તુ થવાનો અથવા બનાવ બનવાનો સમય પાડવો જોઈએ, એમ થવાનો જોનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ, એમ થવું સંલવિત હોવું જોઈએ, તદોગ્ય પૂર્વક્રિયા થયેલી હોવી જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આ પાંચ સમવાયી કારણોની ઘટના ઘણી વિલક્ષણ રીતે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. કર્મની સત્તા બતાવવા એને સર્વનો ઉપરી રાજા (કર્મપરિણામ) બતાવ્યો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨.) એને અનંત પુત્રો હોવા છતાં એને અપુત્રીઆ તરીકે જાહેર કર્યો અને એની સ્ત્રી કાળપરિણતિને એ જ પ્રકરણમાં વંધ્યા બતાવી. બન્નેને નાટક જોવાના શોખીન બતાવ્યા. લવિતવ્યતાની ચોજના સંસારીજીવની સાથે તેની પત્ની તરીકે કરી દીધી. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭). એ લવિતવ્યતા આખા ગ્રંથમાં વારંવાર જોળીએ (એક-લવવૈદ્ય) આપે છે તે, તે લવમાં લોગવવા ચોગ્ય કર્મોનો સમૂહ છે (પૃ. ૩૩૦). સ્વભાવને માટે લોકસ્થિતિ નામના પાત્રની ઘટના કરી છે અને શરૂઆતમાં તન્નિયોગ દ્વંત્ર પછી એ જ કાર્ય બજાવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) અને પુરુષાર્થને કોઈપણ રૂપક આપ્યું નથી તે બહુ અર્થ-સૂચક વાર્તા છે. એનું બરાબર સ્થાન પ્રભોધનરતિ આચાર્યના ઉપદેશ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૯૧) માં સ્પષ્ટ આવે છે. આ સર્વ કાર્ય થાય છે તેના અંતરમાં પુરુષાર્થ જ છે. કર્મને ઉપજાવનાર એ જ છે અને એ કર્મના ચૂરા કરનાર પણ એ જ છે. આ પાંચ સમવાયી કારણોને બહુ યુક્તિપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કથારૂપે ગૂંથી દીધા છે. દરેક લવ પૂરો થાય ત્યાં નવી જોળી આપવાની પદ્ધતિ નૂતન છે, અને તેથી જ એ ગ્રંથકર્તાની અજબ કળા બતાવે છે. આ રીતે પાંચે કારણોને ઠળાપૂર્વક ગોઠવી દઈ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે.

(ડ) ગ્રંથકર્તાએ જોયું કે સંસારમાં ઘણી વખત અતિ પાપી માણસો સુખ લોગવતાં દેખાય છે. સારા માણસો હેરાન થતાં દેખાય છે-તે વાતનો પ્રકટ ખુલાસો થવાની જરૂર છે. એટલા માટે કર્મપરિણામ મહારાજને રાજાધિરાજના સ્થાનકે રાખી તેમણે દરેક જન્મ પ્રસંગે સંસારીજીવની સાથે ‘ પુણ્યોદય ’ મિત્રનો જન્મ બતાવ્યો છે. એનો પ્રથમ નામ નિર્દેશ સંસારીજીવ.

મતુજગતિએ જવા નીકળે છે ત્યારે થાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૩૨૮) પછી નંદિવર્ધન સાથે જ એનો જન્મ થાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫) પણ એ નંદિવર્ધનના પાપાચારથી પાતળો પડતો જાય છે. નંદિવર્ધન એને ઝોળાળતો નથી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૪.) અને આખરે પુણ્યોદય કંટાળીને ચાલ્યો જાય છે (પૃ. ૬૩૬). આ સર્વ બાબત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી જ રીતે વળી એને પુણ્યોદય સાથે મૈત્રી થાય છે (પૃ. ૬૮૬) અને રિપુદારણ તરીકે એ રાજસભામાં આવે છે ત્યારે પુણ્યોદય પાતળો પડી જાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૭). પછી એ વધારે વધારે પાતળો પડતો ગયો છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૦) એવી જ રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવ સાથે પુણ્યોદયનો જન્મ થાય છે (પૃ. ૧૧૪૨). આવી રીતે પુણ્યોદયનો દરેક પ્રસંગે સાથે જન્મ, અધમ કાચો થતાં તેનું દુર્બળ થવું અને તે દૂર થતા સંસારીજીવ પર પડતી વિપત્તિઓ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પુણ્યોદય એક મહાતત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા રજૂ કરવા નિર્માયેલ અંતરંગ પાત્ર છે. આ પુણ્યોદયનું કાર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક નાના મોટા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવા ઉપરાંત અંધકર્તાએ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બે આખાં પ્રકરણો લખ્યાં છે. જુઓ સદર પ્રસ્તાવનાં પ્રકરણ ૫ અને ૬. એમાં કનકોદર રાજાને સ્વપ્નમાં ચાર પુરુષો આવે છે અને કુલંધરને સ્વપ્નમાં પાંચ પુરુષો આવે છે. એ નિમિત્ત લઈને સાર્વભૌમ મહારાજા કર્મપરિણામના સેનાપતિ તરીકે પુણ્યોદય અને પાપોદયને બતાવ્યા છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૦૬-૭) અને ત્યાં પુણ્યોદયનું કાર્ય બહુ વિસ્તારથી બતાવવા માટે લગભગ પુણ્યોદયના અનેક પ્રસંગોના તેમજ પાપોદયનાં અનેક પ્રસંગોના દાખલા આપી આ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચો છે અને છેવટે જીવની પોતાની યોગ્યતાનું એ સર્વને અંગે શું સ્થાન છે તેનું ત્યાં જ વર્ણન કર્યું છે. આ પુણ્યોદય મિત્રનો સહજન્મ અને એની શક્તિ અને એનું કાર્ય આખી કથારચનામાં ઓતપ્રોત વીંટળાઈ રહ્યું છે એ આ અંથને તત્ત્વવાર્તાનો અંથ બનાવે છે.

(ક) આત્માનો પરભાવ ન મનાય તો અનેક હકીકત ખુલાસા વગરની જ પડી રહે છે. અંતે જે લાલાલાલ-સંયોગ

વિયોગ થાય છે તેની પછવાડે કાંઈ કારણ મળી આવતું નથી, પણ પૂર્વકૃતકર્મનો સિદ્ધાંત જેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ પરલવમાં આત્માનું ગમન ઉપયોગી છે અને એ માનવાથી કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ નામનાં જે મોટાં દુષણો દૂર થઈ જાય છે. તે આખી કથામાં સંસારીજીવનાં ગમનાગમનદ્વારા બહુ ગૂઢ રીતે દર્શાવી દીધું છે.

(ક્ર) જ્યારે જ્યારે ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ચરણકરણાનુયોગને અંગે પ્રથમ સર્વવિરતિપણાનો ઉપદેશ આપવો અને તેમાં જેની અશક્તિ હોય તેને માટે પછી શુદ્ધસ્વધર્મ બતાવવો. મોક્ષમાં જવાની બન્ને માર્ગમાં યોગ્યતા છે, છતાં વધારે નજીકનો ત્રીધો અને સરલ માર્ગ તો સર્વવિરતિપણાના સ્વીકારમાં જ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિમ્નુદ્ધયક પોતાનું ઠીકરું રાખીને ત્રણ ઔપધ લેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં પણ તેને પ્રથમ ઉપદેશ તો ઠીકરાને ત્યાગ કરવાનો જ આપવામાં આવે છે. ત્યાં ધર્મબોધકર સ્નેહપૂર્વક જે ઉપદેશ આપે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (મ્ર. ૧. પૃ. ૧૫૬-૭) અને પછી પૃ. ૧૬૭ માં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવતાં પ્રથમ સર્વવિરતિનો ઉપદેશ શ્રી માટે આપવો તેની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનીષીને સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, અરિદમનને પણ સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે (મ્ર. ૩. પ્ર. ૩૩), બુધસૂરિના આખા ઉપદેશમાં એ જ આશય છે, એમણે જે પ્રતિબોધ રચના કરી, ઉગ્ર દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું (પ્રસ્તાવ ૫. પ્રકરણ ૧૧ અને ૧૨) અને છેવટે ધવલરાજ અને વિમલકુમારની દીક્ષા થઈ ત્યાં પણ એ જ સુદો રજૂ થયો છે. (મ્ર. ૫. પ્ર. ૨૦); ૫૬-પુરુષકથાનકમાં પાંચમા પુત્ર ઉત્તમનું રાજ્ય ત્યાં જ લઈ જાય છે (મ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪) અને તે એ જ કારણે રાજ્ય તજી દીક્ષા લે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો એ જ સુદાને ઉદ્દેશીને રચાયા છે અને શુણ્વધારણુ દશ કન્યાને પરણે છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ સુખ લોગવે છે ત્યાં પણ એ જ સુદાની રચના થઈ છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૭). મતલબ સર્વવિરતિપણાના ઉપદેશની મુખ્ય અગત્ય આખા ગ્રંથમાં વિસરાઈ નથી. એ વાર્તા તત્ત્વજ્ઞાનની ન કહેવાય પણ ચરણકરણાનુયોગને અંગે શાસ્ત્રાદેશ અથવા નિયમન કહેવાય,

અને વિસ્તૃત અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ તો શાસ્ત્રવાર્તા કે તત્ત્વવાર્તા પણ કહેવાય.

(ઋ) આખા ગ્રંથમાં એક બીજી વાર્તાનો ગુપ્ત પ્રવાહ ચાલે છે; તેનું રહસ્ય બે વાક્યમાં આવી જાય છે અને તે એ છે કે “ પરિણતિની નિર્મળતા કરવી અને સ્વપરનું વિવેચન વિવેક-પૂર્વક કરી સ્વને આદરવું અને પરને તજવું. ” જેન આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો આ સાર છે. આખા શાસ્ત્રનું રહસ્ય એક વાક્યમાં રજૂ કરવું હોય તો ઉપરના વાક્યમાં તેનો બરાબર સમાવેશ થઈ જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતા કરવી એટલે ચિત્તવૃત્તિને મેલ વગરની ચોખ્ખી રાખવી અને આત્માની નજરે એનું પોતાનું શું છે ? એની સાથે રહેનાર શું છે ? એને લાલ કરનાર શું છે ? એ બરાબર ચોખ્ખાવું અને તેમાં પણ એના તાત્કાલિક અથવા વિભાવિક મુખ સગવડની નજરે ન જોવું પણ પરિણામે લાલ ક્યાં છે તે જોવું, અને જોઈને એને ખરે લાલ કરનાર એની વસ્તુ હોય એને આદરવી, તેમજ પરલાવનો, પરસંબંધનો, ઉપરઉપરના સ્નેહીઓનો કે અનિત્ય સંબંધોનો ત્યાગ કરવો. આમાં રાગ, દ્રેષ, રતિ, શોક, લય સર્વ પરલાવમાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે સંસારીજીવે પરલાવમાં રમણતા કરી છે ત્યારે ત્યારે એનો પાત થયો છે. અસ્તાવ આઠમાના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સુસ્થિત મહારાજની ત્રિકાળ સ્પષ્ટ આસા પૃ. ૧૬૧૪ માં બતાવી છે તેમાં એ જ વાત છે. સંસારીજીવનો પ્રત્યેક વખતે અધઃપાત આ નજરે જોવા યોગ્ય-વિચારવા યોગ્ય છે, પણ મારા મતે એની પરાક્રાષ્ટા આઠમા અસ્તાવના દશમા પ્રકરણમાં થાય છે. ત્યાં એ આચાર્ય બને છે અને પછી એને ગૌરવ થાય છે, એ અભિમાને મટે છે અને લણેલું ભૂલે છે; (પૃ. ૧૬૬૨-૩) તેથી છેવટે એનો જજરો પાત થાય છે અને એ એકાક્ષનિવાસ નજરે પહોંચી જાય છે. આ લણેલાનો અધઃપાત જજરો છે અને પરલાવરમણતાનું અતિ વિશિષ્ટ દષ્ટાન્ત પૂરું પાડી અજબ રીતે તત્ત્વવાર્તામાં રમણ કરાવે છે.

બાકી તત્ત્વવાર્તાના નાના પ્રસંગોનો તો પાર નથી. ઉપરની બાબતોનો પ્રવાહ તો આખા ગ્રંથમાં ચાલે છે એટલે એને તારવી કાઢી ઉપર જુદી બતાવી; બાકી નાની નાની તત્ત્વવાર્તાઓથી તો આખો

ગ્રંથ ભરેલો છે. એને તારવવાની જરૂર જણાતી નથી છતાં કેટલીક મુદ્દાની વાત જોઈ લઈએ. આ નીચેનું પત્રક પરિપૂર્ણ નથી, ઘણું અધૂરું છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગની વાતો આવશે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અર્થમાં એ જાન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી એ પત્રક તત્ત્વજ્ઞાનના શિર્ષક નીચે જ આપી દેવામાં આવ્યું છે.

૧. જ્ઞાન-દર્શન-આચિત્રના આરાધનથી મહારાજ્ય પ્રાપ્તિ. (મ. ૧. પૃ. ૧૬૬.)
૨. સાધુની નિઃસ્પૃહતા (મ. ૧. પૃ. ૧૨૫.)
૩. અધિકારીના મુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, અસાધ્ય વિભાગ. (મ. ૧. પૃ. ૧૭૭-૯.)
૪. સંશયયુક્ત હકીકત હોય ત્યાં કાળક્ષેપ કરવો. (મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૭.)
૫. સ્પર્શનમુખની લાલસામાં મર્યાદાનો ત્યાગ (મ. ૩. પ્ર. ૮) તેમજ (મ. ૩. પ્ર. ૧૩)
૬. ચાર પ્રકારના પુરુષો. (મ. ૩. પ્ર. ૮.)
૭. અપ્રમાદ ધનનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (મ. ૩. પ્ર. ૧૪.)
૮. મનુષ્ય ભવની ફર્લભતા. (મ. ૩. પ્ર. ૩૧.)
૯. ગાદ્ય, અંતરંગ અને આગંતુક ત્રણ કુટુંબો. (મ. ૩. પ્ર. ૩૨.)
૧૦. હિંસાની અસરથી થતો રણકપાટો. (મ. ૩. પ્ર. ૩૪.)
૧૧. કુદૃષ્ટિની અસર બતાવતાં પાખંડીની ગણના. (મ. ૪. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૬-૬૦.)
૧૨. રોનેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ, કામરાગ. (સદર.)
૧૩. સાત રાજાનું સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ. મૂળ ઉત્તર પ્રકૃતિ. (મ. ૪. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૮૬૫.)
૧૪. સાત પિશાચીની યોજનામાં મુખ્ય પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનો સમાવેશ. (મ. ૪. ૫-૨૮ પૃ. ૧૦૧૧ નોટ.)

૧૫. અવશ્ય ભાવીભાવ-પરિપાટીની વ્યવસ્થા. (અ. ૪. પ્ર. ૨૯. પૃ. ૧૦૧૪-૬.)
૧૬. ૫૬ દર્શનના નિવૃત્તિ માર્ગો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૧.)
૧૭. દાન-શીલ-તપ-ભાવ-ચારિત્રરાજનાં ચાર મુખો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૬-૬૩.)
૧૮. ચારિત્રરાજના સામાયિકાદિ પાંચ મિત્રો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૬૪-૫)
૧૯. ચતિ ધર્મના દશ મનુષ્યો. વિભાગ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૫, પૃ. ૧૦૬૭-૭૭)
૨૦. ગૃહિધર્મના બાર મિત્રો-વિભાગ. (સદર પૃ. ૧૦૭૮-૮૬.)
૨૧. ચતિધર્મમાં સંતોષનું સ્થાન. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬ પૃ. ૧૦૯૩.)
૨૨. દેવપૂજનમાં જુદી જુદી મુદ્રાઓ. (અ. ૫, પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૨.)
૨૩. સજ્જન પુરુષોની મહાનુભાવતા-સૌજન્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૭.)
૨૪. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-પાપાનુબંધી પુણ્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૨૦.)
૨૫. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ છતાં સુખનો અભાવ. (અ. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૭.)
૨૬. આત્મિક ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગતિના માર્ગો. (અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૭૬-૮૦.)
૨૭. આત્મકથા કરવાનો નિષેધ ક્યારે કરાય? (અ. ૫. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૨૮૪.)
૨૮. દર્શનમાં જુસ્સો, બોધમાં ઠરેલપણ. (અ. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૧૩.)
૨૯. સજ્જનને કદમાં પાડવાના ઉપાયથી તેને ઊલટો લાભ. (અ. ૬. પ્ર. ૭.)
૩૦. લોભીની ઇચ્છા લાભ મળે વધતી જ નાય છે. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬-૮૧.)
૩૧. ધનેચ્છુના ફાંફા. (અ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૬-૮.)
૩૨. સુખદુઃખનું કારણ રાજ્ય. એના પ્રયોગો. (અ. ૬. પ્ર. ૧૦ અને ૫૪.)
૩૩. અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાય અને રાજ્યમાર્ગોનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (અ. ૬. પ્ર. ૧૪.)
૩૪. ત્રિપદી જ્ઞાનથી સિદ્ધાન્ત રચના. (અ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૪.)

૩૫. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય સ્વરૂપ (મ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૭-૮.)
૩૬. ચોત્રીશ અતિથયનું સ્વરૂપ. (મ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૨૧-૪.)
૩૭. ધર્મતીર્થની તીર્થકરકૃત યોજના (અલંકારિક) (મ. ૭ પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૬૨.)
૩૮. દાડ પીનારાના શિર્ષક નીચે સર્વ સંસારીજીવ વર્ણન. (મ. ૭. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૬૬૮-૭૧.)
૩૯. સંસાર સન્નિપાત અને ઉન્નાદના આળા. (અલંકારિક) (મ. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૬૪-૫.)
૪૦. પરલાવરમણતા અને સંયમ ચારિત્ર. (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬-૭.)
૪૧. શ્રાદ્ધધર્મ અને સાધુધર્મની માર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાય. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૩.)
૪૨. બુદ્ધિના આઠ ગુણો, શિક્ષા સ્વાધ્યાયાદિ મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો. (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૬ થી.)
૪૩. ચિત્તવાનરને લય. (અલંકારિક) (મ. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૭ થી)
૪૪. ખરું મુખ કયારે પ્રાપ્ત થાય ? અતિ મુંઢર શ્લોકદશક. (મ. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૪.)
૪૫. પરિગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેનું જોર. (મ. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩.)
૪૬. મહામોહના પોતાના લક્ષકરની અને મહદગાર લક્ષકરની શક્તિ. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૩ થી.)
૪૭. સદ્ગોષ્ઠની સલાહમાં દર્શન-જ્ઞાનને સ્થાન. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫.)
૪૮. સદાગમનું જોર અને ગેરહાજરી-તકાવત. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૨ થી.)
૪૯. પ્રજાજ પુણ્ય જાગતું હોય ત્યારે સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૦.)

૫૦. ચક્રબ્રમણમાં દુઃખ-સાધુતામાં મુખ. (મ. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૮ થી.)
૫૧. દશ કન્યાપ્રાપ્તિ ઉપાય, અદ્ભુત વર્ણન. (મ. ૮. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૮૨૧-૬.)
૫૨. દશ ચતિધર્મો. નવ કન્યા. શુભ લેશ્યા. (મ. ૮. પ્ર. ૭ અને પ્ર. ૮.)
૫૩. અષ્ટ માતૃકા. પ્રવચન માતા. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૮૪૭-૮.)
૫૪. સમન્ત પદ્મ ભૂલે, જાણકાર પણ રખડે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૮૬૦-૧.)
૫૫. અકુશળ-દ્રવ્ય, પાપકર્મ વર્ગણા. (મ. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૬૮.)
૫૬. જ્ઞાનની આશાતનાથી વૈરાગ્ય થતો અટકે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૧૮-૬.)
૫૭. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં કરોડો લવનાં ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મોનો નાશ કરે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૨૧-૨૨.)
૫૮. ઉપશમ શ્રેણી, (મ. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૭.) ક્ષપકશ્રેણી. કેવળી સમુદ્ધાત. શૈલેશીકરણ. (સદર)
૫૯. તપોવિધાનથી ચીકણાં (નિકાચીત) કર્મોનો નાશ. (મ. ૮. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૨૦૩૫.)

આ તો ઉપર ઉપરથી પૃષ્ઠો ફેરવી જઈ લખેલ યાદી છે, ખાત્રી શાસ્ત્રની અનેક વાતો અંદર એવી રીતે કર્તાએ ગૂંથી છે કે કેટલીક વાર તો આપણે જાંઝા ઉતરીએ નહિ તો તેનો ખત્તો પણ ન લાગે. જેમ જેમ શાસ્ત્રનો બોધ વધારે તેમ તેમ એના પ્રત્યેક વિભાગમાં, પ્રત્યેક પ્રકરણમાં અને પ્રત્યેક વાક્યમાં ગર્ભિત આશય અને શાસ્ત્રનાં જાંઝાં રહસ્યો માલુમ પડી આવશે. એનો કેટલોક સ્ફોટ નીચે નોટમાં કર્યો છે, પણ ઘણો આધાર તો વાંચનારના પોતાના જ્ઞાન ઉપર અને વિચારણા ઉપર જ રહે છે. એમાં ખરી ખુળી એ છે કે શાસ્ત્રની વાતો આવી રીતે કરવા છતાં કોઈપણ જગ્યાએ કથાની લબ્યતા અને રસને ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. ગ્રંથકર્તાનો આખા વિષય ઉપર કેટલો અદ્ભુત કાબૂ હશે એનો ખ્યાલ કરાવવા માટે આ

એક જ વાત બસ છે. આ સર્વ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે આ તત્ત્વ-વાર્તાનો ગ્રંથ છે. ‘ તત્ત્વ ’ શબ્દમાં અહીં સુવિહિત આગમ અને ખાસ કરીને તેમાંનો દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણકરણાનુયોગ સમજવાનો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૧૬. પ્રવચન શૈલીનું ચુસ્ત અનુસરણ :—

કથાનો રૂપક ગ્રંથ હોવા છતાં અને કાવ્યની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં ગ્રંથકર્તા કોઈપણ સ્થાને શાસ્ત્રશૈલી ચૂક્યા હોય તેવું જણાતું નથી. એમના ગ્રંથ ઉપર ત્યારપછી અનેક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યા છે, વ્યાખ્યાનમાં એ ગ્રંથ વાંચ્યો છે, એના દૂંઠ સાર સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં થયા છે, એનાં અનુકરણ થયાં છે, એનાં મુદ્રણો થયાં છે; પરંતુ તેમના એક પણ વાક્યને શાસ્ત્ર-શૈલીની વિરુદ્ધ બતાવવાની કોઈએ સૂચના સરખી પણ કરી નથી.

શાસ્ત્રશૈલીનો ભંગ કેમ કરવો પડે તે વાત કરીએ એટલે આ વાતની મહત્તા સહજ સ્પષ્ટ થઈ જશે. ત્યારે એક લેખક કથા લખવા બેસે છે ત્યારે એના મનમાં કથાની દૃષ્ટિએ જમાવટ કરવાની ચિંતા હોય છે એટલે એ તો પોતાના કાર્યમાં ચાલ્યો જાય છે, પછી તેટલા ખાતર કોઈ વાર મૂળ વાતને ક્ષતિ આવી જાય કે નવા પ્રયોગો દાખલ કરવા પડે તો ‘ કવીનાં નિરંકુશત્વમ્ ’ ના બોલાં નીચે એતું એ કાર્ય નભાવી લેવું પડે છે. એ તો સાધારણ કથા-કથનકારની વાત થઈ, પણ અહીં તો અંતરના ભાવોને બોલાવવા હતા, તેમને જીવતા હાલતાચાલતા કરીને તેમની પાસે કામ લેવાનું હતું, છતાં શાસ્ત્રશૈલીને કોઈ પણ જગ્યાએ વાંધો આવવા દીધો હોય એમ મને જણાયું નથી. વિકાસક્રમના માર્ગમાં જ્યાંસુધી પ્રાણી નિશ્ચાત્વ દશામાં છે ત્યાંસુધી તેને તેવો જ ચીતર્યો છે. એ આગળ વધે છે ત્યારે એનામાં દ્રવ્યશુદ્ધાની ખીલવણી થાય છે, પણ ભાવશુદ્ધના વાંધા છે; તે વખતે એનામાં અવારનવાર થઈ આવતું ‘ મહામોહનું ’ જોર બરાબર ચીતર્યું છે અને માનસિક દેરફારો બરાબર યોગ્ય સ્થાનકે બતાવ્યા છે. એમનો ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ ગયેલો છે, એમના ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાનના ખ્યાલો બરાબર સ્પષ્ટ છે, એમની શૈલેશી-

કરણની વાર્તા યથાયોગ્ય સ્થાને આવી છે અને એમનો નિર્વૃત્તિ નગરીનો ખ્યાલ લબ્ધ હોવા સાથે શાસ્ત્રશૈલીમાં જરાપણ તફાવત ન પાડે તેવો છે એમણે વરિષ્ઠ રાજ્ય (પ્ર ૬) માં તીર્થ કરપણની કદપના અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દીધી છે, તે આલ કારિક હોવા છતાં શૈલીને બરાબર અનુરૂપ છે અને તેમણે ધ્યાન યોગ આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે (પ્ર ૮ પ્ર ૧૬) બહુ આદરણીય આકાશમાં બતાવ્યો છે, છતાં એમાં શાસ્ત્રશૈલીને જરાપણ ક્ષતિ આવવા દીધી નથી જૈન દર્શનની વ્યાપકતા બતાવવામાં એમની વિશેષતા લબ્ધ છે, સંકુચિતતા વગરની છે (પ્ર ૮ પ્ર ૨૧) છતાં એવી ઉદારતા બતાવનાર લેખક શાસ્ત્રશૈલીને તાણીતોડીને આગળ પડ્યા નથી એમના મગજમાં નિગોદનો સિદ્ધાન્ત બરાબર જચી ગયો છે અને એમણે તદ્વિયોગ કૃત અને લોકસ્થિતિના પાત્રો ઊભા કરવામાં સિદ્ધાન્તની વાર્તાને બહુ સુદર રૂપક આપ્યું છે તેમના ધ્યાનમાં હતું કે જેટલા જીવ મોક્ષે જાય તેટલા જીવ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે અને એ વાત તેમને જરૂર કરવી હતી, એટલે એ વાતને તેમણે અપૂર્વ રીતે ગોઠવી છે સદાગમની કર્મપરિણામ રાજ સાથે હુશ્મનાઈ હોવાથી અનેક જીવોને નિર્વૃત્તિ નગરે પહોંચાડી કર્મપરિણામની વસતી ઘટાડવાની ઘટના કરીને વસતી ન ઘટે તેટલા મારુ લોકસ્થિતિને લારે ખૂળીથી તેની ગોઠવણ કરવા માટે યોજા દે છે (પ્ર ૨ પ્ર ૭ પૃ ૩૦૪)

ચોથા પ્રસ્તાવમાં મોહરાયનું આપુ લશ્કર ગોઠવવામાં અને અંતરંગ ફેરફારો સમજવામાં લારે ખૂળી વાપરી ચિતવૃત્તિ અટવીમાં ચિત્તવિશ્લેષ મહત્ત્વ ખડો કરી દે છે, છતાં એમને મનમાં થયું કે મોહરાજ સુખ્ય સિંહાસને તો મૂઝાય, પણ ખીજા માટે ગજના સિંહાસને પણ તેની સાથે જ હોવા બેઠે એ તેથી એમને મિત્ર રાજ્યો તરીકે રાખી શાસ્ત્રશૈલીને તેઓએ ઘરબાર બદલી છે સામાન્ય લેખક ત્યાં સાતે ગજને લાવી ન શકત અને તે વગર વાત અધૂરી રહેત એમને મિત્રગજ બનાવવામાં યુદ્ધકળાનું વિજ્ઞાન છે અને વાર્તાનું પોષણ છે તે જ પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના લશ્કરને ગોઠવવામાં તેમને એમ જરૂર લાગે છે કે જૈનપુરને કોઈ મોટા પર્વતના શિખર ઉપર ગોઠવવું બેઠે એ પર્વતના શિખર વગર વાતાવરણની શુદ્ધિ હોય નહિ એટલે તેમને ત્યાં સાત્ત્વિક-

માનસપુરમાં પર્વતની કલ્પના કરવી પડી. એની ઘટનામાં ચિત્ત-સમાધાન મંડપ અને જીવવીર્ય સિંહાસન ભારે અદ્ભુત કલ્પના બતાવે છે. એમાં ચતિધર્મ, ગૃહીધર્મની લબ્યતા અને ખાસ કરીને લડાયક જીવસાધના સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સફળોધ મહામાત્યની ઘટના કરવામાં અસાધારણ કલ્પનાની લબ્યતા બતાવી છે, પણ એમાં વિશિષ્ટ ખૂબી તો એ છે કે એની પ્રત્યેક અર્થ અને ગોઠવણ શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે.

એ ઉપરાંત નાની નાની વાતોનો પાર નથી. એમણે આપેલું ગારવોનું સ્થાન (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦) ઉચિત છે. દશ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવામાં વિદ્યા સાથે પ્રથમ લગ્ન થાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૮) અને નવ કન્યા સાથે લગ્ન ત્યારપછીના બીજા પ્રકરણમાં થાય છે એ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે અને સંતોષ સુભટ સાથે જે બીયા-ળાઈ મોહરાજના સેનાનીઓને રહે છે તે ત્રીજા પ્રસ્તાવથી ગોઠ-વવામાં ભારે ઊંડાણ અને બરાબર શૈલીનું અનુસરણ છે. મનની અસ્થિરતા, એનું વાનરપણાનું રૂપક અને એને અંગે આખી ચક્ર-ઘટના બહુ આહ્લાદક હોવા ઉપરાંત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮)

આવા બીજા ઘણા વધારે દાખલાઓ આખી શકાય તેમ છે, પણ તેની આવશ્યકતા નથી. જ્યાં જરૂર લાગી છે ત્યાં નોટ આપી છે, છતાં મારી એટલી ખાતરી છે કે શાસ્ત્રશૈલીના વિશેષ બાબતો એમાંથી ખૂબ હકીકતો તારવી શકશે. એમણે એક પ્રાણીની સર્વ અવ-સ્થામાં થતી અંતર તથા બહારની વૃત્તિઓ સમજાવવામાં કાંઈ મણા રાખી નથી, એટલે એમના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ચમત્કાર છે, પણ જે તદ્દિત હોય તે તે બાજુ, નહિ તો કથાના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય. એક દાખલો આખી આ વાત સ્પષ્ટ કરું. યોગ્ય પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ પ્રકર્ય અંતરંગ રાજ્યે જાય છે ત્યાં તામસચિત્તનગરે જતાં તેમને કહે-વામાં આવે છે કે દેવી અવિવેકિતા એમના પતિ દેવગજેન્દ્ર સાથે લડાઈમાં ગયા નથી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૯૮) પણ રૌદ્રચિત્તપુરે સુવાવડ સારુ ગયા છે. ત્યાં યોડા વખત પહેલાં એમણે એક પુત્રને તો જન્મ આપ્યો હતો અને ત્યારપછી પતિનો યોગ થતાં બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. હવે જો કથાનું રહસ્ય સમજાયું

ન હોય તો આ એક વાર્તારૂપે ચાલ્યું જાય, પણ એમાં કર્તાને વૈશ્વાનર (ક્રોધ) અને શૈલરાજ (માન)ના જન્મની સિદ્ધિ કરવી હતી. એ દેખના એ પુત્રોને અવિવેકિતા જણે છે. આ વાત જરાજર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે, પણ વાર્તાના પ્રવાહમાં પકડાવી મુશ્કેલ છે. એટલા માટે ત્યાં જરા ઉપવાક્ય-અનન્વિત વાક્ય (પેરેંથીસીસ) મૂકી અંથકર્તાએ પ્રજ્ઞાવિથાળા પાસે ખુલાસો કરાવી લીધો છે. આવા કેડલાંક સ્થાનો અંથમાં છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર પડી છે. વધારે વિચારતાં વધારે ખુલાસાઓ જરૂર થાય છે. સમજી વિચારક સાથે એની ચર્ચા થાય તો તેથી પણ વધારે ખુલાસા થાય છે. અહીં વાત કહેવાની એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા રૂપક તરીકે કહેવા જતાં અંથકર્તાએ શાસ્ત્રશૈલીનો કોઈપણ સ્થાનકે જરાપણ ભોગ આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અંથને વારંવાર વાંચવાથી આ વાત બેસશે, પણ તે શાસ્ત્રબોધ અને ઘટનાશક્તિ ઉપર તો આધાર જરૂર રાખશે. શાસ્ત્ર-શૈલીની સ્ખલના થઈ નથી એ સુદો અત્ર વક્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે અંથ સંબંધી વિચારો બતાવ્યા. હવે અંથની લાખા પર વિચાર કરીએ.

મૂળ ગ્રંથની ભાષાશૈલી

૧. ગ્રંથની ભાષા.

આ ગ્રંથની અસલ ભાષા સંસ્કૃત છે. એના સંબંધી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો ઉદ્દેશ ઘણો વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષાઓ પ્રાધાન્યને યોગ્ય છે, તેમાં પણ હુર્વિદગ્ધ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ વધારે વલણ હોય છે. પ્રાકૃત ભાષા બે કે બાળાણીઓને સુંદર બોધ કરનારી અને ઠાનને સુંદર લાગે તેવી છે, છતાં હુર્વિદગ્ધ પ્રાણીઓને તે (પ્રાકૃત) ભાષા તેવી લાગતી નથી. ઉપાય બે વિધમાન હોય તો સર્વનાં મનનું રંજન કરવું યોગ્ય છે, તેટલા માટે આ કથા સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવી છે; પણ તે મોટાં મોટાં વાક્યો અને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી અતિ ગૂઢ અર્થવાળી નથી તેથી તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવી છે. ” (પ્ર. ૧. ૫. ૮.)

૧. પ્રાકૃતનું સ્થાન—

આમાં ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં સ્થાનો કયાં છે તે બહુ વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. જૈનોની ‘ આર્ષ ’ ભાષા પ્રાકૃત છે. બાળ, સૌ, મંદ, મૂર્ખ અને ચારિત્રના આકાંક્ષીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યા છે. ’ એટલે બાળ-ણીઓ અને મંદબુદ્ધિવાળા ળીઓને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષા પ્રાકૃત છે. કહ્યું છે કે—

વાલ્મીકીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાહ્સિણાં ।

ઉપકારાય તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજા, પ્રધાન કે શિષ્ય પાત્રોનાં મુખમાં સંસ્કૃત ભાષા મૂકેલી હોય છે જ્યારે દાસી, સામાન્ય સ્ત્રીઓ અને નોકરો પ્રાકૃત ભાષા બોલે છે. એ પ્રાકૃત ભાષામાં કરેલી વાત રાજા વિગેરે શિષ્ય પાત્રો બરાબર સમજી શકે છે. એટલા ઉપરથી એમ સમજવામાં આવે છે કે અસલ પ્રાકૃત ભાષા સાર્વજનિક અથવા સાર્વત્રિક હશે અને સંસ્કૃત શિષ્ય પુરુષોનાં મુખમાં શોભતી હશે. અત્યારે આપણા જનસમાજની ચાહુ ગુજરાતી ભાષા લઈએ અને શિષ્ય લેખકોની સાક્ષરી ગુજરાતી ભાષા લઈએ તો શૈલી, રચના, મરોડ, પ્રાસ વિગેરેમાં ઘણા અંતર દેખાય છે અને ગામડાઓમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા અને શિષ્ય લેખકોની ભાષામાં તો વધારે પડતો તફાવત દેખાય છે. કેટલીક વાર એ શિષ્ય શૈલીને અન્ય સાદા લેખકો વિચક્ષણોની ભાષા કહે છે. આપણે અત્યારે પ્રત્યેકના ગુણદોષ પર વિચાર કરતા નથી, પણ વાત એ છે કે સામાન્ય જનભાષા વિદ્વાનોની ભાષા કરતાં બુદ્ધ પ્રધારની હોય છે.

હવે જો આપણે શિષ્ય પુરુષોની ભાષાને સંસ્કાર પામેલી સુધરેલી ભાષા ગણીએ અને સામાન્ય ચાહુ વ્યવહારની ઘરગથ્થુ ભાષાને સમાજની ભાષા ગણીએ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિ વિચિત્ર લાગે તેવું પણ વિચારતાં સત્ય જણાય તેવું પરિણામ તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની, રાજપુરુષોની તથા સંસ્કારવાળાઓની ભાષા હતી જ્યારે પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા હતી, સર્વસામાન્ય ભાષા હતી, લોકલોચ્ય ભાષા હતી અને સર્વથી સમજી શકાય તેવી ભાષા હતી.

સંસ્કાર વિ. સામાન્યતા

એ અનુમાન ખીજી ઘણી રીતે બંધાયેલું આવે છે. એક તો સંસ્કૃત ભાષાના અટપટા રૂપો, ગુંચવણવાળા જોડાક્ષરો અને લાંબા સમાસો, એના સંધિના નિયમો અને વિલક્ષિતાના પ્રયોગો એને સર્વમાન્ય ભાષા તરીકે થતાં અટકાવે તેવા જણાય છે અને ખીજું ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ જ એ ભાષા સૂચવે છે. ‘સંસ્કૃત’ નો અર્થ કોશ પ્રમાણે ‘સંસ્કાર કરેલું’, ભૂષિત’ એમ થાય છે. સંસ્કાર કે શોધ કોઈ અસલની મૂળ ચીજ ઉપર જ શક્ય છે તેથી મૂળ ભાષા

‘સંસ્કૃત’ ન હોઈ શકે; તે સંસ્કાર પામીને કોઈ લાપામાંથી થયેલી, શોધીને વિશુદ્ધ થયેલી લાપા છે. આપણે ઘઉં કે શાકને સંસ્કાર કરી ઉપલોગ્ય બનાવીએ છીએ. ‘સંસ્કાર’ શબ્દ જ અસંસ્કાર-વાળી સ્થિતિની-પૂર્વ સ્થિતિનો કોઈ અનેરા શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે.

આની સાથે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં ઘડ ભેગી જાય છે. પ્રાકૃત એટલે ‘પ્રકૃતિસિદ્ધ’-સ્વભાવસિદ્ધ, કુદરતી. એટલે પ્રાકૃત લાપા તદ્દન સ્વભાવસિદ્ધ જણાય છે, સાર્વાત્રિક જણાય છે અને કુદરતી જણાય છે. પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કાર થાય તે સંસ્કૃત. ઘઉંને દળાવી એમાં જળાદિ નાખી, પિંડ કરી, અગ્નિ પર સંસ્કાર આપી, રોટલી બનાવીએ તે સંસ્કાર પામેલ ગ્રીજ. આમ હોય તો ઘઉંને સ્થાને પ્રાકૃતને મૂકાય ને રોટલીને સ્થાને સંસ્કૃતને મૂકી શકાય.

પ્રાકૃત લાપામાં જોડાક્ષરના સાદાં રૂપો, વિલક્ષિતના વપરાશમાં છૂટછાટ અને સરળતા પ્રમાણમાં એટલા બધા છે કે એના પ્રયોગો એક વાર જાણ્યા પછી એના ઉપયોગમાં બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એની સરળતા અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા એને સર્વલોગ્ય બનાવે છે. આટલા ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે પ્રાકૃત લાપામાંથી સંસ્કાર પામીને વિદ્વલોગ્ય લાપા થઈ તે સંસ્કૃત, એટલે અસલ પ્રાકૃત અને પછી તેમાંથી સંસ્કાર પામી થયેલી લાપા તે સંસ્કૃત.

બન્ને લાપાનું સહગામિત્વ

છેલ્લું અનુમાન સાચું છે કે નહિ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ મળતો નથી, પણ વધારે સહીસલામત અનુમાન એ લાગે છે કે સંસ્કૃત લાપા વિદ્વાનોની-શિષ્યોની લાપા રહેલી અને તે જ વખતે સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક લાપા તો પ્રાકૃત જ રહેલી. એટલે બન્ને લાપાઓ એક બીજા પર આધાર રાખનારી કે આગળ પાછળ થયેલી એમ નહિ પણ એકી વખતે જ બન્ને વપરાતી હશે. આ અનુમાન વધારે ઠીક લાગે છે અને સર્વ વિરોધને શમાવનાર જણાય છે. એના ગર્ભમાં એકના સંસ્કાર અને બીજાની સ્વભાવ-સિદ્ધતાને અંગે પ્રાકૃત લાપાનું અસલીપણું હોવું સંભવિત તો

રહે છે જ, પણ એ નિર્ણય ઇતિહાસ પહેલાની બાબત હોઈ માત્ર અનુમાનને અવલંબીને જ રહે છે.

પ્રાચીન જૈન આર્ષ ભાષા.

જૈન ધર્મના પ્રાચીન પુરુષોને અમુક મર્યાદાનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નહોતી; એમને તો પોતાના સંદેશા આપતા જગતને પહોંચાડવા હતા, એમને પોતાના ઉપદેશને માટે પ્રમાણપત્ર મેળવવાં કરતાં એમનો ઉપદેશ સર્વ સમજીને અનુસરી શકે તેવો કરવો હતો અને એમને ઐહિક પ્રશંસા કે કવિના ખિરદની ઉદ્દોષણ કરતાં વ્યવહારની કે તત્ત્વની, કથાની કે ક્રિયાની સાદી કે અઘરી વાતો સાદા શબ્દોમાં અને મોટા ભાગને સમજાય તેવી કરવાની હતી. એમનું કેન્દ્ર તથા સાધ્ય 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી' હતું, એમને દુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો જોઈ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપાધિથી મૂકાય અને એ મહાકાર્યમા પોતાનો બનતો કાળો કેમ આપી શકાય એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એથી એમણે પોતાની ભાષા વિદ્વંસોગ્ય બનાવવા કરતાં ચાલતો માણસ સમજી શકે તેવા આકારમાં પોતાના સંદેશ જગતને કહી શકાય તેવી ચાલુ ભાષાના પ્રયોગોને વધારે ઉપયોગી ધાર્યા અને તેટલા માટે તેઓએ અંથની ભાષાને વિચારની વહનિકા (Vehicle of impression) તરીકે જ ગણી. તેઓનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ હતો, છતાં તેમનો ઉપદેશ સર્વલોગ્ય થાય તે ધરાદાથી તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં વચનનો ઉપયોગ કર્યો, તેમજ લેખિત ઉપદેશ પણ તે ભાષામાં આપવાની ઉદ્ધાર નીતિ સ્વીકારી. તીર્થંકર મહારાજની ભાષાનો જે શુભ મુખ્ય ગણાય છે તે એનું સર્વશ્રાદ્ધિત્વ છે, એટલે પ્રત્યેક પ્રાણી એ સમજી શકે તેવી ભાષામાં બોલવાની તેમની સરળતા છે. એમાં અતિશયનું તત્ત્વ બાજુ ઉપર રાખીએ તો પણ એની સરળતા એની સાર્વલોગ્યતામાં છે અને એ વાત બહુ ઉપયોગી મુદ્દો પૂરો પાડે છે. ભાષાનું કાર્ય વિચારવહનિકા તરીકેનું છે, એમાં ચાતુર્ય કે ચમત્કાર હોય તો તે તેની શોભામાં વધારો કરે છે; પણ સમજવાની સરળતા અને સર્વદેશિયતાનો જ્યાં નાશ થતો હોય ત્યાં મૂળ મુદ્દો ઊડી જાય છે અને જૈન અંથકારોએ એ વાત કદી વિસારી ન

હોય એ એમના ત્યારપછીના અપભ્રંશ તથા ગુજરાતી ભાષાના ખેડાણ પરથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ વિચારતાં જૈન સાહિત્યકારોએ આ મુદ્દો ધરાવેલ લક્ષમાં રાખ્યો હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતી ભાષા પરનો એમનો કાબૂ અને તેને અંગે તેનું કંરેલું ખેડાણ ઉપરની હકીકતને લગભગ સ્વયંસિદ્ધ પુરવાર કરે તેવાં છે.

પ્રાકૃત તરફ પ્રેમ—

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ એક વાર વાંચી જવાથી એ ભાષાનાં સરળતાનો ધરાવેલ ખ્યાલ આવશે. આધુનિક ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિગેરે જાણવા માટે અને તેનો ધરાવેલ મુદ્દાસર રીતે ઉપયોગ સમજવા માટે પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે પ્રશ્ન અત્ર અપ્રસ્તુત^૧ છે. મુદ્દાની વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા મુપ્રસિદ્ધ જૈન સાહિત્યક પ્રાકૃત ભાષાને વિકસના દશમા શતકમાં પણ મુખ્ય સ્થાન આપે છે. શ્રી વીરપરમાત્માના સમયમાં અને ત્યારપછી લગભગ આઠ શતક મુધી તો પ્રાકૃત ભાષા જૈનોની આર્ષ ભાષા રહી અને મોટે ભાગે સર્વ કૃતિઓ પ્રાકૃતમાં જ જની અને ત્યારપછી પણ કોઈ શ્રી સિદ્ધએન દ્વારક જેવા સંસ્કૃતના પક્ષકાર નીકળ્યા તો તેને સમાજે જાણુ પર રાખ્યા; પરંતુ ત્યારપછીના સમયમાં પણ પ્રાકૃત ભાષા તરફ આટલો પ્રેમ રહ્યો, એ ઘણી વિચારવા લાયક હકીકત છે.

દુર્વિદ્યગ્ધતાનો ભાવાર્થ—

એ સંજ્ઞાથી વિશેષ વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે એ હજાર વર્ષ દરમ્યાન પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા તરીકે જાંધ થઈ, તેનું સ્થાન અપભ્રંશ વિગેરે ભાષાએ લીધું અને તેના નવા નવા ફાંટા નીકળતા ગયા તેમ તેની સાથે જ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ. અસલમાં મૂળ સૂત્ર પર નિર્બુદ્ધિ, ભાષ્ય, સૂચિ આદિ પ્રાકૃત ભાષામાં થતા હતા તેને

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારું આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભાષણ “શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ.”

સ્થાને સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચાવા લાગી અને વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં મોટી સંખ્યામાં રચાવા લાગ્યા; છતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે કે ‘ સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદગ્ધ મનુષ્યોને વધારે ગમે છે. ’ એ ‘ દુર્વિદગ્ધ ’ શબ્દનો અર્થ અભિમાની, ગર્વ કરનાર, પંડિતમન્ય થાય છે એટલે એમનાં કહેવાનો આશય એમ સમજાય છે કે અર્ધવિદગ્ધ અભિમાનીઓને સંસ્કૃત ભાષા તરફ મોહ વધારે રહે છે. પછી ‘ જો આપણી પાસે ઉપાય હોય તો તેમને પણ રાજી કરવા ’ એ ન્યાયે તેમના તરફ કાંઈક પ્રેમ અને કાંઈક દયા અને અંદર સહજ તિરસ્કારના મિશ્રભાવથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો. એ તેઓ તરફ કરેલ ઉદાર બક્ષીસ અથવા પ્રેમ નિમંત્રણ છે પણ એનો આકાર અભ્યુપગમ (concession) જેવો છે.

પ્રાકૃત ભાષાના ઉચ્ચાર મહેલા, એની રચના સરળ અને એમાં કોઈ પણ રાગ, છંદ કે આલાપ ઉતારી શકાય એવી એની સરળતા છે. એ ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી છે, તેથી એ પૂર્વ કાળમાં જૈનોની ઉપદેશ દેવાની ભાષા હતી. જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં સ્થિતિ-સ્થાપક ભાવ ઘણો છે. એના દેશ, કાળ, ભાવને અનુસરવાના સૂત્રો અને વ્યવહાર તથા નિશ્ચયના દેખાતા વિરોધમાં રહેલ એકતા એને અસાધારણ સગવડભરેલી સ્થિતિમાં મૂકે છે. જે કાળે પ્રાકૃત ભાષાની જરૂર હતી, જ્યારે તે ભાષા સાર્વત્રિક હતી, ત્યારે જૈનોના પ્રાચીન પુરુષોએ એને વિચારવાહિનીનું સ્થાન આપ્યું, પણ જેવી એ ધીમે ધીમે સર્વસામાન્ય થતી ગઈ પડી કે સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાળ જૈનોએ એટલો જ પ્રબળ દાખવ્યો. ત્યારપછી શુન્નરાતી ભાષાને અંગે પણ એ જ વલણ ચાલુ રાખ્યું, જેને માટે શુન્નરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેને અંગે જૈન લેખકોનો કાળો અન્યત્ર જરૂર વિચારવા લાયક છે.

મૂળ ગ્રંથની ભાષા:

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષા બાળજીવેને બોધ કરનારી અથવા સર્વને કાનને મુંદર લાગતી હોય તો તો તેઓ પોતાનો ગ્રંથ બીજી ભાષામાં બનાવે જ નહિ. અસહના આ વિચારે જણાય છે. મૂળ સિદ્ધાન્તકારોએ ઉપરનાં બંને કારણથી તેમનાં

મળી આવે છે. એના બુદ્ધા બુદ્ધા અધિકારીઓને એ કેવી રીતે રસ પમાડે છે તે અન્યત્ર વિચારવાનું છે. અહીં શૈલીના ઓજસ, પ્રસાદ અને જોડના કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ અને સાથે તેની વિશિષ્ટતા જોતાં જઈએ.

આખા ગ્રંથમાં સર્વત્ર એ પ્રસાદ દૃશ્યમાન થાય છે જેથી ઘણાં દૃષ્ટાન્તો ચુંટવાની મને જરૂર લાગતી નથી પુનઃક ઉદાહરતાં જે હાથમાં આવ્યા તે દૃષ્ટાન્તો આપી હું આ મુદ્દા પર વિવેચન કરવા માથું છું. પ્રથમ એમનું ગદ્ય વિચારીએ તો તેની સરળતા પંચ-તંત્ર જેવી સરળ હોવા ઉપરાંત એનું ગળ ભારે જળસ્ છે બુઓઃ
(A) ગદ્યવિભાગ—

(૧) પ્રસ્તાવ ૫. પ્રકરણ ૧૧. પ્રસંગ વિભાગક્રમારની વિરક્તિને અંગે પિતાએ કરેલી હિમભવનની યોજના.

તતસ્તથ મનોનન્દને ગૃહોપવને સજ્જીકારિતમતિવિશાલં નરે-
ન્દ્રેણ હિમગૃહં । તથાચ્છાદિતં નિરન્તરં નલિનીદલૈઃ સમન્તાદુપ-
ગૃહં મરકતહરિતૈઃ કદલીવનૈર્વૈષ્ટિતં સતતવાહિન્યા કર્પૂરપૂરિતો-
દકપ્રવાહયા ગૃહનચા, વિલપિતં મલયજકર્પૂરક્ષોદગાર્યા કૃતવિભાગ-
મુશીરમૃણાલનાલકલ્પિતૈર્મિત્તિવિભાગૈઃ । તતસ્તથ તાદૃશે પ્રીષ્મ-
સન્તાપહારિણિ શિશિરસુગોત્કમ્પકારિણિ મહતિ હિમભવને ચિર-
ચિતાનિ શિશિરપ્લવશયનાનિ, કલ્પિતાનિ શિશિરસુખદમૃદૂન્યા-
સનાનિ, પ્રવેશિતઃ સહ લોકસમૂદ્ધેન વિમલકુમારઃ । તતઃ સમસ્તે-
નાપિ જનસમુદયેન સદિત ષ્થ વિલિપ્તઃ સરસચન્દ્રનેન, ગુણિહતઃ
કર્પૂરેણુના, માલિતઃ સુરમિષાટલાદામભિર્વિરાજિતો મલ્લિકાકુસુ-
મસ્તયકૈરાલિક્લિતઃ સ્થૂલમુક્તાફલકલાયેન, નિઘસિતઃ સૂદમકો-
મલવસનૈર્વીજ્યમાનઃ શિશિરવિન્દુર્વાર્ષિભિસ્તાલવૃન્તૈર્લાલિતઃ સ્વાદુ-
કોમલેનાહારેણ, પ્રીત ઇય સુરમિતામ્બૂલેન, પ્રમોદિત ઇય મનોહારિ-
કાકલિંગીતેન, સાનન્દ ઇય વિવિધકરણાઙ્ગહારહારિણા નૃત્તેન,
સાહલાદ ઇય લલિતપિન્નૃત્યેન, વલ્લભલોચનમા
લોકેન પ્રવિષ્ટ ઇય સહૃદયેન, તં રતિસાગરમ્ ।

આ વાક્યમાં જોસ છે, પ્રસાદ છે, ચમત્કાર છે, કાવ્ય છે અને રસ છે. ગામની બહાર સુંદર ઉદ્યાનમાં સપ્ત ઉન્હાળામાં 'આનંદ ઉપજાવવા માટે હિમગૃહની યોજના જેમણે અનુલવી હશે તેઓ આના પ્રત્યેક શબ્દમાં રહેલ આનંદ અને મોજ (અને સાથે વિમળકુમારની યૌગિક અલિપ્તતા) અનુલવી શકશે. એ આખા વર્ણનમાં એક પણ અપરિચિત શબ્દ નથી અને છતાં એ હિમગૃહની વિશાળ ઘટનાનું વર્ણન વાંચતા ચિત્રપટ રૂપે અંતઃચક્ષુ સન્મુખ ખડી ન થાય અને જે શાંતિ લોકોએ અનુલવી તેનો ખરાખર ખ્યાલ ન આપે તો પોતાની કલ્પનાશક્તિના અભાવ સિવાય બીજું કોઈપણ કારણ વચ્ચે આવી શકે તેમ નથી. : શરીર પર ચંદનનો લેપ, ગળામાં પાટલની માળા, ચાલતા સુગંધી પંખાઓમાંથી નીકળતાં શીતળ સીકરો, આનુબાનુ થતું નૃત્ય, વિદ્યાસિની સ્ત્રીઓના કટાક્ષો સાથે કુમાર પ્રવેશ કરે, સપ્ત ઉન્હાળામાં શિશિર ઋતુના ભાવો લગ્નવાય અને આસન તથા વાતાવરણ સખત ગરમીમાં ઠંડીનું ભાન કરાવે ત્યારે મારવાડની ગરમીના સમયમાં સીમલા, મહાશયેશ્વરની એકાદ વારિકામાં કે ઉદ્યાનમાં સંતત વાચકને લાઈ ગયા વગર રહે જ નહિ એવો આ સુંદર ભાષાપ્રવાહ છે.

(૨) ગદ્યને અંગે નીચેનો વાક્યપ્રયોગ તદ્દન સાદી પણ અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં છે, એમાં સ્વરૂપદર્શનની સ્પષ્ટતા અને ક્રિયા-પદનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. એવા અનેક સ્થાનો આખા ગ્રંથમાં આવે છે. આપણે એવા સરળ પ્રયોગના થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ.

(ક) બુધસૂરિએ પ્ર. પ. પ્ર. ૧૩ માં સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યા પછી ચૌદમા પ્રકરણમાં સાંસારિક સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવતાં કહ્યું છે કે:—

‘एवं च स्थिते महाराज ! य इमे जिनवचनामृतवहिर्भूताः संसारोदरवर्तिनो जन्तवोऽनवरतं वराका बध्यन्ते दृढकर्मसन्तान-रज्ज्वा, पीड्यन्ते विषयासन्तोषबुभुक्षया, शुष्यन्ति विषयाशापि-

૧. એના ભાષાંતર માટે જુઓ વિભાગ ૨ ને પ્ર. પ. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૬-૭.

ક્રોધ આદિ સર્વ મનોવિકારો જન્મેમાં દેખાય છે વિગેરે વાતો કરી છે. તે પર અન્ય પ્રસંગે આ જ ઉપોદ્ધાતમાં ધ્યાન ખેંચશું. અહીં તો ક્રિયાપદનો-ધાતુઓનો કેવો મુંઠર ઉપયોગ કર્યો છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એ વાક્ય વાંચતાં એમ લાગશે કે વિચારો એક પછી એક સડસડાટ આસ્યા આવે છે અને જાણે લેખકને જાહુ જાહુ કહેવાનું છે તેમાંથી તે જાહુ અડપ જ કહે છે. અસાધારણ ભાષાકૃશળતા અને વિચારની સ્પષ્ટતા વગર આવું અનેક ભાવોથી ભરપૂર અને સાથે વિચારસમૃદ્ધિથી ભરપૂર વાક્ય નીકળતું નથી અને આવાં વાક્યો તો આખા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ છે અને અનેક છે.

(ઘ) ‘ પોટેન્શીયલ પાર્ટીશીપલ (નિષ્ઠા) નો જાહુ મુંઠર ઉપયોગ ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને દેખાય છે. પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪ મું. ઉત્તમ રાજ્યનું વર્ણન કરતાં તત્ર મોઃ પ્રવિશતાન્તરક્ષરાજ્યે નર-પતિના પ્રથમમેવ પ્રણ્યા શુરવઃ, સમ્યગ્નુષ્ટેયસ્તદુપદેશઃ, વિધેયા-દિતાગ્નિનેવાગ્નેસ્તદુપચર્યા, કર્તવ્યં ધર્મશાસ્ત્રપારગમનં, ધિમર્શની-યસ્તાત્પર્યેણ તદ્ભાવાર્થઃ, જનયિતવ્યસ્તેન ચેતસોઽવદમ્મઃ થી શરૂ થતું જે લંબાણ વાક્ય આપ્યું છે તે આખું મૂળ અને તેનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૫૬૬-૧૬૦૧ સુધી આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આપ્યું નથી. તે આખું વાક્ય જરૂર વિચારવા લાયક છે. એના અંદરના ભાવાર્થ પર વિચારણા જુદા પ્રકારની હોઈ અત્ર અપ્રસ્તુત છે. એ વાક્યમાં કૃદન્તનો ઉપયોગ કેવો મુંઠર રીતે થયો છે તે જાહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી મુંઠર વાક્યપદ્ધતિ અને રચના કવચિત જ જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં એવી રચના વાંચવામાં આવે છે ત્યાં એ જાહુ કર્ણપ્રિય લાગે છે. વળી તે ભાવવાહી પણ એટલી જ છે તે સદર વાક્ય જરાજર વિચારવાથી જણાશે.

ત્યારપછી એ જ વાક્યની નીચે ધીબું મોટું વાક્ય સદર પ્રસ્તાવ ૬ હામાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧ થી શરૂ થાય છે. વત્સ ! યદ્યેવં તત્તો મવિપ્યતિ તત્ર રાજ્યે તથ પ્રવેશનં, કેવલં પ્રહીતવ્યસ્ત્વયાયમન્તરક્ષોઽમ્યાસનામા સ્વાઙ્ગિકઃ સહાયઃ એમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની સહાય લેવાની સૂચના કરતાં જે આખો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે ભાષાવતરણમાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧-૩ સુધી મૂળ સાથે આપ્યો છે. એમાં જે કૃદન્તનો પ્રયોગ છે તે ઉપર જણાવ્યું તેવો જ સિદ્ધ અને આકર્ષક

હોવા સાથે લાપાપ્રસાદનો નમૂનો છે. એ ઉપરાંત એ આખા વાક્ય-પ્રયોગમાં ખીન્નું પણ ઘણું આકર્ષક તત્ત્વ છે. એમાં એક શહેરથી ખીજે શહેર જતાં રાજમાર્ગે આવે, સરોવર, વાવડી અને નદી આવે, નાના રસ્તા આવે, કેડીઓ આવે, ટૂંકા મોટા માર્ગો આવે અને છેવટે જે સ્થાને પહોંચવું હોય તે આવે—તેનો માર્ગ અને તેનું વર્ણન અત્યંત સ્વાભવિકથી અતિ લબ્ધ લાપામાં કર્યું છે, તે જેઓએ પગપાળા મુસાફરી કરી હોય તેને ખહું મન આપે તેવું છે. આજકાલ રેલ્વેની મુસાફરીમાં તો એવાં દૃશ્યો આવે છે અને આત્મા જાય છે કે જેથી એને નિર્ધાર કરી મન પર જમાવવાનો સમય જ મળતો નથી, પણ ગાડા-માર્ગે કે પગે ચાલીને મુસાફરી કરનારને માર્ગનો જે અનુભવ થાય છે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. એ ખ્યાલ પણ આ વાક્યમાં આવે છે. એનો લાપાપ્રભાવ અને પ્રવાહ બન્ને હૃદય પર સચોટ અસર કરે તેવા છે. કોઈ પણ લેખકની સફળતા એને જે કહેવું હોય તે વાંચનારના મન પર ચિત્રરૂપે આજેખાઈ જવામાં જ રહેલી હોઈ, એવી અસર લાપાપ્રયોગથી આ સિદ્ધ લેખક જરૂર ઉપજાવી શક્યા છે એમ સદર પ્રયોગથી લાખ્યા વગર રહેતું નથી.

(જ) ‘ સતિ સતમી ’ નામનો બહુ સુંદર ‘ લાપાપ્રયોગ ’ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં થાય છે. એ પ્રયોગ સાધારણ લેખકો કદી કરી શકતા નથી અને કરે તો તેમાં સ્ખલના થયા વગર રહેતી નથી. આ સિદ્ધ લેખકે એનો લબ્ધ પ્રયોગ ઠેકાણે ઠેકાણે કરીને ગદ્યને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. એનાં દૃષ્ટાંતોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે પ્રસ્તાવ ૭ ના સાતમા પ્રકરણમાં ચાર વ્યાપારી કથાનકની વાર્તા ચાલતાં શુરમહારાજ એનો લાવાર્થ કહી બતાવે છે. ચારને હિતજ ખરી વસ્તુ ઓળખવાની હકીકત કહે છે તે પ્રસંગે યોગાવચ્ચક્તા કેમ થાય તે બતાવતાં હિંસક કાર્યોથી ધર્મસાધન ન થાય એમ બતાવી શુર કહે છે કે તમારે ધર્મબુદ્ધિએ કદી અધર્મનું સેવન કરવું નહિ. પછી કહે છે કે—

યત્પુનર્મૂંથ ચૂંયં ચયા મુલેન વયં તિષ્ઠામો યતો મક્ષયામો માંસ-મિત્યાદિ તદપિ મુગ્ધતાવિજૃમ્મિતમેવ ભવતાં હાસ્યપ્રાયં વિવેકિ-

નામ્ । યતઃ સન્નિહિતાશોષાપાયે કાયે, ચલગત્સુ વિવિધરોગેષુ, ત્વરાગામિન્યાં જરાયાં, મનઃશરીરસન્તાપકારિષુ રાજ્યાદુષ્ટ્રવેષુ, યા-
યાવરે યૌવને, સર્વવ્યસનકારિણીષુ સમ્પત્સુ, મનોદાહિનીપ્રવિયોગે,
ચિત્તવૈધુર્યકારિણિ વિપ્રિયસમ્પ્રયોગે, સતતમાગામુકે મરણે, સર્વથા-
શુચિનિધાને શરીરે, પુદ્ગલપરિણામમાત્રનિઃસારેષુ વિપયેષુ, અસદ્-
સ્પદુઃખલક્ષપરિપૂરિતે જગતિ, વર્તમાનાનામસુમતાંકીદદાં નામ સુખં ?

તેમજ બે પંક્તિ પછી ત્યાં જ આલતા આગળના વાક્યમાં—

ઓ મદ્રાઃ ! કૃત્ત્વેણ પ્રાપ્તે મનુષ્યભવે, સન્નિહિતાયાં સામગ્ર્યાં,
સત્યસ્મદુપવેશે સ્વાધીને શુણાધાને, પ્રકટે જ્ઞાનાદિમોક્ષમાર્ગે, અન-
ન્તાનન્દરૂપે જીવે, તસ્ય સ્વરૂપલાભલક્ષણે મોક્ષે, જ્ઞાનશ્રદ્ધાનુષ્ઠાન-
માગ્રાયત્તે તદ્દામે, ન શુક્તં ભવતામીદશમાત્મચર્ચનં કર્તુમ્^૧ !

આ વાક્યમાં અસાધારણ બળ સાથે કર્તાએ પોતાનો ભાવ
ખતાવ્યો છે. એમાં જે સતિ સમ્મતીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે હૃદયને
બેસી જાય અને મનને જાગૃત કરી દે તેવી પદ્ધતિએ કર્યો છે;
છતાં એમાં દીનતા નથી, યાત્રકભાવ નથી, નિર્માલ્યતા નથી. આવા
પ્રયોગો આખા પુસ્તકમાં સેંકડો છે. એ અંથકર્તાનો ભાષા પર કાબૂ
અને સ્વરૂપદર્શનનું યોગ્ય સામર્થ્ય ખતાવે છે. એમને જે વાત
કરવી છે તે આત્માના મૂળ શુભ્ર પ્રકટ કરવાની છે, એ તેઓ
કેવા કેવા જુદા આકારમાં પુનરાવર્તન ન લાગે તેમ કરી શકે છે
તે પણ સાથે જ વિચારી લેવા જેવું છે. શરૂઆતમાં અંજન જળ
અને ભોજનથી જે વાત શરૂ કરી છે તે જ વાત આખા અંથમાં
અનેક રૂપે કરી છે, છતાં એ એક જ વાત સર્વત્ર કહી છે એમ કહી
લાગશે નહિ, એ અંથકર્તાનો ભાષારચનાનો ચમત્કાર છે, શબ્દ-
સમૃદ્ધિનું વિશાળપણ છે અને શૈલીનો સદુપયોગ હોવા સાથે
પૃથક્ત્વ છે. આવા સિદ્ધ પ્રયોગના વધારે દાખલા આપવાની આવ-
શ્યકતા નથી. મૂળ અંથમાં તે સ્થાને સ્થાને માલૂમ પડી આવશે.

(ચ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ સાથે ક્રિયાપદનો મુંઢર ઉપયોગ
નીચેના વાક્યમાં જોવા લાયક છે :—

નિધુષ્યકના વર્ણનમાં કહ્યું વધે તેમ વધારે મેળવવાની અભિ-
લાષા કેવી રીતે વધતી જાય છે તે બતાવતાં ભાવપરિપૂર્ણ શબ્દોમાં
લખે છે કે:—

તથા હિ—યદિ કથશ્ચિદ્દ્રવિણશતં સમ્પદ્યતે તતઃ સહસ્રમભિ-
ચાન્છતિ । અથ તદપિ સજ્ઞાયતે તતો લક્ષમાકાંક્ષતિ, તત્સમ્પ-
ન્નાવપિ કોટીમભિલપતિ, તદ્દામે રાજ્યં પ્રાર્થયતિ ! અથ રાજા
જાયતે તત્તદ્વ્યકર્ત્તિત્વં મૃગયતે, તત્સમ્ભવેઽપિ વિબુધત્વમન્વિચ્છતિ ।
અથ દેવત્વમપ્યાસ્કન્દેત્તતઃ શક્ત્યમન્વેષયતે । અયેન્દ્રતામપિ લભતે
તતોઽપ્યુત્તરોત્તરકસ્પાધિપતિત્વપિપાસાપર્યાસિતચેતસો નાસ્ત્યે-
વાસ્ય જીવસ્ય મનોરથપરિપૂર્તિઃ ।^૧

એ વાક્યમાં એક વિચારની પછવાડે બીજો વિચાર કેવા નૈસ-
ર્ગિક અનુક્રમમાં સ્થિર પ્રવાહની માફક ચાલ્યો આવે છે અને તે
બતાવવા ક્રિયાપદો કેવા અનુરૂપ નીકળી આવે છે તે ખરેખર જોવા
જેવું છે. એ પ્રત્યેક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ બહુ યોગ્ય રીતે તોળી
તોળીને કર્યો છે તે ઊંડા ઉત્તરવાદી સમજશે. ભાષાપ્રસાદ વગર
આવો ઉચિત શબ્દપ્રયોગ કહી જોવામાં આવતો નથી.

(છ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ અને ચમત્કારિક શબ્દપ્રયોગ
માથે વિશિષ્ટ ક્રિયાપદના ઉપયોગ સારું એક વધારે દૃષ્ટાંત આપી
એ પ્રકાર પૂર્ણ કરીએ. પ્રસંગ એક બઠાર ગુરુના કથાનકનો લઈ
તેનો ઉપનય ઉતાર્યા પછી બુધસૂરિ ધવળરાજના એક પ્રશ્નના જવા-
બમાં આખી દૃષ્ટાંતના રાજના સંબંધમાં કેમ જને છે તે સમ-
જાવતાં વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રાણીના રાગાદિ જરા ઓછા થતાં
એનામાં જ્ઞાનદીપક જાગે છે, એ સમ્યક્ દર્શન જળ પીએ છે અને
તેને શુરુ ચારિત્રદંડ આપે છે. પછી—

તતોઽયં જીવલોકઃ સજ્ઞાનપ્રદીપોદ્યોતિતસ્વરૂપશિવમન્દિરે
મહાપ્રમાવર્સમ્યગ્દર્શનસલિલપાનનપ્રકર્મોન્માદો મૃદીતચારિત્રદણ્ડ-

૧. ભાષાંતર મારે જુઓ પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પૃષ્ઠ ૭૬. એનો એ જ
ભાવ ગુજરાતી ભાષામાં ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી બહુ સુંદર રીતે લાગ્યા
છે તે સદર પૃષ્ઠની નોટ પરથી જોઈ શકાશે.

માસુરો ગુરુવચનેનૈવ નિર્દલયતિ સસ્પર્ધમાદૃય મહામોહાદિધૂર્ત-
તસ્કરગણઃ । તં ચ નિર્દલયતોઽસ્ય જીવલોકસ્ય વિશાલીભવતિ
ફુશલાશયઃ, ક્ષીયન્તે પ્રાચીનકર્માણિ, ન વધ્યન્તે નૂતનાનિ, વિલી-
યન્તે દુશ્ચરિતાનુવન્ધઃ, સમુલ્લસતિ જીવધીર્યં, નિર્મલીભવત્યાત્મા,
પરિણમતિ ગાદ્મપ્રમાદો, નિવર્તન્તે મિથ્યાવિક્ષ્પાઃ, સ્થિરીભવતિ
સમાધિરત્નં, પ્રહીયન્તે ભવસન્તાનઃ । તતઃ પ્રવિઘાટ્યત્યેવ જીવ-
લોકચિત્તાપવરકાવરણકપાટં । તતઃ પ્રાદુર્ભવતિ સ્વામાચિક-
ગુણકુટુમ્બં, વિસ્ફુરન્તિ ઋદ્ધિવિશેષાઃ, વિલોકયતિ તાનેવ જીવ-
લોકો વિમલસંઘેદનાલોકેન । તતઃ સજ્જાયતે નિરભિન્યજ્ઞાનન્દસન્દોહઃ,
સમુત્પાદ્યતે વહુદોષભવગ્રામજિહ્વાસા, ઉપશામ્યતિ વિષયમૃગદૃષ્ટિ-
ફા, રુક્ષીભવન્ત્યન્તર્યામી, વિચ્છન્તિ સૂક્ષ્મકર્મપરમાણવઃ, દ્યાવર્તન્તે
ચિન્તા, સન્તિષ્ઠતે વિશુદ્ધધ્યાનં, દઢીભવતિ યોગરત્નં, જાયતે મહા-
સામાધિકં, પ્રવર્તતેઽપૂર્વકરણં, વિજૃમ્ભતે ક્ષપકથેણિઃ, નિહન્યતે કર્મ-
જાલશક્તિઃ, વિવર્તતે શુદ્ધધ્યાનાનલઃ, પ્રકટીભવતિ યોગમાહાત્મ્યં,
વિમોચ્યતે સર્વથા ઘાતિકર્મપાશેભ્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, સ્થાપ્યતે પરમયોગે,
દેવીભવતે વિમલકેવલાલોકેન, કુરુતે જગદનુગ્રહં, વિધતે ચ કેવલિ-
સમુદ્યાતં, સમાનયતિ કર્મશેષં, સમ્પાદયતિ યોગનિરોધં, સમા-
રોહતિ શૈલેશ્વરસ્થાં, પ્રોટ્યતિ ભયોપગ્રાહિકર્મવન્ધનં, વિમુક્ચતિ
સર્વથા દેહપક્ષરં, તતો વિહાય ભયગ્રામમેવ જીવલોકઃ સતતાનન્દો
નિરાવાધો ગત્વા તત્ર શિવાલયામિધાને મહામઠે સારગુરુરિવ સમા-
ચક્રુઃકુલ્લકઃ સકલકાલં તિષ્ઠતીતિ ।^૧

આ વાક્યની પ્રખર ભાષા, ક્રિયાપદનો ઉપયોગ, વિચારસરણીનું
બહન, ભાષાની મૌઢતા, શબ્દની ઉપયોગિતા અને સરળતા સર્વ
એકી સાથે વિચારવા યોગ્ય છે. એ હૃદયનો તલસ્પર્શ કરે છે એ
વાત હાલ તુરત બાબુએ રાખીએ તો પણ સાહિત્યની નજરે એના
પ્રત્યેક શબ્દપ્રયોગમાં ચમત્કાર અને સાર્થકત્વ બતાવે છે અને
એ મુખ્યત્વે કરીને સિદ્ધ લેખકની સફળતા છે.

૩. એમના સંભાષણો (dialogues) બહુ સરળ અને યોગ્ય

શબ્દોમાં છે. એને અવતરણમાં મેં ડાયાલોગ આલાપસંલાપ-સંભા-
વણુનો આકાર આપ્યો છે. એ સંભાવણુનો ભાષાપ્રયોગ બહુ
સ્પષ્ટ અને અસરકારક આખા અંશમાં છે. એક બે દાખલા આપી
તેનો નામનિર્દેશ કરીએ એટલે તે પર લેખકની ભાષાસમૃદ્ધિને
અંગે લક્ષ રહે.

(ક) પ્રકર્ષ ને વિમર્શ એક ‘મિથ્યાભિમાન’ નામના પુરુષને
બુદ્ધિ છે ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત થાય છે.

અન્યથા માનવાવાસપુરે રાજકુલાસન્ને દૃષ્ટસ્તાભ્યાં પુરુષઃ ।

પ્રકર્ષ-‘મામ ! સ ઇષ મિથ્યાભિમાનો દૃશ્યતે ! ’

વિમર્શ-‘સત્યં, સ ઇવાયં !

પ્રકર્ષ-‘નનુ રાજસચિત્તનગરે કિલાવિચલોડ્યં, તત્કથમિ-
દ્વાગતઃ ? ’

વિમર્શ-‘એવં નામ મકરધ્વજસ્યોપરિ સગ્રસાદો મહામોહરાજો
વેનાસ્ય રાજ્યે યદ્વલં નિજવલં તદપ્યાનીતં । કેવલં કામરૂપિતપાયં
મિથ્યાભિમાનો મતિમોહશ્ચ યદ્યપીદ્વાનીતૌ દૃશ્યેસે તથાપિ તયોરેવ
રાજસચિત્તતામસચિત્તપુર્યોઃ પરમાર્થતસ્તિષ્ઠન્તૌ વેદિતવ્યૌ । ’

પ્રકર્ષ-‘મામ ! કુત્ર પુનરેષોઽધુના ગન્તું પ્રવૃત્તઃ ? ’

વિમર્શ-‘ભદ્રાકર્ણય ! યોઽસૌ દૃષ્ટસ્ત્યયા રિપુકમ્પનઃ સ નિહતે
લોલાક્ષેઽધુના રાજ્યેઽમિષિક્તઃ ! તસ્ય વેદં ભવન્તં । અતોઽયં મિથ્યા-
ભિમાનઃ કેનચિત્કારણેનદં રાજસદનં પ્રવેષ્ઠુકામ ઇવ લક્ષ્યતે । ’

પ્રકર્ષ-‘મમાપીદં નરપતિનિકેતનં દર્શયતુ મામઃ ’

વિમર્શ-‘એવં કરોમિ ’

તતઃ પ્રવિષ્ઠૌ તૌ નૃપતિગેહે ॥

આ વાક્યની ભાષાસ્પષ્ટતા, એનું ભાષાસૌષ્ઠ્ય અને એની
ભાષાસફળતા વિચારવા યોગ્ય છે.

એનું ભાષાવતરણ પ્રસ્તાવ ૪. પ્રકરણ ૨૩. પૃ. ૯૪૪ માં બોલું. એ
વાંચતાં અંશકર્તાનો ભાષાપર આબાદ કાબૂ બહુ બહુ આવશે.

આખા ગ્રંથમાં આવાં વચનવિલાસો તો અનેક છે. એક વધારે દાખલો આપી આ રસમય વિષય પૂરો કરીએ. વિશેષ નિઝાસુએ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું. સગવડ માટે એવી વાતચિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ ભાષાંતરમાં આપી છે.

(સ્ત) પ્રસંગ નિર્મળાચાર્ય અને ગુણધારણ કુમારનો છે. સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનાં કારણો પર ગુરુએ ખૂબ વિવેચન કર્યું. સંપૂર્ણ સુખ કેવા પ્રકારનું હોય તેની સમજણ આપવા ગુણધારણે વિવ્રસિ કરી, તે વખતે નીચેનો આલાપસંલાપ આચાર્ય અને ગુણધારણ વચ્ચે થાય છે. એનું ભાષાસૌષ્ઠવ વિચારવું.—

ગુણધારણ—“ યદ્યયમપિ સુપલવસ્તર્હિ કીદૃશં પુનસ્તત્સંપૂર્ણં સુખં સ્યાદિતિ સજ્ઞાતો મે મનસિ ચિત્તર્કઃ । તતઃ કથયન્તુ ભગવન્તઃ કીદૃશં પુનઃ શરીરિણસ્તત્સમ્પૂર્ણં સુપમિતિ । ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજગુણધારણ ! સ્થાનુભયેનૈવ વિગ્રાસ્યસિ ત્વં તત્સ્વરૂપં કિં તસ્ય કથનેન ? ”

ગુણધારણ—“ ભદન્ત ! કથમ્ ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજ ! પરિણેપ્યસિ ત્વં દશ કન્યકાઃ । ભવિષ્યતિ તાભિઃ સહ સદ્ગ્રાવસારસ્તે પ્રેમાયન્ધઃ । તતસ્તદોદ્દામ-લીલયા વિલસતસ્તે તન્મધ્યે યત્સુરં સંજનિપ્યતે તદપેક્ષયા સુલ-લય પદાયમધુનાતનો વર્તતે । ”

ગુણધારણ—“ ભગવન્નયધારિતમિદાનીં મયા યથાહમેનામપિ મદ-નમઞ્જરીં પરિત્યજ્ય ભગવત્પાદમૂલે પ્રવ્રજિતકો ભવિષ્યામિ તત્ક-થમહં કન્યકાદશકં પરિણેપ્યે ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ અવદ્યં ત્વયા પરિણેતવ્યાસ્તાઃ કન્યકાઃ । કિં ચ યુક્તમેવ તાભિઃ પ્રવાજયિષ્યામો ભવન્તં । ન વિરુખ્યેત તાભિઃ સાર્ધં પ્રવ્રજ્યા । કિં ચા તદ્વહિતસ્ય તે પ્રવ્રજિતેન ? ન ચલતે હિ પ્રવ્રજિતો વિરહિતસ્તાદશકુટુમ્બિનીભિઃ । તતસ્તાઃ પરિણીય નિયમાદ્વચતા પ્રવ્રજિતવ્યમિતિ ।

ગુણધારણ પતચ્ચાકર્ણ્યં કિમેવં ભગવાન્ ભાપત્ત્વમિતિ વિમર્શનં સ્થિતો વિસ્મિતઃ । કન્દમુનિનોક્તં ।

કન્દમુનિ-“ ભદ્રન્ત ! કતમાસ્તાઃ કન્યકાઃ યાઃ પરિણેતવ્યા મહારાજેન ?

નિર્મલાચાર્ય-“ યાસ્તાઃ પૂર્વં નિવેદિતા મયાસ્યૈવ ચિરન્તન-
વૃત્તાન્તં કથયતા તા एव કન્યકાઃ, નાન્યાઃ ।

કન્દમુનિ-“ ભદ્રન્ત ! વિસ્મૃતાસ્તા મેઽધુના । અતો મમાનુગ્ર-
હેણ યત્ર તા વર્તન્તે યસ્ય ઘા સમ્બન્ધિન્યઃ યન્નામિકા વા સર્વમિદં
નિવેદયિતુમર્હન્તિ ભગવન્તઃ । ”

નિર્મલાચાર્ય-“ આકર્ણય । ”

ત્યારપછી દશે કન્યાઓનાં નામ, તેનાં માતૃપિતાનાં નામ, તેમનાં સ્થાનો અને તેમનો જરૂરી સંબંધ ત્યાં બતાવ્યો છે. એ દશ કન્યાનાં નામો અનુક્રમે ક્ષાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અચોરતા, પ્રક્ષરતિ, મુક્તતા, માનસિવિદ્યા અને નિરીહતા છે. એના પ્રસંગની વાત જુદી છે. અત્ર તો સંલાપજુમાં લાપાની સરળતા અને લાપા પરનો કાળૂ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં જે સરળતાથી લાપાપ્રવાહ આપ્યો જાય છે તે ખરેખર એમ બતાવે છે કે જાણે અંદર પદાર્થ કાંસીકાંસીને ભર્યા હોય અને તેમાંથી એક પછી એક બારાબાર જોઈએ ત્યારે ખપજોગા શબ્દો નીકળી આવતા હોય.

સંલાપજુની આ પદ્ધતિના સેંકડો દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય. સગવડ માટે મેં એને આલાપસંલાપના આકારમાં મૂકી દીધા છે. ગદ્ય કથાવિભાગમાં લાપા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ છે એ બતાવવા આ બાબત રજૂ કરી.

(૪) ગદ્ય વિભાગનો વિચાર કરતાં એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે તે એ છે કે તેઓ સંસ્કૃત લાપાના સંસ્કૃતિ સમય (classical period) પછી થયા છે એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના જે સમયમાં મધ્યકાલીન મહાન લેખકો થઈ ગયા તે

પછી તેઓ આવે છે, છતાં તેમની ભાષા પ્રથમવર્ગીય લેખકોના જેવી જ વિશિષ્ટ અને કોમ્પ્યુટર પ્રકારની ભૂલવગરની તથા અલંકાર-મય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ જેમણે ધરાણર વાંચ્યો હશે તેઓ સમજી શકશે કે એના સંસ્કૃતિ સમય પછી જે જે લેખકો થયા છે તેઓ એક સરખી રીતે ભાષાબળ કે મૌલિકતા અવિચ્છિન્ન ભાળવી શક્યા નથી. જે કે સંસ્કૃતિ સમયના આપણી બાબતુના બીજા છેડા પર આ મહાન લેખક આવે છે તેથી તેઓને એ સમયથી બહુ દૂર ન ગણી શકાય, છતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પ કિતના લેખકોની સર્વ વિશિષ્ટતા ભાળવી શક્યા છે અને એક પણ અક્ષર ન્યૂનાધિક લખ્યા વગર તેઓ સાહિત્યની નજરે અતિ ઉત્તમ ગદ્ય નીપજતવી શક્યા છે, એ તેમની મહત્તામાં ખાસ વધારો કરનારી હકીકત છે.

એમના ગદ્ય ભાષાપ્રયોગને અંગે પ્રો. યાકોબીએ એક ધ્યાન ખેંચનારો મુદ્દો રજૂ કર્યો છે અને તે તેમનો ભાષામાં ચાલતો શબ્દ-પ્રયોગ છે. તેમણે ઉપોદ્ધાતમાં એવા શબ્દોનું એક પત્રક આપી તે પરથી તેમનો ભાષા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ હતો તે બતાવ્યું છે. આ વિષય તેમની ભાષાને લગતો હોવાથી એ પર આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે. એવા પ્રયોગ ગદ્ય પદ્ય બન્ને વિભાગમાં છે તેથી તેને અંગે ખાસ આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે.

(b) પદ્યવિભાગ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો વારાફરતી ઉપયોગ લેખકે કર્યો છે. આખા ગ્રંથને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ જણાય છે કે તેમણે આખા ગ્રંથનો લગભગ અર્ધ ભાગ ગદ્યમાં અને બાકીનો અર્ધ ભાગ પદ્યમાં લખ્યો છે. એમણે એ ઘટનામાં પણ કળા વાપરી છે. ગદ્ય નિરસ થવા દીધા સિવાય પદ્ય ઉપાડ્યું છે અને પદ્યરચના ચાલતી હોય ત્યાં આનંદ યાય તેવી રીતે ગદ્યનો ઉપાડ કર્યો છે. ગદ્યમાંથી સફળ રીતે તેઓ પદ્યમાં ગયા છે અને તેમજ જિલટી રીતે તેઓ પદ્યમાંથી પાછા ગદ્યમાં આવ્યા છે.

જ્યારે ગદ્ય વિભાગ જોઈએ ત્યારે તેમનો ભાષા પર જે કાળૂ જણાય છે તેવો જ તેમણે પદ્ય વિભાગમાં કાળૂ બતાવ્યો છે. ગદ્ય

કરતાં પદ ચઢે કે પદ કરતાં ગદ્ય ચઢે એવો પ્રશ્ન થાય તો મને તો એમ લાગે છે કે બન્ને એક જીજ્ઞાસાએ ટક્કર મારે તેવા છે; છતાં એનો ખુલાસો જ કરવો હોય તો મને તેમનો ગદ્ય વિભાગ ભાષા સાહિત્યની નજરે વધારે બળવાન ઓળસવાળો અને કળા-મય લાગ્યો છે. જે વિચારપ્રવાહ તેમણે ગદ્યમાં બળવ્યો છે તેવો જ પદ્યમાં કર્યો છે, છતાં ગદ્યમાં મને કળા અને ભાષાનું જોમ વધારે લાગ્યું છે.

હવે આપણે તેમના પદ્ય વિભાગની કેટલીક ખૂબીઓ તપાસી જઈએ.

(૧) તેમણે પદ્ય વિભાગનો ઘણો ભાગ શ્લોક અથવા અનુષ્ટુપીમાં જ લખ્યો છે. બત્રીશ અક્ષરના એ શ્લોકમાં તેમણે છંદશાસ્ત્રની નજરે એક પણ સ્ખલના કરી હોય એવું મો. યાકોબી જેવા છંદશાસ્ત્રના અથંગ અભ્યાસીને પણ જડ્યું નથી. તેટલા માટે તેઓ ઉપોદ્ઘાતના પૃષ્ઠ ૨૪ માં લખે છે કે શ્લોકને લગતા છંદશાસ્ત્રના નિયમો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ બરાબર બળવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમણે હેમચંદ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વની પ્રસ્તાવનામાં એક વખત શ્લોકોની છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે ટીકા કરી કેટલીક સ્ખલના બતાવી હતી, જો કે ત્યારપછી ન્યારે છંદશાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો તેમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ખ્યાલમાં આવ્યું હતું કે અમુક નિયમો પ્રમાણે શ્લોકના એક પાદમાં આવેને બદલે સાત અક્ષર પણ આવી શકે છે. આ સર્વ હકીકત તેઓએ બાણી એટલે આ ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં તેનો સહજ ખુલાસો કર્યો છે જે અત્ર અપ્રસ્તુત છે. સુદાની વાત એ છે કે તેમણે શ્રી સિદ્ધર્ષિના શ્લોકોમાં છંદશાસ્ત્રના તેમની જાણમાં નિયમો આવ્યા છે તેને અંગે કોઈ પ્રકારનો ભંગ કે સ્ખલના તેઓ જોઈ શક્યા નથી. અને હિંદના છંદશાસ્ત્ર ઉપર તેઓનો અભ્યાસ એટલો આદર્શ ગણાય છે કે તેઓનો એ અભિપ્રાય વાંચનારના ખ્યાલમાં લાવવાની જરૂર જણાય.

શ્લોકોની રચનામાં ભાષાપ્રવાહ કેવો સુંદર તેઓ રાખી શક્યા છે તેના કાંઈક દાખલા આપવા યોગ્ય ગણાય. ગમે-તે-સ્થાનેથી-આ દાખલા બતાવ્યા છે. એમાં કંઈ વિશિષ્ટતા છે તે સંબંધી

વિવેચન કર્યું છે પણ દરેકમાં ભાષા પર કાળૂ અસાધારણ છે તે સાથે માણસ પડી આવશે.

(ઘ) કર્મપરિણામ રાજાતું વર્ણન દ્વિતીય પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં કરે છે. એનો શબ્દપ્રયોગ અને વર્ણનશૈલી કૃષ્ણ પુષ્પથી સ્ત્રી પડતી અથવા સુખમાંથી પ્રવાહરૂપે સરી પડતી દેખાશે. ભાષાપ્રવાહ પણ એનો 'અદ્વિતીય છે.

तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामनुल्यलपराक्रमः स्ववीर्याक्रान्त-
भुवनत्रयः शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम
महानरेन्द्रः ।

યો નીતિશાસ્ત્રમુલંબ્ય પ્રતાપેકરસઃ સદા ।
તૃણતુલ્યં જગત્સર્વં ઘિલોકયતિ દ્વેલયા ॥
નિર્દયો નિરનુક્રોશઃ સર્વાવસ્થાસુ દેહિનાં ।
સ ચણ્ડશાસનો દણ્ડં પાતયત્યનપેક્ષયા ॥
સ ચ ફેલિમિયો દુષ્ટો લોભાદિમદ્દષ્ટિતઃ ।
નાટકેષુ પરાં કાષ્ટાં પ્રાપ્તોઽત્યન્તં વિચક્ષણઃ ॥
નાસ્તિ મહ્તો જગત્યન્યો મમેતિ મદવિહ્વલઃ ।
સ રાજોપદ્રવ્યં કુર્વન્ન ધનાયતિ કસ્યચિત્ ॥
તત્તો દાસ્યપરો લોકાન્ નાનાકારૈર્વિંડમ્થનૈઃ ।
સર્વાન્વિંડમ્થયન્નુચૈર્નાદ્યત્યાત્મનાગ્રતઃ ॥
તેઽપિ લોકા મહાન્તોઽપિ પ્રતાપમસહિષ્ણવઃ ।
તસ્ય યદ્દસૌ યત્કિં તત્તત્સર્વં પ્રકુર્ચતે ॥

ત્યારપછી લોકોને એ કેવા કેવા વેશે લેવરાવે છે, તેમની પાસે એ કેવાં કેવાં નાટકો કરાવે છે, એ નાટકો કેવાં વિચિત્ર હોય છે અને એ જોવામાં તેને કેવી મજા આવે છે, એમાં નાંદિ, વિદ્વપક વિગેરેની જોડવણ કેવી સુંદર થાય છે—એ સર્વ બહુ મજાજૂત ભાષામાં બતાવ્યું છે. આ આખા ગ્રંથમાં સંસારનાટકની રચના બતાવી છે. તેની યોજના કરનાર, તે જોવામાં રસ લેનાર અને છતાં તેમાં

જરા પણ લેખાઈ નહિ જનાર અને દુનિયામાં અપુત્રીયા તરીકે જાણીતા થયેલા એ કુર્મપરિણામ મહારાજાનું આખું વર્ણન ભાષાસાહિત્યનો નમૂનો છે. લંગાણ ટાંગણ કરવાનું સ્થળસંકેત-ચર્ચા ખતી શક્યું નથી પણ જિજ્ઞાસુએ મૂળ અંધમાંથી જરૂર જોઈ જવા જેવું છે.

(b) મહામોહ રાજાનું વર્ણન તૃતીય પ્રસ્તાવમાં કર્યું છે તેમાં એનો વ્યાપકભાવ અને સર્વશ્રાદ્ધીપણું જતાવતાં જે ભાષા-સૌષ્ઠ્ય જતાવ્યું છે તે ખરેખર સાહિત્યની નજરે ખહુ ઉત્તમ છે. એ શૈલી ખાસ નમૂનેદાર છે.

સ્પર્શનની શોધે ગયેલા બોધ ને વિપાક સાથે વાત થતાં એ રાગકેસરીની તૈયારીઓ જુએ છે. પછી એ કોણ છે એમ જણાતાં એના પિતાનું નામ પૂછે છે—એ વાર્તાલાપમાં ગદ્યમાંથી એકદમ પદ્યમાં ફેવી સરજતાથી અંતરકર્તા ઉતરી જાય છે એ પણ જોવા જેવું છે.

‘મયાભિહિતં મદ્ર કઃ પુનરસ્ય (રાગકેસરિણઃ) તાતસ્તતો વિપાકેનાભિહિતં “ આર્ય ! મતિમુગ્ધોઽસિ ચતસ્ત્વમેતાવદપિ ન જાનીવે ચતોઽસ્ય દેવસ્ય રાગકેસરિણો થાલાયલાદીનામપિ સુપ્ર-તીતોઽનેકાદ્રુતકર્મા મુઘનત્રયપ્રકટનામાભિધાનો મહામોહો જનકઃ ।

તથા હિ ।

મહામોહો જગત્સર્વે ભ્રામયત્યેવ લીલયા ।

શક્ષાદયો જગન્નાથા ઘસ્ય કિઙ્કરતાં ગતાઃ ॥

અન્યેષાં લંઘયન્તીહ શૌર્યાવિષ્મભતો નરાઃ ।

અજ્ઞાનં તુ જગત્યત્ર મહામોહસ્ય કેચન ॥

વેદાન્તવાદિસિદ્ધાન્તે પરમાત્મા યથા કિલ ।

ચરાચરસ્ય જગતો વ્યાપકત્વેન ગીયતે ॥

મહામોહસ્તથૈવાત્ર સ્વવીર્યેણ જગત્ત્રયે ।

દ્વેષાદયોપલોકાનાં વ્યાપકઃ સમુદાહતઃ ॥

તત પવ પ્રવર્તન્તે યાન્તિ તત્ર પુનર્લયમ્ ।

સર્વે જીવાઃ પરે પુંસિ યથા વેદાન્તવાદિનામ્ ॥

મહામોહાત્પ્રવર્તન્તે તથા સર્વે મદાદયઃ ।
લીયન્તેઽપિ ચ તત્રૈવ પરમાત્મા સ વર્ત્તતે ॥

અન્યથા ।

યજ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ બુદ્ધ્યા સન્તોષજં સુરામ્ ।
ઇન્દ્રિયૈર્વાધ્યતે અન્તુર્મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
અધીત્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ નરા પષિડતમાનિનઃ ।
ધિપયેષુ રતાઃ સોઽયં મહામોહો વિજૃમ્ભતે ॥
જૈનેન્દ્રમતતત્ત્વજ્ઞાઃ કપાયવશયર્તિનઃ ।
જાયન્તે યદ્નરા લોકે તન્મહામોહશાસનમ્ ॥
અવાપ્ય માનુષ્યં જન્મ લઘ્વા જૈનં ચ શાસનમ્ ।
યત્તિષ્ઠન્તિ શૃદ્ધાસક્તા મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિથગ્ધં નિજભક્તિર્નિ પરિત્યજ્ય કુલસ્ત્રિયઃ ।
પરેષુ યત્પ્રવર્તન્તે મહામોહસ્ય તત્ફલમ્ ॥
વિલંબ્ય ચ મહામોહઃ સ્વવીર્યેણ નિરાકુલઃ ।
કાંશ્ચિદ્દિઢમ્બયત્યુદૈર્યતિભાવસ્થિતાનપિ ॥
મનુષ્યલોકે પાતાલે તથા દેવાલયેષ્વપિ ।
વિલસત્યેષ મહામોહો ગન્ધદસ્તી યથેચ્છયા ॥
સર્વથા મિત્રભાવેન ગાઢં વિથગ્ધચેતસામ્ ।
કુર્વન્તિ વચનં યદ્ધ મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિલંબ્ય કુલમર્યાદાં પારદાર્યેઽપિ યદ્નરાઃ ।
વર્ત્તન્તે વિલસત્યેષ મહામોહમદ્દાનૃપઃ ॥
યત ઇવ સમુત્પન્ના જાતાશ્ચ ગુણમાજનમ્ ।
પ્રતિકૂલા ગુરોસ્તસ્ય વશે યેઽસ્ય નરાધમાઃ ॥
અનાર્યાણિ તથાન્યાનિ યાનિ કાર્યાણિ કદ્દિચિત્ ।
ચૌર્યાદીનિ વિલાસેન તેપામેષ પ્રવર્ત્તકઃ ॥

હજી પણ આગળ એ જ મોહરાબુલુ વર્ણન આલે છે. એમાં જો અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તે લેખકનું વિશાળ જ્ઞાન અને અવલોકન શક્તિ બતાવે છે. અનેકદેશીય જ્ઞાન અને વિસ્તૃત અનુભવ વગર આટલા જીદી જીદી બાતિના દાખલા આવે નહિ. એમાં

શબ્દસમૃદ્ધિ અવલોકી હોય તો તેનો પાર નથી, એમાં બિંડાઈ નેઈ હોય તો તેનો છેડો નથી અને એની વિવિધતા વિચારી હોય તો તેમાં થાગ લાગે તેમ નથી.

આવાં પ્રત્યેક મુખ્ય પાત્રના વર્ણનો આવે છે અને તે તેમને ધરાળર ઓળખવા માટે જરૂરી છે. એવાં વર્ણનોનાં ટાંચણો આપવા માંડીએ તો આ વિષયની હદ રહે નહિ. ભાષાસમૃદ્ધિ અને યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય શબ્દ જ વાપર્યો છે એટલું જણાવી પદવિભાગની ખીલ ખાસીઅતો વિચારીએ. આવા પ્રકારના સુંદર વર્ણનોનું ક્લીસ્ટ અહીં આપી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય. નીચે કેટલાક દાખલાજ મૂક્યા છે. એમાં પદનો દેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે તે ભેવા માટે મૂળ^૧ ભેવું.

(૨) શ્લોક(અનુક્રુપ)ના એક ખીલે ઉપયોગ બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એક નગર, રાજરાણી અને પુત્રીનું નામ આપી પ્રત્યેકના ચાર ચાર વિશેષણો આપે તે ગદ્યમાં અને તેના વિસ્તાર શ્લોકમાં કરે. આની મીઠાશ અદ્ભુત અને અસર સીધી છે. એક આખો દાખલો આપું અને ખીલઓનો નિર્દેશ કરું એટલે સદર વક્તવ્ય લક્ષમાં આવી જશે.

૧ આવા વ્યક્તિગત વર્ણનોમાં નીચેના વિચારવા. અંધમાં તે સાર્વ-ત્રિક હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે અને તે પણ મંપૂર્ણ નથી, માત્ર બહુ થોડા દાખલા રજૂ કર્યા છે. ભુઓ.

- (ક) નિષ્પુણ દરિદ્રવર્ણન. (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬.)
- (ઘ) મનુજગતિ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૫-૭)
- (ગ) કર્મપરિણામ નરેન્દ્રવર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૫૮-૬૨.)
- (ઘ) સદાગમનું રૂપ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૮-૯૧.)
- (ઙ) યતિધર્મ, ગૃહીધર્મ. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭૫. પૃ. ૧૦૬૬ થી.)
- (ચ) ચિત્તવિશ્લેષમંડપ. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૩-૪.)
- (છ) ભોગતૃષ્ણા સ્વરૂપ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૧૯-૨૧.)
- (જ) અજ્ઞાન બાળ-પાપ-આર્જવ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૫-૬.)
- (ઝ) રાગકેસરી વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૮૬૩-૪.)
- (ઞ) સોળ કથાવ વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૮૭૮ થી.)
- (ટ) સાતપિસાચી વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. આખું પ્રકરણ.)

પ્રસ્તાવ ૩, પ્રકરણ ૨૧ માં રૌદ્રચિત્ત નગરે દુષ્ટલિસન્ધિ રાજા તેની નિપ્રકંપતા દેવી અને તેની હિંસાપુત્રીનું વર્ણન પૃ. ૫૭૧ થી શરૂ છે. બુધો એ કેવી મુમનોહર રીતે વર્ણન ઉપાડે છે. પ્રથમ રૌદ્રચિત્તપુરને ઓળખાવતાં કહે છે કે—

इतश्च निवासं दुष्टलोकानां, उत्पत्तिभूमिरनर्थवेतालानां, द्वारभूतं
नरकस्य, कारणं भुवनसन्तापस्य, तस्करपल्लिप्रायमस्ति रौद्रचित्तं
नाम नगरम् ।

આમાં રૌદ્રચિત્ત નગરને ચાર વિશેષણ આપ્યાં : (૧) દુષ્ટલોકનું નિવાસસ્થાન, (૨) અનર્થ વૈતાળનો જન્મભૂમિ, (૩) નરકનું દ્વાર અને (૪) ભુવનસન્તાપ કારણ. હવે એ ચાર વિશેષણોને વિસ્તારવા નીચેના શ્લોકો આપ્યા.

પ્રથમ વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

उत्कर्तनशिरश्छेदयन्त्रपीडनमारणैः ।
ये भावाः सत्त्वसङ्घस्य घोराः सन्तापकारिणः ॥
ते लोकास्तत्र वास्तव्या रौद्रचित्तपुरे सदा ।
तस्मात्तदुष्टलोकानां निवासस्थानमुच्यते ॥

બીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

कलहः प्रीतिविच्छेदस्तथावैरपरम्परा ।
पितृमातृसुतादीनां मारणे निरपेक्षता ॥
ये चान्येऽनर्थवेताला लोके सम्भवनातिगाः ।
ते रौद्रचित्ते सर्वेऽपि सम्पद्यन्ते न संशयः ॥
उत्पत्तिभूमिस्तत्तेषां यत्तनं तेन गीयते ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

यथा च नरकद्वारं तथेदानीं निगद्यते ॥
ये सत्त्वा नरकं यान्ति स्वपापभरपूरिताः ।
ते नत्र प्रथमं तावत्प्रविशन्ति पुराद्यमे ॥
अतः प्रवेशमार्गत्वात्तस्य निर्मलमानसैः ।
गीतं तं नरकद्वारं रौद्रचित्तपुरं जने ॥

ચોથા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ये जीवाः क्लीष्टकर्माणो वास्तव्यास्तत्र पत्तने ।

ते स्वयं सततं तीव्रदुःखप्रस्तशरीरकाः ॥

तथा परेषां जन्तूनां दुःखसङ्घातकारिणः ।

अतो भुवनसन्तापकारणं तदुदाहृतम् ॥^૧

આ વર્ણનમાં ભાષા ઉપરનો કાળૂ, સરળતા અને વિશેષણોને બરાબર સમજાવવાની ગોઠવણ એવી સુંદર છે કે એક વાર ને પ્રાણી શૈદ્રધ્યાન બરાબર સમજ્યો હોય તે એની ખૂબી પારખી શકે. એના ચારે વિશેષણો બહુ અર્થસૂચક છે. એનો ખુલાસો તદ્દન સમજી શકાય તેવો છે. એમાં વધારે ખૂબી એ છે કે યોગના અભ્યાસીને એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ભારે ચમત્કાર લાગે તેમ છે. આપું ભાષાસૌષ્ઠવ અન્યત્ર કવચિત જ લલ્ય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

આવો જ એક સારો દાખલો લઈ આવા પ્રકારના પદ્યવિભાગનો નામનિર્દેશ માત્ર કરી દઈએ. સારો દાખલો સાથે બતાવવાનું કારણ એ છે કે શૈદ્રચિત્તનગરનું વર્ણન વાંચતાં મનમાં ને ઘણા થઈ હોય તેના જોમમાં ભાષાસૌંદર્ય પર ધ્યાન ન રહે. એટલા માટે મનને પસંદ આવે તેવું એ જ પ્રસ્તાવમાં ક્ષાંતિ પુત્રીનું વર્ણન છે તે પણ સરખામણી ખાતર ભાષાસૌષ્ઠવને અંગે વિચારી લઈએ.

નંદિવર્ધનનો કોપી સ્વભાવ કેમ દૂર થાય તેનો ઉપાય તેના પિતા પદ્મરાજ (પૃ. ૩૬૧ માં) જિનમતજ્ઞ નામના નિમિત્તિયાને પૂછે છે. તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે એક ચિત્તસૌંદર્ય નામે નગર છે. તેનો શુભપરિણામ રાજ છે. તેને નિષ્પ્રકંપતા રાણી છે. તેમનાથી ક્ષાંતિ નામની દીકરી થઈ છે. એ દીકરીના લગ્ન નંદિવર્ધન સાથે થાય તો વૈદ્યાનર મિત્ર સાથે તેની દોસ્તી છૂટે. (પૃ. ૩૬૮). આ ચારે વર્ણનો બહુ સુંદર છે અને પ્રત્યેકના

૧ આના ભાષાવિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨. ૨ એનો ખ્યાલ સમુચ્ચયે કરવા જુઓ 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૧૩૫-૧૪૨.

આર આર વિશેષણો પદ્યમાં ખુલાસામાં સાથે ત્યાં આપ્યા છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.) તે પૈકી આપણે ક્ષાંતિકુમારીનું વર્ણન વિચારી બંધાએ.

ગ્રંથકર્તા જિનમતજ નૈમિત્તિકદ્વારા ક્ષાંતિકુમારીની ઓળખાણ કરાવતાં કહે છે :—

તયોશ્ચ નિષ્પ્રકમ્પતાશુભપરિણામયોર્દેવીનૃપતયોરસ્તિ પ્રકર્ષઃ
મુન્દરાણામુત્પત્તિભૂમિરાશ્ચર્યાણાં મઙ્ગૂપાગુણરત્નરાશેઃ સપુર્વેલક્ષ-
ણ્યેન મુનીનામપિ મનોહારિણી ક્ષાન્તિર્નામ દુહિતા ।

આ વાક્યમાં કુમારી ક્ષાંતિનાં આર વિશેષણો બતાવ્યાં : (૧) સુંદર વસ્તુઓમાં પણ સુંદર, (૨) અનેક આશ્ચર્યનું જન્મસ્થાન, (૩) શુભરત્નોની પેટી અને (૪) શરીરની વિલક્ષણતાથી મુનિઓનાં મનને પણ પોતાની તરફ ખેંચનારી. એ વિશેષણો ઘટાવતાં કેવો સુંદર પદ્મચનાનો સ્વરૂપ પ્રયોગ કર્યો છે તે વિચારો. પ્રથમ વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

યતઃ સા સતતાનન્દદાયિની પર્યુપાસિતા ।
સ્મરણેનાપિ નિઃશેષદોષમોપવિધાયિની ॥
નિરીક્ષતે વિશાલાક્ષી યં નરં ફિલ લીલયા ।
પષ્ણિતૈઃ સ મદ્યાત્મેતિ કૃત્વા ગાઢં પ્રશસ્યતે ॥
આલિઙ્ગનં પુનસ્તસ્યા મન્યે યો લપ્સ્યતે નરઃ ।
સ સર્વનરવર્ગસ્ય ચક્રવર્તી ભવિષ્યતિ ॥
અતઃશ્ચાસ્તરં(રા) તસ્યા નાન્યા જગતિ વિચિતે ।
પ્રકર્ષઃ મુન્દરાણાં સા વિદ્વદ્વિસ્તેન ગીયતે ॥

બીજા વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

સદ્ધ્યાનકેવલજ્ઞાનમહર્દિપ્રશમાદયઃ ।
લોકાનામદ્રુતા ભાવા યે ચમત્કારકારિણઃ ॥
તે ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ભૂતાશ્ચાનન્તશો યતઃ ।
તત્પ્રસાદેન સત્ત્યાનાં તામારાધયતાં સદા ॥

ઉત્પત્તિભૂમિઃ સા તસ્માદાશ્ચર્યાણામુદાહૃતા ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

યથા ચ રત્નમઙ્ગૂપા તથેદાર્નીં નિબોધત ॥

દાનશીલતપોજ્ઞાનકુલરૂપપરાક્રમાઃ ।

સત્યશૌચાર્જવાલોભવીર્યશ્વર્યાદયો ગુણાઃ ॥

યે કેચિત્સુન્દરા લોકે ધર્તન્તે રત્નરૂપિણઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ હિ સર્વેણં તેપામાધારતાં ગતા ॥

તેનાસૌ રત્નમઙ્ગૂપા વિદ્વદ્ધિઃ પરિકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિહીના ગુણાઃ સર્વે ન શોભન્તે નિરાશ્રયાઃ ॥

અને એવા વિશેષણ માટે તે કમાલ કરી છે:—

ક્ષાન્તિરેવ મહાદાનં ક્ષાન્તિરેવ મહાતપઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાજ્ઞાનં ક્ષાન્તિરેવ મહાદમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહાશીલં ક્ષાન્તિરેવ મહાકુલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાવીર્યં ક્ષાન્તિરેવ પરાક્રમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેવ ચ સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાશૌચં ક્ષાન્તિરેવ મહાદયા ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહારૂપં ક્ષાન્તિરેવ મહાવલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહૈશ્વર્યં ક્ષાન્તિર્ધૈર્યમુદાહૃતા ॥

ક્ષાન્તિરેવ પરં બ્રહ્મ સત્યં ક્ષાન્તિઃ પ્રકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ પરા મુક્તિઃ ક્ષાન્તિઃ મર્વાધિસાધિકા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગદ્દન્દ્યા ક્ષાન્તિરેવ જગદ્ધિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ જગજ્જ્યેષ્ઠા ક્ષાન્તિઃ કલ્યાણદાયિકા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગત્પૂજ્યા ક્ષાન્તિઃ પરમમજ્જલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવૌપધં ચારુ સર્વવ્યાધિનિવર્દનમ્ ॥

ક્ષાન્તિરેવારિનિર્નાશં ચતુરધ્વં મહાવલમ્ ।

કિં વાત્ર યદુનોક્તેન ક્ષાન્તૌ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

અતઃ एव तु सा कन्या मुनिलोकमनोहरा ।

કુર્યાદીદશરૂપાયાં કો ન ચિત્તં સચેતનઃ ॥

આ લ'ખાણુ ટાંચણુ ખાસ સકારણુ આપ્યું છે. લેખકની ભાષા-પ્રૌઢતા, ભાષાસ્પષ્ટતા અને ભાષા પરનો કાળુ અસાધારણ છે તે બતાવવા આ એક દૃષ્ટાન્ત તારવી કાઢ્યું છે. એમણે ક્ષાંતિદેવીનાં ચારે વિશેષણો ઘણી સુંદર રીતે ઘટાવ્યાં છે, અને તેમાં જોવાની મળત તેમની કળા છે. એમની ભાષાસમૃદ્ધિ અઢોકિક છે અને શબ્દસમૃદ્ધિ અમાપ છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સ્થાનનાં ચાર ચાર વિશેષણો સમાસાન્તર્ગત આપી તે પર પદ્યમાં યોગ્ય વિવેચન આપવાનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે તેને અંગે નીચેના દાખલાઓ વિચારવા. અહીં તે પર વધારે વિસ્તૃત લ'ખાણુ ટાંચણુ સ્થળસંકેતથી અપાય તેમ નથી. એમાં વાક્યોનાં નિર્ણયો અને શબ્દરચના ખરેખર જોવા લાયક છે. એનું યથાતથ્યપણું તો એથી પણ વધારે આકર્ષક છે પણ અત્યારે કળાની નજરે એમના પદ્યનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેથી તેટલા પૂરતું જ અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બાકી ચિત્તસૌંદર્યનગર કે એના શુભપરિણામ રાજ્ય કે એની નિષ્પ્રકંપતા રાણી અને એમને પેટે થયેલી ક્ષાંતિ દીકરી પર તો પુસ્તકો લખાય તેમ છે. યથાસ્થાને એ બાબત જોઈ લેવી. અત્ર પદ્યરચનાની પ્રૌઢતાનાં બીજાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોનો માત્ર નિર્દેશ કરી અટકી જઈએ.

(a) ચિત્તસૌંદર્યનગરના ચાર વિશેષણો પર પદ્યરચના જોવા-યોગ્ય છે. એ નગર (૧) સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત છે, (૨) સર્વ શુભોનું નિવાસસ્થાન છે, (૩) કહ્યાણુ પરંપરાનું કારણુ છે અને (૪) મંદલાગી પ્રાણીઓને હુલ્લ છે. એના ભાષાવતરણુ વિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૧.

(b) શુભપરિણામ રાજ્યનાં નીચેનાં ચાર વિશેષણો પર પદ્ય-રચના જુઓ—એ રાજ્ય (૧) સર્વ લોકોનું હિત કરનાર છે, (૨) દુષ્ટોને દાણી દેવામાં ખાસ ઉદ્યમ કરનાર છે, (૩) સારાને પાળવામાં ખાસ ધ્યાન આપનાર છે અને (૪) ક્રોશ અને દંડની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ છે. એ ચાર વિશેષણોની પદ્યરચનાના ભાષાવતરણુ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૨-૩.

(c) એ રાજાની મહારાણી નિષ્પ્રકંપતા દેવી માટે નીચેનાં ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. એ દેવીએ (૧) શરીરની સુંદરતામાં વિનયધ્વજ ગ્રાસ કરેલ છે, (૨) કળાઓમાં કુશળતા મેળવેલી હોઈ તે વડે એણે ત્રણ લુપનને છતી લીધેલાં છે, (૩) પોતાના નાના પ્રકારના વિલાસોને લીધે એણે કામદેવની પ્રિયા રતિના વિભ્રમોને હચ્ચી કાઢ્યા છે અને (૪) પોતાના પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિને લીધે એણે અશ્વત્થીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢ્યું છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪-૫.

(d) રૌદ્રચિત્ત નગરમાં દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજા હતો. તેને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) ચોરોને એકઠા કરનાર, (૨) સારા માણસોનો દુશ્મન, (૩) સ્વભાવથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળો અને (૪) નીતિના રસ્તાઓનો લોપ કરનારો એને વર્ણવ્યો છે. પછી એ ચારે વિશેષણો માટે સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યેક માટે બે બે પદ્ય (શ્લોકો) આપ્યા છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૨.

(e) દુષ્ટાભિસન્ધિ રાજાને નિષ્કરુણતા રાણી છે એને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) પારકી પીડાઓને નહિ ભાવનારી, (૨) પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ, (૩) ચોર ઉપર પ્રેમ રાખનારી અને (૪) પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત. પછી એ પ્રત્યેક વિશેષણ પર બહુ સુંદર શબ્દપ્રયોગ કરી બે બે પદ્યબંધ રચનાના શ્લોકો આપ્યા છે. જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૩-૪.

(f) એની હિંસા દીકરીનું વર્ણન બહુ સુંદર કર્યું છે. એના ચાર વિશેષણો આ પ્રમાણે (૧) રૌદ્રનગરની હીન સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારી, (૨) નગરવાસીઓનો મોટો ચાહુ મેળવનારી, (૩) માતૃપિતા તરફ વિનયવાળી અને (૪) ભયંકર આકૃતિવાળી. એના સ્પષ્ટીકરણમાં અગિયાર પદ્ય શ્લોકો બહુ સુંદર ભાષામાં અને જનસમાજના મનના અભ્યાસીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય આપ્યા છે. જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૪-૫.

આ સર્વના મૂળ શ્લોકો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. એમાં મનુષ્ય-સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળુ જોવામાં આવશે. ઉપરાંત એમાં રચનાની પદ્ધતિ કળાની નજરે ખડું સુંદર અને વિચારવા જેવી છે અને ખડું સ્પષ્ટ હોવા સાથે પ્રૌઢ છે.

(૩) અનુષ્ટુપની રચનાની લબ્યતા માટે નીચેના દાખલા ખાસ વિચારવા યોગ્ય મળ્યા છે.

સાત સ્ત્રીઓ-પિશાચીઓ લવચકનગરમાં વર્ણવી છે એમાં એવી યુક્તિ છે એ સાત પિશાચી અને તેની સામેનાં વિરોધી તરવામાં આઠે કર્મની કુલ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય. ચોથા પ્રસ્તાવનું એ આખું અઠાવીશમું પ્રકરણ રોકે છે. (પૃ. ૯૯૪-૧૦૧૧). જનસ્વભાવનો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળુ ધરાવતું એ સૌદ્ર ચિત્રપટ છે. જરાનું વર્ણન એ નીચેની પ્રૌઢ ભાષામાં કરે છે. (અ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૯૫-૬).

સા કાલપરિણત્યાસ્યા માર્યા યા મૂલભૂપતેઃ ।

તયા પ્રયોજિતા તાયજ્જરેયં મુચનોદરે ॥

યાહ્યાન્યપિ નિમિત્તાનિ વર્ણયન્તીહ કેચન ।

- અસ્યાઃ પ્રયોજકાનીતિ લવણાધાનિ માનવાઃ ॥

ધીર્યં પુનરદોઽમુપ્યા યદાશ્લેપેણ દેહિનામ્ ।

હરત્યશેષસદ્વર્ણલાવણ્યવલશાલિતામ્ ॥

ગાઢાશ્લેપાત્પુનર્વત્સ ! વિપરીતમનસ્ક્રતામ્ ।

કુરુતે શોચ્યતાં લોકે દેહિનાં ધીર્યશાલિની ॥

ઘલીપલીતશાલિત્યપિપ્લુવ્યજ્જકુવર્ણતાઃ ।

કમ્પકર્કશિકાશોકમોહશૈથિલ્યદીનતાઃ ॥

ગતિમદ્ગાન્યવાધિર્યદન્તવૈકલ્યરીણતાઃ ।

જરાપરિકરઃ પ્રૌઢો વાયુરત્ર યલાગ્રણીઃ ॥

અનેન પરિવારેણ પરિવારિતવિગ્રહા ।

જરેયં વિલસત્યત્ર મત્તાવદ્ગન્ધસ્તિની ॥

ત્યારપછી એના વિરોધી ચૌવનનું તેના સંબંધમાં જ અદ્ભુત વર્ણન આવે છે :—

તસ્યાં યૌવનાલ્યો મહાવીર્યશ્ચરટ ઉદ્દામપૌરુષઃ ॥
 સ ચ યોગી તદાદેશાત્રવિશ્યાક્ષેપુ દેહિનામ્ ।
 તનોતિ ચલમૌર્જિત્યં વન્ધુરાકારધારિતામ્ ॥
 વિલાસહાસવિન્બોકવિપર્યાસપરક્રમૈઃ ।
 ષલ્ગનોત્પ્લવનોહ્લાસલાસધાવનસમ્પદૈઃ ॥
 ગર્વશોળ્કીર્યંચિદ્ગત્ચસાહસાદિભિરુદ્ધતૈઃ ।
 યુતઃ પદાતિભિર્લોકૈર્લીલયા સ વિજૃમ્ભતે ॥
 તત્સસ્વધાદમી ભોગસમ્ભોગસુખનિર્ભરમ્ ।
 આત્માનં મન્વતે લોકા ભવચક્રનિવાસિનઃ ॥
 તતસ્તં નિજપીર્યેણ યૌવનાલ્યમિયં જરા ।
 મૃદ્નાતિ સપરીવારં કુદ્ધા કૃત્યેવ સાધકમ્ ॥
 તતસ્તે જરસા યત્સ ! જના મર્દિતયૌવનાઃ ।
 પરિતા દુઃખકોટીમિર્જાયન્તે દીનવિક્લવાઃ ॥
 સ્વભાર્યયાપ્યવહાતાઃ પરિવારાવધીરિતાઃ ।
 ઉત્પ્રાત્સ્યમાનાઃ સ્વાપત્યૈસ્તરુણીમિસ્તિરસ્કૃતાઃ ॥
 સ્પરન્તઃ પૂર્યંભુક્તાનિ કાસમાના મુદુર્મુદુઃ ।
 શ્લેષ્માણમુદ્ગિરન્તશ્ચ લુઠન્તો જીર્ણમશ્ચકે ॥
 પરતસ(ત્તિ)પરાઃ પ્રાયઃ ક્ષુધ્યન્તશ્ચ પદે પદે ।
 આક્રાન્તા જરયા યત્સ ! કેવલં શેરતે જનાઃ ॥

જરા-ઘડપણનું આવું સ્વરૂપ અન્યત્ર વાંચ્યું નથી. એના પ્રત્યેક શબ્દો અત્યંત વિશિષ્ટ અવલોકનને પરિણામે લખાયેલ છે. મનુષ્ય-જીવનનો બરાબર અભ્યાસ કર્યો હોય તો જ આ વર્ણન થઈ શકે. એમાં ઘડપણમાં થતી શરીરની સ્થિતિ, કુટુંબીઓ તરફથી થતો તિરસ્કાર, મન ઉપર થતી દીનતાની અસર, નાકમાંથી નીકળતું શ્લેષ્મ, કાળા વાળને સ્થાને આવતાં પાંચિયાં, કાનની બહેરાશ, આંખનું અંધપણ, હાંતનું બોખાપણું-વિગેરે વિગેરે સચોટ શબ્દોમાં લખ્યું છે અને જીવાનીના ચાળા, વૈભવ, સાહસ, ધમાલ ટૂંકા પણ મુદ્દામ શબ્દોમાં લખ્યા છે. એના પર વર્ણન કરતાં પૃષ્ઠો ભરાય એવો એક એક શબ્દ છે,

પ્રત્યેક શબ્દ સૂચક છે, અર્થથી ભરેલો છે અને અનેક વિચાર અને અનુભવને જાગ્રત કરે તેવો છે. આ પદ્યરચના એવી પ્રૌઢ અને મુદ્દાસરની છે કે એ જો કોઈ ખરા અભ્યાસીના હાથમાં આવે તો એને વાંચીને એ જગ જગ ઉછળે.

એવું જ સુંદર વર્ણન બાકીની છાંયે પિશાચીઓનું એ પ્રકરણમાં આવે છે. એમાં રૂબા (વ્યાધિ) સાથે જે વ્યાધિઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે તેમનું વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બતાવે છે અને મૃત્તિ (મરણ) ના વર્ણનમાં એ દેવ અને દરિદ્રમાં, જીવાન અને વૃદ્ધમાં ગતિ કરી શકે છે એનું વર્ણન કરતાં અદ્ભુત શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. મને એમની ખલતો ભારે અદ્ભુત (વર્ણનમાં) જણાઈ છે. તેઓ એને વર્ણવતાં એને પાપોદયની પ્રેરણાનું પરણામ કહી પછી એના પરિચારકોમાં શાક્ય, પૈશ્ય, દુઃશીલ, વૈભાષ્ય, શુરુવિલ્લવ, સિત્ત્રકોહ, કૃતધ્વજા, નિર્લજ્જપણું, મદ, મત્સર, મર્મોદ્ધાટન, વૈયાત્ય, (બેશરમપણું), પરપીડનનિશ્ચય અને ઈર્ષ્યાને જણાવે છે. એ શબ્દસમૂહ અદ્ભુત છે, એને ઓળખવામાં સંસારયાત્રાનું સાક્ષ્ય છે અને એને સમજવામાં ચાતુર્ય છે. ગરીબાઈ (દરિદ્રતા) એમણે અદ્ભુત વર્ણવી છે અને એકંદરે આ આખું પ્રકરણ ખાસ પદ્યરચનાનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ સર્વથી તદ્દન જુદી પડે એવી પદ્યરચના છે અને તે પર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર ભાષાપ્રયોગની નજરે જ લાગે છે.

માત્ર સ્થળસંકેતોને કારણે વધારે ટાંચણો આ મુદ્દા પર મેં આપ્યા નથી, બાકી એ આખું પ્રકરણ મૂળરૂપે ખાસ આપવા યોગ્ય છે.

(૨) પદ્યવિભાગે બીજા છંદોની રચના.

અત્યુદ્ભવ સ્તોત્રોની અવલોકના એ પ્રમાણે થઈ. પદ્યરચનાને અંગે છૂટા છૂટા બીજા પણ છંદો આવે છે, પણ એકંદરે તેની સંખ્યા ઘણી અદ્ય છે તેથી તેના અવલોકનમાં ગહુ કહેવા જેવું રહેશે નહિ. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે તેમણે જે અથવા ત્રણ સ્તોત્રો અન્ય છંદમાં લખ્યા છે તે સુંદર છે અને ભાષાવતરણમાં પણ તે લખ્યા છે. ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે તેમણે દુતવિલંબિત વધારે પ્રમાણમાં લખ્યા છે. તેમનો ભાષાપ્રયોગ તેમાં પણ ગહુ સુંદર છે. મને

તેમના ત્રોટક અને દ્રુતવિલમ્બિત છંદો બહુ ગમ્યા છે. એના પ્રસંગો-ચિત શબ્દપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ઉપરાંત શાર્દૂલવિકીરિત વિગેરે ખીબા છંદોનો પણ અવારનવાર શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપયોગ કર્યો છે. છંદો સર્વ શુદ્ધ છે. એક સ્થાનકે મને છંદ સમજાયો નથી.

ત્રોટકનો દાખલો એક આપવો ઉચિત છે. પ્રસંગ નંદિવર્ધનના ભવમાં તેનો વિભાકર સાથે યુદ્ધનો છે. યુદ્ધ વર્ણવતાં લેખક મહાત્મા ૧કહે છે કે:—

તાવત્સમાલગ્નમાયોઘનમ્, તચ્ચ કીદશમ્:—

શરજાલતિરસ્કૃતદષ્ટિપથં પથરોઘસમાકુલતીવ્રમટમ્ ।
મટકોટિવિપાટિતકુમ્ભતટં તટવિભ્રમહસ્તિશરીરચિતમ્ ॥
રચિતપ્રથિતોરુસુહસ્તિઘટં ઘટનાગતમીરુકૃતાર્તરવમ્ ।
રવપૂરિતભૂધરદિગ્વિચરં વરહેતિનિવારણસ્તિન્નનૃપમ્ ॥
નૃપભિન્નમદોદુરવૈરિગણં ગણસિદ્ધનમશ્ચરણુપ્તજયમ્ ।
જયલમ્પટયોઘશૈશ્વટુલં ચટુલાશ્વસહસ્રધિમર્દકરમ્ ॥
કરસૃષ્ટશરૌઘવિદીર્ણરથં રથમઙ્ગલિચર્ચિતચોલવલમ્ ।
ચલશાલિભટેરિતિસિંહનદં નવભીષણરક્તનદીપ્રવહમ્ ॥

આ યુદ્ધનું અફળુત વર્ણન છે. એમાં શબ્દાલંકાર પણ બહુ મળતા છે. એના પ્રત્યેક ચરણના છેલ્લા બે કે ત્રણ અક્ષરો લઈ તેને ખીબા જ અર્થમાં ત્યારપછીના નવા ચરણમાં ગોઠવ્યા છે અને છતાં અર્થઅભલૂતિ વધારે સુંદર થવા પામી છે. ત્રોટક તરીકે ગાવામાં તેમાં મળ આવે તેમ છે અને એમાં પ્રેરકભાવ છે. આવી શબ્દસમૃદ્ધિ બહુધા અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. જે લેખકે સેંકડો હજારો અનુષ્ટુપ-૨લોકો લખ્યા તે આવા અન્ય છંદો લખી શકે તેમાં નવાઈ નથી, પણ નવાઈ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારની છે. આ દાખલો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. કાવ્ય અને સાહિત્યમાં રસ લેનારને તો અંદરથી બગૃત કરી દે તેવા છે અને તે અર્થમાં પણ ખરેખર સમજવા યોગ્ય અને એના ધ્યાન પર તદ્દન પ્રાસંગિક છે.

ત્રોટક છંદના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ઘણા ખીજા દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયા છે. એક વધારે દાખલો આપીએ.

આઠમા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવનો શુભધારણ તરીકે જન્મ થાય છે ત્યારે રાજ્યમંદિરમાં કેવો આનંદ થાય છે તે વર્ણવતાં કવીશ્વર સિદ્ધ લેખક કવે છે:—

વિહિતં ચ નરેશ્વરતોપકરં વરગસસલાસવિલાસઘરમ્ ।

બહુષાદનપ્રાદનગાનપરં મદિયમદઘૂર્ણિતચાસ્ત્રરમ્ ॥

વિલયાજનનતિતધામનકં કૃતકુન્જકકચુકિહાસનકમ્ ।

વિહિતાર્થિમનોરથપૂરણકં કૃતલોકચમત્કૃતિવર્ધનકમ્ ॥'

આ બન્ને દાખલાઓ ભેજો તો માલુમ પડશે કે એમાં પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય રીતે મુકાયેલો છે અને એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અતિ સુંદર છે. ખૂબી એનું નામ કહેવાય છે કે એની જગ્યાએ ખીજો શબ્દ મૂકવો જડે નહિ અને જડે તો લખે નહિ. બાજુ ખાલી જગ્યા પર ચોંટી બંધ તેવી શબ્દરચના હોય એ કળાકારની કારિગરી છે અને એ પ્રત્યેક શબ્દમાં બેવામાં આવશે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને ત્રોટક ઉપરાંત દ્રુતવિલામિત અને સ્ત્રગ્વિણી બહુ પસંદ હોય એમ મને લાગ્યું છે. એ લખતાં તેઓશ્રી જરૂર ડોહ્યા હશે એમ લાગે, દારણ કે સહૃદય વાંચનાર એ સમજતાં કે વાંચતાં ડોહ્યા વગર રહે તેમ નથી. એના કોઈ જરૂરી દાખલાઓ આપીએ. સ્ત્રગ્વિણીના એક દાખલો તામસચિત્ત નગરના વર્ણનમાં થોડા પ્રસ્તાવમાં છે. જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫.

નાશિતાશેપસન્માર્ગમામૂલતસ્તેન દુર્ગં ન લહ્યં પરેપાં સદા ।

સર્વદોષોત્તમુકં ચ તદ્વર્તેતે ચૌરવૃન્દં તુ તત્રૈવ સંવર્ધેતે ॥

ચલ્લમં તત્સદા પાપપૂર્ણાત્મનાં નિન્દિતં તત્સદા શિષ્ટલોકૈઃ પુરમ્ ।

કારણં તત્સદાનન્તદુઃસ્વોદ્ધેર્વારણં તત્સદાશેપસૌહ્યોદ્ધતેઃ ॥

આ છંદ બોલતાં એક જ બતની અમર થાય છે અને લેખ ઉપભવનારની ચમત્કૃતિ નોંધે એ એમ જરૂર લાગે છે.

શરદ્ વર્ષુનમાં બહુ સુંદર સ્તવિણી ત્રણ આવે છે. જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬. એ ત્યાં લખી છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કયું નથી.

દ્રુતવિલાંબિત એમનો એટલો જ પ્રિય છંદ છે. તેઓ દ્રુતવિલાંબિત અને ત્રોટક લખતાં જરૂર ડોક્યા હશે એમ મને લાગ્યું છે. સમજીને વાંચવાથી એ લાવ જરૂર જણાશે. એના કોઇક દાખલા આપીએ.

શરદ્વર્ષુન કરતાં તેઓશ્રી દ્રુતવિલાંબિત લખે છે:— (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃ. ૭૮૬.)

શિલ્પિવિરાધવિરાગપરા શ્રુતિઃ શ્રયતિ હંસકુલસ્ય કલસ્વનમ્ ।
ન રમતે ચ કદમ્બવને તદા, ધિપમર્ણરતાં જનદટ્ટિકા ॥
લવણતિક્કરસાઞ્ચ પરાહ્મુલા, મધુરસાદ્યપરા જનજિલ્લિકા ।
સ્ફુટમિદં તદહો પ્રિયતાકરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તયઃ ॥

તેવી જ રીતે હેમંતવર્ષુન કરતાં લખે છે (સદર પૃ. ૭૮૯)

પ્રિયવિયોગમુજ્જ્વલિપાતિતાન્ શિશિરમાસ્તલ્પિતચિપ્રહાન્ ।
પશુગણાનિય મર્મુરરાશિભિઃ પચતિ કિં નિશિ ભક્ષણકામ્યયા ॥

એના અર્થ અને એનો ચમત્કાર શબ્દમાં પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આ છંદનો એક સુંદર દાખલો આપી મૂળઅંથ વાંચવાની ભલામણ કરીએ.

વસંતનું વર્ષુન કરતાં કવિ કવે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૩.)

વિકસિન્ને સહકારવને રતઃ, કુરુચકસ્તયકેષુ ચ લમ્પટઃ ।
મલયમાસ્તલોલતયા વને, સતતમેતિ ન યાતિ ગ્ર(શૃ)હે જનઃ ॥
શ્વમહો પુરલોકશતાકુલં, પ્રવરચૂતવનાવલિમધ્યગમ્ ।
વિલસતીહ સુરાસવપાયિનાં, નનુ વિલોકય મદ્ર ! કદમ્બકમ્ ॥
મણિચિનિર્મિતભાજનસંસ્થિતૈરતિવિનીતજનપ્રવિઢૌકિતૈઃ ।
પ્રિયતમાધરમૃદ્ધવિદંશનૈશ્વપકરત્નમયૂઃપવિરાજિતૈઃ ॥
સુરમિનીરજગન્ધસુવાસિતૈઃ, સુવનિતાવદનામ્બુરુહાર્પિતૈઃ ।
ચિવિધમધરસૈર્મુખપેશલૈઃ, કૃતમિદં તદહો મદનિર્મરમ્ ॥

. આમાં રમણીય પત્નીના મુખકમળનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધ કવિ દેવા શૃંગારરસમાં ઉતરી ગયા છે એ પણ જોઈ લેવા જેવું છે. કેટલાક એમ માને છે કે શૃંગારરસ પર નૈન કવિ લખી શક્તા નથી તેમણે આ પ્રસંગ વિચારવા યોગ્ય છે અને લેખક ને પ્રસંગ લે તે તેણે ચીતરવો જ જોઈએ એ હકીકત સ્થિતિચુસ્ત જનોએ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અત્ર પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે કવિ તરીકે આ વર્ણન એમને મહાકવિનું સ્થાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ દ્રુતવિલંબિતના આવા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અત્ર તો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ શાસ્ત્રલવિકીરિત, વંશસ્થવિલ વિગેરે છંદો વાપર્યા છે. એ દરેક પ્રયોગમાં વસ્તુરચના વિગેરે ખાસ જોવા લાયક છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે એમણે ચાલુ દેશી રાગો વાપર્યા છે તે પણ સુંદર છે. એમાં હાસ્યરસ પરાકાષ્ઠા પામે છે. બહાર શુરુ કથાનકમાં (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩) એવા પ્રસંગો છે :—

ઘઠરો ગુરુરેષ ગતો વશતાં, ઘસર્તિ ઘયમસ્ય સરત્ત્નશતામ્ ।

નિજધૂર્તતયા પ્રકટં જગતાં, દ્વાદેમ પિવેમ ચ હસ્તગતામ્ ॥

આમાં ભારે મજા છે ! એનો લય સાથે સમજાય તો બોલતાં પણ લટકા થાય તેવી તેમાં મસ્તી છે.

રિપુદારણના ગર્વને પ્રતાપે તપન ચક્રવર્તી તેની જે દશા ઠરે છે તે ભારે આકર્ષક છે. એને શરીરે ઝરમાગરમ ચૂર્ણ લગાવી તપનના સેનાનીઓ એના ગર્વના બદલામાં સોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને ગાતા જાય છે. એનો રાસ આખો સાંભળવા લાયક છે— આવા લાયક છે. પરમાધ્યામીઓ દેવી મળ કરતા હશે એનો બિલતસ ખ્યાલ આપનાર છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૫.)

યો દ્વિ ગર્વમવિવેકભરેણ કરિષ્યતે ।

બાધકં ચ જગતામનુતં ચ વદિષ્યતે ॥

નૂનમત્ર મય યવ સ તીવ્રવિહમ્બનાં ।

પ્રાપ્નુવીત નિજપાપભરેણ મૃશં જનઃ ॥

પછી એક પદ બોલી પાછા કોરસની પેઠે સર્વ ઉપરનું હુપદ—

ધ્રુવક બોલે છે. એમાં રાસ ખરો બને છે. એનો અંદરનો ભાવાર્થ પણ સુંદર છે અને ટીખળી લોકો એવા સંયોગોમાં કેવી રમત કરે અને ખીજાને ભોગે કેવો રસ મેળવે એનો પણ ત્યાં ખ્યાલ આવે છે.

એના કોરસના સદર પદ ઉપરાંત ચારે કવિતો બિભત્સરસના નમૂના છે. એ એથા કવનમાં તો ભારે રસ જિલો કરે છે. યોગેશ્વર પોતે રાસના કુંડાળામાં આવી બોલે છે:—

ન નતોઽસિ પિતૃદેવગણં ન ચ માતરં,
કિં હતોઽસિ રિપુદારણ ! પદ્યસિ કાતરમ્ ।
નૃત્ય નૃત્ય ચિહ્નિતાહતિ દેવ ! પુરોઽધુના,
નિપત નિપત ચરણેષુ ચ સર્વમહીમુજામ્ ॥

કહે છે કે બચ્ચાણ ! કેાઈ દિવસ બાપને નમ્યા નથી ! કેાઈ દિવસ માતાને નમ્યા નથી ! તો હવે શંકડા કેમ બની ગયા ? જા બચ્ચા ! હવે ખૂબ નાચ અને સર્વ મહારાજાઓને પગે પડ !

આમ બોલી રહે છે એટલે પાછા સર્વ સેનાનીઓ યો દિ ગર્વ-મવિવેકભરેણ કરિષ્યતે બોલીને આખું ધ્રુવપદ બોલતા બાય છે, એની ફરતાં ફેરા ભારતા બાય છે અને સોંટીઓ ફટકાવતા બાય છે અને પગની પાટુઓ અને લાતો લગાવતા બાય છે. આ સુંદર રીતે મહાગર્વીષ્ઠ રાજાની દશાનું જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે કેાઈ પણ સહૃદય માનવી ઉપર અસર કર્યા વગર રહે તેવું નથી.

આવી રીતે પદરચનામાં અર્થ અને અલંકારના અનેક ચમત્કારો, કવિશ્રીએ કામ કામ કર્યા છે. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે એમણે બહુ સુભાષિત રીતે પદરચનાદ્વારા આખા પ્રસ્તાવનો મુદ્દો અને ભાવ કહી દીધો છે અને તેની ભાષા પણ ગ્રૌઢ છે. આવા ઘણાખરા દાખલાઓ ભાષાવતરણમાં લખી લીધા છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. તે સ્થાનેથી જોઈ લેવા. અહીં કહેવાનું એ છે કે એ સર્વ મૂળના ટાંચણો ન્યાં ન્યાં કર્યા છે ત્યાં ત્યાં હેતુસર કર્યા છે અને તેને આ દૃષ્ટિએ વાંચવાથી ટાંચણ કરવાનો આશય જરૂર પાર પડશે એ બાબત પર ધ્યાન જોવવાની આવશ્યકતા >

III

કર્તાનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે. જે વિષયો લીધા છે તે બાબત અંશેષમાં ઘણું બતાવી શકવાની કુશળતા તેમની કલમમાં છે. આવા પ્રતાપી લેખકો બહુ અદ્ય હોય છે. આના કેટલાક દાખલાઓ જરૂર બતાવવા યોગ્ય છે. એથી જણાશે કે તેઓ કેટલા વિષયોને ન્યાય આપી શકે છે.

x

x

x

(૧) ન્યાય. (Logio)

(૬) ન્યાયનું જ્ઞાન આખા અંતમાં ભારેભાર રજૂ થાય છે. એક પ્રસંગ ખાસ જોવા જેવો છે. એથા પ્રસ્તાવમાં પદ્મપુરનાં નિર્વૃત્તિ-માર્ગો બતાવતાં વિમર્શ માંખા જે વાર્તા કરે છે ત્યાં ન્યાય ઉપરનો લેખકનો કાબૂ જણાય છે. પ્રમાણુ અંગંધમાં તેમની પોતાની પરિભાષા જોઈએ.

તત્પ્રાર્થોપલભ્યદેતુઃ પ્રમાણમ્ । તદ્વતુર્ધા । તદ્વથા । પ્રત્યક્ષા-
નુમાનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ । તત્ર પ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાર્થસ-
ન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમભ્યપદેશ્યમભ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્ય-
ક્ષમ્ । તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનમ્ । તદ્વથા । પૂર્વવત્તોષવત્સા-
માન્યતો દૃષ્ટં ચ । તત્પૂર્વવત્કારણાત્કાર્યાનુમાનં યથા મેઘો-
ન્નતેર્મધિપ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । શેષવત્કાર્યાત્કારણાનુમાનં યથા
વિશિષ્ટાદ્યદીપૂરદર્શનાદુપરિ વૃષ્ટો દેવ इति । સામાન્યતો દૃષ્ટં
નામ યથા દેવદત્તાદૌ ગતિપૂર્વિકાં દેશાન્તરપ્રાપ્તિમુપલભ્ય
દિનકરેऽપિ સા ગતિપૂર્વકૈવ સમધિગમ્યતે । પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યા-
ત્સાધ્યસાધનમુપમાનં યથા ગૌસ્તથા ગવય इति । આતોપદેશઃ
શબ્દ આગમ इत्यર્થઃ । તદેવમિદં ચતુર્વિધં પ્રમાણગમિદ્ધિતમ્ ।

આ પદ્ધતિએ હકીકત આગળ નૈયાયિકદર્શન માટે લખી છે. ન્યાયના અભ્યાસીને એ સમજાય તેવી છે. એના શબ્દાર્થ

માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૨૭. એ વિભાગ એટલે અર્થસૂચક છે કે એના વિવેચન માટે આખું પરિશિષ્ટ નં. ૩ દાખલ કર્યું છે.

(જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ. ૧૩૬૨ થી આગળ.)

ત્યાં છ દર્શનનું જે સ્વરૂપ મૂળમાં આપ્યું છે તે તર્કની દૃષ્ટિએ વિચારવું. એનાં પ્રત્યેક લક્ષણ બહુ સુદાસર આપ્યાં છે, જે બતાવે છે કે લેખક મહાશયનો ન્યાયનો અભ્યાસ ઘણો વિસ્તૃત હતો. સુદાની વાત એમનો ન્યાયની પરિભાષા પરનો કાબૂ કેવો સુંદર હતો તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની છે.

(b) આઠમા પ્રસ્તાવમાં કાર્યસાધક કારણ સમાજનું આખું પ્રકરણ બહુ સારી રીતે તર્કની પરિભાષામાં મૂક્યું છે. એમાં કનકોદરને સ્વપ્નમાં ચાર વ્યક્તિઓ આવે છે અને કુલંધરને પાંચ આવે છે તે પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરીને નિર્ભંગાચાર્ય કેવળીદ્રારા પાપોદય, પુર્યોદય, કર્મપરિણામ, કાળપરિણતિ, સ્વભાવ, નિયતિ અને ભવિતવ્યનાનું વર્ણન અજળ રીતે કર્યું છે. એમાં ખૂણી એ છે કે આખું પ્રકરણ ન્યાયનો વિષય છે છતાં સર્વ હકીકત ન્યાયની પદ્ધતિએ સમજાવવા છતાં ન્યાયની પારિભાષિક પરિભાષાનો ઉપયોગ એક પણ જગ્યાએ કર્યો નથી.

એ વિષયની પરાકાષ્ઠા બહુ સુંદર રીતે શ્રંથકારે આણી છે. એ શ્રંથકારનો વિશાળ ભાવ અને શક્તિ બતાવે છે. એમનું ચિંતન કેટલું સ્પષ્ટ છે તે બતાવવા એ વિભાગ બહુ સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. કારણોમાં કર્મ, સ્વભાવ, કાળ વિગેરે આવ્યા એટલે શુભ-ધારણને સલાહ થયો કે આમાં પોતે તો કંઈ ગણાતો જ નથી એટલે એણે પોતે ક્યાં છે ? પોતાનું ધ્યાન શું છે ? એ પર સલાહ કર્યો.^૧

મયોક્ત “ મગવન્નત્ર વિઘાતચ્ચે શુભાનુમે ।

કિમકિન્નિત્કરો વર્તે સર્વથાહં વનાત્મના ॥ ”

આ તદ્દન સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે. શુભમહાગજ કેવળી એનો ન્યાયની

પરિભાષા ન આવે તેવી રીતે પણ સંપૂર્ણ ન્યાયના ઉપયોગથી ભરપૂર જવાળા આવે છે:—

સુરિદ્ધિ “ મહારાજ ! મૈવં મંસ્થાઃ કદાચન ।
પરિવારસ્તવામૂનિ ભવાનેવાત્ર નાયકઃ ॥

તથાદિ ।

भवतां योग्यतापेक्षं चेष्टन्ते सर्वकर्मसु ।
ते कर्मपरिणामाद्यास्त्वच्छुभाशुभहेतवः ॥
ततस्ते निजयोग्यत्वं प्रधानं भूष ! कारणम् ।
सुन्दरेतरवस्तूनां ते पुनः सहकारिणः ॥
राजपत्नादिरूढा सा विद्यते तव योग्यता ।
यया सम्पादितः सर्वः प्रपञ्चोऽयममृदशः ॥
तया विना पुनः सर्वे सुन्दरेतरवस्तुषु ।
ते कर्मपरिणामाद्याः किं कुर्वन्तु वराकृपाः ।
ततस्त्वमत्र प्राधान्यात्कारणत्वेन गीयसे ।
सुन्दरेतरकार्याणां सर्वेषामात्मभाविनाम् ॥

આ પરિભાષામાં ઓળખ છે, તર્ક છે, વિચારણા છે અને ખુલાસો છે. એમાં પ્રાણીના પુરુષાર્થને શું સ્થાન છે, એની યોગ્યતા પર પાંચે કારણોનો કેટલો આધાર છે એ અસરકારક ભાષામાં આજે-ખાયેલ છે. આવી અસાધારણ મહત્ત્વની ન્યાયની વાર્તા બહુ સુંદર ભાષામાં સાદી રીતે મૂકવાનું કૌશલ્ય ખરેખર અલિનંદનીય છે.

આખા ગ્રંથમાં આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જે બતાવે છે કે લેખકનું ન્યાયનું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હતું અને એની પરિભાષાનો તેઓ મૂલ્યથી ઉપયોગ કરતા હતા.

(૨) દર્શન. ... (Philosophy)

લેખક ... છએ દર્શન ... ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું
હતું. એનો ... નો આ ... ૩૧ મું/
પૂરો પાડે ... શ્રીએ ...
જે ખડી ભા ... છે ... ૧૫

અને અવલોકનનું પરિણામ છે. દાર્શનિક તરીકેની એમની લાપા-
સમૃદ્ધિના દાખલા જુઓ:—

(૧) લોકાયત-નાસ્તિકોનાં મૂળ તત્ત્વનું વર્ણન કરતાં લેખક
મહારાજશ્રી જણાવે છે કે—

લોકાયતૈઃ પુનર્વત્સ ! સા નિર્વૃત્તિનગરી નાસ્તીતિ પ્રત્યાપિતં
લોકાયતે । મમી યુવતે । નાસ્તિ નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ જીવો નાસ્તિ
પરલોકો નાસ્તિ પુણ્યં નાસ્તિ પાપમિત્યાદિ । કિં તર્હિ પૃથિવ્યાપ-
સ્તેજો વાયુરિતિ તત્ત્વાનિ તત્સમુદાયે શરીરેન્દ્રિયવિષયસંજ્ઞા ।
તેભ્યશ્ચૈતન્યં મદ્યાહ્નગેભ્યો મદશક્તિવત્ । જલબુદ્બુદવજ્જીવાઃ ।
પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસાધ્યા પ્રીતિઃ પુરુષાર્થઃ । સ ચ કામ યવ નાન્યો
મોક્ષાદિઃ । તસ્માન્નાન્યત્પૃથિવ્યાદિન્યસ્તત્ત્વમસ્તિ દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટકલ્પના-
સમ્ભવાદિતિ । પ્રત્યક્ષમેવ ચૈકં પ્રમાણમિતિ લોકાયતમતસમાસઃ ।^૧

આની લાપા વિચારવા થોડું છે. એમાં વિશેષ ખૂણી એ છે કે
એટલા શબ્દોમાં આર્વાકમતનું લગભગ સંપૂર્ણ નિરૂપણ આવી જાય છે.

(૨) કુદૃષ્ટિ દેવી એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિની પત્ની થાય. એ
પતિ જેવા જ પરાક્રમવાળી છે. એના પાખંડો ખતાવવા લેખક
મહાત્મા નીચેનાં નામો આપે છે તે તેમનો વિશાળ અભ્યાસ અને
અવલોકન ખતાવે છે.

જ્ઞાપ્યાસ્ત્રૈદણ્ડિકાઃ શૈવા ગૌતમાશ્વરકાસ્તથા ।
સામાનિકાઃ સામપરા વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકાઃ ॥
ભાજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા વિલુહન્તાશ્ચ ચુચ્ચુળાઃ ।
માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા વદ્ધવેપાશ્ચ ચુંચુકાઃ ॥
ઉલ્કાઃ પાશુપાતાઃ કૌલાઃ કાળાદાશ્ચર્મપણ્ડિકાઃ ।
સયોગિનસ્તથોલ્કા ગોદેહા યક્ષતાપસાઃ ॥
ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે કન્દચ્છેદા દિગમ્બરાઃ ।
કામર્દકાઃ કાલમુષ્ટાઃ પાણિલેહાશ્ચિરાશિકાઃ ॥

૧. એના અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૩૧-૨. અને
પરિશિષ્ટ ૩. પૃ. ૧૩૮૪-૬.

કાપાલિકાઃ ક્રિયાવાદા ગોચતા મૃગચારિણઃ ।
 લોકાયતાઃ શરૂપધમાઃ સિદ્ધવાદાઃ કુલંતપાઃ ॥
 તાપસા ગિરિરોહાશ્ચ શુચયો રાજપિણ્ડકાઃ ।
 સંસારમોચકાશ્ચાન્યે સર્વાવસ્થાસ્તથાપરે ॥
 અજ્ઞાનવાદિનો દ્વેયાસ્તથા પાણ્ડુરમિક્ષવઃ ।
 કુમારમતિકાશ્ચાન્યે શરીરરિપવસ્તથા ॥
 ઉત્તરન્દાશ્ચક્રવાલાશ્ચ વ્રપથો હસ્તિતાપસાઃ ।
 ચિત્તદેવા વિલાવાસાસ્તથા મૈથુનચારિણઃ ॥
 અમ્બરા અસિધારાશ્ચ તથા માઠરપુત્રકાઃ ।
 ચન્દ્રોદ્ગમિકાશ્ચાન્યે તથૈવોદકમૃત્તિકાઃ ॥
 પૈકૈકસ્થાલિકા મહ્યાઃ પક્ષાપક્ષા ગજધ્વજાઃ ।
 હલૂકપક્ષા માત્રાદિભક્તાઃ કણ્ઠકમર્દકાઃ ॥

એ સર્વ મતોમાં લેઈ કયા કારણોથી પડે છે તે બાબતનું તેમનું પ્રથક્કરણ વધારે મનનીય છે. તેનાં તેઓ સાત પ્રકાર આપતાં જણાવે છે કે ૧ દેવલેઈ, ૨ વાઈલેઈ (કર્તૃત્વાદિ), ૩ વેશભિન્નતા, ૪ કલ્પલેઈ (ભક્ષ્યાભક્ષ્યલેઈ), ૫ મોક્ષલેઈ, ૬ વિશુદ્ધિ-લેઈ (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ) અને ૭ વૃત્તિલેઈ (ઉદરનિર્વાહ કેમ કરવો તે)—એ સાત કારણોથી મતભિન્નતા થઈ છે. આ સાત કારણની તારવણી કરવાની પ્રથક્કરણ શક્તિ મેં અન્યત્ર જોઈ નથી. મોટા મોટા દર્શનકારો લેઈ બતાવે છે, પણ એની જડ ક્યાં છે તે શોધી શક્યા નથી. આ સાત કારણોમાંના એક બે કે વધારેમાં મતલેઈ એ દર્શનકારોની ભિન્નતાનું કારણ છે. આ સાત લેઈની શોધ કરવાનું માન મારા બાણુવા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિને જ ધટે છે. એ હોંડા અજવાસ અને દાર્શનિક તરીકેની તેમની વિશિષ્ટતા બતાવે છે.

એ સાતે મુદ્દા પરનાં તેમનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ—રુદ્રેન્દ્રચન્દ્રનાગેન્દ્રવુદ્ધોપેન્દ્રધિનાયકાઃ ।

નીજાકૃતવશાદૈતૈરિષ્ટા દેવાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વાદ—ઈશ્વરો નિયતિઃ કર્મ સ્વમાવઃ કાલ एव वा ।

जगत्कर्तेति वादोऽयं सर्वेषां भिन्नरूपकः ॥

વેપ—ત્રિદણ્ડકુણ્ડિકામુણ્ડવલ્કલીવરમેદતઃ ।

વેપઃ પરસ્પરં મિત્રઃ સ્ફુટં ઇવોપલક્ષ્યતે ॥

કલ્પ—કલ્પોઽપિ મહ્યામહ્યાદિલક્ષણઃ સ્વધિયા કિલ ।

અન્યોઽન્યં મિત્રં ઇવૈષાં તીર્થિનાં વત વર્તતે ॥

મોક્ષ—વિધ્યાતદીપરૂપાભઃ સુસદ્ગુણવિવર્જિતઃ ।

ઇષાં પાપણ્ડિનાં મદ્ર ! મોક્ષો મિત્રઃ પરસ્પરમ્ ॥

વિગુહ્નિ—નિજાકૃતવશેનૈવ વિગુહ્નિરપિ તીર્થિકૈઃ ।

અમીભિર્મદ્ર ! સત્યાનાં મિત્રરૂપા નિવેદિતા ॥

વૃત્તિ—કન્દમૂલફલાહારાઃ કેચિદ્દાન્યાશિનોઽપરે ।

વૃત્તિતોઽપિ વિમિચન્તે તતસ્તે મદ્ર ! તીર્થિકાઃ ॥

આ સાત શ્લોક ઉપર વિવેચન લખનાર હોય તો પુસ્તકો લશાય એટલી એમાં વાત કરી નાખી છે. એના સાધારણ અર્થ વિવેચન માટે જુઓ મ. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૬૦-૧. એ હકીકત અત્ર તેઓનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આપી છે. દાર્શનિક તરીકેના જ્ઞાન સાથે જ તેઓની પ્રથક્કરણ શક્તિ કેટલી જાડી છે એ પણ સાથે જ જોવા જેવું છે.

(૦) એમનું દાર્શનિક તરીકેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન અંધના અંત ભાગમાં બહુ મજબૂત દેખાઈ આવે છે. ત્યાં પુઝરીક મુનિ પરમ તત્ત્વ કયું ? એવો પ્રશ્ન કરતાં પોતાને નાનપણમાં દેવા દેવા પ્રકારનાં તત્ત્વો જણાવાયાં હતાં તે કહેતાં પરમ તત્ત્વોના લેહો જણાવી દે છે. તે તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે. એનો કયા મત સાથે મેળ કરવો એ અભ્યાસ અને અવલોકન ઉપર આધાર રાખે છે. એને મળતા અભિપ્રાયો અધુના પ્રચલિત છે એ અવલોકનકારો જોઈ શકશે. મારો મુદ્દો એના અભ્યાસત્યાજ્યવેષણનો નથી, પણ લેખકશ્રીનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવાનો છે. તેઓ તેમના સમયમાં નીચેના ‘પરમ તત્ત્વો’ પ્રચલિત હોય એમ બતાવે છે—

૧. એકે પ્રાદુર્યથા સર્વે હિંસાદિ ક્રિયતામિતિ ।

કેવલં વુદ્ધિલેપોઽવ રક્ષણીયો મુમુક્ષુણા ॥

યતઃ । યસ્ય વુદ્ધિર્ન લિપ્યેત હત્વા સર્થમિદં જગત્ ।

આકાશમિવ પદ્મેન નાસી પારેન લિપ્યતે ॥

२ अन्ये प्राहुर्यथा सर्वे पापं कृत्वा हि मानवाः ।
मुच्यते क्षणमात्रेण ये स्मरन्ति महेश्वरम् ॥

यतः । छित्वा भित्त्वा च भूतानि कृत्वा पापशतानि च ।
स्मरेदेकं विरूपाक्षं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३ अन्यैस्तु पापशुद्धयर्थं विष्णुध्यानमुदाहृतम् ।
तद्धयशेषमलक्षालि यतः प्रोक्तमिदं वचः ॥

यतः । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थं गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स याह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

४ अन्ये पापाशनं मन्त्रं प्राहुः पापनिवर्धनम् ।

५ अन्ये वायुजयं प्राज्ञाः प्राहुः मोक्षस्य साधनम् ॥

यथा । ध्यानेनोद्धर्तते यत्तत्पुण्डरीकं हृदि स्थितम् ।

विघाटितदलं रम्यं मनोलिसुखदं परम् ॥

तद्द्वारेण निलीयेत मनोलिः परमे पदे ।

तस्य यो लक्ष्यते नादस्तत्तत्त्वमपरे जगुः ॥

६ तथान्ये पूरकं प्राहुः कुम्भकं रेचकं तथा ।

तस्यैव पुण्डरीकस्य पवनं प्रविघाटकम् ॥

७ अन्ये प्राहुः पुनर्विन्दुं कुन्द्रेन्दुस्फटिकप्रभम् ।

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव सर्पन्तं ज्ञानकारणम् ॥

८ अन्ये परां शिखां प्राहुरूर्ध्वाधो लेपितां किल ।

परमाक्षरमात्रा सा सैवामृतकलोच्यते ॥

नासाग्रे भूलतामध्ये विन्दुं देवमथापरे ।

मुपारहारधवलं ध्येयमाहुश्चलस्थिरम् ॥

आग्नेयमण्डले स स्यान्मीलिते रक्तवर्णकः ।

माहेन्द्रे पीतकः कृष्णो वायव्ये चारुणे सितः ॥

तत्र-पीतः सुन्दरचित्तेन रक्तस्तापेषु चिन्त्यते ।

कृष्णोऽभिचारिके कार्ये पुष्टिदो धवलो मतः ॥

९ अन्येऽप्याहुर्यथा साध्यो नाडीमार्गो मुमुक्षुणा ।

इडापिङ्गलयोर्ध्वं नाड्योः सञ्चारकर्म च ॥

નાડીચક્રસ્ય વિદ્યેયઃ પ્રચારો દક્ષિણેતરઃ ।

તદ્દ્વારેણ ચ મન્તવ્યં બહિષ્કાલવલાદિકમ્ ॥

૧૦ પદ્માસનં વિધાયોચ્છેઘ્નટાનાદાયનં કલમ્ ।

૬૦કારોચ્ચારણં પ્રાહુરપરે શાન્તિદાયકમ્ ॥

તથાન્યે પ્રાહુર્યથા ।

૧૧ આ નાભેઃ સરલં પ્રાણં વિસતન્તુસમં શનૈઃ ।

મૂર્ધાન્તસ્તાલુરન્ધ્રેણ નિર્ગચ્છન્તં વિચિન્તયેત્ ॥

૧૨ આદિત્યમગ્નહલસ્યં વા ચક્ષોરાજીવસંસ્થિતમ્ ।

આદ્યં પુમાંસમપરે તથા ધ્યેયતયા વિદુઃ ॥

૧૩ હૃદયોઽગ્નિ સંસ્થિતં નિત્યં પુમાંસં પરમં તથા ।

લસદંશુશતાકીર્ણં ધ્યેયમાહુર્મનીપિણઃ ॥

૧૪ આકાશમાત્રમપરે વિશ્વમન્યે ચરાચરમ્ । (૧૫)

૧૬ આત્મસ્યં ચિત્તમિત્યાહુરપરે બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ ૧

આ દરેક અભિપ્રાયો અનેક અવલોકન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણનું પરિણામ છે. ઉપનિષદોનો અભ્યાસ, દર્શનનો પરિચય અને સુદા શોધી તેને બહાર લાવવાની આવડતનું એ પરિણામ છે.

દર્શનકાર તરીકેનું અંધકર્તાનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આટલા સુદા પૂરતા ધાર્યા છે. બાકી તો આખા અંધમાં અવારનવાર એની છાયા આવ્યા કરે છે તે તે સ્થાનકે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

x

x

x

(૩) આયુર્વેદ—વૈદ્ય (Medicine)

લેખકનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન હતું તે અનેક રીતે અનેક બાબતમાં તરવરી આવે છે. વૈદકની બાબતમાં ખૂબી એ છે કે આખા વૈદક અંગેનો સાર તેમણે એક સ્થાનકે બતાવી દીધો છે. મારે એક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ સાથે આ વિભાગ સંબંધમાં વાત થઈ. તેઓએ કહ્યું કે આ વિભાગમાં કુલ વૈદક અંગેનો સંક્ષેપમા સુદામ રીતે કુલ સાર આવી ગયો છે. પ્રસંગ હરિકુમારની મન્મથ વ્યાકુળતાનો હતો. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના ચોથા પ્રકરણમાં પૃ. ૧૫૦૯ થી

દુષોળના મુખમાં આપું. વૈદક ગ્રંથોનું-આયુર્વેદનું દોહન આપું છે. ૧૫૧૫ પાને એ વિભાગ પૂરો થાય છે. એનો અર્થવિભાગ ઘરાઘરા સમજીને લખ્યો છે અને શંકાસ્થાન પણ ઘટાવેલ છે. એમની ભાષાનો રસ બાળુવા આ વિભાગમાંથી કાંઈક ઉદ્ધરી અત્ર અસલ વાંચી લઇએ.

(૧) અણુના ચાર પ્રકાર કહ્યા :—

અજીર્ણપ્રમવા રોગાસ્તઙ્ગાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।
આમં વિદગ્ધં વિપ્લગ્ધં રસશેષં તથાપરમ્ ॥

એના વર્ણનમાં કહે છે કે :—

આમે સદ્ગન્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધે ધૂમગન્ધતા ।
વિપ્લગ્ધે ગાત્રભક્ષ્ય રસશેષેઽન્નદ્રેપતા ॥

એના ઉપાય કહે છે :—

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિદગ્ધે ચામ્લકં પિબેત્ ।
વિપ્લગ્ધં સ્વેદનં કુર્યાદ્રસશેષે તથા સ્વપેત્ ॥

અનેક વ્યાધિનું મૂળ-સર્વ વ્યાધિનું મૂળ અણુ હોઈ એની અર્થા ખાસ જરૂરી છે; પણ એના કરતાં નિદાન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની વાત બહુ મહત્ત્વની હતી છે. વૈદે શું તપાસવું ?

“ વૈદેન જ્ઞાતુરં નિરુપયતા રોગનિદાનમેવમુપલબ્ધવ્યં । આદિત યજ્ઞાતુરસ્ય સમુપલક્ષણીયા પ્રકૃતિઃ, પર્યાલોચ્યં શરીરસારં, વિચાર્યં સંદંતનં, વિઘાતવ્યં પ્રમાણં, લક્ષયિતવ્યં સાત્ત્મ્યં, ચેદિતવ્યં સત્ત્વં, મન્તવ્યાહારશક્તિઃ, યોદ્ધવ્યં ધ્યાયામસૌપ્ત્યં, પરિકલનીયં ઘયઃ— પ્રમાણમિતિ ॥

અન્યથા । સજ્જયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।

વ્યક્તિમેદાંશ્ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મિપગ્ધરઃ ॥

એ ઉપરાંત ત્રાતુલેદ, વાત, પીત્ત, કફના લેદો, આદાનકાળ અને વિસર્ગકાળ સંબંધી મુદ્દામ અર્થા ખાસ મુદ્દામ શબ્દોમાં એવી રીતે કરી છે કે એવી અર્થા જો વૈદકજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ

હોય, અભ્યાસ હોય તો જ એ શબ્દોમાં બની શકે તેમ છે. આ હકીકત કોઈ પણ નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ હોય તે બરાબર કહી શકે. એવા અભ્યાસી વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવાથી મેં આ વિષયમાં તેમનું નિષ્ણાતપણું અનુભવસિદ્ધ ગણ્યું છે. એવી પરિભાષા જ પૂરા અભ્યાસ અને સમન્વયશક્તિ વગર રજૂ કરવી અશક્ય છે.

(b) વૈદકના વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તેઓ એક બીજા પ્રસંગે પણ બતાવે છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિધુદયકનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:—

સોન્માદઃ સજ્વરઃ કુષ્ઠી સપામઃ શૂલપીડિતઃ ।

નિલયઃ સર્વરોગાણાં ધંદનાવેગવિહ્વલઃ ॥ ૨૬ ॥

(પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬.)

પછી એની ખરી મજા તો એના વર્ણનમાં—વિવેચનમાં આવે છે. (જુઓ પ્ર. ૧. પૃ. ૬૦.)

યત્નૂન્માદાદયસ્તસ્ય દ્રમકસ્ય રોગા નિર્દિષ્ટાસ્તસ્ય જીવસ્ય મહામોહાદયો વિદ્વેયાઃ । તત્ર મોહો મિથ્યાત્વં તદુન્માદ ઇવ વર્તતે સમસ્તકાર્યપ્રવૃત્તિદેતુતયા, જ્વર ઇવ રાગઃ સર્વાઙ્ગીણમદ્વાતાપનિમિત્તતયા, શૂલમિથ દ્વેષો ગાઢહૃદયઘેદનાકારણતયા, પામેથ કામસ્તીવ્રધિપયામિલાપકણ્ઢકારિતયા, ગલત્કુષ્ઠમિથ મયશોકારતિસમ્પાદં દૈન્યં જનજુગુપ્સાદેતુતયા ચિત્તોદ્વેગવિધાયિતયા ચ, નેત્રરોગ ઇવ અજ્ઞાનં વિવેકદષ્ટિવિઘાતનિમિત્તતયા, જલોદરમિથ પ્રમાદઃ સદનુષ્ઠાનોત્સાહઘાતકતયેતિ ।

આમાં ખૂબી એ છે કે પ્રત્યેક વ્યાધિનાં ચિહ્નો એના નિર્દિષ્ટ સાદૃશ્યને પહોંચી વળે છે. વૈદકના ઊંડા જ્ઞાન વગર આવી સરજતા અને સામ્યતા આવવી અશક્ય છે અને વૈદકીય ભાષા પરનો કાળુ એમની વિવિધતા બતાવવા માટે વજનદાર પુરાવો પૂરો પાડે છે. ત્યારપછીના દશ પાના વૈદકનાં જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. પ્રત્યેક વ્યાધિની વ્યાખ્યાને છવના વર્તન સાથે સરખાવતાં ભારે અમત્કાર કર્યો છે. વળી વૈદક વિષયના છૂટાં છૂટાં રૂપકો તો આખા ગ્રંથમાં એટલાં આવે છે કે તેનો સંગ્રહ કરતાં પાર ન આવે. મતલબ એ છે કે

વૈદ્યકના વિષયનું તેમનું વિશિષ્ટત્વ તેમણે બતાવી આપ્યું છે અને તે હકીકત તેમના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવે છે.

(૦) વેલ્લહલની કથામાં સમયજ્ઞ નામનો વૈદ્ય આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧.) એ અણર્ણવાળા કુમારને વૈદ્ય સમજાવે છે—

દેવ । ન ચુક્તં તવ મોક્તું । પ્રચલજ્વરં તે શરીરં વર્તતે । યતો-
ડત્યન્તમાતુરાઘૂર્ણતે દષ્ટિઃ । આતાપ્રસ્નિગ્ધં વદનકમલં । દ્રગદ્રગાયેતે
શઙ્ખૌ । ધમધમાયન્તે સન્ધિસ્થાનાનિ । જ્વલતીચ વહિસ્ત્યગ્ ।
વહતીચ હસ્તં । તત્તો નિવર્તસ્ય મોજનાત્ । ગચ્છ પ્રચ્છન્નાપવરકે ।
મજસ્વ નિયાતં । કુરુષ્વ લઙ્ઘનાનિ । પિવ ક્વચિત્તમુદગં । સમા-
ચર વિધિનાસ્ય સર્વો પ્રતિક્રિયામિતરથા સન્નિપાતસ્તે ભવિષ્યતિ ।

આ વાક્ય પાંચનાર વૈદ્યકમાં જરા પણ કુશળ હોય તો લેખક-
શ્રીનું કૌશલ્ય દીવા જેવું સમજી શકે તેમ છે.

હઠીં પણ કેવો કરી પાળનારો છે તે જુઓ અને આપણે અનુભવ
કામે લગાડો. સાથે એની ભાષાની સિદ્ધતા પણ વિચારો. (પૃ. ૮૨૨.)

સ તુ વેલ્લહલો દત્તદષ્ટિઃ પુરતો વિન્યસ્તે તસ્મિન્નાદ્યારવિસ્તારે
પ્રતદેતઞ્ચ ભક્ષયामीતિ ભ્રમયન્નપરાપરેષુ સ્વાદ્યપ્રકારેષુ સ્વીયમન્તઃ-
કરણં નાકર્ણયતિ નત્તદા વૈદ્યસુતભાષિતં, નાકલયતિ તસ્ય હિત-
રૂપતાં, ન ચેતયતે તં ધારણાર્થં લગન્તમપિ શરીરે । તત્તો ધારયતો
વચ્ચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમયક્ષસ્ય સમક્ષમેચ ચલાત્પ્રવૃત્તો ભક્ષ-
યિતુમાદ્યારં વેલ્લહલઃ । તતઃ સમુત્કટતયાડઙ્ગીર્ણસ્ય પ્રચલનયા જ્વર-
સ્ય ન ક્રમેતડસૌ ગલકેનાદ્યારઃ । તથાપિ ચલાદેવ ક્ષામિતઃ ક્રિયા-
નપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુદ્ઘૃતં હૃદયં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં
ચમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં મોજનમ્ ।

આમાં પરિભાષા અને શબ્દ પરનો અંકુશ બરાબર બેવા બેવો
છે. આ વાક્ય પાંચવાથી વૈદ્યકીય વિષયની લેખકશ્રીની પૂરતી
માહિતી જણાયા વગર નહિ જ રહે.

(૮) એવોજ એક પ્રસંગ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ માં રાજકુમારના
જન્મ-મરણને અંગે રિપુકંપનના સંબંધમાં આવે છે. લોલાક્ષનું

રાજ્ય સ્થિતિ પાનને મળ્યું. તેને પુત્ર થયો, ખૂબ વધામણીઓ થઈ અને આખું રાજમંદિર ઝગઝગાયમાન થઈ ગયું. (પૃ. ૯૪૬.) નાટક અને રાસડા ચાલતા હતા ત્યાં સુતિકાગૃહમાંથી મોટો કલકલાટ થયો, દોડાદોડી થઈ, સમબળ્યું કે નવો જન્મેલો કુંવર એકદમ માંદો થઈ ગયો છે અને ગળે પ્રાણ આવી ગયા છે. ત્યાં તો રાજાએ વૈદ્યમંડળ બોલાવ્યું. પૂછ્યું કે કુમારને શું થયું છે? વૈદ્યમંડળે જવાબ આપ્યો—(પૃ. ૯૫૦.)

‘ દેવ ! સમાપતિતોઽસ્ય કુમારસ્ય સઘોઘાતી વલવાનાતંકઃ ।
સ ચ પ્રચ્છન્દપવન ઇવ પ્રદીપમેનમુપસંહરતિ લગ્નઃ પદ્યતામેવા-
સ્માકં મન્દમાન્યાનાં । ’

નૃપતિરાહ । ‘ મો મો લોકાઃ ! શીઘ્રમુપગ્રમધ્વં યથાશન્ત્યા ।
કુમારં યો જીવયતિ તસ્મૈ રાજ્યં પ્રયચ્છામિ સ્વયં ચ પદાતિમાયં
પ્રતિપદ્યેહં । ’ તદાકર્ણ્ય સર્વાદરેણ લોકૈઃ પ્રયુક્તાનિ મેષજાનિ
ચાહિતા મન્ત્રાઃ નિવદ્ધાનિ કણ્ડકાનિ લિખિતા રક્ષા કૃતાનિ ભૂતિ-
કર્માણિ નિયોજિતા પિદ્યા વર્તિતાનિ મળ્ડલાનિ સંસ્મૃતા દેવતા
વિન્યાસિતાનિ તન્ત્રાણિ । તથા કુર્વતામપિ ચ ગતઃ પશ્ચત્ત્વમસૌ દારકઃ॥

આમાં સઘોઘાતી આંતક (અવલેણ તાવ) અને મંદવાડ વખતે
લોકો કેવા કેવા ઉપચાર, તંત્રો, જંત્રો કરતા હતા તેનું આખેડૂણ
વર્ણન મળી આવે છે. એની પરિભાષા વિચારવા યોગ્ય છે અને
સિદ્ધવૈદ્ય અને અનુભવી અવલોકનકારના મુખ વગર અન્યત્ર
અલભ્ય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૫૦-૧.)

x x x

(૪) જ્યોતિષ-ફલાદેશ વિભાગ.....(Astrology)

આર્યાવર્તમાં જ્યોતિષનો વિષય પ્રથમથી ઘણો આકર્ષક મનાય
છે. લવિષ્ય જાણવાના જ્ઞાનનો અભાવ, લવિષ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા
અને આશાસૂત્રને અવલંબન કરતું જીવન એનું કારણ છે. એને
લઈને અષ્ટાગ નિમિત્તો-લવિષ્ય જાણવાનાં સાધનો લોકો ઘણા મહ-
ત્વના ગણે છે. અનેક વિભાગો પૈકી કયા નક્ષત્ર, યોગ કે રાશિમાં
અમુક પ્રાણીનો જન્મ થયો છે અને તેને ખીલ ગ્રહો કેવી અસર
કરશે એ વિભાગને જ્યોતિષનો ફલાદેશ વિભાગ ગણવામાં આવે છે.

આહવાદ નગરે હમૂત રાજાને ત્યાં સંસારીજીવનો જન્મ થાય છે (પ્રસ્તાવ ૭), એ પ્રસંગનો લાભ લઈ જ્યોતિષનો આ વિષય અંતરિક્ષા જણાવી દે છે. એ પણ જ્યોતિષ અંતરિક્ષા સાર જેવો વિભાગ છે. પ્રથમ કેટલી ચીવટથી જોશી મહારાજને પ્રશ્નોત્તર થાય છે તે જોઈએ.

હમૂતરાજ પૂછે છે:—નિવેદયત્વાય: કુમારજન્મનક્ષત્રસ્ય કીદશી ગ્રહાવલોકનેતિ ?

જોશીરાજ સિદ્ધર્ષિ કહે છે:—યદાક્ષાપયતિ દેવ: । સમાકર્ણયત તાવત્ । અયમાનન્દ: સંવત્સર: । ક્રતુ: શરત્કાલ: । માસ: કાર્તિક: । તિથિર્દ્વિતીયેતિમદ્રા । ચારો ગ્રહસ્પતિ: । નક્ષત્રં કૃતિકા । રાશિર્બૃષ: । યોગો ધૃતિ: । સૌમ્યગ્રહનિરીક્ષિતં લગ્નં । ઉચ્ચસ્થાનસ્થિતા: સર્વે ગ્રહા: । ઊર્ધ્વમુખા દોરા । એકાદશસ્થાનસ્થિતા શુભેતરા: પાપગ્રહા દતિ ।

ત્યારપછી રાશિ શી ચીજ છે અને એનો શુભ શું છે તે વિગતવાર જોશીમહારાજ રાજાને કહે છે. એનું વર્ણન પૃ. ૧૬૫૦-૫૪ સુધીમાં (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧ માં) આપ્યું છે. એમનો લાખા પરનો કાળુ ખતાવવા એક રાશિક્ષ્ણ મૂળઅંશમાં આપ્યું છે તેનો નિર્દેશ કરીએ.

સિંહરાશિમાં જન્મેલ માટે કહે છે કે:—

ક્ષમી માની ક્રિયાયુક્તો વત્સલો મધ્યમાંસયો: ।

દેશભ્રમણશીલશ્ચ વિનીત: શીતમીરુક: ॥

ક્ષિપ્રકોપી સુપુત્રશ્ચ જનનીજનકપ્રિય: ।

વ્યસની પ્રકટો લોકે સિંહે જાતો મનુષ્યક: ॥

પચ્ચાશત્કો મ્રિયેતાસૌ યદિ યા શતિકો મધૌ ।

મઘાસુ જીવિતં મુચ્ચેત્પુણ્યક્ષેત્રે શનૈશ્ચરે ॥

આ જમાનામાં પોતાની રાશિ જોઈને આ રાશિઓના ફલા-દેશની વાતો લોકો ન માને અથવા અર્ધસત્ય માને એ ખનવાજોગ છે. લેખકના સમયમાં પણ શંકા થતી જ હશે તે માટે જોશી મહારાજે પ્રથમથી જ કહી દીધું છે કે—

જ્યોતિર્જ્ઞાનં નિમિત્તં ચ યચ્ચાન્યદપિ તાદૃશમ્ ।

અતીન્દ્રિયાર્થં તચ્છાત્રં સર્વં સર્વજ્ઞપૂર્વકમ્ ॥

તતોઽત્ર વ્યમિચારઃ સ્યાત્ કેવલં નરદોષતઃ ।

વિભાગં હિ ન જાનીતે શાસ્ત્રસ્યાત્પશ્યુતો નરઃ ॥

આવી રીતે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં પોતે અત્પશ્યુત છે, એના વિભાગ-પેટાવિભાગ પોતે સમજતો નથી એમ જાણવું. એ સર્વવાત સર્વજ્ઞાએ પોતાના શિષ્યોને કહેલી છે. એમાં 'જો તો' ઘણા આવે છે એટલે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં 'જો' ઉપર જવાનું જણાય છે. પછીના જ શ્લોકમાં કહે છે કે—

કૂરમ્પ્રહૈર્ન દુષ્ટાશ્ચેદ્વલવન્તશ્ચ રાજાયઃ ।

તતોઽમીષાં ગુણાઃ સત્યા નાન્યથેત્યવધારય ॥

રાશિઓ ખળવાન હોય અને જો તેના ઉપર કૂર ગ્રહની નજર ન પડી હોય તો ઉપર લખેલા ગુણો ખરાખર સાચા પડે છે એમાં જરા પણ શક નથી. આ પ્રમાણે વાત કરી છે એટલે રાશિ જ્યાં પોતાના ગુણ ન બતાવે ત્યાં કૂર ગ્રહોની નજર આડી આવતી હશે એમ સમજવું.

અંગત અનુભવથી આ ઘણા અર્થો યોગ્ય વિષય છે. એમાં 'હાજો ત્યાં તીર નહિ તો ચોધું' જેવું થતું હશે કે કેમ ? એવી પણ કેટલાકો શંકા કરે છે. એ અતિ રસપ્રદ વિષયને આ ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાન નથી. અત્ર વક્તવ્ય એ છે કે અંશકર્તા પોતે આ જ્યોતિષના વિષયના પૂરતા અભ્યાસી છે, એની પરિભાષા સમજી શકે છે અને વાપરી શકે છે. આ ટૂંકા લેખમાં આખા જ્યોતિષ વિષયનું પશ્ચવ-ગ્રાહી જ્ઞાન (superficial reading) આવી જાય તેવું સુદાસનું લખાણ કરી શકે છે. એક લેખકને સર્વગ્રાહી બતાવવા માટે આ ઘણી ગૌરવ લેવા જેવી હકીકત જણાય. જૈન શાસ્ત્રકાર જ્યોતિષના ફલાદેશ વિભાગનો ઉપયોગ સાધુને કરવા ઉત્તેજન આપતા નથી, માત્ર મહાન ધર્મક્રિયાને અંગે ઉપયોગ કરે છે એટલે એમણે સુદાસન ટૂંકામાં પતાવ્યું જણાય છે; પણ જે થોડી વાત તેમણે જણાવી છે તે પરથી તેમનો જ્યોતિષના વિષયમાં સાચો પ્રવેશ જણાઈ આવે છે.

x

x

x

૫. સામુદ્રિકઃ—નરનારી શરીર લક્ષણ (Body mark Reading)

ગમે તેવો વિચારવાન વિદ્વાન મનુષ્ય જે વિભાગ વાચતાં કે સાંભળતાં પોતાનાં નળ કે હાથનાં તળીઆં વિગેરે તપાસ્યા વગર

ન રહે તેવો આ વિલાગ છે. કાચમાં મુખ જોતાં સમજીઓ પણ આજા કરતાં દેખાય છે. એ પાઘડીને ઠીક કરશે, મુખને મલકાવશે અને કાંઈક વાંકું-તેડું જરૂર કરશે એવો આ વિલાગ છે. નરનારીનાં શરીરલક્ષણને સામુદ્રિક કહેવામાં આવે છે. એમાં પગનાં તળીઆથી માંડીને માથાના બાલ મુધીના સર્વ અંગ પ્રત્યગની સ્થૂળતા, રંગ આદિ પરથી એમનુષ્ય કેવો હશે એના પર વિવેચન કર્યું છે એનાં પગનાં તળીઆં, નખ, પગની જડાઈ, જંઘાનું કઢ, ગતિ, ઢીંચણ, પુરુષચિહ્ન, વૃષણ, કેઠ, પેટ, કુક્ષી, કુંટી, છાતી, પીઠ, હાથ, હથેળી, સ્કંધ, ગળું, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, સ્વર, નાક, આંખ, ભસ્મર, કાન, કપાળ અને બાલના રૂપરંગાદિ પરથી એ કેવો હશે એનું અવલોકન પરિણામ બતાવ્યું છે. પછી કેટલી ચીજો ગંભીર સારી, કેટલી વિસ્તૃત સારી, કેટલી સૂક્ષ્મ સારી વિગેરે પર વર્ણન આપ્યું છે. આ સર્વ વિલાગ પ્રત્યેકને લાગુ પડતો હોઈ ઘણો રસપ્રદ છે. એના પર અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે.

વામદેવ અને વિમળકુમાર (પ્ર. ૫ પ્ર. ૨.) કીડાનંદન વનમાં ગયા છે. ફરતાં ફરતાં તેઓએ લતામંડપમાં મધુર અવાજ સાંભળ્યો (પૃ. ૧૧૪૯) કુતૂહળથી મિત્રો એ અવાજ તરફ ગયા ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રી-પુરુષનું જોડણું જોયું. એમનો પ્રણયસમય હતો અને એ વાર્તામાં મસ્ત હતા. એમને નખથી શીખમુધી જોઈ બંને મિત્રો પાછા ફર્યા. એ પ્રસંગ લઈને નરનારીનાં શરીરલક્ષણનું વર્ણન વિમળે કર્યું છે.

એ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરવાનો ઉપોદ્ધાત કરતાં વિમળકુમાર જણાવે છે.

લક્ષ્યમ્ન્યસમાખ્યાતં વિસ્તરેણ વરાનન ! ।

પુંલક્ષણં ક્ષટિત્યેવ કસ્તદ્વર્ણયિતું ક્ષમઃ ॥

તથૈવલક્ષણં નાર્યા વિજ્ઞેયં વહુવિસ્તરમ્ ।

તદ્વર્ણનં હિ કો નામ પારયેત્કોઽવધારયેત્ ॥

વચ્ચે સુલક્ષણ કુલક્ષણને અંગે તેજ કુમાર કહે છે:—

લક્ષ્યતે દૃષ્ટમાત્રસ્ય નરસ્યેદ્દ શુભાશુભમ્ ।

યેન તલ્લક્ષણં પ્રોક્તં તદ્દેષા સુન્દરેત્તરમ્ ॥

તતઃ સર્વં સમાસેન સુખદુઃખનિવેદકમ્ ।
શરીરસંસ્થિતં ચિદ્દં લક્ષણં વિદુષાં મતમ્ ॥
તેનાપલક્ષણસ્યાપિ યદિદં પ્રતિપાદનમ્ ।
યુક્તં તદ્ભદ્ર ! જાનીહિ પ્રસ્તુતે નરલક્ષણે ॥

આવી રીતે એ વિષય સર્વ લોકોને રસગ્રસ્ત થાય છે. એમાં અપલક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. અમુક શરીરલક્ષણવાળા ખૂની, દેવી, હુઆ હોય છે અને ફાળદારી શુદ્ધ શોધકખાતું તેમને તુરત પારખી શકે છે. આંખ, કાન, નાક, હડપટ્ટી એ સર્વના આકાર અંદરના શુણને બતાવનાર છે. એમની એ સંબંધી ભાષા કેવી સરલ છે તે જોવા તેમનો કાંઈક પરિચય કરાવીએ.

બાહુ-હાથ માટે લખતાં કહે છે કે:—

ઉદ્ભ્રમ્યાહવો દુષ્ટા દાસાસ્તુ લઘુયાહવઃ ।
પ્રલમ્બ્યાહવો ધન્યાઃ પ્રશસ્તા દીર્ઘ્યાહવઃ ॥

(૩. ૫. ૩. ૨. ૫. ૧૧૫૪)

સ્પર માટે કહે છે—

હંસસારસનાદાનુકારિણઃ સુસ્વરા નરાઃ ।
મયન્તિ સુચિનઃ કાકશરનાદાસ્તુ ડુઃખિતાઃ ॥

(૫. ૧૧૫૬)

દષ્ટિ માટે બહુ વાંચવા જેવી વાત કરે છે.

નીલોત્પલદલચ્છાયા દષ્ટિરિષ્ટા મનસ્વિનામ્ ।
મધુપિક્લાપ્રશસ્તૈવ પાપા માર્જરિસન્નિભાઃ ॥
સદૃષ્ટિજિહ્વાદષ્ટિશ્ચ રૌદ્રદષ્ટિશ્ચ કેકરા ।
દીનાતિરિક્તારુક્ષા ચ પિફ્ફલા ચ વિગર્હિતા ॥
ઈન્દીવરાભા ધન્યાનાં ગમ્મીરા ચિરજીવિનામ્ ।
વિપુલા મોગિનાં દષ્ટિરુચ્છલા સ્તોકજીવિનામ્ ॥
કાળાદ્વરતરોઽન્ધઃ સ્યાત્કેકરાદપિ કાળકઃ ।
વરમન્થોઽપિ કાળોઽપિ કેકરોઽપિ ન કાતરઃ ॥
અવદ્ધલક્ષ્યા સતતં ધૂર્ણંતે કારણં ચિના ।
રુક્ષાભા ગ્હાનરૂપા ચ સા દષ્ટિઃ પાપકર્મણામ્ ॥

અધો નિરીક્ષતે પાપઃ સરલં ક્રતુરીક્ષતે ।

ઉર્ધ્વે નિરીક્ષતે ધન્યસ્તિરશ્ચીનં તુ કોપનઃ ।

(પૃ. ૧૧૫૭)

આની સાથે જાતિઅનુસવ અરખાવવા યોગ્ય છે.

માથાના વાળ સુધી નરલક્ષણ જતાવી પછી વગી જડા, લાખા, કયા સારા વિગેરે વિશેષણો સાથે અંગપ્રત્યંગ જતાવ્યા છે.

ઉત્તોમુખલલાટાનિ પૃથૂનિ સુખમાગિનામ્ ।

ગમ્ભીરાણિ પુનર્હાણિ નાભિઃ સત્ત્વં સ્વસ્તથા ॥

(પૃ. ૧૧૫૬)

વગી ધનમુખ તોગ વિગેરેનાં સ્થાનો પણ જતાવ્યાં છે.

અસ્થિષ્વર્યાઃ સુર્ગં માંસે, ત્યચ્ચિ ભોગાઃ સ્ત્રિયોઽક્ષિપ્તુ ।

ગતૌ યાનં, સ્વરે ચાક્ષા, સર્વે સર્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

(પૃ. ૧૧૫૬-૬૦)

આ સામુદ્રિક વર્ણન કરીને સત્ત્વસંવર્ધન ઉપાય જતાવ્યો છે. તેમાં તેમણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, પ્રજ્ઞાચર્ય, કયા, દાન, નિઃસ્પૃહતા, તપ, ઉદાસીનતાને અત્ત્વનાં કારણ તરીકે ગણાવ્યાં છે.

પછી નારીશરીરનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં 'પગથી જંઘા સુધીનું' વર્ણન કરીને અતિ આશ્ચર્યજનક રીતે એ ચાલતો વિપથ પડતો મૂઢી દીધો છે. તે વખતે ભવંકર આકાર ધારણ કરનારા બે પુરુષો આકાશમાં ઊડતાં અને એ બેડલું દલ્દોલ કરતું હતું ત્યાં ઉતરતાં જણાયા. જાનને વચ્ચે બોલચાલ થઈ અને આકાશમાં યુદ્ધ ચાલ્યું (મ. પ. મ. ૩. પૃ. ૧૧૬૪-૫). વાત વચ્ચેથી અટકી પડી. ગમે તે કારણે ચાલતો વિપથ છોડી દીધો છે, ઘણી અજળ રીતે છોડી દીધો છે, રસમય વિવર્ણન નો દીધો છે. મારું એમ માનવું છે કે આ લખવો લેખકને ઉચિત લાગ્યો નહિ. સ્ત્રીઓનાં વર્ણન કરે એ અનુચિત લાગ્યું હોય. આખો રાગ

ભાષાની સરળતા અને સફળતા અપૂર્વ છે અને થોડા શબ્દોમાં વિચારો બતાવી દેવાની શૈલી અનુકરણીય છે. સામુદ્રિકના અન્ય અંથો સાથે મેં એ વિભાગને સરખાવી જોયો છે અને મને જણાયું છે કે લેખકનું એ વિષયમાં અપૂર્વ જ્ઞાન હતું એવો જગજાટ એમણે જે મુદાસરની મીત વાર્તા કરી છે તે પરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે.

આ વિષયના અનેક અંથોનું દોહન કરીને તેમણે સામુદ્રિક અંથોના પોણા ભાગનો સાર આપ્યો છે. આખો આપ્યો હોત તો વિજ્ઞાનની નજરે વધારે ઉપયોગી થાત. જે ભાગ આપ્યો છે તે પરથી તેમનું વિષયને ટુંકાણમાં મુદાસર રીતે બતાવવાનું અદ્ભુત લેખનકૃત્ય ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા નિમિત્તના વિષયો પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ થાય છે કે કેમ તે દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી. લેખક એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે જગજાવી શકે છે તે વાત ખાસ વિચારવાની છે. અને એ બાબતમાં લેખક અવલ પંક્તિમાં પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત બારીકીથી મૂળ લેખ તપાસતાં જણાઈ આવે તેમ છે.

x

x

x

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. ...

અષ્ટાંગ નિમિત્ત ગણાય છે. એટલે લવિધ્ય જાણવા માટે આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. એ સંખ્યા ઠીક કેટલાંક પુસ્તકો પણ છપાયાં છે. જૈન શાસ્ત્રકાર પણ એ વાત કવચિત્ બતાવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર અંથના ૨૫૭ માં દ્વારમાં એના આઠ પ્રકાર આ રીતે વર્ણવ્યા છે:—

૧. અંગ-શરીરના અંગો માથું, આંખ, પગ ફરકે તેના લાભ-લાભ. સ્ત્રી-પુરુષને.

૨. સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં અમુક સ્ત્રીજ દેખે, અમુક સમયે દેખે તેનાં કૃષ્ણની વિચારણા.

૩. સ્વર-ચત્ત્વરિ સાત પ્રકારના સ્વર તથા ગાય, ગધેડો અને સીના શબ્દથી લવિધ્ય નિર્ણય.

૪. ઉત્પાત-અંગારાની વૃદ્ધિ, હાડ, માંસ વિગેરેની વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાત જોઈ બવિધ્યના ભયનો નિર્ણય.

૫. અંતરિક્ષ-આકાશમાં અમુક ગ્રહચાર થાય તેના બળાબળનો વિચાર કરી લવિધ્યકથન.

૬. લોભ-ભૂમિકંપ, જમીનમાંથી અવાજ નીકળવો વિગેરે જમીનની હકીકતથી લયકથન.

૭. વ્યંજન-તલ અને મસાના શરીર પર સ્થાન જોઈ લક્ષણ બાંધવું તે.

૮. લક્ષણ-શરીર પર સ્વસ્તિક, ધ્વજત વિગેરેનાં ચિહ્ન અથવા રેખાના વિચારથી શુભવર્ણન.

આ ઉપરાંત બીજી રીતિઓએ પણ લવિધ્યકથન કરેવાનું વિજ્ઞાન અસંભવ કાળમાં પ્રચલિત હતું. નિમિત્તશાસ્ત્રનો આય એક પ્રકાર છે. ‘આય’ સંબંધી વિદ્યા ભુંસાવી જાય છે એટલે કોઈ આય જાણનારને જાતે મળ્યા વગર એની પરિક્રિયા માફૂમ પડે તેમ નથી. એમાં આઠ આય હોય છે. ધ્વજ, ધૂમ, સિંહ, સ્થાન, બળદ, ખર, હાથી અને કાગ. એનું વર્ણન જોવા માટે એની વિગત જુઓ (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧.) એ આઠ પ્રકારની આયના આઠ પ્રકારના બળ હોય છે તેથી નીચેની હકીકતો જાણી શકાય છે.

૧. અમુક હકીકત કેટલામે દિવસે બનશે (કાળ)
 ૨. તે હકીકત કયા વારે (અઠવાડિયાના) બનશે. (વાસર).
 ૩. તે બાળત કેટલા વાગે (કેટલામે ચોઘડીએ કે પહોરે થશે. (વેળા)
 ૪. તે ચોઘડીયામાં પણ કેટલી પળ-વિપળ ગયે બનશે. (સુદૃઢર્ત.)
 ૫. એ વાત કઈ દિશાએ બનશે. (દિશા-વિદિશા).
 ૬. એ વખતે ચંદ્રનક્ષત્રનું બળ કેવું રહેશે (નક્ષત્ર).
 ૭. એ વખતે જેનું નિમિત્ત જોવાય છે તેનું ગ્રહબળ કેવું રહેશે (ગ્રહબળ).
 ૮. થવાની હકીકતનું પોતાનું બળ કેવું રહેશે (નિસર્ગબળ)
- એના સંબંધમાં લેખકશ્રી કહે છે કે:—

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહઃ, શ્વા ચલીવર્દ્દ इत्यपि ।

खरो गजेन्द्रो घ्वाक्षश्च, अष्टायाः परिकीर्तिताः ॥

પતેષાં ચાષ્ટનામપ્યાયાનામષ્ટવિધં ચલં ભવતિ । તથા—

कालाचसरचेलानां, मुहूर्त्तककुमोस्तथा ।

नक्षत्रग्रहयोश्चैव, निसर्गबलमष्टमम् ॥

એ પ્રત્યેક આય એક ઉપર બીજે આવે, તેના કુળ આઠે બાળતને અંગે કેવા થાય એ વાત ત્યારપછી જતાવી છે.

આય નિમિત્તશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

મને આ આય વિભાગનું દાર્શનિક ગિલકુલ જ્ઞાન નથી, છતાં જે થોડી વાત અંતઃકર્તાએ લખી છે તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે તેમને આય સંબંધી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ ઘણું સાતું હોવું જોઈએ. એમના સામાન્ય અન્ય વિષયના જ્ઞાનને આધારે આ નિર્ણય પર હું આવ્યો છું. જે થોડી હકીકત જતાવી છે તેથી એમ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર પણ ઘણું ધુન્ધવણવાળું હોવું જોઈએ. આપણે લેખકને લેખક તરીકે અત્ર સમજવા પ્રવર્તમાન થયા પછીએ ત્યાં તો એટલું જ જણાવવું પૂરતું થશે કે એમણે આયશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ ઘણો કાળુ જતાવ્યો છે. ટૂંકામાં સુદાની વાત કરી છે અને જે સર્વપ્રાહી અભ્યાસી તરીકે એમની ગણના અગાઉ કરી છે તેનો આ એક વધારે પુરાવો છે. મહાન દાર્શનિક અને અદ્ભુત શાસ્ત્રાભ્યાસી જ્યારે આવા આવા સમાજને ઉપયોગી પરંતુ સરખામણીમાં અત્ય ઉપયોગવાળા વિષયમાં પણ સંપૂર્ણ સારપ્રાહીતા અને નિષ્ણાતપણું જનાયે ત્યારે એમના જ્ઞાનની વિવિધતા જરૂર હૃદય પર અસર કર્યા વગર રહે નહિ. એ નજરે આ વિભાગ પણ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવો છે. એમાં સમયને કેવી યુક્તિથી પગવિષગ સુધી લઈ આવવાની રચના ઘડી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આયશાસ્ત્ર સમજનાર આ વિષયમાં વધારે પ્રકાશ પાડે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. વિષય નવરાશના વખતમાં આનંદ પમાડે તેવો અને લેખકના અનેકવિધ જ્ઞાન માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

x

x

x

૭. સ્વપ્નશાસ્ત્ર— ... (Science of Dreams).

સ્વપ્નવિચાર આણંબ નિમિત્તનો એક ભાગ છે. અત્યારે પણ સ્વપ્ન શી ચીજ છે તે સંબંધમાં અનેક ચર્ચા ચાલે છે માનસ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એનો નિર્ણય કરવા અનેક ચર્ચા કરે છે અને અભિપ્રાયો ગોઠવે છે. સ્વપ્નવિચાર પર અનેક શાસ્ત્રો લખાયેલાં છે. તીર્થ કર મહારાજની માતા શ્રાદ્ધ સ્વપ્ન દેખે છે તે પ્રસંગને લઈને જૈન શાસ્ત્રકારોએ સ્વપ્નના સંબંધમાં બહુ લખ્યું છે. કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે અસુક ફળ થાય તે પર હજારો પંક્તિઓ આજેખી છે. કયે સમયે આવે ત્યારે તેનું ફળ કયારે મળે ? એક સ્વપ્ન પછી બીજું આવે તો કેનું ફળ મળે ? વિગેરે પર અનેક ઉલ્લેખો થયા છે. અને ખૂદ તીર્થંકર ને ચકવર્તીની માતાને શ્રાદ્ધ મહા-સ્વપ્નો આવે છે તેમજ બીજા મહાપુરુષોની માતાને એક, બે, ચાર કે સાત સ્વપ્ન આવે છે. એનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં થયેલો હોઈ પ્રત્યેક શ્રોતા એ સંબંધમાં કાંઈકાંઈ હકીકત જરૂર જાણતા હોય છે.

તદ્વન સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે એવા સામાન્ય પ્રતિતા લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ નહોતા. એમને સ્વપ્નવિચાર તો હૃદયંગમ હતો, પણ એમને સ્વપ્નવિચારનો ઉપયોગ એક અતિ મોટા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં કરવો હતો એટલે આ વિષયમાં તેમણે તદ્વન જુદી જ દિશા (લાઈન) લીધી જણાવ્ય છે. સ્વપ્નવિચારમાં સ્વપ્નમાં હાથી આવે તો અસુક ફળ થાય અને ઘોડા આવે તો અસુક ફળ થાય એ વાર્તા તેમણે ન કરતાં કનકોદર વિદ્યાધરને પોતાની પુત્રી મહનમંદરી માટે પતિ-શોધનની ચિંતા ઉત્પન્ન કરી. પ્રથમ એને માટે સ્વયંવર રચ્યો તે ભાંગી પડ્યો,^૧ પિતા કનકોદરને દુઃખ થયું અને આખી રાત પથા-રીમાં પછાડા માર્યા. લગભગ સવારે તેના સ્વપ્નમાં ચાર મનુષ્યો-બે પુરુષ અને બે સ્ત્રી આવ્યા અને કહી ગયા કે તેમણે મહન-મંદરી માટે વર શોધી રાખ્યો છે. આ હકીકત અહીં રહી ગઈ, પણ મહનમંદરી કોણ છે એની વિગતવાર વાર્તા સંસારીજીવ-શુભધારણને જ્યારે દાસીએ કહી ત્યારે સાથેસાથે આ વાર્તા પણ કહી દીધી હતી. (પૃ. ૧૮૬૪).

પછી ગુણધારણુ-મદનમંજરીના લગ્ન થઈ ગયા, હડવા આવેલા વિદ્યાધરે સ્તંભી ગયા અને નગરપ્રવેશ આનંદથી થયો. તે રાત્રે કુલંધરના સ્વપ્નમાં પાંચ મનુષ્યો આવ્યા અને તેમણે ગુણધારણુને જે સારું થાય છે તે સર્વનાં કારણ તરીકે પોતાને બતાવ્યાં. કુલંધર મિત્રે એ વાર્તા ગુણધારણુને કહી. એ ચાર મનુષ્યો કનકોદર રાજાના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ અને એ પાંચ મનુષ્યો કુલંધરના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ ? એ બાબત સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ગુણધારણુને થઈ. સલાજનોએ ઉપચોટીઆ થોડી વાત કરી (પૃ. ૧૮૮૫) પણ એથી ગુણધારણુને પૂરું સંતોષ થયે નહિ.

કંઈક મુનિને પૂછતાં તેમણે કેવળો શ્રી નિર્મળાચાર્યનો હવાલો આપ્યો (પૃ. ૧૮૯૪). છેવટે પ્ર. પ. પ્ર. ૫ માં કેવળી મહારાજ જ્યાં વધારે છે ત્યાં આ સુદા પર ખૂબ વિચાર ચાલે છે અને અમુક કાર્ય થવામાં કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, ઉદ્યમ અને લવિતવ્યતાને શું સ્થાન છે એ આખો પાંચ કારણનો મહાપ્રશ્ન ત્યાં જિદેલવામાં આવે છે. આ આખો વિભાગ નિમિત્તજ્ઞાનનો હોવા છતાં એની આખી ઘટના તત્ત્વચર્ચામાં ઉતારી દીધી છે અને તે ખાસ વાંચવા-સમજવા યોગ્ય છે. (જુઓ પૃ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬.)

અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપ્નવિચાર જેવા સામાન્ય વિષયના પ્રશ્નગનો લાભ લઈ આખો કાર્યકારણભાવ લેખકે લખી નાખ્યો છે. એમાં એક વધારે અગત્યના પ્રશ્નનો પણ નીકાલ કરી આપ્યો છે. એમાં સુસ્થિત મહારાજાએ ત્રણ આજ્ઞાઓ-ત્રિકાળા-બાધિત નિયમો ઘડી આપ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ નિયમો વિગતવાર પૃ. ૧૯૧૪ માં આપ્યા છે. એનો સાર એ છે કે:-

“ ચિત્તવૃત્તિને અંધકાર વગરની અને ચોખ્ખી રાખવી, મહામોહ રાજના લશ્કરને શત્રુ તરીકે ઓળખવું ને તેને હણવું અને ચારિત્રરાજના લશ્કરને હિત કરનાર ગણવું અને તેને પોષવું. ”

આ આજ્ઞાપાલન-વિધિનિષેધની અસર અને એનાં ઉદ્વેગનનાં ફળો વિગેરે અનેક બાબતો અર્ચી છેવટે એ આજ્ઞાના બતાવનાર

સિદ્ધ છવોને અને એ મુસ્તિત મહારાજને સર્વ કાર્યોનાં કારણ તરીકે ગતાવ્યાં છે.

આ સ્વપ્નવિદ્યાનો અદ્ભુત પ્રસંગ ખરેખર મન પ્રસન્ન કરનાર છે અને એક અપૂર્વ લેખક સાધારણ જનાવને કેટલો ઉચ્ચગ્રાસ્ત્રી જનાવી શકે છે તેનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. પછી એ પ્રસંગનો લાભ લઈ સાતમા પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ મુખ ઉપર વિવેચન કરી પોતાના દશ પાત્રો-શાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અઐશ્વર્યતા, પ્રજ્ઞરતિ, મુક્તતા, વિદ્યા અને નિરીહતાને યોગ્ય સ્થાન આપી દે છે. આ મુદ્દા પર આખું પ્રકરણ લખી નાખે છે અને એ દશે કન્યાઓને પ્રાપ્ત કરવાના અનુશીલનોય ગુણોત્તુ' વર્ણન પણ કરી આપે છે.^૧ આ આખો પ્રસંગ અદ્ભુત છે અને લેખકની અદ્ભુત કળાનો નમૂનો છે. એક સાધારણ પ્રસંગને ઘટાવવાની આવી શક્તિ ક્વચિત જ જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નવિચાર તો માત્ર પ્રાસંગિક છે. ખાકી લેખકનું ઊંડાણ અનેક જ છે અને એ આ અંથની ચાવી છે. એ સમજે તેને આ વાત જ્યે તેમ છે. લેખકના બુદ્ધિવૈભવ અને લાપા-સાઇવનો આ વિભાગ ખાસ વિચારવા યોગ્ય પ્રસંગ પૂરો પાડે છે.

x

x

x

૮. ધાતુવાદ-ભુસ્તરવિદ્યા ... (Mineralogy).

જમીનમાં શું છે તે જાણવાની વિદ્યા અમલ કાળમાં સારી રીતે જણાયેલી હતી. ગામડાંઓમાં અત્યારે પણ જમીન પર કાન દઈ ફૂંવો જોદતાં અંદરથી પાણી નીકળશે કે નહિ તે કહેનારા સાંભળ્યા છે. અમુક પ્રદારના વૃક્ષો જોગે તો તેની નીચેથી સોનું નીકળે, અમુક આકારે વૃક્ષ જોગેલ હોય તો તેની નીચેથી ચોનામહોરના ચરુ નીકળે વિગેરે જાણતો વહેમ તરીકે નહિ પણ વિજ્ઞાન તરીકે અસલ જણાયેલી હતી. વચ્ચેના વખતમાં એવી ઘણી વાતો ભૂક્ષાઈ ગઈ અને હુસપ્રાય થઈ ગઈ એ જોઈની વાર્તા છે. ધાતુવાદ-ખન્યવાદની જે થોડી વાર્તા આ અંથમાં કરી છે તે પરથી લેખકનો એ વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ જણાય છે.

ધનની શોધમાં નીકળી પડેલા ધનશેખરને સ્વપરાક્રમથી દ્રવ્ય મેળવવું હતું. એ ધનના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ઉદ્યાનમાં ઘંદર દિનારે બેઠો હતો ત્યાં કેશુડા (કિંચુક)ના ઝાડનો અંકુરો (પ્રારોહ) શાખા-માંથી નીકળીને પાતળો થતો થતો જમીન સુધી ગયેલો એણે જોયો.

તં ચ કિંચુકપાદપ્રારોહમવલોખ્ય સ્મૃતો મયામિનવશિક્ષિતઃ
 खन्यवाद् । चिन्तितं च । नूनमस्त्यत्र किंचिद्धनजातम् । यतो-
 ऽभिहितं खन्यवादे—

નાસ્ત્યેવ ક્ષીરવૃક્ષસ્ય પ્રારોહો ધનવર્જિતઃ ।
 સ્તોકં વા ભૂરિ વા તત્ર ધ્રુવં વિવ્યપલાશયોઃ ॥
 પ્રારોહે ભૂરિ તત્ સ્થૂલે તનુકે સ્તોકમુચ્યતે ।
 રાત્રૌ જ્વલતિ તદ્ભૂરિ સોષ્મણિ સ્વલ્પમીરિતમ્ ॥
 વિદ્ધે તત્ર ભવેદ્રક્તં યદિ રત્નાનિ લક્ષયેત્ ।
 અથ ક્ષીરં તત્તો રૂપ્યં પીતં ચેત્કનકં ભવેત્ ॥
 પ્રારોહઃ સ્યાદુપર્યુષૈર્યન્માત્રેઽધોઽપિ તાવતિ ।
 પ્રદેશે નિહિતં નૂનં વિદ્યતે તદ્ધિધાનકમ્ ॥
 ઉપરિષ્ઠાત્તનુચ્ચેત્સ્યાદધસ્તાત્ પૃથુલો યદિ ।
 પ્રારોહોઽસૌ નિર્ધિ પ્રાપ્તો વિપરીતસ્તુ સોઽન્યથા ॥

મને સમજણ પડી તે પ્રમાણે મેં આનો અર્થ કર્યો છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫); પણ એનું મૂળ સ્થળ મને મળ્યું નથી. એ વિષય પર ઘણું લખાયલું હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ જણાવે છે કે યતોઽભિહિતં खन्यवादे એટલે ‘ જાન્યવાદમાં કહ્યું છે. ’ એટલા ઉપરથી તેમનો જાન્યવાદનો સારી રીતે અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. એ કેટલી સહેલાઈથી વાત પકડી લે છે તે જુઓ.

તતો નિરૂપિતોઽસૌ મયા પલાશપાદપ્રારોહો યાવત્તનુકઃ તત્ર ચિન્તિતં મયા । સ્તોકમત્ર દ્રવિણં । તતો નલ્લશુક્ત્યા વિદ્ધોઽસૌ મયા યાવન્નિર્ગતં પીતવર્ણં ક્ષીરં તતઃ સ્થિતં મમ માનસે યથા કનકેનાત્ર ભવિતવ્યમ્ । તતઃ પ્રેરિતોઽહં સાગરેણ તસ્યોત્ત્સવનાથં । તતો નમો ધરણેન્દ્રાય નમો ધનદાય નમો ધનપાલાયેતિ મન્ત્રં પઠતા સ્વાતઃ પ્રદેશો મયા । દૃષ્ટં દીનારમૃતં તામ્રભાજનમ્ । પરિગણિતં પ્રયત્નેન યાવત્સહસ્ત્રમાત્રમ્ ।

ને સહેલાઈથી આ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તે જોતાં લેખકશ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ વિષયમાં ઘણો ઊંડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે આવા પ્રાસંગિક વિષય ઉપર લખતાં ઘણા મૂકાય થાય છે, પણ જ્યારે એ વિષયનો ગારિક અભ્યાસ હોય ત્યારે જ સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી વાત મૂકાય છે. એ વિચારસ્પષ્ટતા અને વિવેચન-સ્પષ્ટતા લેખકે આ મુદ્દામાં જતાવી પોતાનું 'ખન્યવાદનું' જ્ઞાન જતાવી આપ્યું છે. લેખકના જ્ઞાનની વિવિધતા જતાવવાનો જે પ્રસંગ અત્ર ઉપસ્થિત કર્યો છે તેમાં આ જાળત એક અગત્યનો મુદ્દો પૂરો પાડે છે. આહુ વાતોનું જ્ઞાન શિષ્ટ લેખકમાં હોય છે પણ વિશિષ્ટ લેખકો આહુ વાત ન હોય તેવી વિજ્ઞાનની વાતોને પણ મરજ ભાષામાં મૂકવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એ આ સાદી પણ નાની જાળતથી જરાજર જણાઈ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના જ્ઞાનવૈવિધ્યને અંગે આ જાળત ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. ધાતુવાદને અન્યત્ર સુવર્ણાદિ ધાતુ જનાવવાની વિદ્યા અથવા શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે તેથી તે પર પણ અનેક અંશે વિજ્ઞાનની નજરે લખાયલા હોવા સંભવિત છે.

x

x

x

૯. વિનોદ. ... (Wit and Humour).

શ્રી સિદ્ધર્ષિ લેખક તરીકે ઘણા ગંભીર વિષયને રમતા રમતા જહલાવી શકે છે. તે ઉપરાંત તેઓ વિનોદી પણ ઘણા છે. તત્ત્વ-જ્ઞાનના અતિ ઊંડા વિષયમાં રમણ કરનાર સાથે સામાન્ય વિનોદ પણ કરાવી શકે એવો યોગ થવો લગભગ અસંભવિત છે. અનુપમ ગાંભીર્ય સાથે પોષક વિનોદ કરનાર લેખકની વિરલતા છે એ જાહુ જાણીતી વાત છે. આ તેમની અનુપમ ગંભીરતા સાથે સાદા વિનોદના જે આર પ્રસંગો આપી તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ તેમનું વૈવિધ્યદર્શન છે. તેમનો વિનોદ ઘણો જાયા પ્રકારનો વિદ્યુદ્ધતામય અને રસમય છે તે પણ સાથે જણાવવું યોગ્ય ગણાયે. આપણે તે જરા જોઈ લઈએ:—

(૧) હરિકુમાર વિનોદ (મ. ૬. પ્ર. ૩.)

હરિકુમારને મદનમંજરી તરફ આકર્ષણ થયું છે, મદનમંજરીને હરિકુમાર તરફ થયું છે. દેશ આર્યાવર્ત છે. સંવનનનો સમય છે.

લજ્જામર્યાદાના ખ્યાલો અત્યારની નવીન પ્રજાને ન સમજાય તેવા છે. તે પ્રસંગે તેનાં હૃદયનો મર્મ કાંઈક સમજનાર અને કાંઈક ન સમજનાર છ મિત્રો તેની પાસે આવે છે. નામથી જ તેઓ ઓળખાઈ જાય તેવા છે: મન્મથ, લલિત, પદ્મકેસર, વિદ્યાસ, વિભ્રમ અને કપોળ. એ નામ સાંભળ્યા પછી તેઓ કેવા આનંદી હશે તે સમજી લેવું. પ્રસંગ ફાગણના વસંત જોવો છે છતાં લેખકે એમાં જરા પણ ખિલતસતા ન આવવા દેતાં એને નર્મભાષી (witty) બનાવી રસ જમાવ્યો છે. પ્રથમ ચિત્રપ્રસંગમાંથી જમાવટ શરૂ કરે છે (પૃ. ૧૪૬૨.) ત્યાં ચિત્ર શબ્દના બે અર્થ પર પ્રથમ ગમત શરૂ થાય છે. જુઓ (પૃ. ૧૪૬૩-૪.)

પદ્મકેસરઃ પ્રાહ—યદનયા કન્યકયા દુર્ગમમન્યનારીણાં દુર્લ-
ભૂષ્યમમ્બરચરીણામહાર્યે કિન્નરીણાં અસાધ્યમમરસુન્દરીણાં અધિ-
પયો ગન્ધર્વાદિપુરન્ધ્રીણાં મદનાતુરાણામપિ સત્ત્વૈકસારમપદસ્તિત-
રજસ્તમોવિકારં કુમારમાનસં ચિત્રવિન્યસ્તરૂપયાપિ વૃદ્ધમવગાહિત
ઇદમનયા કન્યકયા ચિત્રં વિહિતં । તદ્ધ મયૈવ ન કેવલમવલોકિતં
કિં તર્હિ સ્ફુટતરં મવદ્ધિરપિ । વિભ્રમઃ પ્રાહ—નન્વાશ્ચર્યમિદં કથં
ચિત્રં । પદ્મકેસરેણોક્તં—નનુ મૂર્ઝચૂડામણે ! આશ્ચર્યમેવ ચિત્રશબ્દે-
નોચ્યતે । કપોલઃ પ્રાહ । વિગેરે

આ આખો સંવાદ વિનોદથી ભરપૂર છે. ટોળટપ્પા કરનાર મિત્રો મળીને મજાકે જીડાવે તેવો છે, છતાં એમાં અમર્યાદિત લાગ જરાપણ નથી. કુમારને પોતાના મનની વાત વખત પહેલાં બહાર પડે તે ગમતું નહોતું એટલે એણે વાત જીડાવી અને ચાલુગ્રન્થોત્તર કરવા સૂચના કરી.

કુમારની સૂચના પ્રમાણે પદ્મકેસરે સવાલ કર્યો—

પદ્યન્ વિસ્ફારિતાક્ષોઽપિ વાચમાકર્ણયન્નપિ ।

કસ્ય કો યાતિ નો વૃત્તિં કિં ચ સંસારકારણમ્ ॥

કુમારનું મન તો કન્યામાં લાગેલું, એટલે સાંભળે કોણ ? ફરી વાર બોલ્યો, પણ જવાબમાં માત્ર હાંકારો. મિત્રો હસી પડ્યા અને એક બીજા સામી ઇસારત કરી, અર્થસૂચક ઇસારાઓ આંખથી કર્યા. એ જોઈ કુમાર ચોંક્યો, જાગ્યો અને બોંબારો ખાધો.

જાગ્યો એટલે તો તુરત જવાળ આપ્યો. આ આખો પ્રસંગ વિનોદ-
મય છે, માનસિક રસિકતાનો છે. પછી ઝાંઝે પ્રશ્ન થાય છે, પછી
પ્રશ્નપ્રહેલિકા થાય છે, પછી ખૂણ ગચ્છા જામે છે અને માનસિક
ઝીણવટના નમૂના પૂરા પડે છે. અત્ર તેનું પુનરાવર્તન ન થાય.
અંતના મૂળ શ્લોકો પણ અવતરણમાં સાથે આપ્યા છે ત્યાંથી
વિચારી લેવા. એમાં કીટગ્રાજકુલં વાળો શ્લોક (પૃ. ૧૪૬૭)
ખૂણ આનંદ આપે તેવો છે. આનું નામ ખરો વિનોદ દહેવાય.
એ વાંચતાં ઘાળપણમાં અંત્યાક્ષરિકા વિગેરે અમે કરતા તે યાદ
આવે છે, તેની સાથે ઘાળેલા નિર્દોષ દિવસો યાદ આવે છે અને
આ માનસિક વિનોદની સરસતા સમજાય છે. એક શબ્દાલંકારવાળો
પ્રસંગ મૂળમાંથી વાચવા યોગ્ય છે તે પર જરા ધ્યાન ખેંચીએ:—

મન્મથેનોક્તં । કુમાર ! મયા સ્પષ્ટાન્ધકદ્વયં ચિન્તિતં । કુમા-
રેણોક્તં । શ્વટિતિ પઠત્યાર્યઃ । પઠિતં મન્મથેન ।

દાસ્યસિ પ્રકટં તેન ગૃહ્ણામિ ન કરાસ્યવ ।
ભિક્ષામિત્યુદિતા કાચિદ્વિશ્રુણા લજ્જિતા ફિલ ॥

તથા । કરોતિ કઠિનો રાજગ્રીભકટઘટનમ્ ।
વિધત્તે કરપાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિમ્ ॥

તતો વિહસ્યોક્તં હરિકુમારેણ । પ્રથમં તાવદેવં મન્યતે ।
દાસી અસિ ગણિકા મયસિ તેન કારણેન તય હસ્તાદ્વિક્ષાં ન
ગૃહ્ણામિ । શેષં સ્ફુટમેવ દ્વિતીયસ્ય પુનરેવ મક્કઃ । કરો હસ્તો-
ડતિકઠિનો ગાઢનિષ્કુરસ્તવ હે રાજન્ ! અરીમકટઘટનં શત્રુકરી-
કુમ્માસ્ફાલનં વિધત્તે કુરુતે તથા કરવાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિં
વિધત્તે इति સમ્બન્ધઃ ।

આમાં બાપાની સરળતા અને બોલનારની વિદ્વત્તા એતપ્રોત
અળકયા કરે છે. આ આખું પ્રકરણ વિનોદથી ભરપૂર છે.

(b) રિપુદારણ અભિમાનમાં રહી કાંઈ ભણ્યો નહોતો પણ
રાજાનો પુત્ર એટલે કળાકુશળતામાં ખોટી ખ્યાતિ પામ્યો. શેખર-
પુરથી નરસુંદરી તેની વિખ્યાતિથી બ્યામોહ પામી તેને વરવા
સિદ્ધાર્થપુરે આવી. આ વખતે રાજસભામાં કુમારની પરીક્ષા ઘઈ

પણ ત્યાં એની ખોટી ખ્યાતિ કામમાં આવે તેમ નહોતું. નરસુંદરીએ કળા સંગ્રહી પ્રશ્ન કરવા એમ વાત થઈ, પણ વિવેકી કુંવરી કદી ખોલે નહિ, વાત ઉપાડે નહિ. આર્યલક્ષ્મણથી એ ભરપૂર હતી. એણે વાત કરી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૯.)

નરસુંદરી—યદાશાપયતિ તાતઃ । કેવલં ગુરુણાં સમક્ષં ન યુક્તં મમોદગ્રાહયિતુમ્ । તસ્માદાર્યપુત્ર પવોદગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ । અહં પુનરેકૈકસ્યાં કલાયાં સારસ્થાનાનિ પ્રશ્નયિષ્યામિ । તત્પ્રાર્યપુત્રેણ નિર્વાહઃ કરણીય ઇતિ ।

ભાઈ મજનનો સંયોગ જિલ્લો કર્યો. કુમારની પાસે કળા પર વિવેચન કરાવવું અને પછી પોતે તેમાંથી સારસ્થાન પર પ્રશ્નો કરવા. આથી જ્ઞાનની ઝરાઝર પરીક્ષા થાય છે. ભવિષ્યના વર-કન્યાના માખાપને આ વાર્તા રુચી. શિપુહારણના પિતા બોલ્યા—

કુમાર ! તુન્દરં મન્વિતં રાજદુહિત્રા । તત્સામ્પ્રતમુદગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ, પુરયત્વસ્યા મનોરથાન્, જનયતુ મમાનન્દં, નિર્મલયતુ કુલમ્, ગૃહ્ણતુ જયપતાકામ્ । યપા સા નિકપભૂમિર્વર્તતે વિજ્ઞાનપ્રકર્ષસ્યેતિ ।

હવે એ વખતે શિપુહારણના શા હાલ થયા તે જુઓ !

મમ તુ તદા કલાનાં નામાન્યપિ વિસ્મૃતાનિ । તતો વિદ્વલી-ભૂતમન્તઃકરણં, પ્રકમ્પિતા ગાત્રયદિઃ, ગ્રાદુર્ભૂતાઃ પ્રસ્વેદચિન્દયઃ, સજ્ઞાતો રોમોદ્ધર્ષઃ, પ્રનષ્ટા ભારતી, તરલિતે લોચને ।

આ વખતનો શિપુહારણનો દેખાવ કેવો થયો હશે ? પરીક્ષા આપવા બંધાએ, મુખની પરીક્ષા ચાલતી હોય અને એક પણ બવાળ મોઢે આવે નહિ એનો જેને ખ્યાલ હોય તે આ અભિમાની રાજપુત્રની દશા સમજી શકે.

પછીનો આખો પ્રસંગ મજનનો ચિતર્યો છે. એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વિનોદ છે. લેખકને અભિમાનીને નીચો પાડવો હતો. મિથ્યાભિમાની રાજસલામાં વડીલ સમક્ષ મૂર્ખ ગંધેડો બન્યો. એમાં ખરા વિનોદ સાથે અતિ ઊંડાણમાં ભારે રહસ્ય રહેલું છે. આ વિનોદ

આમ સિદ્ધર્થિગણિનો ! રાત્રીએ શોભતું કારણ પૂછતાં એના કળા-
ચાર્ય બરાબર ખુલાસો કરે છે.

રાજન્ ! પ્રસ્તુતવસ્તુન્યજ્ઞાનં મનઃક્ષોભનિમિત્તં । ભવત્યેવ દ્વિ-
વાગાયુધાનાં સદસિ વિદુષાં સસ્પર્ધમામાપિતાનાં જ્ઞાનાવપ્રમ્ભવિ-
કલાનાં મનસિ ક્ષોભાતિરેકઃ ।

આમાં કમાલ કરી છે. પ્રખ્યાત ભારતી અને વાગાયુધવાળા
માણસોને વિદ્વાનની સલામાં થતો શોભ એ બે વાક્યો તો વિનોદને
એની પરાકાષ્ઠાએ લઈ જાય છે.

(૦) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં પણ એવો મુંઢર પ્રસંગ આવે છે.
નંદિવર્ધનને અભ્યાસ કરવા પિતાએ કળાચાર્ય પાસે મોકલ્યો. તેના
અભ્યાસ પર દેખરેખ રાખી રિપોર્ટ કરવા વિદુરને નીમ્યો. વિદુરે
કુમાર નંદિવર્ધન પાસે બાળ, મધ્યમબુદ્ધિ અને મનીષિની લ'ગણણ
વાર્તા કરી અને વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડી દેવા સૂચના કરી. આવી
અફસુસ વાર્તા સાંભળ્યા પછી વૈશ્વાનરના રંગે રંગાયલા નંદિવર્ધન
પર વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડવાની સલાહની શી અસર થાય છે તે
જોવા જેવું હતું. અતિપત્સલ વિદુરને એ તમાચો મારી પોતાની
અધમતા બતાવે છે. આ પ્રસંગ દિલ ઉશ્કેરનારો છે. વાંચો એ
પ્રસંગ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૦).

નિરીક્ષિતે ચ તસ્મિન્નવસરે વૈશ્વાનરઃ સાક્રૂતઃ સન્નભિમુખો
મદીયવદનં । લક્ષિતોઽહમનેન મુચ્યવિકારતસ્તૈર્વિદુરવચનૈર્દ્રવ્યમાનઃ ।
તતઃ કૃતા વૈશ્વાનરેણ માં પ્રતિ સા પૂર્વસાઙ્ગેતિકા સંજ્ઞા । મક્ષિતં
મયા ક્રૂરચિત્તામિધાનં તદ્વટકં । તતસ્તત્પ્રમાવાન્મે ક્ષણેન વૃદ્ધો
અન્નસ્તાપઃ । સમુલ્લસિતાઃ સ્વેદવિન્દવો, જાતં ગુજ્ઞાર્પણમ્નિમં શરીરં,
સમ્પન્નં વિપમદદોષં, મગ્નોઽમૃકુટિતરક્કમતિકરતલં ઘષ્ટ્રકુહરં ।
તતો મદ્રે અગૃહીતસઙ્કેતે ! તથા વૈશ્વાનરવટકપ્રમાધામિભૂતા-
ત્મના મયા પાપકર્મણા નાકલપ્ય તસ્ય વત્સલતામનાલોચ્ય દ્વિત-
માપિતમવિગળય્ય ચિરપરિચયં પરિત્યજ્ય સ્નેહમાવમુરરીકૃત્ય
દુર્જનતાં સર્વથા નિષ્કુરવચનૈસ્તિરસ્કૃતોઽસૌ વિદુરઃ । યદુતારે
દુરાત્મન્ ! નિર્હૃજ ! ત્વં માં બાલકરૂપં કલ્પયસિ તથાચિન્ત્ય-
પ્રમાધોપેતં પરમોપકારકમન્તરક્કમ્ભૂતં મે વૈશ્વાનરં તથાવિધદુષ્સ્પર્શ-

નોપેતં મન્યસે ? અદ્વાનસ્ય ચ પ્રત્યુત્તરં વિદુરસ્ય મયા દત્તા
કપોલદારણી ચપેટી । ગૃહીત્વા ચ મહત્ફલકં પ્રહર્તુમારબ્ધોઽહં ।
તતો મયાતિરેકપ્રકમ્પમાનગાત્રયષ્ટિર્નિષ્ઠો વિદુરઃ ।

આ આખું દૃશ્ય ખરાખર કડપો ! રાજાનો બાળક કોધી,
અભિમાની પણ હજી તદ્દન બાળ એક બાળુ બિલો હોય, તેની
સામે વૃદ્ધ વિદુર સમજાણનો લંડાર, અનુભવી, ધોળા બાલથી
ભરપૂર ખડો હોય—એને કુમાર લપાટ લગાવી દે અને તેને વધારે
લગાવવા લાકડી લેવા દોડે—આ આખા દૃશ્યમાં વિનોદ છે, રમત છે,
અંચળતા છે, અભિમાનનું ચિત્ર છે. આ વિનોદી પ્રસંગ અત્યંત
હિલ ઉશ્કેરનાર છે; છતાં એ વિનોદ છે, અને વિનોદ છતાં એ
શિક્ષણીય છે. અભિમાનને એ ઉચ્ચ પદે બતાવે છે, નોકરને એ
નિર્બળ બતાવે છે, એમાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય છે. વિનોદના ચિત્ર
તરીકે એ ગરમત આપે તેવું છે.

વિનોદના પ્રસંગોથી આ જાંથ ભરેલો છે. બીજા વિનોદ
પ્રસંગોના નામનિર્દેશ કરી, કોઈ જગ્યાએ સ્થાન નિરૂપણ કરી હવે:
આ વિષય ખતમ કરીએ.

(ત) મિથુનદ્વય અંતરકથામાં બે રાજા અને બે રાણી. બન્ને
પોતાની જાતને બેવડાઈ ગયેલી બેઠું દેવપ્રતાપ માને છે.
(મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૪.)

એમાં છત મેળવવાના બે પ્રસંગો. (પૃ. ૪૧૩.)

(૦) સત્વહીન બાળ મહનકંદળીની શય્યામાંથી પડી જાય છે,
તેનો અવાજ યતાં પકડાઈ જાય છે. શત્રુમર્દન રાજાના વાસ-
ભુવનમાં આ પ્રસંગ બને છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૮.)

(f) ભવચક્રનાં કૌતુકોમાં એવા ઘણા પ્રસંગો છે. નીચેના ભુઓ:—

(ક) લોલાક્ષ દારુ પી રતિલલિતાને નાચવાનો હુકમ કરે છે.
(મ. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૯૩૬.)

(ઘ) રિપુકંપન પુત્રજન્મના પ્રસંગે નાચે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૩.
પૃ. ૯૪૬.).

(ગ) ધનગર્વી મહેશ્વર શેઠ દુહશીલ પાસેથી ચોરીનો માલ પડાવી લે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૯૫૬.).

(ઘ) ઇશ્ટી રમણ પાન આવતો, અત્તર લગાવતો, વેશ્યાને ત્યાં જતો દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૧.).

(જ) રમણ પૈસા આપી પાછો લિખારી બને છે અને રાજ-પુત્રનો માર ખાઈ મરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૬.).

(ચ) લક્ષાધિપતિ-લિખારી કપોતક દ્રુતમાં હાલહવાલ થાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૧.).

(છ) શિકારનો શોખીન લલન, શિકાર પાછળ દોડતો દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૩.).

(જ) ઘણા વર્ષે વાસવ અને ધનદત્ત મળી આનંદ-કલ્પોલ કરતા દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૮.).

(ટ) અભિમાની રિપુદારણુ, તપન ચક્રવર્તીને નમવા આવતો નથી. તપન ચક્રીને લાગ્યું કે માનસરૌવરમાં રહી મોતીનો ચારો કરનાર હંસોનો નાયક કાગડો ન ઘટે, એટલે એમણે યોગેશ્વરને હુકમ આપી દીધો, એ યોગી રિપુદારણુ પામે આવ્યો અને યોગ-ચૂર્ણું મુંઝી ભરીને મોઢો પર નાખ્યું એટલે એ તદ્દન શૂન્ય થઈ ગયો. પછી એની પાસે નાટક કરાવ્યું, મોઢાંથી પદ ભોલતા જાય અને ઝીલતા જાય અને ફટકાવતા જાય. આ આખો રાસડો અને ધ્રુવ-પદ કરણા અને હાસ્યરસમિશ્રિત હોઈ રિપુદારણુ તરફ વિનોદ સાથે તિરસ્કાર બતાવે છે. એ મૂળ પદો અસલ અવતરણમાં આપ્યા છે (મ. ૪. પ્ર. ૪૦ પૃ. ૧૧૨૦-૧૧૨૮.) તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

(હ) વેલ્લહલ કથામાં કુમારનું ચરીર અશ્વર્થી ભરપૂર છે, છતાં ખાતો જાય અને ઉલટી કરતો જાય. રામના ગહેનશાહ કલોડિયસ જેવું ચરિત્ર છે. ભારે વિનોદી છે. એ ખાય છે અને વમન કરે છે. તતો વારયતો વચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમ-યજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ બલત્પ્રવૃત્તો મક્ષયિતુમાહારં વેલ્લહલં । તતઃ સમુત્કટતયાઽજીર્ણસ્ય પ્રવલતયા જ્વરસ્ય ન ક્રમતેઽસૌ ગલકેના-

દાર : । તથાપિ ચલાદેવ ક્રામિતઃ કિયાનપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુ-
દ્ધૃતં હૃદયં સક્ષાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન
વમનેન સર્વમપિ પુરતો ચિન્ચસ્તં ભોજનં । આ આખો પ્રસંગ ઘૃણા
સાથે ભારે વિનોદ ઉત્પન્ન કરનાર છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૨.)

(i) ગલરાટ, દંભ, ગોટાળા, અસત્ય, મિત્રદ્રોહ અને પ્રપંચનું
દ્વંદ્વિય વામદેવ પૂરું પાડે છે. રતનને છુપાવી સ્થળ ભૂલી જાય છે અને
ત્રીજે દિવસે વિમળ પાસે પાછો આવે છે ત્યારે ખોટા ખુલાના કાંઠે
છે. તે વખતે વનદેવી ધૂણી એને ઉઘાડો પાડે છે. દેવી એને મારી
નાખતી હતી તેને બદલે વિશાળભાવી વિમળ એને માફ કરે છે.
આમાં એની વિશાળતા, સહૃદયતા અને ભવ્યતા વિનોદપૂર્વક
દેખાય છે. દેવી ધૂણીને સાચી વાત બોલી ગઈ ત્યારે વામદેવનું
મુખ કેવું થયું હશે તે વિચારી લેવું. આમાં લેખકનો ખરો વિનોદ
છે. આખો પ્રસંગ બહુપ્રકાર નામના વિકારને દર્શાવનાર અને
માનસના અભ્યાસને સમજાવનાર છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૮.)

(j) બહાર ગુરુ ને ચાર પાત્રો, શિક્ષા અને હેરાનગતિ. (પ્ર. ૫.
પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩-૬૪.)

(k) તુંગશિખર પર આંલબવાના રસમાં કિન્નરયુગળની ગુફા
ખૂદાર ઉભેલો બાલિશ પડી જાય છે ત્યારે પકડાઈ જાય છે. એ
પકવાનો ઘડાકો-ધબકારો જ્ઞાનમાં અધડાયા વગર રહે તેમ નથી.
(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૩.)

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. આખા ગ્રંથમાં સેંકડો પ્રસંગો છે.
એ ઉપરથી લેખકની વિવિધતા, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ, વિશિષ્ટ
દર્શન, કૃષ્ણદૃષ્ટિમાં લાંબી નજર અને અનેક પ્રસંગે કથાને ઝળકાવ-
વાની અને સંગેટવાની અદ્ભુત ખૂબી-એ સર્વ વાત દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

x

x

x

(૧૦) વ્યાપાર (Trade)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ જાતે ત્યાગી અને મુત્સદ્દીના પુત્ર હોવા છતાં
વ્યાપારની પદ્ધતિ બરાબર સમજતા હતા અને સમજતા હતા તે
દેખાડી પણ શકતા હતા. આખા ગ્રંથમાં ઘૂટાછવાયાં વાક્યોનો

તો પાર નથી, પણ નીચેના પ્રસંગો એની સિદ્ધિમાં બતાવી શકાય. એમના જ્ઞાન અને વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આવવા માટે આ વિષયના કેટલાક દાખલા વિચારી વાંચો.

(ઘ) વ્યાપાર કરનારનાં મનમાં કેવા વિચારો આવે તે ધનશેખર બતાવે છે. એને ‘ સાગરના કલ્લોલો ’ કહેવામાં આવ્યા છે સ્વોપાર્જિત-દ્રવ્યની મહત્તા ત્યાં એ વિચારે છે

ધનમેઘ જગત્સારં, ધનમેઘ સુખાકરં ।
 ધનમેઘ જગત્સાધ્યં, ધનમેઘ ગુણાધિકમ્ ॥
 ધનમેઘ જગદ્ધન્યં, ધનં તત્તરવમુત્તમમ્ ।
 ધનં हि પરમાત્મેતિ, ધને सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
 ધનેન रहितो लोके, पुरुषः परमार्थतः ।
 तृणं भस्माशुचिर्धूलिर्यद्वा नास्त्येवं किञ्चन ॥
 ધનાदिन्द्रો ધનાદેવા, ધનાદેતે મહીભુજઃ ।
 अन्येभ्योऽभ्यधिका भान्ति, नान्यत्किञ्चन कारणम् ॥
 एको दाता परोऽर्थीति, स्वाम्येकः सेवकोऽपरः ।
 पुरुषत्वे समानेऽपि, धनस्येदं विजृम्भितम् ॥
 तदत्र परमार्थोऽयं, सर्वयत्नेन तद्धनम् ।
 स्वीकर्तव्यं नरेणोच्चैरन्यथा जन्म निष्फलम् ॥

(મ. ૬. મ. ૧. પૃ. ૧૪૬૮. ૬.)

એના ઘરમાં કુલકમાગત દ્રવ્યનો પાર નથી, પણ એને એ દ્રવ્ય ન ખપે. એમાંથી એક પાઇ પણ લીધા વગર પોતાના બુજા-બળે ધન મેળવવા પરદેશ જઈ, પુરુષાર્થ કરી, ધન કમાવા પિતાની રજા માગે છે. એ પિતા પુત્રની વાતચીત વાંચવા લેવી છે. પછી દૂર-દેશ કમાવા જનાર દીકરાને વૃદ્ધ પિતા શિખામણુ આપે છે તે વ્યવહાર અનુભવી વ્યાપારીના મુખમાં ખૂબ શોભે તેવી છે, વ્યાપારના પૂરા જ્ઞાનની હાજરી બતાવનારી છે. બુચો પૃ. ૧૪૭૧ ત્યાં ધનશેખરના પિતા કહે છે કે:—

“ वत्स ! सुपलालितस्त्वमसि सरलः प्रकृत्या, दवीयो देशा-
 न्तरम्, विपमा मार्गाः, कुटिलहृदया लोकाः, घञ्जनप्रवणाः

કામિન્યઃ, મૂયાંસો દુર્જનાઃ, વિરલવિરલાઃ સજ્જનાઃ, પ્રયોગચતુરાઃ
ધૂર્તાઃ, માયાચિનો વાણિજ્યાઃ, દુષ્પરિપાલં માણ્ડજ્ઞાતં, વિકારકારિ
નવયૌવનં, દુરધિગમાઃ કાર્યગતયઃ, અનર્થસુચિઃ કૃતાન્તઃ, અનપ-
રાધકુદ્રાશ્ચૌરચરટાદયઃ । તત્સર્વથા ભવતા કચિત્પણ્ડિતેન કચિ-
ન્મૂર્ખેણ કચિદ્દક્ષિણેન કચિન્નિષ્ઠુરેણ કચિદ્દયાલુના કચિન્નિષ્ક-
પેણ કચિત્સુખદેન કચિત્કાતરેણ કચિત્સ્યાગિના કચિત્કૃપણેન કચિ-
ત્વકવૃત્તિના કચિદ્વિદ્યધેન સર્વથા પરૈરલબ્ધમધ્યાગાધદુગ્ધનીરા-
ધિધીરગમ્भीરધિપેણ ભવિતવ્યમ્ । ”

આમાં અત્યંત વ્યવહારદક્ષતા, કુશળતા અને સંસારનું અવ-
લોકન તરવરી આવે છે. દુનિયા કેમ આવે છે તે ઉઘાડી આંખે
જોનાર આ વાત દીવા જેવી સમજે, પણ એ વાત એકડી ઠરી
લેખવી એમાં કળા છે અને તે લેખકમાં અગતી રહે છે.

(b) સહાયવગર ધન મેળવવાના આદર્શમાં વ્યાપારી ધનશે-
ખરની વ્યાપારી નજર અને સત્વશીલતા જણાવે છે (મ. ૬.
મ. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

સત્ત્વમાત્રધનો ગંત્વા, રૂપકેણ વિવર્જિતઃ ।
આગચ્છેયં કૃતાર્થોઽહં, યદિ તાત । પુનર્ઘૃદમ્ ॥
ધનશેખરનામાઽહં, તવ સૂનુર્ન સંશયઃ ।
અન્યથા મૃત ઇવાસ્મિ, વાતવ્યો મે જલાઙ્ગલિઃ ॥
સાર્થમાણ્ડસહાયાદિસામગ્રીં ધનસાધનીમ્ ।
પ્રાપ્યાર્જયતિ યોપાપિ, ધનં કિમુ યુવા નરઃ ॥

દેવોપાર્જિત ધન મેળવવાની લાવનાવાળો વ્યાપારી કેવો ? બળી
એનો ખાપ પણ કેવો જળશે ? એ પોતાની પત્નીને પુત્રને વિદાય
આપવામાં સંકોચ કરતી જોઈ શું કહે છે ?

યા સાહસવિનિર્મુક્તમલર્સં દૈવતત્પરમ્ ।
નિર્વીર્યં જનયેત્પુત્રં, સા હિ રોદિતુમર્હતિ ॥
ત્વયા તુ જનિતો ધીરઃ, સુતોઽયં કુલભૂષણઃ ।
નિર્વ્યાજસાહસસ્તસ્મોન્નૈસ્તિ રોદનકારણમ્ ॥
અયં નૂનં ગુણોઽસ્માકં, વ્યવસાયપરાયણઃ ।
યથેષ પુત્રકો જાતસ્તતો મુશ્ચ ચિપાદતા ॥

વિચારણીય છે અને યાદ રાખવા જેવું છે કે અગાઉ પણ ધન માટે લગભગ આવા જ વિચાર કરનારા હતા. વ્યાપારનું, વ્યાપારી હૃદયનું, વ્યાપારની હીલચાલનું અને વ્યાપારી માનસનું ઊંડું જ્ઞાન હોય તેવો લેખક જ આ વિચારો એની સિદ્ધ લાપામાં લખી શકે. એના લક્ષ્મી માટેના શબ્દો પણ કેટલા ! કોઈ વાર એને ‘ પદ્મા ’ કોઈ વાર ‘ કમલા ’ અને કોઈ વાર પ્રેરિતલતા સ્ત્રી સાથે, કોઈ વાર કુલદા સાથે અને કોઈ વાર કુલખાલા સાથે સરખાવી ભારે વ્યવહારુપણું બતાવ્યું છે. આ એક જ વિચાર શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિવિધતા બતાવવા માટે પૂરતો ગણાય તેમ છે.

(e) દેશ પરદેશનો વ્યાપાર કેમ થતો હશે તેનો એમને ખરો ખ્યાલ છે. કેટલાક ધારે કે એ સમયમાં પરદેશથી સોનું લાવતા હશે; પણ એમ નહોતું. અહીંની ચીજ ત્યાં લઈ જઈ બદલામાં ત્યાંની ચીજ જ લવાય. એના નફા તો અહીં ધાય. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર એમ જ પતે. ધનશેખરે રત્નદ્રીપે ઉતરીને શું કહ્યું તે જુઓ. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫.)

ततः समुत्तीर्णा वाणिजकाः । गृहीतं दर्शनीयं । दृष्टो नरपतिः ।
विहितोऽनेन प्रसादः । वर्तितं शुल्कं । परिकलितं भाण्डं । दत्ता
हस्तसंज्ञाः । विक्रीतं स्वरुच्या । गृहीतं प्रतिभाण्डं ।

આમાં શુલ્ક, ભાંડ, પ્રતિભાંડ, હસ્તસંજ્ઞા—એ અનુભવી વ્યાપારી વગર ન સુજે તેવા શબ્દો છે. હાથો આપતાં—લાવે પહોંવતાં વ્યાપારીને જોયા હોય તેને આ સહેજે સમજાય તેવી વાતો છે.

(f) હરિકુમાર રાજપુત્ર સાથે ધનશેખરને સુંદર મૈત્રી થઈ, આનંદ પણ ખૂબ થતો, જોષ્ટિ પણ સારી જામતી, પણ એને તો ધન રળવું હતું, રત્નો એકઠાં કરવાં હતાં, એટલે એને એ મિત્ર પણ આંખમાં ખટકતો હતો. પછી એ વિચારે છે કે—

यदुतार्थोपाजनक्षतिहेतुरेव मम हरिकुमारसम्बन्धः । न सुन्दरो
मे ग्रहगोचरः । अनर्थपर्युपस्थितोऽयं । कृतोऽहमात्मनो निर्मूल्य
कर्मकरोऽनेन हरिणा । न विपठिताऽस्ते मयेहापि प्राप्तेनाभीष्टाः
रत्नसञ्चयाः । नदिदमापतितं यद्वीयते लोके । यदुन

રાસમઃ કિલ સમ્પ્રાપ્તઃ, સ્વર્ગે સર્વસુખાકરે ।

યાવત્તત્રાપિ સમ્પ્રાપ્તો, રજકો દામહસ્તકઃ ॥

(૩. ૬. ૩. ૬. ૪. ૧૫૨૮-૯.)

આવા વિચારો વ્યાપારીને જરૂર થાય છે. વેપારમાં એને આનંદ, સુખ, મેત્રી કે વિલાસ સર્વ વિધિ કરનારા લાગે છે. આમાં વ્યાપારી હૃદયનો અભ્યાસ છે.

(g) ચાર વ્યાપારી કથાનક (૩. ૭. ૩. ૬. અને ૩. ૭)માં આખી વ્યાપારીની જ કથા છે. ચાર વ્યાપારીઓ રત્ન મેળવવા ત્યાં જાય છે. એમના વિચાર અને વ્યવહાર વ્યાપાર કરનારના ચાર પ્રકાર બતાવે છે એક ધંધામાં જ મશગૂલ રહે છે (ચાર) અને છેલ્લો (મૂઢ) તો હરવાકરવામાં અને લહેર કરવામાં જ વખત કાઢે છે. એ ચારે પ્રકારના વ્યાપારીની વાત અને પુરુષાર્થના ખેલો વેપારનું ઊંડું જ્ઞાન બતાવે છે. શરૂઆતમાં જ કહે છે (૪. ૧૭૦૧.)

તત્રાપિ ન વિનોપાયં, પ્રાપ્યન્તે રત્નરાશયઃ ।

કો દિ હસ્તં વિના મુંક્તે, પુરોઘર્ષપિ ભોજનમ્ ॥

વ્યાપારમાં વેપારની શીઝેના પૂરા જ્ઞાનની જરૂર અને નકામા મેળવેલા અને તિલાંજલી આપવાની વાત વેપારીને મુખે કહેવરાવી લેખકે પોતાનું વ્યાપારી જ્ઞાનસત્ત્વ જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. પ્રથમના આઠ પૃષ્ઠો (૧૭૦૧. ૮.) આ બાબતમાં વાંચવા યોગ્ય છે.

(h) ૩. ૪. ૩. ૨૪ માં મામા લાણેજ લવચકના કૌતુકો જુએ છે ત્યાં મહેશ્વર શેઠનું આગેહૂળ વ્યાપારી તરીકેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ ૪. ૬૩૫-૬.

ઉત્તુક્કવિષ્ટરે રમ્યે નિવિષ્ટઃ કિલ લીલયા ।

ચિનીતૈર્વહુમિર્દક્ષૈર્વણિક્ષુત્રૈર્વિવેષ્ટિતઃ ॥

વજ્રેન્દ્રનીલવૈદ્યૈર્પદ્મરાગાદિરાશિમિઃ ।

પુરતઃ સ્થાપિતૈસ્તુદ્ગૈર્નાશિતાશેષતામસઃ ॥

ચિકટૈર્હાટકસ્તોમૈ રાજતૈશ્ચ પુરઃ સ્થિતૈઃ ।

દીનારાદિમહાકૃતૈર્ગર્વિતોઽગ્રે વિવર્તિમિઃ ॥

પ્રકર્યેણોદિતં “ મામ ! કિમિત્યેષ મહેશ્વરઃ ।

ઉપામિતૈકધૂમન્દં વીક્ષતે મન્યરેક્ષણઃ ॥

અર્થિનાં ઘચનં કિં વા સાદરં ઘઘુમાપિતમ્ ।

પપ યાધિર્યહીનોઽપિ નાકર્ણયતિ લીલયા ॥

કૃતપ્રાક્ષલયો નમ્રા ય પતે ચાટુકારિણઃ ।

પતાન્નો વીક્ષતે કસ્માન્નૃણતુલ્યાંશ્ચ મન્યતે ॥

દૃષ્ટ્વા દૃષ્ટ્વા ચ રત્નાનિ કિશ્ચિદ્ ધ્યાત્વા મુદુમુદુઃ ।

સ્તન્ધાહુગઃ સ્મેરપદનઃ કિં મયત્યેવ યાગિજઃ ॥ ”

લબ્ધ વર્ણન છે. ગાદીતક્રીએ બેઠેલા શેઠ આખા જગતને તૃણ તુલ્ય ગણે-માગનાંર સામે આંખ ઊંચી પણ ન કરે અને રત્ન મણિ માણેકના હગલા ઉપર બેઠા કરે. એ જ આપણે શેઠીઓ. વાંચતા લાગશે કે લેખકશ્રીએ હુકાન ઉપર બેઠેલા મોટી ફાંદવાળા અભિમાની શેઠોને ખૂબ બેઠા હશે અને એમના માનસનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પછી એ આખા ભુવનને કેવું લિખારી માને છે, એ લોભમાં તણાઈને ચારીના માલ એણે મૂલ્યે બાણી બેઠેને ખરીદે છે, પકડાય છે અને લિખારી થઈ તફન હતણવન થઈ જાય છે. આ સર્વ વ્યાપારીના મગજની સ્થિતિ અને વિચારણા બતાવે છે. બધા વ્યાપારી આવા હોય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આવો પ્રકાર-આવા વિચારો અને આવો વ્યવહાર લગભગ સાર્વત્રિક છે એ આપણે ‘વાણીઆ’ શબ્દ સાથે સમજી જઈએ છીએ. લેખકનો વિશાળ અનુભવ બતાવવા માટે આટલાં હાસ્યો પૂરતાં છે.

x

x

x

(૧૧) દુર્ગુણ—દુર્વ્યસન (Misconduct) (Antir-aryan conduct.)

શ્રી ત્રિદર્શિ ગણિ નૈતિક લેખક છે એટલે એમણે સદ્ગુણોને ચિતર્યા હશે એમ ધારી શકાય, પણ સદ્ગુણની સામે દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો ન મૂક્યાં હોય ત્યાં સુધી બરાબર સરખામણી થતી નથી. લેખક સર્વશ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હતા એટલે એમણે ચિત્રો ચિતરવામાં ખામી રાખી નથી. દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો તો એમણે પાર વગરનાં ચિતર્યાં છે અને એક રીતે

જોઈએ તો એમણે દુર્ગુણનાં ફળ બતાવવા માટે એને જ ખૂબ ચિતર્યા છે. નંદિવર્ધનની વૈશ્વાનર સાથે મૈત્રી કે રિપુદારણની શૈલરાજ સાથે મૈત્રી કે વામદેવની બહલિકા સાથે મૈત્રી અથવા સાગરની સાથે ધનસાગરનો સ્નેહ એ મહાન દુર્ગુણનાં ચિત્રો છે, અંતર મનોવિકારનાં તુચ્છ આવિર્ભાવો છે, તેવી જ રીતે હિંસા, મૃપા, યોદ્ધા, મૈથુન, પરિગ્રહ એ પણ લયંકર દુર્ગુણો છે અને ત્રીજાથી સાતમા પ્રસ્તાવમાં એને વિગતવાર ચિતર્યા છે.

એ ઉપરાંત ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં બાળની સ્પર્શન સાથે મૈત્રી, યોધામાં જડની રસના સાથે મૈત્રી, પાંચમામાં મંદની દ્રાણુ સાથે દોસ્તી, પાંચમા પ્રસ્તાવમાં અધમનો દુષ્ટિદેવી સાથે સ્નેહ અને છઠ્ઠા તથા સાતમા પ્રસ્તાવમાં બાલિશની શ્રુતિ સાથેની સહચરતા એ મુખ્ય દુર્ગુણોને બતાવે છે. એ હકીકત આગળ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે વિચારવાની છે. એ ઉપરાંત દુર્વ્યસનો બીજાં પણ ઘણાં ચિતર્યાં છે તે જરા આપણે વિચારી જઈએ એટલે લેખકના અનેકવિધપ્રાહી જ્ઞાનનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય.

(a) વેશ્યાગમન. (Prostitution) રમણ અને ગણિકા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫.) લિખારીનો દીકરો રમણ થોડા પૈસા મળતાં મુખમાં પાન, હાથમાં ગોટો, ગળામાં હાર અને મુગધી પદાર્થો લઈ ઈશ્કી ટટ્ટુ બની બજારમાં નીકળી વૈશ્યાને ત્યાં જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં પોતાના શરીર પર જોતો જાય છે, (પૃ. ૬૬૧.) બાલ સમારતો જાય છે અને મુગધી સુંઘતો જાય છે. ઈશ્કમાં એણે સર્વ ધન શુભાખ્યું છતાં હજી પણ ઈશ્કનો રસિયો રહ્યો છે. વેશ્યાગમન કરવાના દુર્વ્યસનનું આ અંતિમ દૃષ્ટાંત છે. અંતે તો એના ઘણા માઠા હાલહવાલ થાય છે ને તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

(b) દૂત. (Gambling) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬ માં જુગટાને અંગે કપોતકનો દાખલો બહુ સુંદર રીતે આપ્યો છે. ‘ હાર્યો જુગારી બમણું રમે ’ એ કપોતક બતાવી રહ્યો છે અને નાસવા માગે છે ત્યારે છૂટી શકતો નથી. મૂકવાની કોઈ ચીજ ન રહે ત્યારે એ છેવટે પોતાનું માથું મૂકે છે. ધર્મરાજે દ્રૌપદીને કેમ મૂકી હશે તેની એ યાદ આપે છે. સદ્દો ખેલનારે યાદ રાખવા જેવા નીચેના

શ્લોકો અત્ર લખી નાખવા સ્થાને ગણાય. (એના લાખાંતર માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.)

દ્યૂતં દ્વિ દેહિનાં લોકે, સર્વાનર્થવિધાયકમ્ ॥

ઘનક્ષયકરં નિન્ધં, કુલશીલવિદૂષણમ્ ।

પ્રસૂતિઃ સર્વપાપાનાં, લોકે લાઘવકારણમ્ ॥

સંક્ષિપ્તચેતસો મૂલમવિશ્વાસકરં પરમ્ ।

પાપૈઃ પ્રવર્તિતં દ્યૂતં કિમનેન ન લક્ષિતમ્ ॥

(૦) મૃગયા-શિકાર. (Hunting) એ જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.) શિકારનો ત્રાસ, હેરાનગતિ, દુઃખ અને લયનો ખ્યાલ આપ્યો છે, એ બ્યસનને લાગેલા એમાં એટલા ઉતરી જાય છે કે હેરાન થાય તોપણ ‘ હાલ જાય હવાલ જાય પણ બંદેકા ખેલ ન જાય ’-એ કહેવતને સત્ય કરે છે. (પૃ. ૬૭૩.) અત્યારે શિકાર કરતાં પ્રાણુ શુભાવવાના દાખલા અનેક વાર સાંભળીએ છીએ. એ તો જંગલમાં રખડે, તડકા પડે અને હેરાન થાય ત્યારે જ એ દુર્બ્યસનથી બ્યસનવાળાને થતા ત્રાસ અને જંગલના પશુઓના ત્રાસનો ખ્યાલ આવે.

(૮) માંસભક્ષણ. (Meat-eating) એ જ પ્રકરણમાં અને એ જ પેટા પ્રકરણમાં માંસભક્ષણનો ખ્યાલ આપ્યો છે. નજરે જોતાં ઉલટી આવે એવી એ સ્ત્રીજના સંબંધમાં નીચેનું વર્ણન યાદ રાખવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૬૭૪.)

વીમત્સમશુચેઃ પિષ્ઠો નિન્ધં રોગનિઘન્યનમ્ ।

દુમિજાલેલ્વણં માંસં મક્ષયન્તીદ્ધ રાક્ષસાઃ ॥

યૈસ્તિવદ્ધં ધર્મવુદ્ધયૈવ મક્ષયતે સ્વર્ગકામ્યયા ।

કાલકૃટધિપં નૂનમદ્યુસ્તે જીવિતાર્થિનઃ ॥

અર્હિસા પરમો ધર્મઃ સ કુતો માંસમક્ષણે ।

અથ હિંસા મવેદ્ધર્મઃ સ્યાદગ્નિર્હિમશીતલઃ ॥

ધર્માર્થે રસગૃહ્ણા વા માંસં ક્ષાદન્તિ યે નરાઃ ।

નિષ્પન્તિ પ્રાણિનો વા તે પચ્યન્તે નરકાગ્નિના ॥

આ ચાર શ્લોકોમાં બહુ સુદાની વાત કરી છે. એમાં ધર્મબુદ્ધિ

ધરનારની અથવા એવા જીલલડીના રસિયાની શી ગતિ થાય છે તેનું આ આખેદૂખ વર્ણન છે અને માંસની વ્યસનતા કેવી ચીજ છે એ પર યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

(e) ચોરી. (Theft) કરનાર દુષ્ટશીલ, તેને મદદ કરનાર અને ચોરીનો માલ પડાવી લેનાર મહેશ્વર ચોઠ મફતમાં માલ પડાવી લેવા કેવા લલચાય છે અને જાતે ગરીબ તરફ કેવા પ્રતિકૂળ વલણવાળા છે તથા ચોરી કરનાર અને તેને ઉત્તેજન આપનારના અંતે કેવા હાલ થાય છે એ વાત ભવચક્રના કૌતુકોમાં ઠીક કહી દીધી છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪.) એમાં ધનનું સ્વરૂપ અને તે જવા બેસે છે ત્યારે કેવું શીઘ્ર ચાલ્યું જાય છે એ વાત તો ભારે મજાની કહી દીધી છે. મામા ભારે જળરા છે, મહાઅનુલવી છે, ખૂબ જોઈને સમજાવી શકનાર છે. (પૃ. ૬૫૭-૮) એમનું કથન મનન કરવા યોગ્ય છે. ચોરીના મોટા દુર્ગુણ પર આના કરતાં પણ વધારે સખળ દૃષ્ટાન્ત પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવને અંગે આવે છે. એ વિમજના રત્નને કેવું સંતાડે છે અને ચોરને પોટલે અંતે ધૂળની ધૂળ કેવી થાય છે એ આખી વાર્તા મનન કરી સમજવા યોગ્ય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) આ ચોરીનો મહા-દુર્ગુણ છે અને એને લેખકે ખરાખર વર્ણવ્યો છે.

(f) પરસ્ત્રીગમન. (Adultery) વેશ્યા સર્વ સામાન્ય સ્ત્રી-પૃથક્ત્રી છે. અન્યને પરણેલી હોય તેની સાથે વિધ્યસુખ સેવનાર તેના પતિને પણ મોટો અન્યાય કરે છે. લોલાક્ષ રાજા પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ માં પોતાના સગા ભાઈની સ્ત્રી રતિલસિતા ઉપર નજર બગાડે છે. રતિલસિતાની પછવાડે એ પડે છે ત્યારે સ્ત્રીની નૈસર્ગિક યુદ્ધિ-પ્રેરણાથી એ એની કામવાસના સમજી જાય છે (પૃ. ૬૪૦.). અંતે બન્ને સગા ભાઈઓ તરવારખાજી ખેલે છે અને લોલાક્ષ પડે છે, રાજ્યથી બ્રષ્ટ થાય છે અને લોકોની નજરમાં હલકો પડે છે. પરદારાગમનમાં મદનકંદળી તરફ જાણનું આકર્ષણ અને આખરના હાલહવાલ એ જ પરિણામો સૂચવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦.)

(g) મુરાપાન. (Alcohol) જેમ મોટા વિષયમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની કલમ ચાલી છે તેમ દુનિયાના નાનામાં નાના કે મોટામાં મોટા દુર્ગુણને એ ભૂલ્યા નથી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભને તો એમણે ખૂબ ચિતર્યા છે અને તે માટે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને

છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો મોટો ભાગ રોક્યો છે અને મુખ્ય પાત્રદ્વારા એના અંતરમાં ઊતરી ગયા છે, પણ દારુ પીવાથી થતાં પરિણામ જેવી બાબતને પણ એ ચૂક્યા નથી. એમનું અવલોકન કેટલું સ્પષ્ટ હતું એ બતાવવા આ હકીકત એક દૃષ્ટાન્ત તરીકે મૂકી છે.

દારુનો પ્રથમ પ્રસંગ લોલાક્ષ રાજના વર્ણનમાં આવે છે, વસંત ફાલી રહ્યો છે, લોકો નગરની બહાર નીકળી પડ્યા છે, વૃક્ષ-ઘટા નીચે ભેસી દારુ પીએ છે અને મનમાં આવે તેમ વર્તે છે.

પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૩-૨૪ માં એનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન વાંચતાં વસંતઋતુ લોકોમાં કેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. મૂળ શ્લોક અને વિવેચન ત્યાં આપ્યું છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વસંતરાજનું આયુ વર્ણન અને ખાસ કરીને સુરાપાનની મંડળીઓ, સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તવો, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને ચારે તરફ વર્તી રહેલો આનંદ વાંચતાં તે જમાનામાં લોકો ઉદ્વેગ કેમ કરતા હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

લોલાક્ષ રાજા ખૂબ દારુ પી મકરધ્વજની અસર નીચે વસંત ખેલી રહ્યો છે, એણે મર્યાદા મૂકી દીધી છે, એ પરવશ થયો છે, તે વખતે એની ગંભીરતા નાશ પામી ગઇ છે અને એ બાબત જેવી ચેષ્ટા કરે છે. (પૃ. ૬૩૬) એ વખતે એના નાના ભાઈ રિપુકંપને દારુની અસર નીચે પોતાની સૌંદર્યશાળી સ્ત્રીને (રતિલલિતાને) નાચવાનો હુકમ કર્યો. પછી તો કહેવું શું ? લોલાક્ષ રતિલલિતા પર આસક્ત થયો, વિવેક ભૂલ્યો, એના લાવણ્યપર વિકર્યો અને શું કરે છે તેના વિવેક વગરનો થઈ તેની પછવાડે પડ્યો. રતિલલિતા નાશીને અંડિકાની મૂર્તિ પછવાડે ભરાઈ ગઇ, રાજાએ પ્રમત્તપણામાં દેવીની મૂર્તિને તરવારથી ઉડાડી દીધી, રતિલલિતાને ખૂમ મારી, રિપુકંપન દારુના ઘેનમાંથી જાગ્યો અને મોટું ધમસાણું થયું. અનેક મરાયા, કપાયા અને લોલાક્ષ પણ જમીન પર પડ્યો અને હેરાન થયો. સગા ભાઈઓનો સનેહ વીસ-રાવનાર દારુ માટે છેવટે લેખક કહે છે કે:—

મયે ચ પારદાર્યે ચ ये रताः क्षुद्रजन्तवः ।

तेपामेवंविधानर्थान् वत्स ! कः प्रष्टुमर्हति ॥

મદ્યં હી નિન્દિતં સદ્મિર્મદ્યં કલહકારણમ્ ।
 મદ્યં સર્વાપદાં મૂલં મદ્યં પાપશતાકુલમ્ ॥
 ન ત્યજેદ્વ્યસનં મદ્યે પારદાર્યે ચ યો નરઃ ।
 યથાયં વત્સ લોલાક્ષસ્તયાસૌ લમ્બેતે ક્ષયમ્ ॥
 મદ્યં ચ પારદાર્યં ચ યઃ પુમાંસ્તાત મુચ્ચતિ ।
 સ પણ્ડિતઃ સ પુણ્યાત્મા સ ધન્યઃ સ કૃતાર્થકઃ ॥^૧

આ આખો વિભાગ દારુ પીનારની સ્થિતિના ખારિષ્ટ અવલોકન વગર લખી શકાય તેવો નથી. એની ભાષા અને વર્ણનનું સચોટ-પણું બહુ સુંદર છે. વર્ણનદૃષ્ટિએ એમાં કાવ્ય અને ગૂઢ શક્તિ છે. આખો પ્રસંગ પ્ર. ૪ ના ત્રેવોશમા પ્રકરણમાંથી સમજાવા યોગ્ય છે.

દારુના પીકાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં આવે છે. ત્યાં એક મુનિ પોતાને દીક્ષા લેવાના કારણમાં દારુનું પીકું જોયું એ વાત કહે છે અને તેથી પોતાને ઉપદેશ લાગ્યો એમ કહે છે. એના અગત્યના મૂળ સ્તોત્રો પ્ર. ૧૬૬૭ માં આપ્યા છે એટલે અત્ર ફરી વાર પુનરાવર્તન કરતો નથી. દશમા સૈકામાં દારુનાં પીકાં કેવાં ચાલતા હશે, ત્યાં લોકો શું કરતા હશે, કેમ વર્તતા હશે એનો ખરાબર ખ્યાલ આપે એવું આ વર્ણન છે. એના ઊંડા આશયની સાથે આપણે અત્યારે કામ નથી. અહીં તો વાત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જે જોયું હશે તેને લખી જણાવવાનું તેમનું દૈશઘ્ય ભારે જખરું છે. પછી એમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં લોકોને દારુની ઓછીવધતી અસર થાય છે તેનું પણ ભારે વર્ણન આવે છે.

આ સર્વ હકીકત દારુની અસર તળે માણુમોના કેવા હાલ થાય છે તે બતાવે છે અને લેખકની એ વર્ણવવાની શક્તિ બતાવે છે. આ સર્વ પ્રસંગોનો જ્યારે સમન્વય કરવામાં આવે ત્યારે લેખકની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી શકે. જે લેખક શૈલેશીકરણની અને વાંદરાના બચ્ચાંની પણ વાત કરી શકે છે તે લોલાક્ષ જેવા સીલંપટ દારુડીઆ અવિવેકીને પણ ચિતરી શકે છે એ એમના

જ્ઞાનની વિશાળતા, સ્વયં નિર્લેપતા અને વૈવિધ્યની છાપ હૃદય પર પાડ્યા વગર રહે નહિ. ગ્રંથના વધારે ઊંડાણવાળા વાંચનથી આવી તો અનેક નાની નાની બાબતો મન પર આવે તેમ છે.

(h) મિત્ર-દ્રોહ. (Treachery) ધનશેખરે હરિકુમારના વિશ્વાસનો-સ્નેહનો ખ્યાલ કર્યા વગર એની સ્ત્રીને અને એના રત્નોને પચાવી પાડવા એને દરિયામાં નાખી દીધો. એનાં પરિણામ એને તુરતજ ચાખવાં પડ્યાં. (અ. ૬. પ્ર. ૭.) એ મિત્ર-દ્રોહનું દૃષ્ટાન્ત આપાદ છે. એ જ પ્રકારનું બીજું દૃષ્ટાન્ત વામદેવનું અ. ૫. પ્ર. ૮ માં આવે છે. વિમળકુમાર સૌજન્યનો નમૂનો છે, ત્યારે આ ભાઈ ધનશેખર મિત્ર-દ્રોહ કરનાર છે. એ દૃષ્ટાન્ત પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. એવો જ પ્રસંગ કનકશેખરને અંગે નંદિવર્ધન મિત્ર હોવા છતાં કનકશેખર સાચાં વચન કહે છે તે માટે નંદિવર્ધન તરવાર પર રાજસભામાં હાથ નાખે છે. (અ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૮.) મિત્રતાનો એ ૫. રો દ્રોહ છે.

(i) કૃતઘ્નતા. (Ungatefulness) ઉપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરવાને બદલે અપકાર કરનાર અતિ અધમ માનસિક દશાના પુરુષો જગતમાં ટેક હોય છે. એનું દૃષ્ટાન્ત સદર વામદેવ (અ. ૫. પ્ર. ૮.) પૂરું પાડે છે. વિમળકુમારથી એ વધેલો એનાં જ રત્નની ચોરી કરે છે અને એને જ છેતરે છે. એનાં કરતાં ધનશેખરની કૃતઘ્નતા તો હઠ વગરની છે. એનું આખું જીવન કૃતઘ્નતાનો નમૂનો છે. એ પહેરેલે કપડે સ્વોપાર્જિત દ્રવ્ય મેળવવા નીકળી પડે છે ત્યારે માતાને તો જવાબ પણ આપતો નથી. (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨) એને નમન કરે છે એટલી પણ એની વિશિષ્ટતા ગણાય. કમલિનીને પરણ્યો પણ ધનદત્ત શેઠની પુત્રીને સુખ ન આપ્યું. શેઠ એકની એક દીકરીને મુખી કરવા એને રાખ્યો હતો પણ એની નજર તો ધન પર જ હતી. એ શેઠને ઘેર પણ ન રહ્યો અને ધન ધન કરતો સોનેયા લેગા કરવા લાગ્યો. કમલિનીને એણે જરા પણ સુખ આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. અંતે કરોડો મળ્યા તો પણ ખેરીને એના બાપને ઘેર મૂકી. (પૃ. ૧૪૮૪.) એ ત્યારપછી કમલિનીને લેગો થયો નહિ અને તવંગર બાપની સુશીળ દીકરી છતે ધણીએ વૈધવ્યનાં દુઃખ ભોગવી મરી ગઈ હશે એમ

કલ્પી લેવું પડે છે. એ ધનશેખરે વિભજ્ઞ સાથે મિત્રદ્રોહ કેવો કર્યો તે ઉપર જોયું; તેમાં કૃતધનતા પણ આવી જાય છે. કૃતધનતાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ માં પિશાચી ખલતાને અંગે કર્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૦૦૩.

(j) વિશ્વાસઘાત. વિશ્વાસઘાતી પણ ધનશેખર જળરો. એણે હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દીધો એ તો વિશ્વાસઘાતની પરાકાષ્ઠા કહેવાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭.).

એ ઉપરાંત નાના મોટા અનેક દુર્ગુણો આખા અંધમાં એવી યુક્તિથી વણી દીધા છે કે ખરાબર વિચાર કરી પ્રયત્નરણ કરવામાં આવે તો જણાય કે કોઈ પણ દુન્યવી દુર્ગુણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના માનસ ક્ષેત્રમાં આવ્યા વગર રહેલ નથી. માત્ર એને માટે એમનો અંધ જરા વધારે કાળજીથી અને ઊંડા ઊતરીને વાંચવાની જરૂર પડે તેમ છે. એમને લગભગ દરેક દુર્ગુણનું પ્રદર્શન કરાવવું હતું અને તે તેમણે કથાદ્વારા અતિ સુંદર રીતે કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે નીચેના નામો વિચારીએ. અત્ર માત્ર નામ અને સ્થાનનો નિર્દેશ જ શક્ય છે.

અતિ ખાઉકણપણું (Overeating) વેલ્લકલ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧)

ઊટવેદુ (Quackery) શાંતિશીવ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૬-૭)

સોળપણ (Simplemindedness) કાળજી-વિચક્ષણા
(પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૦-૨)

રાજખટપટ (Strategy) દુર્મુખ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮-૬)

વચનભંગ (Promise-breaking) પ્રભાવતી-વિભાકર
(પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮-૬)

જ્ઞાનનો અપમાન (Pride) સિંહાચાર્ય (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૬૬૨-૩)

ખલતા (Roguery) પિશાચી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨-૩)

વિકથા (Tale-telling) દુર્મુખ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૫-૮)

વિપાદ (Condolence) ધનહત્ત (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૮-૮૪)

શોક (Sorrow) તામસચિત્તે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮)

„ („) ધનવાહન (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮)

વહેમી મન (Doubting mentality) નિષ્પ્રયુક્ત

(પ્ર. ૧. પીઠબંધ. પૃ. ૧૨૨-૫)

મિથ્યાભિમાન (Pride) રિપુકંપન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૯૪૪)

આ સર્વ બાબતો લેખકનું જ્ઞાનવૈવિધ્ય અને દુનિયાનો અનુભવ તથા વ્યવહાર વ્યક્ત કરવાની શક્તિને એના સાદા, સ્પષ્ટ અને આકર્ષક આકારમાં બતાવે છે.

x

x

x

(૧૨) લગ્ન. ... (Marriage)

સંસારનો પાયો લગ્ન પર છે. આર્થિક પ્રશ્નમાં લગ્ન અને મિલકત બે મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે. લગ્નના પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં એટલા અને એવા આવે છે કે લગ્નના વિષયમાં લેખકશ્રી તદ્દિત-નિષ્ણાત (specialist) હોય એમ કહી શકાય. એમના ગ્રંથમાં લગ્નના અનેક પ્રકાર આવે છે અને દરેકની ખાસીઅતો જુદી છે. એ પ્રસંગ પર બહુ મુદ્દાસરનું ટૂંકું જરૂરી વિવેચન કરી માત્ર વસ્તુ-નિર્દેશ કરવાથી તેઓનું વિશાળ જ્ઞાન કેટલું વિવિધ હતું તે બતાવાશે. નીચેના પ્રસંગો આ બાબતને અંગે વિચારવા:—

(૧) નરમુંદરી-રિપુદારણ લગ્ન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩).

આ લગ્નમાં લગ્ન કરવા સારું વરની ખ્યાતિ સાંભળી કન્યા રાજપુત્રી હોવા છતાં પરીક્ષા કરવા માટે તેને મળવા આવે છે, રાજસભામાં પ્રશ્ન કરવાની હિંમત કરે છે, કળાનો અભ્યાસ કેટલો છે તેની પરીક્ષા કરે છે અને છેવટે પિતાના હુકમને તાબે થઈ વગર તપાસે પરણી જાય છે. આમાં સંમતિ લગ્ન, પસંદગી લગ્ન, સ્ત્રીની મર્યાદા, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન આદિ અનેક પ્રશ્નો અંતર્ગત છે; પણ લગ્નની એક પદ્ધતિ તરીકે આ બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ પસંદગીના લગ્ન છે, પણ એના ઉપર મા-બાપનો અંકુશ છે અને તે અંકુશ આખરે પસંદગી કરતાં વધારે આકરો થઈ જાય છે. (પૃ. ૭૩૭.) આવા પ્રકારનાં લગ્નો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પ્રચલિત હશે એમ ધારી શકાય. પસંદગી છતાં વડીલોનો અંકુશ ચાલુ રહે છે તેની અંતર્ગત કુટુંબભાવના કેવી હશે તે ચર્ચવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે.

(b) વિશાળા નગરીના રાજા નંદનને વિમલાનના નામની પુત્રી થઈ. તેના જન્મ પહેલાં તેને વિલાકર સાથે પરણાવવાનું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) પણ એ કનકશેખરનો નામમહિમા સાંભળી તેને વરવા ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પિતા પુત્રી તરફનો ધર્મ વિચારી આપેલ વચનનો ત્યાગ કરી વિવાહની વાત તણ દે છે પણ પોતે લગ્નમાં લાગ લેતા નથી. મંત્રીઓ સાથે દીકરીને કનકપુર મોકલી આપે છે. (પૃ. ૫૬૯.) કનકપુરથી કુમાર કનકશેખર રીસાઈ પરદેશ ગયો છે ત્યાંથી આવી તે વિમલાનનાને પરણે છે. (પૃ. ૫૮૨.) આ લગ્ન પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે નામધ્રવણથી થયેલા આકર્ષણને અંગે થયેલ છે. એમાં પ્રેમ કરતાં મોહનું તત્વ વધારે છે અને લગ્નમાં પિતાનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ અને પુત્રીનું હિત કેમ ઇચ્છાય તે સંબંધી દશમી સદીના વિચારો જતાવનાર હોઈ લગ્નનો એક અવનવો પ્રકાર સ્પષ્ટ કરે છે. પિતાના વ્યવહાર વિચાર જરૂર વાંચવા લાયક છે (પૃ. ૫૬૮.)

(c) નંદિવર્ધન અને રત્નવતીના લગ્ન વિચિત્ર સંયોગમાં થાય છે. એ રત્નવતી સદર વિમલાનનાની બહેન છે. એને પરણવું છે વિમલાનનાના કોઈ મિત્ર સાથે. કારણ બહેન જેને પરણે તેની સાથે જ પોતે પરણે તો શોક્ય થાય એ વાત એને ગમતી નહોતી (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦ પૃ. ૫૬૯) એના લગ્નમાં ઇચ્છા જેવું-પસંદગી જેવું કાંઈ નથી. કનકશેખર સાથે નંદિવર્ધન આવ્યો એટલે એ તેને પરણી ગઈ. આ લગ્નમાં કાંઈ પણ ધોરણ કે મુદ્દો નથી. એમાં બહેન બહેનનો પ્રેમ કાંઈક વિચારવા જેવો ગણાય. બાકી એ લગ્ન વગર-ધોરણનું છે. દશમી સદીના આદર્શલગ્નમાં એને કાંઈ સ્થાન લાગતું નથી. એ લગ્ન બહુ આકર્ષકથી થયા છે. એમાં નંદિવર્ધનના પિતાએ બહુ લાગ લીધો હોય એમ લાગતું નથી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૫૮૨.)

(d) વૈદ્યાનરની પ્રેરણાથી રસ્તે પ્રયાણ કરતાં શૈલચિત્તપુરમાં નંદિવર્ધનના લગ્ન હિંસાકુમારી સાથે થાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૭), પણ એ અંતરંગ નગરના લગ્ન છે અને તે વખતે કનકશેખર વિગેરે મિત્રો પણ લગ્નમાં લાગ લઈ ચક્રયા નથી (પૃ. ૫૭૭) અને છઠી સ્વારીએ એકલો જઈ કુમાર નંદિવર્ધન તેને પરણી આવ્યો છે. એ લગ્ન અત્યારે કોઈ દૂર દેશમાં જઈ પરણી

આવે છે અથવા વર અને અણુવર માત્ર જે જ જણા સાથે જઈ કન્યાને પરણીને લઈ આવે છે તેવા પ્રકારના છે. આવા પ્રકારના લગ્ન અત્યારે પણ થાય છે. એવાં લગ્નનો પ્રકાર તુચ્છ કોટિમાં આવે છે અને લગ્નની પહેલાં પૂરતી જાહેરાત થતી ન હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. એના લગ્ન તદ્દન ખાનગી રહ્યા જણાય છે, નહિ તો તુરતમાં જ રત્નવતી નંદિવર્ધનને પરણત નહિ.

(૦) વિભાકર સાથેના યુદ્ધમાં સમરસેન અને દુમને હરાવી મારી નાખ્યા અને છેવટે વિલાકરને પાછો ત્યારે નંદિવર્ધનની કીર્તિ ઘણી વધી ગઈ અને નગરપ્રવેશ થતાં કુમારી કનકમંજરી સાથે તારામૈત્રક ધયું. એ કનકશેખરની ગહેન ધાય. એણે નંદિવર્ધનની આંખમાં મોહ-પ્રેમ જોયો અને એ પ્રેમમાં મૂંઝાઈ ગઈ. એણે આકરી કામદશા અનુભવી. એના પિતાએ એને નંદિવર્ધન સાથે પરણાવી. આ મોહથી ધયેલા પ્રેમલગ્ન કહેવાય. દશમી સદીમાં આવા લગ્ન આદર્શ ગણાતા હશે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪.) એનાં હસ્તમેળાપ વખતે એ ઉઘાડે મુખે માયરામાં બેસે છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો એવાં છે કે એમાંથી એનું પેટ પણ દેખાય અને એનું વર્ણન વાંચતાં (પૃ. ૬૧૩) અત્યારની પતંગીઆ જેવી સ્ત્રીઓ (butterfly કે flipper) યાદ આવે. એમ બનતું હશે એમ કદાચ આજ ન માનવામાં આવે, પણ દશમી સદીમાં પડદો કે ધુમટો નહોતો એ તો ઐતિહાસિક વાત છે. આ લગ્ન માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો આદર્શ ગણાય. એમાં મંજરી ભૂલી હતી તે ભૂલી વાત છે, પણ લડાઈમાં વિજય મેળવનારને સુંદરીઓ ખૂબ આહતી હતી એ લડાઈના લોગનો બદલો ગણાય. એમ લાગે છે કે કનકમંજરીને કદાચ બળર પણ નહિ હોય કે રત્નવતીને તો વરરાજા પરણી ચૂકેલા હતા. ગમે તેમ હોય પણ 'યુદ્ધ લગ્ન' તરીકે આ લગ્નપ્રકાર એક અવનવી લાત પૂરી પાડે છે અને એ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪ મું. એ આખું પ્રકરણ આ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે.)

(૧) વિદ્યાધર રત્નચૂડના લગ્ન ચૂતમંજરી સાથે થયેલા વર્ણવ્યા છે (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૬-૭૦) તેમાં જે પ્રકાર છે: એક તો રત્નચૂડ સ્વધર્મી હતો અને લક્ષણયુક્ત શરીરવાળો

હતો. કન્યાનો પિતા રત્નશેખર અનેક અગવડ અને ઉપાધિ વહોરીને પણ દીકરીને આવા ઉત્તમ ધર્મીષ્ઠ પતિ સાથે જોડી આપે અને દીકરીની તેમાં સંમતિ લે તે લગલગ ‘આદર્શલગ્ન’ અને ‘ધર્મલગ્ન’ જ્યવહારની નજરે કહેવાય. સ્વયં લગ્નમાં આ લગ્નનો પ્રકાર પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. આંતરલગ્નો કથાપ્રસંગમાં આવે છે તેની તો જાતિ જ જુદી છે. જ્યવહારમાં આ ધર્મલગ્ન ઉચ્ચ કોટિમાં આવે.

(૬) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં હરિકુમાર અને મયૂરમંજરીના લગ્ન પણ એ જ રીતે પ્રથમ કોટિમાં આવે. મંજરીનો સ્નેહ હરિકુમાર પર ઘણો છે, બાળકાળના મિત્રો છે, મામા કૈના છોકરાં થાય છે, વિરહદશાનો સાક્ષાત્કાર માતાને થાય છે (પૃ. ૧૫૧૮) અને માતા પુત્રીને હૃદયવક્ષલ મેળવી આપવાનું અંધુલાદ્વારા વચન આપે છે (પ્ર. ૬ પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૨) અને પિતાની પરવાનગીથી ઉત્સવ-પૂર્વક હરિ-મંજરીના લગ્ન થાય છે. એ લગ્નપ્રકાર પણ સુંદર ગણાય. (પૃ. ૧૫૨૬-૭) રાજદરબારમાં તો પસંદગી લગ્નને ધણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું એમ અનેક પ્રસંગે જણાય છે. સામાન્ય જનતા તેનું અનુકરણ કેટલે દરજ્જે કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી.

(૭) શુભધારણ કુમાર મદનમંજરી વિદ્યાધરપુત્રીને પરણે છે તેમાં પ્રેમલગ્નને સ્થાન છે પણ મોહ વધારે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મળતાં પ્રેમ થઈ જાય તેમાં ઘણી વાર મોહનો પ્રકાર વધારે હોય છે. એમાં ઉન્મત્તતાનો ભાવ વધારે અને લાગણીના ઉછાળા વધારે હોય છે. વિદ્યાધરને અન્યની ભીંતિ પણ ઘણી રહે છે. એ લગ્ન પણ એકદમ થઈ જાય છે, જંગલમાં થાય છે અને ધમાલમાં શુભધારણના પિતાને નગરમાંથી બોલાવવાનો પણ વખત મળતો નથી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭.) એ લગ્ન સુખી નીવડે છે એ અકસ્માત છે, બાકી એ લગ્ન ચાર પ્રકારના આશુરલગ્નની દ્રક્ષામાં એ જાય. એ લગ્નને માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો હીન પ્રકારમાં એ આવે.

(૮) ઉપરાંત નીચેનાં લગ્નો આંતર નગરનાં છે. એના પર વિવેચન કરવું નકારું છે. અંધલેખનમાં એને અગત્યનું સ્થાન છે પણ લગ્નના પ્રકારમાં એનો ઉપયોગ નથી. કેટલાંક તો ભવિષ્યમાં ધનાર્ણ

લગ્નોની સંકલના માત્ર છે, કેટલાંક માત્ર વિચારપદના આવિર્ભાવો છે અને કેટલાંક પ્રગતિના માર્ગસૂચક કલ્પનાન્તરો છે. એ કોટિમાં નીચેનાં લગ્નો આવે.

ક્ષાંતિક્રુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.)
 દયાક્રુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૭.)
 મૃદુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણનું (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 સત્યતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણનું (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 ઋણુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 અચોરતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 મુક્તતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬.)
 પ્રહારતિ સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬.)
 વિદ્યા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪.)
 નિરીહતા સાથે લવિષ્યલગ્ન ધનવાહનનું (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪.)

એ સર્વ લગ્નની વાત પ્ર. ૮. પ્ર. ૬ માં આવે છે તે પણ વાંચવા જેવી છે, પણ લગ્નની પ્રથા કેવી હશે તે સમજવા માટે એ હકીકતને સ્થાન નથી.

લગ્નના પ્રસંગો પણ સુંદર ચિતર્યા છે અને લગ્નનાં વર્ણન પણ મજાનાં છે. લગ્ન કેવી રીતે કરવામાં આવતા હશે, તે પ્રસંગે મહોત્સવ કેવા થતા હશે, રીતરિવાજ કેવા કરવામાં આવતા હશે, જોશી મહારાજનું એમાં શું સ્થાન હશે, માયરામાં કન્યાને કેમ બેસાડવામાં આવતી હશે વિગેરે અનેક બાબતો દશમા શતકના રીતરિવાજ સમજવા માટે ઉપયોગી ગણાય.

અત્યારે ‘ લગ્ન ’ નો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ રૂપમાં સમજવા યોગ્ય છે, લગ્નથી પ્રાણી જીવનના ઘણા પ્રશ્નોનો એક પ્રકારે નિર્ણય કરી દે છે, તેથી તે પ્રશ્નને આપણા સાંસારિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નો સાથે ઘણા મહત્વનો સંબંધ છે. જેમ મિલકત (Property) નો સવાલ, તેની માલિકી, તેના પર વારસા હકો, તે કેને જેવી જોઈએ તે નિર્ણય કરવાનો હક્ક અત્યારે ઘણા અગત્યનો ગણાય

છે અને સામ્યવાદ (Communism) ના સિદ્ધાન્ત પછી એના પર અનેક અવનવા પ્રકાશ પડેલા છે તે જ પ્રમાણે લગ્નનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવા માટે દશમી સદીના અગત્યના વિચારો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેથી તે પર આ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ છે. એ ઉપરથી જણાશે કે આ લેખક મહાત્મામાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હતું. અનેક હકીકત જણાવવાની, ઝળકાવવાની અને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિ અસાધારણ હતી.

x

x

x

(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (War strategy)

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ ખાસ વિષય જણાય છે. તેઓ યુદ્ધનીતિ-વિશ્વહનીતિના જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત (expert) જણાય છે. એમના આખા ગ્રંથમાં મહામોહરાજ એક બાબુએ અને ચારિત્રરાજ બીજી બાબુએ લડે છે તે તેમને બતાવવાનું છે. એ બતાવવા માટે તેમણે યુદ્ધનું આખું નીતિશાસ્ત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો લઈને લખી નાખ્યું છે અને કેટલીક વાત વાંચનારની સમજ ઉપર ગર્ભિતપણે રાખી છે. તે કાર્ય તેઓ કેવી સફળતાથી બજાવી શક્યા છે તે જરા વધારે વિગતથી તપાસવું પડશે, કારણ કે લડાઈ-વિશ્વહ એ એમનો ખાસ વિષય જણાય છે અને એક નજરે જોઈએ તો આખા ગ્રંથનો એ ખાસ સુદો છે. મારા મતે આ આખો ગ્રંથ ‘લડાઈ’-વિશ્વહનો હોઈ, લેખકને ખરા આકારમાં બતાવવા માટે આ વિશ્વહનીતિ અને રાજનીતિ પર ખાસ લંબાણથી વિવેચન સ્થાને ગણાશે.

પ્રથમ એમનો પરિચય કરવાનો માર્ગ નીહાળીએ. બહુ યુક્તિ-સર તેઓ બન્ને બાબુના પાત્રોનો-સામ સામે લડનારાઓનો પરિચય કરાવે છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં સ્પર્શનની મૂળ શોધ કરવા માટેનો પ્રસંગ લઈ અતિ વૃદ્ધ મોહરાજનું જોર, એની લડાઈ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, સાર્વત્રિક વિજય કરવાનો નિર્ણય બતાવી વૃદ્ધ રાજાએ બે પુત્ર રાગકેસરી અને દેવગજેન્દ્રને રાજ્ય આપેલ હોવા છતાં અડીને વળતે ખોંખારો કરી હથિયાર હાથમાં લેતાં અને કૂચ કરતાં એને એમણે બતાવ્યાં છે. છતાં ખૂબી એ છે કે તેઓ કોની સામે લડવા

જાય છે તે જાણતા નથી. સંતોષે લવજંતુને મોક્ષમાં મોકલી આપ્યો એટલે તેઓ લડવા-વિજય કરવા નીકળી પડે છે અને પ્રથમ કાર્ય કરવા વિષયાભિલાષ મંત્રી પોતાના પાંચ પુરુષોને આગળ કરે છે. એ પાંચ તે સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ છે. લડાઈ કરવા મહામોહરાજા અને રાગકેસરી સાથે ઉપડે છે. એમના લશ્કરની લડાઈની તૈયારીનો અવાજ જતાવી એ વાત ત્યાં 'છોડી દે છે. (પૃ. ૩૯૪.)

લડાઈનાં સ્થાનો અને પાત્રોનું વર્ણન ચોથા પ્રસ્તાવમાં કરે છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીની અંદર એક તદ્વિલસિત નામનો ખેટ છે, તેમાં ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ નાખી, તેમાં તૃષ્ણાવેદિકા મૂકી તે પર વિષયાસિ સિંહાસન પર મહાપ્રતાપી મોહરાજાનું સ્થાન બતાવે છે. એના બે દીકરા રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર. ઘરડા ટોસા અને મહાજાળવાન બે પુત્રોનો આખો પરિવાર ત્યાં બતાવવામાં આવે છે, એના આખા સામંતચક્રનું વર્ણન રૂંકે છે.

એ મહામોહરાયના સાતે અંગધી રાજાઓ (Allies)નું પણ વર્ણન કરે છે. (પ્ર. ૧૮) આવી રીતે એક બાબુનાં લશ્કરનું વર્ણન કર્યા પછી બીજા પક્ષના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર પર જૈનપુર બતાવી, એમાં ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર છવ્વીર્ધ સિંહાસન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩), તેની ઉપર ચારિત્રરાજ નામના રાજા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪) અને એના બે પુત્રો યતિધર્મ અને ગૃહિધર્મ જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫), ત્યાં સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્બોધમંત્રી અગત્યના પાત્રો છે. (સદર. પ્ર. ૩૬) આવી રીતે બન્ને બાબુના લશ્કરનો પરિચય ખૂબ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે. આ પરિચય ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં યુદ્ધનીતિનું જરૂં પ્રદર્શન થાય છે. સંયમને સખ્ત ધા સ્પષ્ટ છે અને તેને બીજા લોકો ઉપાડીને લઈ જાય છે.

દુશ્મનોએ સંયમને ખૂબ માર્યો એ હકીકતની ખબર રાજસભામાં ચાલિતરાજ અને તેના અધિકારીઓ પાસે આવે છે એટલે ત્યાં તો મોટો ખગલગાટ ધમ્ ધમ્ થાય છે. (પૃ. ૧૩૦૨). જરા શાંતિ થાય છે એટલે સત્ય શૌચ વિગેરે રાજાઓ શત્રુને ઉમેડી નાખવાની વાત મધ્યમપણે જણાવે છે. પછી ચાલિતરાજે પોતાની ખાસ કાઉન્સીલ (Council of war or cabinet) બોલાવી. લડાઈખાતાના ઉપરી મેનાધિપતિ સમ્યગ્દર્શને પ્રથમ ધડાકો કર્યો. એને તો એક ધાના બે કટકા કરવાની જ વાત હતી. લશ્કરી માણસો ઘણા આવે-શમાં આવી જનારા હોય છે અને એને સ્વમાનનો ખ્યાલ ઘણો ઉત્કટ હોય છે. પછી રાજાએ સફળોધ મંત્રી તરફ જોયું. એ તો દિવાની બાજુનો (સિવિલિયન) હતો, મહામુત્સદી હતો અને જરા પણ આવેશમાં આવ્યા વગર ધમાલમાં પણ મગજને સમતોલ રાખી શકે તેવો હતો. એણે યુદ્ધિત્થી મેનાધિપતિના વખાણ કર્યા, એના ઉત્સાહને પ્રેરણા આપી (પૃ. ૧૩૦૫) અને લશ્કરી તૈયારીઓના વખાણ પણ કર્યા. પછી મુદ્દાની વાત કરવા માંડી. આ સર્વમાં એનું મુત્સદીપણું કમકે છે. એણે વાતને ઉડાડવા પ્રથમ પ્રસ્તાવ કર્યો.

પ્રસ્તાવરહિતં કાર્યં, નારમેત વિચક્ષણઃ ।

નીતિપૌરુષયોર્યસ્માત્પ્રસ્તાવઃ કાર્યસાધકઃ ॥

અવસર વગર કાર્ય આદરવું યોગ્ય નથી એમ કહી યુદ્ધનીતિ જણાવવા માંડી. પછી યુદ્ધનીતિને અંગે છ ગુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદ્દેશ સિદ્ધિઓ અને ચાર પ્રકારની નીતિ તથા ચાર પ્રકારની રાજવિદ્યા બતાવી. તે બતાવતાં કર્તા મહાશય કહે છે કે—

સ્થાનં યાનં તથા સન્ધિર્વિગ્રહશ્ચ પરઃ સહ ।

સંઘ્રયો દ્વૈધમાવશ્ચ પદ્મગુણાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

ઉપાયઃ કર્મસંરમ્ભે વિભાગો દેશકાલયોઃ ।

પુરુષદ્રવ્યસમ્પદ્વ પ્રતીકારસ્તથાપદામ્ ॥

પશ્ચમી કાર્યસિદ્ધિશ્ચ પર્યાલોચ્યમિદં કિલ ।

અદ્વાનાં પશ્ચકં રાણા મન્ત્રમાર્ગે વિજ્ઞાનતા ॥

ઉત્માહશક્તિઃ પ્રથમા પ્રમુશક્તિર્દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા મન્ત્રશક્તિશ્ચ શક્તિત્રયમિદં પરમ્ ॥

શક્તિત્રિતયસમ્પાદાસ્તથા ।
 હિરણ્યમિત્રભૂમીનાં લામાઃ સિદ્ધિત્રયં વિદુઃ ॥
 સામમેદોપદાનાનિ દણ્ડએતિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નીતીનાં સર્વકાર્યેષુ પર્યાલોચ્યં વિજાનતા ॥
 આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિસ્તથા પરા ।
 વિદ્યાશ્ચતસ્રો ભૂપાનાં કિલૈતાઃ સન્તિ ગોચરે ॥

આ આખો વિલાજ ઘણો પારિભાષિક છે. એનો અર્થ કરવામાં મનુઃસ્મૃતિ ટીકા આદિનો આધાર લઈ આ સાત શ્લોકનું વિવરણ પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦ માં કર્યું છે અને જરૂરી નોટ પણ આપી છે. આ સર્વ સૂત્રસિદ્ધાન્ત જેવી વાત છે અને લડાઈમાં ઉતરનારાએ તો એને ધરાબર જાણવી જોઈએ.

પછી સફળોદય મંત્રીનો ખરો ઘડાકો આવે છે. એ કહે છે કે-આ રાજનીતિ તો શાસ્ત્રમાં કહી છે તે તમે અને અમે બધા જાણીએ છીએ; પણ ખરી વાત તો એ છે કે—

केवलं ज्ञातशास्त्रोऽपि स्वावस्थां यो न बुध्यते ।
 तस्याकिंचित्करं ज्ञानमन्यस्येव सदर्पणः ॥

આ વાતનું શાસ્ત્ર જાણનાર હોય છતાં પોતાનું સ્થાન સમજનાર ન હોય, પોતે ક્યાં છે એનો ખ્યાલ કરનાર ન હોય તો તેનું જ્ઞાન નકામું છે, વંધ્ય છે, નિરર્થક છે. પછી એ કહે છે કે લાઈઓ ! તમે આ બધી દોડાદોડ કરો છો અને લડાઈની વાત કરો છો, પણ બધો આધાર તો સંસારીજીવ ઉપર છે અને એ તો આપણને-તમને ઓળખતો પણ નથી ! ત્યારે આ બધી ધાંધલ શાની ? માટે દોટ મૂકો એ પહેલાં ગજનિમીલિકા કરો-અવલોકન કરો. (પૃ. ૧૩૧૧.)

લશ્કરી માણસને આવી પોચી સલાહ ગમે ? એ કહે કે આજે તો આપણા સંયમ સુલટને માર્યો અને કાલે આપણે બધાનો ઘાણ દુશ્મન કાઢી નાખશે ત્યારે શું કરશો ? જવાબમાં ઠંડા મગજના સફળોદય મંત્રીએ સલાહ આપી કે આગળ જતાં સંસારીજીવને કર્મપરિણામ રાજા ઠેકાણે લઈ આવશે. એમ થશે ત્યારે આપણે દુશ્મનને આપણા હાથ બતાવશું. (પૃ. ૧૩૧૨.)

પણ લશ્કરી ખાતાને આ વાત કેમ ગળે ઉતરે ? એ સેનાપતિ કહે કે ત્યારે ફતને મોકલો. એ કહે છે કે—

यद्येवं प्रेष्यतां तावद्दूतस्तेषां दुरात्मनाम् ।

न लङ्घयन्ति मर्यादां येन ते दूतमर्त्तिस्ताः ॥

સેનાપતિના મનમાં એમ કે ફત જઈને જરા દમ આપશે એટલે હુશ્મન દળાયલો રહેશે. પણ સફળોધ મંત્રી કહે છે કે ફત પણ અત્યારે મોકલાય નહિ. હાલ તો બેઝી રહેવું જ સારું છે.

પછી તો સેનાપતિ ઉછળ્યા—‘ અરે એવી નમાઝી વાત શું કરે છે ? એ મારા બેવાને શું કરનાર છે ? અને આપણે લડાઈની વાત ન કરવી, સમન્તવટની વાત કરવી એમાં શો વાંધો છે ? ’ પણ સફળોધ મંત્રી તો ચુસ્ત હતા. એણે કહ્યું—

कोपाध्मात्ते कृतं साम कलहस्य विवर्धकम् ।

जाज्वलीति हि तोयेन तप्तं सर्पिनं संशयः ॥

પોતાના મત પ્રમાણે બન્યારે સામાને ક્રોધ ચડેલો હોય ત્યારે સમન્તવટની વાત કરવાથી ક્રોધ વધારે વધે છે, અગ્નિમાં ઠંડું ઘી નાખવાથી લડકો વધારે મોટો થાય છે; છતાં એ વિચારનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ જાતાવવા ફત મોકલવાનો ઠરાવ થયો. (પૃ. ૧૩૧૪.)

ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નદીના મંડપમાં મોહરાજ પાસે ફત આવ્યો. એનું નામ ‘ સત્ય ’ હતું અને એણે સાચી વાતો કહી. એણે કહ્યું કે આ ચિત્તવૃત્તિ અટવીને! રાજા તો સંસારીજીવ છે અને આપણે સર્વે તો તેના કિંકર છીએ, માટે આપણે અંદર-અંદર લડવું ઉચિત ન ગણાય. આપણે તો સ્વામીનું હિત થાય તેમ અંદરઅંદર સંપીને રહેવું ઘટે. (પૃ. ૧૩૧૫.) આવી વાર્તા સાંભળી મોહરાજના સલાજનો ક્રોધમાં આવી ગયા અને સામા ધુરંધ્ર લાગ્યા કે સંસારીજીવ તે વળી સ્વામી કેવો ? પછી લડાઈનું આહ્વાન કર્યું. જન્ને જાણીનું લશ્કર ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે એકઠું થઈ ગયું અને જાને લડ્યા, લયંકર લડાઈ થઈ અને તેમાં ચારિત્રરાજ હાર્યા (પૃ. ૧૩૧૬-૧૭) અને ચારે તરફથી ઘેરામાં સપડાઈ ગયા.

આ આખા પ્રકરણમાં લડાઈની નીતિ-રીતિ-પદ્ધતિનો ખડું સારો અભ્યાસ લેખકે બતાવ્યો છે. એમાં ખરી ખૂબીની વાત દુશ્મનો એક બીજાને ઓળખતા પણ નથી એ જોવામાં આવે છે. ફતતું કાર્ય વિચારવા યોગ્ય છે અને લડાઈનું વર્ણન આશ્ચર્યકારક છે. એના પર અન્યત્ર વિવેચન થયું છે. અત્ર તો યુદ્ધનીતિના વિષયમાં લેખક મહાત્મા કેટલા નિષ્ણાત હતા તે ચર્ચવાનું પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના આખા લશ્કરને ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે ઘેરાયલી હાલતમાં મૂકે છે.

એ વાર્તા સાતમા પ્રસ્તાવમાં આગળ આવે છે.^૧ ચારિત્રરાજ અંધકારથી ભરેલી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં ઊભા હતા, ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયા હતા, પણ તેમની ઈચ્છા સ્વામી (સંસારીજીવ)નું શ્રેય કરવાની હતી. સહજોધ મંત્રી મહાનીતિવેત્તા હતો. એને ચિંતા એક જ હતી કે પોતાના સ્વામીનું આખું લશ્કર સંસારી-જીવને મદદ કરવા તૈયાર હતું, પણ એ તો આ લશ્કરને ઓળખતો પણ નહોતો. હવે એનો વિકાસ થતો હતો અને અંદર અંધકારને સ્થાને પ્રકાશ થતો હતો. એ જોઈ એ(સંસારીજીવ)ની પાસે કોઈ સુદામ માણસને મોકલવાની સલાહ એણે મહારાજને આપી. પ્રથમ સદાગમને મોકલવાનું ઠર્યું. સમ્યગ્દર્શન જવા તૈયાર હતો, પણ સહજોધ શાળા મંત્રીએ પ્રસ્તાવ વગરનું કામ હાથ ન ધરવાની સલાહ આપી. એણે પ્રથમ ઓળખાણ અને પછી રુચિ થવાની વાર્તા કહી બતાવી. (પૃ. ૧૭૬૭-૮.) આ રાજનીતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. દૂર દેશમાં ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો પ્રથમ સદાગમને ત્યાં મોકલવાની જરૂર છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૬૮ ની નીચે કરેલી નોટ.) મંત્રી સહજોધના મનની શાંતિ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. સદાગમ કોણ છે અને તેના પ્રસંગથી શા લાભ છે એનો પરિચય અહીં સુદામ રીતે થાય છે. મન વગર અન્યને ખુશી કરવા આ પરિચય થયો છે અને તેને જૈન પરિભાષામાં દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. સદાગમના આવવાથી જ્ઞાનસંવરણ રાજ દળાયો.

મહામોહરાયને ગલરાવનાર સદાગમ કોણ હતો તેનો પરિચય અકલંક કરાવે છે તે વિચારી જવા યોગ્ય છે.

હાપિતાશ્ચાકલદ્ધકેન યથા મો ધનવાહન ! ।
 આરાધનીયઃ સાધૂનામેયમેપ સદાગમઃ ॥
 પતે હાસ્ય સદાદેશં કુર્વન્તિ નતમસ્તકાઃ ।
 પપોઽસ્ય સુરિર્જાનીતે ગુણસમ્મારગૌરવમ્ ॥
 તદેષ તે હિતો મદ્ર ! ધર્માધર્મવિવેચકઃ ।
 અતઃ સદુપદેશાર્થમેવ વિજ્ઞાતુમર્હસિ ॥
 મમામીષાં ચ સાધૂનાં સુરેશ્ચાસ્ય પરિસ્ફુટમ્ ।
 યજ્ઞજ્ઞાનં મદ્ર ! તજ્ઞાતમસ્માદેવ સદાગમાત્ ॥^૧

આવી રીતે સર્વ સાધુઓને પણ ધર્માધર્મની પીછાન કરાવનાર છે તેટલા માટે તેમને પણ પૂજ્ય સદાગમ જરૂર ઓળખવા યોગ્ય છે.

એના આગમનથી જ્ઞાનસંવરણ દળાઈ ગયો. મોહરાયનો મોટો મિત્ર રાજા દબાયો એટલે એની ઇલાવણીમાં મોટો ખળભળાટ થયો. રાગકેસરી રાજા જે મોહરાયનો મોટો પુત્ર હતો તેણે મંત્રી તરીકે રાજાને સલાહ આપી—

પતાવન્તં ઘયં કાલં નિશ્ચિન્તા દેવ ! સંસ્થિતાઃ ।
 યદ્યલેન સ વિપ્રસ્તો જ્ઞાનસંવરણો નૃપઃ ॥
 યતઃ । દૃષ્ટઃ સદાગમસ્તત્ર ગત્વાભ્યર્ગે વ્યવસ્થિતઃ ।
 દેવ ! સંસારિજીવસ્ય ચિરદ્ધઃ સ ચ ભૂપતેઃ ॥
 નોપેક્ષણીયં દેવેન તસ્માદેતત્પ્રયોજનમ્ ।
 કુઠારચ્છેદ્યતાં કુર્યાન્નિલચ્છેદ્યં ન પષ્ટિતઃ ॥^૨

આ વાતમાં મહાનીતિ છે. જે કામ સહેલાઈથી બને તેણું હોય તેને સુલતવી રાખવાથી આકરું થઈ પડે છે, માટે તુરત એનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

આ બાબત મહામોહનું આણું લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું અને હુકમ માગવા લાગ્યું. પણ વીર મહાયોદ્ધા વૃદ્ધ મહામોહને આ વખતે વધારે શૂરાતન છૂટ્યું અને પોતે જાતે યુદ્ધમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી. એની નિયંત્રણા જળરી હતી અને લશ્કરી જાપતો સારો

હતો. સર્વે સાંભળી રહ્યા. મહાપરિશિષ્ટને ડોસાએ સાથે હીધો અને સંસારીજીવ પાસે બેઠે આવી પહોંચ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩) નીકળતાં પહેલાં એમણે સર્વ સૈનિકોને જાગૃત-તૈયાર રહેવાની સૂચના આપી હીધી હતી.

સંસારીજીવ ઘનવાહન બેઠે તે જ વખતે પિતાના મરણથી રાહત્ય મળ્યું હતું તેને શરીરવિષય વિભૂતિ સંબંધમાં ત્રણે શિષ્યામણ્ય સલાહ આપે છે:—

“સદ્ગમ” —.....યથેદં ક્ષણમહ્નુરમ્ ।

દુઃખાત્મકં મલક્ષિણં નિઃસ્વભાવં વહિશ્ચરમ્ ॥

તદગ્ર મૂર્છાં મા કાર્પીર્મા કાર્પીર્ઘનવાહન ! ।

આત્મા તે જ્ઞાનસદ્વીર્યવર્ધનનાનન્દપૂરિતઃ ॥

તતસ્તત્રૈષ યુક્તસ્તે ચિત્તાવન્ધો નરોત્તમ ! ।

યેન ત્વં નિર્વૃત્તિં યાસિ સતતાહ્લાદસુન્દરામ્ ॥^૧

“મહામોહ” —મહામોહસ્તુ મે સર્વે તદ્રાજ્યં તાઘ્ય સમ્પદઃ ।

ગાત્રં શબ્દાદિભોગાંશ્ચ યચ્છાન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥

સ્થિરં સુખાત્મકં ચારુ નિર્મલં હિતમુત્તમમ્ ।

હત્યેવં કથયત્યુચ્ચૈરુપદેશં ચ યચ્છતિ ॥

“ નાસ્તિ જીવો ન વા દેવો ન મોક્ષો ન પુનર્મયઃ ।

ન પુણ્યપાપે સદ્ભૂતે ભૂતમાત્રમિદં જગત્ ॥

અતો યાવદયં દેહો વિધતે ઘનવાહન ! ।

યથેષ્ણેષ્ણા તાવત્ત્વાદ પિબ દિવાનિશમ્ ॥

સદ્ભોગૈઃ પ્રીણયાત્માનં માનયામલલોચનાઃ ।

સુખં મુન્ક્વ યથાકામં મા મૂઢવચનં કૃધાઃ ॥ ”^૨

“પરિશિષ્ટ—” પરિશિષ્ટસ્તુ માં વ્રતે યથા મો ઘનવાહન ! ।

હિરણ્યધાન્યરત્નાદિસસ્મારં કુરુ યત્નતઃ ॥

યઃ પ્રાપ્તં પાલયત્યર્થમપ્રાપ્તં ટીકયત્યલમ્ ।

ન જ સન્તોષમાદત્તે તસ્ય સૌખ્યમનારતમ્ ॥

આમાં કઈ સલાહ ગમે ? લહેર કરવી, ખાવું પીવું, મહાલવું અને પૈસાના મોનાના ઢગલા કરવા એ સલાહ કોને ન ગમે ? મહામોહની આ યુદ્ધનીતિ છે. ધનવાહનનો સદાગમ પરનો પ્રેમ હજી અંતરનો પ્રેમ નહોતો; એમાં આ મહામોહ અને પરિશ્રમનું આક્રમણ થયું એટલે એ તો સર્વ વાત ભૂલી ગયો અને એની સદાગમ તરફ રુચિ હતી તે ઓછી થતી ચાલી. (પૃ. ૧૭૭૬). ત્યારપછી એની પાસે સદાગમનું માહાત્મ્ય ઠહેવામાં આવ્યું, પણ એ વાત પણ એને ભલટી પડી. છતાં દેખાવ માત્ર એણે દ્રવ્યાચાર સ્વીકાર્યો, પણ અંદરજાનેથી એની મોહપરિશ્રદ્ધ તરફ પ્રેમવૃત્તિ ઘટી નહિ.

પછી મોહરાયે ખીજી બાબતોએથી ફટકો માર્યો. પોતાના રસાલદાર ' શોક 'ને મોકલી એણે તકનો લાભ લઈ સંસારીજીવ (ધનવાહન)ને સદાગમથી પરાસ્તુષ્ઠ બનાવ્યો (મ. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭). વળી મિત્ર મુનિ અકલંકના સહુપદેશથી કાંઈ ઠેકણે આવ્યો પણ તે વખતે મોહરાજના લશ્કરમાંથી માયા અને સાગર આવ્યા અને સાથે કૃપણતાને લેતા આવ્યા એટલે સંસારીજીવે હદ કરી. શુરુને ચાઢ આપવા લાગ્યો કે માસકલ્પ પૂરો થયો છે તેથી તેમણે સીધાવણું યોગ્ય છે (પૃ. ૧૭૮૪) ચોરો અંદરથી ખૂબ મનમાં આવી ગયા અને છેવટે સદાગમને દૂર દૂર જવું પડ્યું. પછી મહામોહરાજએ લયંકર મારો ચલાવ્યો, જળરૂં આક્રમણ કર્યું. એનું વર્ણન મ. ૭. પ્ર. ૧૫ માં જરૂર બાંચવા યોગ્ય છે. પછી મોહરાયના પ્રત્યેક મેનાનીઓએ પણ જળરો મારો આદર્યો (પૃ. ૧૮૦૧-૧૮૧૦).

ખરી લડાઈ આઠમા પ્રસ્તાવમાં થાય છે. લીધણ આંતરયુદ્ધ થાય છે. સદ્બોધમંત્રી જાતે આવે છે અને વિલાકન્યા સાથે લક્ષ કરાવે છે. એ સદ્બોધ આવવા નીકળ્યો છે એવા મોહરાયની છાવણીમાં સમાચાર મળતાં મોટો ખળભળાટ થાય છે અને પરસ્પર મંત્ર વિચારણા થાય છે (મ. ૮. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૮૩૬-૭) પણ આ વખતે દુશ્મનોમાં ઐક્ય ન રહ્યું. જ્ઞાનસંવરણ રાજા ઓછી તૈયારીએ આગળ વધી ગયો, બીજાની મદદ ન રહી, પાપોદય વિગેરે તેની પછવાડે મદદે ખેંચાઈને આવ્યા. આ વખતે મોહરાજના સૈન્યમાં સંપ નહોતો અને લડાઈ કેમ કરવી તેનો નિશ્ચય નહોતો.

સફળોદય મંત્રી અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર આલ્થું આવતું હતું ત્યાં જ્ઞાનસંવરણ રાજા સાથે એનો લેટો થયો. એક લશ્કર સંકેત છે, ખીજું કાળું છે. ભયંકર લડાઈ બામી. લડાઈમાં ચારિત્રરાજનું સૈન્ય વધારે ભેર પકડતું ગયું અને તેણે પાપોદય વિગેરેનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખ્યાં અને એ રીતે એ લશ્કર હારીને બેસી ગયું (પૃ. ૧૬૩૬). પણ વાત એ બની કે એ સર્વનો નાશ ન થયો પણ ભાગીને એ લોકો અંદર છુપાઈને બેસી ગયા.

હવે સંસારીજીવ (ગુણધારણ) તો સફળોદયની સલાહ લેવા લાગ્યો અને આખરે કર્મપરિણામ રાજાની અનુકૂળતાથી લક્ષ નિમિત્તે એનો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રવેશ થયો. જે અટવીનો એ પોતે માલેક હતો ત્યાં અત્યાર સુધી એનો પ્રવેશ પણ નહોતો. લક્ષનો પ્રસંગ અને ચિત્તવૃત્તિપ્રવેશની હકીકતે ચોહરાજાના સૈન્યમાં ઘણો ખળભળાટ ઉત્પન્ન કર્યો.

અત્રાન્તરે સંજાતો મહામોહાદિગલે સર્વસમાજઃ । પ્રવૃત્તઃ પર્યા-
લોચઃ । અભિહિતં વિપયામિલાપેણ । “ દેવ ! યદ્યમેન સંસારિ-
જીવેનેમાઃ ક્ષાન્ત્યાદિકાઃ કન્યકાઃ પરિણીતાઃ સ્યુસ્તતઃ પ્રલીના
પથ વ્યમિતિ મન્તવ્યં । અતો નાસ્મામિરુપેક્ષાત્ર વિધેયા કર્તવ્યઃ
સર્વથા યત્નોઽલભ્યનીયં સાહસં મોકલ્યો વિપાદઃ ।

મયં હિ તાવત્કર્તવ્યં યાવદન્તો ન દૃશ્યતે ।

પ્રયોજનસ્ય તત્પ્રાપ્તૌ પ્રહર્તવ્યં સુનિર્ભયૈઃ ॥ ”

આ ખરી સુદ્ધનીતિ છે. જો છેડા દેખાતો હોય તો પછી કેસ-
રીઆં પણ કરવાં. અને જો પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વગર
ખીકે ધા કરવો. (અ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૪૩).

પછી દેવી ભવિતવ્યતાની સલાહ લીધી. દેવી પણ જખરી !
એ સંસારીજીવની પત્ની થાય છતાં પતિને સારી રીતે રખડાવવાનું
કામ કરી રહી હતી. પ્રાપ્તકાળની સલાહ આપતાં એ સંસારીજીવના
પનોતાં પટ્ટરાણી બોલ્યાં.

મદ્રાઃ । ન યુક્તેસ્તાવદ્ભવતાં રણારમ્મઃ । યતઃ સમાહતોઽયમધુ-
નાર્યપુત્રઃ કર્મપરિણામેન મિલિતા વિશેષતઃ શુભપરિણામાદયઃ

સંજાતમાર્યપુત્રસ્યાધુના વિશેષતો નિજબલદર્શનૌત્સુક્યં દર્શયિ-
પ્યતિ તદપિ કર્મપરિણામઃ કરિષ્યત્યાર્યપુત્રસ્તસ્ય પોષણં તતોઽ-
ધુના રણે લગતાં ભવતાં સર્વપ્રલયઃ સંપત્સ્યતે । તસ્માત્કાલયાપનાં
કુર્વન્તસ્તાવદદૃષ્ટેવયા તિષ્ઠત ચૂયં । યદા તુ ભવતાં પ્રસ્તાવો
ભવિષ્યતિ તદાહમેવ નિવેદેયિષ્યે । દત્તાવધાના દિ ભવત્પ્રયોજને
સકલકાલમદ્દં વર્તે । કા ભવતાં ચિન્તા ।

આ સલાહથી તેઓએ ઉઘાડી લડાઈ કરવાની વાત મુલતવી
રાખી (પૃ. ૧૬૪૩—૪).

સહ્યોધે વખત સાધ્યો, મોહને કહોડે ચઢેલા શુભધારણ પાસે
તે વખતે સહ્યોધ આળ્યો અને એનું લશ્કર જે એણે (સંસારી-
જીવે) કહી જોયું નહોતું તે જતાંયું. આવું લશ્કર જોઈ સંસારી-
જીવ મલકાયો અને તુરત લડાઈના આદર થયા (પૃ. ૧૬૪૬).
ચારિત્રરાજના આખા લશ્કર સામે મોહરાજનું સૈન્ય ઊભું રહી
શક્યું નહિ, નાત્રી ગયું. ચારિત્રના લશ્કરે એમને રહેવાનાં સ્થાનો
ભાંગી નાંખ્યા અને આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીને સાફ કરાવી.

વળી પાછા જોરમાં આવી ભાંગેલાં મંડપો એ ચોરો ખાંધે છે
અને એવી ભાંગેદાડ ચાલે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦.).

આ આખો વિભાગ યુદ્ધનીતિથી ભરપૂર છે. એના પ્રત્યેક
શબ્દમાં યુદ્ધનીતિના પારિભાષિક શબ્દો છે અને એના વિસ્તારમાં
નીતિ અને કુટિલતાનું સામ્ય છે, સંદર્શન છે. જાસ એટલો જ
વિભાગ જુદો તારવી છપાવ્યો હોય તો લડાઈ કેમ થાય ? હત કેમ
મોકલાય ? વ્યૂહરચના કેમ ગોઠવાય ? સલાહ કેમ થાય ? મુત્સદી-
પણાને અને લડાઈને શો સંબંધ છે ? કેવા ગોટાળા થાય છે ? કેમ
ગાંસડાં પોટલાં ખાંધી નાસવું પડે છે ? ક્યાં છુપાઈ જવાય છે ? અને
લાગ આવ્યે કેમ છાતી કાઢી ખહાર અવાય છે ? તેમજ સ્વસ્થાપન
કેમ થઈ શકે છે ? આવી અનેક વાતોનું અત્ર પ્રદર્શન છે. યુદ્ધ-
નીતિમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઘણા કુશળ હતા અને તેમને એ વિષયનો
અભ્યાસ અમત્કારી હતો, એ વાતનો પુરાવો આમાંનો કોઈ પણ
પ્રસંગ પૂરો પાડે તેમ છે.

અત્યારે લંગાણુ ન થતું હોત તો નીતિના અન્ય અંગેમાંથી બતાવી શકાત કે એમનું યુદ્ધનીતિનું જ્ઞાન કેટલું પૂર્ણ છે. પુસ્તક સાથે નીચે કરેલી નોટમાં કવચિત્ એનું સંદર્શન કરાવ્યું છે. બાકી લડાઈની પદ્ધતિ અને લખવાની-ઊકેલવાની લેખકની શક્તિ અપાર છે, અગાધ છે, અવર્ણ્ય છે. એ મુદ્દા પર ઘણો વિસ્તાર થાય તેમ છે, પણ મૂળ મુદ્દો કહી દીધો, બાકી મૂળ અંધવાંચનથી એ બાબતમાં લાપા પરના કાળૂનો ખ્યાલ વધારે આવી શકે તેમ છે. યુદ્ધકળાનો વિષય એક નિષ્ણાત તરીકે લેખકે લખ્યો છે એ સંખંધમાં વિગતવાર અંધવાંચન સાક્ષી પૂરે તેમ છે. એનાં કથળો ટાંઢી આ વિષયને :લંગાવી શકાય, પણ સ્થળસંકેતિથી તેમ બની શકે તેવું નથી.

એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે આખો અંધ મોહ અને ચારિત્રનું યુદ્ધ બતાવવા માટે જ લખાયો છે. એમનેા મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ છે કે આપણા મનમાં જે તુચ્છલ યુદ્ધ વારંવાર ચાલે છે તેમાં અવારનવાર એક વિચારપ્રવાહની યા બીજાની ફેતેહ આપણી નબળાઈ કે મક્કમતા પ્રમાણે થાય છે. આ માનસપ્રવાહમાં શી ચીજો, કયા લાવો અને શા આશયો રહ્યા છે તે બતાવી તેનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેનો ચિતાર સમજાવી લોકોને સ્વપ્રાપ્તિ અને પરત્યાગને માર્ગે દોરવા. એટલા કારણે આ મુદ્દા પર જરા વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લંગાણુ ખુલાસો અત્ર લખવો પ્રસ્તુત ગણ્યો છે.

*

*

*

૧૪ રાજનીતિ... (Politics & Strategy.)

હવે સામાન્ય રીતે રાજનીતિનો વિષય વિચારી લઈએ. રાજ-કારભાર ચલાવવામાં અર્થશાસ્ત્ર અને સામદામાદિ નીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે સમજવો પડે છે અને એનો પ્રયોગ આખા અંધમાં સાર્વત્રિક છે. એવા થોડા પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરવો સ્થાને ગણુશે. રાજનીતિ અને યુદ્ધનીતિ કવચિત્ એક બીજાના ક્ષેત્રો પર આક્રમણ કરે તો વસ્તુસ્વભાવે તે તદ્દન બનવાભોગ છે.

(II) રાજ્યની સલામતી માટે લડાઈ વખતે મદદ માટે મિત્ર-રાજ્યો હોવા ભોધએ એ એક રાજનીતિ છે. મોહરાજ્યએ સાત

રાજાઓ સાથે સંધિ-પ્રસંગ રાખ્યો છે. એ સાતે રાજાઓ તે જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય છે.^૧ એને રાજા સ્થાન આપે છે, પ્રત્યેકને સિંહાસન આપે છે, છતાં મોહરાજના દરબારમાં એનું સ્થાન બહિર્ભૂત પદાતિનું છે. અત્યારે અંગ્રેજ સરકાર જેમ સાર્વભૌમ સત્તાધારી છે અને આપણા દેશી રાજાઓ જેમની રાજવ્યવસ્થામાં છ. મી. એસ. આઈ., કે. મી. એસ. આઈ. કહેવાય છે તેમ એ વ્યવસ્થા સમજવી. સાર્વભૌમ સત્તામાં એ તો આંડ કમાન્ડર કે નાઇટ કમાન્ડર જ કહેવાય. એ પદ્ધતિનાં સદર સાત મિત્રરાજ્યો છે. એને મેં લાખાંતરમાં લાયાત રાજાઓ કહ્યા છે. (પૃ. ૮૮૮).

(b) મહામોહ રાજા વૃદ્ધ થયો છે તેથી પુત્ર રાગકેશરીને રાજ્ય આપ્યું છે (મ. ૩. ૪. પૃ. ૩૬૧), છતાં અવસર આવતાં એ જાતે પણ લડવા ઉતરી પડે છે. એ વૃદ્ધ થયો છે પણ એનો રાજ્યલોભ જરા પણ ધટ્યો નથી. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫.) એણે જે વખતે મહાઆક્રમણ કર્યું ત્યારે પ્રત્યેક સેનાનીને તૈયાર રાખ્યા હતા. આમાં જળરી રાજનીતિ છે. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એક એક સેનાનીને મોકલે છે પણ અસાધારણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધ રાજા પોતે સમરાંગણમાં ઉતરી પડે છે. નીચેના પ્રસંગો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. રાગકેશરી રાજા વિષયાભિલાષ મંત્રીને કહી જગતને વશ કરવા મંત્રીના પાંચ અંગત માણસોને જગત તરફ મોકલી આપે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૪ પૃ. ૩૮૮). સ્પર્શનનું ત્યાં ઓળખાણ થાય છે.
૨. રસનાનો એવો જ પરિચય મામા લાણુજને થાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૧.).
૩. ધનવાહન પાસે સદાગમને મોકલવાનો પ્રસંગ (મ. ૭. પ્ર. ૧૦.).
૪. મહામોહ રાજા જાતે આત્યા ત્યારે પરિગ્રહને સાથે લીધે (મ. ૭. પ્ર. ૧૧.).

૫. બહુલિકાની મદદ લઈ અકલંક સુનિ પાસે વિહાર કરાવ્યો.
(મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

૬. મહામૂઢતા વિગેરે પ્રત્યેક ક્રમસર આવીને અસર કરે છે.
(મ. ૭. પ્ર. ૧૫.).

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરવાની નીતિ વૃદ્ધ અનુભવી રાજા ધરાગર સમજે છે.

(૭) રાજાઓએ પોતાના થાણાઓ સુરક્ષિત રાખવા ઘટે અને ત્યાં અમલદાર તરીકે ચોખ્ખા માણસને મૂકવા જોઈએ.

રાજસચિત્તનો ગરાસ એટલા માટે મિથ્યાભિમાનને આપ્યો છે (મ. ૪. પ્ર. ૮.), તામસચિત્તનો ગરાસ કટાયાકુમાર દ્વેષગજેન્દ્રને આપ્યો છે. (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬.).

એ થાણાઓ સુરક્ષિત હોય છતાં લડાઈ વખતે સર્વને લડવા જવું પડે છે. એ વખતે ત્યાં ખીજા શોક સામંતની યોજના કરી છે. દ્વેષગજેન્દ્રની અવિવેકિતા ભાર્યાએ ગર્ભ ધારણ કરેલો હોવાથી એની યોજના પણ કરવી જોઈએ. એટલે એને શૈદ્રચિત્તપુરે મોકલાવી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં એ વૈશ્વાનરને જન્મ આપે છે. (પૃ. ૭૪૬) આ રીતે વૈશ્વાનર તે દ્વેષ અને અવિવેકિતાનો પુત્ર થાય. લડાઈની ધમાલ વખતે એનો જન્મ થયેલો એટલે એ તેજસ્વી અને શૂરવીર જરૂર રહે. આ સર્વ રાજનીતિના હિસાબો છે.

(૮) ઊગતા શત્રુને અને થતા વ્યાધિને દૂળાવવો જોઈએ.

એ નીતિ લક્ષ્યમાં રાખી સંતોષ જેવા એક સાધારણ દુશ્મનના સેનાનીને હઠાવવામાં શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન યોજના કરે છે. એવા એક સેનાની-લરકરીને પણ ઉવેળી મૂકવામાં આવતો નથી.
(મ. ૩. પ્ર. ૪.).

એવી જ રીતે સંયમને એકલવાયો જોઈ દુશ્મનો એને વાંછી નાંખે છે, ધાયલ કરે છે, પણ એના સમાચાર ચારિત્રરાજને ત્યાં આવે છે કે તેઓ પણ ચોંકી જાય છે અને ઉપાય ચિંતવે છે.
(મ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦ અને પૃ. ૧૩૦૩-૪.) મતલબ

એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એક સાધારણ વાત પણ જતી કરવામાં આવતી નથી. એ ખરી રાજનીતિ છે.

(■) રિપુદારણુને દીકરી આપવા આવેલા નરકેસરી રાજાએ રાજસભામાં જોઇ લીધું કે રિપુદારણુ કળાનો બહુકાર નથી, છતાં બન્ને રાજ્યોની ખોટી વાતો ન ચાલે તે સારું પરીક્ષામાં નપાસ થયેલા રિપુદારણુને દીકરી આપી. (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬.) રાજનીતિનું માણસ આમ જ કરે, અત્યાચારના જમાનામાં એ વાત ન બેસે, પણ અસહ્ય તે નીતિ હતી કે—આત્માનં સર્વથા રક્ષેદારૈરપિ ધનૈરપિ તો પછી પુત્રીનો લોગ આપે તેમાં તો નવાઈ પણ શી ? એને કદાચ મનમાં લડાઇનો પણ ભય લાગ્યો હોય અને તે કાંઈ લડવાની તૈયારી સાથે ત્યાં આવેલો નહોતો. ગમે તેમ પણ શરમથી અને ભયથી પુત્રીનો લોગ આપી ગયો એ નીતિ તે વખતે વ્યવહાર-કુશળ માણસો માટે વ્યવહાર ગણાતી હતી.

(f) લશ્કરમાં ભરતી કરવાના નિયમની યોજના કર્મપરિણામ રાજાએ કરી રાખી છે. અસંવ્યવહાર નગરની જમીનદારી તીવ્ર મોહોદય અને અત્યંત અબોધને આપી તેમને ત્યાંના સરસૂબા બનાવ્યા છે, પણ સાથે ગોઠવણ કરી રાખી છે કે જેટલા પ્રાણીઓને સહાગમ નિર્વૃત્તિનગરીએ મોકલે તેટલાને અસંવ્યવહારથી મોકલી આપવા. એ આખી વ્યવસ્થા બહુ મજાની છે. એના વિસ્તાર માટે જુઓ મ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪. અંધકર્તાના શબ્દોમાં એ ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—

યથાસ્તિ તાયદેષોઽસ્માકં સર્વદા પરિપન્થી કથચ્છિદુન્મૂલયિ-
તુમશક્યઃ સદાગમઃ પરમશત્રુઃ । તતોઽયમસ્મદ્વલમભિભૂય કચ્ચિ-
દન્તરાન્તરા લઘ્વપ્રસરતયાસ્મદીયમુકેર્નિસ્સારયતિ કાંચ્છિહોકાન્
સ્થાપયતિ ચાસ્માકમગમ્યાયાં નિર્વૃતૌ નગર્યાં । તતઃ પ્રકટીકરો-
ત્યસ્માકમયશઃ । તન્ન સુન્દરમેતત્ । અતો મગચતિ લોકસ્થિતે ।
ત્વયેદં વિષેયં । અસ્તિ મમાવિચ્છલિતરૂપમેતદેવ પ્રયોજનમપેક્ષ્ય
સંરક્ષણીયમસંવ્યવહારં નામ નગરં । તતો યાવન્તઃ સદાગમેન
મોચિતાઃ સન્તઃ મદીયમુકેર્નિર્ગત્ય નિર્વૃતિનગર્યાં ગચ્છન્તિ લોકા-

સ્તાવન્ત ઇવ ભગવત્યા તસ્માદસંવ્યવહારનગરાદાનીય મદીયશેષ-
સ્થાનેષુ પ્રચારણીયાઃ । તતઃ પ્રચુરતયા સર્વસ્થાનાનાં સદાગમમો-
ચિતાનાં ન કશ્ચિદ્ધાર્તામપિ પ્રશ્નયિષ્યતિ । યતો ન ભવત્યસ્માકં
છાયામ્લાનિરિતિ ।

આમાં લશ્કરમાં ભરતી કરવાની વ્યવસ્થા રાજવી જોઇએ અને
રાજાએ પોતાનું સ્વમાન અને દેશાવ બરાબર જાળવી રાખવો
જોઇએ તેમજ પોતાની કોઇ વાત માળી હોય તો પણ દેશાવા દેવી ન
જોઇએ એ નીતિનો વિચાર છે.

(૬) એ કાર્યમાં જૂંચવણ પડતી હોય ત્યારે વખત કાઢી નાખવો,
સહસા કામ કરવું નહિ. સંશયાપન્નચિત્તેન મિત્રે કાર્યદ્વયે સતા ।
કાર્યઃ કાલવિલમ્બોઽથ દ્વદ્વાન્તો મિથુનદ્વયમ્ । એના ઉપર મુગ્ધ
અકુટિલાની વાર્તા કહી દીધી. (મ. ૩. પ્ર. ૬.) આ બહુ વિચારવા
લાયક રાજનીતિ છે. એને અનુસરવાથી કોઇ પણ વખતે ભરાઇ પડતું
નથી અને સાહસ કરી વિમાસણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.
મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા ખેવડાઇ ગયાનો પ્રસંગ તો હસવા જેવો
છે, પણ એના અંતરમાં રહેલ વ્યવહાર શિક્ષા બહુ ઉપયોગી છે
અને એ વ્યવહાર રાજનીતિનો અગત્યનો ભાગ છે.

(૭) રાજાને વહાલા થવા દુર્મુખ જેવા સેવકો કેવી યુક્તિઓ
કામે લગાડે છે અને રાજાના માનીતા થઇ અન્ય પાસે પૈસા કેવી
રીતે ઝાકાવે છે એ રાજનીતિનો એક વિભાગ છે. પુત્રપ્રેમી પિતા
છોકરાને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પણ નીતિ છે અને શુરના ઉપદેશને
અનુસરી કનકશેખર સ્વધર્મીને કરમુક્ત કરે છે તે પણ રાજનીતિ
છે. ગાડી ખાનારો દુર્મુખ રાજા પાસે વહાલો થવા જઇ દંડી
લોકો જૈન થાય છે એમ કહે છે. એમાં તેનો સ્વાર્થ જણાય છે.
પુત્રવત્સલ પિતા મ્હોંરખા હતા. એ પુત્રને કદી કદી શકે નહિ
એ પણ વ્યવહાર છે. દુર્મુખ કુમારને સાચાં વચન કહી ગયો પણ
કુમારને મક્કમ જોતાં પાછો હટી ગયો, પરંતુ એના હૃદયની પરીક્ષા
કુમારને થઇ ગઇ હતી એટલે એ પ્રખંચ સમજ્યો. આ કુટીલ નીતિ
છે. કુમાર એ જાણે છે. એનો એ મહાનુભાવ કદી ઉપયોગ ન
કરે પણ સમજે બરાબર. કુમાર કેવા સંયોગમાં દેશવટે નીકળી

પડે છે, રૂસણે ચઢી જાય છે. એ આખી વાત રાજનીતિની છે, રાજનીતિનો વિભાગ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૫-૫૬૩.)

એવાજ પ્રસંગે રાજ્ય છોડી ચાલ્યા જવાનો પ્રસંગ હરિકુમારના સંબંધમાં પણ બને છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭.). મામા કરતાં હરિકુમારની ખ્યાતિ વધી એટલે રાજા મામાને દ્રેષ થયો. વૃદ્ધ મંત્રીએ કુમારને સલાહ આપી કે તેણે પરદેશ ચાલ્યા જવું. એ વખતે એને મનમાં જરા પણ ખીક નથી, પણ ઉછેરનાર મામા ઉપર ખીજું શું કરાય ? એ વિચારે એ તુરત ચાલી નીકળ્યો. એ પ્રસંગમાં રાજનીતિના ઘણાં સૂત્રો આવ્યાં છે. અર્ધરાજ્યહરં શૃત્યં યો ન હમ્યાત્સ હમ્યતે । અને અયુક્તે ન પ્રવર્તન્તે યુદ્ધયો હિ મહાત્મનામ્ । તથા રાજ્યમોહ વિગે-રેની ઘણી વાતો એમાં થઈ ગઈ. (પૃ. ૧૫૩૬.)

નીતિના પ્રસંગોનો પાર નથી. નીતિનાં સૂત્રો આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયાં ખૂળ વેર્યાં છે. રાજનીતિના વિષયમાં લેખક પરિપૂર્ણ હતા એ બતાવવાનો મારો આશય છે. એ કાર્ય એમણે સાંગોપાંગ પાર બિતાર્યું છે. કોઈ પણ નીતિ-વ્યવહારનો ગ્રંથ હાથમાં લઈ એક પછી એક સૂત્ર હાથમાં લેવામાં આવે તો એનું પ્રદર્શન આ ગ્રંથમાંથી નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. એવો કોઈ પ્રસંગ મળશે તો એ પર આખું પુસ્તક લખાશે, અત્ર તો નિર્દેશ માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે; બાકી વિદ્વાન વાચકોએ સ્વયં સમજી લેવું. લેખક સીધી રીતે રાજનીતિનાં સૂત્રો તો કવચિત જ આપે છે, બાકી એમની મજા તો અંદરથી રહસ્ય શોધી લેવામાં છે અને એ ગ્રંથપદ્ધતિ નામથી જ જાણાય છે એટલે બધો આધાર તો વાંચનારની તદ્વિષયમાં નિષ્ણાતતા અને ઉપનય શોધી કાઢવાની શક્તિને અવલંબે છે.

x

x

x

(૧૫) અવલોકન. ... (Power of observation)

આ શિર્ષક નીચે ઘણી બાબતો લખી શકાય તેમ છે. કહેવાની બાબત એ છે કે કોઈ પણ હકીકત જોઈને વિવેચન કરવાની શક્તિ લેખકમાં અજબ છે. એના કોઈ કોઈ પ્રસંગનો નિર્દેશ કરી બાકીની બાબત વાંચનારની અહલ્યશક્તિ પર છોડીએ. આપણે સર્વ દુનિ-

યામાં આંખો ઉઘાડી રાખી આલીએ છીએ, છતાં કવિની નજરે જોઈ શકતા નથી અથવા જોઈએ તો વર્ણવી શકતા નથી, કારણ અવલોકનની કળા અભ્યાસ અને અંદરની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. આને માટે સેંકડો દાખલા આપ્યા અંધમાં છે. થોડા જોઈ તે પર નતિનિર્દેશ કરીએ.

(a) આગ—

આગ થાય ત્યારે અત્યારે કોળાહળ થાય છે, બાંખાઓ દોડે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં શું થતું હશે તે માટે જુઓ. પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮-૯.

તत्र च ग्रामे रात्रौ समन्ताल्लसं प्रदीपनकं । प्रसर्पितं धूमवि-
 तानं । प्रवृद्धो ज्यालाकलापः । समुल्लसितो वंशस्फोटरघः । समु-
 तिथता लोकाः । सज्जातः कोलाहलः । रुदन्ति डिम्बरूपाणि ।
 धावन्ति महेलाः । आरुढ्यन्तेऽन्धाः । क्रोशन्ति पङ्क्तवः । किल-
 किलायन्ते पिङ्गाः । मुष्णन्ति तस्कराः । दह्यन्ते सर्वस्वानि । परि-
 देवन्ते कृपणाः । सर्वत्र सज्जातममातापुत्रीयमिति ।

આ વર્ણન સુંદર છે. ગામડાઓમાં આગ થાય ત્યારે આને મળતો દેખાવ અત્યારે પણ થાય છે. દોડાદોડી ઘણી થાય, આંધળા-
 પાંગળા હેરાન થઈ જાય, ચોર લોકોને ચોરી કરવાની તક સાંપડે,
 છોકરાંઓ રડવા મંડી જાય અને ચારે તરફ ધમસાણુ લાગી જાય
 અને ગોટાળો થઈ જાય. આ હકીકતને તલોગ્ય શબ્દોમાં ચિતરવાની
 શક્તિ એ લેખકની વિશિષ્ટતા છે અને એ એમની અવલોકન-
 શક્તિનું પરિણામ છે.

(b) દારૂનું પીકું—

દારૂના પીકામાં દારૂના મધપાત્રોની આપ-લે, દારૂ પીનારાઓનું
 નાચવું કુદવું, તોફાની લોકોના હાકોટા, દારૂડીઆનાં ગાયનો અને
 દારૂ પીનારાઓની શરીરસ્થિતિનું જે વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં
 કર્યું છે તે અવલોકનશક્તિનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એમાં
 મૂળ શ્લોકો પૃ. ૧૬૬૬-૭ પર આપ્યા છે એટલે અત્ર તેનું પુનરા-
 વર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વર્ણન વાંચતાં લેખકની વર્ણન-

શક્તિ અને અવલોકનશક્તિ કેટલી જાડી હશે અને તે વ્યક્ત કરવાનો કેટલો સારો અભ્યાસ હશે તે બરાબર ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે. દારૂના પીઠામાં અને બહાર રહેનાર તેર પ્રકારના લોકોનું વર્ણન અવલોકન દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. એમાં નવમો અને દશમો પ્રકાર તો ખહુ સુંદર શબ્દોમાં ચિતરાયો છે (પૃષ્ઠ. ૧૬૬૯—૧૬૭૦ અનુક્રમે). અવલોકન અને રજુઆતના એ નાદર નમૂના છે.

(૦) રેંટ—

અરઘટ્ટ ઘટી. બહુ સાધારણ બાળક છે. એને વર્ણવીને લેખકે જળજન કૌશલ્ય બતાવ્યું છે. (જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.)

પૃ. ૧૬૮૨ થી રેંટનું વર્ણન ચાલે છે. એના ચાર સાથીઓ (કર્પક), એના ઉપરી હજબતિ, એને ખેંચનારા બળદો, એના દર્મકારકો, એના તુંગા, એના આરા, જે કૂવામાંથી પાણી ખેંચે છે તે કૂવો, એને ચલાવવાનું ઘટિયંત્ર, એની પરનાળ, પાણી એકઠું થવાની કુંડી, એનો ખાળ, એમાંથી નીકળતી નીક, ખેતરમાં જતું પાણી, ખેતરમાં ખી, એને વાવનારો, એનાથી થતી ધાન્યનિષ્પત્તિ—આ આખું વર્ણન અવલોકનશક્તિ બતાવે છે. રેંટો અમે તમે ઘણા જોયા હશે, પણ એને વ્યક્ત કરવા એ કુશળતાનું કામ છે અને એને વૈરાગ્યના પ્રસંગમાં જોડી દેવા એ તો એથી પણ વધારે કુશળતાની હકીકત છે. સાધારણ બાળકને અવલોકનનો વિષય કરતાં એનાથી કેવું સુદૃઢ પરિણામ નીપજવી શકાય છે તે અત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. અંતઃકર્તાના ગૌરવમાં આવી નાની નાની બાળતો પણ ઘણા મોટો વધારો કરે છે.

(૮) નદી—

જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૫-૬. ત્યાં પ્રમત્તતા નદીનું વર્ણન છે. એના ઉપનયની વાત બાગુ ઉપર રાખીએ, પણ નદી તરીકે એ વર્ણનમાં બારિક અવલોકનનાં પરિણામ છે. એની જન્ને બાગુની લેખડો, એમાં નિરંતર વહેતું પાણી, એ પાણીનો પ્રવાહ, એમાં થતા તરંગો, એ મહા નદીના મત્સ્યો, એ નદીનો ખેંચી જવાની શક્તિ, એમાંના આવર્તો, એ નદીનાં મૂળ અને મુખ, એ નદીનો સમુદ્ર સાથે સંગમ—આ સર્વ વર્ણન નદીના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે.

એવાં વર્ણનોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે જુઓ—

અટવી વર્ણન. મ. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૪-૫.

બેટ વર્ણન. મ. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૬-૭.

મંડપ વર્ણન. મ. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૭. અને
મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫.

વેદિકા વર્ણન. મ. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૮-૯ અને
મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫-૬.

સિંહાસન વર્ણન. મ. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૯-૧૦ અને
મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૬-૭.

એ સર્વની અંદરના રહસ્યની જાણત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. નદીને નદી તરીકે દેવી વર્ણવી છે એ અત્ર જોવાનું છે. એ જ પ્રમાણે બેટ, મંડપ, વેદિકા વિગેરે માટે સમજી લેવું.

(૦) નગર—

નગરનાં વર્ણનો પરિપૂર્ણ છે. અદ્વૈતમૂળપર્યંત નગર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પૃ. ૧૩ માં વર્ણવ્યું છે. એમાં આવી રહેલાં ઘરો, જાળરો, દેવાલયો, એનો અવાજ, એનો કિલ્લો, એની ફરતી ખાઈ, એની અંદર તળાવો, ફૂવાઓ અને એની ફરતાં દેવવનો એ સર્વ નગરવર્ણનને ચિત્રમય બનાવે છે.

આવાં નગર વર્ણનના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે. પ્રત્યેકને ચિત્ર-રવાની જરૂર નથી. નામનિર્દેશ કરી દઈએ તેટલું અત્ર પૂરતું છે.

મનુજગતિ નગરી મ. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૫૬.

આનંદપુર. મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૫-૬.

સાહુલાદ નગર. મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૫.

અપ્રમોદ નગર. મ. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૪-૫.

રાજસચિત્ત નગર. મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૦-૩ (વિચિત્ર

તામસચિત્ત નગર. મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫-૬. (વિચિત્ર).

માનવાવાસ વિભુધાલય પશુસંસ્થાન પાપીર્ષિજર	}	મ. ૪. પ્ર. ૨૭. આખું પ્રકરણ (અસાધારણ)
સાત્ત્વિકમાનસપુર.		મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૪૫ (અલૌકિક)
વર્ધમાનપુર.		મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૦.
રૌદ્રચિત્તપુર.		મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨.

એ ઉપરાંત ઘણાં નગરવર્ણનો અવાંતર છે. એ પ્રત્યેકમાં જુદી જુદી ખૂબીઓ છે. કોઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન નથી અને નગરવર્ણનમાં કાવ્યત્વનો લાવ બાળવી અનેક મહાન સત્યોની વાર્તા કરી છે.

(f) જન્મોત્સવ—

હિંદુસ્તાનમાં પુત્રજન્મ બહુ ઉજવાય છે. એ પ્રસંગે લોકો ખૂબ ખર્ચ કરે છે અને અનેક પ્રકારના આનંદના જલસાઓ કરાવે છે. એવા પુત્રજન્મના પ્રસંગો કેવા ઉજવાતા હતા તેનું વર્ણન વાંચવા માટે નીચેની બાબતો જોવા જેવી છે.

(૧) સુમતિ જન્મ (મ. ૨. પ્ર. ૩. પૃ. ૨૭૨)

માતાને સ્વપ્ન આવે, દોહદ થાય, પુત્રજન્મ થાય, વધામણીઓ અપાય, દાન દેવાય, ચુરુપૂજા થાય, સગા-સંબંધીઓ ઉત્સવમાં લાગ લે, કેદીને છોડી દેવાય, લોકો નાચે કુદે ખેલે રમે—એ સર્વનું વર્ણન ખારિક અવલોકન બતાવે છે. ઘડપણમાં છોકરા આવે ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ખાસ ઉજવાય છે.

(૨) ઘણું સુંદર પુત્રજન્મનું વર્ણન નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે કર્યું છે. (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૪૫) એ વિલાસ આખો અસહ ઉતારી લેવા જેવો છે. જન્મ થયા પછી શું બન્યું ?

निवेदितं प्रमोदकुम्भाभिधानेन दासदारकेण नरपतये । प्रादु-
र्भूतः सुतो मम इति समुत्पन्नस्तस्याप्यनुशयः । हर्षविशेषादुल्लसितो

ગાત્રેષુ પુલ્કોદ્ગેહઃ । દાપિતં નિવેદકદારકાય પારિતોષિકં । સમાદિષ્ઠો મજ્જન્મમદ્દોત્સવઃ । તતો દીયન્તે મહાદાનાનિ, મુચ્યન્તે વન્ધનાનિ, પૂજ્યન્તે નગરદેવતાઃ, ક્રિયન્તે હૃદ્દ્યારશોભાઃ, શોધ્યન્તે રાજમાર્ગાઃ, આહન્યન્ત આનન્દમેર્યઃ, આગચ્છન્તિ વિદોષોજ્જ્વલનેપથ્યા રાજકુલે નાગરકલોકાઃ, વિધીયન્તે તદુપચારાઃ, પ્રયુજ્યન્તે સમાચારાઃ, આસ્ફાલ્યન્તે તૂર્યસહ્ધાતાઃ, ગીયન્તે ઘવલમઙ્ગલાનિ, નૃત્યન્તિ લલનાલોકાઃ સહકચ્ચુક્રિયામનકુઙ્ગાદિમિર્નરેન્દ્રવૃન્દેનેતિ ।

આ વર્ણનમાં અનળ મીઠાશ અને ઊંડો અભ્યાસ છે. રાજવારસનો જન્મ થાય ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ઉજવાતો હતો.

(૩) રાજવારસના જન્મપ્રસંગની ઉજવણીનો એવો જ પ્રસંગ શિપુદારણના જન્મ વખતે બને છે (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૩-૪). ત્યાં પણ સંક્ષેપમાં મુદાસર જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

(૪) વાણીઆને ત્યાં-શેઠ લોકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે કેવો મહોત્સવ થાય છે તે માટે જુઓ વામદેવ જન્મવર્ણન. મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨. વાણીઆને ત્યાં જન્મનું બહુ જ સાદું વર્ણન ધનશેખરના જન્મપ્રસંગે પણ આવે છે. જુઓ. મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭.

(૫) અણ્ણમાનીતી અથવા દ્વેષ કે ઈર્ષ્યાનો ભોગ બનેલી રાણી જંગલમાં પુત્રને જન્મ આપે ત્યારે ત્યાં કેવું ચિત્ર ખડું થતું હશે એનું આગેદૂળ વર્ણન હરિકુમારના જન્મ પ્રસંગે કર્યું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭.) હૃદય ભેદી નાખે એવું એ શોકમય વર્ણન છે.

(૬) વંધ્યા સ્ત્રીને છોકરાના લ્હાવા—

આર્યાવર્તમાં છોકરા માટે બહુ ઝંખના રહેલી હોય છે એમ જ્ઞેવામાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં પણ તેમજ હશે. મ. ૨. પ્ર. ૩. માં દેવી કાળપરિણતિને મુખે બોલાવે છે તે આર્ય સ્ત્રીની ભાવના-ઈચ્છા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

મુક્તં યન્નાથ ! મોક્તવ્યં પીતં યત્પેયમજ્ઞસા ।

માનિતં યન્મયા માન્યં સામિમાનં ચ જીવિતમ્ ॥

નાસ્ત્યેવ તત્સુખં લોકે यस્ય નાસ્વાદિતો-રસઃ ।
 પ્રાપ્તં સમસ્તકલ્યાણં પ્રસાદાદેવપાદયોઃ ॥
 દૃષ્ટં દૃષ્ટવ્યમન્યત્ર લોકે યન્નાથ ! સુન્દરમ્ ।
 કિં તુ પુત્રમુસં દેવ ! મયા નાદ્યાપિ વીક્ષિતમ્ ॥
 યદિ તદેવપાદાનાં પ્રસાદાદેવ જાયતે ।
 તતો મે જીવિતં શ્લાઘ્યમન્યથા જીવિતં બૃથા ॥

આ રીતે સર્વ મળે પણ પુત્ર ન હોય તો જીવતર જેર જેવું થઈ જાય છે. એ ખાસ પૌર્વાત્ય વિચાર છે અને યોગ્ય રીતે આજેખાયો છે.

પુત્રમોહનો એવો જ સુંદર તાદૃશ્ય ખ્યાલ કમળસુંદરીના સંબંધમાં બને છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭. ત્યાંક મળસુંદરી પુત્રની ખાતર પતિને છોડી જંગલનો આશ્રય લે છે. આ પરિસ્થિતિ ખરેખર પૌર્વાત્ય છે અને અવલોકનથી જોનાર રહસ્ય સમજી શકે તેવી છે.

x

x

x

(૧૬) માનસવિદ્યા. ... (Psychology)

આ શબ્દનો અર્થ ‘આન્વીક્ષિકી’ અથવા આત્મવિદ્યા થાય. એને ‘ચિત્તવિદ્યા’ પણ કહેવામાં આવે છે. જનસ્વલાવના અંદરના રહસ્યનો-માનસનો અભ્યાસ જેને હોય તેને અંગ્રેજીમાં ‘સાઈકોલોજીસ્ટ’ કહે છે. એનો અભ્યાસ જેમ વધારે હોય તેમ લેખક વધારે સફળ થાય છે. મોટા શેક્સપિયર કે કાળીદાસ જેવા નાટકકારો વખણાય છે તે આ વિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી હોઈને છે. કોઈ પણ નવલ નવલિકા કે અફલુત કાવ્ય લખનાર જનસ્વલાવનો અભ્યાસી હોય તો પોતાના વિષયમાં ખરેખર ઝળકી ઊઠે છે અને એમાં નેટલે અંશે એની કચાશ હોય તેટલે અંશે એનું કાર્ય અપૂર્ણ રહે છે. આ જનસ્વલાવના અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા જો કોઈ ગ્રંથમાં જોઈ હોય તો તે આ ગ્રંથમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સ્વલાવ-અભ્યાસ આજેહૂંઘ છે અને એને જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ તેમ એ બાબતની છાપ પડે તેમ છે. એક સાધારણ વાતા ઉપાડીને એના અંતરમાં ઊંડા અભ્યાસની વાત અવાંતરમાં કરતા જવી એ સાધારણ બાબત નથી.

આ જાળતના પ્રથમ થોડા દાખલા આપી પછી એમના એ સ્થાન પર પરામર્શ કરીએ. પ્રથમ પાંચ ઈદ્રિયો લઈએ.

(૩) ‘સ્પર્શન’ને બહુ મજાની રીતે કાંચી ખાતો ઓળખાવે છે. પછી એ પોતાની જાતને ઓળખાવે છે ભવજંતુ કેવી રીતે તેનાથી વિરુદ્ધ થઈ ગયો તે વર્ણવે છે:--

अन्यथा दृढतरं पर्यालोच्य सदागमेन सह किञ्चिदेकान्ते
त्रोटितो मया सह सम्यन्धः सर्वथैव भवजन्तुना । परिच्छिन्नोऽहं
चिंतन । त्यक्तानि मम बहुमानि मद्बचनेनैव गृहीतानि यानि पूर्वं
कोमलतूलीगण्डपिधानादिसनाथानि शयनानि । विरहितानि
हंसपक्ष्माविपूरितान्यासनानि । मुक्तानि वृद्धतिका प्रावाररहिका-
चीनांशुकपट्टांशुकादीनि कोमलचत्वारि । प्रत्याख्यातानि मम सुर-
दायीनि शीतोष्णर्तुप्रतिकूलतया सेव्यानि कस्तूरिकागुरुचन्दनादीनि
विलेपनानि । वर्जितः सर्वथा ममाह्लादातिरेकसम्पादकः कोमल-
तनुलताकलितो ललनासङ्घातः । ततः प्रभृति स भवजन्तुः करोति
केशोत्पादनं, शेते कठिनभूमौ, धारयति शरीरे मलं, परिधत्ते जरणी-
वराणि, वर्जयति दूरतः स्त्रीगात्रसङ्गं, कपञ्चिदापन्ने तस्मिन् करोति
प्रायश्चित्तं, सहते माघमासे शीतं, गृह्णाति ज्येष्ठापादयोरतापं,
सर्वथा परमपैरिक इय यद्यत्किञ्चित्मे प्रतिकूलं तत्सर्वमाचरति ।

આના અવતરણ માટે જુઓ ૩. ૩. ૩. ૩. ૫. ૩૭૭-૮. આ વર્ણન અદ્ભુત છે અને ઊંડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. સ્પર્શન હોય ત્યાં શું હોય અને એનો ત્યાગ કેવો હોય તેનું વર્ણન આથી વધારે સ્પષ્ટ કદપણું મુશ્કેલ છે.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ, એનું અંદર દાખલ થવું અને તેની હાજરીમાં થતા ફેરફારોનું વર્ણન ૩. ૩ ના ૩ ૫ માં એટલું જ સુંદર કર્યું છે. એમાં આખો યોગ ખતાવ્યો છે. મુનિઓ યોગમાં જેમ ધ્યાન ધારણા આદિ કરે છે તેમ આ સ્પર્શન પણ લીન થઈ જાય છે અને પછી શું શું કરે છે તેનું વર્ણન ૫. ૪૦૧ માં કર્યું છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કર્યું હોય તે કહી શકશે કે સ્પર્શનમાં આસક્તિ થાય ત્યારે એમજ થાય છે. યોગીને એકાગ્રતા

લાવવામાં અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આ લીનતા તો સહજ છે. એ સુખમાં પડેલો બાળ શું વિચારે છે ?

અહો મેં સુખં અહો મેં પરમાનન્દઃ । તતો મિથ્યાભાવનયા
પરમસુખસન્દર્ભનિર્મરઃ કિલાહમિતિ વૃથા નિમીલિતાક્ષોઽનાર્યેયં
રસાન્તરમવગાહતે ।

આ તો દરરોજનાં અનુભવનાં દર્શ્યો છે, દુનિયાદારીમાં નવીન નથી, પણ એને વર્ણવવાં—ઓળખવાં અને રજૂ કરવાં ઘણા મુશ્કેલ છે.

નિજવિલસિત ઉદ્યાન અને પ્રમોદગેખર મંદિરનો તદ્વાવત જ્યારે સુખુદ્ધિ મંત્રી બતાવે છે ત્યારે આ આખા યોગાભ્યાસ-અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરિસીમા પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી એ સ્પર્શન વિષયાભિલાષ મંત્રીનો સંબંધો પુરુષ છે અથવા એનો નોકર છે એમ કહી એનો કર્મપરિણામ રાજા સાથેનો સંબંધ શોધવામાં જે ઊંડો અભ્યાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. દેખકનો અભ્યાસ એ વિષય પર ઘણો જળરજસ્ત હોવાનો પુરાવો આ સ્પર્શનની વાતા અને તેને અંગે બાળના ખેલો, બાળની માતા અકુશળમાળાની સલાહ અને મનીષીના ત્યાગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ખરેખર આંખ સન્મુખ ચિત્રપટરૂપે રજૂ થાય છે અને વિચારે તેને ઊંડા ઉતારી નાખે તેવો છે.

બાળનું આખું ચરિત્ર સ્પર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવે છે. મદનકંઠણી ઉપર તેનું આકર્ષણ, કામદેવના મંદિરમાં ખાલી શય્યા પર સૂવું, મદનકંઠણીના મહેલમાં રાત્રે પ્રવેશ કરવા નીકળવું વિગેરે પ્રસંગો પ્રસ્તાવ ડાળના પ્ર. ૮. ૬ માં વર્ણવ્યા છે તે આ જન-સ્વભાવના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. જ્યારે પ્રાણી સ્પર્શનમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એ કુળમર્યાદા મૂકી દે છે, રણડુ ઘડ બાય છે અને વિવેકબ્રષ્ટ થાય છે. એ સર્વ વાત દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, છતાં આજેખવી એટલી જ મુશ્કેલ છે.

(b) રસનાનો પ્રસંગ આથી પણ વધારે ઊંડો અભ્યાસ

જતાવે છે. મ્ર. ૪. પ્ર. ૭. ની શરૂઆતમાં એ શરૂ થાય છે. વદન-કોટર નામના બગીચામાં રસના દેખાય છે (પૃ. ૭૬૭) તેની સાથે તેની દાસી લોલતા છે. રસના તો બેઈદ્રિયથી માંડીને સર્વ પ્રાણીની સાથે હોય છે. એનું રહેવાનું સ્થાન વદનકોટર છે. આ ભારે વાત કરી ! એની ઉત્પત્તિ આ પ્રાણી દ્વિહૃષિક નગરે હતો ત્યારથી થયેલી છે અને ત્યારથી એ સાથે લાગેલી છે એની અસરનું વર્ણન પૃ. ૭૭૩ માં બહુ સુંદર કર્યું છે. લોલતાનું રસના સાથે સ્થાન શું છે અને તે હોય અને ન હોય ત્યારે કેવા જુદાં જુદાં પરિણામો આવે છે એનું વર્ણન વિચારતાં સમજાય છે કે રસના તો સર્વને છે પણ એની સાથે લોલતા આવે ત્યારે એ મહાભયંકર બને છે. આ આકારમાં હકીકત રજૂ કરવામાં જળરજ્જ્વલ મૌલિકતા છે.

રસનાના મૂળની શોધ કરવા બાય છે ત્યાં જનસ્વભાવની ઘણી વાતો અજળ રીતે કરી છે તેમાંની કોઈ કોઈ વાત તો જરૂર નોંધી રાખવા જેવી છે. દાખલા તરીકે મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦ માં કહે છે એ અંતરંગ રાજ્યના લોકો તો યોગી જેવા છે અને મરજી આવે ત્યારે અંતર્ધાન થઈ શકે છે અને ધ્યાન પહોંચે ત્યારે ગમે તે સ્થાનકે પ્રકટ થઈ આવે છે. એમનામાં પરપુરપ્રવેશ કરવાની યોગશક્તિ પણ હોય છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦, પૃ. ૬૧૦-૧). આ વાતમાં ખૂબી છે. એ લોકો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં હોય, બીજે હોય, ત્રીજે હોય. એનો ખુલાસો આ યોગની પરિભાષામાં ભારે સુંદર રીતે આપ્યો છે.

જનસ્વભાવનું બારિક અવલોકન મ્ર. ૪. પ્ર. ૩૮ માં થાય છે. ત્યાં વિમળાલોક અંજનના પ્રયોગથી વિચક્ષણને સાત્ત્વિકમાનસપુરે મોકલે છે એ વાત બરેબર અનુભવવા જેવી છે. એ નગરે અંજનના પ્રયોગથી જ જઈ શકાય તેમ છે. અને લોલતાની પ્રેરણાથી જડે મનુષ્યનું માંસ પણ હોંશથી ખાધું ત્યાં તો રસનાના ખેલનો ઉત્કૃષ્ટ ચિતાર અપાયો છે (પૃ. ૧૧૦૬). આ સર્વ વાર્તામાં લોલતાનું પાત્ર આંતરવિધાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ, પૃથક્કરણ શક્તિ અને વિવેચનકળા બતાવે છે.

(૦) નિજ ક્ષેત્રમાં રમતાં રમતાં બુધ અને મન્દ એ ક્ષેત્રના છેડા પર આવેલા લલાટપટ્ટ નામના પર્વત પર રમવા ગયા. એ પર્વત

ઉપર એક શિખર અને તેના ઉપર ઝળરી નામની ઝાડી ભેદ એ ઝાડીમાં તેમણે લાળી ગિલાઓથી બનેલી નામિકા નામની શુદ્ધ ભેદ (અ પ પ્ર ૧૮ પૃ ૧૨૮૭-૮)

આ વર્ણનમાં મૌલિકતા છે સુખ પર મૂછો અને તેની અદર શુદ્ધ આ વાતમાં કળા છે નામિકાને શુદ્ધ માથે મગખાવવાનો ખ્યાલ જેને તેને આવે તેમ નથી એને પાછા બે ઓગડા છે શુદ્ધાઓ ભેદ હોય તે આ મમલ શહે તેમ છે

વધારે ખૂણી ભુજ ગતાના પાત્રની છે દ્રાણની એ દામી વાય (પૃ ૧૨૮૬) એની પ્રેરણાથી મુગધીમાં આમંત્રિત થાય છે દેવી થાય છે તે માટે જુઓ પૃ ૧૨૮૭ એ દ્રાણ વિષયાલિલાયનો પુત્ર થાય છે એના પ્રત્યેક પુત્ર જગતને વશ કરવાની શક્તિવાળા છે એ વાત ખરી, પણ ભુજ ગતા દામી વગર એ લગભગ અવિચિત્રની સ્થિતિમાં રહે છે એ વાત પણ થઈ જાય છે આ પ્રમગ પણ જન સ્વભાવનો અભ્યાસ બતાવે છે

(૮) શ્રોત્રની હકીકત ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસ પૂરતી ભેદ જવા લાયક છે (અ. ૭ પ્ર ૧૦) એમાં લેખકે કેવિદ્ બાલિગના પાત્ર પાને કમાલ લામ ડગબુ છે નિજદેહ નામના પર્વત પર મૂર્ધા નામનું શિખર અને તેની બન્ને બાજુએ 'વવણુ' નામના બે ઓગડા બતાવ્યા છે (પૃ ૧૭૭૮) એ શ્રુતને રહેવાનું સ્થાન છે એ દેવી તો ઓગડા છોડે જ નહિ, બાલિશને ઇચ્છા થાય ત્યારે વડાવી પત્નીને ઓરડે જાય અમલગનગીઆ કે મોગલ શહેનશાહો જેમ અત પુરમાં કે જનાનામાં જતા એવો એનો ગહ દેખાય છે એની માથે સળધ કનકનાર 'મગ' નામનો દામ હતો અને એના ઉપર બાલિશને ખૂબ રોહ હતો (પૃ ૧૭૮૦) એ શ્રુતિ કોણ હતી? કેવી હતી? ક્યાથી આવી? કેમ પ્રસિદ્ધ થઈ? કેવો પ્રપન્ન તેના સળધમાં નમાયો છે? તે 'ચિત્તવિદ્યા' નો અગત્યનો વિષય છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયને લાગુ પડે છે તેથી અત્ર તે મદાગમના શબ્દમાં નોંધી લઈએ એનો વિશેષ ભાવ પૃષ્ઠ ૧૭૮૦-૧ માં ભેવામાં આવશે

" એ શ્રુતિ મગ માથે હોય ત્યારે જગ પણ વિદ્યામ કરવા લાયક નથી મગકેમગીના મત્રીએ એને જગતને જીતવા મોકલેલી

છે અને એ મોટા ચોરની દીકરી છે, છતાં દુનિયામાં મોટા કર્મ-પરિણામ રાજની દીકરી તરીકે જાણીતી થઈ છે. એને તો પરણ્યા પછી છોડી શકાય નહિ, પણ સંગ નોકરને દાખલ કરવો નહિ. એ સંગ સાથે હોય ત્યારે બહુ નુકશાન કરનારી થઈ પડે છે. સંગ ન હોય ત્યારે પણ પતિ સાથે રહે છે પણ મધ્યસ્થતા જાળવી શકે છે.”

આ શબ્દોમાં શ્રુતિનો ઊંડો અભ્યાસ છે. સાંભળવું તે ખરાબ નથી, પણ તેના ઉપર આકર્ષણ થવું, તેમાં પરોવાઈ જવું અને તેમાં ઓતપ્રોત થવું એ ઘણું ભયંકર છે. આ આંતરરાજ્યની વિશિષ્ટતા અને ગંભીરતા ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસકે બહુ મનનપૂર્વક વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

(૭) હવે આંતરંગ રાજ્યમાં જઈને ચિત્તવિદ્યાનો અભ્યાસ લેખકશ્રીનો જોઈએ. પ્રથમ ‘વૈશ્વાનર’ ને તપાસીએ. એ અવિવેકિતા બ્રાહ્મણીનો પુત્ર થાય (પૃ. ૩૪૬) એનું વર્ણન લેખક નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

તતો મયાસૌ ધારયન્ ચૈરકલહામિધાનૌ વિપમવિસ્તીર્ણચરણૌ, દધાનઃ પરિસ્પૂલકઠિનહસ્વે ર્દિપ્યાસ્તેયામિધાને જહ્નુઃ, સમુદ્ગદ્ગતુ-શયાનુપશમનામાનૌ વિપમપ્રતિષ્ઠાવૂઃ, વિભ્રાણઃ પૈશુન્યસંજ્ઞકમેક-યાશ્વૈન્નતં કટીતટં, દર્શયન્ પરમર્મોદ્ધટ્નનામકં ઘ્ર્ણવિપમં લમ્બ-મુદરં, કલિતોઽન્તસ્તાપનામકેનાતિસદ્ગતેનોરઃસ્થલેન, યુક્તઃ ક્ષાર-મત્સરસંજ્ઞાભ્યાં વિપમપરિદ્રુસ્વાભ્યાં યાદુભ્યાં, વિરાજમાનઃ છૂરતા-રૂપયા યક્રયા સુદીર્ઘયા ચ શિરોધરયા, વિહમ્યમાનોઽસમ્ય-માપનાદિરૂપૈર્વિજિતદન્તચ્છદૈર્વિરલચિરલૈર્મહદ્વિદેશનૈર્વિગોપ્યમાનઘ-ળ્ડત્યાસદ્ગત્યનામકાભ્યાં શુપિરમાત્રરૂપકાભ્યાં કર્ણાભ્યામ્, ઉપ-હ્રાસ્યસ્થાનં તામસમાવસંજ્ઞયા સ્થાનમાત્રેણ લક્ષ્યમાણયાતિચિપિટયા નાસિકયા, વિભ્રદ્ધાસુરતાં રૌદ્રત્વનૃશંસત્વસંજ્ઞાભ્યામતિરક્તતયા ગુઙ્ગા-ર્ધસન્નિમાભ્યાં વર્તુલાભ્યાં લોચનાભ્યાં, વિનાટ્યમાનોઽનાર્યાચરણસં-જ્ઞકેન મહતા ત્રિકોણેન શિરસા, યથાર્પીકુર્વાણો વૈશ્વાનરતાં પરો-પતપસંજ્ઞકેનાતિપિક્વલતયા જ્વાલાકલાપકલ્પેન કેશમારેણ દૃષ્ટો વૈશ્વાનરો બ્રાહ્મણદારકઃ । (મ. ૩. મ. ૧. પૃ. ૩૪૬-૭.)

આ વૈશ્વાનરનું આખું વર્ણન સમજાય તો ચિત્તવિદ્યાનો અજળ

પાર પમાય તેવું છે. એ વાત બાબુ પર રાખીએ તો પણ જે વર્ણન અત્ર કયું છે એ જાહેર અભ્યાસીને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે. એમાં ભાષાની ખૂબી ઉપરાંત ચિત્તવિધાનો જીડો અભ્યાસ છે અને જરેખરો જીડો પરિચય તેથી શક્ય છે.

પણ એ પરિચયની પરાકાષ્ટા ‘કૂરચિત્ત’ નામનાં વડાંની ચોજનામાં છે. એ વડાંનો ઉપયોગ વૈશ્વાનરે એ ખતાઓ કે ‘જ્યારે કોઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને દૂર રહીને હું સંજ્ઞા કરું ત્યારે તારે જરા પણ સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા વગર આ વડાંઓમાંથી એક વડું પાઈ લેવું.’ (પૃ. ૩૫૪) આ વાતમાં ભારે રહસ્ય છે. ક્રોધી માણસ આખો વળત ક્રોધ કરતો નથી, પ્રસંગ મળતાં એ વૈશ્વાનરની અસર નીચે આવી જાય છે. આ વાતનો મેળ ભારે સુક્ષિતથી મેળવ્યો છે. પછી વિદુરને તમાચો મારે કે સહાભ્યાસીને તાડના તર્જના કરે કે છેવટે આખા ગામને બાળે એ સર્વ વૈશ્વાનરના આવિર્ભાવો હોઈ એનું વર્ણન કરવા અત્ર ન રોકાયે. એવા પ્રસંગો તો આખા ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. નિર્જળ ક્રોધી કેવી નિર્જીવ બાળ-તમાં ક્રોધ કરે છે તેનો એક ભવ્ય પ્રસંગ પ્ર. ૨૮ માં છે. ત્યાં અસુક એ નગર (જયસ્થળ અને શાર્દૂલપુર) વચ્ચે અંતર કેટલો તેની હોંસા-તોસીમાં એક ગાઉના વાંધાએ નંદિવર્ધન સ્ફુટ વચનનું માથું ઉડાવી નાખે છે. (પૃ. ૬૩૬) ‘આજ જીઠે જે ધરથકી તે પહેલું ધર બાળે; જળનો જોગ જો નવિ મળે, તો પાસેનું પ્રજાળે.’ આ વાત આખા પ્રસ્તાવમાં છે.

એના પર વિજય મેળવવા માટે નિમિત્તિઆએ ‘ક્ષાંતિ’ કુમારીનું વર્ણન કરી તેના લગ્નની હકીકત કહી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય અને ચિત્તવિધાના અભ્યાસનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨). આ અંતરંગ મનોવિકારના અભ્યાસનો સુખ્ય પ્રસંગ થયો.

આ ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ક્રોધ અને હિંસાના પ્રસંગો પરસ્પર સુઅપાર્ધ ગયા છે એટલે કોઈ સ્થળે એને કેનો આવિર્ભાવ ગણવો તે કહેવામાં મુશ્કેલી પડે તેવું છે, પણ હિંસાને અને ક્રોધને એટલો ગાડો સંબંધ છે કે એક બીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

(f) ચોથા પ્રસ્તાવમાં શૈલરાજનો જન્મ દેવી અવિવેકિતાની કુખે થાય છે. એ આઠ માથાવાળો છોકરો બહાર નીકળતી છાતીવાળો છે. એ વાક્યમાં જ શૈલરાજનું આળેહૂળ વર્ણન થઈ જાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫) એની સાથે મૈત્રી થતાં કેવા કેવા વિચારો સ્પિદારણને આવે છે તે પૃ. ૭૦૬-૭. માં આળેખ્યા છે એ ચિત્ત-વિધાના અભ્યાસક્રમે યોગ્ય છે પણ એની પરાકાષ્ઠા ' સ્તબ્ધ-ચિત્ત ' લેખની યોજનામાં આવે છે. એ લેખ હૃદય પર લગાડ્યા પછી પ્રાણી કેવો અક્કડ થઈને ચાલે છે તે તો આપણે દુનિયામાં દરરોજ જોઈએ છીએ. એનું વર્ણન બહુ માર્મિક ભાષામાં અંધકર્તાએ કર્યું છે તે પ્ર. ૪. પ્ર. ૧ને છેડે આવે છે. ત્યારપછી આચાર્યના આસન પર બેસવાની ધૃષ્ટતા કરે એ તો શૈલરાજનો અવિર્ભાવ જ હોય (પૃ. ૭૧૭) અને નરસુંદરી ચાલી ચલાવીને વરવા આવી ત્યારે રાજસભામાં એનો જે ફેસતો થયો તેનું વર્ણન ચિત્તવિધાના અભ્યાસનો ઉત્તમ પ્રસંગ પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૬), પછી એ મહાત્મા લાખી નાખે છે કે—

નિરક્ષરોઽપિ વાચાલો, લોકમધ્યેઽતિગૌરવમ્ ।

વાગાહમ્બરતઃ પ્રાપ્તો યઃ સ્યાદન્યોઽપિ માનવઃ ॥

યઃ સર્વો નિકપપ્રાપ્તઃ પ્રાપ્નોત્યેવ વિદ્મન્વનાં ।

મહાહાસ્યકરીં મૂઢો યથાપં રિપુદારણઃ ॥

આ વાત પણ દુનિયાના દરરોજના અનુભવનો વિષય છે; ખૂબી એ વાતને એ પ્રકારે ચિતરવામાં છે. એનો નરસુંદરી સાથે સંબંધ, પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ થઈ જતાં શેષ, સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નબળાઈ, અભણ અભિમાનીના તુચ્છ વિચારો અને નબળો માટી જૈયર પર શરો થાય એનું વર્ણન. એ પ્રસ્તાવના પાંચમા પ્રકરણમાં ચિત્તવિધાનો ખરો નમૂનો પૂરો પાડે છે. (પૃ. ૭૪૦-૩) એ અભિમાની કળાન્વિત મુશિક્ષિત નરસુંદરીને તજે, એ માતાને પાદુ મારે અને નરસુંદરી આર્થ સ્ત્રીને છાજે તેવી રીતે જીવનનો અંત લાવે (પૃ. ૭૫૧) એ સર્વ ચિત્તવિધાનો ખરો અભ્યાસી જ લાખી થકે તેમ છે. એના હાલ પણ અભિમાનીને યોગ્ય જ થયા, રાજપુત્ર હોવા છતાં એની પોતાની રાજપાટી પણ સારી થઈ અને એને તિરસ્કારો પણ ખૂબ મળ્યા. (પૃ. ૭૫૫) એને રાજ્ય મળ્યું બહુ,

પરંતુ એ પણ આખરે એણે અભિમાનમાં શુભાવ્યું, તપન ચક્રવર્તીના કપાટામાં આવી ગયો (પૃ. ૧૧૨૪), એણે નાટક કર્યું, હલકા લોકોને પણ પગે પડ્યો અને છેવટે લોહીની ઉલટી કરી મરણ પામ્યો (પૃ. ૧૧૨૮) આ સર્વ ચિત્તવિદ્યાના અસાધારણ અભ્યાસ અને બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. આવી જ હકીકત બહુલિકા અને સાગરની લખાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ કરાય તેમ નથી. સાગરના આવિ-ભાવોમાં તેા અંધકર્તાએ ખરેખર કમાલ કરી છે.

(૬) નીચેના છૂટાછવાયા ઢાળલાઓ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે માત્ર નિર્દેશ કરી આ વિષય સંક્ષેપી લખ્યો.

(૧) મૃષાવાદને અંગે લેખકશ્રી કહે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૦)

હ્રુદયમર્થમદાનેન, કુદ્ધં મધુરમાપયૈઃ ।

માયાચિનમધિશ્વાસાત્સ્તન્ધં વિનયકર્મણા ॥

ચૌરં રક્ષણયત્નેન સદ્યુદય પારદારિકમ્ ।

વશીકુર્વન્તિ વિદ્વાંસઃ શેષદોષપરાયણમ્ ॥

ન વિચિતે પુનઃ કશ્ચિદુપાયો ભુવનત્રયે ।

અસત્યવાદિનઃ પુંસઃ કાલદણ્ડઃ સ યચ્યતે ॥

આ વાત બારિક અભ્યાસ વગર લખી શકાય નહિ. અસત્ય બોલનારને ‘ કાલદણ્ડ ’ દહેવાય અને એને અસાધ્યની કોટિમાં મૂકાય એ વાત તદ્દન સત્ય છે પણ અનુભવ, અભ્યાસ અને અવલોકન વગર વ્યક્તરૂપે તે આધારમાં નીકળી શકે તેવી નથી.

(૨) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ માં જરા રૂબ વિગેરે સાત પિશાચીના વર્ણનમાં ચિત્તવિદ્યાનો અઠંગ અભ્યાસ પ્રત્યેક વાક્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અસાધારણ અવલોકનશક્તિ, અહુલ-શક્તિ અને વાચકશક્તિ વગર એ વર્ણન અશક્ય છે. વર્ણનનો પ્રત્યેક શબ્દ ઊંડો અભ્યાસ બતાવે છે.

(૩) વિમળકુમાર પિતાનો આગ્રહ બેઠું સર્વ લોકોનાં દુઃખ દૂર કરવાની યોજના કરે છે. એ હિમલયન યોજના વાતસલ્યવાળા પિતાના પ્રેમનો આવિર્ભાવ બતાવનાર શાંતિસ્થાન હોય ગિત-

વિધાનો ઊંટો અભ્યાસ ખતાવે છે. બાપા ગમે તેમ કરી દીકરાને ઘરે રાખવા માગતા હતા. (મ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬).

(૪) સહૃદય વિમળકુમાર વામદેવની શોધ કરાવે છે અને વનદેવી ધૂણી સર્વ પોગળ ઉઘાડું પાડે છે, તો પણ એ પોતાની હૃદય-વિશ્વાળતા છોડતો નથી. ઉત્તમ પુરુષોનું ચરિત્ર એ જ પ્રકારનું હોય. એવા માણસો પણ દુનિયામાં દેખાય છે અને વામદેવોનો તો કાંઈ પાર નથી. (મ. પ. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૪-૫).

(૫) હરિકુમારે વાત બદલવા કાંઈ વિદ્વતાભરેલી ચર્ચા આદરવા સૂચના કરી, પણ મિત્રો ચર્ચા ઉપાડવા પ્રશ્ન કરે ત્યારે પોતે કાંઈ સાંભળતો નથી. એક બાળતમાં મન ચોંટી જાય ત્યારે કેવી વિદ્વજ્ઞતા થાય છે તેનો આ ખરો નમૂનો છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૫)

(૬) ધનવાહન પોતાના મિત્ર અને ઉપદેશક અકલંક મુનિને કહે છે ‘સાહેબ ! હવે માસકલ્પ પૂરો થયો છે, તો મહાત્મા કેવિ-દાચાર્યનું આપના સંબંધમાં મન ઊંચું થશે અને અમને કપકો મળશે કે વિહારનો સમય થશે છતાં અમે આપશ્રીને વધારે વખત રોકી રાખ્યા. તો સાહેબ ! હવે આપશ્રી વિહાર કરો.’ (મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪) આમાં તો ખરી કમાલ કરી છે. આવા લોભીઆઓ લોભા સાધુને પણ કેવા પ્રપંચથી છેતરે છે તે જોવા જેવું છે. આપણા અનુભવનો વિષય છે.

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લખતાં પાર આવે તેમ નથી. આખો ગ્રંથ ચિત્તવિધાના અભ્યાસથી ભરેલો છે. એને જેમ જેમ વિચારીએ તેમ તેમ તેમાંથી રહસ્યના ઢગલા નીકળી પડે તેમ છે. ગ્રંથનું ખરું ઊંડાણ અને તેની સાચી ગંભીરતા આ સ્વભાવજ્ઞાન અને ચિત્તવિધાના અભ્યાસમાં છે અને ગ્રંથકર્તા આપણને બહુ દૂર સુધી લઈ જઈ શકે છે.

(b) સરખામણી કરવા યોગ્ય ચિત્તવિધાના અભ્યાસના પ્રસંગોનો પાર નથી. જુઓ:—

રત્નચૂડ ગાંધર્વલગ્ને સૂતમંજરીને પરણ્યો ત્યાં લડાઈ જતી. તે લડવા આકાશમાં ઊડ્યો, કારણ કે પોતે વિદ્યાધર હતો. એણે અચળ

અપળને હરાવ્યા. દરમ્યાન અત્યંત સૌંદર્યશાળી ચૂતમંજરી જમીન પર એકલી રહી. વિમળકુમાર નિર્જન વનમાં દહીંનું ઠામ જોઈને લલચાતો નથી પણ રક્ષણ કરે છે. ચૂતમંજરીને પણ એને જોતાં સહાય માગવાનું સૂઝે છે. એને એમ મનમાં થતું નથી કે ચૂલામાંથી કદાચ ઓલામાં પડવાનું થશે. (પૃ. ૧૧૬૫). નિઃસ્પૃહી માથુસોની મુખ-મુદ્રા જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે. પછી પ્ર. ૫, પ્ર. ૫ માં જે પરસ્પર પ્રેમ વિમળ અને રત્નચૂડને થાય છે તે ખરેખર નિર્મળ છે, આકર્ષક છે, અનુકરણીય છે. મહાનુભાવતાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પડે તેવો આ પ્રસંગ છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૫-૬). ચૂતમંજરી ભારે વિવેકથી એનાં વસ્ત્રને છેડે રત્ન ગાંધી દે છે. (પૃ. ૧૧૭૭). આ મહાનુભાવતા, નિઃસ્પૃહતા, ઔદાર્ય અને દાક્ષિણ્યના અપ્રતિમ દાખલા પૂરા પાડે છે. એની સાથે વામદેવની તુલ્યતા, ધનસ્પૃહા અને દુર્જનતાની સરખામણી થયા વગર રહે તેમ નથી. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) દુનિયામાં વામદેવો ઘણા હોય છે અને વિમળકુમારો તો કોઈ કોઈક જ હોય છે. એને યથાપ્રકારે ચિતરવા એ અભ્યાસનું કાર્ય અને પરિણામ છે. આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લગભગ ગમે તે દુર્વ્યસન અથવા દુર્ગુણને આ અંશમાં સ્થાન મળ્યું છે. એમ ન હોય તો લેખક આખા સંસારનો વિસ્તાર શી રીતે બતાવે ? એ સર્વ માનસવિદ્યાનો અભ્યાસ બતાવે છે.

આ સોળ મુદ્દા ઉપરાંત બીજા અનેક મુદ્દા લેખકને અંગે જણાવી શકાય. દાખલા તરીકે તેમનું પ્રાણીવિદ્યા (Zoology)નું જ્ઞાન, તેમનું ઈર્મસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન, તેમનું કાર્ય કારણનું જ્ઞાન વિગેરે અનેક બાબતો તેમણે અંશમાં રેડી દીધી છે. એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે લેખક પોતે સર્વગ્રાહી, સર્વગ્રાહક અને સર્વવિવેચક હતા. એમણે સંસારના કોઈ બાદ્ય કે અભ્યંતર વિષયને લગભગ છોડ્યો નથી. દરેક સારા ભાવ કે વિચારને અર્થ્ય છે અને દરેક દુર્ગુણ તેમજ અનેક આંતરભાવને પણ અર્થ્ય છે. એમનું વૈવિધ્ય બતાવવા માટે આટલી હકીકત હાલ તુરતને માટે પૂરતી ધારવામાં આવી છે. આવા વૈવિધ્યભરપૂર સર્વગ્રાહી લેખક અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે એમ વિનાસકોચે કહી શકાય તેમ છે. લેખક તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ હવે બીજી નજરે જોઈએ.

લેખક અને કળાકાર

એમનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન આપણે જોયું. હવે લેખક તરીકે તેમણે કેવી કળા બતાવી છે તે જોઈએ. કળાકારની ખરી ખૂબી પાત્રોને ચિતરવામાં, સ્થળના નિર્માણમાં અને જીલ્લો નાની મોટી જાણતોમાં હોય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને હવે આપણે કળાકાર તરીકે પરિચય કરીએ.

x

x

x

૧. પાત્રલેખન. ... (Delineation of characters.)

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના આ અંથનો વિચાર કરતાં એમનું પાત્રલેખન અને સ્થળવર્ણન ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

તેમના ગદ્યપદ્ય સંબંધી અને તેમની લાવા પરની પ્રભુતા સંબંધી ફેટલોક ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો. હવે તેમણે પાત્રલેખનમાં કેવી કળા વાપરી છે તે પર વિચાર કરી જઈએ. એ કરવા માટે અંથની વસ્તુમાં વધારે ઊંડા ઉતરવું પડ્યું અને તેમ થશે ત્યારે એની ખરી મહત્તા ખ્યાલમાં આવશે. એમાં લેખકની કળા ક્યાં છે અને એ કેવી રીતે વિકાસ પામી છે તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. છેવટે અંથસમૃદ્ધિમાં એમણે ફરેક ચિત્ર કેવી યુક્તિથી રજૂ કર્યાં છે અને તેમ કરવા સારું તેમને સમય અને સ્થળનું વૈવિધ્ય કરવાની જરૂર હતી તે તેઓએ કેવા પ્રસાદથી એ કાર્ય જાળવ્યું છે તે કળાકારની નજરે આ આખો મહત્ત્વનો વિષય છણવો છે. જરા મારી સાથે ચાલી એમની કળા જોવા વિનંતિ છે. એમના શબ્દચિત્રનો ખ્યાલ આપવા હું પ્રયાસ કરું છું. લેખક તરીકે એ મહાત્મા કેવા પ્રતાપી અને પ્રસાદપૂર્ણ હતા તે જોવાનો આ પ્રસંગ છે. થોડા મુદ્દા ચર્ચી જાકીનું વિદ્વાન વાંચકની વિશાળ ખુદ્ધિ પર રાખીશ.

આ વિષય પર વિચાર કરતાં એક અતિ મહત્ત્વની વાત સંક્ષિપ્ત ઉપોદ્ધાત તરીકે કહી દેવાની છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને સર્વ પ્રકારના મનો-

વિકારો, સદ્ગુણો, વ્યસનો અને દુર્ગુણોને પુરુષાકારે બતાવવા હતા, એમના પુસ્તકમાં કોઈ પણ ચાલુ બનાવ કે ભાવ પ્રાયઃ બાકી ન રહે તે તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી, પરંતુ ભાવો તો અનંત પ્રકારના હોવાથી એનો છેડો આવે નહિ અને વક્તવ્ય તો દેશ-કાળની હદે બંધાય છે અને પાંચનારની ધીરજ અને પુસ્તકનું યોગ્ય કદ તેમના વખતના વિચાર પ્રમાણે સંકલિત હતું. એ સર્વ વાત લક્ષમાં લઈ તેમણે નાના ક્ષેત્રમાં સર્વ વાર્તા કરી નાખી છે. આ સૂત્ર તેમના ગ્રંથને સમજવાની ચાવીરૂપ છે. તેમને વાર્તા—અદ્ભુત કથા તો ચાહુ રાખવી હતી. તેમનો ગ્રંથ ઊંડાણમાં ઉતરનાર ન સમજે તો પણ વાર્તાના રસની ક્ષતિ ન થવી જોઈએ એ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને સાથે એમને શાસ્ત્રપદ્ધતિથી જરા પણ ચાતરવું નહોતું. આ સર્વ મુદ્દા લક્ષમાં રાખીએ ત્યારે એમનું વિશિષ્ટ પાત્રાલેખન કળાકારની નજરે કેવું જણાય તેનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવી શકાય તેમ છે. આટલી વાત નજરમાં રાખી આપણે તેમની કળા સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીએ.

x

x

■

(a) અભિધાનકરણ—

પાત્રાલેખનને કળાદૃષ્ટિએ વિચારતાં તેમણે આપેલાં નામો સર્વથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. તેમને અંતરનગરના પાત્રો સાથે કામ લેવાનું હતું અને બાહ્યને છોડવા નહોતા. એને લઈને તેમણે કેટલાંક નામો પ્રચલિત આપ્યાં, પણ ઘણાં નામો એમને જોડી કાઢવાં પડ્યાં છે. એમનાથી ચારિત્ર કે મોહના નામ તો ફેરવાય તેમ હતું જ નહિ, તેમને ફેરવવા જતાં તેમનું ક્ષેત્ર કે અવકાશ (scope) ફરી બંધ તો મોટો ફાલ થઈ જાય, એટલે એવાં પ્રચલિત નામો તેમણે કાયમ રાખ્યાં. એ વિચારણામાં—એ નિર્ણયમાં તેમણે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે અને એ જ તેમની કળા છે. ખીજો સાધારણ લેખક હોત તો એ નવાં નામોની કલ્પના જરૂર કરવા જત અને તેમ કરવા જતાં એ જરૂર થયેલ ખાઈ જત. પ્રચલિત નામોનાં ઉપયોગમાં દાખલા તરીકે એમણે નીચેનાં નામો શાસ્ત્રસંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે:—

મહામોહરાજ, ચારિત્રરાજ, જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય, યતિધર્મ,

ગૃહિધર્મ, સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, દષ્ટિ, શ્રોત્ર, માર્ગાનુ-
સારિતા, પુણ્યોદય, પરિગ્રહ, સમ્યગ્દર્શન વિગેરે.

એ નામાલિધાનમાં લેખક તરીકેની એમની કળા એમના વર્ણ-
નમાં છે. દાખલા તરીકે એમણે મહામોહરાજને ઘરડા બતાવવામાં
જળારી કળા વાપરી છે. એ રાજાને રાજ જરૂર કરવું છે, પણ એના
ઘરમાં રાગ-દ્રેષ છે. એક રીતે વિચારતાં આખો સંસાર રાગ-દ્રેષ પર
ચાલે છે. સંસારચર્યામાંથી રાગ દ્રેષ લઈ લઈએ તો સંસારમાં કાંઈ
રહેતું નથી. ત્યારે એમણે રાગ-દ્રેષને મોહરાજના પુત્રોનું સ્થાન
આપ્યું. પણ એટલાથી કામ પતે તેમ નહોતું. રાગ-દ્રેષ ગમે તેવા
તો બચ્યાં જોવાં છે. સમજી લઉંવૈયા એમને જરૂર જોખખી જાય.
એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મોહરાજ પોતે ખૂબ ઘરડા થઈ ગયા
હતા તો પણ હજી હથિયાર હાથમાં ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને કે
વાનપ્રસ્થ થઈને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા નહોતા. અવસરે એનામાં
લડવાનું જોર અને પોતાના અધિકારની સંરક્ષણ વૃત્તિ પૂરતાં હતાં
એટલે રાજસિંહાસને એને મૂક્યા છે, પણ દીકરાને રાજ્ય ભળાવી
દીધું છે. એના તાબાના રાજસચિત્તનો અધિકાર રાગકેસરીને આપ્યો
અને તામસચિત્તનો દ્રેષગજેન્દ્રને આપ્યો. આમાં ખૂબી એ કરી કે
બન્ને બળવાન દીકરાને જરૂર પડે ત્યારે પિતા સહાય કરતા અને
રાજ્ય જીતાં થઈ ગયાં એટલે કેસરીસિંહ કદી ગજેન્દ્ર સાથે લડતો
નહિ. આ રીતે બાપની હયાતીમાં પુત્રને લડાઈ ન થાય તેવી
ચોજના કરી અને બાપા મહાસિંહાસને ચાલુ જ હતા. નામા-
લિધાનની આ વિશિષ્ટતા છે. દરેકને નામ આપવા સાથે એનું
કાર્ય પણ સુકરર કરી આપ્યું છે અને એમાં જરા પણ ગોરાજો
ન થાય તે જોવાની લેખકે અગમચેતી વાપરી છે.

એ જ પ્રમાણે ચારિત્રરાજનું આખું લશ્કરશાસ્ત્ર સંપ્રદાયમાંથી
લીધું. પણ એ કાંઈ દુનિયાના ચાલુ પ્રદેશમાં ન હોઈ શકે એટલા
માટે પર્વતના શિખર પર એનું સિંહાસન ગોઠવ્યું. પર્વતના શિખરે
સિંહાસન ગોઠવતાં સાત્ત્વિક મનોદશાને કાંઈ સ્થાન રહેતું નહોતું
એટલે એ પર્વત ઉપર સાત્ત્વિકમાનસપુર ગોઠવ્યું અને તેમાં
ચિત્તસમાધાન મંડપ ગોઠવ્યો. આ ગોઠવણ કરવામાં બહુ ગંભીરતા
વાપરી છે અને તે ગોઠવતાં લેખકે બહુ વિચાર કર્યો હશે એમ
સહજ અનુમાન થાય છે.

ચાહુ નામો ઉપરાંત લાવો વહન કરવા માટે લેખકને અનેક નામો યોજવાની જરૂર પડી. એમાંના કેટલાક નામ પરથી લાવ સૂચવે છે અને કેટલાકનું વર્ણન વાંચી વિચાર કરી તેનું નામ ગોઠવવું પડે છે. આ યોજાયલાં નામોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે નીચેનાં નામો વિચારવાં:—

શુભ્રમાનસ નગર (પ્ર. ૪). શુદ્ધાભિસંધિ રાજા (પ્ર. ૪). વરતા, વર્યતા, મૃદુતા, સત્યતા, ક્ષાંતિ, દયા, ઝળુતા, અચોરતા, સુક્રતા, પ્રહરતિ, વિદ્યા, નિરીહતા, શ્રદ્ધા, મેધા, વિવિદિપા, સુખા, વિજ્ઞસિ, કરુણા.

આ તો એક સ્થાનેથી નામો લીધાં છે, પણ એ ઉપરાંત કિલ્લ-દમાનસ, ચિત્તસમાધાન મંડપ, જીવવીર્યસિંહાસન વિગેરે લબ્ય કલ્પનાઓ કરી છે. તે પ્રત્યેકનાં નામોની યોજના કરવામાં અસાધારણ કળા વાપરી છે. ઉપર દશે કન્યાનાં નામ આપ્યાં તેનાં માળાપનાં નામો, તેમનાં સ્થાનોનાં નામો એ સર્વ નવીન છે, છતાં લાવવાહી છે. એના પર વધારે વિવેચન કરવા અહીં નહિ રોકાઈએ. વક્તવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક પાત્ર અને સ્થાનની યોજના કરવાને અંગે જે નામો યોજ્યાં છે તે પૂરેપૂરા લાવવાહી છે અને બહુ મુંઝવે રીતે યોજ્યાં છે. એક દષ્ટાંત આપી આ અતિ આકર્ષક વિષય પૂરો કરીએ.

નીચેનાં નામો આંખો બંધ કરી વિચારી જાઓ:—

નગર.	રાજા.	રાણી.	પુત્રી.
ચિત્તસૌંદર્ય	શુભપરિણામ	{ નિષ્કંપતા ચારુતા	{ ક્ષાંતિ દયા
શુભ્રમાનસ	શુભાભિસંધિ	{ વરતા વર્યતા	{ મૃદુતા સત્યતા
વિશદમાનસ	શુદ્ધાભિસંધિ	{ શુદ્ધતા પાપલીરુતા	{ ઝળુતા અચોરતા
શુભ્રચિત્ત	સદાશય	વરેણ્યતા	{ પ્રહરતિ સુક્રતા

આ નામ લઈએ તો પણ મન પવિત્ર થઈ જાય તેવું છે. એમાં દરેક રાજાને જે જે સ્ત્રીઓ છે ત્યારે સદાશયને એક જ છે એમાં પણ

મહાગૂઢતા છે. પ્રદ્યુતિ અને મુક્તતા એક જ માળાપને પેટે જન્મે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક નામકરણમાં બહુ બિંદાણુ છે, ભારે જળારી કળા છે અને નામો વાંચ્યાં હોય તો અંદર ઉતરી જાય તેવાં છે, એકવાર ચોટ્યાં પછી ન ભૂલાય તેવાં છે અને સાદાં સરળ હોવા છતાં આશયભરપૂર છે. મતલબ એ છે કે જે નામો એમણે સંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે તે અને જે નામો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યાં છે, યોજ્યાં છે, તે પ્રત્યેક રસ અને કળાનાં નમૂના છે. નામોનું પત્રક દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે અને સમુચ્ચયે આ ઉપોદ્ધાતને છેડે આપ્યું છે તે વાંચવાથી આ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી સમજાશે. આ નામકરણની તેઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથી નોંધ કરવા લાયક છે.

x

x

x

(b) પાત્રો જીવતા છે—

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક પાત્ર જીવતા છે. એ મરેલ જોવા કે મઠકાલ નથી. એ દરેક પોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે છે અને ભજવે ત્યારે એમાં ચૈતન્ય જણાય છે. એમના કર્મપરિણામ જોવા રાજ હોય કે વૈશ્વાનર જોવા મોટા પાત્ર હોય, એમના માર્ગાનુસારિતા જોવા નાના પાત્ર હોય કે બાળ કે મન્દ જોવા મૂર્ખ પાત્ર હોય, એમની મૃતિ કે મૃગ જોવી પિશાચી હોય કે સદ્ગુણુરક્તતા જોવી ક્ષત્રીની ધર્મપત્ની હોય, પણ એ દરેક પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત બજાવે છે અને જ્યારે જ્યારે રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની જાતને પૂરતા બહારમાં વ્યક્ત કરે છે. એના મકરંદવજને કે યૌવનને બરાબર જોયા વિચાર્યા હોય તો એની ધમાલ જ જોર અને એના મૃપાવાદ કે પરિગ્રહને જોયા હોય તો એની કાલીમા જોર દેખાય. રંગભૂમિ પર આવનાર એના કોઈ પણ પાત્ર ઠંડા નથી કે મૃતપ્રાય નથી. આ એમની પાત્રને આજેખવાની કળા છે. એમણે દુર્ગુણો કે દુર્વ્યસનોને બતાવ્યાં ત્યારે એમને પણ ખોટી જાણુએ પૂર બહારમાં બતાવ્યાં છે. એ મોહરાજનું સૈન્ય ચિત્તવૃત્તિમાં છુપાઈ જાય છે ત્યારે પણ એ બહાદુરીથી પાછું હુકે છે. પાત્રલેખનની અદ્ભુત કળા છે. માત્ર

કોઈ કોઈ પાત્રોનાં નામો જ માત્ર બતાવ્યાં છે, પણ રંગભૂમિ પર એમને લાવવામાં આવ્યા નથી ત્યાં એ નિયમ લાગુ પડે નહિ. દાખલા તરીકે એમના શુભપરિણામ કે શુભાભિસન્ધિ રાજા કે એમની રાણીઓ માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતી જ છે. એ રંગભૂમિ પર આવતા નથી, માત્ર તેમની પુત્રીઓનો તેમની સાથે સંબંધ દર્શાવાય છે. એ પાત્રોને બાદ કરીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના દરેક પાત્ર જીવતા દેખાય છે, તેજસ્વી દેખાય છે, પોતાનું કાર્ય સમજનાર દેખાય છે અને સારો કે ખરાબ તેમનો જે પાઠ હોય તે ખરાબર ભજવી બતાવનાર માફકમ પડે છે.

x

x

x

(૦) ઉત્ક્રાંતિના નિયમે વ્યક્ત થાય છે.

(Evolutionary Manifestation)

પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે અને આખો સંસારવિસ્તાર વિષય-ભૂત હોઈને તે જરૂરી છે, છતાં એમાં પ્રત્યેક પાત્ર ક્રમસર વ્યક્ત થાય છે અથવા એનો પ્રસાર વિકાસક્રમના નિયમને અનુસરતો છે. એમણે ચારિત્રરાજના આખા પરિવાર સાથે પરિચય તો ચાથા પ્રસ્તાવમાં કરાવી દીધો, પણ એનો પૂરણહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં વ્યક્ત થાય છે. એ પાત્રોને વિકાસ થવાનો એ જ માર્ગ હતા. ત્યારે ત્રીજા ચાથા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર કે મોહરાજ, શૈલરાજ કે મહાર્ધ્વજ ધૂમે છે, ત્યારે આઠમામાં ચારિત્રરાજ મુખ્યસ્થાને આવે છે. એમના બાળ, જડ, મંદ શરૂઆતના પ્રસ્તાવોમાં વિદ્વાસ દે છે, પણ એમણે ચારિત્રરાજનો જે વિદ્વાસ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. મોહરાજનો બહાર તો સાર્વત્રિક છે, પણ એની રાજ્યસત્તાની ઉત્કૃષ્ટ હદે એ સાતમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણમાં (મહામોહર્તું મહાન્ આક્રમણ) દેખાતો હોય એમ કદાચ લાગતું હશે, પણ એ વાત ખરી નથી. એ તો મોહરાજના છેડાં છેડાં હવાનીયાં છે. મોટા દાવ તે વખતે તે ખેડી લે છે, પણ એનો પૂર બહાર તો ચાથા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે.

ચારિત્રરાજની નાની રમતો તો ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં લખાતું

નિર્વૃત્તિએ જાય છે ત્યાંથી શરૂ થાય છે પણ એનો ખરો બહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે. ત્યાં જ્યારે આઠમા પ્રકરણમાં ભીપણ આંતરયુદ્ધ થાય છે ત્યારે ચારિત્રરાજ પોતાનો ઉચ્ચ પ્રયોગ કરે છે અને લગ્નનું પ્રકરણ તેનો ઉચ્ચ વિકાસ બતાવે છે. આ વિકાસની નજરે જોઈએ તો મોહરાજનું ચરિત્ર સપરિવાર પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે વિકાસ પામતું જાય છે અને એનો વિકાસ પાછા પડવામાં થતો જાય છે; જ્યારે ચારિત્રરાજના આખા પરિવારનો સ્ત્રીધો વિકાસ ક્રમસર થતો જાય છે. આમાં કોઈ કોઈ નાના બતાવે વચ્ચે વધારે પડતા વિકાસના આવી જાય તે રણમાના લીલાપ્રદેશ (Oases) તુલ્ય સમજવા એમ કરવાની પણ લેખકને જરૂર પડે છે. એકંદરે આ પ્રત્યેક મોટા પાત્રનો વિકાસ કળાકારની નજરે બહુ આકર્ષક લાગે તેવો છે. એના ગર્ભમાં જે ઉપદેશ છે તે તો અધિકાર પ્રમાણે સમજી લેવાનો છે, પણ તે જોનારે પ કોઈને માથે ન ધઈ પડે એની સંલાળ લેખકશ્રીએ ચીવટથી રાખી છે એમ એમના ગ્રંથની પ્રત્યેક પંક્તિ વાંચતી વખત લાગ્યા વગર રહે તમ નથી.

x

x

x

(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ. ... (Individuality)

દરેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ બરાબર બતાવે છે. કોઈ પણ પાત્ર એક બીજામાં લળી જતો નથી, બીજાનો સાથે ગોટવાઈ જતો નથી કે ધુંચવાઈ જતો નથી. બાહ્ય સૃષ્ટિના પાત્રો કે અંતરંગ રાજ્યના પાત્રો પ્રત્યેક જુદા છે અને પ્રત્યેકના કાર્યવિભાગ જુદા છે. એમાં સાગર કે સૌંદર્ય, અહલિકા કે અકુશળમાળા કોઈ એક બીજામાં ગોટવાઈ જતા નથી કે ધુંચવાઈ જતા નથી. કોઈ વખત મંદને જડ કે બાળને બાલિકામાં સામ્યતા લાગશે, પણ જરા ચીવટથી અંદર ઉતરતાં એ પ્રત્યેકનું વ્યક્તિત્વ જણાશે. બાળ સ્પર્શનનો રસિયો છે, મદનકંદળીનો લોગી છે અને લોગ ખાતર ગમે તેવું જોખમ ખેડવા તૈયાર છે, ત્યારે જડ રસનાનો રસીઓ છે, પણ અક્ષલ વગરનો છે. બાળમાં દુર્ગુણ છે પણ સાહસ છે અને જડે તો બેસે ત્યાંથી ઊઠે નહિ તેવો છે. બાળ રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે જડ ઘણુંખરું કષ્ટનામાં જ રહે છે. આવી રીતે બીજા ઘણા

તદ્વાપ્તો બન્ને વચ્ચે છે. દરેક પાત્ર આ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાંતાવે છે અને ત્યારે રંગભૂમિ ઉપર આવે છે ત્યારે એકદમ સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. આ આકર્ષક કળા એલેખકની ખરી પાત્રલેખનની કળા છે.

એમાં વિચક્ષણના પિતા શુભોદય અને માતા નિજ્યારુતાને એક બાબુએ અને મનીષીના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા શુભમુદરીને બીજી બાબુએ રાખીએ તો તેમના વચ્ચે સામ્ય લાગશે; તેવી જ રીતે જડના પિતા અશુભોદય અને માતા સ્વયોગ્યતા એક બાબુએ અને બાળના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા અકુશળમાળા બીજી બાબુએ ધરીએ તો તેમની વચ્ચે પણ સામ્ય જણાશે; પણ જરા વધારે ઊંડા ઉતરતાં જણાશે કે તેમ નથી. બાળ અને જડને! પિતા એક જ છે (કર્મપરિણામ) અને એ પાત્રઘટનામાં તો વળી એક ઘણી ચમત્કારી વાત મધ્યમબુદ્ધિને સર્જવીને ઉત્પન્ન કરી છે. એની સામાન્યરૂપા માતા એને એવી રીતે પરદેશથી બોલાવી દાખલ કરે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬) કે એને રંગભૂમિ પર પ્રકટ કરવાની બાબત જ આખી વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૪૦૮). મતલબ કહેવાની એ છે કે એમનું પ્રત્યેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ જીવું પાડે છે અને એમના નાના નાના પાત્રો છે તે પણ પ્રત્યેકના જીવું જીવું કાર્યને અંગે યોજાયલા છે. કેાંઈ વાર વસ્તુના દુરન્વયથી આ વાત ન સૂઝે તો વિચારીને ઘટાવવા યોગ્ય છે પણ દિલ્લાવ કે પુનરાવર્તન કર્યા વગર પ્રત્યેક પાત્રને ઉપયોગી કાર્યવિલાસ લેખકશ્રીએ આપ્યો છે અને તે સાર્વત્રિક રીતે પરસ્પર અલગ હોઈ અંદર અંદર સંકલિત છે. આ રહસ્ય ઊંડા જિતરીને સમજવા યોગ્ય છે અને કેાંઈ વાર ન ખેંચે તો બહુશ્રુતની મદદ લઈ સમજવા યોગ્ય છે. એ બરાબર સત્ય છે એમ અત્ર ભાર મૂકીને વક્તવ્ય છે.

x

x

x

(૦) પાત્રલેખનમાં લેખકની સર્જનશક્તિ—

એમનાં રંગભૂમિ ઉપર આવનાર દરેક પાત્ર જીવતાં અને વ્યક્તલાવે હોવા ઉપરાંત એ દરેક મુખ્ય પાત્ર સર્જકશક્તિ બતાવે છે. લેખકમાં નવીન ઉત્પન્ન કરવાની મૌલિક શક્તિ હોય ત્યારે જ એવા પાત્રોની કલ્પના શક્ય છે. એમના પુરયોદય કે

આકુશળમાળા, એમના પાપોદય કે સામાન્યરૂપા એમના કર્મપરિણામ કે કાળપરિણતિ, કોઈ પણ પાત્ર બુઝો તો એમાં ઘણું ઊંડાણ અને અસાધારણ સર્જનશક્તિ અને વેગ દેખાયા વગર રહેશે નહિ. એમનો મોહરાગ નવો નથી કે એમનો વૈશ્વાનર નવો નથી, છતાં એ પાત્રલેખનમાં સર્જનશક્તિ જરૂર દેખાશે. એ એમના ભાષા-કૌશલ્ય અને વસ્તુવ્ય રૂપદ કરવાની શક્તિને આભારી છે અને એ એમની સર્જનશક્તિ એમના સાંપ્રદાયિક પાત્રલેખનમાં કે નવીન પાત્રરચનામાં એતપ્રેત થયેલ દેખાશે. મોહરાગનો ગમે તેવો ખ્યાલ હોય પણ એવા પ્રસ્તાવના નવમા પ્રકરણમાં તૃષ્ણાવેદિકા પર મૂકેલા વિપર્યાસ સિદ્ધાસન પર એને ઊઠેલા ન્યારે પ્રથમ જોઈએ છીએ (પૃ. ૮૧૦-૧૧) ત્યારે એનું અવિદ્યાગ્રરીર આપણને નવો જ અમકારો આપે છે, એની પરાક્રમ પદ્ધતિ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે અને એવા તાદૃશ્ય આકારમાં મોહરાગને કદી ઝોળખ્યો નહોતો અથવા એવો રૂપદ ખ્યાલ એના સંબંધમાં થયો નહોતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ સર્જનશક્તિ છે. ખરી સર્જનશક્તિ તો પ્રજ્ઞાવિશાલા અને અગૃહીતસંકેતાના પાત્રોને હવતાં કરવામાં છે. આ દુનિયામાં આ જે પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવાય છે : એક મહાજ્ઞાની અને વસ્તુના ઊંડા રહસ્યમાં ઉતરનાર અને બીજા હકીકતને બુઝે તેવી સ્વીકારનારા. એ પાત્રનો વાર્તા સમજાવવામાં ઉપયોગ પણ સારો કરે છે અને એ માટે પ્રસંગો પણ ઠીક ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ પાત્રને લેતાં એમાં મૌલિકતા જણાયાવગર રહેશે નહિ. કર્મપરિણામ સર્વ અક ચલાવે છતાં એ વંધ્ય ગણાય, એ નાટકોનો ભારે શોખીન હોય અને છતાં એના પાત્રો-નાટક કરનારાઓની સંખ્યા રંગભૂમિ પર ઘટી ન જાય તે માટે એણે તીવ્રમોહોદય સાથે કરેલી યોજના સર્જનશક્તિનો નમૂનો છે. એમના પ્રત્યેક નાના મોટા પાત્રની યોજનામાં આ રીતે સર્જનશક્તિ, કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ જોવામાં આવશે.

x

x

x

(f) પાત્રોનો અવસરે આવર્ણાવ—

જે અવસરે જે પાત્રનો સમયધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વળતે તે રંગભૂમિ પર આવી મુખ્ય ભાગ લઈને છે અને પાછો અંદર બેસી

જાય છે. નાટકકારની આ કૃપાનો જળરો ઉપયોગ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ કર્યો છે. સાધારણ રીતે જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર, શૈલરાજ, બહુલિકા અને સાગરને વ્યક્ત કર્યાં એ વાત તો બહી થઈ, પણ અવસરે પાત્રોના આવિર્ભાવના નીચેના દાખલા ખાસ આકર્ષક છે.

મ. ૭. પ્ર. ૧૧ માં મોહરાજ પોતે લડાઈમાં નીકળી પડ્યા (પૃ. ૧૭૭૨).

મ. ૭. પ્ર. ૧૪ માં પરિચરની મદદે બહુલિકા અને કૃપણતા દોડી આવ્યા. (પૃ. ૧૭૬૨).

મ. ૭. પ્ર. ૧૫ માં મોહરાજનો પરિવાર અને તેનું લશ્કર એક પછી એક આવ્યું. (પૃ. ૧૮૦૩-૮).

જ્યારે જ્યારે જેનો અવસર થાય ત્યારે ત્યારે તે પાત્ર વખતસર રંગભૂમિ પર હાજર થઈ જાય એટલે કામમાં ગોટાળો થતો નથી અને રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ખાલી રહેતી નથી. મોહરાજના આ આખા નાટકમાં એ ભારે ખૂબી છે કે ગમે તે પાત્ર રંગભૂમિ પર આવે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ન રહે. આપણે નાટકમાં પણ એ જ ખૂબી જોઈએ છીએ. દેખનાર વર્ગને આખો વખત વ્યાપ્ત (occupied) રાખવો જ જોઈએ. નાટ્ય-સંકલનાનો એ અખાધિત નિયમ છે. ચાલતે ખેલે ફોપત્રીન પાડવો પડે કે નવો પડો ચડતાં પાત્રને આવતાં વખત લાગે તો તેવી કંપની ‘અવ્યવસ્થિત’ કંપની કહેવાય છે. આ સર્જનશક્તિવાળો લેખક અવ્યવસ્થિત કંપનીમાં પોતાની ગણના કદી કરાવે તેમ નથી.

પુણ્યોદયનો જન્મ, આવિર્ભાવ, પાતળા પડવાપણું અને વિદાય-ગીરી વગેરે તે તે પ્રસંગે નોંધવા લાયક છે. એક દાખલો જુઓ: એ નંદિવર્ધન સાથે જ જન્મ્યો, (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫), સાથે જ ઉછર્યો, સાથે શહો; પણ નંદિવર્ધનને એને કદી ઝોળાજ્યો નહિ. વૈશ્વાનર સાથેની નંદિવર્ધનની મિત્રતાથી એને ખેદ થયો પણ અદેખાઈ ન આવી. બંગાધિપતિની લડાઈ વખતે પુણ્યોદય હાજર હતો, એના લગ્ન વખતે હાજર હતો, પણ એ પાતળો પડતો જતો હતો અને આખરે એ રીસાઈ ગયો (મ. ૩. પ્ર. ૨૮). આવી

રીતે પુણ્યોદયનું આવવું જવું ચોથા પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. જૂળી એ છે કે એને એના મિત્રો કદી ઝોળખતા નહિ. એને પ્રથમ કુલધરે ઝોળખ્યો. એના સ્વપ્નમાં પાંચ આવ્યા તેમાં તે એક હતો. (પ્ર. ૮ પ્ર. ૫) એનું કારણ-સમાજમાં ક્યાં સ્થાન છે તે પ્રકરણ ૫માં (પ્ર. ૮) બતાવે છે. આ પુણ્યોદય પાત્રના આવિર્ભાવ અને રીસામણ ખરેખર કળાથી ભરપૂર છે અને આપણા આગળ વધવાના તથા પાછળ હઠવાના ગુપ્ત લેહોની આવીરૂપ છે. આવી રીતે જ્યારે જે પાત્રનું કામ પડ્યું છે ત્યારે તેને લેખકે રંગભૂમિમાં રજૂ કર્યાં છે અને બાકીનો વખત એને નેપથ્યમાં રાખ્યા છે. એ ભારે કળા અને સર્જનના નમૂના છે.

૨. સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા

પાત્રાલેખન જેટલી જ અગત્યની બાબત કોઈ પણ લેખકને માટે સ્થળનિર્ણયની છે. આ અંકકર્તાને આખો સંસારવિસ્તાર સામાન્ય રીતે અને મનુષ્યગતિ વિશેષે કરીને પોતાના લેખને વિષય કરવાની હતી એટલે એમણે આખી કથા મનુષ્યગતિ નગરીમાં એક ચોરના મુખમાં મૂકી દીધી. એ ચોર તો ખરેખર ચક્રવર્તી હતો પણ એ વાત તો છેવટે જણાય છે. ત્યારપછી વાર્તામાં એમને બે પ્રકારનાં સ્થળો લાવવાનાં હતાં : એક બાહ્ય અને બીજા આંતર. એટલા માટે એમણે નીચેનાં સ્થળો વર્ણવ્યાં. પ્રથમ બાહ્ય નજરે જોઈએ તો નીચેનાં નગરો તેમણે મુખ્યત્વે વર્ણવ્યાં છે.

મનુષ્યગતિ નગરી (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧).

અસંખ્યવહાર નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭).

એકાક્ષનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૮).

વિકલાક્ષનિવાસ નગર (પ્ર. ૨. પ્ર. ૯).

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦).

ભરતે-જયસ્થળ (પ્ર. ૩ પ્ર. ૧).

ભરતે-કુશાવર્તપુર (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪).

સિદ્ધાર્થનગર (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧).

ભવચક્રનગર (અ. ૪. પ્ર. ૨૧).
 વર્ધમાનપુર (અ. ૫. પ્ર. ૧).
 આનંદપુર (અ. ૬. પ્ર. ૧).
 રત્નદ્રીપ (અ. ૬. પ્ર. ૨).
 વ્યપુર (અ. ૬. પ્ર. ૨).
 સાહલાદપુર (અ. ૭. પ્ર. ૧).
 સપ્રમોદપુર (અ. ૮. પ્ર. ૧).
 હેમપુરી (મહાવિદેહ) (અ. ૮. પ્ર. ૧૨).

મધ્યમાં આંતર નજરે તેમણે નીચેનાં મુખ્ય સ્થળો વર્ણવ્યાં છે.

ચિત્તસૌંદર્ય (અ. ૩. પ્ર. ૨).
 ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત (અ. ૩. પ્ર. ૩)
 રાજસચિત્ત (અ. ૩. પ્ર. ૪). (અ. ૪. પ્ર. ૮).
 રૌદ્રચિત્ત (અ. ૩ પ્ર. ૨૧).
 કિલ્લમાનસ (અ. ૪. પ્ર. ૨).
 ભૂતળ (અ. ૪. પ્ર. ૬).
 તામસચિત્ત (અ. ૪. પ્ર. ૮).
 સાત્ત્વિકમાનસપુર (અ. ૪. પ્ર. ૩૩).
 ધરાતળ (અ. ૫. પ્ર. ૧૭).
 ક્ષમાતળ (અ. ૭. પ્ર. ૧૨).

નાગનિર્દેશ તો તેમણે અનેક સ્થળોનો કર્યો. તેમાં નીચેનાં નામો વાંચતાં મનને શાંતિ થાય છે.

ચિત્તસૌંદર્ય. અ. ૩. પ્ર. ૨. શુભ્રમાનસ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 વિશદમાનસ (અ. ૫. પ્ર. ૨૧.) શુભ્રચિત્ત (અ. ૬. પ્ર. ૧૮.)

એ નગરનાં સ્વામી વિગેરે ઉપર બતાવાઈ ગયાં છે.

સ્થળનિર્દેશમાં પણ લેખકે કમાલ કરી છે. વાર્તાનો રસ બળ-
 વવા બહુ નગરો લાવવાં ન જોઈએ અને બહુ નગરો ન આવે તો
 સર્વ મનોવિહાર, સર્વ દ્રવિયો અને સર્વ આશ્વસોને ન્યાય આપવાનું
 અને નહિ, એટલે એમણે આંતર અને બાહ્ય નગરની બન્ધ્ય રૂપના

કરી પાછામાં આશ્રયો અને મનોવિકારોને ચિતર્યા અને ઇદ્રિયોને ચિતરવા માટે આંતરનગરની યોજના કરી અને છતાં વાર્તા પૂરા રસગહ્વારમાં ચાલુ રાખી. નવલકથા કે અદ્ભુતકથાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે રૂપકકથા કરી. સ્થળવર્ણનમાં આ તેમની અદ્ભુત કળા ધર્મ.

સ્થળનિર્દેશમાં એમણે ઘીછુ એક બારે ખૂળી કરી છે. એમાં નીચેના પ્રસ્તાવોમાં એમણે ઉદ્યાન-ગંગોત્રા-ઉપવન આપ્યાં છે. ત્યાં કોઈ અસાધારણ સત્વશીલ અશ્વિત્રવાન વ્યક્તિને રજૂ કરીને કાં તો 'તેમનું' અશ્વિત્ર કહેવરાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે, અથવા શાસ્ત્રના મુદ્દામ વિષયોના તેમની ભારકૃત ખુલાસા કર્યા છે.

આ ઉદ્યાનનાં નામો જ મનને-વાંચનારને પવિત્ર કરે તેવાં છે.

ઉદ્યાન.	આચાર્ય કે કેવળી.	સ્થાન.
નિઝવિલસિત.	પ્રણોધનરતિ	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬.)
મલવિલય.	વિવેક	(પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૦.)
લલિત.	વિચક્ષણાચાર્ય	(પ્ર. ૪. પ્ર. ૬.)
મનોનંદન.	બુધાચાર્ય	(પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૧.)
બુધનંદન.	કોવિદાચાર્ય	(પ્ર. ૭. પ્ર. ૧.)
આહ્લસાદમંદિર.	કંઠાચાર્ય	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૪.)
ચિત્તરમ.	સમંતલક્ષ	(પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨.)

આ ઉદ્યાનનાં નામો વાંચતાં મન કોઈ નવીન તરંગો અનુભવે તેમ છે. એ ઉદ્યાનો માનસિક છે, મનનો વેગ દર્શાવનાર છે, આત્મવિદ્યા અથવા માનસિક વિદ્યાના સાક્ષી છે. ત્યારે પ્રાણી પોતે નિઝવિલસિતમાં વિલાસ કરે કે મનોનંદનમાં આનંદ પામે અથવા આહ્લસાદમંદિરમાં આહ્લસાદ પામે ત્યારે જ એના સર્વ પ્રસંગો સફળ થાય છે. એમાં આચાર્ય કે કેવળી પણ એવા જ વિદ્વાસી (આત્મા) આવે છે અને એનાં નામો પણ એવાં જ મુંદર છે. પ્રસ્તાવ પાંચ-માના ઘીજા પ્રકરણમાં એક કીડાનંદન બગીચો આવે છે. એ સ્થૂળ છે, સ્થૂળ આનંદનું સ્થાન છે. બાકીના સર્વ બગીચાઓ માનસિક છે અને મનની ગતિ-મનનો વેગ અને મનની શાંતિ-

સમતા યતાવનારા છે. આપણે એ યગીચામાં જઈ શકીએ છીએ, પણ એના માર્ગે ઉપરની દુનિયામાં નથી. ત્યાં જવા માટે લીફ્ટો ગોઠવાયેલી છે તે જડી આવે તો યગીચાએ પહોંચી જવાય. એ યગીચામાં પહોંચી ગયા પછી તો નિસ્વધિ આનંદ અને અંતરનો વિલાસ થાય છે અને ત્યાં તો એવી એવી વાતો અંદરથી નીકળી આવે છે કે આપણે તે દરેક સ્થાને પ્રબોધનરતિને કે કોવિદને, બુધને કે હંદને બેઠેલા જોઈએ. માત્ર ત્યાં પહોંચી જવાની જરૂર છે. ત્યાં પહોંચવાની આવી આખા ગ્રંથમાં યતાવી છે. શોધવાથી મળે તેમ છે.

સ્થળનિર્ણયમાં લેખકની આ કળા છે. એમનાં અંતર નગરો અને એ નગરનાં ઉદ્યાનો વિચારતાં દિવસો નીકળી જાય તો પણ શાંતિ વળે તેમ નથી અથવા શાંતિની તૃપ્તિ થાય તેમ નથી અથવા શાંતિ સિવાય બીજું જણાય તેમ નથી.

સ્થળને અંગે બીજી નોંધવા લાયક હકીકત એ છે કે બીજા સર્વ નગરો મનુજગતિના ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા છે, પણ ક્ષેમપુરી વિગેરે વાર્તાના મુખ્ય સ્થાન મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે. મહાવિદેહમાં મુક્યવિજય છે ત્યાં આ આખી વાર્તા કહેવાય છે.^૧ વાર્તા કહેનાર ચૌર-સંસારીજીવ એ પોતે અતુમુંદર ચક્રવર્તી છે અને સર્વ ખુલાસો આઠમા પ્રસ્તાવના બીજા વિભાગમાં થાય છે. ત્યારપછી આઠમા પ્રસ્તાવના ત્રીજા વિભાગમાં જે રીતે અતુમુંદર મુલક્ષિતા આદિનો મોક્ષ થાય છે તે બેતાં આ ચરિત્રનું સ્થાન મહાવિદેહમાં મૂકવામાં ગ્રંથકર્તાએ એક ભવ્ય નિયમ જાળવ્યો છે. ત્યાં સર્વદા ચોથા આશાના ભાવ ભજતા હોય છે તેથી ત્યાં આ વાર્તાકથનનું સ્થાન રાખવું વધારે યોગ્ય છે. સ્થળોની પસંદગીમાં લેખકશ્રીએ ભારે કળા વાપરી છે અને અંતરંગ નગરોનાં નામ અને વર્ણનમાં તો કળાની નજરે ખરેખર કમાલ કરી છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કળાકાર લેખક તરીકે મનુજગતિ નગરીને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એમની વિશાળ ગણનામાં અસંખ્યવહાર નગરથી માંડીને ચૌદ રાજલોકના સર્વ પ્રાણી હતા અને તેમનાં સ્થાન તેમણે યશાળય યતાવ્યાં છે. મુસ્થિત મહારાજને શિરોસ્થાને બે

પ્રસંગે મૂકીને એમણે મોક્ષનગરીમાં અચૂક રસ જતાવ્યો છે અને સાથે સૃષ્ટિકર્તૃત્વના પ્રશ્નનો ખડું સુંદર રીતે નીકાલ ઘણી આલેખકતરી પણ માર્મિક રીતે કરી નાખ્યો છે. સુસ્થિત મહારાજને પીઠ-ખંધમાં સાતમે માળે બેઠેલા દાખવ્યા છે. જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ વિભાગ સાતમો (પૃષ્ઠ ૧૮ અને ૮૪) અને પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૧૨. સુસ્થિત મહારાજનું સ્થાન પરેખર સમજવા યોગ્ય છે. એ રાગદ્રેષ રહિત છે છતાં એમની આજ્ઞા કેવી સિદ્ધ છે અને સર્વ કારણોનું એ પરમ કારણ કેવી રીતે થાય છે એ જતાવવામાં નિર્મળા-આર્યે ભારે વિદ્વત્તા અને ન્યાયનું જ્ઞાન વાપર્યું છે. નિર્મળા-આર્ય તો માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિના કલ્પિત પાત્ર હોઈ એ સ્થાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ જતાવે છે. એ રીતે એમણે સિદ્ધના સ્થાનમાં પણ મહારસ દાખવ્યો છે.

ખીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવને અસંવ્યવહાર નગરથી (પ્ર. ૭) લઈને એકાક્ષનિવાસ નગરમાં (પ્ર. ૮) અને વિકલાક્ષ નગરનાં (પ્ર. ૯) દ્વિદુષીક ત્રિકરણ અને ચતુરક્ષ પાઠામાં ફેરવી એને ત્યારે પંચાક્ષપશુસંસ્થાને (પ્ર. ૧૦) લઈ આવે છે ત્યારે સર્વ સ્થાનોમાં તેમનો રસ જરૂર વ્યક્ત થાય છે અને ચોથા પ્રસ્તાવના ૨૭ મા પ્રકરણમાં આર અવાંતર નગરોમાં માનવાવાસ ઉપરાંત ખીજી ગતિઓને પણ લઈ લે છે તેમજ શિપુદારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦) તથા વામદેવના હાલહવાલ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨) જતાવતાં તેમજ ધનવાહનનો રખડપાટો (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬) અને શુભ-ધારણનો રખડપાટો (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૧) જતાવતાં પાપીપિંજર અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનને યોગ્ય ન્યાય આપી દીધો છે.

એ સર્વ વાર્તા જરાખર છે, પણ તેમનો ખરો રસ અને તેમની વાર્તાનું મંડાણ તો મનુજગતિ નગરી પર જ છે. એ મનુષ્યને એના જુદા જુદા બાહ્ય તથા અંતરંગ આકારમાં ચિતરવા માગતા હતા અને તે જુદા પ્રકારોને ચિતરી તેમનાં પરિપાકો અને વિપાકો જતાવી તે દ્વારા પોતાના ઉપદેશનો મુખ્ય સુદો સિદ્ધ કરવા માગતા હતા. આ સુદાને અંગે તેમણે કળાકાર તરીકે કમાલ કરી છે. એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. એ કાર્ય જાનવવા

તેમણે મનુષ્યને જુદા જુદા સ્વરૂપે રંગભૂમિ પર દાખલ કર્યા છે. આ તેમની કળામય રચના ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે.

૩. સમયનો સંક્ષેપ

પાત્ર અને સ્થળના જોટલો જ અગત્યનો વિષય ટાઇમ-સમયનો છે. કોઈ પણ અંધકર્તા વાર્તાનો સમય પસંદ કરવામાં કેવા પ્રકારની ગોઠવણ કરે છે તે પર તેમનો કળાનો ખ્યાલ કેવો હોતો તે માટે મત બંધાય છે. સાધારણ લેખક એક રાજનું ચરિત્ર લખવા જોશે તો એ જન્મે અથવા તો માની કુક્ષીમાં આવે ત્યારથી વાર્તા આદરી જાણે જીવનચરિત્ર એ સાલવારી નોંધનો ઇતિહાસ હોય તેમ તેના જન્મની વધામણીથી માંડીને એ ગુજરી જાય ત્યાં સુધીના બનાવો વર્ણવે છે. એમાં કાંઈ કળા નથી. કળાકાર લેખક એક બનાવ લઈ તેની આસપાસ એવી ગૂંથણી કરે કે બધી વાર્તા એક કે જે દિવસમાં બનતી ચિત્રપટ પર દેખાય અને છતાં જન્મથી મરણ સુધીની સર્વ વાર્તા તેમાં આવી જાય. એ કળાનો વિષય છે. બનાવોને કેંદ્રસ્થ કેવી રીતે કરવા તે લેખકની બુદ્ધિ અને રચના-કળા પર આધાર રાખે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક રાજનું એક લવનું ચરિત્ર રજૂ કરવું નહોતું, એમને તો સર્વ મનોવિકારો, ઇદ્રિયો, આશ્વો, અંતરના ભાવો, લેશ્યાઓ, પરિણતિઓ વિગેરે સર્વ એક જ અંશમાં બતાવવા હતા, સદ્ગુણોનો ખદલો બતાવવો હતો, દુર્ગુણનાં પરિણામો ચિતરવાં હતાં અને આખો ઉત્ક્રાંતિક્રમ વિકાસની નજરે ચિતરવો હતો. આ સંસારમાં બનતા વિચિત્ર બનાવો કે અંતરના ભાવોમાં કોઈ પણ ભાવ સાધારણ રીતે જાડી ન રહે તે પ્રકારે તેમને ચિત્ર રજૂ કરવું હતું, પણ એમ કરવા જાય તો તો પાત્રની સંખ્યાની મર્યાદા ન રહે અને આખા લવ સુધી કથા વાંચે તો પણ વાર્તાના ઉદ્દેશ્ય-વિભાગનો એક અંશ પણ પૂરો થાય નહિ; કારણ કે ભાવો અનંત અને તેમાંના અનંત તો અવજ્ઞાત્ય અને વજ્ઞાત્યમાંના કહેવા જોશે તો વાણી એક વળતે અનેક ભાવો વ્યક્ત ન કરી શકે.

આ સર્વ મુશ્કેલી લેખકને જરૂર લાગી હોવી જોઈએ. એટલે એમણે એક ઘણી વિશિષ્ટ યોજના કરી. એક જ્ઞાની ગુરુનું નામ ‘સદાગમ’ આપ્યું. વસ્તુતઃ એ શ્રુતજ્ઞાનને પુરુષાક્ષરે બતાવનાર મહા પ્રાણ પુરુષ છે. તેની પાસે એ સ્ત્રી પાત્ર રજૂ કર્યા; એક વૃદ્ધા અને વિશાળ બુદ્ધિવાળી અંદરનું રહસ્ય સમજનાર પ્રજાવિશાળા અને બીજી ભોળી સાદી કુમારી અગૃહીતસ કેતા. બંને એક પ્રાણાણી છે અને બીજી કુમારી રાજકન્યા છે. એમનો પરિવ્રજ કરાવી એ ગુરુમહારાજ પાસે હોય છે ત્યાં રસ્તા પર મોટો કોલાહલ મચે છે અને એક ચક્રવર્તી અનુમુદર ચોરને વેશે ત્યાં આવે છે (અ. ૨ પ્ર. ૬). તે પોતાની વાર્તા રાજકુમારીના પૂછવાથી કહી સંભળાવે છે. એ ચોર તે ચક્રવર્તી છે અને તે સંસારીજીવ છે. બીજા પ્રસ્તાવના સાતમા પ્રકરણથી એ પોતાનું ચરિત્ર કહેવાનું શરૂ કરે છે તે આઠમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણની આખરે પૂર્ણ થાય છે. એટલે પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધી એનું ચરિત્ર ચાલે છે. આવી રીતે ૧૭૦૫ પૃષ્ઠમાં ચાલેલું ચરિત્ર એ ગુરુકૃપાથી ત્રણ પહોરમાં પૂરું કરે છે. (જુઓ પૃ. ૨૦૦૪). મૂળ ગ્રંથમાં આ બાળ-તની શરૂઆતની હકીકત નીચે પ્રમાણે કહી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. જુઓ (અ. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૬)

પૃષ્ઠોઽગૃહીતસદ્દેક્ષતયા ! ‘ભદ્ર ! કતમેન વ્યતિકરેણ ગૃહી-
તસ્ત્યમેભિઃ કૃતાન્તસદૃશૌ રાજપુરુષૈરિતિ ।’

સોઽવોચત્ । ‘અહમનેન વ્યતિકરેણ । અનારયેયઃ સ્તત્ત્વેપ
વ્યતિકરઃ । યદિ યા જાનન્ત્યેવામું વ્યતિકરં ભગવન્તઃ સદાગમ-
નાથાઃ । કિમાલ્યાતેન ? ।’

સદાગમેનોક્તં । ‘ભદ્ર ! મહત્કૃતૃહલમસ્યાઃ । અતસ્તદપનોદાર્થ
કથયતુ ભવાન્ । કો દોષઃ ।’

સંસારિજીવેનોક્તં । ‘યદાક્ષાપયન્તિ નાથાઃ । કેચલં જનસમ-
ક્ષમાત્મવિદ્મ્યતાં કથયિતું ન પારયમિ । તત્તો વિવિક્તમાદિશન્તુ
નાથા ઈતિ ॥’

એટલે અત્યારે પાલમિન્ટનો સ્પીકર જેમ ગેલેરી કલીયર કરાવે

તેમ સર્વ લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. માત્ર કથા કહેનાર, જે સ્ત્રીઓ સાંભળનાર, કુમાર સુમતિ અને આચાર્ય ગુરુ-એટલા વાર્તા વળતે ત્યાં રહ્યા. પછી સંસારીજીવ કથા કહે છે, એના પરિભ્રમણનો કાળ તો અનંત છે, એક લવ અને બીજા લવ વચ્ચે અનેક રંગડપાટા થયા છે અને તે સપ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યા છે.

પૃ. ૨૦૦૩-૪ માં એ જ સંસારીજીવ કહે છે કે-શત્રુવર્ગને લેદીને મારી પાંચે સ્હોધ મંત્રી આવી પહોંચ્યો. પછી—

તતઃ પ્રવૃત્તો મે વિમર્શઃ । યદુત્ત કિમેષા મગચતી જલ્પતીતિ । તતશ્ચોદ્ધાપોદ્ધમાર્ગેણ ગવેપણં કુર્વતો મે સમુત્પન્નં જ્ઞાતિસ્મરણં । સ્મૃતા ગુણધારણાયસ્થા । તતસ્તદનુસારેણ વર્ધમાનશુભાધ્યવસાયસ્ય મે સમાગતઃ સદ્વૌધવયસ્યો વિનિર્જિત્યાત્મપ્રતિપક્ષમયધિજ્ઞાનાવરણં તદ્વલેન દૃષ્ટા મયાસંરચેયા દ્વીપસમુદ્રાઃ । વિલોકિતોઽસંરચેય પથ મયપ્રપન્નઃ, પ્રાવુર્ભૂતં સિદ્ધાચાર્યકાલાભ્યસ્તં ચતુર્વક્ષપૂર્વપર્યન્તં સદ્ધા-તિશયૈઃ સમસ્તશ્રુતં, આકલિતઃ પરિસ્ફુટ ઇવ નિર્મલસૂરિનિવેદિતઃ સમસ્તોઽપ્યારમસંસારવિસ્તારઃ । તદાપત્ પુનરસંરચેયતયા દૃષ્ટઃ સા-ક્ષાદેવનિજપરિભ્રમણવૃત્તાન્તઃ । તતઃ પૂર્વોક્તેન કારણેન વિરચયેત્યં તસ્કરરૂપતયા બહિરપિ વિદ્યમાનમાત્માનં સમાગતોઽહમિહ સમં મદ્દામદ્રયા । તદારાત્મતીત એવ તે મદીયવ્યતિકરઃ ।

આ વાક્યમાં શ્રુતજ્ઞાનની હદ કેટલી હોય, આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ-જ્ઞાનનો કેટલો વિષય હોઈ શકે, બતિસ્મરણ જ્ઞાનમાં વધારેનાં વધારે કેટલા લવ યાદ આવે એ સંબંધી શાસ્ત્રશૈલીને બરાબર અનુસરી અસંખ્ય લવની વાતો કરવા માટે અવધિ અને બતિસ્મરણની યોજના કરી છે. તેના વડે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર બોયા છે અને નિર્નળ-સૂરિને ખાસ રંગભૂમિ પર અનંત કાળની વાતો યાદ કરાવવા લાવવા પડ્યા છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬). આ યુક્તિદ્વારા અનંતકાળને સંકલિત કુર્યો છે. બીજી પણ અનંત કાળની વાતો થોડા કલાકમાં કરવા માટે એક વધારે યુક્તિ કામે લગાડી છે. આગળ વાંચો (એ જ પૃષ્ઠ પર).

તતો મદ્રે સુલલિતે ! મદનમજ્જરીયમિતિ પ્રસર્પિતસ્નેહતન્તુના, અત્યન્તમુધેયમદૃષ્ટપરમાર્યા ચરાકીતિ સજ્ઞાતકરુણાતિરેકેણ સર્વ-

દ્વાગમગોચરવહુમાનેન ક્ષિપ્તકર્મવિલયતો ભવત્વસ્યાસ્તપસ્વિન્યાઃ
પ્રતિવોધ इति भगवतोऽस्य सदागमस्य पादप्रसादादखिलं मयेद-
मवधारितमिति सदागमे बहुमानमुत्पादयता संक्षेपेणाप्यनन्त-
तया षण्मासीककथनीयो भगवन्माहात्म्यादेव ग्रहत्रयेणैव निवे-
दितोऽयमगृहीतसङ्केતે इत्युल्लપता मया कुत્હलપતાયૈ ભવત્યૈ
સ્વયમપિ સંવેગોપાત્તેન સમસ્તોઽપ્યાત્મધ્રમણપ્રપન્નઃ ।

અગૃહીતસંકેતાને ઉદ્દેશીને, એ મહનમંજરી હોવાથી એના ઉપર પ્રેમ લાવીને અનુમુંદર ચકવર્તી ચારને રૂપે કહે છે કે—આખી વાર્તા જે રૂપે કહેવાઈ છે તે કહેતાં છ માસ થાય તે સદાગમની કૃપાથી ત્રણ પહોરમાં—નવ કલાકમાં પૂરી કરી. એટલે કે પૃ. ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધીની વાર્તા નવ કલાકમાં કહી. આ રીતે આખી વાર્તા નવ કલાકમાં કહેવાઈ છે. સદાગમની કૃપાની જાણતને સ્વીકાર કરવામાં સંકેત થાય તેમ નથી. એક વાર્તા સપાટાણેર કહેવામાં આવે તો સમય દૂંકે થાય છે, પણ ૧૭૦૦ પૃષ્ઠ લાખાંતરનાં રોકે તેટલો કથાવિભાગ નવ કલાકમાં વાંચી શકાતો પણ નથી, જોલવામાં તો એક અક્ષર પછી જ થીજે અક્ષર જોલાય એટલે વધારે વખત લાગે છે. એ વાત ગમે તેમ જાની હોય તે અત્ર વિચારવાની જરૂર નથી, પણ એક વાત જાણુ અગત્યની અત્ર નીકળે છે અને તે એ છે કે અનંત કાળની વસ્તુને ઘણા મર્યાદિત સમયમાં ચિત્રપટ પર રજૂ કરવામાં લેખકશ્રીએ જાતિસ્મરણજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને નિર્મળકેવળીમહારાજનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમ જો ન કરવામાં આવે તો આ ચિત્ર અશક્ય હતું. જાતિસ્મરણમાં પણ અમુક જ લવો દેખી શકાય, પણ અનંત કાળનું જ્ઞાન કેવલ્ય વગર અશક્ય છે. આ શાસ્ત્રસંપ્રદાયની વાતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનંતકાળની વસ્તુ સંસારીજીવનાં મુખમાં મૂકી છે અને સદાગમની કૃપાથી નવ કલાકમાં કહી છે. આપણે છ માસ માનીએ તો પણ વાતને એવી દૂંક સમયમાં લાવવાની જાણ જરૂર કાળની નજરે તેમને લાગી જણાય છે એટલે તેના ‘ માહાત્મ્ય ’ ની વાર્તા પણ કરી નાખી.

આવી રીતે અનંત સમયને ગૂંથવામાં તેમણે કળા વાપરી છે, અને તે કળા ઉપરના વાક્યમાં જરાજાર વ્યક્ત થાય છે.

ખૂદ કથામાં સમયવિધાન ચાલુ પદ્ધતિએ હોઇ તે સંબંધમાં ખાસ ધ્યાન જેવવા જેવું લાગતું નથી. ચાલુ રીતે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવને પરસ્પર સ્વતંત્ર ગણીએ તો પછી ખાસ વિચારણીય નૂતનતાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

૪. મહાન સત્યો : અર્થાતરન્યાસો—

શ્રી સિદ્ધર્ષિની લેખનકળામાં અનુલવના પરિણામો બહુ સુંદર, તલસ્પર્શી અને યોગ્ય શબ્દોમાં મૂકાયાં છે. પ્રાચીન લેખકોની શૈલીમાં એ એક પ્રસાદ હતો કે તેઓ પોતાના અનુલવના ઉદ્દેશો બહુ સચોટ લાપામાં મૂકતા અને એ સત્યો એવા હોય કે એમાં અપવાદ ન સંભવે, એવા કહેવત જેવા થઇ ગયેલા પ્રસંગોને અર્થાતરન્યાસ અલંકાર કહેવામાં આવે છે. આવા મહાન સત્યો અને નવ કલાકમાં અનુલવના ઉદ્દેશો આખા ગ્રંથમાં એટલાં છે કે એનું પત્રક આપવું અશક્ય છે. લાપાંતરમાં તે ઘણુંખરું જ્ઞાક-જ્ઞાતા અક્ષરથી છાપ્યા છે. બહુ થોડા નમૂના અત્ર રજૂ કરી જાણીતું ગ્રંથવાંચન પર છોડીએ. એ વાક્યોને ઉપયુક્ત (પ્રસંગને અનુરૂપ) વાક્યો કહેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવરહિતં કાર્યં નારમેત વિચક્ષણઃ ।

નીતિપૌરુષયોર્યસ્માત્પ્રસ્તાવઃ કાર્યસાધકઃ ॥

હાલો માણસ અવસર વગર કોઇ પણ કામ કહી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી આપે છે. (અ. પ. પ્ર. ૧૯ પૃ. ૧૩૦૬)

યત્કૃત્યં સદનુષ્ઠાનં તન્ન કુર્વન્તિ મૂઢકાઃ ।

ચારિતા અપિ કુર્વન્તિ પાપાનુષ્ઠાનમશ્વસા ॥

મૂઢો કરવા યોગ્ય સારું અનુષ્ઠાન કરશે નહિ અને તેમને વારશો-અટકાવશો તો પણ પાપ અનુષ્ઠાન જરૂર કરશે. (પૃ. ૧૨૪૭)

સમાનશીલવ્યસનેષુ સત્યમ્

સમાન વર્તન અને સરખા વ્યસનવાળાને જ દોસ્તી થાય છે.
(૩-૧૬. ૫૨૫)

મરિષ્યામો મરિષ્યામ હત્યેવં ભાવનાપરાઃ ।

મુધૈવ જીવિતં હિત્વા મ્રિયન્તે સત્ત્વચર્જિતાઃ ॥

મરી ગયા, મરી ગયા-એવા વિચારથી ભય પામ્યા કરનારા એવો
સત્ત્વ વગરના ધર્મને નકામો જીવનનો પણ ત્યાગ કરી બેસે છે.
(૪-૧૫. ૮૭૪)

યદા યેનેદ્દ યલ્લભ્યં શુભં વાયદિ વાશુભમ્ ।

તાદવન્નોતિ તત્સર્વં તન્ન તોપેતરૌ વૃથા ॥

પ્રાણીને જ્યારે આ દુનિયામાં અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની જ
હોય છે તે વસ્તુ મારી અથવા ખરાબ ગમેતેવી હોય પણ તે વખતે
તે તેને જરૂર મળે છે; માટે તે સંબંધમાં અતોપ ધારણ કરવો કે
અસંતોપ ધારણ કરવો એ તદ્દન નકામો છે. (૪-૪. ૭૩૬)

ભયં હિ તાવત્કર્તવ્યં વાવદન્તો ન દૃશ્યતે ।

પ્રયોજનસ્ય તત્પ્રાપ્તૌ પ્રદર્શનં સુનિર્ભયઃ ॥

જ્યાં મુઘી આપણા કામનો છેડો ન દેખાય ત્યાં મુઘી જ ખીક
રાખવી, પણ જો એક વખત પ્રયોજન જ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી
જરા પણ ખીક રાખ્યા વગર ધા કરી નાખવો (૮-૯. ૧૬૪૩).

પ્રાપ્ય ચિંતામર્ણિ નૈવ નરો દ્વારિચ્છમર્હતિ ।

એક વાર ચિંતામર્ણિ રત્ન પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તેને દળદર
પ્રાપ્ત થતું જ નથી (૫-૧૦. ૧૨૧૭)

भवत्येव हि सद्गुरुणामपि निष्फलतया

कुपात्रगोचरो महाप्रयासश्चित्तयेदहेतुः ।

કુપાત્ર પ્રાણીને ઉપદેશ આપવા માટે મોટો પ્રયાસ કર્યો હોય
છતાં તે નિષ્ફળ થતો જણાય ત્યારે સદ્ગુરુને પણ ચિત્તમાં તે ખેદનું
કારણ થાય છે. (૨-૫. ૨૮૨)

सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ।

સર્વ જાગતનો આધાર સત્ત્વ ઉપર છે. (૫-૨. ૧૧૬૦)

વિચિત્રરૂપાઃ ગ્રાણિનાં ચિત્તવૃત્તયઃ ।

પ્રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે (૬-૩. ૧૪૯૩.)

સર્વં હિ મહતાં મહત્ ।

મોટાનું સર્વ મોટું જ હોય છે. (૮-૧૦. ૧૯૬૧)

યો હિ દદાદપાત્રાય સંઘાનમમૃતોપમમ્ ।

સ હાસ્યઃ સ્વાત્ સતાં મધ્યે ભવેચ્ચાનર્થમાજનમ્ ॥

જે અમૃત સમાન જ્ઞાનને યોગ્ય ન હોય તેવા કુપાત્રને જ્ઞાન આપે છે તે લોકોમાં હાંસીને પાત્ર થાય છે અને અનર્થ સહન કરવાને લાયક બને છે. (૪-૨. ૭૧૬)

આત્મસ્તુતિઃ પરનિન્દા પૂર્વકીઢિતકીર્તનમ્ ।

ચિત્તદ્વમેતદ્રાજેન્દ્ર ! સાધૂનાં ત્રયમપ્યલમ્ ॥

પોતાના વખાણ, પારકાની નિન્દા અને પૂર્વ કાળમાં પોતે કીડા કરી હોય તેની કથા સાધુને કરવાની મનાઈ છે. (૪-૬. ૭૬૧.)

સર્વં દુઃખં પરાયત્તં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

યદિદ્ધ તે પરાધીનં સ્વાધીનં સુખમાત્મનિ ॥

જેમાં પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે તે સર્વ દુઃખ છે અને પોતાને કબજે હોય તે સર્વ સુખ છે; બહારનું તે પરાધીન છે, પોતામાં હોય તે સ્વાધીન છે. (૮-૭. ૧૭૪૬.)

કો હિ દ્વસ્તં વિનાં મુક્તે પુરોઘર્ત્યપિ ભોજનમ્ ॥

પાત્રે લોજન આવીને પડેલું હોય તો પણ જો પ્રાણી પોતાનો હાથ ન ચલાવે તો લોજન ખાઈ શકતો નથી. (૭-૬. ૧૭૦૧)

આવા દાખલાઓ વધારે ટાંકવા હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચ સો નીકળી આવે. કહેવાની મતલબ એ છે કે લેખક પોતે ઘણા અનુભવી, પોતે દુનિયાને સારી રીતે જોયેલી અને જોયેલ વાત સંઘટ્ટી બતાવી શકે તેવી આવડતવાળા છે એટલે એમના આખા ગ્રંથમાં અનુભવના ઉગારો અને મહાન સત્યો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે અને તે એવી સારી રીતે વહેંચાઈ ગયેલાં છે કે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે

અપૂર્વ આહ્વાદ જતાવ્યા વગર રહે નહિ. આવાં સત્યો સામાન્ય લેખક લખી શકતા નથી અને લખે તો અન્યના ઉતારા અથવા પર્ચાય શબ્દો હોય છે. મૌલિકતા એ તદ્દન જુદી જ ચીજ છે અને આ મહાન સત્યોની જાણતમાં પણ જીજ્ઞા અનેક જાણતની પેઠે અંધકર્તાની મૌલિકતા જરૂર જણાય આવે છે.

આવાં વચનોનો કાંઈક સંગ્રહ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ સીરીઝવાળી ઉપમિતિની છાપેલી પ્રતમાં ઉપોદ્ધાતમાં નાના પાયા પર થયો છે તે યોગ્ય છે. પણ એવા ઉપયુક્ત વચનો આખા ગ્રંથમાં એટલા છે કે એનો એક જુદો સંગ્રહ જ થાય. અત્ર તેનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ નથી, નિર્દેશ લેખકની કળાવિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા જતાવવાનો છે. ટોઈ સહુદય વાંચનારે મૂળ અને અવતરણ પરથી એવો સંગ્રહ કરી ભાષાંતર સામે જ હોય તે રીતે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

કળાની નજરે આવાં મહાન સત્યોનો ઉપયોગ ઘણો મોટો છે. એક હકીકત કથારૂપે કહી જવી તે અન્ય વાત છે અને તેની સાથે ત્રણ કાળમાં અખાધત સત્યોને સંકળી લેવા એ તદ્દન જુદી વાત છે. કથા વાર્તા કરવામાં ખાસ કળાનો ઉપયોગ નથી, પણ અનુભવના પરમ સત્યોને અતિ સંક્ષેપમાં મૂકવા એમાં બહુ વિશાળ જ્ઞાન, અવલોકન અને ભાષા પરના કાળૂની જરૂર પડે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કળા આ મહાન સત્યોને અંગે અસાધારણ છે અને પ્રત્યેક સત્યો આરખાર નીકળે તેવા ચોખ્ખા અને સચોટ છે. મહાન લેખક અને કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ચિતરવા માટે આ એક જ હકીકત બહુ અગત્યની ગણાય.

આ મહાન સત્યોની જાણતમાં તેના અંતરમાં નીચેની વિગતોનો સમાવેશ થાય છે.

(a) જનોક્તિ. (Proverbs.)

(b) લોકવાદ. (Generalizations.)

(c) અર્થાન્તરન્યાસો. (Translations of truths.)

(d) અનુભવના ઉદાહરણોની પદ્ધતિઓ.)

ઉપદેશ

મુખે

આ સર્વના સેંકડો દાખલાઓ મળશે અને પ્રત્યેકમાં મૌલિકતા, નૂતનતા અને કળા દેખાશે. એ શોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં પણ ભારી મભત છે, મોજ છે, જ્ઞાનચર્યા છે. આ અતિ આનંદદાયક વિષયની શોધ ઉદ્યોગી વાચક ઉપર રાખી કળાકાર તરીકેના ખીળ મુદ્દા તરફ વળીએ.

૫. અવાંતર કથાઓ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને પ્રત્યેક આશ્રવ, ઈન્દ્રિય અને મનોવિકારને ચર્ચવા હતા, એમનાં અનિષ્ટ પરિપાકો જતાવવાં હતાં, એટલા માટે તેઓએ અવાંતર કથાઓનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. વાર્તામાંથી વાતા અને તેની અંદર વાર્તાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. એમ ન કરે તો એમનો અનંત વિષય હોઈ તેઓ પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શકે તેમ નહોતું, આથી તેમને અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર જ હતી. એને અંગે તેઓએ નીચેની કથાઓ કહી છે.

૧. સર્વથી મુખ્ય તત્ત્વ તરીકે તેમણે પાંચે ઈન્દ્રિયોની કથા કરવા સારું લાગાણું અંતરકથાઓ જોડી પ્રત્યેક ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રસ્તાવને દીધાવ્યો અને તે માટે નીચેની કથા કરી.

(a) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં રૂપશર્ણનું સ્વરૂપ જતાવવા બાળ, મધ્યમ અને મનીષીની કથા કહી (અ. ૩ થી અ. ૧૮ સુધી). એ કથા વિદુરના મુખમાં મૂકી અને સંસારીજીવ નંદિવર્ધને સાંભળી. એમાં અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભમુદરી-ને યોગિની જેવી શક્તિવાળી જતાવી અને પ્રતિબોધકાર્યને કથાસ્વામી જતાવ્યા, ત્યારે ઉદ્યાન મોહવિલય જન્યું.

(b) ચોથા પ્રસ્તાવમાં રસનાનું સ્વરૂપ જતાવવા લલિત ઉદ્યાનમાં વિચક્ષણે ને જડનું ચરિત્રકહેતાં પ્રકર્ષ અને વિમર્શને લવચકનગર તરફ મોકલી અદ્ભુત નવલકથા કહી દીધી. એમાં બુદ્ધિદેવીનો

ભાઈ વિમર્શ અને દીકરો પ્રકર્ષ કમાવ કરે છે. એમાં ચિત્ત-વૃત્તિ અટવી અને સાત્ત્વિકમાનસપુર પ્રધાનસ્થાને આવે છે અને વિચક્ષણુ પોતે જ આચાર્ય-સ્વામી બને છે. એ આખી વાર્તા રિપુદામણના પિતાને કહી ત્યારે રિપુદામણ બાળુમાં બેઠો હોય એમ જણાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૯. પૃ. ૧૧૧૫.)

(૦) પાંચમા પ્રસ્તાવમાં દ્રાણ્યનું સ્વરૂપ બતાવવા બુદ્ધ અને મંદનું ચરિત્ર બુધાચાર્ય કહી સંભળાવે છે (પ્ર. ૧૭-૧૮-૧૯.) એ ચરિત્ર વિમળને ઉદેશીને કહ્યું ત્યારે સંસારીજીવ-વામદેવ હાજર હતો. (પૃ. ૧૩૨૭.)

(૮) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં દુષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવતાં છ પ્રકારના પુરુષો પૈકી બીજા અધમ નામના પુરુષનો ઉપયોગ કરી ઘણી દૂંઢી હકીકતદ્વારા માત્ર એક જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૧૨) એ ચરિત્ર પૂરું કરી દે છે. સંકેત સમજી ગયેલા શ્રોતા પાસે નકામી વાતો ન કરવાનો આ નમૂનો છે.

(૯) સાતમા પ્રસ્તાવમાં શ્રુતિ ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપમાં કોવિદ અને બાલિશની કથા રસથી કરે છે. આમાં પૂરું એક આખું પ્રકરણ પણ લીધું નથી; (પ્ર. ૧૨.) છતાં કિત્તરમિથુનના ગાન વાંચનારને કાનમાં પણ વાગ્યા વગર નહિ રહે.

એ પાંચે કથા વળતે મૂળ પુરુષ મુખ્ય પાત્ર (Hero) હાજર છે અને તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે તે કહી બતાવે છે. આ રીતે એ કથાઓ તેના મુખમાં મૂકીને તેમને પ્રસ્તુત બનાવી છે.

૨. મિથુનદ્વય અંતરકથા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬ અને ૭) કોઈ બાળતમાં વહેમ પડે તો સમય પસાર કરવો. સમય સર્વ ધુંચવણનો નીકાલ કરી આપે છે.

૩. ભૌતાચાર્ય કથા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦) કથા ચાલતી હોય ત્યારે તેનો કોઈ ભાગ ન સમજાય તો તુરત ખુલાસો પૂછી લેવો જેથી કોઈ ગોટાળો ન થાય. પ્રકર્ષના મુખ પરથી લાગ્યું કે વિમર્શ કથા કહેતા હતા ત્યારે ભાણેજ સૂપ હતો એટલે આ મજાની અંતરકથા તેની બાગૃતિ માટે કહી.

૪. વેલ્લહલ કથા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦) અકરાંતીઆ રાજકુમારની કથા કહી તે પરથી ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનું અંતર બાહ્ય સ્વરૂપ અને તેની વિગતો સમજાવી.

૫. બઠરશુર કથાનક. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫) મહામોહાદિને યથા-સ્વરૂપે જાણવા છતાં લોકો શા માટે યોગ્ય રસ્તો લેતા નહિ હોય તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં બુધસૂરિ ધવળરાજ પાસે આ બહુ સુંદર વાર્તા કહે છે. એની ચારે પાડાની ભીખ, સોળમા પ્રકરણમાં તેનો ઉપનય અને પછી તે જ પ્રકરણમાં ઉત્તરકથા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે.

૬. પદ્મપુરુષકથાનક (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫) અંતરંગ લોકોનું પરિબળ બતાવનાર આ અદ્ભુત કથા છે. એને ઊંછ રીતે અન્ય સાધુએ જુદી પણ લખી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૫૭ ની નોટ.) આ ચરિત્ર અનેક રીતે અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારવા યોગ્ય છે. એ પર આગળ પાછળ આ ઉપોદ્ધાતમાં નોટ આવશે.

૭. છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો એ છઠ્ઠી કથાઓ જ છે (પ્રસ્તાવ સાતમો); તેમાં પણ નીચેની અવાંતર કથાઓ ખાસ નોંધવા લાયક ગણાય.

(a) પાંચ કુટુંબીઓનું લોજન (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫)

(b) ચાર વ્યાપારી કથાનક (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. ૭)

(c) સંસાર બબ્બર (પ્ર. ૭ પ્ર. ૮. ૬)

૮. વૈદ્ય કથાનક (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦) ધ્યાનયોગની વિશિષ્ટતા, અનુષ્ઠાનોની ભિન્નતા અને ભેદ હોવા છતાં સર્વ દર્શનોની સાધ્ય એકતા પર અતિવિશાળ બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત છતાં એ દ્વારા નેનદર્શનની વ્યાપકતાસિદ્ધિ.

એ તો મુખ્ય અવાંતર કથાઓ થઈ. તેમાં કથામાં કથા અને તેની અંદર કથાઓ આવે છે. કેઈ કેઈ વાર આ હકીકત લક્ષ્યમાં ન રહે તે સારુ નોટમાં ક્યાં છીએ તે જણાવવું પડ્યું છે. આદરેલી કેઈ પણ કથા લેખકે અધૂરી છોડી નથી, કેઈ કથા અંદર અંદર ધુંચવાઈ ગઈ નથી અને કેઈ પણ પાત્રને અન્યાય થયો લાગતો નથી.

એ ઉપરાંત સાત વ્યસનીની વાર્તા ચોથા પ્રસ્તાવમાં કહી છે તેને એક રીતે અંતરકથા કહી શકાય, પણ હું એને અંતરકથામાં ગણતો નથી. એ તો લવચકના કૈતુકોમાં વાર્તાના પ્રવાહમાં જ આવી જાય છે.

વાર્તાઓમાં અંદર અંદર નાનું દૃષ્ટાન્ત આવે તેને આમાં ગણવામાં આવતું નથી. અત્ર વક્તવ્ય મુખ્ય અવાંતર વાર્તાને અંગે છે.

એમાં લેખકની કળા એ છે કે એ પોતાનો કહેવાનો મુદ્દો દૂંકા શબ્દોમાં કહી દે છે અને કોઈ પણ વિષયને નિરસ થવા દીધા વગર એ પોતાની હકીકત કહ્યે જાય છે અને મૂળ વાર્તાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તે પ્રકારે એ વાર્તામાં વાર્તા અને તેમાં વાર્તા કરી પાછો સર્વનો મેળ મેળવી શકે છે. એક દાખલો આપી આ વિષય પૂરો કરીએ.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં (અ. ૧૦) શાંતિશિવ-સૌતાઆર્યની કથા આવે છે. શાંતિશિવને ત્યારે એનો શિષ્ય કોરડા ભારતો હતો અને આચાર્ય આરડતા હતા (પૃ. ૮૧૬) ત્યારે આપણે ક્યાં છીએ એ વિસરી ન જઈએ. એ વાત પ્રકર્યને જાગૃત કરવા વિમર્શ કહે છે, એ આખી વાર્તા રસનાનો ખેલ બતાવવા-વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજ સમક્ષ કહે છે, એ આખી વાર્તા સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે. પ્રથમ વાતનો મેળ એ પ્રકરણને અંતે મળે, બીજી વાતનો એ પ્રસ્તાવના ૩૮ મા પ્રકરણમાં મળે અને ત્રીજી વાતનો આઠમા પ્રસ્તાવના દ્વિતીય વિભાગમાં મળે. આવી રીતે લેખકે લાંબી વાર્તા કરી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ ધુંચવણ કે ગોટાળો થયો નથી. કળાની દૃષ્ટિએ વાર્તાના કહેનાર તરીકે દૃષ્ટાન્તથી વાર્તા ખીલવવાની પ્રણાલિકા હિંદમાં પ્રચલિત છે અને એ પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી અને પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. મુખ્ય આધાર તો કથા કહેનાર પર રહે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિની અવાંતર કથાઓ સચોટ, મુદાસરની અને ભાષાની પસંદગીમાં ઉત્તમોત્તમ જણાય છે. તેઓ પોતાને કહેવાનો વિષય જરાજર ઝળકાવી શકતા હતા, નવાવી શકતા હતા અને વાતને જમાવી શકતા હતા. કળાની દૃષ્ટિએ અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ તેઓ સફળ રીતે કરી શક્યા છે.

૬. મનુષ્યના પ્રકાર—

આ મુદ્દા પર નીચેની હકીકતો વિચારવા યોગ્ય મને માલૂમ પડી છે. તેના નામનિર્દેશ કરી બાકીની હકીકત વાંચનારના વિચાર પર છોડીશ.

૧. ઔષધના અધિકારી જીવોના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા: મુસાધ્ય, કૃત્ઘ્નસાધ્ય, અસાધ્ય, (પીઠબંધ વિભાગ ૩૦ પૃ. ૩૪-૩૫.) ઉપનય (પીઠબંધ. પૃ. ૧૭૫-૮૦). ઘણું મનન કરીને સમજવા યોગ્ય આ હકીકત છે. એનાં અધિકારનિર્ણયનો પ્રબંધ અદ્ભુત છે. આ આખો વિચાર કળામય છે અને સાથે ધૂળ પ્રાધિક છે. એ આંખ ઉઘાડનાર છે અને સાથે મહાકવિને જેળ આપે તેવો ચિતરાયો છે.

૨. ત્રણ કુટુંબો (મ. ૩. પ્ર. ૩૨) એ અંતરંગ કુટુંબો અને એક બાહ્ય. અંતરંગ કુટુંબ સ્થિર છે અને બન્ને અંદર લગ્યા કરે છે. બાહ્ય કુટુંબ અસ્થિર અને ફરતું. અંદરના કુટુંબમાંથી એકને પોષવાની અને બીજાને હર કરવાની જરૂર અને તે પ્રમાણે ફરીને ત્રીજા બાહ્ય કુટુંબનો ત્યાગ કરવાના પરિણામ. દીક્ષા સંબંધી અત્યારે ચર્ચાતા સવાલ પર સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખનાર આ અતિ મહત્ત્વનું પ્રકરણ મનુષ્યસ્વભાવને ખરા આકારમાં ચિતરે છે.

૩. ચાર પ્રકારના પુરુષો (મ. ૩. પ્ર. ૧૨) એક ઈંદ્રિયને અંગે (સ્પર્શન) મનુષ્યો વર્તન કેવા પ્રકારનું કરે છે તે પર લવજંતુ, મનીષી, મધ્યમજુદ્ધિ અને બાળના ચરિત્ર ઉપરથી ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય પુરુષ પર પ્રખર વિવેચન. આ આખું પ્રકરણ ઘણું મુંઢર ચિતરાયું છે, અકુશળભાષા, સામાન્યરૂપા અને શુભસુંદરી એમાં કમાલ કરે છે અને લવજંતુનું વર્તન આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે છે.

૪. પદ્મપુરુષકેથાનકે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૧૦ થી ૧૫, એમાં નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠને એક એક વર્ષનું રાત્ર્ય આપી તેમણે તે રાત્ર્ય કેવી રીતે લોગવ્યું અને પરિણામે બાપા કર્મપરિણામે એમને વર્ષની આખરે શું કહ્યું એ હકીકત મનુષ્યપ્રકાર બતાવવામાં ભારે કળા બતાવે છે. એ છ પ્રકાર એવા વિશાળ છે કે એમાં કોઈ મનુષ્ય બાકી રહેતો નથી.

ઉપરાંત ચારિત્રરાજ અને મોહરાજના યુદ્ધો, નાની પત્રવણીથી છેવટની ખૂનખાર લડાઈ, જન્મેના સલામંડપો અને માંડવાઓ એ સર્વ મનુજગતિમાં રાખીને મનુજગતિની મહત્તા જતાવી છે અને એનો ઉપયોગ ન આવડે તો ત્યાંથી પાપીપિંજર (નારક) સ્થાનમાં કેવી રીતે જવું પડે છે એ જતાવી મનુષ્યોને તેમના યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

મનુષ્યોના આ પ્રકારે ચિતરવા ઉપરાંત તેમના દરેક પાત્ર મનુષ્ય-સ્વભાવની વિચિત્રતા, નબળતા, વિશિષ્ટતા, અને અધમના જતાવનાર છે.

આ સર્વમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ જળરી કળા વાપરી છે. ઉપરના દરેક પાત્ર પર અત્ર વિવેચન કરવું પ્રસ્તુત ગણાય, પણ ખિનજરૂરી છે. વાંચનાર અંધમાં પ્રવેશ કરે એટલે એને પોતાને જ આ સર્વ જાણતનો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ અને આવશે એવી કળાપૂર્ણ રચના શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની છે.

આ સર્વ જાણતો ઉપરથી કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવું મહાન સ્થાન લોગવે છે તે પર જરૂર ખ્યાલ આવશે. એમણે કળા તાણીજેથીને વાપરી નથી, પરાણે ઠસાવી નથી, પણ એના લેખમાં જ એવો ચમત્કાર છે કે એમાં કળા સર્વત્ર ડોકિયાં કર્યા જ કરે. મનુજગતિને પ્રાધાન્ય આપવામાં જે લેખકે કળાવિધાન કર્યું હોય તે પછી કળાને પૂરતો અવકાશ આપ્યા વગર કેમ શકે ?

આ રીતે પાત્રલેખનમાં કળા છે, સ્થાનનિર્માણ અને વર્ણનમાં કળા છે, સમયનિર્ણયમાં કળા છે, મહાન સત્યો ભારે કળાથી જતાવ્યા છે અને મનુષ્યગતિને ખૂબ અપનાવવામાં ભારે કળા વાપરી છે. આ ઉપરાંત કળાકાર તરીકે એમની ઘણી જાણતો જતાવી શકાય તેમ છે. જેમનો વિષય અનંત વિશ્વ અને અંદરના સર્વ ભાવો હોય તે આવું પુસ્તક કઈ રીતે લખે એ જ મોટો પ્રશ્ન છે, પણ જ્યારે એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં કળા દેખાય ત્યારે માત્ર સમુચ્ચય દર્શન કરાવી બાકી વિદ્વાન વાચકની શોધ પર છોડવું એ જ યોગ્ય છે.

હવે કેટલીક પ્રદીર્ઘ-પરચુરણ જાણતો પર વિવેચન કરી ઉપોદ્ધાતનો આ વિભાગ પૂરો કરીએ.

પ્રકીર્ણ

૧. અનુસુદર : ઐતિહાસિક કે કલ્પિત ?

આ એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. કથાનાયક સંસારીજીવ ઐતિહાસિક પાત્ર છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પનાથી ઉપજતી કાલેલ પાત્ર છે તે શોધવા માટે અંધમાં જ ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેના મુદ્દા વિચારવાથી આ સવાલ પર પ્રકાશ પડશે.

લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીનું જીવન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, પ્રત્યેકનો વિકાસ અલગ હોય છે. જેમ જે પ્રાણીનાં મુખ કે અવાજ એક સરખા હોતા નથી તેમ પ્રત્યેકનો જીવનક્રમ પણ અલગ જ હોય છે. આપણે જાવન પાનાનો ગંજીપો અનેક વાર રમ્યા હોઈશું, છતાં પ્રત્યેક વખત પાનાની ગોઠવણુ એવી જુદી જુદી આવે છે કે એક વખત ગોઠવેલ જાણી જીવ વાર આવતી નથી. ત્યારે જાવન પાનામાં આટલી ચિત્રવિચિત્ર યોજના થાય છે ત્યારે અનંત પ્રાણી, અનંત સ્થાનો, અનંત ભાવો અને અનંત કાળની નજરે એના પરિવૃત્તો (permutations) કરીએ ત્યારે કાંઈ પાર આવે તેમ નથી. એમાં વળી પ્રાણીના અંદરના આશયો, મગજના ફાંટા, સ્વભાવની નવીનતા, આશયની વિચિત્રતા વિગેરેની સાથે કઈકની શક્તિ, કઈકના ગોટાળા અને કઈકની તાબેદાર વૃત્તિ વિચારીએ ત્યારે પ્રત્યેક જીવન એટલે એક મોટું ચરિત્ર સમજવું પડે. વાસ્તવિક રીતે આપણે જોઈએ છીએ તે નાટક જ છે અને મનમાં ન જેમ તો પણ કથૂલ કરવું પડે તેમ છે કે આપણે પોતે એ મહાન નાટકના એક પાત્ર છીએ, કાળપરિણતિદેવીને પગલે આધકનારા છીએ, ભવિત્યચતાના નચાવ્યા નાચનારા છીએ અને લાગ મળે ત્યારે અંદરનો ધણી જાગી જાય તો આગળ ધપનારા છીએ. પણ આપણી પ્રત્યેકની જિંદગી જુદા પ્રકારની છે, આપણો વિકાસ અલગ પ્રકારનો છે, આપણા જીવનના પ્રસંગો જુદા જુદા ધોરણે રચાયેલા છે અને પ્રત્યેક એક બીજાથી

બુદ્ધ તારથી શકાય તેવા હોઈ એક મહાપ્રતિહાસનું સ્થાન લે છે અથવા જીવનચરિત્રની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ચરિત્ર દરુણામય કે પ્રેરણામય થાય, રસમય કે શોકમય થાય તે બુદ્ધી વાત છે; પણ પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર અલગ છે અને તે ચરિત્ર પણ અનેક ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડે છે.

પ્રત્યેક જીવનમાં આટલો બધો વૈધર્મ્ય હોવા છતાં એમાં કેટલાક સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે, એને સામાન્ય મધ્યમ કોટિના જીવન ગણવામાં આવે તો એમાં એક જાતની એકતા ચાલી આવશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવનના વૈધર્મ્યમાં સાધર્મ્ય છે, બહુ ઊંચા પ્રકારનું મુસાધ્ય જીવન હોય તે મરુદેવા માતાના જીવની માફક હોડતું સિદ્ધ થઈ જાય અને અતિ અધમ જીવન હોય તે કાદવમાં રખાયા કરે અથવા ચક્રીમાં પીસાયા કરે, પણ જરાયે ઉત્તત થાય જ નહિ. આ અસાધ્ય અને મુસાધ્ય વર્ગના જીવોને બાદ કરતાં મધ્યમ પ્રવાહ પર અનેક જીવો હોય છે જેઓના ઉપર કામકોધાદિ અસર કરે ત્યારે તે નીચા ઊતરી જાય છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરોપકાર કામ કરે ત્યારે તે ઊંચે ચાલ્યા જાય છે. આવા જીવનાં જીવનવૃત્તો અલગ અલગ હોય છે, છતાં તેમાં એક પ્રકારની એકતા હોય છે. એ સ્વભાવમાં આવે ત્યારે આત્માનંદ કરે છે અને વિભાવમાં ચાડ્યો જાય ત્યારે ધન, સ્ત્રી ને પુત્રગાનંદમાં રસ લેતો થઈ જાય છે, એ કપાયને વશ પડે તો ક્રોધી, માની, કપટી, દોષી બની જાય છે અને એ ત્યાગ કરવા બેસે તો માસખમણે માસખમણે પારણા કરવા લાગી જાય છે. આવા પ્રકારની વૈધર્મ્યમાં એકતા જતાવવાનો શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ પ્રત્યેક જીવનમાં સિદ્ધતાની અંદર રહેલી એકતા જરાબર બેઠું શકતા હતા અને તે તેમને અનુમંદરના ચરિત્રદ્વારા જતાવવી હતી.

મહાવિદેહના મુકચ્છ વિજયમાં આવેલી ક્ષેત્રપુરીમાં અહીં કહી છે તે પ્રમાણે વાર્તા કહેવાણી હશે કે નહિ, મુલવિતા અને મહાલદ્રા ત્યાં હશે કે નહિ અને ચક્રવર્તીએ ચોરનો વેશ કાઢ્યો હશે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપરના મુદ્દાથી વિચારીએ તો લગભગ નકામો થઈ જાય છે. આખી દુનિયાનો પ્રપંચ જતાવવા માટે કોઈ વ્યક્તિગત જીવનું ચરિત્ર તો લખવું જ પડે. એમાં જેનું નામ આપ્યું હોય તે જ

નામનો જીવ હતા કે નહિ એવો પ્રશ્ન ન સંભવે, પણ એમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ જીવોને-ઘણાખરા જીવોને લાગુ પડતું છે કે નહિ એ જ જોવાનું રહે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં ઉપરનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. અનુસુંદરના ચરિત્રદ્વારા મધ્યમ પ્રવાહના જીવોનું ચરિત્ર સાધર્મ્ય નજરે આવે કશું છે. હવે પુસ્તકમાં આંતર-પુરાવા આ પ્રશ્નને અંગે શા છે તે જોઈએ.

(ઘ) પ્રથમ પ્રસ્તાવની પ્રસ્તાવના કરતાં લેખક મહાશયને રૂપક કથાને અંગે અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ, સગપણનો બચાવ સૂત્ર સિદ્ધાંતનાં દૃષ્ટાંતથી કરવો પડ્યો છે (પૃ. ૧૧) તે પરિસ્થિતિ એટલું તો જરૂર બતાવે કે અનુસુંદરની કથામાં અંતરંગ કથાઓ છે તે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જ બતાવેલી છે. એવા પ્રકારનો બચાવ કરવાનું કારણ એક સાચી બનેલી વાર્તા લખી જનારને સંભવે નહિ. એમને એક નવીન પ્રકારની રેખા દોરવી હતી, વાર્તાનો નવો જ પ્રકાર દાખલ કરવો હતો અને તે વાત બરાબર ગણાય તો આખી વાર્તા કલ્પિત હો કે નહો, પણ અંદરના ઈંદ્રિયો, કપાયો અને મોહરાગનું લશ્કર, ચારિત્રરાજના લશ્કરની લડાઈ વગેરે વાતો તો એમની બનાવટની જ થઈ અને એ વાર્તા જ ખરી વાર્તા હોઈ બાકીના પ્રશ્નને નિર્ચયક કરી દે છે.

આ કથામાં અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અરુપરસ બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ સગપણ જ બહુધા આવે છે અને તેને લેખકે પોતે જ ' સત્કલ્પિત અનુમાન ' કહેલ છે. એટલે મોટા લાગની વાર્તા તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના મગજમાંથી જ નીકળેલી છે એમ એમના શબ્દોમાં જ કહી શકાય.

(બ) બીજો એક સુદો અંથને છેડે મળી આવે છે. પૃ. ૨૦૮૦ માં લખે છે કે इदमन्तर्भवभ्रमस्त्वयं, मत्स्वप्नादनुसुन्दरचेष्टितम् । यदिह जातमतः परिकीर्तितं, मतिविकासनकारी मुदेहिनाम् ॥ એ અને એના પછીના ત્રણ શ્લોકમાં એ વાત કરી છે કે આ અંથમાં અનુસુંદરનું ચેષ્ટિત કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રાણીઓની ગુહિના વિકાસને માટે છે, વિકાસ કરે તેવું છે. પણ તે પ્રમાણે સર્વ

પ્રાણીને થાય એમ સમજવાનું નથી. આ શ્લોકમાં જે અર્થસૂચક શબ્દો છે તે ધ્યાનપૂર્વક કરે તેવા છે. ‘મતિવિકાસનકારી’ ચેષ્ટિત છે એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર છે એ એનું કાર્ય લઈએ તો જુદી વાત છે, પણ એ ઉદ્દેશથી લખાયું હોય તો કલ્પિત હોઈ શકે, પણ રહ જાતમ્ એમ લખ્યું છે એટલે બહુ જેવું બન્યું તેવું લખ્યું છે એવો ભાવ નીકળે. આ જાતમ્ શબ્દ ઘણી ધ્યાનપૂર્વક લેખી કરે છે. એનો અર્થ એમ થાય કે ચરિત્ર બનેલું હોયું જોઈએ.

(૦) છેલ્લા પ્રકરણમાં અનુસુંદર અને મહાભદ્રા માટે જે શબ્દોમાં વાત કહી છે તે જોતાં ચરિત્ર બનેલું ઘટે, પણ તેની જ સાથે સુમતિ અને સમંતભદ્રના ચરિત્ર ઉપરથી જે શબ્દોમાં સાર ઉતાર્યો છે તે જોતાં ચરિત્ર કલ્પિત લાગે તેમ છે. લઘુકર્મી ભ્રમ્ય પુરુષ જરૂર કલ્પિત લાગે છે અને સદાગમ-સમંતભદ્ર માટે પૃ. ૨૦૭૫ માં જે કહેવામાં આવે છે તે જોતાં એની ઐતિહાસિકતા કદી બેસે તેમ નથી.

(૮) “આ બાપડી અત્યંત લોભી છે એ વિચારથી મારા મનમાં કરુણા ઉત્પન્ન થઈ. તે કારણથી સર્વજ્ઞ મહારાજના આગમમાં બહુમાન ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે કિલ્લ કર્મેનો નાશ થતાં તેને પણ પ્રતિબોધ થશે એ ખ્યાલથી આ સદાગમ મહાત્માની કૃપાથી મારો ઘણો લાંબો હેવાલ, તેને સદાગમ ઉપર બહુમાન ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે, અને સંક્ષેપમાં કહેવા છતાં તેના અનંતપણાને લીધે છં મહિને પણ મહાશુશીળતે પૂરો કહી શકાય તેવો હોઈ, તને ત્રણ પહોરમાં કહી દીધો.” (અ. ૮. અ. ૧૫. પૃ. ૨૦૦૩-૪) — આ આખું વાક્ય એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વાર્તાની કૃત્રિમતા બતાવે છે. વાર્તાનો ઉદ્દેશ, કહેવાનો સમય અને લક્ષ્યાર્થની સન્મુખતા જોતાં એમાં કૃત્રિમતા સ્વાભાવિક આવી જાય છે.

આ અંદરના પુરાવા છે. બહારની નજરે અન્ય કોઈ ગ્રંથમાં અનુસુંદરનું ચરિત્ર જોવામાં આવતું નથી. શ્રી સિદ્ધાપગણિ કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની નહોતા એટલે એમને કોઈ ગ્રંથનો આધાર જરૂર લેવો પડે અને એવો કોઈ ગ્રંથ તેઓ બતાવતા નથી. એમ કરવાનો અસલ સંપ્રદાય નહોતો એ વાત સાચી છે. અત્યારે કોઈ ગ્રંથમાં આ કથા આવી હોય તેવી ઉપલબ્ધતા નથી.

એક બીજું પણ અનુમાન શક્ય છે. કથા કલ્પોપકર્ણ ગુરુ-
પરંપરાથી ચાલી આવી હોય. એનો કશો આધાર કે જવાબ
ન હોઈ શકે.

એકંદરે અંથનો ઉદ્દેશ, અંથની ગૂઢતા, અંથના શબ્દો અને
આબુખાબુની સર્વ હકીકત મેળવતાં મારું પોતાનું વલણ, અનુમુંદર
એ શ્રી સિદ્ધર્ષિની ભવ્ય કૃપનામાંથી નીકળેલ ચોરવેશધારી મહા-
અકવર્તી અને સિદ્ધિગામી રત્નપુરુષ હોય એમ માનવા વધારે
લક્ષ્યાય છે. આ મારા અનુમાનમાં વિશેષ પુરાવા કે ચર્ચાને પૂરતો
અવકાશ રહે છે, એ અનુમાન છેવટનું નથી, પણ એ નજરે ચર્ચા
જરૂર કરવા યોગ્ય છે. સંતોષકારક પુરાવા કે નવીન સાધનો મળે
તો ઉપરનાં નિર્ણયમાં ફેરફાર કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો
ન જ હોઈ શકે.

x

x

x

૨. પ્રસ્તાવવિશિષ્ટતા—

આ અંથના દરેક પ્રસ્તાવમાં એક એક બાળત સર્વથી વધારે
ધ્યાન એંચનારી માલૂમ પડે છે. કોઈ વાત નકામી તો નથી જ,
પણ કોઈમાં કળાકારની નજરે તો કોઈમાં વૈરાગ્યની નજરે, કોઈમાં
પાત્રાલેખનની નજરે તો કોઈમાં ઝમનાગમનની નજરે અને એવી
એવી ભુદી ભુદી નજરે કોઈ કોઈ સવિશેષ વિશિષ્ટતા પ્રત્યેકમાં જડે છે.
આઠે પ્રસ્તાવને અંગે આ વિશિષ્ટતાનો નિર્દેશ સંક્ષેપમાં કરી દઈએ.

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવ વર્તમાન જમાનામાં જે પદ્ધતિએ ઉપોદ્ધાત
અને પ્રસ્તાવના લખાય છે તે રીતે લગભગ એમાં પ્રસ્તાવના અને
ઉપોદ્ધાત લખેલ છે તે એનું ખાસ વિશેષ રૂપ છે. આવી રૂપરેખા
અન્યત્ર અલભ્ય છે. એ પ્રસ્તાવનામાં એમણે અનેક વિષય ચર્ચ્યા છેઃ
કથાનો સાર, કથાનો હેતુ, ભાષા, લેખન પ્રકાર, પદ્ધતિનો ગત્યાવ
વિગેરે સર્વ એમાં તેઓઘીએ ક્યું છે અને પછી વાંચનારને તૈયાર
કરવા ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું જ ચર્ચિત લખી તેનો ઉપનય ઉતાર્યો છે.
આમાં તેમનો ઉદ્દેશ મહાકથા માટે વાંચનારને તૈયાર કરવાનો છે.
પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઓગણીશમી વીંશમી સદીની સાહિત્યપદ્ધતિને એક

હજાર વર્ષ પહેલાં લેખક જોઈ શક્યા હોય એમ જતાવે છે અને તે એનું વિશેષ રૂપ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં કર્મપરિણામનાં નાટક વિગેરે સર્વ મળનાં છે, પણ લેખકની વિશિષ્ટતા અગૃહીતસંકેતાના પાત્રાલેખનમાં છે. એના જેવી હોળી રાજકુમારી (બ્રાહ્મણી) કથા સાંભળવા બેઠી ન હોત તો કથામાં અંદર અંદર પાંચ છ વાર ખુલાસા કર્યા છે તે થાત નહિ અને કથા સર્વગ્રાહી હોઈ એનો ઉડો ભાવ સમજાત નહિ. કળાની નજરે પણ આ પાત્રાલેખનમાં ખાસ વિશિષ્ટતા વ્યક્ત થાય છે. એને લઈને નીચેનાં સ્થાનોએ જરૂરી ખુલાસા થાય છે.

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેટે (અ. ૩. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૬૮૮).

આંતર ખુલાસો (અ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮૦૦).

મજાબની વિચારલબ્ધતા (અ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૩૦).

મજાબની રહસ્ય વિચારણા (અ. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૭-૪૧).

મજાબના ખુલાસાઓ (અ. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૪૦-૨).

પ્રસ્તાવ આઠનો આખો બીજો વિભાગ (અ. ૧૨ થી ૧૫).

આ સર્વ આવીઓ છે, મંથ સમજવા માટે અનિવાર્ય છે, તેનું કારણ અગૃહીતસંકેતા છે અને એ પાત્રની સાદાઈ ખરેખર આકર્ષક છે, આખરે એનું મંથન પણ એટલું જ ખેંચાણકારક છે (અ. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૬); તથા (અ. ૮. પ્ર. ૧૬) એનો કદસાધ્ય મોક્ષ છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. (અ. ૮. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૨૦૭૨)

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનોવિકાર પૈકી વૈશ્વાનરની આસીચ્છત અને ઇદ્રિયો પૈકી સ્પર્શનની ખાસીચ્છત જતાવતાં માનસવિદ્યાનો ઉડો અભ્યાસ જતાવ્યો છે. વૈશ્વાનર સાથે કૂચિત્ત વડાં અને સ્પર્શનની વાર્તામાં અકુશળમાળા, શુભસુંદરી અને સામાન્યરૂપા પાત્રોની યોગશક્તિ જતાવતાં એટલી વિશિષ્ટતા જતાવી છે કે એમાં માનસશાસ્ત્રના ઉઠા પાઠો ગદ્ય યુક્તિસર દાખવી દીધા છે અને મનીષીનો નિષ્ક્રમણોત્સવ (દીક્ષા) બીજે નંબરે આ પ્રસ્તાવની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૪. ચોથો પ્રસ્તાવ જાતે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એનો પ્રધાન સૂર લવ-ચક્ર છે અને એના ખેલતા પાત્રો પ્રકર્ષ વિમર્શ છે. એના વર્ણુનની અપટની અંદર ચિત્તવૃત્તિમંડપ અને રાજાઓ, વિવેકપર્વતનું વર્ણુન અને ચારિત્રરાજના મંડપો, મોહરાય ને ચારિત્રરાજનો પરિવાર અને સાત પિશાચીઓ એ સર્વ અદ્ભુત છે. આખો પ્રસ્તાવ એવી સારી રીતે ચોળ્યો છે કે એમાં વિશિષ્ટ નજરે કયો વિભાગ બતાવવો એ મુશ્કેલ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રસંગ અદ્ભુત રીતે ચિત્રાયો છે. એની ચિત્તવૃત્તિઅટવી વિચારીએ ત્યાં મોહરાજના બાળકોના કસ્ટોલ યાદ આવે છે અને સાત્ત્વિકમાનસપુરના સિંહાસન પર ચારિત્રરાજ બેસે છે ત્યાં એના પાટવી અને કટાયા આકર્ષક થઈ પડે છે. એની પિશાચીઓ ઘૂણા લાવે તેવી છે, છતાં પણ એને વિચારતાં મોજ આવે છે. આખો પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતાનો નમૂનો છે. વસંતરાજ-લોલાક્ષ એ બાબુનું પાત્ર છે છતાં એમાં પણ મોજ આવે છે. ખાસ વિશિષ્ટતા જોવી જ હોય તો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં બાંધેલ મંડપ અને તેના સિંહાસન પર બેઠેલ રાજા અને તેનો પરિવાર છે. સાત્ત્વિકમાનસપુરે ચારિત્રરાજનો મંડપ પર્વત પર એવો જ હીપે છે, વધારે આકર્ષક છે, પણ ચિત્રની નજરે બીજે નંબરે આવે છે.

૫. પાંચમો પ્રસ્તાવ સૌજન્ય અને દૌર્જન્યનો પ્રધાન સૂર અર્થે છે. એમાં વામદેવની નીચ દુર્જનતા કવિએ ઉત્કટ રીતે અર્થી છે. પણ એની વિશિષ્ટતા તો પ્રતિબોધરચનામાં આવે છે. ત્યાં જે રુપરૂપતાથી સર્વ પ્રાણીને દુઃખી બતાવ્યા અને તેમને કાળા, ભૂખ્યા તરખ્યા, થાકેલા, તાપ ખમનારા, કોદીઆ, ઘરડા, તાવવાળા, ગાંડા, આંધળા અને પરતંત્ર તથા દેવાદાર બતાવ્યા એ વાત બહુ મક્કમ રીતે કરીને આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો છે. એમને જે ત્રણે ઐપધિઓ હાંચી હાંચીને આ ગ્રંથમાં ભરવી હતી તેનો પ્રખરભર આ આખી રચનામાં દેખાઈ આવે છે.

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો પ્રધાન સૂર અને વિશિષ્ટતા પદ્મપુરુષ ચરિત્રમાં આવે છે. ત્યાં નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠને એક એક વર્ણનું રાજ્ય આપી તેમની પાસે વિવિધ કાર્યો કરાવે છે ત્યાં ગ્રંથકર્તા કમાલ કરે છે. એ છ પ્રકારના પુરુષોને

સમજવા એ આખા અંથની ચાવી છે. આ અતિરસવાળા વિષયને તેમણે બહુ સારી રીતે ન્યાય આપ્યો છે અને અંથનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની એક તદ્દન અલિનવ દિશા દાખવી છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવની વિશિષ્ટતા છ. મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો અને તેની ઘટનામાં છે. જ્યારે આ પ્રાણીનું ચિત્ત સાચેસાચું સંસાર પરથી જોડે છે ત્યારે સાધારણ નજરે અતિ સામાન્ય કે તુચ્છ લાગતી અથવા અતિઅર્થહીન કે નિર્માલ્ય લાગતી બાબતોમાંથી પણ ઉપદેશ કેવો લઈ શકાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. આપણે અનેક વાર રેંટ બેંચાં હશે અને દારુના પીકાંની પામેથી તો હજારો વખત પસાર થયા હોઈશું, પણ એમાં રહેલ શુભ સંકેતને તો શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલમ જ ચિતરે. આપણે વ્યાપારી રહ્યા, દરરોજ વ્યાપાર કરીએ, પરદેશ જઈએ, બજારમાં દુકાન માંડીએ અથવા લોજન ખાઈએ; પણ એના અંતરને વિકસાવી સમજાવનાર તો શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ. એમની કલમે આ નવ પ્રકરણોમાં કમાલ કરી છે.

૮. આઠમો પ્રસ્તાવ વિકાસનો માર્ગ ત્વરિતગતિએ બતાવનાર થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર આખા અંથને સમજાવવાની લીધેલ તક અને તેના ઉપયોગમાં પરિપાક પામે છે. આપણા જૂના મિત્ર સંસારી-જીવને ચક્રવર્તી તરીકે જાણીએ છીએ કે જોણી અગૃહીતસંકેતોને રાજકુમારી તરીકે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે પણ છૂટકારાનો દમ ખેંચીએ છીએ અને સાતેનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે આપણે અહીં રહી ગયા એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. ચોથો પ્રસ્તાવ હૃદય પરના હારમાં અમૂલ્ય રત્નના સ્થાનને યોગ્ય ગણાય તો આઠમો પ્રસ્તાવ મુગટના ટોહીનૂરના સ્થાનને યોગ્ય છે; જન્મે અસ્પર્શની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે; એક વગર બીજે અડવો લાગે છે. હૃદય વગર મસ્તક મુગંધ વગરનું છે, પણ મગજ વગરનું હૃદય અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આઠમા પ્રસ્તાવમાં પ્રધાન સૂર વિદ્યા સાથેના લગ્નના પ્રસંગમાં આવે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૮) અને બાકી તો સર્વ વાતનો મેળ અહીં મળે છે તે મુખ્ય વાર્તા છે.

આઠે પ્રસ્તાવમાં બીજી તો અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે, કેટલીક તો એટલી જાંડી વાતો છે કે એ પર વિચાર કરીએ તેમ નૂતનતા જણાય,

મૌલિકતા જણાય, મહત્તા સમજાય. એના પ્રત્યેક પાત્રોમાં એજસ છે, એના ગમનાગમનમાં રહસ્ય છે, એની ચેષ્ટામાં સકારણતા છે, એમની અદૃશ્યતામાં સંકેત છે, એમના પ્રભાવમાં શાંતિ છે અને એમના શૂરાતનમાં રસરેલ છે.

x

x

x

૩. પરાકાષ્ઠા (પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે અને સમુચ્ચયે) (Climax)

દરેક લેખક પોતાના ગ્રંથમાં પરાભૂમિ એક વખત લાવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના મહાલેખનું આ દૃષ્ટિએ આપણે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવવાર અવલોકન કરીએ અને પછી સમુચ્ચયે જોઈ જઈએ. કાવ્યમાં પરાભૂમિ આવે તેને ' સાર ' અલંકાર કહે છે. વાર્તામાં આવી પરાભૂમિ અવારનવાર આવે છે. આઠે પ્રસ્તાવની વસ્તુ વિવિધ હોવા છતાં એક જીવને આશ્રયીને હોઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં આ પરાભૂમિ જુદી જુદી રીતે આવે છે અને અન્યાન્ય પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પ્રસ્તાવની પરાભૂમિ સુકરર કરવામાં મતલેહ પડે તે સંભવિત છે. મારા મતે તે નીચે પ્રમાણે આવે:—

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તદ્દથા વિમળાલોકઅંજન આંજી તત્તવ-પ્રીતિકર પાણી પાય છે ત્યાં પરાભૂમિ આવી જાય છે. (પૃ. ૨૫-૨૬.)

કોઈકનો એવો પણ મત પડવા સંભવ છે કે પૃ. ૪૩ માં જ્યારે નિધુપુત્રક ઠીંકરું ફેંકી દઈ પોતાના પાત્રમાં પરમાત્મ ભરે છે અને તેનું નામ ફેરવવામાં આવે છે ત્યાં પરાભૂમિ આવે છે. આવો મત થાય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાથમિક ધુન્ધવણનો નીકાલ પરાભૂમિ લાવે એ મારા મતે વધારે ઇષ્ટ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં નવીન પાત્રોનું જોળખાણ થાય છે, પરિચય થાય છે અને તેઓ ઘણી દોડાદોડમાં દેખાય છે. અસંવ્યવહાર નગરથી માંડીને સંસારીજીવને પંચાક્ષપશુસંસ્થાન સુધી મોકલવામાં કાળ અનંતો જોઈએ અને વાત ટૂંકમાં કરવાની એટલે પરાભૂમિ આવતી નથી. પરાભૂમિ જેવો થોડો આભાસ ભવિતવ્યતાની લલા-મણુથી આ જીવને અસંવ્યવહારનગરથી આગળ મોકલવામાં આવે છે (અ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૧૨) ત્યાં થાય છે. જો કે આ પરાભૂમિમાં બહુ

હિલકટ રસ જામતો નથી, તો પણ સવિતબ્યતાનો પતિ પર દોર જોતાં લગભગ એ વીશમી સદીની flapper-ફ્લેપર જેવી દેખાય છે અને પતિથી દોરાવાને બદલે એ પતિને દોરે છે. અત્યંતઅજોષ (Ignorance) અને તીવ્રમોહોદય (Infatuation) જેવા મહા-કારસ્થાની પાસે એ પોતાની જાતને એટલી દમામમાં રાખી વાત કરે છે કે ત્યાં જોવો તેવો 'કલાઇમેક્સ' જરૂર આવે છે.

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ત્રણ વખત પરાકાષ્ઠા (climax) આવે છે.

(a) બાળ મહનકંદળીના પલંગમાંથી અવાજ સાથે પડે છે તે વખતે (પૃ. ૪૫૮).

(b) નંદિવર્ધનનો કનકપુરમાં પ્રવેશ થાય છે તે વખતે (પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૮).

(c) નંદિવર્ધન સ્વકુટુંબની ખૂનામરફી કરી કેદમાં પડે ત્યારે (પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬-૬)

આ ત્રણે પ્રસંગો ખરેખર એક બીજાથી ચઢે તેવા છે, પણ એ સર્વમાં કળાની નજરે ચિત્રકારે મહનકંદળીનો પ્રસંગ સર્વથી વધારે ખૂબીથી અચ્ચો-આજેખચો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવથી વાર્તા જામે છે, જામતી જાય છે અને આપણે લેખકની સાથે ખરાબર ઘસડાઇએ છીએ અને એમાં જ એની કળા રહેલી છે.

૪. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આદરેલી કળા એના મધ્ય આકાશમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના બીજા પાત્રો ગમે તેવા મુંઝર હોય, પણ એના વિમર્શ અને પ્રકર્ષ તો શિરઃસ્થાને આવે છે. અટવી, ટેકરા, ડુંગરામાં રખડનાર એ મામા લાણુજના પાત્રોને ચિતરવામાં અને તેમની દ્વારા ભવચક્રનો અનેક વાર્તા કરી નાખવામાં કળાની દૃષ્ટિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ હદ કરી છે. આજો ચોથો પ્રસ્તાવ કળાનો નમૂનો છે. બુદ્ધિદેવીનો દીકરો અને લાઇ એ શ્રી સિદ્ધર્ષિનું 'ખરું' ઓજસ છે, એના વિકાસમાં પરાકાષ્ઠા આવી ગઈ છે અને એના આલેખમાં પરિપૂર્ણતા પહોંચી ગઈ છે. એની ચિત્તવૃત્તિ અટવી, પ્રગતતા નહી, તદ્વિલસિત ખેટ, ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ, તૃપ્તિ વેદિકા અને વિપર્યાસ સિદ્ધાસન એક બાબુએ કદપતાં બીજી બાબુએ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેક પર્વત, એનું અપ્રમત્તત્વ શિખર, ત્યાં આવેલો ચિત્તસમાધાન

મંડપ, એની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા અને તે પરનું જીવવીર્ય સિંહાસન વિચારીએ છીએ ત્યારે કલ્પનાની વિશાળતા, લબ્યતા અને સ્પષ્ટતા આપણને મુગ્ધ કરી મૂકે તેમ છે.

ચોથો પ્રસ્તાવ મારા મતે આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ઠા રૂપે છે, તેમાં પ્રકર્ષ વિમર્શના પાત્રો પરાકાષ્ઠા રૂપે છે અને ચિત્તવૃત્તિમાં મોહરાજના મંડપ સિંહાસનની રચના પરાકાષ્ઠા છે (પ્ર. ૯). મને પક્ષપાત ચારિત્રરાજના મંડપ તરફ છે, પણ જન્નેની સરખામણીમાં કળાની નજરે પ્રમત્તતા નહીં પર બંધાયેલા મંડપની રચના અઢે તેવી છે. સાત પિશાચીઓમાં કળા તો અલિનવ છે પણ એમાં રૌદ્ર રસ કરુણા-મય હોઈ કંટાળો આવે છે, છતાં કળાની નજરે તો એ પણ ઊતરે તેમ નથી. વર્ણનની નજરે જોઈએ તો વસંત વર્ણન સર્વોત્કૃષ્ટ છે (પ્ર. ૨૧) પણ એવી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા માત્ર કળાકારની નજરે નવમા પ્રકરણમાં જ આવે છે.

૫. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં બુધસૂરિની પ્રતિજોધરચના સારી છે, આકર્ષક છે, છતાં એ વાંચતાં એમાં નૈસર્ગિકપણને બદલે કૃત્રિમતા આપણા જ્યાંલ પર આવ્યા વગર રહેતી નથી. એમાં કળાની ઘણી બાબતો ઠાંસી ઠાંસીને ભરી છે. આ પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા ત્રણ નાના પ્રસંગોએ લેખકશ્રી લાવી શક્યા છે:—

(a) સ્ત્રી-શરીરનું કેડ સુધીનું વર્ણન કરે છે ત્યાં લતાગૃહ પર બે પુરુષો ભયંકર દેખાવવાળા આવી દેખાવ દે છે અને એકદમ ઘણી રસમય વાત બંધ પડે છે (પૃ. ૧૧૬૪).

(b) વામદેવ ગલરાટમાં રત્નને બદલે પથ્થર ઉપાડી નાસવા પ્રયત્ન કરે છે અને વિમળ મંદિરમાં ગયો તો તકનો લાલ લાઇ નાસી જાય છે (પૃ. ૧૨૦૩-૪).

(■) શિવલક્ષ્મી મોડી રાત્રે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે. (પૃ. ૧૨૭૬).

આ ત્રણે પ્રસંગોમાં શિવમંદિરમાં મોડી રાત્રે દીવો સળગાવવાની વાત એવી સુંદર ચોલીથી કરી છે અને ત્યાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે આ આખા પ્રસ્તાવમાં એને હું 'પરાકાષ્ઠાનું સ્થાન આપું છું'.

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા ધનશેખર પોતાના મિત્ર હરિકૃમારને દરિયામાં ધકેલી દે છે તે ક્ષણે સાતમા પ્રકરણમાં આવે છે. એણે મૈત્રી વિસારી, હરિનું સાધુજીવન એ ભૂલી ગયો અને સાગર મૈથુનની પ્રેરણાથી એ અતિ અધમ કાર્ય કરવા લલચાઈ ગયો (પૃ. ૧૫૪૧). એ પ્રસંગની ઘટના લેખકે ઉત્તમ કરી છે, એ ઉપરાંત બહુલશેષ ધનેશ્વરનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ વ્યવહારુ મજા આપે તેવો પ્રસંગ પણ બહુ ભવ્ય રીતે ચર્ચો છે. (અ. ૨. પૃ. ૧૪૮૨-૩) અને હરિકૃમાર વિનોદ (અ. ૩) અને પદ્મપુરુષ ચરિત્ર વિદ્વત્તાનો નમૂનો છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવમાં તુંગશિખર પર કોવિદ અને બાલિશ જાય છે ત્યારે અંદર કિસરોનું ગાન ચાલે છે તે સાંભળવાના રસમાં બાલિશ જમીન પર પડી જાય છે અને એના પડવાના અવાજથી ગંધર્વો ચોંકી જઈ ખૂણ ફટકાવે છે એ વળતે પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ ભવ્ય દૃશ્ય છે અને શ્રુતિરસના રસીઆને સહજ સમજાય તેવી વાર્તા છે (પૃ. ૧૭૮૩). બાકી છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો વિદ્વત્તાના નમૂના છે અને તેમાં પણ વાનરજાતિની વાતમાં હદ કરી નાખી છે (અ. ૮). આ પ્રસ્તાવમાં તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા નાયક સંસારીજીવના ચરિત્રને અંગે આવતી નથી પણ અંતરંગ કથામાં આવે છે તે વાત અર્થસૂચક છે.

૮. આઠમા પ્રસ્તાવમાં તો સર્વ વાર્તાનો મેળ મળે છે. મેં એ પ્રસ્તાવના ચાર વિભાગ બનાવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં સંસારીજીવની વાર્તા આગળ આલે છે તેમાં આહ્લાદમંદિરમાં શુભધારણના લક્ષ થયા પછી વિદ્યાધરોની આકાશમાં લડાઈ શરૂ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને બન્ને લશ્કર યંલાઈ જાય છે (પૃ. ૧૮૮૦), ત્યાં પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ હકીકત ભારે સરસ રીતે લેખકે વર્ણવી છે અને જેવી વર્ણવી છે તેવી મોજમાં એનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. કનકોદરની વીરહાક, એના જમીન પરના સેનાનીઓને ઉજોધન અને ઊંચે ઉડવાની તૈયારી અને તે વળતે સ્થંભન (પૃ. ૧૮૮૦) એ સર્વ પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે. એ કે એવો જ અગત્યનો પરાભૂમિનો પ્રસંગ સિદ્ધાચાર્ય પ્રમાદમાં પડી જાય છે અને ગૌરવો પર ચઢી જાય છે ત્યારે આવે છે. એના ગૌરવો વિચારવા જેવા છે (પૃ. ૧૯૬૧), વિદ્વાનોને સાધારણ ચેતવણી લેવા જેવા છે અને

એનો પાત પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે, પણ એમાં સમય ઘણો લાગે છે એટલે એને ‘કલાઈમિક્સ’ ન કહી શકાય.

આખી કથામાં ખરો ‘કલાઈમિક્સ’ વિવેકપર્વત પરની અવલોકનામાં આવે છે. ત્યાંથી લવચકના કૌતુકો અને પિશાચીઓનો દોર તેમજ ચાર નગરો વિગેરે જોતાં જે લવ્ય કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે તે આખા ગ્રંથમાં અગ્રસ્થાન લોગવે છે. ચિત્તવૃત્તિઅટવી પરની આખી રચના અને સાત્ત્વિકમાનસપુરની સ્થાપના અજબ કલ્પનાનો લવ્ય નમૂનો પૂરો પાડે છે અને ખરી પરાભૂમિ પૂરી પાડે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મારો અભિપ્રાય છે અને આમાં અભિપ્રાયભેદ થવાનો સંભવ છે મારા મન ઉપર વાંચતી વખતે જે અસર થઈ તે અત્રે મેં જણાવી છે.

x

x

x

૪. લેખકને સમજવાની ચાવી—

એક વાત એ જણાવવાની છે કે આ ગ્રંથ લેખકે લખવા ખાતર લખ્યો નથી, વિદ્વતા ખતાવવા ખાતર લખ્યો નથી, પોતાનું નામ રાખી જવા ખાતર લખ્યો નથી, વિનોદ કરાવવા માટે લખ્યો નથી. લેખકે શા માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે તે ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. તેમને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સફળુદ્ધિ સાથે—પોતાના conscience સાથે વિચારતાં તેમને જણાયું કે આપેલ વસ્તુ મળ્યા કરે છે, દાન આપનાર એક પ્રકારનું રોકાણ (investment) કરે છે, માટે એ ચીજો ખીજાને આપવી, ખૂબ આપવી, વગરમાગે પણ આપવી, પેટ ભરીને આપવી. એ વસ્તુ વાપર્યાથી ખૂટે તેવી નહોતી. એટલે આ પુસ્તકમાં તેમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભર્યું છે એ પ્રથમ વાત થઈ. ‘આપે તે મળે’ એટલે તેઓ ખૂબ ઉદારતાથી આપવા નીકળ્યા છે એ બીજી વાત. પોતાની વસ્તુ લોકકાંની પેટીમાં ભરવા યોગ્ય છે એ અતિ નમ્રતાનું વચન એ ત્રીજી વાત. લેખક ઉપર દયા કરી આ વસ્તુ લેવાની પ્રાર્થના કરવી એ ચોથી વાત. આ ચારે હકીકત આખો ગ્રંથ વાંચતાં નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. એ વાત ધ્યાનમાં નહિ રહે તો કેટલાક પ્રસંગો ચામાટે લેખકે ઉપસ્થિત કર્યા છે એ વાત

કદી નહિ સમજાય અને એ હકીકતો ધ્યાનમાં રહેશે તો ઘણાખરા ખુલાસા ખરાખર થઈ જશે એમ મને લાગે છે.

પ્રથમ તેમનો જીવ-તેઓ પોતે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ) નિષ્પુણ્યકનો જીવ છે તે પૃથ પૃથ થી જણાય છે. “ એ અદૃષ્ટમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણ્યક નામનો લિખારી છે એમ કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞથાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીંતહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જણવો. ”

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા થયા પછી લેખક પોતે વિચાર કરે છે (પૃ. ૨૧૩) “ અહો ! હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપું છું પણ તે એ સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, માટે હવે હું એમ કરું કે આ લગવાનના મતમાં સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય (જાણવા યોગ્ય, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય) અર્થની એક ગ્રંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીનો અલેદ છે એમ બતાવી આપું. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય થશે. ”

ગ્રંથનો વિષય શો છે તે સમજવાની આ ચાવી છે. એમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર કાંસીકાંસીને ભર્યા છે અને વિષય વિષયી object & objectivમાં અલેદ બતાવી, તે દ્વારા રત્નત્રયની વાર્તા અનેક રીતે કરવાનો લેખકશ્રીનો ઉદ્દેશ છે. આ ચાવી નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી.

“ આ દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા દરિદ્રીઓ વસતા હતા પરંતુ તે નગરમાં એના (નિષ્પુણ્યક) જેવો બીજો કોઈ નિર્ભાગી બહુધા નહિ હોય એમ લાગતું હતું. ” (પૃ. ૬૩). આ એક વધારે ચાવી છે. સર્વજ્ઞથાસનપ્રાપ્તિ પહેલાં વૈશ્વાનર વિગેરે કેવા હેરાન કરે છે એ વિષય વિષયીને અલેદે શા માટે બતાવવું છે તે અતિ નમ્રભાવે અહીં કહી નાખ્યું છે.

અહીં સંસારીજીવનું જે ચરિત્ર બતાવ્યું છે તેવું પ્રાયે સર્વ જીવોનું ચરિત્ર હોય છે એમ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૧૭).

દરેક ચરિત્રમાં વિગતોમાં ફેરફાર તો જરૂર હોય, પ્રત્યેક પ્રાણીઓના વિકાસ જુદી જુદી રીતે થયો હોય, પણ એના મુદ્દાઓમાં અંતરંગ સંબંધે જે ફેરફાર થાય છે તેના ચિત્રની લઘ્ય કલ્પના આ ગ્રંથમાંથી મળશે.

એના લેખકને કવિ કે કર્તા તરીકે ઉપનામ મેળવવું નથી, પણ એમને એક એવું વિશાળ ચરિત્ર લખવું હતું કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને અંદરનો ભાવ જેમ જેમ સમજે તેમ તેમ આંખ ઉઘડતી જાય. આ તેમનો આશય નીચેના પ્રસંગોથી સમજાય છે.

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવના ઉપસંહારમાં તેઓ લખે છે કે “ મેં મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડે તેવું છે. જે હકીકત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમને લાગુ પડે છે કે નહિ તે તમારા મનમાં સારી રીતે વિચારો. ” (પૃ. ૨૧૭) એટલે તેમણે એક જીવની વાર્તા કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો નિર્ણય કરીને ગ્રંથ શરૂ કર્યો છે. આ વાર્તા ઘણી મજાની છે. સર્વને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખનારની કલ્પના કેટલી વિશાળ હશે તે વિચારવાનું વિદ્વાન વાચકની તર્કશક્તિ પર છોડીએ.

(b) છેલ્લા પ્રકરણમાં કહે છે : ‘ અનુસુંદર ચક્રવર્તીએ પોતાને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી મુલલિતા અને પુંડરીકને સંવેગ ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાના સંસારબ્રમણ્ણુ આખું ચરિત્ર ઉપમાવડે કહી સંલગ્નાવ્યું તે ઘણે ભાગે સર્વ જીવોને સમાન વર્તે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૨૦૭૫).

મતલબ એ છે કે સંસારીજીવનું ચરિત્ર એ એક જીવનું ચરિત્ર નથી પણ સર્વ જીવોનું ચરિત્ર છે, અમારું તમારું સર્વનું છે. આ વાર્તા પણ આખો ગ્રંથ વાંચતા ખાસ નજરમાં રાખવાની છે. સર્વથી મહત્ત્વની વાત તેમણે પૃ. ૨૦૭૭ માં કરી છે. વાંચનાર કે સાંભળનારને લેખક પોતે કહે છે કે :—

“ જો લગ્યો ! આગમ અને અનુભવથી શિદ્ધ આ સંસારી-
“ જીવનું ચરિત્ર તમે જરાજર સમજો, સમજો તે પ્રમાણે આચરણ કરો,
“ કપાઓને છોડી દો, આગ્રવનાં દારો બાંધ કરો, ઈન્દ્રિયસમૂહ પર

“ જય કરો, માનસિક મેલની જાળોને તોડી નાખો, સાચા ગુણ-
 “ સમૂહનું પોષણ કરો, સંસારનો પ્રપંચ છોડી દો અને શીઘ્ર
 “ શિવાલયે જાઓ જેથી તમે પણ સુખતિ યાઓ.

“ કદાચ તમારામાં એ સુખતિ-લવ્યપુરુષ જેટલી લઘુકર્મતા
 “ ન હોય તો પછી જેવી રીતે એ સુલલિતાને વારંવાર પ્રેરણા
 “ કરવામાં આવી, અનેક પ્રકારે એને ઠપકો આપવામાં આવ્યો
 “ અને વારંવાર એને પૂર્વલવની યાદીઓ દ્વારા જાગૃત કરવામાં
 “ આવી ત્યારે એ ભારેકર્મી હોવા છતાં પણ આખરે બોધ પામી;
 “ તેવી રીતે તમે પણ હવે જાઓ. માત્ર એમાં વાત એ છે કે એવી
 “ રીતે તમે બોધ પામશો તો તમે અગૃહીતસંકેત કહેવાશો-
 “ ગણાશો. તમે સમજીશો કેટલાં નહિ આવો અને તમારી ખાતર
 “ શુભમહારાજને ગળું ઘણું ખેંચવું પડશે, તેટલા પૂરતા તમે તેમને
 “ તસ્લી આપનારા થશો. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે શુભમહારાજ
 “ તમને પ્રતિબોધ આપનારા જરૂર થશે અને છેવટે તમારે પ્રતિ-
 “ બોધ જરૂર પામવો જ છે. તમારે મહાલક્ષ્મી જેવા થવું કે સુલલિતા
 “ જેવા થવું એ તમારી ઇચ્છાનો વિષય છે. ”

આવી રીતે આખી વિષયકથા અને ઇન્દ્રિયવિપાકની વાર્તાને
 લેખકે ગહુ ઊંચી ઠક્ષા પર મૂકી દીધી છે. એમનો લખવાનો ઉદ્દેશ
 મહાન છે, એમના લેખનો વિષય આજ સંસાર છે અને એમની
 કળા અથાગ છે. એને જેમ વિચારીએ તેમ એમાં ભારે શીઘ્રવટ,
 શાસ્ત્રનું વિશાળ જ્ઞાન, હુનિયાનો વિશાળ અનુભવ, વિચાર વહન
 કરવામાં લાપા પર અસાધારણ કાળૂ અને શ્રંધમાં મશગૂલ કરી
 દેવાની સર્વકથક્ષિત તરી આવે છે.

હજી બીજી અનેક ગાળતો સૂજે છે. લેખક તરીકે એમનું
 વ્યક્તિત્વ બતાવવા અનેક ગાળતો લખી શકાય તેમ છે. એમનું
 પ્રાણીજ્ઞાન (Biology) અસાધારણ છે, એમના મહાન સત્યો
 જુદા તારવી તે પર આપણા વિચારો બતાવવા યોગ્ય છે. વિગેરે
 કંઈક ગાળતો પર ઉલ્લેખ શક્ય છે. બીજી એક વાત તેમની વાર્તાના
 ઊંડાણની છે. વાર્તામાં વાર્તા, તેમાં અંતરવાર્તા અને તેમાં પેટા
 વાર્તા આપવા છતાં એક પણ સ્થાનકે એમણે સ્ખલના કે ગોટો

કરેલ નથી. વિદ્વાન વિચારકો માટે આટલી હદીકત ઘસ ગણાય. બાકી જેટલું લખીએ તેટલું જોખું છે. મારા મતે આ ગ્રંથ અપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે, ચમત્કારિક છે, બોધક છે, અનુપમેય છે અને સહુદય હાથમાં લે તો મૂકવો ન ગમે તેવો છે. આટલાં વિશેષણ એક ગ્રંથને યોગ્ય રીતે અપાયાં હોય તો પછી હવે ઉપોદ્ઘાત લાંબાવવાની જરૂર રહેતી નથી. વાંચનારને સ્વતઃ જાણી આવે તેવાં અનેક રત્નો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે. તેને ઉકેલવા, શોધવા અને અંદર પચાવી તદ્દનુસાર જીવનચર્યા કર્યા કરવી એ સાચો ઉપોદ્ઘાત છે, બાકી બીજા વિદ્વાતાના આવિર્ભાવો છે જે ઐહિક હોય ખાસ મહત્ત્વના નથી.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

ઐતિહાસિક નજરે

શ્રી ઉપનિષદિ ભવપ્રપંચા કથા શ્રંયના મહાન લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય, તેમની જીવનચર્યા, તેમના વખતની જોન સમાજ અને આર્યાવર્તની સ્થિતિ, તે કાળમાં લોકજીવન, તેમના સમયની જાણવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિની તેમના લેખો પર થયેલી અસર વિગેરે વિગેરે અનેક વાતો જાણવાની જિજ્ઞાસા આ જ્ઞાનકોળમાં સાહુજિક છે. અમુક શ્રંથ વાંચતી વખતે શ્રંથક્તા અને તેમના સમયનો ઇતિહાસ લક્ષ્યમાં હોય તો શ્રંથમાંની અનેક વાતો સમજવામાં ઘણી સગવડ પડે છે અને દ્વિગિનિન્દુઓ સમજવામાં આવે એટલે સાચો ખ્યાલ અને તુલના કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. નવયુગના અભ્યાસીઓને એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ શોધવાની અને તે માટેનાં ઉપલબ્ધ સાધનોને જાળવી રાખી તેનું પૃથક્કરણ કરવાની ઉપયોગિતા જણાઈ. નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી એ જણાઈ આવ્યું કે પ્રત્યેક લેખક પર પોતપોતાના યુગની અસર જરૂર થઈ છે અને તે સમજવા માટે દરેક યુગના ઇતિહાસો જાળવી રાખવા જોઈએ. આ વાતનો સ્વીકાર સમજણપૂર્વક થવાને પરિણામે હવે કેટલીક શોધખોળ પણ થવા લાગી છે અને અત્યાર સુધી જે કાંઈ રહ્યુંસહ્યું છે તેને કાયમ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

x

x

■

ઇતિહાસની સ્થિતિ—

આવા અતિ મહત્વના અને શ્રંથોને સમજવાની ચાવી રૂપ ગણાતા વિષયમાં વર્તમાન સ્થિતિ થી છે તે જરા તપાસી જઈએ. ઇતિહાસની ખાળતમાં સમસ્ત હિંદમાં પ્રથમથી ઘણું દુર્લભ રહ્યું છે. આ સંસા-

રમાં નામ રાખી જવાની લાલસા હિંદના ઋષિમુનિઓને નહોતી. તેઓ પોતાનાં લેખ, પુસ્તકો કે અન્ય કોઈ પણ કૃતિને પોતાનું નામ રાખી જવાનાં સાધન તરિકે કદી લેખતા નહિ એટલે પોતાના પૂર્વ-પુરુષોનાં ઇતિવૃત્તો બળવી રાખવાની કોઈએ જરૂરીઆત માની નહિ-ગણી નહિ. આ કે બીજું ગમે તે કારણ હોય તે આને કદપણ ઘણું મુશ્કેલ છે, પણ ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં લગભગ બહુ અદ્ય સાધનો ઉપલબ્ધ છે એ વાત ચોક્કસ છે. જેમ જેમ પાછળ જતા જઈએ તેમ તેમ ઇતિહાસનાં સાધનો એટલાં ઓછાં મળે છે કે ગમે તેટલા નિર્ણય ઉપર આવીએ તો પણ તેને પુનરાવર્તન કરવાના, તેને ફરી વાર તપાસી જવાના અને નવા નિર્ણયો કરવાના પ્રસંગો તો જરૂર રહેવાના જ છે, છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી બનતાં પ્રયત્ન કરી તેનું પરિણામ આવતા યુગ માટે મૂકી જવું એટલે અધૂરું કામ નવો યુગ પૂરું કરે અથવા આગળ ચલાવે એ રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની વિચારણામાં હાલ કાર્ય કરવા જેવું છે.

ઇતિહાસની બાબતમાં લોકોની ખેદરકારી પણ પારવગરની હતી: અનેક સ્થાનકોએ સારા લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે, કેટલાક ઉપયોગી લેખો ઉપર આરસના ચોરસા લાગી ગયા છે, કેટલાએ લેખો ઘસાવી નાખવામાં આવ્યા છે. એ બાબતની ઉપયોગિતા જ્યાં સુધી જણાઈ નહોતી ત્યાં સુધીમાં બહુ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ છે. ખૂદ આપણા સમયમાં પણ સિદ્ધાચળ ઉપર અનેક લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે. નાશ કરવાના ઇરાદાથી કોઈએ તેમ કર્યું હતું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ ઇતિહાસની મહત્તાના અજ્ઞાનને પરિણામે ઉફલવેલ ખેદરકારીથી તેમ થઈ ગયું છે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. છતાં કેટલાક સાધનો જળવાઈ રહ્યાં છે, કેટલાક લેખો છપાઈ ગયા છે, કેટલાકની કોપીઓ પ્રગટ થઈ છે, કેટલાક લેખોની પ્રતિકૃતિઓ બહાર પડી છે, જૂની લીપી વાંચનાર પણ તૈયાર થઈ ગયા છે અને પ્રાચીન કથાનાં કોઈક અવશેષો હજી ઉપલબ્ધ થાય છે તેટલી સંતોષની વાર્તા છે. એ સંબંધમાં જનતાને હજી જોઈએ તેટલો શોખ નથી જાગ્યો તેથી તે પર ચર્ચા, વિચાર-પરામર્શ અને નિહિધ્યાસન જોઈએ તેટલાં થતાં નથી તે ખેદનો વિષય છે. આવા

સંયોગોમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી ચલાવી લેવું એ જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસની બાબતમાં કોઈ પણ નિર્ણય છેવટનો ગણવાનો આગ્રહ ન રાખવો એ પ્રધાન કર્તવ્ય વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્તવ્ય છે.

x

x

x

સાધનો—

અત્યારે બરાબર વિચાર કરીએ તો સંવત એક હજાર પહેલાનો ઇતિહાસ બહુ અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછીનો ઇતિહાસ તો લગભગ એક સરખો નીખળવી શકાય એટલાં સાધનો અત્યારે મળે છે. આપણે તો આ ઉલ્લેખમાં પૂર્વ કાળના ઇતિહાસની જરૂરીઆત છે તેને અંગે નીચેનાં સાધનો પ્રાપ્ય છે: (૧) શિલાલેખો, (૨) પ્રશસ્તિઓ, (૩) સિક્કાઓ, (૪) પુસ્તકોમાં અવાંતર નિર્દેશ (*references*), (૫) ચોક્કસ ઐતિહાસિક પુસ્તકો: ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધગિતામણિ વિગેરે.

જે ઉપરાંત કેટલીક અનુમાનપદ્ધતિ સ્વીકારવાની રહે છે. અમુક ગ્રંથમાં એક લેખકનું નામ આવ્યું હોય તો તેને તેવી પ્રસિદ્ધિ મળવાનો સમય વિગેરે ગણતરી કરવાની રહે છે. કેટલીક બાબત ન્યોતિષના વિષયને અંગે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદના લોકો બગોળના બરાબર નિરીક્ષક હતા અને આકાશમાં ગ્રહચાર એવી રીતે થાય છે કે અમુક પરિસ્થિતિ સર્વ ધરોમાં હજારો વર્ષે ફરી એક વાર આવે—એ સર્વનો હિસાબ થઈ શકે છે. બુધ, ગૃહસ્પતિ, શુક્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના સ્થાન નોંધાયાં હોય તો તેનો દિવસ અને પળ સુદાંત ગણતરીથી શોધી શકાય છે. આવી રીતે મહાભારત રામાયણ વિગેરેના સમયો શોધી શકાય છે.

જે લેખકને માટે આપણે તપાસ કરતા હોઈએ તેણે કયા કયા પોતાના પૂર્વ કાળના લેખકોને નામનિર્દેશથી કે વગર નામે ટાંક્યાં છે અને આપણા લેખકને તેની પછીના બીજા કયા લેખકે ટાંક્યાં છે તે દ્વારા પણ કેટલીક સમયસિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ સર્વ બાબતોમાં જોડો અભ્યાસ, શાંત શોધખોળ, ધીરજ, ચીવટ અને અપૂર્વબદ્ધ માનસ હોય તો ઘણી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, પણ તે માટે

આજીવન અભ્યાસ અને સત્ય શોધનની ધૂન લાગવી જોઈએ. એમાં ઉપર ઉપરની વાતો કે અભ્યાસ વગરનાં ગમ્પાને સ્થાન નથી.

x

x

x

શોધખોળની ધૂન—

આ જૂની બાબતો એકઠી કરવાની, શોધવાની જેનામાં આવડત હોય અને તેને યોગ્ય અગત્ય આપતાં આવડતી હોય તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખાલી છે. હજી તેમાં બહુ કરવા જેવું છે. અત્યાર સુધી એમાં બહુ અદ્ય થયું છે. એની અગત્ય પણ હજી આપણે પૂરેપૂરી સમજ્યા હોઈએ એમ જણાતું નથી. અત્યારે પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તેમાં જેટલો પ્રયાસ પુસ્તકની કોપી કરાવવા કે તેના મુદ્ર તપાસવા પાછળ કરવામાં આવે છે તેનાથી સોમા લાગનો પ્રયાસ પણ તે અંધકર્તાને સમજવા માટે કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી. બહુ થોડા અંશોમાં મુદ્રાસરની ઉપોદ્ધાત કે સમયવર્ણન માટે પ્રયાસ જોવામાં આવે છે.

એ જૂના કાળનાં સાધનો એકઠાં કરવાં, તેને છૂટા પાડવાં, તેની યોગ્ય કિંમત આંકવી અને તેમાં પોતાના બાંધી દીધેલા વિચારોથી નિરાળા રહેવું એ બહુ આકર્ષક કામ છે. ઘણા તો એવી જૂની બાબતોને હાથ જ લગાડતા નથી. એ એમ જ માને છે કે કાંઈ નવું કરવું, જૂની બાબતોને ઉદ્ધાવવામાં—કાળનાં પોપડાં ઉખેડવામાં કાંઈ માલ નથી, એવાની વાત બાબુ પર મૂકીએ. જેઓને જૂની બાબતો જાણવાનો શોખ છે, જેઓ જૂની પરિભાષામાં નવીન રચના કરવામાં મોજ માણે છે, જેઓને પ્રાચીન પ્રત્યે અંતરથી સદ્ભાવ છે અને તેને સમજવાની જેઓ ફરજ ગણે છે, તેઓને તો એ વાતની લગની લાગવી જોઈએ, એ બાબત પર અંતરથી પ્રેમ હોવો જોઈએ અને એને માટે એણે જૂન પ્રયાસ યોગ્ય દિશામાં કરવો જોઈએ. એ ઉપરાંત એક મહત્ત્વની બાબત એ છે કે એમ કરતાં એને ધાર્યા કરતાં જુદું પરિણામ આવતું દેખાય તો તે જાહેર રીતે કહી દેવાની તેનામાં પ્રમાણિકતા અને હિંમત હોવાં જોઈએ. એને મૂળ સૂત્ર વાંચતાં એમ જણાય કે એના બનાવતારના સંબંધમાં જે દંતકથાઓ ચાલે છે તે અસત્ય છે તો તેણે તે જાહેરને કહી દેવું જોઈએ અને કોઈ લેખક અમુક સમયે

થયેલ નથી, પણ ચાલતી કુદાથી પાંચ સો કે બસો વર્ષ પછી થયેલ છે તો તે પણ તેણે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ. પોતાના પૂર્વજનું વિચારો માટે આગ્રહ ન રાખવો એ યોગ્ય ગણાય. અત્યારે સિદ્ધમેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિ (શત્રુંજય માહાત્મ્યના કર્તા) વિગેરેના યુગના સંજ્ઞામાં ઘણી નવીન વાતો સાંપડી છે, તો તે પોતાને સૂએ તેમ બતાવવી એ શોધકની ફરજ છે. મતલબ એ છે કે આ જૂની શોધખોળ પરત્વેના સત્યગવેષકે ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ નિયમોનો કદી ભંગ ન કરવો અને તે માટે પ્રેમપૂર્વક શોધ આગળ ધપાવવી. પ્રાચીનોમાં જે જાતની આગ્રહવૃત્તિ છે તેને અને શોધખોળને કાંઈ સંજ્ઞાંધ નથી. એ તો પોતાની વાત સાચી કરવા મથે અને પોતાના બાંધેલા મતને કે કિંવદંતીને પ્રતિકૂળ બાબત શોધખોળમાં મળી આવે તો તેને ગોપવી દે. સત્યના શોધન માટે નવીનોએ આ પદ્ધતિ અસ્વીકાર્ય ગણી છે અને તે વાત માન્ય કરવા યોગ્ય જણાય છે. વ્યુદ્ધાહિત ચિત્તવાળાથી સત્ય દરજ નાસતું ફરે છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને સત્યશોધન પ્રેમથી જરૂર કરવા યોગ્ય છે. જેને એ વાતની ધૂન લાગી હોય તે મહેનત કરે અને નિયમોને અતુસરે તો વિશાળ ક્ષેત્ર તેને માટે ખુલ્લું છે.

x

x

x

જૈનો અને ઇતિહાસ—

જૂની શોધખોળને અંગે સાધનો ગહુ સ્વદ્ય છે એ વાત ખરી, પણ એ સંજ્ઞાંધમાં જૈન ઇતિહાસની સ્થિતિ પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે સારી છે. અત્યારે ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં જે સાધનો પ્રાપ્ય છે તે ગહુધા જૈન જ છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછી જૈન ઇતિહાસ સ્પર્શ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. પ્રતિમાઓ ઉપરનાં લેખો, મંદિરોમાં લખેલાં શિલાલેખો, કૃતિઓને છેડે લખેલી પ્રશસ્તિઓ, ઐતિહાસિક રાસો, સિદ્ધાઓ, સાધુઓને કરેલી વિજ્ઞાપિતો વિગેરે ઘણાં સાધનો એ સમય માટે મળી આવે છે. એ સર્વ સાધનોને એકઠાં કરી તે પરથી આજો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય તેમ છે. કેટલીક સંસ્થાઓએ અને ટોપ ટોપ વ્યક્તિઓએ છૂટોછવાયેા સંગ્રહ પણ એ સમયને અંગે કર્યો છે. એ સમય માટે એ ઉપરાંત અચિત્ર ગ્રંથો પણ મળી

આવે છે. આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ હજી સુધી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થયો નથી, પણ થતો જાય છે.

વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ પહેલાનો ઇતિહાસ હજી ઘણો અંધારામાં છે, એને માટેનાં સાધનો ઘણાં સ્વરૂપ છે અને ઘણી વખત આહુ દંતકથાઓનો ઉપયોગ થયો હોય એમ પાછળના લેખકોના લેખો ઉપરથી જણાય છે. સમસ્ત હિંદનો એ પુરાતન ઇતિહાસ હજી ઘણી અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. જોનો માટે થોડાં થોડાં સાધનો છે અને તેનો ઉપયોગ થાય છે, પણ તેમાં બહુ સંભાળ અને બારીક તપાસને માટે હજી ઘણું અવકાશ છે. તે વખતે સંવતો પણ ઘણા ચાલતા હતા: જેવા કે વીર સંવત, વિક્રમ સંવત, શુભ સંવત, શક સંવત વિગેરે. એક લેખકે સંવત લખ્યો હોય પણ નિર્દેશ ન કર્યો હોય કે તે કયા પ્રકારનો છે; અને પછીનો લેખક જુલ કરી નાખે તો તે જુલ કાયમ બની રહે છે. આ વાત ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર રહે છે.

એકંદરે દશમી શતાબ્દિ પહેલાનો ઇતિહાસ જણવા માટે ખૂબ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહે છે ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂરીઆત તો હવે સ્વીકારાઈ છે, પણ એને માટે જેવો જોઈએ તેવો શોખ હજી ખીલ્યો નથી એ પ્રથમ દુઃખની બાબત છે, અને બીજી વાત એ છે કે આહુ હકીકતને ખોટી પાડે તેવાં સાધનો મળી આવે તો તેને ન વિચારવાની અથવા દાખી દેવાની વૃત્તિ કેટલેક સ્થાને દેખાય છે. સત્યશોધન માટે આ વાત યોગ્ય નથી. આપણે તો બનતો પ્રયાસ કરી સાધનો એકઠાં કરવાં અને તેને પરિણામે જે સત્ય પ્રાપ્ત થાય તે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું. લોકોને ગમશે કે નહિ તે બહુ વિચારવાની જરૂર નથી. વધારે શોધ કરનાર નીકળે અને નવાં અનુમાન કાઢે તો તેને વિચારવા તૈયાર રહેવું અને સ્વીકાર્ય જણાય તો ખુલા દિલથી તેને વધાવી લેવા એ રીતે એ શોધખોળનું કાર્ય ચલાવવાની જરૂર છે. આ નિયમનો સ્વીકાર કરીને શ્રી ઉપમિતિલવ-પ્રપંચા ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સંબંધમાં નીચેની હકીકત જણાવવી જરૂરી ધારી છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ સંબંધી જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેને આપણે નીચેના વિભાગોમાં વહેંચી નાખી તે પર વિચાર કરીએ.

૧. અંથકર્તાએ પોતે પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે.
૨. અંથકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંથમાથી મળતાં સાધનો-વિગતો.
૩. અંથકર્તાનું ચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું છે તે.
૪. દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન-કુવલયમાળાના કર્તાને અંગે પ્રાપ્ય હકીકત.
૫. શ્રી હરિલદ્રસૂરિ જેમને અંથકર્તા નમત કરે છે (a) તેમના સમય સંબંધી અર્થા (b) તેમનો અને અંથકર્તાનો અનંતર કે પરંપર સંબંધ અને તે સંબંધમાં અંથમાં અને અંથની બહારથી મળતી હકીકતો.

ત્યારપછી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો સમય, તે સમયના હિંદની સ્થિતિ, લેખક પર તેની અસર, લેખકની કૃતિની ત્યારપછીના લેખકો પર અસર, વિગેરે લેખક અને તેમના સમય સંબંધી પ્રાસ્તાવિક બાબતો પર ધ્યાન એવવામાં આવશે. સમયનિર્ણય માટે જેટલાં સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનો આ સર્વ બાબતોને અંગે ઉપયોગ કરવા ધારણા છે. આપણે પ્રથમ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પ્રશસ્તિ ઉપર આવી જઈએ. એ ઇતિહાસનું સર્વથી સ્પષ્ટ અને સીધું સાધન છે, છતાં એમાંથી જ અનેક વિકલ્પ બેઠે છે તે આગળ જોશું.

૧. પ્રશસ્તિ—

આ અંથકર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતે જ અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે તે અંથકર્તાને સમજવા માટે, સમયનિર્ણય માટે અને કેટલીક હકીકત એકઠી કરી સમજવા માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

પ્રશસ્તિ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખીએ:—

(૧) પૂર્વપુરુષોની હકીકત (શ્લોક ૧ થી ૧૩)

(૨) લેખકનું નામ વિગેરે (શ્લોક ૧૪)

(૩) હરિભદ્રસૂરિ સંખંધી ઉલ્લેખ (શ્લોક ૧૫ થી ૧૭)

(૪) ગ્રંથલેખનનું સ્થાન (૧૮-૨૦) કાળ (૨૧) પ્રથમ કોપી લખનારની હકીકત (૨૨) અને છેવટે ગ્રંથશ્લોક પ્રમાણ (૨૨)

આપણે પ્રથમ લેખકશ્રીના પૂર્વપુરુષોની હકીકત વિચારી જઈએ. પ્રશસ્તિના પ્રથમના તેર શ્લોકમાં જે હકીકત આવે છે તે નીચે પ્રમાણે.

(૧) ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો.

* યોતિતાશિલમાધાર્યઃ સદ્ગવ્યાખ્યપ્રયોગકઃ ।

સૂરા(ર્થ)ચાર્યોઽમવદીતઃ સાક્ષાદિવ દિવાકરઃ ॥ ૧ ॥

સ નિવૃત્તિકુલોદ્ભુતો લાટદેશવિભૂષણઃ ।

ભાચારપદ્મકોદ્યુક્તઃ પ્રસિદ્ધો જગતીતલે ॥ ૨ ॥

અમૃદ્ ભૂતહિતો ધીરસ્તતો દેહમહત્તરઃ ।

જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્રજઃ પ્રસિદ્ધો દેશવિસ્તરે ॥ ૩ ॥

તતોઽમૃદુલસત્કીર્તિર્ગ્રહાગોત્રવિભૂષણઃ ।

દુર્ગસ્વામી મહાભાગઃ પ્રચ્યાતઃ પૃથિવીતલે ॥ ૪ ॥

પ્રવજ્યા ગૃહ્ણતા યેન ગૃહં સદ્ગમપૂરિતં ।

હિત્વા સદ્ગર્મમાહાત્મ્યં ક્રિયયૈવ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫ ॥

* “ સર્વ ભાવાર્થોને પ્રકાશ કરનાર, ભવ્ય પ્રાણીરૂપ કમળને જાગૃત કરનાર અને વિકસાવનાર સાક્ષાત્ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી શ્રી સૂરાચાર્ય થયા. ૧.

“ તેઓશ્રી લાટદેશના આભૂષણ હતા, નિવૃત્તિકુળમાં થયેલા હતા, પંચાચાર પાળવામાં સર્વદા તત્પર હતા અને જગતમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ૨.

“ ત્યારપછી દેહમહત્તર થયા. તેઓ પ્રાણીઓને હિત કરનારા હતા, ધીર હતા, જ્યોતિષ અને નિમિત્તશાસ્ત્રના અણુક્ષર હતા અને દેશના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા. ૩.

“ ત્યારપછી શાસ્ત્રજ્ઞોત્તરના આભૂષણ, મહાભાગ્યવાન અને વધતી જતી કીર્તિવાળા દુર્ગસ્વામી થયા. તેઓ પૃથ્વીતળ ઉપર પ્રખ્યાત હતા. ૪.

“ તેઓશ્રીએ દીક્ષા-ચેતી-વખત વિશાળ દ્રવ્યથી ભરપૂર પોતાનું સુંદર ઘર છોડીને અક્રિય સ્વરૂપે નિશુદ્ધ ધર્મનું મોહાત્મ્ય-પ્રકાશમાન કર્યું. ૫.”

યસ્ય તચ્ચરિતં ધીક્ષ્ય શશાઙ્કરનિર્મલમ્ ।

વુદ્ધાસ્તત્પ્રત્યયાદેવ ભૂયાંસો જન્તવસ્તદા ॥ ૬ ॥

સદ્વીક્ષાદાયકં તસ્ય સ્વસ્ય ચાદ્યં શુરુત્તમમ્ ।

નમસ્યામિ મહામાગં ગર્ગર્ધિમુનિપુદ્ગવમ્ ॥ ૭ ॥

ક્લિષ્ટેઽપિ દુઃપમાકાલે યઃ પૂર્વમુનિચર્યયા ।

વિજદોરેચ નિઃસન્નો દુર્ગસ્વામી ધરાતલે ॥ ૮ ॥

સદ્દેશનાંશુભિલેખે ઘોતિત્વા ભાસ્કરોપમઃ ।

શ્રીભિલ્લમાલે યો ધીરઃ ગતોઽસ્તં સદ્વિધાનતઃ ॥ ૯ ॥

તસ્માદતુલોપશમઃ સિદ્ધ(સદ્)ર્પિરમૂદનાવિલમનસ્કઃ ।

પરહિતનિરતૈકમતિઃ સિદ્ધાન્તનિધિર્મહાભાગઃ ॥ ૧૦ ॥

વિપમભવગર્તનિપતિતજન્તુશતાલમ્બદાનદુર્લલિતઃ ।

દલિતાચ્છિલદોષકુલોઽપિ સતતકરુણપરીતમનાઃ ॥ ૧૧ ॥

“ તેઓશ્રીનું ચંદ્રકિરણ જેવું નિર્મળ ચરિત્ર જોઈને તેને આધારે અનેક પ્રાણીઓ તે વખતે બોધ પામ્યા. ૬.

“ તે દુર્ગસ્વામીને અને મને પોતાને દીક્ષા આપનાર મહાભાગ્યવાળા ઉત્તમ શુરવર્ધ મુનિપુંગવ શ્રીગર્ગર્ધિને નમસ્કાર કરું છું. ૭.

“ આવા અત્યંત હીન દુઃખમ કાળમાં તદ્દન નિઃસંગ થઈને પૂર્વકાળના મુનિઓ માફક એ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વી પર વિહાર કરતા હતા. ૮.

“ સૂર્યની ઉપમાને યોગ્ય તેઓશ્રીએ સુંદર દેશનારૂપ કિરણોથી ભોકમાં ઉઘોત કર્યો. સુંદર વિધાનપૂર્વક તેઓશ્રી ધીરવીર હોષ સિદ્ધ(ન)માલનગરમાં અસ્ત પામી ગયા. ૯.

“ તેમનાથી સિદ્ધર્ષિ (પાકાંતરે-સદ્ધર્ષિ) થયાઃ એ અતુલ ઉપશમ-વાળા હતા, રહસ્ય જેવા નિર્મળ મનવત્તા હતા, મારકાનું હિત કરવામાં સર્વદા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાવાળા હતા, આગમના દરિયા હતા અને મહા-ભાગ્યવાન હતા. ૧૦.

“ સંસારના વિષમ ખાડામાં પડેલા સેંકડો જન્તુઓને અવલંબનનું દાન આપીને તેઓ ચપળ જણાતા હતા. (દુર્લ્લભિતને જદલે દુર્લ્લભિત દીક લાગે છે. ધણું દાન આપીને દુષળા થઈ ગયા હતા.) એમણે સર્વ દોષો દળી નાખ્યા હતા છતાં તેઓનું મન હમેશાં કરુણાવાણું રહેતું હતું. ૧૧.

યઃ સદુપગ્રહકરણરતઃ સદુપગ્રહનિરતબુદ્ધિરનવરતમ્ ।

આત્મન્યતુલગુણગૈર્ગૈર્ગણધરબુદ્ધિઃ વિધાપયતિ ॥ ૧૨ ॥

બહુવિધમપિ યસ્ય મનો નિરીક્ષ્ય કુન્દેન્દુવિશદમઘતનાઃ ।

મન્યન્તે વિમલધિયઃ સુસાધુગુણવર્ણકં સત્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમના તેર શ્લોકમાં પૂર્વપુરુષોની હકીકત આવી. તે પ્રમાણે નીચેની હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. સૂરાચાર્ય અથવા સૂર્યાચાર્ય.

એ લાટ દેશમાં થયા. લાટ દેશ એટલે ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ. આ સૂરાચાર્ય ધણા પ્રસિદ્ધ હશે એમ જણાય છે.

૨. સૂરાચાર્યના શિષ્ય દેવદાસમહાશય.

એ જ્યોતિષના જાણકાર હતા. એ દેશના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનો કરેલો કોઈ ગ્રંથ લલ્ય નથી.

૩. તેમના પછી દુર્ગાસ્વામી થયા.

એ જન્મથી પ્રાણી હતા. એમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. એમણે આખી પૃથ્વી ઉપર સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે ખડુ ધન-ધાન્યથી ભરેલ ઘરનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમના એ સુંદર દાખલાનું અનુકરણ કરવાથી અનેક પ્રાણીઓ બોધ પામ્યા હતા. એમનું ચરિત્ર અત્યુત્તમ હતું. એ ભિન્નભાલ નગરમાં કાળધર્મ પામ્યા.

“ તેઓ સંગ્રહ કરવાની શુદ્ધિવાળા છે, અન્ય ઉપર નિરંતર સદુપકાર કરવાવાળા છે અને ચોતામાં અતુલ્ય ગુણસમુદાય હોવાને લઈને તીર્થંકરના ગણધર હોય એવી શુદ્ધિ અન્યમાં ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨.

“ મોગરાનાં ફૂલ અથવા ચંદ્રના ભિંજ જેવું તેઓનું મન જે ખડુ પ્રકાશનું હતું તેને બેધને વિમળ શુદ્ધિવાળા નવયુવકો અસલી ગ્રંથોમાં આવેલ સુસાધુનાં વર્ણનને સાચું માને છે. ૧૩.

૪. એ દુર્ગસ્વામીને અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

૫. એ દુર્ગસ્વામીથી સદર્ષિ થયા.

એ સદર્ષિ ખૂબ અભ્યાસી હતા. સિદ્ધાન્તના ખાસ અભ્યાસી હતા. કરુણાભરપૂર હતા. અનુકરણીય ચારિત્રથી સાધુના શાસ્ત્રમાં કરેલા વર્ણનને સાચું બતાવનારા હતા.

૬. એમના ચરણચરણતુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો.

‘ એમના ’ એટલે ‘ કોના ? ’ એ શંકાસ્પદ છે. ‘ એ ’ દુર્ગસ્વામીને પણ લાગે અને સદર્ષિને પણ લાગે.

ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો સંબંધી—

પ્રશસ્તિમાં જે નામો આપ્યાં છે તે સંબંધી કોઈ પણ વિશેષ માહિતી મેળવવી અતિ મુશ્કેલ છે. સરખા નામવાળા વિદ્વાનો ઘણા થયા છે અને ચોક્કસ હકીકત કાંઈ મળવી નથી. જે હકીકત મળે છે તે વિચાર માટે નોંધી લેવામાં આવી છે.

સૂરાચાર્ય. શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂરાચાર્યનો એક પ્રબંધ આવે છે. તેમાં અનેક આશ્ચર્યકારક અમત્કારોથી ભરપૂર એમનું ચરિત્ર બતાવ્યું છે. એ ચરિત્ર પરથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતના સોલંકી ભીમદેવ મહારાજના મામા દ્રોણાચાર્ય પાસે એમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ દ્રોણાચાર્યના લાઈ સંગ્રામસિંહના પુત્ર થાય. એટલે ભીમદેવને સૂરાચાર્ય મામાના દીકરા થાય. એમણે ધારાનગરીના લોજરાજ પાસે અપૂર્વ વિદ્વત્તા બતાવી હતી. આ સૂરાચાર્ય, જેમનું ચરિત્ર શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપ્યું છે તે અને ઉપરોક્ત સૂરાચાર્ય એક હોય એમ લાગતું નથી. ભીમદેવ પહેલાનો સમય ઇતિહાસમાં મુકરર છે. તે ઇસ્વીસન. ૧૦૨૨-૧૦૭૨ નો હોવાથી તે સમય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયથી પાછળ જાય છે એટલે આ સૂરાચાર્ય કોઈ અલગ વ્યક્તિ હશે એમ અત્યારે ધારવું પડે. આના નિર્ણય માટે વધારે શોધખોળની આવશ્યકતા જરૂર રહે.

ગર્ગર્ષિના સંબંધમાં એટલું જણાય છે કે એમણે પાસક(સા)

કેવળી અને કર્મવિપાક નામના ગ્રંથો બનાવ્યા હતા. એ ગ્રંથો સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવાની જરૂર રહે છે. એથી શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમય મુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ જણાય છે.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે:—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નિવૃત્તિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

તેમના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એટલે કે ગર્ગર્ષિને હાથે એમની દીક્ષા થઈ હતી.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

એ ગર્ગર્ષિ કયા કુળના હતા તે કંઈ જણાતું નથી.

સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય થતા હતા.

એટલે સુરાચાર્યના દેલક્ષમહત્તર, દેલક્ષમહત્તરના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી અને દુર્ગસ્વામીના શિષ્યો સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિની દીક્ષા સાથે થઈ કે આગળ પાછળ થઈ તેની ચોખવટ થતી નથી પણ બન્નેને દીક્ષા આપનાર શ્રી ગર્ગર્ષિ હતા એ વાત ચોક્કસ જણાય છે.

એ દુર્ગસ્વામી પણ બહુ પ્રતાપી હોય એમ જણાય છે. એમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ઘણો વૈભવ છોડ્યો હોય એમ જણાય છે. એમની પ્રસિદ્ધિ પણ ખૂબ હશે એમ જણાય છે.

એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણ્યા નામની સાધ્વીએ ઉપમિતિ-ભવપ્રપંચા ગ્રંથની પ્રથમ કોપી લખી એમ પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. સાધ્વી કેવી સારી રીતે ખેતાનો સમય તે કાળમાં વ્યતીત કરતી હશે તેનું આથી સહજ અનુમાન થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ?

આ પૂર્વપુરુષોની નોંધને અંગે એક સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના ગુરુ કોણ ?

એ સંબંધમાં પ્રશસ્તિમાંથી અનેક વિકલ્પો નીકળે છે. એનો

નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. તે માટે નીચેની હકીકત વિચારવી અને તે વિચારતાં પ્રશસ્તિ સન્મુખ રાખવી.

૧. પ્રશસ્તિ પરથી એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપનાર શુરુ ગર્ગર્ષિ હતા.
૨. છતાં દીક્ષા લેતી વખતે કોને શુરુ તરીકે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા તે કંઈ માલૂમ પડતું નથી. ગર્ગર્ષિ એમના શુરુ નહોતા એમ તો જણાય છે.
૩. દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય સદર્ષિ થયા એ પ્રશસ્તિના દશમા શ્લોકથી જણાય છે.
૪. ચૌદમા શ્લોકમાં તદ્દરણરેણુકલ્પેન એમ લખી 'તેમના ચરણ-રેણુતુલ્ય' 'સિદ્ધે' આ પુસ્તક કહ્યું એમ જણાવે છે. એમાં 'તેમના' એટલે 'કોના ?' એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા એમ ધારીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના શુરુ સદર્ષિ થાય છે.
૫. અથવા સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય તે પણ બનવાભોગ છે.
૬. અથવા દુર્ગસ્વામીની પાઠે સદર્ષિ આવ્યા હોય અને તેને 'સંપ્રહકરણરત' કહ્યા છે અને ગચ્છાધિપતિનો એ એક શુભ ગણાય છે. સંગહસીલો વિચારશિલોચ. એ રીતે ભેતાં કદાચ સદર્ષિ નિર્વૃત્તિ ગણના ગચ્છાધિપતિ હોય અને તેઓ તેમજ સિદ્ધર્ષિ એ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય એ પણ બનવાભોગ છે.
૭. આ પુસ્તક દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણાએ પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું એનો ખ્યાલ કરતાં કદાચ દુર્ગસ્વામીના વખતમાં આ પુસ્તક લખાયું હોય, લેખકના શુરુ દુર્ગસ્વામી હોય, તેમણે પોતાની શિષ્યા ગણાને તેની પ્રથમાવૃત્તિ કરવા આજ્ઞા આપી હોય એ પણ બનવાભોગ છે.
૮. છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વચ્ચેથી સદર્ષિ જોડી બંધ છે, તેથી કદાચ આ પુસ્તક તૈયાર થયું ત્યારે સદર્ષિ ગણાધિપતિ

હોય, અને દુર્ગસ્વામી સ્વર્ગે ગયા હોય, છતાં તેમની શિષ્યાએ આ પુસ્તક લખ્યું હોય એમ હોય તો આ પુસ્તકના લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી પણ હોય અથવા દેહમહત્તર પણ હોય. દુર્ગસ્વામી આ પુસ્તક પૂરું થયું ત્યારે સ્વર્ગે ગયા હતા એ પ્રશસ્તિના શ્લોકથી જરૂર જણાય છે.

૯. તચ્ચરણરેણુકલ્પેન એ શબ્દનો સંબંધ વિચારતાં કદાચ શ્રી સિદ્ધર્ષિ સદર્ષિના શિષ્ય પણ હોઈ શકે.

૧૦. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરવા સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો અને લેખકનો સંબંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમને એટલે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિને લેખકના દીક્ષાગુરુ ગણવા, શિક્ષાગુરુ ગણવા કે પ્રાચીન ગણવા? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે આગળ ઉપર ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે.

આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં અને પ્રશસ્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરતાં મારે એમ અભિપ્રાય થાય છે કે:—

૧. શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા શ્રી ગર્ગર્ષિ પાસે લીધી હોવી જોઈએ.

૨. દુર્ગસ્વામીની દીક્ષા પણ તે જ ગર્ગર્ષિ પાસે થઈ.

૩. દીક્ષાવખતે ગુરુ તરીકે દુર્ગસ્વામીની અથવા દેહમહત્તરની સ્થાપના થઈ હશે.

૪. સદર્ષિની દીક્ષા પ્રથમ અને સિદ્ધર્ષિની ત્યારપછી થઈ હોવી ઘટે.

૫. દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં કાળ કરી ગયા ત્યારે તેમની પાટ ઉપર ગણાધિપતિ તરીકે સદર્ષિ આવ્યા.

૬. આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે ગણના નાયક સદર્ષિ અને બન્નેના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોઈ એમની શિષ્યાએ પ્રથમ આદર્શ લખ્યો.

આ સર્વ અનુમાન છે અને વધારે ચર્ચાએ અથવા વધારે પુરાવા મળ્યે સુધારવાને યોગ્ય છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત વિચારવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રના ચૌદમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના ૮૩

શ્રી ૮૫ માં શ્લોકમાં એક હકીકત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં દિગ્બંધ પ્રકટ કરતાં નીચેના ત્રણ શ્લોક ગર્ગર્ષિના મુખમાં મૂક્યા છે:—

દિગ્બંધં શ્રાવયમાસ પૂર્વતો ગચ્છસંતતિમ્ ।

સત્પ્રમુઃ ગૃણુ વત્સ ! ત્વં શ્રીમાન્ વજ્રપ્રમુઃ પુત્ર ॥ ૮૩ ॥

તત્ત્વિષ્યવજ્રસેનસ્યામૃદ્વિનેયચતુષ્ટયી ।

નાગેન્દ્રો નિર્વૃત્તિચંદ્રઃ ર્યાત્તો વિદ્યાધરસ્તથા ॥ ૮૪ ॥

આસીન્નિર્વૃત્તિગચ્છે ચ સુરાચાર્યો ધિયાં નિધિઃ ।

તત્ત્વિનેયશ્ચ ગર્ગર્ષિરહં દીક્ષાગુરુસ્તથ ॥ ૮૫ ॥

એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના ચાર શિષ્યો થયા. (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) નિર્વૃત્તિ, (૩) ચંદ્ર અને (૪) વિદ્યાધર^૧. એ ચારેની ચાર શાખાઓ નીકળી. તેમાં નિર્વૃત્તિની જે શાખા નીકળી તેમાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના શિષ્ય ગર્ગર્ષિ અને ગર્ગર્ષિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપી.

આ હકીકત પ્રમાણે દેહમહત્તર તદ્દન ઊડી જાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ લખે છે કે શ્રી ગર્ગર્ષિ તેમને તથા દુર્ગસ્વામીને દીક્ષા આપનાર હતા. એ ગર્ગર્ષિને સાથે વળી ‘ શુરુત્તમ ’ પણ કહે છે. જો એ ગર્ગર્ષિ સૂરાચાર્યના શિષ્ય હોય તો દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેની દીક્ષા ગર્ગર્ષિ પાસે થયેલી હોય એમ માનવામાં જરા પણ વાંધો નથી. દીક્ષા વળતે ગુરુ તરીકે દેહમહત્તરને સ્થાપ્યા હોય અથવા દુર્ગસ્વામીને સ્થાપ્યા હોય તે બનવાભેગ છે.

તેથી ગર્ગર્ષિ પોતે દિગ્બંધમાં ‘ હું તારો દીક્ષાગુરુ છું ’ એમ કહે છે તે વાત બરાબર બંધખેસતી થતી નથી.

આ સર્વમાં સદ્ધર્ષિની વાત જરા પણ સમજાતી નથી. એમનું

૧. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં વજ્રસ્વામીના પ્રથમ પ્રજાધર્મા આ ચારે શાખા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એ ચારે શાખા વજ્રસેનના ચાર પુત્ર જેઓએ પિતા સાથે વજ્રસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેનાથી નીકળી છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર ‘ એ ચારે નામના ગચ્છો હજી પણ અવની પર જયવંત વર્તે છે ’ એમ જણાવે છે એટલે આ ઘણી મહત્વની હકીકત છે.

પ્રશસ્તિમાં વર્ણન વાંચતાં એ શ્રી સિદ્ધર્ષિ માટેનું નથી એ ચોક્કસ જણાય છે અને ‘તત્ત્વચરણરેણુકલ્પેન’ એ પ્રશસ્તિના શબ્દોથી તે સિદ્ધ થાય છે. સદર્ષિ સિદ્ધર્ષિથી મોટા હોવા બોધએ અને અંત્ય પૂરો થયો ત્યારે નિર્વૃત્તિ ગમ્મની શાખાના ઉપરી હોવા બોધએ એમ વાંચન કરતાં અનુમાન થાય છે. ઓ જેકોળીએ ઉપમિતિના ઉપોદ્ધાતના પાંચમા પૃષ્ઠમાં સદર્ષિ વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે માત્ર સૂર્યાચાર્ય, દેશમહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો જ ઉલ્લેખ કરે છે તેથી સદર્ષિની હકીકત તેના ધ્યાન બહાર ગઈ હોય એમ જણાય છે. સદર્ષિ તદ્દન અલગ હોવાના ઘણાં કારણ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે ગણધરણુદિ ઉત્પન્ન કરવાનું લખે કે પોતાને સિદ્ધાન્તનિધિ તરીકે જણાવે અથવા સુસાધુ વર્ણન સત્ય કરનાર તરીકે જણાવે એ તદ્દન અશક્ય બાબત છે (જુઓ પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) અને સદર્ષિ ન હોય તો ચૌદમા શ્લોકમાં ‘તત્ત્વચરણરેણુકલ્પેન’ શબ્દનો અર્થ તદ્દન ઊડી જાય છે.^૧

દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં અસ્ત થયા પછી તેમનામાંથી (તસ્માત્ શ્લોક ૧૦) એક ગમ્મગાધિપતિ થયા અને તેના ચરણરેણુ તુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ અંત્ય કહી બતાવ્યો-આ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ હશે એ હકીકત તો અચોક્કસ જ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આગળ જ્યારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી વાત વિચારવામાં આવશે ત્યારે આ બાબતની ધુન્યવણુમાં વધારો

૧. આ સંબંધમાં મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી પ્રભાવકચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “સિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગર્ષિ નિર્વૃત્તિ કુલીન સૂરાચાર્યના શિષ્ય હતા. સિદ્ધર્ષિ પોતે પણ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમાં પ્રથમ નિર્વૃત્તિકુલ અને સૂરાચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; પણ તે પછી દેશમહત્તરનો અને દેશમહત્તર પછી દુર્ગસ્વામીનો નામોલ્લેખ કરીને છેવટે દુર્ગસ્વામીના અને પોતાના દીક્ષાદાયક તરીકે ગર્ગર્ષિનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સૂરાચાર્યના એ શિષ્યો હશે, પહેલા દેશમહત્તર અને બીજા ગર્ગર્ષિ. દેશમહત્તરના દુર્ગસ્વામી અને ગર્ગર્ષિના સિદ્ધર્ષિ શિષ્ય હશે અને બન્નેનો દીક્ષા ગર્ગર્ષિને હાથે થઈ હશે.” તેઓ પણ મદર્ષિનું નામ લખતા નથી એ ઘણું નવાઈ જેવું લાગે છે.

થશે. આવી રીતે પ્રથમના તેર શ્લોકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વપુરુષો સંબંધી હકીકત વિચારી.

આમાં દશથી તેરમા શ્લોક મુધીમાં જે મહાપુરુષનું વર્ણન આવે છે તે આ અંથના લેખક સિદ્ધર્ષિ સંબંધી નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમ માનવાના ઘણાં કારણો છે તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા વાંચનારને કહેવાની જરૂર નહિ પડે. લેખક અત્યંત નમ્ર છે, આખા અંથમાં એની નમ્રતા તરવરી આવે છે અને એમણે સિદ્ધાચાર્યનો અધઃપાત ચિતર્યો છે. (પ્ર. ૮ પ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૬૬૦) એવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે દશમાથી તેરમા મુધીના શ્લોકમાં વાપરેલ એક પણ વિશેષણ વાપરે એ અશક્ય છે.

જેમણે આવો મોટો અફલુત અંથ બનાવ્યો છતાં લખે છે કે એને દેવી સરસ્વતીએ બનાવ્યો અને પોતે તો કહી બતાવ્યો એવા લેખક પોતાના મનને ‘કુન્દેદુ’ જેવું નિર્મળ કહે કે પોતાના અભ્યાસને અંગે પોતાને ‘સિદ્ધાંતનિધિ’ કહે એ અશક્ય છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સદર્ષિ તદ્દન અલગ વ્યક્તિ છે અથવા પ્રશસ્તિના શ્લોક દશથી તેર મુધીનું વર્ણન અંથકર્તાને માટે અંથકર્તાએ પોતે લખેલ સંલગ્ન શકતું નથી. (એ ચારના વૃત્ત પણ જુદા છે.)

૨. લેખકનું નામ—

પ્રશસ્તિનો ચોદમો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

× ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથ્યેતિ તચ્ચરણેણુકલ્પેન ।

ગીર્દેવતંયા વિદિતામિદિતા સિદ્ધામિધાનેન ॥ ૧૪ ॥

આ કથાના બનાવનારનું નામ સિદ્ધ આપ્યું છે. એટલે સિદ્ધર્ષિ સમજવા. એમની નમ્રતા કેટલી છે તે અહીં જરા નોંધ જવા જેવું છે. એ કહે છે કે આ કથા બનાવી ગીર્દેવતાએ એટલે સરસ્વતી દેવીએ અથવા શ્રુતદેવીએ અને સિદ્ધે કહી બતાવી. એમને લેખક તરીકે

× “ આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા શ્રી સરસ્વતી દેવીએ બનાવી અને તેમના (ઉપર વર્ણન કર્યું—તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના) ચરણેણુ સમાન સિદ્ધે કહી બતાવી. ૧૪

કોઈ જાતનું અભિમાન નથી. જે પોતાની ઉપર કૃપા કરવા માટે અંધ વાંચવાની વિરૂપિ કરે (પ્ર. ૧. પૃ. ૨૧૪), જે પોતાના અંધને સુવર્ણ પાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય ન ગણે (પૃ. ૨૧૪) અને જે અંધ વાંચવાનું કાર્ય પ્રેરણારૂપ જ ગણે (પૃ. ૨૦૮૧) તેને નામની પરવા કેમ હોય ?

શ્રી સિદ્ધર્ષિની આ આત્મલઘુતાની બાબત ખાસ વિચારમાં લઈ અનુકરણ યોગ્ય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એ પોતાનું ચરિત્ર લખે છે ત્યાં પણ એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અન્યને આપવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને જ્યારે લોકો તેમની પૂર્વજાની સ્થિતિ યાદ લાવીને તેની પાસેથી ઉપદેશ લેતા નહોતા ત્યારે તેમણે કાઠની પેટીમાં ભરીને એ રત્નત્રયીને જગત સન્મુખ ધર્યા છે. જે વસ્તુ ખૂબ દેવાય તે ખૂબ મળે છે એની તેમને ખાતરી હતી, એમની સદ્બુદ્ધિએ એ વાત તેમને સૂઝાણી હતી અને તેમનો ઉદ્દેશ નામ-ખ્યાતિનો નહોતો, પણ કોઈ રીતે અન્ય એ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે તે હતો આ અતિ આકર્ષક નમ્રતા એમણે અંધમાં ઠામઠામ બતાવી છે.

એક હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. પ્રશસ્તિના ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, માં શ્લોકમાં જે સદ્ધર્ષિનું વર્ણન આવે છે તે સદ્ધર્ષિ આ કથાના લેખક ન હોવા જોઈએ એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ કથાને માટે લેખક પોતાને અંગે કોઈ પણ પ્રશંસાના શબ્દો વાપરે એ તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે. અગાઉના સાધુઓનું વર્ણન સાચું મનાવનાર તરીકે પોતાની જાતનું વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરે તે તદ્દન ન બને તેવી વાત છે અને ઉપર લખેલા ૧૪ માં શ્લોકમાં સચ્ચરણેણુકરુણે એ શબ્દ એ વાત જ બતાવે છે. સત્ એટલે કોના ? દુર્ગસ્વામીની બાબત તો નવમા શ્લોકમાં પૂરી થઈ ગઈ અને તેનાથી સદ્ધર્ષિ થયા એની વાર્તા દશમા શ્લોકથી ચરૂ કરી. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આત્મનિદા કરવાનો સ્વભાવ જ હોવાથી તેમજ લેખક તરિકેની તેમની જમાવટ કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે દુર્ગસ્વામી અસ્ત થયા પછી તેમના સ્થાને અન્ય કોઈ આવ્યા અને તે સદ્ધર્ષિ હતા તેના ચરણ-રેણુ તુલ્ય સિદ્ધે આ વાર્તા લખી.

પોતાને માટે 'સિદ્ધર્ષિ' એટલો પણ શબ્દ વાપરવામાં નથી આવતો, પણ 'સિદ્ધ' શબ્દ વપરાય છે. અત્યારે આપણે આનંદ-વિજયને આનંદ અથવા રવીન્દ્રને રવિ કહીએ તેના જેવો આ પ્રયોગ છે અને હિંદવાસીને તે સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી જણાય તેમ નથી. હિંદમાં માણસ પોતાનું 'દૂકું' નામ વાપરવામાં મજબૂત છે, એને એમાં નમ્રતા લાગે છે અને લગભગ સર્વને નાના નામો હોય છે. એને હુલામણાનું નામ પણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશસ્તિના આ બીજા વિભાગ ઉપરથી (૧૪ માં શ્લોકથી) આ કથાના બનાવનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેઓ પોતાને સિદ્ધ નામથી ઓળખાવે છે તે હતા એમ જણાય છે.

હવે આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ.

૩. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પ્રશસ્તિના ૧૫, ૧૬, ૧૭ માં શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અથવા—

આચાર્યહરિભદ્રો મે ધર્મયોધકરો ગુરુઃ ।

પ્રસ્તાવે માયતો હંત સ પવાચે નિવેદિતઃ ॥ ૧૫ ॥

વિપં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં, વ્યવીચરયઃ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યવીર્યેણ સુવાસનાસુખાં, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥૧૬॥

અનાગતં પરિજ્ઞાય ચૈત્યવન્દનસંઘ્રયા ।

મદ્યૈવ છતા ચેન ॥ ૧૭ ॥

પરિજ્ઞાય

પરિજ્ઞાય

માટે

પરિજ્ઞાય

રિભદ્ર અને

મેં પ્રથમ

મેં કુવા

વીર્યના

નમસ્કાર

તાર હોઈ ભાવથી મારા

છે. ૧૫.

પ્રોષ સાદ

સુવર

પ્રશસ્તિના આ ત્રીજા વિભાગમાં બહુ અગત્યની વાત લખી છે અને તેમાં અનેક પ્રશ્નોનો અવકાશ પણ રહે છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોકનું ધરાબર નિરીક્ષણ થાય અને પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઇતિહાસને અંગે એ ધુ અવલુ કરવાને બદલે નીકાલ કરી આપે છે. આપણે તે જોઈએ.

એ ત્રણ શ્લોકનો અર્થ એ થાય છે કે—હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે અને તે હકીકત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં બતાવી છે એમણે અદ્ભુત શક્તિથી કુવાસનારૂપ ઝેર સાફ કરીને સુવાસનારૂપ અમૃત વિચારી કાઢ્યું. તેમને નમસ્કાર કરે છે અને પછી કહે છે કે જેમણે લવિષ્ય (અનાગત) કાળને જાણીને મારે માટે લલિતવિસ્તારા નામની વૃત્તિ બનાવી.

આ ત્રણ શ્લોકમાં વ્યચીચરત્ અને અનાગતં એ બે શબ્દોનો ઉપયોગ અને પ્રથમ પ્રસ્તાવના પાત્ર ધર્મબોધકરનું નિર્દર્શન એ ત્રણ હકીકત મળીને આપણે હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હશે કે નહિ ? તેનો સત્વર નિર્ણય કરી શકશું.

આપણે હાલ તુરત માત્ર એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ અને તે એ કે બન્ને વિશિષ્ટ લેખકો (હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ) આ ગ્રંથની અંદરના પુરાવા પ્રમાણે એક સમયે થયેલા કે આગળ પાછળ થયા હતા. શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો મોટો પ્રશ્ન છે તે આપણે આગળ ચર્ચીશું. અત્ર સમકાલીનતા પર આ ગ્રંથની અંદરના પુરાવા આપણને શું શું બતાવે છે તેટલું જ વિચારીએ.

પ્રો. હરમન યાકોબી અને ડૉ. દ્યુમાન હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ગણે છે તેને મતે શ્રી સિદ્ધર્ષિના દોષા-ગુરુ દુર્ગસ્વામી હો કે ન હો તેનો કંઈ નિર્ણય નથી, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના ખરા ગુરુ શ્રી હરિભદ્ર હતા એમ તેમનો મત છે. તેઓ ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં નીચેના શબ્દોમાં એ મન બહેર કરે છે.

૧. On reading these verses by Siddharsi on the relation between himself and Haribhadra every unprejudiced reader, I venture to say, will arrive at the conclusion that the disciple speaks of his teacher as his actual guru, not his para-

“ તેમના અને હરિભદ્ર વચ્ચેના સંબંધને બતાવનાર આ કાવ્યો વાંચીને અગાઉથી નિર્ણય નહીં કરી બેસનાર દરેક વાચનાર એક જ નિર્ણય ઉપર આવશે કે શિષ્ય પોતાને શિખવનારને ખાસ ગુરુ તરીકે જ સંબોધે છે અને નહિ કે પોતાના પરંપરા ગુરુ તરિકે અથવા ધર્મના ગુરુ તરિકે એમ ધાગ્વાની દું હિમત ધરે છુ, અને પ્રથમ યુરોપીય વિદ્વાન પ્રો લોચમન જેણે એનો અર્થ અર્થો હોતો તે પણ એમજ સમજ્યા હતા અને ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના પહેલા પ્રસ્તાવમાં સિદ્ધર્ષિએ જે મુદ્દાઓ કહ્યા છે તેથી આ અસરને મજબૂતી મળે છે, કારણ કે નિષ્પુણ્યકને તેના આખા વિકાસ માર્ગમા આખરે તે પોતાનું તદુસ્તીને નુકસાન કરનારું જોજન છોડી દે છે અને પોતાનું શિક્ષાપાત્ર સાફ કરે છે અથવા ઉપમાની ભાષાને છોડી દઈએ તો જ્યાં સુધી તે દીક્ષા લે છે ત્યાંસુધી ધર્મ-બોધકર તેને સલાહ આપે છે અને સૂચનાઓ આપે છે. હવે સિદ્ધર્ષિ આપણને સમજાવે છે કે ધર્મબોધકર એ જ હરિભદ્ર છે અને નિષ્પુણ્યક તે તેઓ પોતે જ છે એટલે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યાં સુધી સર્વ બાબતમાં તેને હરિભદ્રે સલાહ આપી હતી અને સૂચનાઓ કરી હતી તે વગરશંકાએ ફક્ત યાચ છે ” (ઉપમિતિ ઉપોદ્ધાત પૃ ૬)

mapa a guru or spiritual guru, and they were understood by the first European scholar, Professor Leumann, who discussed their meaning. And this impression is further strengthened by what may be inferred from Siddharasi's statements in the first Prastava of the Upamitibhavaprapancha Katha. For there the Dharmabodhakara is described as advising and directing the beggar Nispunyaka during the whole course of his regeneration up to the time when he gave up his unwholesome food and had his alms bowl washed, or speaking without the metaphor, when he was ordained. Now as Siddharasi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself upto the time when he became a monk and wandered about preaching the law (Intro to Upamiti P VI)

અહીં મુદો માત્ર એક જ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ધર્મબોધકર પોતે હરિભદ્ર છે, માટે તેઓને દીક્ષા આપનાર હરિભદ્ર જ હતા અને તેથી તેના પરંપરા શુરુ નહિ પણ ખાસ શુરુ હતા અને જન્મે સમકાલીન હતા.

આપણે પણ કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વબદ્ધ વિચારને વશ થયા વગર આ સંબંધમાં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શા શા પુરાવા આ મુદાને અંગે મળે છે તે તપાસી જઈએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનારા કોઈ ભાવથી મારા શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે.’ (૧૫-પ્રશસ્તિ) આપણે તદ્દન નિષ્પક્ષ રહી નીચેના મુદાઓ વિચારીએ. અમુક વિદ્વાને આવો મત બાંધ્યો હતો તેના તરફ આપણે માનપૂર્વક જરૂર જોઈએ, પણ આપણે તે મતને છેવટનો કદી ન માનીએ; તેમ જ આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન પણ ન કરીએ. બરાબર વિચાર કરતાં આ સંબંધમાં ઘણા પુરાવા અંતમાંથી મળે તેમ છે તે જન્મે બાબુએ તપાસી જઈએ.

નીચેના પુરાવા ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા. આ સર્વ પુરાવા અંતની અંદરના જ છે તે તપાસવા વિગતિ છે.

૧. પ્રશસ્તિના ઉક્ત પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે કે આચાર્યહરિભદ્રો મે માવતઃ ધર્મબોધકરો ગુરુઃ. ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ભાવથી ધર્મશુરુ છે.’ માવતઃ ગુરુઃ એટલે આશયથી શુરુ.

નોટ—(■) જોન ધર્મમાં દ્રવ્ય અને ભાવ જન્મે શબ્દોનો ખાસ અર્થ છે. દ્રવ્યથી જે શુરુ હતા તે પ્રશસ્તિમાં ઉપર બતાવાઈ ગયા. પછી મથવા દરીને ભાવશુરુને વર્ણવ્યા છે. ‘ભાવ’ એટલે આશય. એ ત્યાં abstract અથવા meaningના અર્થમાં છે. દ્રવ્યશુરુ તો દીક્ષાશુરુ, પણ પરંપરાએ ‘ભાવશુરુ’ હરિભદ્રસૂરિ છે એમ જણાવવાનો આશય છે. ‘દ્રવ્ય’ વ્યવહારને અંગે વપરાય છે, જ્યારે ભાવમાં હાજરીની જરૂરીઆત નથી. એમને actual શુરુ કહી શકાય તેમ નથી. અને સદર શ્લોકનો માવતઃ શબ્દ બીજી કોઈ જગાએ લાગુ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી.

(b) કદાચ માવતઃ નિવેદિતઃ એમ અર્થ દરવા જઈએ તો ત્યાં પણ એક જ અર્થ શક્ય છે કે ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મ-જોધકર શુરુ હતા તે હકીકત ‘ભાવથી’ મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. મતલબ એ દ્રવ્યથી તો વસ્તુતઃ બનેલ નથી, પણ આશયની અપેક્ષાએ જોઈએ તો તેઓ મારા ધર્મજોધકર શુરુ હતા.

આ ‘ભાવતઃ’ શબ્દને ઉડાડી મૂકાય તેમ નથી અને જૈન-પરિભાષા સમજનાર તેનો અર્થ ઝરાઝર સમજી શકે તેમ છે. ભાવ શબ્દનો જૈન પારિભાષિક અર્થ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨. પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકમાં ‘કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ધોઈને સાફ કરી મારે માટે જેમણે સુવાસનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું’ એ વાક્યમાં સુવાસના અને કુવાસના શબ્દોના પ્રયોગ અને વ્યચીચરત્ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પણ એ જ હકીકત બતાવે છે. કુવાસનાનું ઝેર ધોવાનું કાર્ય એક બાબતે રાખી સુવાસના અમૃત તૈયાર કરવાનું કોઈ પોતાના સીધા ઉપકારી માટે કહે નહિ. અહીં વ્યચીચરત્ પ્રયોગ ખાસ અર્થસૂચક છે.

મદાશયે એ શબ્દપ્રયોગ પણ એટલો જ અર્થસૂચક છે. ‘મને આશ્રયીને’—‘મારે માટે’ એમ જો કહેવું હોત તો મદાશયે પ્રયોગ ન જ થતે. એમને માટે જ જો સુવાસના મુદ્ધા તૈયાર કર્યું હોત તો મહાં કે એવો કોઈ અતુર્થીનો પ્રયોગ જરૂર થાત. આ તો જાણે પોતાને માટે જ તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા તૈયાર થયેલા લેખક આવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ ‘અચિંત્ય વીર્ય અને કૃપયા’ એ બન્ને પ્રયોગો પણ સફળ થાય છે એ લખવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય.

૩. પ્રશસ્તિનો સત્તરમો શ્લોક વધારે સૂચક છે. ‘જેઓએ અનાગત કાળ પ્રથમથી જાણી લઈને મારે માટે જ ચૈત્યવંદનના સૂત્રોની હકીકતવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી.’ આના મૂળમાં મનાગતં પરિજ્ઞાય ‘નહિ આવેલો કાળ-ભવિષ્યકાળ જાણી લઈને’ એ શબ્દો વિચારવા યોગ્ય છે.

એથી એક વાત તો જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે બ્યારે શ્રીહરિભદ્ર-

સૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ જનાવી ત્યારે તેમણે તે સિદ્ધર્ષિ માટે જનાવી નહોતી

મદર્થેવ-‘ મારે માટે જ કરી ’ એ વાત અને અનાગતં પરિજ્ઞાય એ જાનને વચ્ચેનો વિરોધ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ સમાવી શકાય તેમ છે તે આગળ જોશું એનો ખુલાસો પ્રથમ પ્રસ્તાવના જગજગ છે તે વિચારતા આ વિરોધ જરૂર શમી જશે

પ્રથમ પ્રસ્તાવની વાત હાલ બાબુ ઉપર રાખી આપણે આ ‘ અનાગત ’ વાળા શ્લોક પર જ મુદ્દો સાધીએ પ્રો જેઠાણી સાથે મારે આ મળ ધમા લખાણ પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને તે જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં છપાયો હતો^૧ ત્યાં પ્રો જેઠાણી એક દલીલ કરે છે કે “ અનાગતં પરિજ્ઞાય નો અર્થ હું ‘ લવિધ્ય જાણીને ’ અથવા ‘ શું બનવાનું છે તે જાણીને ’ એમ કરું છું એનો હું હવે ખુલાનો કરું છું ધારો કે તમને મુનિસુદરની કૃતિથી કાંઈ સૂચક ધાર્મિક લાભ થયો હોય અને તેથી તમે તદ્દન નવા માણસ થઈ ગયા હો તો તમે એમ નહિ કહો કે ‘ મુનિસુદરે પોતાના લવિધ્ય જ્ઞાનથી મને (કાપડીઆને) તેના અધ્યાત્મકત્પદ્ધત્તથી પ્રકાશ થશે એમ જાણીને તે અથ જનાવ્યો ’ તમે એમ જરૂર માનશો કે એવા પ્રકારની ધાગણા કરવી તે ચોખ્ખી ધૃષ્ટતા જ કહેવાય તે જ પ્રમાણે જે હરિભદ્રસૂરિ ચારશે વર્ષ પહેલાં શુનરી ગયા હતા તેમણે પોતાના હિત માટે અથ જનાવ્યો એમ કહેવામાં સિદ્ધર્ષિમાં નમ્રતાની ખામી જ દેખાય પણ જો તે તેને ઝાળખતા હોય તો તેમ લખવામાં કાંઈ ધૃષ્ટતા ગણાય નહિ જો તેમનો અથ પોતાના ધાર્મિક વલણને ટેકો આપનાર હોય અને તે અથથી પોતાની શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેવી રીતે તે લખી શકે તેવી જ રીતે તમે તમારા શિક્ષા ગુરુની કૃતિ માટે આ પ્રમાણે લખો તો તેમાં કપકાપાત્ર કાંઈ આવે નહિ, અને તમારું વક્તવ્ય માત્ર અતિશયોક્તિ^૨ કહેવાય ” (પૃ ૨૪૯)

૧ Jain Svetambar conference Harald VI P 239 to 274

૨ My interpretation of the verse અનાગત પરિજ્ઞાય ‘ Knowing the future ’ or “ Knowing what would happen ” I now try to explain Supposing you had derived some sign-

આ આખી દલીલ પર મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. અનાગતં પરિણામનો અર્થ ત્રો જેકોળી સાચો કરે છે, પણ હકીકત સાથે તેને જોડવામાં તેઓ દોરવાઈ જાય છે. શ્રી મુનિમુદરસૂરિનો ગ્રંથ વાંચીને મને ધર્મમાં સ્થિરતા થઈ હોય તો એવા જ શબ્દોમાં હું મુનિમુદરસૂરિનો આભાર માનું અને તેમને મારા ગુરુ કહું અને તેમણે જાણે મારે માટે જ સદગ્રંથ જનાવ્યો હતો એવા શબ્દોમાં વાત સ્વીકારું તો તેમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ધૂષતા લાગતી નથી. આ અભિપ્રાયનો વિષય છે આર્યમંદ્રુતિના અભ્યાસી આવી દલીલ કેમ કરી શક્યા હશે તે જ મને તો નવાઈ જેવું લાગે છે. જૈન મંદ્રુતિમાં તો એને જગજગર 'ગુરુ' કહી શકાય તેમ છે. આપણે તો સ્થાપના કરીએ ત્યાં મુધર્માસ્વામીને શુભચિન્તાને મૂકી શકીએ.

ત્રો જેકોળીને ખરી સુરકેલી આગ ત્રો વર્ષના આતર પત્રી આવા શબ્દો લખવામાં નમ્રતાની ખામી દેખાય છે તેથી લાગી જણાય છે એ હકીકતમાં એવડી સ્ખલના દેખાય છે એક તો દત્તકથા પ્રમાણેની તારિખમાં ફેરફાર થતો જાય છે જે આપણે આગળ જોશું અને દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા જોયા પત્રી આ મદેહમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે એ પણ આગળ જોવાશે. આગ ત્રો વર્ષનો આતર

ficant spiritual benefit from Munisundar's work, making you as if it were a new man, you would not put it this way "Muni Sundara, knowing by his presence that I (Kapara) would receive enlightenment from his Adhyatma Kalpadruma, composed this work." You would admit this an unqualified piece of presumption. In the same way Siddhanta would be open to the charge of want of modesty, if he pretended that Haribhadra, dead more than 400 years at his time, had composed the work in question with a view of his benefit. But if he knew him personally, he might say so without arrogance, if the work of his beloved teacher quite fitted his religious wants and brought about his conversion. Similarly, if you would in this way speak of the work of your teacher, there would be nothing to blame and your impression would be simply an અતિશયોક્તિ (p. 249.)

સમય તો ફરી જાય તેમ લાગે છે, પણ છતાં ચાર એ વર્ષનો આંતરો હોય તો પણ વાંધો આવતો નથી એ મારી મૂળ દલીલ ઊભી જ રહે છે.

જે રીતે પ્રથમ સ્થિતિના ૧૫-૧૬-૧૭ માં શ્લોક લખાયા છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ગર્ગર્ષિને પોતાના દીક્ષા દેનાર કહે છે, ત્યારપછી દુર્ગસ્વામીની વાત લખી, તેઓ સિત્તમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામી ગયા તે વાત કહી, તેમનાથી સદ્ધર્ષિ થયા અને તેના ચરણરેણુતુલ્ય 'સિદ્ધે' આ ગ્રંથ બનાવ્યો. આટલે સુધી આવીને અથવા કહીને વાતનો ઝોક એકદમ બદલી નાખે છે. જો હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુ હોય તો એમ લખાય નહિ. આ તો 'અથવા' કરીને પોતાનો 'હૃદય-લાવ' બતાવ્યો છે અને સાથે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હવાલો આપ્યો છે.

આના કરતાં પણ વધારે મજબૂત દલીલ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આવે છે તે આપણે જોઈએ, પણ અહીં અનાગતવાગ્દા શ્લોકનો અર્થ કરવામાં પ્રોફેસર જેકોબી જે થાપ ખાઈ ગયા છે તે પર હળુ વધારે વિચાર કરીએ. તેઓ એમ માની બેઠા છે કે જૈનો દંતકથા પ્રમાણે અમુક તારિખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિની માની બેઠા છે અને તેથી પૂર્વ-બદ્ધ વિચાર ન હોય તેવા સ્વતંત્ર વાંચકને કહેશે છે. આ દલીલ ખોટી છે, જૈનોને પુરાવો મળે તો દંતકથાથી ચાલી આવતી તારિખ ફેરવવામાં કદી વાંધો છે જ નહિ. શ્રી જિનવિજયના એ સંબંધી લેખ પછી સ્વતંત્ર વિચારકો તારિખ ફેરવવાની વાત સ્વીકારે છે. મતલબ જૈનોનો એ સંબંધમાં આશંક ન હોઈ શકે. માત્ર પુરાવા મળવા બેઠાએ અને તે સંતોષકારક, તર્કની પદ્ધતિને અનુસરનારા અને લાક્ષણિક હોવા બેઠાએ.

એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પ્રો. જેકોબી લગ-લગ અનાગત પરિજ્ઞાયને ઊડાવી જ દે છે. તેમની દલીલો વાંચતાં એ આખો શ્લોક 'નિરર્થક' 'અહતુક' અથવા ઢંગધડા વગરનો થઈ જાય છે. સવિધ્ય બાણીને ? એટલે શું ? ક્યારે જાણ્યું ? જ્યારે ગ્રંથ લખ્યો (લલિતવિસ્તર) ત્યારે સિદ્ધર્ષિ નામના કોઈ એનો લાલ લેનાર ધરો એ વાત બાણીને ? એવી જાણવાની શક્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં હતી ? વિક્રમના નવમા સૈકામાં કોઈને હતી ?

ધર્મજોધકર સાથેનો તેમનો મેળ મેળવતાં જણાશે કે એ હકીકતથી સમકાલીનતા જરા પણ સાબિત થઈ શકે તેમ નથી.

જે રીતે પ્રશસ્તિના ત્રણે સદર શ્લોકો લખાયા છે, જે રીતે તેમને અવતરવામાં આવ્યા છે, તેની અંદર જે ભાવ ભર્યો છે તે જોતાં બન્ને મહાત્માઓ સમકાલીન હોય એ વાત બંધબેસતી થતી નથી. હવે આપણે પ્રથમ પ્રસ્તાવનો આ હકીકત સાથે સમન્વય કરીએ.

(૪) પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યકર્તું ચરિત્ર આપ્યું છે તેથી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા એવી દલીલ પ્રો. જોષી કરે છે તે નીચેનાં કારણે મને સમીચીન લાગતી નથી.

(૬) ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મનો જોધ કરનાર ભાવથી શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. ’ હવે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મજોધકરને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તે જુઓ:—

તેરમા વિભાગમાં (પૃ. ૨૧) જણાવે છે કે ‘ એ સુસ્થિત મહારાજે રસોડાના ઉપરી તરિકે ધર્મજોધકર નામના રાજસેવકની નીમણૂક કરી છે. તેણે તે વખતે એ દરિદ્રો ઉપર મહારાજાની કૃપાદષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું. ’ વિગેરે વાર્તાના આ વિભાગમાં શો આશય રહ્યો છે તેનો આજો ઉપનય લેખકશ્રી પોતાને હાથે જ લખે છે. આ ધર્મજોધકરને કયા શબ્દોમાં બહાર કરે છે તે મૂળ શબ્દો ધણા ઉપયોગી હોવાથી જોઈ જઈએ:—

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीये भवतीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथार्था-
भिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथा हि ।
सद्ग्रन्थानयलेन विमलीभूतात्मानः परहितनिरतैकचित्ताः भगवतो ये
योगिनः पश्यन्त्येव देशकालव्यवहितानामपि जन्तूनां लक्षणाव-
स्थायामपि वर्तमाना दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यतां पुरो-
वर्त्तिनां पुनः प्राणिनां भगवद्भागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्यतां
लक्षयन्ति तिष्ठन्तु. विशिष्टज्ञाना इति । ये च ममोपदेशदायिनः
भगवन्तः सूर्यस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहितैरनागत-

મેવ તૈર્જાતઃ સમસ્તોઽપિ મદીયવૃત્તાન્તઃ સ્વસંવેદનસંસિદ્ધમેતદ-
સ્માકમિતિઃ^૧ (મૂળ પૃ. ૮૦૧).

કોઈ પણ પ્રકારનો શક ન રહે તે રીતે અહીં શ્રીસિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે—જો કે ધર્મબોધકર અને તેઓ પોતે કાળથી અને દેશથી વ્યવહિત—દૂર પડેલા—છૂટા પડેલા છે છતાં તેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલી હોવાને લીધે તેઓ (ગુરુ) લેખક ઉપર થયેલી ભગવદ્વલોકના જાણી શક્યા છે.

તેઓ પોતાના આ ગુરુને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહે છે.

તેઓની દલીલ એવી છે કે હ્રમસ્થ પ્રાણી જો જીવ આગમનો અભ્યાસી હોય તો તેમાં જતાવેલી રીતે પોતાની પાસે જે પ્રાણી આવે તેની યોગ્યતા કહી શકે છે. પણ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા યોગીઓ

૧ “ એ સ્થિત મહારાજે રસોષખાતાના (રસોડાના) ઉપરી તરિકે ધર્મબોધકર નામના રાજસેવકની નીમણૂક કરી છે, તેણે તે વખતે તે દરિદ્રીની ઉપર મહારાજની દષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું. ” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો બોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય એવા અને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર, આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા—નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું. જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું હિત સાધવા તરફ રહેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા પ્રાણીની ભગવદ્વલોકનથી થયેલી યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. હ્રમસ્થ અવસ્થામાં છતાં પાસે રહેલા પ્રાણીઓની યોગ્યતા તો જોઓની બુદ્ધિ જોનાગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે તેઓ પણ કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો પછી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? અને ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે ભવિષ્યમાં મારા સંબંધમાં જનનારા સર્વ જનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા હતા. એમણે જાણેલો કેટલોક વૃત્તાંત તો મેં જાતે અનુભવ્યો છે તેથી એ સર્વ વાત મારા મનમાં સિદ્ધ થયેલી છે. (પૃ. ૧૧૨. ભાષાવતરણ.)

લવિધમાં થનારા પ્રાણીની ઉપર પરમાત્માની નજરને અંગે થવાની યોગ્યતા જોઈ-જાણી શકે છે.

લેખકશ્રીને ઉપદેશ આપનાર ધર્મજોધકર વિશિષ્ટ જ્ઞાની હતા તેથી તેઓ દેશકાળથી વ્યવહિત હોવા છતાં લેખકની ઉપર પરમાત્માની નજર પડવાની છે એમ જોઈ શકતા હતા.

વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે બહુશ્રુત જ સમજવા. શ્રુતનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો શ્રુતજ્ઞાની કેવળજ્ઞાની જેવા લાવ શકી શકે છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે અહીં બહુશ્રુત જ સમજવાના છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાવો મેળવવાની જરૂર લાગ્યેજ રહે છે. પ્રો. જોષીએ આ સંબંધમાં વધારે વિચાર કરવાની અને દલીલ વિચારવાની જરૂર લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે ધર્મજોધકરને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ હરિભદ્ર માન્યા છે, પણ તે લાવથી જ છે.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખીને ગ્રંથકાર પોતે જ કહે છે કે:—

इह हि जीयमपेक्ष्य मया निजं, यदिदमुक्तमदः सकले जने ।

लगति सम्भवमात्रतया त्वहो, गदितमात्मनि चारु विचार्यताम् ॥

એટલે પોતાના જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે વાત કરી છે તે સર્વ પ્રાણીઓને ધણે લાગે લાગુ પડે તેવી સર્વ સામાન્ય વાત કરી છે. (પૃ. ૨૧૭)

આ રીતે વિચારીએ તો દરેકને ધર્મજોધકર મળે તે કાંઈ હરિભદ્રસૂરિ મળવાના નથી. અદૃષ્ટમૂલપર્યન્ત નગરથી માંડીને આખી વાર્તા સર્વસામાન્ય છે અને તેથી ધર્મજોધકર મંત્રી દીક્ષા આપતી વખત હાજર રહે છે અથવા તો તેના ભિન્ન માગવાના કીકરાનો ત્યાગ કરાવે છે એ હકીકતથી મુંઝાવાનું જરા પણ કારણ નથી. ધર્મજોધકર તો ‘ કાળવ્યવહિત ’ જ છે અને તેટલા માટે તદ્દયાના પાત્રની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારથી માંડીને આખી યોજના સર્વ જીવની અપેક્ષાએ લીધેલી છે. પૃ. ૧૭૫ માં ઔપચિના અધિકારીનું વર્ણન જોઈએ કે સુસાધ્ય, કષ્ટગ્રાધ્ય કે અસાધ્ય કોટિના જીવોનાં વર્ણન

વિચારીએ તો સર્વમાંથી એક જ વાત ફલિત થાય છે કે એ એક જીવને આશ્રયીને વાત છે જ નહિ અને ગુરુ પણ અમુક છે જ નહિ. પૃ. ૧૮૭ માં ગુરુએ અનેક હોય તે ભાવ પણ એનો જ સૂચક છે.

તદ્વયાની સંભાવના પૃ. ૧૮૬ માં કરી છે ત્યાં બતાવ્યું છે કે તદ્વયા ખરેખરી રીતે તો 'કર્તા' (કર્ત્રી ?) નથી, ગુરુ પોતે જ ઉપદેશકાર્ય કરે છે. આ પ્રસંગમાં મૂળમાં ગુરુ માટે સર્વત્ર બહુવચન વાપર્યું છે તે બતાવે છે કે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એક અમુક ગુરુની વાત કરી નથી, પણ ધર્મમાર્ગનો બોધ આપનાર ગુરુસમાજની વાર્તા કરી છે.

પ્રો. જેઠાણીને એક વાતે ખરી અસર કરી છે. તેમને એમ લાગ્યું જણાય છે કે ગુરુ પોતે જ ઉપદેશ આપે છે એમ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહ્યું છે તો પછી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમય કાળમાં છૂટા કેમ હોઈ શકે ? આનો ખુલાસો આળા પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હેતુ સમજાય તો ખરાબર બેસી જાય તેમ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાતરૂપે લખાયો છે અને સર્વ જીવને લાગુ પડે તેવી રીતે અંથકર્તાએ નમ્ર ભાષામાં પોતાનું ચરિત્ર સમજાવ્યું સારું આપ્યું છે. એ ચરિત્ર એ કાંઈ 'જીવનકથા' નથી, પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું સામાન્ય ચરિત્ર છે. તેઓશ્રી પોતે જ તે વાત પ્રથમ પ્રસ્તાવને અંતે (પૃ. ૨૧૭) કહી બતાવે છે.

પ્રશસ્તિમાં તેથી પોતાના ગુરુની પરપરા બતાવી પોતાનું કર્તૃત્વ બતાવી પછી અથવા કરીને હરિભદ્રસૂરિના અંથથી પોતાને ઉપકાર થયો તેથી અને ખાસ કરીને 'લલિતવિસ્તર' નામની ચૈત્યવંદન સૂત્રની વૃત્તિ વાંચીને ખૂબ લાલ થયો તેથી ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉદ્દગાર રૂપે કહી નાખે છે.

“ અથવા તો આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે. ” જે પદ્ધતિએ એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સુસ્થિત મહારાજ, ધર્મબોધકર અને તદ્વયા પાત્રને ચિતર્યા છે તે પ્રમાણે તેઓ સુધર્માસ્વામીને પણ ધર્મબોધકર કહી શકે, કેમકે પણ પૂર્વાચાર્યને ધર્મબોધકર કહી શકે અને મારા ઉપર અધ્યાત્મકંપદ્રુમ ગ્રંથે જે જીવનસરણી ફેરવી નાખે તેવી અસર કરી હોય તો હું પણ અનિચુંદરસૂરિને મારા ધર્મબોધકર ગુરુ એ અર્થમાં કહી શકું.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ચર્ચા આપણે આગળ કરશું. અત્યારે પ્રશસ્તિમાંથી એક જ વાત કાઢવાની રહે છે અને તે એ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા; અથવા સમકાલીન હતા એવી જે વિચારણા પ્રો. જેકોબીએ પોતાની ઉપોદ્ધાતમાં તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કરી હતી તે યથાયોગ્ય નહોતી. ‘સમરાષ્ટ્રચક્રહા’ ની ઉપોદ્ધાતમાં આ હકીકતનો સ્વીકાર પ્રોફેસરશ્રીએ કર્યો છે, છતાં ઉપમિતિની ઉપોદ્ધાત કાયમ રહે છે અને આ સવાલ ઘણા ગંભીર છે તેથી તેને વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી એક જ વાત મુકરર કરી છે કે જાનને વિશિષ્ટ લેખકો સમકાલીન હતા એવો જે પુરાવો ગ્રંથમાં જ છે એમ પ્રો. જેકોબીએ લખ્યું છે તે અસિદ્ધ છે. જાનનેના સમયની વિચારણા તદ્યોગ્ય સ્થાને આ જ ઉપોદ્ધાતમાં થશે. હવે આપણે પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ વિચારી જઈએ.

૪. પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ—

(II) કથા બહિરમાં મૂકવાનું સ્થાન. (પ્રકટ કરવાનું સ્થાન)

પ્રશસ્તિના ૧૮-૧૯-૨૦ માં શ્લોકમાં આ કથા કયા નગરમાં પ્રગટ કરવામાં આવી તે જણાવ્યું છે. તે ત્રણે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

યન્નાતુલરથયાત્રાધિકમિદમિતિ લબ્ધવરજયપતાકમ્ ।

નિખિલસુરભુવનમધ્યે સતતં પ્રમદં જિનેન્દ્રગૃહમ્ ॥ ૧૮ ॥

યથાર્થપદ્મશાલાયાં ધર્મઃ સદેવધામસુ ।

કામો લીલાવતીલોકે સદાસ્તે ત્રિગુણો મુદા ॥ ૧૯ ॥

તત્રેયં તેન કથા કવિના નિઃશેષગુણગણાધારે ।

શ્રીમિહમાલનગરે ગદિતાગ્રિમમણ્ડપસ્યેન ॥ ૨૦ ॥^૧

૧. અતુલ્ય રથયાત્રાને કારણે સર્વ દેવભુવનથી વધી જતું, ઉત્તમ જય-પતાકાથી વિભૂષિત અને નિરંતર પ્રમોદને કરાવતું જિનેન્દ્ર ભગવાનનું ભુવન જે નગરમાં આવી રહેતું છે, જે નગરની ટંકશાગોમાં ધન-પૈમા છે, જેના સદેવ (રાગરહિત દેવ) ના મંદિરોમાં ધર્મ છે અને જેના સ્ત્રીવર્ગમાં

લિલ્લમાલ નગરમાં રહીને આ કથા કહી સંભળાવી. ખનાવ્યા પછી જાહેર સભામાં અંથ વાંચવાનો રિવાજ અગાઉ હોય એમ જણાય છે. એ રીતે અંથને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

લિલ્લમાલ નગરનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. એને દેવભુવન કરતાં પણ વિશેષ ગણ્યું છે, કારણ કે એ સર્વ રીતે દેવભુવન જેવું તો છે, પણ દેવભુવનમાં સ્થયાત્રા મહોત્સવ થતા નથી, આ નગરમાં થાય છે તેથી તે રીતે એ દેવભુવનથી ચઢી જાય છે.

પ્રમદં શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. પ્રમદનો અર્થ ' છંકેલ-પીધેલ, ખેદરકાર ' એવો થાય છે. આખો દિવસ ધમાલમાં રહેનાર એ નગર હશે એમ જણાય છે.

ત્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણે પુરુષાર્થો સાધવામાં લોકો રસ લેતા હતા ત્યાં એકલા ધનની ધમાલ જ નહોતી. અથવા તો ત્યાં કામકોડા જ નહોતી, તેની સાથે લોકો મંદિરોમાં જાય ત્યાં ધર્મ પણ કરતા હતા.

' સર્વ ગુણોના આધારભૂત ' એ જરા અતિશયોક્તિ જેવું લાગે છે. આખી દુનિયાના સર્વ ગુણોનો આધાર એક નગર પર હોય તે કવિની ઘટના છે.

લિલ્લમાલ નગર જોધપુર પાસે મારવાડમાં આવેલું છે. શ્રીમાળી વાણીઆ વર્ગની ઉત્પત્તિ એ નગરમાં થઈ હતી. ટોડના રાજ-સ્થાનમાં એ નગરની અનેક હકીકતો આવે છે. નવમા દશમા સૈકામાં જૈન ધર્મની જાહોજલાલી મારવાડ મેવાડમાં વધારે હતી તે અત્યારે મંદિરના અવશેષો જોતાં જરૂર જણાઈ આવે છે. ઉદેપુર પાસેના એક ગામમાં અત્યારે સો દેરાસર મોજુદ છે, પ્રતિમા નથી, ભૂમિમાં સંડારી દીધેલ હશે એમ જણાય છે. મારવાડ મેવાડના કેટલાંક

કામ છે, જ્યાં આવી રીતે (ધર્મ, અર્થ, કામ, રૂપ) ત્રણગુણો આનંદ સદા જતમેલો રહે છે એવા સર્વ ગુણગુણના આધારભૂત લિલ્લમાલ નામના નગરમાં કવિ(શ્રીસિદ્ધર્ષિ)એ આ કથા મુખ્યમંડપમાં રહીને કહી સંભળાવી. ૧૮-૨૦

મંદિરો તો મોટી ટુકો જેવાં છે. જાવન જિનાલય સાથેના દેરાસરોનો પાર નથી. જેન કોમળી ઐતિહાસિક જાહેજલાલી કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો આ પ્રદેશમાં એક વાર ફરવા જેવું છે. રેલવેની ઝડપી મુસાફરીથી ખરો ખ્યાલ આવે તેમ નથી, ગામે ગામ ગાડામાં અથવા મોટરમાં ફરવાથી જેન સમૃદ્ધિની વિશાળતા અને વર્તમાન યુગની ભયંકર ઉપેક્ષા નજરમાં આવે તેમ છે.

પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોક પરથી જણાય છે કે એ જ વિલ્લભાલ નગરમાં દુર્ગસ્વામી કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેમણે ઘણા સમય મારવાડમાં વિહાર કર્યો હશે એમ એ સમયના પુસ્તકો વાંચતા સમજાય છે.

ન્યારે અગ્નિમ સલામંડપમાં આ કથા કવિથી સિદ્ધર્ષિએ કહી સંભળાવી હશે ત્યારે કેવો આનંદ આવ્યો હશે તે કદાચીને માનસિક ચિત્ર ખડું કરવા જેવું છે. અનેક દેવમંદિરોથી પવિત્ર થયેલા પૈસાના રણરણાટથી ગાજી રહેલા અને લીલાવતી લોક (ઓઓ)થી ધમધમી રહેલા એ નગરમાં આ કથા વંચાણી હશે ત્યારે ખરેખર આનંદની લહરીઓ જામી હશે. કદાચ સલાસ્થાન ઘણું મોટું હશે, તો પણ લોકો સમાઈ ન શકવાને પરિણામે નાનું થઈ પડ્યું હશે.

જે નગરમાં અતિ નમ્ર લેખક આવ્યા હશે, રહ્યા હશે, રચના તૈયાર કરી હશે અને અગ્નિ સલામંડપમાં જેમણે તે કહી બતાવી હશે તે નગરને ધન્ય છે ! શ્રીસિદ્ધર્ષિએ પોતાના અંધને લાકડાની પેટીમાં મૂકવા યોગ્ય જ કહ્યો છે, પોતાનું નામ ' સિદ્ધ ' એટલું જ નાનું કહ્યું છે અને પોતાને માટે કોઈ પણ સારો શબ્દ આખા અંધમાં વાપર્યો હોય તો છેલ્લા વીશમા શ્લોકમાં ' કવિ ' શબ્દ છે. આ નમ્રતા અતિ વિશિષ્ટ છે, હૃદ બહારની છે, ખાસ અનુકરણીય છે.

આ કથાનું પબ્લીકેશન (જાહેરાત) શ્રી વિલ્લભાલ નગરમાં થયું એમ પ્રશસ્તિના આ વિભાગ પરથી જણાય છે. તે કંઈ જગ્યાએ બનાવવામાં રચવામાં આવી હશે તે કંઈ કહી શકાય નહિ. નૈનતા સાધુઓ એક સ્થળે સ્થિર રહેતા નથી અને આ કથા એટલી વિવિધતાથી ભરપૂર છે કે એક સાથે તે બતાવી શકાય નહિ. વળી એવી જાહેરાતની તારિખ જેઠ શુદ્ધ ૫ હવે પછી આવશે તે જોતાં

ચોમાસા પહેલાનો એ સમય છે, એટલે એ વર્ષમાં ચાતુર્માસ કરવા શ્રોત્રિદર્શિ લિલ્લમાલ નગરે પધાર્યા હોય અને ત્યાં મુખ્ય સલામતંડપમાં આ કથા વાંચી હોય એ જનવાજોગ છે. એ આખી કથારચના એક નગરમાં અથવા એકી સાથે જની હશે કે કેમ થયું હશે તે નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન પુસ્તકમાંથી મળતું નથી.

આખો ગ્રંથ તૈયાર કરતાં કેટલો વખત થયો હશે તે કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેની જે હકીકત આવે છે તે વિચારતાં અસાધારણ બુદ્ધિકૌશલ્યના ધણી શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રેરણા થઈ તેના પરિણામે આ ગ્રંથ લખાયો છે. આ સંબંધમાં પુસ્તકમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુરાવો મળતો નથી.

લિલ્લમાલ નગરમાં જૈનધર્મની જાહેરાતલાલી ખૂબ વર્તતી હશે એમાં શક નથી. ત્યાંના દેરાસર રથયાત્રા આદિનું વર્ણન વાંચતાં જૈન ઇતિહાસમાં એ નગરે ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ જણાય છે.

શુજ્જર લોકોના ત્રણ મોટાં રાજ્યો થયાં જણાય છે. ખૂદ 'શુજરાત' શબ્દ શુજ્જર-રટ્ટ-શુજ્જર-રાષ્ટ્ર ઉપરથી આવેલ છે એમ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોનું માનવું શોધજોગને પરિણામે થયેલું છે^૧.

લિલ્લમાલ અથવા લિલ્લમાલ અથવા લિન્માલમા શુજ્જર રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભિ અને નાંદોદમાં શુજ્જર રાજ્યોનાં રાજ્યો નવમા સૈકામાં હતાં. આ લિલ્લમાલ અને શ્રીમાલ એક જ નગર હતા. મારવાડનો એ વિભાગ તે વખતે શુજરાતમાં હતો એટલે કે શુજરાતની સરહદ તે વખતે લિલ્લમાલ નગર સુધી જરૂર હતી. ધીમે ધીમે ત્યાંથી શુજ્જરો નીચે ઉતરતા આવ્યા જણાય છે. લિલ્લમાલનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માટે ટોડનું રાજસ્થાન, વણિક જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અને શુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિગેરે ગ્રંથો જોવા.

(b) શુદ્ધ નકલ (Fair Copy) પ્રતિપુસ્તક.

આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રશસ્તિકાર અંતકાર લખે છે કે:—

પ્રથમાદર્શે લિખિતા સાધ્વ્યા શ્રુતદેવતાનુકારિણ્યા ।

દુર્ગસ્વામીગુરુણાં શિષ્યિકયેયં ગણામિધયા ॥ ૨૧ ॥

એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—“ અસલ પુસ્તકમાંથી એની પહેલી કોપી દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રુતદેવતાનું અનુકરણ કરનારી ગણા નામની સાધ્વીએ લખી. ”

આ બહુ મજાનો શ્લોક છે. એને જરા છૂટો પાડી વિચારીએ. સાથે ધ્યાનમાં રાખીએ કે તે વખતે મુદ્રણકળા નહોતી. અંતકાર અથવા તૈયાર કરે તેને જાહેર કરવા માટે એની પ્રત-કોપીઓ તૈયાર કરવી પડતી હતી.

આદર્શ એટલે પ્રતિપુસ્તક. આદર્શ એટલે દર્પણ. આટલે એનો અર્થ આપે છે કે The original manuscript from which a copy is taken એટલે જે અસલ પુસ્તક પરથી કોપીઓ તૈયાર થાય તે.

એટલે છૂટા છૂટા પાનામાં ચેરચૂકવાળી મૂળ પ્રત જે લેખકે બનાવી હોય તેના ઉપરથી પ્રથમની અસલ પ્રત-ફેર કોપી ગણા નામની સાધ્વીશ્રીએ લખી હશે એમ લાગે છે. એ આદર્શ કોપીમાંથી પછી બીજી અનેક કોપીઓ થઈ હશે. અંતકર્તા અંત બનાવે, મુદ્રારે, વધારે અને પછી છેવટની કોપી તૈયાર થાય, તેમાં પણ દુષ્ટિપાત કરી જાય અને છેવટે ચેરચૂક કરતાં જે શુદ્ધ કોપી તૈયાર થાય તેમાંથી તફન આદર્શ કોપી-શુદ્ધ કોપી સાફ દસ્કતે લખી તૈયાર કરે તેને આદર્શ કહેવી ઘટે.

દુર્ગસ્વામીનો પરિચય આપણને ઉપર થઈ ગયો. શશાંક(ચંદ્ર)નાં કિરણ જેવા નિર્મળ આરિત્રવાળા એ મહાત્મા લિલ્લમાલ નગરમાં અસ્ત થઈ ગયા (શ્લોક ૯). એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રી ગણા નામની સાધ્વી હતી. એ સાધ્વીએ આ પુસ્તકને પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું.

એ સાધ્વી કેવી હતી તેનું વર્ણન મહાપ્રતિભાશાળી એક

શબ્દમાં આપ્યું છે. અને ‘શ્રુતદેવતાનુકારિણી’ કહીને વર્ણવી છે. એટલે શ્રુતદેવી-સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ કરનારી બતાવી છે. મતલબ એ સરસ્વતીનો લાંઠાર હશે, પુસ્તક લખવાની આવડત એનામાં બહુ સુંદર હશે અને અસલ આદર્શ કોપી દર્પણ જેવી તૈયાર કરવાની એનામાં તાકાત હશે. આવી ગણ્યા નામની સાધ્વીએ આ ગ્રંથનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કર્યો.

શ્રુતદેવતાને અનુકારી-શ્રુતદેવતાની નકલ કરનાર-સરસ્વતીના અવતાર જેવી સાધ્વી એ સમયે વિદ્યમાન હતી તે હકીકત બહુ આનંદ આપે તેવી છે. એવી સાધ્વીને જોઈએ તો આપણને શ્રુતદેવી યાદ આવે-સામે શારદા ખડી થઈ જાય-એ વાત ઘણી મનની લાગે છે. અત્યારનાં સાધ્વીજીવનોએ આ એક વિશેષણ ઉપરથી ઘણું શીખવા જેવું છે. શ્રુતદેવીની નકલ કરનાર કેટલી સાધ્વી અત્યારે મળે ? ન મળે તો શા માટે ? પ્રયાત્નથી તેમ થઈ શકે કે નહિ ? આવા તો ઘણા પ્રશ્નો થાય. એને આપણે સાધ્વીઓના વિચાર પર અને તેમને વર્તમાન સ્થિતિમાં રાખી મૂકનાર વર્ગ ઉપર રાખીએ.

એક ખીજ વાત. સ્ત્રીવર્ગથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એવી પ્રાચીન માન્યતા હતી. સ્ત્રીઓ તેટલા માટે નમોઽર્હત્તિસદ્વાચાર્યો-પાઞ્યાયસર્વસાધુમ્યઃ હજી પણ બોલી શકતી નથી. ‘નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય’ અને ‘વિશાલલોચનદલ’ને બદલે સમસંસ્કૃત ત્રણ સ્તુતિઓ બોલે છે.^૧ આ પ્રાચીન મંતવ્યમાં સુધારો થયો તે વખતે અથવા તે વખત પછી આ પુસ્તક લખાયું હોવું જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષાના અસાધારણ કાબૂ વગર આવા પુસ્તકનું આદર્શ પુસ્તક લખવું-પ્રથમ કોપી તૈયાર કરવી એ કાંઈ સંસ્કૃત ભાષાના પૂરતા અભ્યાસ વગર જાને નહિ. કાચી કોપીમાંથી છેવટની કોપી તૈયાર કરનારમાં ઘણી વખત અસલ લેખક કરતાં વધારે જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, એ વાત બાળુએ રાખીએ તો પણ ઘણા સારા સંસ્કૃત જ્ઞાનની તો આવશ્યકતા જરૂર રહે જ.

૧ નમોઽર્હત, નમોઽસ્તુવર્ધમાનાય અને વિશાલલોચન-આ ત્રણે ખાસ દક્ષિણ ગંગામાંથી ઉદ્ભવેલ દેવતાઓ અને તે ગંગા બળવાનો માધીને અધિકાર ન હોવાથી તે બોલવાની અનુના નથી. સંસ્કૃત ભાષા માટે ખાસ નિષેધ નથી.

ગાકી તો આવા મહાપુરુષ વિશિષ્ટ લેખકના સમયમાં જીવતાં એ જ મોટી વાત છે. જે ગણા કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ હોત, તે આજે હજાર વર્ષ પછી જીવતી રહી છે તે મહાપુરુષનો પરિચય, મહાપુરુષનો સંસર્ગ અને મહાપુરુષની સેવાને લઈને જ બન્યું છે. એ શ્રુતદેવીને અનુકારિણી દેવી ગણાશ્રીજીને અંતરના નમસ્કાર હો ! એનું અનુકરણ વર્તમાન સાધ્વીઓ કરી અનેક ગણા થાય એવી ભાવના રાખીએ તો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો સર્વ પ્રયાસ ખરેખર સફળ થાય. ધન્ય દેવી ગણાને ! એનો આદર્શ તે ખરો આદર્શ નીવડ્યો.

(૦) અંથની તારિખ—

પ્રશસ્તિનો ૨૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

સંવત્સરશતનયકે દ્વિપદ્ધિસંહિતેઽતિલક્ષિતે ચાસ્યાઃ ।

ન્યેષ્ઠે સિતપદ્મન્યાં પુનર્વસૌ શુદ્ધિને સમાસિરમૂત્ ॥ ૨૨ ॥

“ સંવત ૬૬૨ નો સંવત્સર ઘણો પૂરો થતાં જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને શુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં આ અંથ પૂરો થયો.”

૨૫૯ શબ્દોમાં હકીકત રજૂ કરી છે કે આ ઉપમિતિ અંથ સંવત ૬૬૨ નો જેઠ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે પૂરો થયો. તે દિવસે શુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું.

આટલી ૨૫૯ હકીકત કોઈક જ અંથમાં હોય છે. હવે એમાં એક જ સવાલ રહે છે કે સંવત્ એટલે કયો સંવત્ ? કારણ કે સંવત્ અનેક છે. જૈન પુસ્તકોમાં વીર અને વિક્રમ સંવતો તો ઘણા પ્રચલિત છે. એ સિવાય ગ્રામ ને શકે આદિ સંવત્સરો છે.

પ્રથમ વિક્રમ સંવત્ તપાસીએ. કાર્તિકાદિ વર્ષ ગણીએ તો સંવત ૬૬૨ નો જેઠ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે શુરુવાર આવે છે અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર સૂર્યોદયથી બપોર સુધી છે. એને મળતી અંગ્રેજી તારિખ ૧ લી મે સને ૬૦૬ આવે છે. આમાં સર્વ બાબતનો ઘાટ બેસતો આવે છે.

સ્વામી કન્નુ પીલાઈ દિવાનગહાદુરે ઈન્ડીઅન એફીમેરીસ (Indian Ephemeris) ના મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે

અને મદ્રાસની ગવર્મેન્ટે તે છપાવ્યાં છે, જેના પ્રથમ વિલાગમાં ઇસ્વી સન ૭૦૦ થી ૧૭૯૯ સુધીના ટેબલો આપ્યા છે તેથી પણ આ વાત બરાબર મળતી આવે છે.

હવે જો એને વીર સંવત ગણીએ તો તે દિવસે ૭ મી મે અને ૪૩૬ આવે છે. તે દિવસે શુક્રવાર તો આવે છે, પણ સૂર્યોદય વખતે પુષ્ય નક્ષત્ર થાય છે અને જો કલાક પછી અશ્લેષા નક્ષત્ર થાય છે. તે દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર થતું નથી. તેથી વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી. તે ઉપરાંત વીરસંવત ગણવામાં એક બીજો વાંધો એ આવે છે કે તેની સાથે વિક્રમ સંવત ૪૯૨ આવે છે. પ્રો. પીટરસને રાયલ એસીઆટીક સોસાયટિ (જોએ બ્રાંચ)ના પાંચમા પુસ્તકના પાંચમે પાને એને સંવત ૫૯૨ માન્યો છે તે બાદબાકીમાં ચોખ્ખી ભૂલ થઈ છે. ૯૯૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે ૪૯૨ જ બાકી રહે. શ્રી મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો એ ખીનતકરારી બાબત છે. બાદબાકી કરવામાં પ્રોફેસર ચૂકી ગયા લાગે છે. હરિભદ્રસૂરિની તારિખ જૈન દંતકથા પ્રમાણે સત્ય હોય તો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ૪૯૨ માં ગણતાં તો તેના પૂર્વ કાળના થઈ જાય છે. તેથી કેાઈ પણ રીતે ૯૯૨ને વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસને વર્ષની ગણતરીને અંગે પોતાના રિપોર્ટમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટતા કરી હોય તેમ દેખાય છે. નીચેની બાબત વિચારતાં તેમનાં પરિણામો શ્રી હરિભદ્ર અને સિદ્ધર્ષિને અંગે માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસન એ જ રિપોર્ટમાં ગર્ગર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૯૯૨ લખે છે. ગર્ગર્ષિ ગહારાજ શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીદાગુરુ થાય એ વાત પ્રશસ્તિથી જણાય છે તેથી સદર હકીકતને ટેકો મળે છે.

સૂરાચાર્યનો સમય પ્રો. પીટરસન તે જ રિપોર્ટમાં હીમરાજ સોલંકીના વળતમાં મૂકે છે. એને હોમરાજનો સમય પણ કહે છે. એ સૂરાચાર્ય આ અંચની પ્રશસ્તિના પ્રથમ પાત્ર હોય તો તેઓ શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વગુરુ થાય, નિવૃત્તિકુળના આચાર્ય થાય અને એ લાટ દેશના વિભૂષણ હોઈ, તેમનો સમય જો નવમા સૈકામાં હોય તો પછી સિદ્ધર્ષિ તેની પહેલાં હોવાની વાત ટકે તેમ નથી. આ સૂરાચાર્ય અન્ય છે એમ ઉપર બતાવાઈ ગયું છે.

ગ્રો. પીટર્સને ગણતરીમાં ભૂલ કરેલી હોવાને કારણે તેમણે આણેલું પરિણામ ટકે તેમ નથી.

બાકી ગુપ્ત કે શક સંવતનો તો સવાલ જ રહેતો નથી, કારણ કે તે દિવસે ગુરુવાર અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર આવતાં નથી. આ બાબતનો વધારે વિસ્તાર અને અનાગત પરિજ્ઞા સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા આગળ હરિભદ્રસૂરિ સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય જોડવા સંબંધી ઉલ્લેખ આવશે ત્યાં કરવામાં આવશે. પ્રશસ્તિના આ વિભાગનો સાર એ છે કે આ ગ્રંથ સંવત ૬૬૨ ના બેઠ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે બનાવ્યો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું. ખીજા દેખેલો ઉપરથી એ વિક્રમ સંવત હતો એમ જણાય છે. એટલે અંગ્રેજી ગણતરી પ્રમાણે તે દિવસ તા. ૧-૫-૬૦૬ ગુરુવારે આવે છે.

(અહીં પ્રસંગોપાત્ત વાત કરવાની જરૂર છે કે હિંદના લોકોની ગૃહ ગણતરી પૂર્વકાળથી બહુધા ચોક્કસ હતી. તેઓએ ઘણા બનાવોને પ્રસંગે જુદા જુદા ઓડોનાં સ્થાન ક્યાં હતાં તેની ચોખ્ખી નોંધ કરી રાખી છે. આકાશમાં ગૃહચાર દરરોજ થાય છે, પણ એક સરખી સ્થિતિ ઘણા વરસે આવે છે. એટલે મંગળ અમુક ઘરે હોય, તે જ વખતે બુધ, ગુરુ, શુક્ર, ચંદ્ર, સંવિ અમુક જ ઘરે હોય અને એ સર્વનો યોગ એક સાથે થાય એવો પ્રસંગ દશ વીશ હજાર વર્ષે ફરી વાર ભાગ્યેજ થાય છે. અને ગણતરીથી એવો યોગ સુકરર થાય તો અમુક બનાવની તારિખ સુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ પડે. મહાભારતની લડાઈ, મહાવીર કે બુદ્ધનો સમય, રામ રાવણ યુદ્ધ વિગેરે બનાવોની તારિખ આ ગૃહચારનો ઉલ્લેખ બહુ સારી રીતે સુકરર કરી આપે છે. એની સગવડ સારું જર્મન ભાષામાં તો અનેક દેખેલો છપાયા છે. જ્યોતિર્વિદ જર્મન સાક્ષરોએ આ દિશામાં બહુ કામ કર્યું છે અને ઉપરોક્ત પંક્તિ સ્વામી કન્નુ પીલાઈના ગ્રંથોએ ઘણો નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉદ્યોગી માણસો કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવા સમજવા માટે પણ સદર ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે અને ગોઘખોળ કરનારને એક નવીન દષ્ટિબિન્દુ પૂરું પાડે છે. ગ્રેરણા માટે આટલો બાબુનો ઉલ્લેખ અત્ર અપ્રસ્તુત છતાં યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો છે.)

(d) અંથામ— (અંથ-શ્લોક તેનું અગ્ર-પરિમાણ)

છેવટે લખે છે કે—

ગ્રન્થાગ્રમસ્યા વિજ્ઞાય કીર્તયન્તિ મનીષિણઃ ॥

અનુષ્ટુમાં સદસ્રાણિ પ્રાયશઃ સન્તિ પોઢશ ॥ ૨૩ ॥

“ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો આ અંથનો અંથામ જાણીને કહે છે કે એ લગભગ અનુષ્ટુભની રીતે સોળ હજાર છે. ”

અગાઉ દરેક પુસ્તકનું પ્રમાણ છેવટે લખવાનો રિવાજ હતો. અત્યારે જેમ પૃષ્ઠો આટલાં છે અને કદ્દાર (રાયલ, કીમી, સુપરરાયલ વિગેરે) આ છે એમ ગણાય છે તેમ લખેલ પ્રતોના અંથ ગણાતા હતા. અંથ એટલે ૩૨ અક્ષર, ૭ત્રીશ અક્ષરનો એક અંથ (શ્લોક) ગણી નેટલા અંથ થાય તેટલો અમુક અંથનો અંથામ કહેવામાં આવે. લાહીઆને કોપી કરવાના પૈસા અપાતા તે પણ અંથામ ઉપર મુકરર કરવામાં આવતા. લખેલી પ્રત વેચાતી લેવામાં આવે તે પણ અંથામ ઉપર લેવાતી. ઘણે ભાગે એક હજાર શ્લોકનો ભાવ કરવામાં આવતો. ગણતરી ગણવા માટે ગમે ત્યાંથી એક એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો આવ્યા છે અને પ્રત્યેક પાના પર કેટલી પંક્તિ છે તે ગણી-ગુણાકાર કરવામાં આવતો અને તેને ૩૨ વડે ભાંગી અંથામ કહાતો.

દાખલા તરીકે કોઈ પ્રતમાં ૨૦૦ પાના હોય તો એ આર જગ્યાએથી તેના પંક્તિના અક્ષરો ગણી લેતા. ધારો કે દરેક પંક્તિમાં ૬૫ અક્ષર થયા. પાનાની એક બાજુએ ૩૨ પંક્તિ હોય તો ૬૫ ને ૬૪ વડે ગુણી તેને ૩૨ વડે ભાંગવા અને તેને ૨૦૦ વડે ગુણવા એટલે અંથામ થાય લખનારાની કલમ એવી એકધારી રહેતી કે આખી પ્રતમાં એક સરખા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર આવે અને ઘણે ભાગે અક્ષરની વધઘટ ન થાય.

એ હિસાબે આ અંથમાં ૧૬૦૦૦ અંથામ છે એમ ગણતરી કરેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રશસ્તિની વિચારણા પૂરી થઈ.

૨ અંથકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંથમાંથી મળતી હકીકતો.

હવે શ્રી સિદ્ધર્ષિના ચરિત્રને અંગે બીજી જે હકીકતો તેમના અંથમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોય તે વિચારી તેનો સાર કાઢીએ. આ સર્વ જાણતો અનુમાનને અવલંબીને કરવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું; છતાં અંથમાંથી કેટલી હકીકતો મળે છે તે જરૂર વિચારવી તો ઘટે. તેનું પ્રથક્કરણ કરતાં કંઈ કંઈ વાતો મળે તેમ છે તે આપણે હવે જોઈએ.

કોઈ અંથકર્તા પોતાનું ચરિત્ર અંથમાં લખતા નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-ગણિએ એથી તદ્દન જુદી જ લાઈન લીધી છે. આત્મચરિત્ર લખતાં પ્રશંસા લખાઈ જાય તો અયોગ્ય થાય. તેથી પોતાની કથા લખવામાં જાહું જોખમ છે. જીવનચરિત્ર (Biography) જાહું જોખ કરનાર હોય છે, કારણ નવલકથા વાંચનાર જાણે છે કે તે અંથ બનાવટી છે, કલ્પિત છે, એટલે મગજ અને હૃદય ઉપર એની ખરી અસર થતી નથી, પણ જીવનચરિત્રનાં પાત્રો તો જીવતાં હોય છે તેથી તેની અસર જરૂર થાય છે. આપણે હેમચંદ્રાચાર્ય કે પ્રભા-વક્યચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રભાવશાળી નરરત્નનું ચરિત્ર વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને અનેરો આનંદ થાય છે. તેથી વધારે અઘરું કામ આત્મકથા (Auto-biography) લખવાનું છે. લખનાર પોતાનું જ ચરિત્ર લખે એટલે એમાં તો પોતાની નાની મોટી વાતો લખવી જ પડે અને તે વખતે સમાવસ્થા અને તુલના રહેવી જાહું મુશ્કેલ પડે.

આ પ્રમાણે હોવા છતાં આત્મકથા લખાયેલી આપણે વાંચીએ છીએ. વ્યવહાર મુશીબતોને જાણુએ મૂકીને આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ પોતાના ચરિત્રનો લખ્યો છે, પણ એમાં વિશિષ્ટતા કેવી યુક્તિથી આણી શક્યા છે તે આપણે જોવાનું છે.

તેઓશ્રીએ પોતાનું ચરિત્ર જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં લખ્યું છે તેમાં કાંઈ શંકા નથી. પૃષ્ઠ ૫૩ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં કહે છે કે “ એ અદ્યપૂર્ણપર્યંત નગરમાં નિષ્પ્રયુક્ત નામનો લિખારી છે એમ

કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીં-
તહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જાણવો. ' અને પૃષ્ઠ
૨૧૭ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં ઉપસંહાર કરતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે ' મેં
મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે ઘણે લાગે સર્વ
જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે. ' છતાં આ કથા લખવામાં એમને
પોતાની ખ્યાતિનો વિચાર નહોતો, પણ બે સુદા ખાસ ધ્યાનમાં
રાખીને એમણે પોતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે :—

૧. લેખકશ્રીની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે આત્મનિદા કરવાથી
ઘણા લાભ થાય છે. (પૃ. ૨૧૭)
૨. પોતે એક એવું ચરિત્ર લખવા માગતા હતા કે જે સર્વ જીવોને
લાગુ પડે અને તે દ્વારા સંસારનો પ્રપંચ બતાવાય અને શુદ્ધ
માર્ગના રસ્તા રજૂ કરાય, અને સાથે તેમ કરતાં તે દ્વારા
અંતનો સંકેત બતાવાય.

આ ચરિત્ર લખવાનો હેતુ તેઓને પોતાનું જન્મચરિત્ર લખ-
વાનો નહોતો પણ પોતાને સંસારના સર્વ પ્રપંચો બતાવનાર એક
સુંદર અંથ લખવો હતો અને તેના પ્રત્યેક અર્થમાં ઊંડો આશય
ઉતારવો હતો. આશય બે વારંવાર બતાવે તો અંતઃકર્તા વધી
જાય અને કથાની મીઠાશ ચાલી જાય. તે સર્વ દૂર કરવા માટે
અંતની શરૂઆતમાં પોતાનું નાનકડું ચરિત્ર લખી નાખી તેના
પ્રત્યેક શબ્દોની યોજના બતાવી, પ્રત્યેક ગતિની ઉપયુક્તતા રજૂ
કરી, સંકેત બતાવી, પછી જણાવી દીધું કે હવે જે કથા રચવામાં
આવે છે તેના પ્રત્યેક શબ્દ અર્થગર્ભિત, આશયગર્ભિત અને
રહસ્યગર્ભિત છે તે વાંચનારે સમજી લેવું. આ પ્રકારનો આશય
તેમણે પૃ. ૨૧૬ માં બરાબર બતાવ્યો છે. એટલે આત્મચરિત્ર
લખનારમાં સ્ખલના થવાનો સંભવ રહે તેનો અહીં તદ્દન અભાવ છે.

હવે તેમણે જે પોતાનું ચરિત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રજૂ કર્યું
છે તેમાં કાંઈ અંગત તત્ત્વ છે કે સામાન્ય વાર્તા છે તે જોઈએ.
પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેમણે જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેના બે વિભાગ પડી
શકે તેમ છે :

(૧) નિપુણ્યકની ઝોળખાણુ, ધર્મઘોષકર અને નિપુણ્યક, તદ્વા અને સદ્બુદ્ધિ, શાસનપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને સપુણ્યક નામ.

આટલો વિભાગ સર્વસામાન્ય જણાય છે. પૃ. ૨૧૭ માં લેખક પોતે કહે છે કે “અહીં મારા જીવની અપેક્ષાએ જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.” આ હકીકત સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી છે અને ખાસ કરીને કષ્ટસાધ્ય વર્ગના સઘળા જીવોને વગર શકે લાગુ પડે તેવું એ વિભાગનું ચરિત્ર છે.

(૨) બીજા વિભાગમાં આ અંથ રચવાને અંગે શું કારણ બન્યું ? કોઈ ઉપદેશ સાંભળવા ન આવતાં સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા થઈ અને છેવટે આ અંથને બહેરમાં મૂકવા નિર્ણય થયો. એ સર્વ વિભાગ ખાસ અંથકર્તાને અંગત લાગુ પડે તેવો છે અને ત્યાં એમની આત્મકથા સકારણ લખાઈ હોય તેમ લાગે છે.

સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો ખ્યાલ અત્યુત્તમ છે, પણ તેમાંથી અંથકર્તાના જીવનનો કોઈ પણ ભાગ ખાસ તારવવો અશક્ય છે. ન્યારે પ્રાણી પોતાને નિમિત્તે સર્વસામાન્ય ચરિત્ર લખે ત્યારે તેમાંથી તેનું પોતાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય છે.

અહીં તો જે પદ્ધતિએ નિપુણ્યકની કથા શરૂ કરી છે તે અનુસારે કોઈ ખાસ બાબત અંથકર્તા માટે રજૂ થઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ આખી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બેઠું જતાં મને એમાંથી અંથકર્તાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય જણાયું છે. એ માત્ર ઘોષક હકીકત છે અને એનો આશય સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી કથા રજૂ કરવાનો જણાયો છે. પૃષ્ઠ ૫૦ માં અંથકર્તા જણાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પ્રયોજન વગર વિચાર, ઉચ્ચાર કે વર્તન કરતા નથી. અત્યારે અંથકર્તાની પ્રવૃત્તિ શ્રી ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથાનો આરંભ કરવાની હોઈને ‘મારી પ્રવૃત્તિનું સાર્થક-પણું બતાવું છું.’ એમ કહ્યું છે. પ્રથમનો આજો પ્રસ્તાવ સમજવાની આ ચાવી છે. મતલબ અંથકર્તાએ સપ્રયોજન ચરિત્ર લખ્યું છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આપેલ આખું ચરિત્ર રજૂ કરવાની અહીં જરૂર નથી. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જરૂરી નોટ વિગેરે આખી ત્યાં યોગ્ય

ખુલાસા કર્યા છે. મારા મત પ્રમાણે તે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું અંગત ચરિત્ર છે જ નહિ, પણ સર્વસામાન્ય ચરિત્ર છે, એટલે તે પર ખાસ ટીકા કરવાનું રહેતું નથી.

આ અંથની ઉત્પત્તિને અંગે તેઓશ્રી કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો અભિપ્રાય થયો કે-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અન્યને ખૂબ આખ્યાં હોય તો વારંવાર તે ભવાંતરમાં પણ મળ્યાં કરે. પ્રથમ એ લેવા આવનારની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા પણ કોઈ આવ્યું નહિ. પછી એણે જાહેર રીતે કહેવા માંડ્યું ‘ મારું ઔપધ અહણુ કરો, અહણુ કરો ! ’ પણ લોકોએ તેને કાંઈ ગણ્યું નહિ અને તેનાં ઔપધ લેવા કોઈ આવ્યું નહિ, અંતે એક પેટીમાં ઔપધો ભર્યાં અને તે પેટીને રાજમાર્ગમાં મૂકી દીધી. કથા-ઉત્પત્તિનો આ પ્રસંગ છે. પેટી એટલે પુસ્તક.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મકથાનો આ વિભાગ સામાન્ય કે અંગત? એમણે આ વિભાગ પોતાની આત્મ-નિંદા કરવા લખ્યો છે કે ખરેખર તેમજ બન્યું હશે. આનો જવાબ અંથમાં જ છે. પ્રથમ તો કાષ્ટપેટીની કલ્પના જ બતાવે છે કે એ વિભાગ પણ બોધ-ઉપદેશની કક્ષામાં જ આવે છે. અન્યની ઠરેલી મોટાઈ અને મિથ્યાભિમાનનાં પરિણામો બતાવવાની એક તક હાથ ધરી છે અને પોતાની નમ્રતા બતાવવાની તક લેખકશ્રીએ લીધી છે. ઘોષણાની વાત તો તદ્દન ચોખ્ખી છે. એ હકીકતથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ આખી હકીકત બોધક જ છે. જે મહાન વિભૂતિએ આ અફલુત અંથ લખ્યો છે તે ઘેરઘેર જઈ પોતાની પાસેથી ઔપધ લેવા ઘોષણા કરે અને લોકો એને ગાંડો ગણે (પૃ. ૨૧૦) એ સર્વ વાત આવા વિશિષ્ટ લેખક માટે અશક્ય છે. આવો મારો વિચાર આ અંથના પરિશીલનથી થયો છે.

જ્ઞાનાદિના ખપી પુરુષો પૈકી મોટી બુદ્ધિવાળા શ્રી સિદ્ધર્ષિની પૂર્વ અવસ્થા યાદ કરી તેના તરફ ‘ હસે છે ’ પણ તેને ધિક્કારતા નથી એટલી તેમની કૃપા ગણાય- (પૃ. ૨૧૨-૩) એ હકીકત કોઈ અંગત અનુભવની હોય તો બનવાબેગ છે. જો કે જે મહાન-સ્થાનેથી અને ઉચ્ચ આશયથી આ અંથ યોજાયો છે તે જોતાં

એમના જેવા લેખક એવી રીતે કોઇ માટે ટીકા કરે એ પણ મને
યથાસ્થિત લાગતું નથી. મને તો આખો વિલાગ બોધક લાગે છે.
એ લખવામાં આત્મચરિત્રની પ્રસિદ્ધિની લાવના હું ક્યાંઈ દેખતો નથી.

એટલે અંધની અંદરના કોઇ વિલાગમાંથી શ્રી સિદ્ધર્ષિનું
ચરિત્ર તારવવું મને મુશ્કેલ અથવા લગભગ અશક્ય જણાય છે.
એક હકીકતની સ્પષ્ટતા આ સ્થાને કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધક
મંત્રીને નિષ્પ્રણયક સાથે વાતો કરતાં જતાવ્યા છે અને તે દ્વારા
તેમનો સીધો પરિચય હતો એ હકીકત પર ભાર મૂકીને પ્રો.
જેકોબીએ જે કલ્પના હરિભદ્રસૂરિના અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સંબંધની
કરી છે તે તો સ્વતઃ જાડી જાય છે, કારણ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો
સમય તેઓ શ્રી જિનવિજયજીના કથન પ્રમાણે સમરાધ્યય કહાની
પછવાડેથી લખેલી ઉપોદ્ધાતમાં કબૂલ રાખે છે અને તે પ્રમાણે તો
જન્મે મહાત્માઓ સમકાલીન થઈ શકતા જ નથી. આથી પ્રથમ
પ્રસ્તાવમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિનું જીવનવૃત્ત ઉપલવવાની અશક્યતાનો મેં જે
અભિપ્રાય ઉપર બાંધ્યો છે તે મારા મતે હજી કાયમ રહે છે. એના
અંદરના પુરાવાઓ પર અગાઉ આ વિલાગમાં વિવેચન થઈ ગયું છે.^૧

એ સિવાય અંધમાંથી જે કાંઈ હકીકત અંધકર્તા સંબંધી મળે
છે તે પ્રશસ્તિમાં આવેલી છે તે છે. તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

૩

પ્રભાવક ચરિત્રે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ

સંવત ૧૩૩૪ માં પ્રભાચંદ્ર સૂરિએ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર નામનો
ઐતિહાસિક અંધ લખ્યો છે અને સને ૧૬૦૬ માં નિર્ણયસાગર ગ્રેએ
મુદ્રિત કર્યો છે. તેમા ૨૨ ધુરંધર મુનિપતિઓના ચરિત્ર પદ્યમાં
આપ્યા છે. તેમાં ચૌદમો પ્રબંધ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી છે.
એના ૧૫૬ શ્લોકો છે. એ આખો મૂળ વિલાગ અને તેનું લાપાંતર
દ્વિતીય વિલાગની આખરે આપ્યા છે. પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૪૧ સુધી
મૂળ વિલાગ છે અને પૃ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં તેનું લાપાંતર
તૈયાર કરી છાપ્યું છે. તે વિલાગ પ્રથમ વાંચી જવો. અત્ર તેના
ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

સદર અંથના કર્તા પ્રભાચંદ્રસૂરિ છે. એ નિર્ણયસાગર મુદ્રણના તંત્રીએ એના કર્તાનું નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ ણતાવ્યું તે ત્યાર પછી એમ ને એમ આલ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રબંધને શૃંગ કહેવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક શૃંગની આગરે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ચંદ્રપ્રભસૂરિની પાઠે શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ આવ્યા તેમણે આ અંથ બનાવ્યો અને અંથને છેડે લંબાણુ પ્રશસ્તિ ૨૪ શ્લોકની લખી છે તે પરથી આ અંથ પ્રભાચંદ્ર સૂરિ મહારાજનો બનાવેલો ચોક્કસ થાય છે અને અંથની તારિખ ‘ વેદાનલ શિખિ શશિધર ’ સંજ્ઞા આપી છે તેથી સંવત ૧૩૩૪ સુકરર થાય છે.

ગુર્જર દેશે લિલ્લમાલ—

પ્રભાવક ચરિત્રના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાખી જઈએ. ગુર્જર દેશમાં શ્રીમાલ નામનું નગર છે. અહીં આપણે જરા થોભીએ. શ્રીમાલ અને લિલ્લમાલ સંબંધી ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે તે હાલ મારવાડમાં આવેલ લિલ્લમાલ ગામ છે. તે અસલ લિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલ કહેવાતું હતું. ગુર્જર-રટ્ટ ઉપરથી ગુજરાત નામ પડેલું જણાય છે. અસલ એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો. અત્યારના ગુજરાત ઉપરાંત તેમાં અત્યારનું આખું કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ સુધીના પ્રદેશનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો અને મારવાડનો ઘણો વિભાગ ગુર્જર-રાષ્ટ્રમાં આવતો હતો. એ ગુર્જર અથવા ગુજ્જર લોકોનું અસલ રાજ્ય પંજાબમાં આવેલું હતું અને અત્યારે પણ ત્યાં ગુજરાત પ્રાંત છે. ઉત્તર ગુર્જર રાષ્ટ્રની રાજધાની પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં લિલ્લમાલ જણાય છે અને દક્ષિણ પ્રદેશની રાજધાની નાંદિપુરી (હાલનું નાંદોદ) જણાય છે એનો ઘણો વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસ છે જે માટે જુઓ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ટોડરું રાજસ્થાન. શ્રીમાલનું નામ લિલ્લમાલ લોજ અને માઘના સમયમાં થયું છે તે સંબંધી જાણવા લાયક કથા પ્રબંધચિંતામણિમાં લોજ-પ્રબંધમાં આવે છે. (લાખાંતર પૃ. ૧૧૦)

વર્મલાત રાજા—

પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો જન્મ ગુર્જર દેશના શ્રીમાલ નગરમાં થયો હતો. ત્યાં વર્મલાત નામનો રાજા હતો.

આ વર્મલાતના સંજંધમાં જહુ લખી શકાય તેમ છે. શિશુ-
પાલવધમાં માઘ કવિ તેનું વર્ણન ગ્રંથને અંતે ‘કવિવંશ-
વર્ણનમ્’માં કરે છે. ત્યાં તેનું ‘વર્મલાખ્ય’ નામ આપે છે.
કલકત્તામાં મુદ્રિત શિશુપાલવધ પુસ્તકમાં ‘ત્રી ધર્મનાથસ્ય’ એવું
નામ આપ્યું છે. શિશુપાલવધની જુદી જુદી પ્રતાપ્ય તેના નીચે
‘પ્રમાણે નામો મળી આવ્યા છે. “ધર્મનાલ. ધર્મનાથ. ધર્મલાલ.
ચર્મલાત. ધર્મલાત. વર્મલાખ્ય. વર્મલાત. વર્મનાલ. નિર્મલાન્ત.”

આવી રીતે મહાકવિના સંજંધમાં આવનાર આ રાજાનાં નામનો
પાર આવે તેમ નથી. મોટા માણસના સંજંધમાં આવનારનાં
નામની પણ આવી દશા થાય છે એ જરા લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી
હકીકત છે. હાલમાં વસંતગઢનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે.
તેની સોળ લીટીઓ છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે રાજાનું સાચું
નામ વર્મલાત હતું. અને તેનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૮૨ હતો.
એ વસંતગઢના લેખ સંજંધી ઘણી જાણવા લાયક હકીકતો છે, પણ
અહીં તેટલો વિસ્તાર કરી શકાય તેમ નથી. માઘ કવિનો સંવત
મુકરર કરવામાં એ શિલાલેખ જહુ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. (વસંત
ગઢ શિરોહી સ્ટેટમાં આવેલ છે અને સદર લેખ દેવીના મંદિરની
ખાલુમાંથી મળી આવ્યો છે.) એ શિલાલેખમાં ‘વર્મલાત’ નામ
સ્પષ્ટ છે એટલે હવે રાજાના ખીજાં નામો પાઠાંતરોમાં આપ્યાં છે
તેના સંજંધમાં કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

માઘ અને સિદ્ધર્ષિ—

આ વર્મલાત રાજાનું નામ શિશુપાલ વધમાં માઘ કવિએ કેવી
રીતે મૂક્યું છે તે હકીકત અત્ર જણાવવી પ્રસ્તુત છે. શિશુપાલ
વધને અંતે કવિવંશ વર્ણનના શિર્ષક નીચે આ પ્રમાણે લખે છે.

સર્વાધિકારી સુવ્રતાધિકારઃ શ્રીવર્મલાખ્યસ્ય યમૂવ રાજઃ ।

અસક્તદ્વિષ્ટિર્વિરજાઃ સદૈવ દેવોઽપરઃ સુપ્રમદ્વેવનામા ॥ ૧ ॥

કાલે મિતં તથ્યમુદર્કપથ્યં તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ ।

વિનાનુરોધાત્સ્વહિતેચ્છયૈવ મહીપતિર્યસ્ય યચશ્ચકાર ॥ ૨ ॥

તસ્યામવહત્તક હત્યુદાત્તઃ ક્ષમી મૃદુર્ધર્મપરસ્તનૂજઃ ॥

યં વીક્ષ્ય યૈયાસમજાતશત્રોર્વચઃ ગુણગ્રાહિ જનૈઃ પ્રતીયે ॥ ૩ ॥

સર્વેણ સર્વાશ્રય इत्यनित्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ॥

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

શ્રીરામ્બદ્રમ્યકૃતસર્ગસમાપ્તિલક્ષ્મ

લક્ષ્મીપત્તેશ્ચરિતકીર્તનમાત્ર ચારુ ।

તસ્યાત્મજઃ સુકવિકીર્તિદુરાશયાદઃ

કાવ્યં વ્યધત્ત શિશુપાલવધામિધાનમ્ ॥ ૫ ॥^૧

આ આખું લખાણ હેતુસર અત્ર ઉતારવામાં આવ્યું છે. એમાં રાજાનું નામ છે, તે ઉપરાંત માધ કવિના પિતા અને દાદાનાં નામો।

૧. વર્મણ નામના રાજાનો સર્વાધિકારી મહાસેનાપતિ સુપ્રભદેવ નામનો હતો, સર્વ સારા કામોનો તે અધિકારી હતો, એની દષ્ટિ કોઈ જગ્યાએ આસક્ત ન થાય તેવી હતી, એ રજ-પાપ વગરનો હતો અને સર્વદા જાણે અન્ય દેવ જ હોય તેવો લાગતો હતો. (કલકતા આવૃત્તિમાં 'ધર્મ-નાથસ્ય' એવો પાઠ છે.)

૨. જેવી રીતે પુદ્ધ ભગવાનનું વચન પ્રાપ્ત મનુષ્ય સ્વીકારે તેવી રીતે તે(સુપ્રભદેવ)નું યોગ્ય સમયનું જરૂરી અક્ષરવાણું અને આપદે લાભ કરનારું વચન કોઈ જાતના સંકોચ વગર માત્ર પોતાના ભવિષ્યના હિત ખાતર જ રાજા કરતો હતો. (એટલે તેની સલાહ હિતપુદ્ધિએ સ્વીકારતો હતો.)

૩. તે (સુપ્રભદેવ) ને વિસ્તીર્ણ હૃદયવાળો ક્ષમાવાન નરમ અને ધર્મપરાયણ દત્તક નામનો પુત્ર હતો. એને જોઈને વ્યાસના પુધિષ્ઠિર-ધર્મ-રાજાના ગુણગ્રાહી વચનની પ્રતીતિ લેકિને થતી હતી.

૪. એ જાતે અદ્વિતીય હોઈને આનંદભાવી લોકોએ એ સમજતોના મુખ્ય દત્તકને ' સર્વાશ્રય ' (ગરીબનો માળવો) એવું ગુણપ્રાપ્તિથી યથેહું નામ આપ્યું હતું. એટલે લોકો એને એ બીજા નામથી પણ સારી રીતે ઓળખતા હતા.

૫. તે(દત્તક)ના પુત્રે સારા કવિ તરીકેની કીર્તિ મેળવવાની આશાએ આ શિશુપાલ વધ જેના સર્ગને અંતે શ્રી શબ્દથી મહાસિ કરવામાં આવી છે અને જેમાં લક્ષ્મીપતિ(નારાયણ)નું સુદર ચરિત્ર ગુંથવામાં આવ્યું છે તે કાવ્ય બનાવ્યું છે.

પણ છે અને તે વાત પ્રભાવકચરિત્રકારે લીધી છે તેની હકીકત આગળ ચર્ચાવામાં આવશે.

આ કવિવંશવર્ણનમાં વર્મલ નામ જે રાજતું બતાવવામાં આવ્યું છે તેનું ખરું નામ વર્મલાત જણાય છે અને તેની સાક્ષી વસંતગદનો સદર શિલાલેખ પૂરે છે.

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે માધ કવિના પિતા દત્તકે અને દાદા સુપ્રભદેવ હતા. આ હકીકત પણ ઉપયોગી છે.

કવિવર માધનો સમય—

પ્રથમ આપણે માધ કવિનો સમય વિચારી જઈએ. એ સંજ્ઞા-ધર્મમાં બહુ લખાયું છે. સર્વથી સીધો પુરાવો વસંતગદનો શિલાલેખ આવે છે. એ આખો લેખ અત્ર લખી શકાય નહિ અને તે પરની ચર્ચા રજૂ કરતાં પણ સ્થળસંકોચના નિયમનો ભંગ થાય. તે લેખથી સાબિત થાય છે કે એ વર્મલાત રાજ સંવત્ ૬૮૨ માં વિદ્યમાન હતા. વળી એ વસંતગદના લેખમાં વર્મલાત નામ સ્પષ્ટ આપ્યું છે એટલે એના ચર્મલાત ધર્મલાલ વિગેરે અનેક પાઠાંતરો આપ્યા છે તે અશુદ્ધ છે.

એ લેખ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે વર્મલાત રાજના મંત્રી સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તકનો પુત્ર માધ કવિ થાય. એનો સમય સંવત્ ૭૫૦ એટલે સાતમી સદીની આખર લગલગ ગણાય. આટલી વાત માધકવિના સમયને અંગે ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ સંજ્ઞાધર્મમાં બીજા કેટલાક પુરાવાઓ તપાસીએ:—

કવિ માધના સમય માટે નીચેના ત્રણ ઉપયોગી લેખો મને મળ્યા છે તેને આધારે આ ચર્ચા કરી છે.

1 The Date of poet Magha by John Clatt (Vienna Oriental Journal Vol. IV pp. 61-71.)

2 Anandavardhana & Date of Magha by Hermann Jacobi (Vienna Oriental Journal Vol. IV (1890) pp. 236 to 244.)

3 Date of Poet, Magha by K. B Pathak B. A.
(Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic
Society Vol. XX pp 303-306)

કોઇ પણ કવિની તારિણ મુકરર કેરવામાં તેનો ધીન્ન કવિએ ઉતારો કર્યો હોય અને તે ધીન્ન કવિની તારિણ મુકરર થઇ શકે તેમ હોય તે તેનો ઉપયોગ માગી ગીતે થઇ શકે છે એક કવિને પોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવવામાં થોડા વર્ષો લાગે છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખી જોઇએ ઉપરના ત્રણ લેખોમાં, પ્રભાવકથરિત્રમાં કરેલા ઉલ્લેખને લઇને જ મોટો ધુવવાડો ઉત્પન્ન થયો છે તેના ઉપર, ઊંડાપોંડ કરવામાં આવ્યો છે

પ્રભાવકથરિત્રકાર કહે છે કે શ્રીમાલ નગગ્ના રાજા વર્મલાતાના મંત્રી, સુપ્રભવદેવનો પુત્ર દત્ત હતો અને દત્તનો પુત્ર માધ કવિ-શિશુપાલવધનો કર્તા. એ જ સુપ્રભવદેવને ધીજો પુત્ર શુભકર નામનો હતો, તેમનો પુત્ર મિદ્ધ આ વાતની સત્યાસત્યતા પર આખી ચર્ચા છે

કવિવ શવર્ણન શિશુપાલવધને અતે આપેલ છે અને શ્રી મિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિની પ્રશન્તિ લખી છે તે ઉપરથી બન્ને લિપ્તમાલ નગરના હતા એમ જણાય છે લિપ્તમાલ નગરનું અસલ નામ શ્રીમાલ હતું અને મેરુતુ ગાચાર્યના ખુલાસા પ્રમાણે લોજરાજાએ એનું નામ ફેરવીને લિપ્તમાલ બનાવ્યું હતું (મેર્ગ ૨ લોજ-પ્રબંધ ભા ૫ ૧૧૦) તેનું કારણ એ કે એ નગગ્ના લોકો એક વખતના મહાકલ્પિમાન અને દાનશીલ માધ કવિનું દારિદ્ર નિર્દય-પણે જોઈ રહ્યા હતા

આન દવર્ધન નામના સાહિત્યકારે ‘ધ્યન્યાલોક’ નામનો માહિત્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે એ ગ્રંથ પ્રમિદ્ધ થયેલો છે. આન દવર્ધનનો સમય કાફરીરના અવતીવર્મા માથે છે કદહણ પોતાની ગજતર-ગિણીમાં કહે છે કે આન દવર્ધન મદર અવતીવર્માના ગજન્યમાં ખૂબ પ્રમિદ્ધ થયો હતો હવે અવતીવર્માનો, સમય ઈ. સ ૮૫૫-૮૮૪

છે. આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકમાં કવિ માધના શિશુપાલવધના શ્લોકોના ઉતારા છે. જુઓ પાંચમા સર્ગનો ૨૬ મો અને ત્રીજાનો ૫૩ મો શ્લોક. સિદ્ધર્ષિના કહેવા પ્રમાણે તેમણે સંવત ૯૬૨ માં ઉપમિતિ કથા પૂરી કરી એટલે તે ઇ. સ. ૯૦૬ થાય.

હવે અવંતીવર્માના વળતમાં આનંદવર્ધન પૂરતી ખ્યાતિ મેળવે અને તે માધ કવિના ઉતારા કરે તેટલી માધની ખ્યાતિ થઈ ગઈ હોય તે ઇ. સ. ૮૫૫ લગભગમાં જનવું અસંભવિત ગણાય.

એ ઉપરાંત શિશુપાલવધના ત્રીજા સર્ગનો ૩૩ મો શ્લોક મધ્યે સમુદ્રં કક્કુમઃ પિશાંગીઃ મુકુલના અભિધાવૃત્તિ માતૃકમાં ટાંક્યો છે અને તેનો સમય ઇ. સ. ૮૭૫-૯૦૦ છે.

શિશુપાલવધના ચાર શ્લોકો કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં વામન ટાંકે છે. વામનનો સમય મુકરર નથી થયો, પણ અગિયારમી સદીમાં અભિનવશુભ્રત તેના ઉતારા કરે છે અને આનંદવર્ધને વામન માટે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમ કહે છે. આથી એમ જણાય છે કે આનંદવર્ધનથી વામન વધારે પુરાણો છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ આનંદવર્ધનનો સમય અવંતીવર્મા સાથે છે. આ હકીકત પણ માધને માટે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તો માધનો સમય નવમી સદીની આખરે જાય, પણ તે રાજતરંગિણીની હકીકતથી વિરુદ્ધ જાય છે. આ જાને વિરુદ્ધ વાત થઈ. પ્રભાવકચરિત્રકારનો મત રાજતરંગિણીની સામે મૂકી જાનેમાંથી કઈ હકીકત વધારે જનવાજેગ છે તે વિચારીએ. આનંદવર્ધને અવંતીવર્માના વળતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમ કલ્હણના કહેવાથી જણાય છે. કલ્હણ તે માટે ચારનાં નામો આપે છે: મુક્તાકણ, શિવસ્વામી, આનંદવર્ધન અને રતનાકર. એ ચારે અવંતીવર્માના સમયમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. (પ્રધાનમાત્ર એમ કહે છે.) આનંદવર્ધન વામનના ઉતારા કરે છે અને વામન માધના ઉતારા કરે છે, તેથી કેટલાક એમ અનુમાન કરે છે કે માધ, કવિ આઠમા સૈકાથી મોડા તો ન જ હોઈ શકે.

બીજી રીતે જોઈએ તો રતનાકર જે આનંદવર્ધનનો સહયુગ-જામી છે તેણે માધનું ઘણું અનુકરણ કર્યું છે અને જાનેની કવિતા

સમાનપદે સામસામી જોઈએ તો માધની કળા અપૂર્વ, લેખનશક્તિ મજબૂત અને રતનાકરની ઢીલી તથા પાછળના પડતા સમયની જણાય છે. એટલા ઉપરથી ચર્ચા કરીને ડૉ. જોષી નીચેની તારવણી સદર લેખમાં કરે છે.

૧. માધના ઉતારા આનંદવર્ધને કર્યા છે તેથી તે નવમા સૈકાની પછીનો ન હોય.
૨. વામને તેના ઉતારા કર્યા છે તેથી પણ એક યુગ પહેલાં તે હોવો જોઈએ (અભિનવગુપ્ત કહે છે કે વામનના પુસ્તકથી આનંદવર્ધન માહિતગાર હતા તે વાત સત્ય હોય તો આ વાત ટકી શકે તેવી છે..)
૩. રતનાકર જે જયપીઠના સમય(૮૩૫-૮૪૭ ઇ. સ.)માં થયો તેણે માધનું અનુકરણ કર્યું છે તેથી તેની પહેલાં માધ કવિ થયેલા હોવા જોઈએ.

આટલા ઉપરથી માધનો સમય આઠમા સૈકા પૂર્વનો હોઈ તેને માટે પ્રભાવકચરિત્રમાં જે દંતકથા મૂકવામાં આવી છે તે ધરાધર નથી એમ ડૉ. જોષીનો મત છે.

શ્રીયુત પંડિત ઉપરના અનુમાન કરતાં આગળ વધે છે. એ પોતાના ઉલ્લેખમાં આનંદવર્ધનની ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરાંત નીચેની ણાળત ઉમેરી માધ કવિને આઠમા સૈકાના છેવટના ભાગ ઉપર મૂકે છે.

૧. કેનેરીઝ લેખો શક ૧૧૦૨ ના છે તેમાં માધનું નામ આવે છે.
૨. રાજા લોજ પોતાના સરસ્વતીક ઠાણરણમાં માધના ઉતારા કરે છે.
૩. સોમદેવ કવિ યશસ્તિલકચંપૂમાં લોજના ઉતારા કરે છે અને સદર ગ્રંથ શકે ૮૮૧ માં પૂરો થયો છે. આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટમાં રાજા ત્રીજો કૃષ્ણરાજ રાજ કરતો હતો અને રાષ્ટ્રકૂટના છેલ્લા રાજા કલ્લલને તૈલપે હરાવ્યો હતો અને તે જ તૈલપે લોજના કાકા મુંગને કેદી કર્યો હતો. આ સર્વ ધરાધર હોય તો લોજની પહેલાં રાષ્ટ્રકૂટો આવે અને તેના સમયમાં સોમદેવ આવે એટલે માધ કવિના ઉતારા કરનાર તેથી પહેલાં આવે.

૪. નૃપતુંગે કવિરાજમાર્ગ ગ્રંથ ઈ. સ. ૮૧૪ માં લખ્યો છે તે માધ કવિને શકુંતલાના અમર લેખકની કક્ષામાં મૂકે છે.

૫. માધ બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં શ્લોકમાં કાશિકાવૃત્તિ અને ન્યાસનાં નામો આપે છે. આ બંને બૌદ્ધગ્રંથો છે. ઇટર્સીંગ કાશિકાવૃત્તિનું નામ પોતાના ગ્રંથમાં આપે છે, પણ ન્યાસનું આપતો નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ઇટર્સીંગના સમય પછી ન્યાસ બનેલ હોવો જોઈએ. ઇટર્સીંગ હિંદમાંથી ઈ. સ. ૬૬૫ માં વિદાય થયેલ છે એટલે એ અનુમાને ન્યાસ આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં બનેલ હોવો જોઈએ.

આ પાંચ કારણો મિ. પંડિત આપે છે તે કાંઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક નથી. કેનેરીજ લેખ તો શક. ૧૧૦૨ ના છે એટલે ઇ. સ. ૧૧૮૦ આવે તે કાંઈ ઉપયોગમાં આવે નહિ. રાજા લોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં માધના ઉતારા ફરે છે તેનો સમય તો નવમા સૈકા પછી છે એટલે તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી.

યશસ્તિલક્યજૂમાં લોજના ઉતારા આપે છે, તેથી પણ માધ કવિ નવમા સૈકાની આખરે જાય છે. નૃપતુંગની તારિણ ચોક્કસ નથી. કાશિકાવૃત્તિ બનાવવાની તારિણ વદન આનુમાનિક છે.

આ સર્વ ગણતો વિચારતાં કવિ, માધની જાણતમાં છેવટનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. વસંતગદનો લેખ મળ્યો છે તેમાં જો રાજાનું નામ છે તે વર્મલાત મુખલદેવના સમયમાં હતો તે જ રાજા છે એમ માનીએ તો જ કાંઈક નિર્ણય થઈ, પણ રાજાઓનો સંરખાં નામો ઘણાં હોય છે, એકાંતે એક વંશમાં સંરખાં નામવાળાં એકથી વધારે રાજા થયેલા છે અને એ ઉપરથી કાંઈ અનુમાન બાંધી શકાય તેમ નથી. વસંતગદનો લેખમાં મુખલદેવ કે માધનું નામ નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

આની સામે લોજગ્રંથ, પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રગંધચિતામણિ એ ત્રણ ગ્રંથો માધ કવિને સિદ્ધર્ષિના કાકાના પુત્ર કહો છે. એની સામે આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકની જાણતજ્ઞ માત્ર ખાસ વિચારવા જેવી રહે છે. એ હકીકતમાં મને અદરદત્તકથા સાથે કશો

વિરોધ લાગતો નથી. આનંદવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવતીવર્મા સાથે આવે છે અને તેનો સમય ઇ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૪ છે અને કવિ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ કયા ઇ. સ. ૯૦૬ માં પૂરી કરી છે. કવિ માધ જો પ્રધાનપુત્ર હોય તો પોતાના જીવનકાળમાં પણ મોટી જ્યાતિ મેળવી શકે અને તેનો સમય નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનું આયુષ્ય લાંબું હોય તો તેના ઉપમિતિ અંતરચનાના સમયને અને તેના માધ કવિના ભાઈ હોવાને ખાસ વિરોધ જણાતો નથી.

આપણે પુરાણ સમયના ઐતિહાસિક લેખકો પ્રણધર્ષિતામણિ, ભોજપ્રણધ કે પ્રભાવકચરિત્ર જેવા પુસ્તકો લખનારને માત્ર અનુમાન ઉપર રહ ન કરી શકીએ એક જ લેખકોએ એવી પણ દલીલ કરી છે કે જૈન લોકોને તો એવી ટેવ છે કે પૂર્વ કાળના જે સારા લેખકો હોય તેમને તે પોતાના ગતાવવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા કોઈ પણ રીતે જૈન સાથે તેને જોડવા મથે છે. આ અનુમાન અસંગત જણાય છે. આવા જ્યાલ ઉપરથી ઐતિહાસિક લેખકોએ લખેલ હકીકત ઊઠાવી દેવી એ અન્યાયલેણું લાગે છે.

જો કોઈ એમ માનતા હોય કે માધ કવિના કાકાના દીકરા થવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની આખરૂ વધે છે તો તેમાં કોઈ દમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિની જ્યાતિ એના કાલ્યમાં છે, એના અભ્યાસમાં છે, એના આતુર્યમાં છે, એના ભાષા પરના કાળૂમાં છે, એના મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસમાં છે, એમની વિવેકશક્તિમાં છે, એમના સર્વજ્ઞાદી જ્ઞાનમાં છે. એટલે જૈન કવિને કોઈ મહાકવિના સગા ગતાવવાથી એની કિંમત વધશે એ આશ્ચર્યને અર્થ કે મૂલ્ય વગરનો ગણી આપણે સહજ રીતે આ પ્રાપ્તિને આપ્યો આપ્યો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એના ઐતિહાસિક શુદ્ધ ગવેષકદષ્ટિ સિવાય કોઈ પૂર્વ જ્યાલ કે ઊર્મિને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ.

સદર ત્રણે ઇતિહાસકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પછી ત્રણ સૈકાની અંદર સંગલગ થયા છે. એટલે તેઓને હકીકત બાણવાની તક વધારે મુલત્ય હતી. તેઓએ જે હકીકત લખી છે એ ખરી જ છે એમ કહેવાને આશ્ચર્ય નથી, પણ તે હકીકત બનાવટી છે એમ કહેવા માટે જે

કારણે અત્યાર સુધી લલ્ય થયાં છે અને ઉપર તપાસાયાં છે તેમાંનું એક પણ કારણ હજી છેવટના નિર્ણય ઉપર લઈ જવામાં સાધન-ભૂત થાય તેમ લાગતું નથી. એમ કરવામાં કદાચ માધ કવિ નવમા સૈકાના મધ્ય લાગમાં જાય તો તેમાં મને વાંધો લાગતો નથી. સુપ્રભદેવનો એક વેલો ઉતાવળો ચાલ્યો હોય અને બીજો ઠંડો ચાલ્યો હોય તો ચાળીશ પચાસ વર્ષનો અંતર બે પેઢીએ પડવા-ભેગ છે, વળી માધ કવિએ બાળવયે અદ્ભુત કાવ્યચાતુર્ય કાળબુદ્ધિ હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ દુનિયાના અનુભવ લઈ, ગૌદોનો અભ્યાસ કરી, શ્યવનની આખરે અનુભવ અંધ લખવા ઉદ્બુદ્ધ થયા હોય તો પણ ૫૦ વર્ષનો અંતર સહજ પડી જાય. આ સર્વ ભેદો કવિ માધને નવમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના અંધકર્તૃત્વના ઈ. સ. ૯૦૬ સાથે ખાસ વિરોધ આવતો નથી.

મિ. પંડિત સહજ સંકેત સાથે અનુમાન કરીને કવિ માધને આઠમા સૈકાની આખરે મૂકે છે, પણ નવમાની શરૂઆતમાં તે ન હોય એમ દહેવા માગતા નથી.

આ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, પણ જે સફાઈથી અને ચુક્તિથી જૈન દંતકથાને પસાર કરી દેવા પ્રયત્ન થયો છે તે પદ્ધતિ મને વાસ્તવિક લાગી નથી અને દલીલ બંધબેસતી જણાણી નથી. વસંતગદનો લેખ જરૂર ઘુંચવણ કરે તેવો છે. એ લેખ પ્રમાણે તો માધ કવિ ઘણા પુરાણા થાય છે. વર્મલાતની બાળતન્ત્રું નિર્ણય કરવા ઉપર તે લેખની કિમતનો આધાર રહે છે અને ઐન્ય હકીકત તેમાં કંઈ છે નહિ તેથી ખાસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી; છતાં એ લેખમાંનો વર્મલાત રાજા માધ કવિના સમયનો જ હોય એવું ભેડાણ કરનાર કંઈ વસંતગદના લેખથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

આવી અચોક્કસ સ્થિતિમાં જ આ હકીકત રહેશે. જ્યાંસુધી જૈનોના કાવ્યકથાનો ગરાળર અભ્યાસ અને તે પરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો પર નિરીક્ષણ થઈ જશે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આ બાળતમાં એક પણ બાબતે આગ્રહ કરવાનું કંઈ કારણ નથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના પોતાના ભેર પર હોઈ એ બાળતમાં એવંચતાણ કરવાનું કારણ પણ

નથી. વિશેષ સાધન મળતાં આ બાળક જરૂર ફરી તપાસાઈ શકાશે એમ ધારી પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધમાં આગળ વધીએ.

સિદ્ધનું બાલ્ય—

વર્માલાલ રાજને ત્યાં વણિકની દિવાનગીરી હતી. દિવાન હતા સુપ્રભદેવ. એ સુપ્રભદેવના પુત્ર શુભંકર અને દત્ત. શુભંકર અને દત્ત કોટિધેવએ હતા. તેમના મકાન પર ધ્વજા ઊડતી હતી. દત્તની ચાલચલગત બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી. શુભંકર શેઠને લક્ષ્મી નામની અતિ પવિત્ર પત્ની હતી. એમને સિદ્ધ નામનો પુત્ર હતો. એ સિદ્ધને ધન્યા નામની અતિ રૂપવતી સ્ત્રી સાથે પરણાવ્યો હતો અને તેની સાથે તે દેવ જેવા સુખ ભોગવતો હતો. પણ યૌવન, પ્રભુતા અને ધનસંપત્તિએ એને બગાડ્યો. એ જુગટાની લાલચમાં લપટાઈ ગયો અને રાત્રે રખડવા માંડ્યો. ચારિત્ર અને યોગ્ય અભ્યાસ વગર મોટી સંપત્તિને બોળે ભેસનારને આવું ઘણી વાર બને છે. લક્ષ્મીને એ શ્રાપ છે અને યોગ્ય સંસ્કરણ એ એક જ તેનો ઉપાય છે. મોટા વ્યવસાયવાળા માણસો પોતાના પુત્રો ઉપર પૂરતી દેખરેખ રાખી શકતા નથી અને સર્વ તોફાન થઈ ગયા પછી મોડી મોડી સાન આપે છે ત્યારે માલૂમ પડે છે કે સર્વ તોફાન તો થઈ ચૂકેલ છે.

શરૂઆત તો નાના પાયા પરથી થઈ, પણ દુર્વ્યસનની લાલચમાં પડ્યા પછી પાછું હઠવું લગલગ અશક્ય છે. સિદ્ધને તેમજ થયું. એના મિત્રો એને વારતા ગયા એમ એ જુગટાના વ્યસનમાં વધારે ઊંડો ઉતરતો ગયો અને પછી ધીમે ધીમે તો એણે શરમને પણ નેવે મૂકી. એણે જુગટાને સર્વસ્વ માન્યું અને મોડી રાત સુધી રખડવા લાગ્યો.

વ્યસનનો ભોગ—

આખરે સિદ્ધ તદ્દન હાથથી ગયો. એની અતિ પ્રેમાળ પત્ની રાતના રાહ જોઈ બેઠી રહે અને ઉત્તગરા કરી અજંપો કરે. આખરે એની અસર ધન્યા (સિદ્ધની પત્ની) ના શરીર પર થઈ. મનની ચિતા અને શરીરને આરામની અદ્યતા આખરે જણાઈ આવી. એની ચકોર સાસુ લક્ષ્મી ધન્યાની આતરવ્યથા જોઈ શકી અને વારંવાર પ્રાર્થના કરી ધન્યાના અંતરમાં ઉતરવા લાગી. ગૃહવત્સલ સાસુ બોલતાં બોલતાં રડી પડી. આ સાસુનો વહુ તરફનો ભાવ

ખરેખર અનુકરણીય દેખાય છે અને વાત્સલ્ય કેવું હોય તેના દાખલો પૂરો પાડે છે આગ્રહપૂર્વક સવાલો કર્યા, પણ સાધ્વી વંધૂ એમ કાંઈ પતિની વિરુદ્ધ વાત કરે ? ઉડાવવાના જવાબ આપ્યા, પણ માયાળુ સાસુના વાત્સલ્યને આખરે વશ થઈ અને પતિ મોડા આવે છે એટલું કહી દીધું.

ઉપાય ઊધો પડ્યો—

સાસુએ વહુને સુધ જવા કહ્યું પોતે ભગતી બેઠી રાત્રે મધ્યરાત્રી થયા પછી પુત્ર આવ્યો બારણો ખખડાવ્યા લક્ષ્મી માતાએ અંદરથી અત્યારે મોડી રાત્રે કેણુ છે ? એવો સવાલ કર્યો સિદ્ધે જવાબ આપ્યો એટલે બોટો-દેખાવેના ક્રોધ કરી માતાએ કહ્યું કે આવી મોડી રાત્રે રખડનાર પોતાનો પુત્ર સિદ્ધ હોય એમ પોતે માનતી નથી અત્યારે ક્યા જઈ ? એવો સવાલ પૂછતા અત્યારે જેના દરવાજા ખુલા હોય ત્યાં ના એવો કડક જવાબ આપ્યો.

માતામાં વાત્સલ્યનો પાર નહોતો, દીકરો એકનો, એક હતો અને માતાએ તેને ઠેકાણે લાવવાનું બીડું, મડચું હતું. પ્રેમ-વાત્સલ્ય એક બાબતે હોય અને બીજી બાબતે ચૌવનનો ઉન્માદ હોય ત્યાં કોનો વિજય થાય એ આર્ય સતી કલ્પી શકી નહિ. વ્યસનીને ઠેકાણે લાવવામાં આવે ઉપાય કહી સફળ ન થાય અને ઊલટું વ્યસની પોતાના વ્યસનમાં મજબૂત થઈ જાય, વળી આખની શરમ જતા તદ્દન હાથથી આલ્યો નૈય એ વાતે આર્યા લક્ષ્મી સંમલ શકી નહોતી ઉઘાડા દ્વારે પહોંચ્યો—

માનભંગ થયેલો સિદ્ધ બિલો ન રહ્યો. એને માટે એક કડવું વચન પૂરતું હતું. એ તુરત આલ્યો અને રસ્તે જતાં અલુગારનાં દ્વારો ઊઘાડાં બેઠા જૈન સાધુઓનાં દ્વારો ઊઘાડાં જ હોય છે એમની વસ્તુ કોઈ ચોરનાર ન હોય, એમની પાસે ચારણ નથ તેવી વસ્તુઓ ન હોય અને એમની પાસે કોઈ ભક્તિનું એળેમ ન હોય એટલે એનો દરવાજા ખુલા જ હોય. પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં રાત્રિનો ચાર વાગ્યા લગભગનો સમય જણાય છે. સાધુઓ પૈકી કોઈ ધ્યાન કરતા હતા, કોઈ પાઠ કરતા હતા અને કોઈ ધર્મક્રિયા કરતા હતા સિદ્ધ દેહ નિર્ણયવાળો હતો. એનું અપમાન થયું

હતું એમ એને લાગ્યું હતું. એને ઘેર પાછું ફરવું નહોતું, એમાં આવું અફસુરું દેશ્ય જોયું. એ તરથી એણે મોતાનો ઉપકાર માન્યો અને એમના વચનથી પોતાને આવી તક સાંપડી એટલા મોટે પોતાને ધન્ય મોનવા લાગ્યો. તે તુરંત જ ગુરુમહારાજ પાસે ખંડો થઈ ગયો. યોગ્યાતનાં અનુમાન—

ગુરુ કોણ હતો તેનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું નથી. પ્રશસ્તિ પ્રમાણે ગર્ગર્ભિ હોવાનો સંભવ ગણી શકાય. શ્રુતના પારગામી ગુરુમહારાજ સંવાલે જેવાં કર્યા, શા માટે અત્યારે સિદ્ધિ ત્યાં આવેલ છે તેનું કારણ પામી ગયાં; તેની પોતાની પાસે રહેવાની ઈચ્છા સમજી ગયાં અને વાતચીત દરમિયાન ઇગિતજ્ઞાનથી અને શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગથી સિદ્ધિમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિનો ખ્યાલ ફરી ગયો. જે પદ્ધતિએ સિદ્ધિ વાત કરી તે પરથી તે હદ નિશ્ચયવાળો છે એવો એમને ખ્યાલ આવો ગયો. ધર્મની જાણતમાં હદ નિશ્ચયવાળો જ પરં કામ કાઢી શકે છે તે તેઓ જાણતા જ હતા. 'કર્મમાં શૂરો હોય તે ધર્મમાં શૂરવીર જ હોય છે' એ સૂત્ર તેઓના અનુલવનો વિષય હતો. એવા ભારે કર્મ કરનારા ધર્મમાં જોડાય તો ત્યાં પણ નિશ્ચયબળે આત્મસાધન સાધી શકે એ એમના દુનિયાના અવલોકનનું પરિણામ હતું. એ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને અનેકના પરિચયથી તેઓને મનુષ્યની પરીક્ષા બરાબર આવડી ગઈ હતી. તેઓશ્રીમાં જાતી ગઈ હતી. એમના અનુલવ અને ઉપયોગથી તેમજ વાતચીત દરમિયાન થયેલી મનઃપરની અસરથી તેઓને લાગ્યું કે આવો માણસ ધર્મમાં જોડાય તો જરૂર પોતાનું સાધે અને મહાન પ્રભાવક થઈ શાસનની સેવા કરે.

દીર્ઘદૃષ્ટિ : સીધી વાત—

એ વિચારને પરિણામે ગુરુમહારાજે પ્રયોગ કર્યો. પરીક્ષા કરવાને માટે સીધી વાત કરી અને જુગારી કેટલી હદ સુધી પાછો વળી શકે તેમ છે તેના નિર્ણય કરવા વાત માંડી. તેમણે તેને જણાવી દીધું કે 'પોતાના જેવા જે થાય તે જ પોતાની પાસે હોયે રહે શકે છે.' એનો જવાબમાં સિદ્ધનો ત્યાં રહેવાનો નિશ્ચય જાણી તેમણે

તેની પાસે ચારિત્ર પાળવામાં મુશ્કીળત કેટલી પડે છે તેની હકીકત જણાવી. કેઈ સામાન્ય મુનિ આવે વળતે એને ચેલો બનાવી દેત, પણ આ તો શ્રુતજ્ઞાની હતા, મહા દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા, જૈનશાસન પર એવા કાર્યની શી અસર થાય તે સમજવાવાળા હતા, શુભંકર એછીનું એ નગરમાં-રાજ્યમાં શું સ્થાન હતું તે અમજનાર હતા અને એક ઉતાવળા કાર્યથી સમાજશરીરને કેટલું સહન કરવું પડે છે તેની કલ્પના કરવાની શક્તિવાળા હતા. એમણે સ્વયૂજ ત્યાગ પણ કેટલો મુશ્કેલ છે તે જણાવ્યું, એણે લોભના ચણા ચાવવા જેટલી તેની મુશ્કેલી રજૂ કરી, એણે તપનો વિભાગ સમજાવ્યો, સંયમ, ષેત્રવાદ ભોજન, નીચ મનુષ્યોની ટીકા, લોચ, બ્રહ્મચર્ય, ગોચરી વિગેરેની વાર્તા સમજાવી અને તેવો ત્યાગ કરવા સિદ્ધ તૈયાર છે કે નહિ તે જણાવવા સીધો સવાલ કર્યો. પણ સિદ્ધ તો રાતના અભંગ દ્વાર જોઈ અંતરથી પલટી ગયો હતો. એણે ગુરુમહારાજને સાતે મુદ્દાના સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. ખાવાપીવાના ઢંગધડા વગરના જુગારીને એમાંની એક પણ બાબત મુશ્કેલ નહોતી. એણે તો તુરત જ દીક્ષા લેવાની વાત કરી.

ગુરુમહારાજ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાયના જાણકાર હતા, બંધાર-કુશળ હતા અને દીર્ઘ નજરે સમાજશરીરને ચતી અસરો કલ્પના-બળથી જોનારા હતા. તેમણે કહ્યું “કેઈએ અમને નહિ આપેલ (અદત્ત) અમે લેતા નથી, માટે તું અહીં એક દિવસ સ્થિર રહે, રાહ જો; જેથી અમે તારા પિતાને ખબર આપીએ.” મૂળમાં અહીં વિજ્ઞાપના. શબ્દ વાપર્યો છે. જેના પિતા હયાત હોય તેના પુત્રને દીક્ષા આપવામાં અદત્તાદાનનો દોષ ગણાતો હોય એમ આ ગર્ગર્ધિનું માનવું જણાય છે. ગમે તેમ હો, પણ એણે દીક્ષા લેવા ઇચ્છનારના માળાપને વિજ્ઞાપના કરવાની પોતાની ફરજ તો જરૂર જણાવી. આ હકીકત ખૂબ વિચારવા જેવી છે, પ્રાચીન જૈન રીતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આપનારી છે. સિદ્ધે ગુરુમહારાજના આ નિર્ણયને અનુમોદન આપ્યું.

શુભંકર અને લક્ષ્મી દેવી—

શુભંકર શેઠને ત્યાં શું થયું તે જોઈ જઈએ. રાજકાજથી થાકી ગયેલા અને ઘરે આવી લાંબી ગયેલા શેઠ સવારે ઉઠ્યા. સવારે શેઠ

સિદ્ધની ખજાર લેતા હશે એમ જણાય છે. તેમણે સિદ્ધને સાદ કર્યો. જવાબ ન મળ્યો. પત્ની તરફ જોયું તો તેના મુખ પર મંદતા જોઈ. શેઠે જાણ્યું કે કાંઈ ન સમજાય તેવી હકીકત બની છે. સવાલ કરતાં સમજ્યાં કે સિદ્ધ રાત્રે ઘેર આવ્યો નથી. કેમ આવ્યો નથી ? એમ સવાલ પૂછતાં લક્ષ્મી દેવી શરમાયા, લજ્જાથી નીચું જોઈ રહ્યા અને પછી છોકરો જુગટાને રસ્તે ચઢી ગયો હતો, દરરોજ મોડો આવતો હતો વિગેરે વાત કરી અને છેવટે ગર્હ રાત્રે મોડો આવતાં તેને ઠેકાણે લાવવાનો પોતે પ્રયોગ કર્યો હતો તે વાત કરી અને છોકરો ચાલ્યો ગયો છે, પાછો આવ્યો નથી એ વાર્તા પણ કહી. વ્યવહારકુશળ શેઠ સમજી ગયા કે લક્ષ્મી દેવીએ છોકરાને ઠેકાણે લાવવાના ઉત્સાહમાં કાચું કાપ્યું હતું. વ્યસને ચઢેલાને આકરાં વચનો કહેતાં તે ઉદ્વેગ બને છે અને ઠેકાણે આવવાને બદલે હલકે માર્ગે વધારે ઊતરી જાય છે. મહોંની શરમ છૂટી ગયા પછી એને ઠેકાણે આવવાનો અવકાશ લાગ્યે જ રહે છે. સ્ત્રીઓ આટલી હકીકત ન સમજી શકે તેને પરિણામે વાત વીકરી છે એમ શેઠ સમજી ગયા. પણ લક્ષ્મી દેવીને કાંઈ ઠપકો ન આપ્યો. ઘરમાં કલેશ વધી જાય એવી સ્થિતિ ન નીપજવનાર એ શેઠ માત્ર એટલું જ જાણ્યા કે આવું જુગટાનું કાર્ય વણિકપુત્રને ઉચિત નથી. પછી શેઠ ઊંચે મને ધરણહાર નીકળ્યા અને છોકરાને શોધવા લાગ્યા. આખરે એને સાધુના ઉપાશ્રયમાં જોયો. એણે ધાર્યું હતું કે છોકરો હવે તદ્દન ઉદ્ધત થઈ ગયો હશે પણ એને બદલે એણે છોકરાને શાંતરસમાં ન્હાતો અને અનન્ય દેખાવ ધારણ કરતો જોયો.

ગુરુમંદિરે મંત્રીપિતા—

શેઠ તો આ દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, એ જાણે સ્વદેહે સ્વર્ગમાં ગયા હોય એવું મુખ અનુભવવા લાગ્યા અને મીઠા શબ્દોથી પુત્રને વાતસલ્ય કરવા અને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સિદ્ધનો નિર્ણય પાકો હતો. એણે કહ્યું કે માતાએ તેને જેનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપી છે અને તેનો અર્થ તે એમજ સમજ્યો છે કે કેઈ શાંતરસરાજના ખરા ખપીની પાસે આજ્ઞા જવું. પછી તેણે પિતાને સમજાવ્યું કે ‘માતાની આજ્ઞા જવ-

જાણવી એ જ ખરી કુલીનતા છે. પિતાએ એને ઘણા ઘણા સવાલો કર્યા; પોતાનું અગણિત દ્રવ્ય એને વારસામાં મળવાનું છે તેનું પ્રલોભન આપ્યું; એની માતાનાં અને સ્ત્રીનાં આંસુ સુકાતાં નથી એવી દિલ ઉશ્કેરનારી વાતો કરી, પોતે જન્મે ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા છે એ વાત જણાવી અને પોતાની હયાતીમાં પણ વનને સહુ પયોગ કરવાની પુત્રને છૂટ છે એવી સ્વતંત્રતાની લાલચ આપી. ઘણા સવાલ જવાબ થયા; પણ સિદ્ધનો નિશ્ચય અફર હતો, એની લાવના સ્પષ્ટ હતી, એનું સાધ્ય ચોક્કસ થઈ ગયું હતું. એ પેસાના કે સ્ત્રીના મોહથી લપટાયો નહિ, એને મોટા વારસાએ ફસાવ્યો નહિ, એને પિતાની વૃદ્ધ ઉમરે મુંઝવ્યો નહિ અને પરબ્રહ્મમાં લીન થયેલા એના મનને ભુગટા કે રખડપાટીના ખ્યાલે ખસેડ્યો નહિ. એનો આગ્રહ એક જ રહ્યો ‘ગુરુમહારાજને પગે પંડી વિરૂપિ કરો કે મને દીક્ષા આપે.’

દુનિયાના અનુભવી વ્યવહારકુશળ વણિક મંત્રી શેઠ ગુલકર વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. એવી સ્થિતિમાં અત્યાચરનું પરિણામ શું આવે, તે કદપી ગયા. અને વાતને ખગાડવાને બદલે ગુરુમહારાજને વિરૂપિ કરી કે પુત્રને દીક્ષા આપે. ગુરુમહારાજને સ્વરોદયનું જ્ઞાન હતું. દીક્ષા યોગ્ય સ્વરોદય સાધી સિદ્ધને નાની દીક્ષા આપી. પિતાની રજા લેવાનું શા માટે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું હશે અને રાતોરાત વિહાર કરી ખીજે ગામ કે અન્ય રાજ્યમાં જઈ ગુરુએ સિદ્ધને દીક્ષા કેમ આપી નહિ હોય તેનો જવાબ આ પ્રશ્નમાં આવી ગયો છે તે શોધી લેવા યોગ્ય છે.

સિદ્ધની દીક્ષા—

સિદ્ધને સુરતમાં પવિત્ર સ્વરોદય જોઈ ગુરુમહારાજે દીક્ષા આપી. આને કાંચી અથવા નાની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે. શિષ્યની યોગ્યતા તપાસવા તથા તૈયાર કરવા સારે વખતે આ દીક્ષા આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી જરૂરી સિને જ્ઞાન પ્રસિદ્ધતા અને તેની યોગ્યતા જણાતા વડી દીક્ષા આપવામાં આવે છે. એને છેટોપસ્થાપનીય શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે. પ્રથમ દીક્ષા પુણ્યસ્વરોદયે આપી તેથી એમ સમજવાનું લાગે છે કે તેને માટે મોટા મહત્ત્વને વાતાં નહિ હોય.

સ્વરોદયમા નાડી બેવાય છે દીક્ષા આપવા માટે ચદ્રનાડીનો ઉપયોગ કરવાનો છે પ્રો, જેકોળી સ્વરોદય સમજી શક્યા નથી તેથી ‘સ્વરોદય’ની ઝટપના કરી પૂજ્ય હીરવિજય આચાર્યને ‘સાફ’ જાતિના કહેવા જેવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે જનોમાં સ્વરોદય બહુ પ્રચલિત શબ્દ છે

વડી દીક્ષા આપતી વખતે દિગ્ગજ કહેવાનો સપ્રદાય છે ગરુડપર પરા સંભળાવવામા આવે છે વજ્રસ્વામી તેમજ પાટે થયા તેમના શિષ્ય વજ્રસેનથી ચાર શાખાઓ નીકળી નાગે દ્ર, નિવૃત્તિ, ચદ્ર અને વિદ્યાધર જે પૈકીની બીજી નિવૃત્તિ શાખામા સૂરાચાર્ય થયા તેના ગર્ગર્ધિ થયા તે ગર્ગર્ધિએ સિદ્ધને દીક્ષા આપી

સિદ્ધની કૃતિઓ—

પ્રભાવકચગ્નિકાર આગળ જણાવે છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા લીધા પછી ખૂબ તપ કર્યા અને સિદ્ધાન્તના મોટા અભ્યાસી થયા તેમજે ધર્મદાસગણિની ઉપદેશમાળા ઉપર હેયોપાદેયા નામની ટીકા લખી આ ટીકા હાલ પણ લભ્ય છે, છપાયેલ છે

ઉપમિતિ ભવપ્રપચા કથા લખવાનો પ્રસંગ—

પ્રભાવકચગ્નિકાર ત્યારપછી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા લખવાનો પ્રસંગ જણાવે છે એમના ગુરુભાઈ દાક્ષિણ્યચિન્હ નામના હતા તેઓએ દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ કુવલયમાળા કથા રચી છે તેઓ જાને વચ્ચે નીચેના વાણીવિનોદ થયો હશે એમ અંધકાર જણાવે છે

દાક્ષિણ્યચદ્ર (ચિન્હ)—“આર્યસિદ્ધ ! આ તો ઉપદેશમાળાની ટીકા લખી તેમા નવું શું કર્યું ? એ તો આગમના શબ્દો ફરી વાર લખી ગયો એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ લખ્યો ! એ તો માત્ર ભરતીયું કર્યું જોવાય ! એમા કાંઈ સર્જન નથી, નવીનતા નથી, વિશિષ્ટતા નથી અરે કાંઈ સુદૃઢ કથા તો લખી જતાવ તુ જો ! સમરાધ્યયકહ્યા છે એ વાચતા રસની છોળો ઉછળે છે ! એ વાચતા કે સાંભળતા લોકો ભૂખ-તગમને ભૂલી જાય છે મારી કુવલયમાળામા

પણ રસ લયો છે, અર્થગૌરવ સર્જ્યું છે. આ ઉપદેશમાળા લખીને તો તે જાણી અંથને જેમ તેમ કરીને પૂરા કર્યો છે.”

સિદ્ધ—‘ આર્ય ! એવા મહાપુરુષોની સાથે તે સ્પર્ધા કરવાની કલ્પના પણ થાય ? એવા મહાપુરુષોની સાથે આપણી વાત કરવી એ તો નાને મ્હોઢે મોટી વાતો કરવા જેવું છે. ક્યાં હું અને ક્યાં એ મહાન કથાકાર ? ’

આ પ્રમાણે જવાબ તો સિદ્ધર્ષિએ આપ્યો, પણ એના મનમાં ચટપટી લાગી. ત્યારપછી એમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા અંથ ગનાવ્યો. પ્રભાવકચરિત્રકાર એ કથાઅંથને માટે નીચેના વિશેષણો વાપરે છે:—“ અતિ રમ્ય, સારો બોધ થાય તેવી રીતે ગનાવેલી, અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી, આઠ પ્રસ્તાવથી ભરેલી અને વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ડાલાવે તેવી. ”

અંથ ગનાવીને સિદ્ધર્ષિએ દાક્ષિણ્યચંદ્રને ગતાવ્યો. દાક્ષિણ્યચંદ્ર છલ્લ થઈ ગયા. એનું મસ્તક નમી પડ્યું અને માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘ આર્ય સિદ્ધ ! તને પ્રેરણા થાય અને તારી પાસેથી સારામાં સારી કૃતિ તો પ્રેરણાને પરિણામે નીકળી આવે તેટલા માટે મેં તને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું. એ સર્વ તારા હિત માટે જ હતું. ’ આ પ્રકરણ:અહીં પૂરું થાય છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય કયો હતો, તેમણે કુવલયમાળા ક્યારે લખી, તેમના સંબંધી આ વાર્તા લખી છે તે કેટલી વિચારવા યોગ્ય અને ટેકો આપવા યોગ્ય છે તે સંબંધી ઘણી હકીકત વિચારવા જેવી છે. આપણે તે આગળ વિચારશું.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય—

દાક્ષિણ્યચંદ્રના સમયના સંબંધમાં બહુ વ્યક્તવ્ય છે તે હવે પછી આ ઉપોદ્ધાતમાં આવશે. એ આજો બુદ્ધો જ વિષય છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય પર પ્રકાશ પાડે તેમ છે. અત્ર તો આપણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું જીવનચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા કહે છે તે વિચારી જઈએ છીએ. હવે પછી તે હકીકત કહેવામાં આશે.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય શકે સંવત્ ૭૦૦ ઇ. સ. ૭૭૬ છે એટલે તેનો સંવત્ ૮૩૫ થયો. આ વાત જો બરોબર હોય તો તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમકાલીન બની શકે નહિ. આગળ જે હકીકત રજૂ કરવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હોઈ શકે નહિ. એને માટે કુવલયમાળા કથામાં પુરાવા છે.

જો બંને વચ્ચે સવાસોથી વધારે વર્ષનો અંતર હોય તો દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચે જે વાતચીત પ્રભાવકચરિત્રમાં આવી છે તે અશક્ય ગણાય.

બીજી રીતે પણ તે વાત બનવાબોગ લાગતી નથી. કુવલયમાળા જેવી પ્રાસાદિક કથાના લેખક પોતાની કથા (કુવલયમાળા)ને અર્થાત્પત્તિ રસાધિક્યથી ભરેલી કહે એ તફાત ન બને તેવી વાત છે. એ લેખકનો આખો આશય પ્રેરણાત્મક હોઈ શકે, પણ પ્રેરણા કરવા જતાં પોતાની પ્રશંસા ન કરે. વળી ઉપદેશમાળાની ટીકામાં ચંદ્ર-પુરણ-ભરતીર્થ ધયુ છે એ વાત પણ તેઓ ન જ કહે. ટીકામાં તો મૂળના શબ્દો ફરી ફરીને આવે જ એને ગ્રંથપૂરણ ન જ કહેવાય. મને આ આખો પ્રસંગ ન બનવાબોગ લાગે છે.

એક બીજી પણ વાત છે. આ પ્રમાણે હકીકત બની હોય એટલે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે તે પ્રમાણે વાત થઈ હોય તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા પ્રથમ બની અને બૌદ્ધોને ત્યાં અભ્યાસ કરવા સિદ્ધર્ષિ પહોં ગયા કરે. એમ હોય તો ઉપમિતિની પ્રશસ્તિમાં લલિત-વિસ્તારાનો ઉલ્લેખ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સ્તુતિ તથા તેમને નમસ્કાર અને કુવાસનારૂપ વિષ ધોવાની તેમની પ્રશંસા અસ્થાને થાય છે એટલે એ સર્વ રીતે જોતાં આ દાક્ષિણ્યચંદ્રનો પ્રબંધ મને કોઈ પણ રીતે બંધબેસતો જણાતો નથી.

આ પ્રસંગમાંથી જો વાત તારવવા ચોગ્ય છે શ્રી પ્રભાચંદ્રે ઉપ-મિતિ કથા માટે નીચેનાં વિશેષણો વાપર્યા છે:—

દુર્બોધસંબદ્ધા (અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી), આઠ પ્રસ્તા-વથી ભરપૂર, રમ્ય, સુબોધ કથિત, વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ધૂણાવે તેવી.

આ વિશેષણ ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની કથા માટે ચૌદમી શતાબ્દિમા લોકમત થો હશે તે જાણવાનું મળે છે

એ કથા સાલળીને મ ધે શ્રી સિદ્ધર્ષિને 'વ્યાખ્યાતૃ'—વ્યાખ્યાનકાર, સુપ્રસિદ્ધ વક્તાનું ગિરુદ આપ્યું આ ખીલ વાત થઈ હવે આપણે પ્રભાવકચગ્નિમા આગળ વધીએ

વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી—

શ્રી સિદ્ધને વ્યાખ્યાતાનું ગિરુદ મળ્યું એ વાત જરૂર જાનેલી હોય એમ સંભવિત છે પછી એમ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધને વિચાર થયો કે જેટલા તર્કશ્રેષ્ઠ હાલ અહીં લભ્ય છે—પછી તે જૈન ધર્મ હોય કે જૈનેતના હોય તે તો બહુ લીધા, પણ હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે

તે વખતે જૌદના મોટા વિદ્યાપીઠ નાલદ, તક્ષશિલા અને ગયામા હતા, પણ જૌદના અથવા જૌદને જ જણાવવામા આવતા અને તે જહાર આપવામા આવતા નહિ શ્રી સિદ્ધને એના અભ્યાસની અટપટી લાગી અને પોતાનું જ્ઞાન હજી ઘણું અધૂરું છે એવો ભાવ જાગૃત થયો જ્ઞાનરત્નિ છવ જેમી રહે નહિ તુલ્ય શુરુ પાસે ઉપજ્યા ત્યા જાને વચ્ચે નીચેની મતલબની વાતચીત થઈ

સિદ્ધ—સાહેબ ! મે અહીં મળી શકતા તર્કશાસ્ત્રના પુસ્તકોનો અભ્યાસ તો કર્યો, આપ જાણો છો કે જૌદોનો ન્યાય પણ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેઓ તેના ન્યાયના પુસ્તકોનો પોતાના દેશ જહાર જવા દેતા નથી આપ જાણ આપો તો હું ત્યા જઈ અભ્યાસ કરી આવું

શુરુ—લાઈ ! તે અહીં અભ્યાસ સારો કર્યો છે હવે પરદેશ જવાથી સર્થ !

સિદ્ધ—સાહેબ ! ન્યાયના જેવા અટપટા વિષયમાં ત્યાંસુધી સર્વ હકીકત જાણવામા ન આવે ત્યાંસુધી જ્ઞાન કાચું રહે છે આવા અગત્યના વિષયમા જેટલું જાણીએ તેટલું એણે, માટે કૃપા કરી અનુસાર આપો

ગુરુ—ભાઈ ! તારી વાત સાચી છે. જ્ઞાન તો દરિયો છે, એનો કોઈ દિવસ છેડો આવે તેમ નથી અને સાચી વાત તો એ જ છે કે જ્ઞાનની ગાળતમાં કદી ધરાઈ જવું નહિ; પણ હવે તે કીક અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આટલેથી સંતોષ રાખ.

ગુરુ વિચક્ષણ હતા. એ સિદ્ધના ચહેરા ઉપરથી સમજી ગયા કે એને વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી લાગી હતી. આવા વ્યાખ્યાનકાર લેખક મહાન શિષ્યની સાચી શુદ્ધ વિકાસગર્ભા ભાવનાને—અભ્યાસ કરવાની રુચિને ગુરુમહારાજ દાખી દે એ કદી બને નહિ. ગુરુ દીર્ઘદર્શી હોય તો શિષ્ય પર ખોટા હુકમો કરવાની અને પોતાનાં સ્થાનનો લાભ લેવાની ઈચ્છા ન જ કરે.

આ ગુરુ તો બહુ દીર્ઘ નજર પહોચાડનારા હતા જ. તેથી એણે તુરત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો અને બોલ્યા—ભાઈ સિદ્ધ ! તારી અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા તો સારી છે, પણ ત્યાં જવામાં સાર નથી.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એમ કેમ કહો છો ? ત્યાં જવાનો હેતુ અભ્યાસ માત્ર છે. એમાં સાર જેવું નથી એમ આપશ્રીએ ફરમાવ્યું, તો કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટ કરો.

ગુરુ—ભાઈ ! એ બોલ્લો અસત્યવાદી છે; એ સર્વ વસ્તુને ક્ષણિક માને છે; તેઓના તર્કમાં હેત્વાભાસો બહુ છે; એમા કોઈ વાર ચડી જવાય તો બધી વાત બગડી જાય.

સિદ્ધ—એમ કેમ બને સાહેબ ?

ગુરુ—ભાઈ ! પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે. આડીઅવળી દલીલમાં લપટાઈ જતાં મન ડોળાઈ જાય અને એક વાર મન કથોરે ચડી ગયું, તો પછી લપટી જતાં વાર ન લાગે અને તેમ થાય તો અત્યાર-મુઘી જે કાંઈ પુણ્યબળ એકઠું કર્યું હોય તે સર્વનો નાશ થઈ જાય. વળી તું ઘણું ભણ્યો છે, માટે એ વિચાર મોકુફ રાખ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મારા સંબંધમાં એ ચિંતા નકામી છે. મારા આટલા વળતના અભ્યાસથી આપશ્રીએ જાણ્યું હશે કે

આપનો ભય અસ્થાને છે. હું તો તર્કનો અભ્યાસ પૂરો કરવા જઈ છું, એમાં ચિંતાને સ્થાન હોય ?

ગુરુ—જો ભાઈ ! હું તને એક વાત કહું. ત્યાં ગયા પછી તારે ઘોઘોની પેઠે રહેવું પડે, એનાં આગમો ભણવાં પડે અને ધીમે ધીમે એ રીતે પ્રાણી સ્થાનથી ખસતો જાય, એ માનવ અનુભવનો વિષય છે. વળી ન્યાય-તર્કની જટિલતા એવી છે કે એક વખત ચક્રરમાં પડી ગયા પછી તેમાંથી નીકળવું મુશ્કેલ બને છે. અત્યાર સુધી મેળવેલ સર્વ લાભ આલેયો જાય એવો વ્યાપાર કરવો ઠીક નહીં.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એવી રીતે ખત્રી જનાર તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા હોય, મારે માટે આપને એવો ખ્યાલ આવે એ જ નવાઈ જેવું છે.

ગુરુમહારાજ બહુ વિચક્ષણ-વ્યવહારકુશળ હતા. એમણે દ્યુત-જ્ઞાનનો અને નિમિત્તનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે ભાવી અવદશા જોઈ. ખીજી બાજુએ એમણે જોઈ લીધું કે તેમનો ચેકો સિદ્ધ દૃઢ વિચારનો હતો. એ લીધેલ વાત મૂકે તેમ ન હતો. એની માગણી વાસ્તવિક હતી, પણ એનું પરિણામ ગુરુને સારું ન દેખાયું. મનમાં એમને ખૂબ ખેદ થયો. અંતે વિચાર કરીને અત્યંત દુઃખતે હૃદયે બોલ્યા.

ગુરુ—ભાઈ ! તારો આગ્રહ જવાનો છે તો જા. તને સદ્બુદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છા રાખું છું. ભણીને વહેલો આવજો. પણ એક વાત કહું છું કે જો કોઈ પણ કારણે મન લમી જાય તો આ મારો આપેલો ચોથો (રજોહરણ) મને પાછો આપી જજો.

ગુરુના મુખ પર ગ્લાનિ ખૂબ દેખાણી. સિદ્ધને એમાં સહજ માનસંગ લાગ્યું. એણે પોતાના કાન આડા હાથ મૂક્યા પછી સંવ્યતાપૂર્વક બોલ્યા—

સિદ્ધ—સાહેબ ! આ શું બોલ્યા ? અરે ! એવી ઉપરઉપરની પારકાની વાણીથી મારા જેવો ફીટી જાય ? આપશ્રી આવી વાત શું કરો છો ? મારે તો આપનો જ આધાર છે. આપે તો જ્ઞાન-દાનથી મારી આંખો ઊઘાડી છે. આપના મનમાં આવા વિચારો આવે એથી પણ મને દુઃખ થાય છે. કુળવાન માણસ પોતાના

શુરુક્રમનો ત્યાગ કરે ખરો ? છતાં આપના સંતોષ ખાતર કબૂલ કરું છું કે આપે જે છેલ્લી માગણી કરી તે મારે મંજૂર છે.

આટલું કહી શુરુ તરફ કાંઈક વિનય બતાવ્યો. ઊંચે મને શુરુએ આજ્ઞા આપી. મહાગોષ નામના ગૌદ્ર નગરમાં કેઈ ન ઓળખે તેવો વેશ લઈ શ્રીસિદ્ધ ગયા.

કેર્યો પણ વચન પાળ્યું—

શ્રીસિદ્ધ ગૌદ્રોના નગરમાં ગયા ત્યાં જઈને અભ્યાસ માંડ્યો. મોટા મોટા વિદ્વાનોને પણ ભારે આકર્ષાં પડે એવાં શાસ્ત્રો શ્રી સિદ્ધે તો રમત માત્રમાં લણી નાખ્યાં. એ તો જે ગ્રંથ હે તેમાં પારંગત થઈ જાય અને તર્કશક્તિ અને વાદકળા તો મોટામાં મોટા નૈયાયિકને પણ છક્ક કરી નાખે તેવી એનામાં જણાઈ. એ સર્વને પરિણામે ગૌદ્ર લોકોને અને ખાસ કરીને અધ્યાપક શુરુવર્ગને ખરેખર ચમત્કૃતિ લાગી. તેઓને સિદ્ધની બુદ્ધિવિશાળતા, વિવેચકશક્તિ અને ચાતુર્ય જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થયું.

પછી ગૌદ્રોએ એને પોતાનો કરી લેવા ભારે મોટી યુક્તિ ચોળી. તેઓ સમજી ગયા કે શ્રીસિદ્ધ ગૌદ્ર નથી, પણ મુખેથી એ વાત ઘોઘા નહિ. જાણતા છતાં અજાણનો ડાળ રાખી તેઓએ દરખાસ્ત કરી કે ‘પોતાના મોટામાં મોટા શુરુને સ્થાને તેને સ્થાપન કરવા છે.’ આખો વખત ગૌદ્રોનો પરિચય, તેમનાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને કુલ વાતાવરણ જ ગૌદ્રમય એટલે અંતે શ્રીસિદ્ધ પોતાના સ્થાનેથી ડગ્યા. તેને ગૌદ્રની વાત પસંદ પડવા લાગી.

તક જોઈને આવા અસાધારણ બુદ્ધિજળવાળાને પોતાને ત્યાં મજબૂત કરવાનો લીધે પ્રયોગ ગૌદ્રોએ આદર્યો. અંતે શ્રીસિદ્ધ લપસતો ગાલ્યો, નીચે ઊતરતો ગયો અને જૈનત્વને વિસરતો ગયો. એમ કરતાં એને ગૌદ્રોના શુરુસ્થાને દીક્ષા આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એણે ગૌદ્રની દીક્ષા લેવા હા પણ પાડી. એનાં મુદ્દર્ત લેવાયાં. દરમ્યાન પોતે અભ્યાસ કરવા આવ્યો તે વખતે શુરુમહારાજને જે વચન આપી આવ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. તેણે પોતાનો ઓઘો (રજોહરણ) શુભપણે જાળવી રાખ્યો હતો તે શુરુને પાછો આપવા પોતાને જવું જોઈએ એ વાત તેને સાંભરી.

સાધારણ ગોટા વાળનાર માણસ હોત તો મનને મનાવી દેત, ગોટા વાળત અને ન જાત; પણ મક્કમ વિચારવાળા શ્રીસિદ્ધ પોતાના સાથીઓને કહી ચૂક્યો કે તેણે વચન પાળવા જરૂર જવું જ પડશે. આમ કહેવા પછી તુરત પોતાના ગુરુને મળવા માટે અને રજોહરણ પાછું આપવા માટે તે નીકળી પડ્યા. એના જોદ્ધ મિત્રોએ તેની કઠાચ મશ્કરી પણ કરી હશે, પણ ધૂની માણસો એવી વાત કે ટીકાની દરકાર કદી કરતા નથી. એ ગુરુમહારાજને મળવા માટે રજોહરણ લઈને નીકળ્યા.

એક ખીણ વાત એ પણ છે કે જોદ્ધના મત પ્રમાણે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા જરૂર પાળવી જોઈએ અને તેટલા માટે તેની પ્રતિજ્ઞાલગ કરવા કોઈએ તેને પ્રેરણા ન પણ કરી હોય. ગમે તેમ જાન્યું હોય, પણ પોતાના જોન ગુરુ પાસે જવા સારુ શ્રીસિદ્ધ નીકળી પડ્યા અને તેમ કરવામાં તેનો ઈશદો રજોહરણ પાછું આપી પ્રતિજ્ઞા-પાલન કરવાનો હતો.

ગુરુમહારાજને ચરણે—

ગુરુમહારાજ ગર્ગર્ષિ જ્યાં બિરાજતા હતા ત્યાં શ્રી સિદ્ધ આવી પહોંચ્યા. જતી વખતે શ્રી સિદ્ધ ખીજા હતા, આજે ખીજા છે. જતી વખતે એને ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ હતો, સન્માન હતું, ઉપકાર-મુદ્દા હતી. આજે તો એ માત્ર વારો વઢાઠવા અને લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા આવ્યા હતા. તે આવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજ ઊંચા આસન પર બેઠા હતા. તેજ વખતે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું હશે એમ જણાય છે. ગુરુમહારાજને ઊંચા આસન પર બેઠેલા જોઈ શ્રી સિદ્ધ માત્ર એટલું જ જોલ્યા ‘આપ આટલા ઊંચે ચઢીને બેઠા છો તે સારું લાગતું નથી.’ એટલું જોલીને એ મૌન રહ્યા. એણે ગુરુને વાંધા નહિ, સુખશાતા પૂછી નહિ, આહુઅવળું જોયું નહિ અને માત્ર ઉપર ઢહેલા ચપ્પો ઉચ્ચારી એની શી અસર થાય છે તે નીહાળતા બેઠા રહ્યા.

દુનિયાના અનુભવી ગુરુમહારાજ એક ક્ષણ વારમાં સર્વ હકીકત સમજી ગયા. શ્રી સિદ્ધને ગયાને ઘણા સમય થયો હતો, પણ ગુરુ-મહારાજ એની જેવા વિદ્વાન શિષ્યને વિસરી શક્યા નહોતા. પોતાની

આંખ આગળ આવી રીતે શ્રી સિદ્ધ આવીને ઊભો રહે, વાંદે પણ નહિ અને સુખશાતા પણ પૂછે નહિ.—આવી પરિસ્થિતિ તેમને અકલ્પ્ય હતી, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષોમાં હકીકત સમજવાની અને સમયાનુસાર નિર્ણય કરવાની અસાધારણ કુશળતા હોય છે. ગુરુ મહારાજના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ત્યારે શ્રી સિદ્ધ પોતાની પાસેથી ગયો ત્યારે ખરાબ નિમિત્તો હતાં અને અપશુકન થયાં હતાં, એ દુર્નિમિત્તોએ પોતાનો લાવ લગવ્યો જણાય છે. શ્રી સિદ્ધ જેવો વિનેય (શિષ્ય) અત્યારે આ શું બોલી રહ્યો છે ? એ બોલે છે ઋષ્યસ્થા ન શુભા યુયં એનો એમાં ગમે તે આશય હોય, પણ અત્યારે કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. આવો સારો તૈયાર થયેલો શિષ્ય અન્યત્ર ખેંચાઈ જાય, એ તો ભારે દુઃખની વાત ! ખરેખર, જૈન ક્રામની અથવા અમારી પોતાની નબળી ગ્રહદ્રશા વગર આવી હકીકત ન જ ધને ! પણ આ તો ખરેખર ભારે થઈ !

આટલા વિચારો લખતાં કે વાંચતાં તો ઘણા વખત લાગે પણ આ અને આવા અનેક વિચારો એક ક્ષણ વારમાં ગર્ગર્ષિ ગુરુ મહારાજના મગજમાં આવી પસાર થઈ ગયા. એણે સર્વ પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી, તોળી લીધી, સમજી લીધી. એને મનમાં થયું કે કોઈ પણ ઉપાયે આને બોધ કરવો જોઈએ. એ અનેક પર ઉપકાર કરનાર થાય તેવો સમૃદ્ધ શક્તિશાળી વિદ્વાન થવા યોગ્ય છે અને એના આત્માને લાભ કરવાની મારી ફરજ છે.

ગુરુપ્રયોગ : લલિતવિસ્તર—

સમયજ્ઞ સમભાવી ગુરુમહારાજ જરા પણ મુંઝાયા નહિ કે શ્રી સિદ્ધની અઘટિત લાપાપદ્ધતિ પર મનને દોરવી ગયા નહિ. એમણે ઊભા થઈને સિદ્ધને પોતાના ઊંચા આસન પર બેસાડ્યો અને પાસે શ્રીહરિલક્ષ્મી મહારાજની રચેલી લલિતવિસ્તર નામની ચૈત્યવંદન વૃત્તિ પઢી હતી તે તના હાથમાં આપી માત્ર એટલું જ બોલ્યા— ‘અમે દેરાસર દર્શન કરવા જઈ આવીએ છીએ. તું જરા અહીં બેસજે અને આ ગ્રંથ જોઈ જજે !’ આટલું કહી બીજી કોઈ જાતની ટીકા કે ચર્ચા કર્યા વગર ગર્ગર્ષિ મહારાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ આખા ઇતિહાસમાં શ્રી ગર્ગર્ષિનાં ગાંભીર્ય, વિશાળતા, દીર્ઘ-

દષ્ટિ, સમયવિચારણા, મનુષ્યપ્રકૃતિના આવિર્ભાવોનો અભ્યાસ અને નિરભિમાન વૃત્તિ ધૂળ વિચારવા જેવાં છે. આપણો છોકરો આવીને કહે કે ‘બાપા ! હેઠા ઉતરો, તમે એવા ઊંચા આસને સારા ન લાગો’ એવું કહેનાર કોઈ બહારનો માણસ હોય તો તો બુદ્ધિ વાત, પણ ઘરનો છોકરો વર્ષોના આંતર પછી મળવા આવે અને પહેલી જ વાર બાપાને સિંહાસન પરથી હેઠા ઉતરવાનું કહે, ત્યારે મનમાં પણ ગુસ્સો ન આવે એ તો મોટી યોગસાધના અને આત્મ-સંયમ વગર અને નહિ. અને બીજી વાત એ છે કે આવા સમયે આખી કાર્યદિશાનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિઆતુર્ય છે. વિદ્વાન છોકરાની સાથે ચર્ચા કરવી નકામી હતી. જે પોતાના શરૂને કહે કે તમે જોએ આસને શોભતા નથી તેની સાથે ચર્ચા કરવામાં કંઈ સાર ન નીકળે.

શુરુમહારાજનો પ્રયોગ ખરેખર અસાધારણ હતો. એણે સિદ્ધને ખબરઅંતર પૂછ્યા નહિ, પોતાનું અપમાન ક્ષમું તેનો જવાબ નહિ, પણ પોતાના આસન ઉપર બેસાડી દીધો. અવિનય અને તાડુકા કરનાર શિષ્યની સાથે આ વર્તણૂક અસાધારણ છે. આવા મહાપુરુષોના હાથમાં શાસનની દોરી હોય એને એ દીપાવે, બહ્લાવે, અપનાવે.

રસિક અભ્યાસી શ્રી સિદ્ધે લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ હાથમાં લીધી. એના મનમાં રજોહરણ પાછું આખી વિદ્યાય થઈ જવાની ઘડલાંજ હતી. શુરુમહારાજ દરે જઈ આવવાનું કહે ત્યારે તે તેમને ના કહે અથવા પોતાના કાર્યની ઉતાવળ મન પર લાવે, એટલી હદ સુધીની વૃદ્ધતા તેનામાં આવી નહોતી. એને સમય પસાર કરવો હતો. શુરુમહારાજ ફર ગયા કે એણે પુસ્તક ઉઘાડ્યું. એ વાંચતાં એની આંખો ઉઘડી ગઈ.

કયા પુરુષને માર્ગ પર આવવામાં કંઈ વસ્તુ ઉપયોગી નીવડે છે તે કંઈ કહી શકાય નહિ. સામાન્ય લાગતાં સાધનો કોઈ જીવને મહાઉપકારી નીવડે છે. લલિતવિસ્તરામાં તો ચૈત્યવંદનની વૃત્તિ છે, પણ એ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધના, માનસમાં શા ફેરફારો થયા હશે તે કહી શકાય નહિ. એ તર્કનો ગ્રંથ નહોતો, એમાં અન્ય ધર્મનું કે જોત્તેલું ખાસ ખંડનમંડન નહોતું અને એ ખાસ કરીને વિધિવાદનો ગ્રંથ હતો. એ વાંચતાં એને પૂર્વ સંસ્કાર જાગૃત થયા હોય કે ગમે તેમ થયું હોય, પણ શુરુમહારાજ મંદિરેથી પાછા

આવે તે પહેલાં એ ફરી ગયો, ઠેકાણે આવી ગયો, એને એ અંથ ઉપર આદર થયો, એના લેખક ઉપર આદર થયો, પોતાના ગુરુની દીર્ઘદષ્ટિ તરફ રાગ થયો અને પોતાની અપણતા ઉપર ખેદ થયો. ગમે તેમ થયું, પણ એ અંથ વાચતાં શ્રી સિદ્ધમાં મહાન ફેરફાર થઈ ગયો.

વિમર્શ—

આ અતિ મહત્વનો પ્રસંગ છે. શ્રી લલિતવિસ્તરા અંથથી શ્રી સિદ્ધ ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે એ નિર્વિવાદ છે. મૂળ અંથની પ્રશસ્તિમાં પોતાના શબ્દોમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ એ સંબંધી જે લખે છે તે આપણે ઉપર પ્રશસ્તિની વિચારણામાં ત્રીજા પેટા વિષયમાં જોઈ ગયા (જુઓ પૃ. ૨૬૦-૩૦૨) હરિભદ્રસૂરિએ અનાગત લાવ જાણીને શ્રી સિદ્ધર્ષિની કુવાસનારૂપ એર લલિતવિસ્તરા નામના અંથથી નાશ પામશે એમ ધાર્યું. આ સર્વ હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે એટલે લલિતવિસ્તરા અંથનો અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સંબંધ સીધો અને શંકા વગરનો છે.

લલિતવિસ્તરા અંથનો એવો કયો વિષય છે કે જે વાચતાં જોઈને ત્યાં થયેલ કુવાસના ઊડી જાય એ ચર્ચા જરૂર કરવા જેવી છે, પણ જવાબ લગભગ અશક્ય છે; કારણ કે એ માનસના પ્રકાર ઉપર વ્યક્તિને અવલંબન કરતી ખીના હોઈ એક પ્રાધાન્ય નિયમને અનુસરનાર પરિણામ લાવ્યું મુશ્કેલ છે. લલિતવિસ્તરા અંથ વાંચતાં જરૂર આહુલાદ થાય તેવો અંથ છે. એનો પ્રધાન સૂર વિધિવાદનો છે. એના લેખક શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ પ્રકૃષ્ટ તાર્કિક હોઈ આખા અંથમાં એમણે ઠામ ઠામ ન્યાયની કાટિઓ મૂકી છે.

અંથની શરૂઆતમાં એના (ધર્મના) અધિકારી કોણ ? અને અન-ધિકારી કોણ ? એનું વિવેચન કરતાં અધિકારીનાં ચિહ્નો (લિંગો) બતાવતાં કહે છે કે—(૧) તેને ધર્મકથાની પ્રીતિ હોવી જોઈએ, (૨) ધર્મની નિંદાનું શ્રવણ પણ તે સહી ન શકે એમ હોવું જોઈએ, (૩) ધર્મ ન કરનાર તરફ એને અનુકંપા હોવી જોઈએ, (૪) ધર્મ તરફ એના મનનું સ્થાપિતપણું હોવું જોઈએ, (૫) ધર્મને માટે ખાસ જિજ્ઞાસા-આતુરતા હોવી જોઈએ, (૬) ગુરુ તરફ વિનય હોવો જોઈએ, (૭) ધર્મને યોગ્ય કાળ શોધવાની અપેક્ષા તેનામાં હોવી જોઈએ, (૮) ઉચિત સ્થિર આસન જોઈએ, (૯) યોગ્ય સ્વર,

પરને ઉપધાત-અડચણ ન કરે તેવો સ્વપ્ન હોવો જોઈએ, (૧૦) પાંડના શુદ્ધ ઉચ્ચાર માથે તેનો ઉપયોગ તેમા હોવો જોઈએ, (૧૧) લોકપ્રિયત્વ હોવું જોઈએ, (૧૨) અગર્હિત ક્રિયા હોવી જોઈએ, (૧૩) કષ્ટ વખતે ધીરજ હોવી જોઈએ (૧૪) ચક્ષિત પૂરતા ત્યાગ હોવો જોઈએ અને (૧૫) લબ્ધલક્ષ્યપણું હોવું જોઈએ

જો મિદ્ધર્મિ બ્યુત્પન્ન જીવ હોય તો આ અધિકારીનું લક્ષણ વાળી નીચે નજર કરે, પોતાના અતરાત્માને પૂછે અને જવાબ મેળવે આવા છૂટા છૂટા અનેક પ્રશ્નો એ લલિતવિસ્તર ગ્રંથમા છે એમાથી ઠીક હકીકત વાચતા શ્રી સિદ્ધર્ષિને ભગૃતિ થઈ હશે તે ઠંહેણુ અગત્ય છે બોધના પ્રશ્નો ઘણી વાર એટલા સાદા હોય છે કે બીજાને તે વાત જાણે નહિ આપણે વૃદ્ધ બળદને ઘણી વાર જોઈએ છીએ, પણ કાંઈ વેગળ થતો નથી અને કંકડૂને થયો છે તે આપણે વાળીએ ડીએ માનસિક વિકાસ અને પૂર્વના ક્ષયોપશમ ઉપર તો આધાર ન્હોતો છે

એનો નિર્ણય કરવામા બીજી અગવડ એ છે કે શુભમહાનજ દેનામરેથી પાછા ક્યારે આવ્યા તે આપણે જાણતા નથી તેઓ અગ્રા ડેલાકમા પાછા ફર્યા હોય કે બે કલાકે આવ્યા હોય તે આપણને ખબર નથી મિદ્ધર્મિએ ત્રય હાથમા લઈ પ્રથમથી વાચવા માણ્યો કે અપગ વિદ્વાનની પેઠે વચ્ચેનું કોઈ પાત્ર ઉપાડી ગરૂ કર્યું તે પણ આપણે જાણતા નથી

પણ લલિતવિસ્તર વૃત્તિથી તેમને જરૂર લાલ થયો છે એ જાણતમા કોઈ પણ પ્રકારની ગણ નથી તેઓ પ્રશસ્તિમા જે ત્રણ શ્લોકો મૂકે છે તે ઉપરથી તેમના મન ઉપર શ્રી હર્ષિદ્રસૂરીશ્વરની લલિતવિસ્તર નામની ચૈત્યવદન વૃત્તિથી ઘણી અમર થઈ છે એ મિદ્ધ વાત છે એ વચ જાણે ખૂદ મિદ્ધર્ષિને માટે જ શ્રી હર્ષિદ્રસૂરિએ લખ્યો હોય એમ તેઓ માને છે, પોતાની કુવાસનાનું એ જ કરનાર તરીકે શ્રી હર્ષિદ્રસૂરિને પોતે ગણે છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમા ધર્મબોધકનું પાત્ર આવે છે તે શ્રી હર્ષિદ્રસૂરિનું પાત્ર કાળથી દૂર હોવા છતાં છે એમ જાતે કબૂલ કરે છે આ સર્વથી આપણે કદાચ લલિતવિસ્તરનો ક્યો અસુક

વિલાગ વાંચવાથી તેમના ઉપર અસર થઈ તે ન કહી શકીએ તો પણ એ અંથનો તેમના ઉપર ઉપકાર સ્પષ્ટ છે.

એ અંથની પંજિકા મુનિચંદ્રસૂરિએ ૨૧૫૫ શ્લોક પ્રમાણ લખી છે. તેની શરૂઆત કરતાં તેઓશ્રી પણ લખે છે કે:—

યાં વુદ્ધવા કિલ સિદ્ધસાધુરશિલવ્યાખ્યાત્ત્વદામણિઃ,
સમ્બુદ્ધઃ સુગતપ્રણીતસમયામ્યાસાચ્છલચેતનઃ ।

યત્કર્તુઃ સ્વકૃતૌ પુનર્ગુહ્યતા ચક્રે નમસ્યામસૌ,
કો હ્યેનાં વિવૃણોતુ નામ વિવૃત્તિ સ્મૃત્યૈ તથાપ્યાત્મનઃ ॥

‘વ્યાખ્યાતૃચુકામણિ સિદ્ધ સાધુ જેતું’ ચિત્ત સુગત(બુદ્ધ)ના શાસ્ત્રાધ્યાસથી ચળી ગયું હતું તેને બોધ પમાડીને જે વૃત્તિએ સંબુદ્ધ કરેલ હતો અને જેના કર્તાને પોતાના ગુરુ તરીકે પોતાની કૃતિઓમાં નમસ્કાર કર્યો છે તેવી વૃત્તિ ઉપર વિવેચન કરવાને તો કોણ શક્તિવાન થાય? પણ પોતાની જાતની સ્મૃતિ માટે હું આ (પંજિકા) રચું છું.’

લગભગ ૨૦૦ વર્ષને અંતરે થયેલા મુનિચંદ્રસૂરિએ પોતાની પંજિકામાં આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે તેથી તે વખતે પણ આ વાર્તા જરૂર પ્રચલિત હશે.

એ અંથની શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ઉપર અસર તો ઘણી થયેલી હોવી જોઈએ. લલિતવિસ્તરના કેટલાક આખા વાક્યો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ અંથમાં ઉતારી લીધા છે તે પરથી તેમની ઉપર સદૃશ અંથની ઘણી અસર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં આર વ્યાપારી કથાનક આવે છે (અવતરણ પૃ. ૧૭૨૩) ત્યાં જે અકસ્માત મિત્રનો સંબંધ છોડી દેવાથી શરૂ થતું મહાન વાક્ય છે તે આખું લલિતવિસ્તર વૃત્તિમાંથી પૃ. ૧૧૬ (દે. લા.) અક્ષરે અક્ષર ઉદ્ધરી લીધું છે. તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિગદાલસૂરિ નરવાહન રાજાને ઉપદેશ આપે છે ત્યાં શરૂઆતમાં (અવ. પૃ. ૭૫૬) એક મોટા વિશાળ મહેલમાં આગ લાગવાની હકીકતનું જે મહા-વાક્ય છે તે લલિતવિસ્તર પૃ. ૪૬ માંથી લઈ લીધું છે. એ બંને વાક્યો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમ વાક્ય. મૂળ પૃષ્ઠ. ૧૦૧૨. લલિત પૃ. ૧૧૬. લાપ્તાંતર ૧૭૨૩-૪.

પરિહર્તવ્યોઽકલ્યાણમિત્રયોગઃ, સેવિતવ્યાનિ કલ્યાણમિત્રાણિ,
 ન લઙ્ઘનીયોચિત્સ્થિતિઃ, અપેક્ષિતવ્યો લોકમાર્ગઃ, માનનીય
 ગુરુસંહતિઃ, ભવિતવ્યમેતત્તન્ત્રેણ, પ્રવર્તિતવ્યં વાનાદૌ, કર્તવ્યો-
 દારપૂજા ભગવતાં, નિરૂપણીયઃ સાધુવિશેષઃ, શ્રોતવ્યં વિધિના
 ધર્મશાસ્ત્રં, ભાવનીયં મહાયત્નેન, પ્રવર્તિતવ્યં વિધાનતઃ,^૧ અયલમ્બ-
 નીયં ધૈર્યં, પર્યાલોચનીયાયતિઃ, અવલોકનીયો મૃત્યુ, ભવિતવ્યં
 પરલોકપ્રધાનેન,^૨ સેવિતવ્યો ગુરુજનઃ, કર્તવ્યં યોગપટ્^૩દર્શન,
 સ્થાપનીયં તદ્રૂપાદિ ચેતસિ,^૪ નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો
 વિક્ષેપમાર્ગઃ, ^૫યતિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ, કારયિતવ્યા ભગવત્પ્રતિમાઃ^૬,
 લેખનીયં^૭ ભુવનેશ્વરચ્ચન્નં, કર્તવ્યો મક્કલજાપઃ^૮, પ્રતિપત્તવ્યં
 ચતુઃશરણં, ^૯ગર્હિતવ્યાનિ કુપ્ફતાનિ, ^{૧૦}અનુમોદનીયં કુશલં,
 પૂજનીયાઃ મન્ત્રદેવતાઃ, શ્રોતવ્યાનિ સચ્છેષ્ટિતાનિ, ભાવનીયમૌદાર્યં,
 વર્તિતવ્યમુત્તમજ્ઞાનેન:

(આ વાક્યનો ઉપયોગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવંદન-પ્રણિધાન
 કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાના પૂર્વ કારણોને અંગે કરે છે. શ્રી
 સિદ્ધિ સાધુધર્મના અનુષ્ઠાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ગૃહ-
 સ્થાને આ પ્રમાણે લલાભણુ કરે છે.)

દ્વિતીય મહાવાક્ય. મૂળ પૃ. ૪૭૬-૭. લલિત પૃ. ૪૬. અપતરણ
 પૃ. ૭૫૬-૬૦

^{૧૧}પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં^{૧૨}ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં ।
 ન ચુક્તઃ । હૃદ વિદુષઃ પ્રમાદઃ । ^{૧૩}યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષાવસ્થા,
 પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિપયા, વિપ્રયોગાન્તાનિ

૧ અનુષ્ટુપસ્તદર્શો વિધાનેન એ પ્રમાણે ઉપમિતિમાં પાઠ છે. ૨ પરલો-
 કપ્રધાનેઃ એવો પાઠ ઉપમિતિમાં છે. ૩ પટ ઉપમિતિ પાઠ. ૪ માનસે ઉપ-
 મિતિ પાઠ. ૫ પ્રયતિતવ્ય ઉપમિતિ પાઠ. ૬ ભગવન્નૃવનધિમ્બાદિકં ઉપમિતિ
 પાઠ. ૭ ભુવનેશ ઉપમિતિ. ૮ અપઃ ઉપમિતિ. ૯ ગાર્હિતવ્યાનિ ઉપ-
 મિતિ. ૧૦ અનુમોદયિતવ્યં ઉપ૦. ૧૧ પ્રદીપ્તમવનોદરકલ્પ ઉપ૦. ૧૨ સંસાર-
 વિસ્તારઃ ઉપ૦. ૧૩ યતઃ ઉપ૦ આ ૪૭૬ ઊડી દે છે.

ગઈ હોય તો તે દૂર કરી અને તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા સવિશેષ કરી અને સ્થિર કર્યો.

ગચ્છપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

ત્યારપછી પોતાની પાટ પર એની સ્થાપના કરી. પોતે પૂર્વકાળના ઋષિઓની પેઠે જિનકલ્પની તુલના કરવા અને યોગસાધના કરવા જંગલમાં આજ્યા ગયા. ગચ્છપતિ થાય તેને આખા ગચ્છની બાબત ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે અને તેની જવાબદારી પણ ઘણી મોટી હોય છે. ગચ્છાધિપતિ પણ યોગ્ય શિષ્યને પોતાના સ્થાન પર નીમી પોતે ગચ્છનો ભાર ઉતારી મૂકતા હતા. જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયા પછી પણ જિનકલ્પની તુલના કરવાની રજા હતી. એટલે જિનકલ્પ આદર્યો છે એમ જણાવ્યા કે બહાર કર્યા સિવાય જિનકલ્પને યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ અને પ્રવર્તનો થઈ શકતા હતા. એને જિનકલ્પની તુલના કહેવાય. જંગલમાં રહેવું, વસતિમાં પ્રાયાઃ આવવું નહિ, ઘોર પરીપહો સહન કરવાં અને મહાતપ કરવો, તેમજ દુનિયાદારીની સર્વ ખટપટો છોડી દેવા ઉપરાંત ગણ-ગચ્છ કે સંઘની સર્વ ચિંતા પણ છોડી દેવી—એ સર્વ જિનકલ્પની તુલનામાં આવે છે. ગુરુમહારાજે (ગર્ગર્ષિએ) આવા પ્રકારનો નિઃસંગ ભાવ આદર્યો અને ગચ્છની સર્વ ચિંતા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર નાખી.

નિવૃત્તિ કુળના આ પ્રવર સંતાને વ્યાખ્યાત-વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ખૂબ સેવા કરી, અનેક તીર્થયાત્રા કરી, કંઈકની સાથે ચર્યાઓ કરી અને નિવૃત્તિ કુળને નિવૃત્તિ-આનંદ કરી આપ્યો.

આ રીતે પ્રભાવક ચરિત્રમાં આવેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધની વિચારણા ચર્ચા વિમર્શ સાથે પૂરી થઈ. એના ઘણા પ્રસંગો ખૂબ ચર્ચા કરવા જેવા છે. એનાં ઉપયુક્ત સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. બાકી તો જેમ ઇતિહાસની શોધખોળ થતી જશે તેમ આ પ્રસંગો પર વધારે પ્રકાશ પડતો જશે. માઘ કવિનો અને કર્તાનો સંબંધ અને કર્તાનો તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સંબંધ ખૂબ ચર્ચવા યોગ્ય છે. હવે આપણે કુલસ્યમાળાના કર્તા શ્રી દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ અંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી વિચારણા કરી જઈએ.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

દાક્ષિણ્યચંદ્ર—ઉવોતનસૂરિએ કુવલયમાળા નામની કથા પ્રાકૃતમાં દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ લખી છે. તેઓએ પ્રેરણા કરી તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ હકીકતની અશક્યતા ઉપર પૃ. ૩૩૫ માં શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રનો તે ભાગ વિચારતાં સહજ બતાવી છે. એ કુવલયમાળા કથા કેવી છે અને ક્યારે બની છે તેની હકીકત ખાસ પ્રસ્તુત છે. એ જાણ્યા પછીજ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ કથાના લેખકનો સંબંધ હોઈ શકે કે કેમ ? તેનો નિર્ણય કરી શકાય.

કુવલયમાળાનો વિષય—

કુવલયમાળા કથા પ્રાકૃતમાં છે, તે પરથી રત્નપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. સંસ્કૃત કૃતિનો સમય તેરમી સદીની આખરનો અને ચૌદમીની શરૂઆતનો છે. એ મૂળ ગ્રંથ શ્રી આત્માનંદ જૈન સલા(લાવનગર)એ સને ૧૬૧૬ માં છપાવ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ સને ૧૬૧૩ માં છપાવ્યું છે. અસલ કુવલયમાળા પણ લભ્ય છે. એ ગ્રંથમાં નીચેની હકીકત આવે છે. (એને ઉપમિતિ કથા સાથે કાંઈક સામ્ય છે તેથી વિચારી જવા યોગ્ય છે.)

એ ગ્રંથમાં રુદ્રસોમ, શાંતિભટ્ટ, ગંગાદિત્ય, ધનદેવ અને વ્યાઘ્રદત્ત નામના પાંચ જીવોની કથા છે. તેમનાં નામો ચંદ્રસોમ, માનભટ્ટ, માયાદિત્ય, લોભદેવ અને મોહદત્ત છે. આ પાંચે જીવો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં અનુક્રમે કડવાં દ્રવ્ય આપનારા છે. એ પાંચેની કથા કુવલયચંદ્ર કુમાર પાને એક મુનિ-મહારાજ દેહે છે. એ કુમાર સદર પાંચ જીવો પૈકી એક છે અને કથા કહેનાર મુનિ પણ તે પાંચ પૈકીના એક છે. આ પાંચ જીવોને ક્રોધાદિનાં દ્રવ્ય કેવી રીતે મળે છે અને અંતે આગધના

કરી તેઓ પોતાનું સાધ્ય કેવી રીતે સાધે છે તેની આખા અંધમાં વાર્તા છે. એ પૈકીનો એક જીવ માયાના પ્રતાપે સ્ત્રી થાય છે ત્યારે તેનું નામ કુવલયમાળા પાડવામાં આવે છે. પાંચે જીવો લગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી પાસે આવે છે અને વારાફરતી દીક્ષા લઈ શુદ્ધ સંયમ પાળી શ્રી વીરલગવાનના સમયમાં મોક્ષે જાય છે.

એ કથાને કુવલયમાળાનું નામ શા માટે આપ્યું તે સમજાતું નથી આખી કથામાં કુવલયચંદ્રનું પાત્ર વિશેષ લાગ લગ્નવે છે. પ્રકાશક શ્રી જ્ઞેન ધર્મ પ્રસારક સલા સદર અંધના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે ‘કથાના મુખ્ય નાયક પાંચ છે. પાંચે સારો લાગ લગ્નવે છે. પાંચમાં પણ કુવલયચંદ્ર અને કુવલયમાળા મુખ્ય પાત્ર છે. તે બન્ને સારો લાગ જન્મવે છે. તેમાં પણ કુવલયચંદ્રને લગતો લાગ વધારે હોવા છતાં આકર્ષક નામ તરીકે કથાનું નામ કુવલયમાળા રાખવામાં આવેલ છે. આ પાંચ પૈકી એક જીવનું ત્રીજા જીવનું એ નામ છે.’

આ કથામાં સામુદ્રિકયાત્ર, સ્વપ્નયાત્ર, જ્યોતિષયાત્ર વિગેરેનું કેટલુંક રહસ્ય પણ પ્રસંગોપાત આવેલું છે.

બે આદર્શો—

શ્રી સિદ્ધિ ગણિ પાસે બે મુખ્ય કથાઓ હતી: એક શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાધ્ય કહા.’ અને બીજી દક્ષિણચંદ્ર-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુવલયમાળા.’ સમરાધ્ય કહામાં અગ્નિશર્મા અને શુણ્ણસેન નામના જીવોના જીવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અગ્નિશર્મા ક્રોધનો નમૂનો છે, વૈશ્વાનર છે અને મહાતપ કરવા છતાં ક્રોધથી તેને બગાડી નાખનાર છે. શુણ્ણસેન શાંતિનો નમૂનો છે, ક્રોધી અગ્નિશર્મા વૈરવૃત્તિ પ્રથમ જીવમાં જન્મ્યું છે અને ભવાંતરમાં વિશેષ કેળવે છે. એ શુણ્ણસેનને અનેક રીતે ભવાંતરમાં હરાન કરે છે. કર્મ એ શી રીતે છે, એનું નિદાન કેવું થાય અને વિકાસમર્ગમાં એનાં પરિણામો કેવાં આવે તેનું આખું દિગ્દર્શન એ કથામાં આવ્યું છે. નાનાં કર્મો લોગવવાં પડે એટલે કે એનાં ફળો આપવાં પડે ત્યારે કેટલી હદ સુધી દુઃખો અનુભવવાં પડે છે એ સર્વને બતાવનાર એ અદ્ભુત કથા છે. એનાં મુખ્ય પાત્ર બે જીવો

છે અને એની કમિક ઉત્કાન્તિ જોઈને પદ્ધતિએ જતાવવી એ સદર અંથનો ઉદ્દેશ છે. કથાદ્વારા વિશિષ્ટ નીતિ અને ધર્મનું એક્ય જતાવવા જે સુખયાસ એ અંથમા થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી.

શ્રી હરિલક્ષ્મી પછી કુવલયમાળા આવી. તેના કર્તાએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનો ખૂબ પરિચય કરાવ્યો. પાંચ પૈટ્ટી ત્રણ લયો મનુષ્યના જતાવી તેમાં સદર મનોવિકારોને ખૂબ વિસ્તારથી સમજાવ્યા. કથાનો કેટલોક ભાગ એક મુનિ પાસે કહેવરાવ્યો અને બાકીનો અંથકર્તાએ કહ્યો છે.

સિદ્ધર્ષિનું અપનયન—

આ જન્મે આદર્શો (Models) શ્રી સિદ્ધર્ષિ સાથે હતા. તેણે આખી હકીકતને ખૂબ અપનાવી. એમણે પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું, પણ તેની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોની ક્યૂબ અને આંતર પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણાતિપાત, મૃપાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહને પણ ખૂબ અપનાવ્યા. એમણે મોહરાજાને સર્વથી વધારે અપનાવ્યો અને ચારિત્રધર્મને સર્વથી પ્રધાનપદે અપનાવ્યો; એણે પારવગરની આંતર લડાઈઓ ચીતરી; એણે કર્મના આખા ક્ષેત્રને ઊવતું કરી જતાવ્યું અને એણે મુસ્થિત મહારાજાને સાતમે માળે બરાબર બેસાડી આપ્યા.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ખૂબી એ કરી કે મનુષ્યભૂમિના અથવા ક્ષેત્રના કોઈ પણ વ્યવહાર-અંદરના અને બહારના-છોડ્યા નહિ. એણે આખા કર્મના ક્ષેત્રને ચર્ચી નાખ્યું અને વાર્તાના રસભાગ ન થાય તે રીતે ધર્મના રહસ્યો ઊવતાં ચાલતાં હાલતાં કરીને એણે મહાન અંથ જનાવી નાખ્યો.

કુવલયમાળાની કથા ચૌદમા તીર્થ કર શ્રી અનંતનાથજીના સમયથી શરૂ કરી શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થમાં પૂરી કરી, ત્યારે ઉપમિતિ કથા ભિખારીના સુખમાં અનંત કાળ મુધીના સમય પર લઈ લીધી અને છતાં નવ કલાકમા પૂરી કરી લીધી, પણ તેમ કરવામાં સારાથે વિશ્વનું અવલોકન કરી લીધું.

છતાં કુવલયમાળાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં તેનો આદર્શ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સન્મુખ જરૂર રહ્યો હોય એમ જણાય છે તેથી તેની કૃતિ સંબંધી અને તેના સમય સંબંધી વિચાર કરવો પ્રસ્તુત જણાય છે. એની વિચારણા પૂરી થશે ત્યારે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી જે વાર્તાલાપ મૂક્યો છે અને પ્રેરણાની કલ્પના કરી છે તે કેટલી અંબવિત હોઈ શકે તે પર નિર્ણય કરવાનું સાધન પણ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ક્રોધ(વૈશ્વાનર)નાં કૃળ વાર્તારૂપે બતાવ્યાં, દાક્ષિણ્યચિહ્ને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં કૃળ બતાવ્યાં જ્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ અંદરનાં સર્વ મનોવિકારો, ઈદ્રિયો, અમતો અને સંક્ષેપમાં કહીએ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર આખા વિશ્વને પોતાનો વિષય બનાવી દીધો. એમણે મોહરાજના પાત્રને સર્વથી વધારે મહાબ્યુ, એણે ચારિત્રરાજના પાત્રને પૂર્ણ દીપાબ્યુ અને કર્મની કુલ પ્રકૃતિઓને ઊવતી બોલતી ચાલતી કરી તેમજ આખી મનુજગતિ નગરીને અંદરથી અને બહારથી પ્રત્યક્ષ કરી દીધી.

ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ—

હવે ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ કુવલયમાળાની તપાસી જઈએ. એટલે એમનો સમય નિર્ણય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. (પં. ચતુરવિંચશતી પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત)

અરિય પયડા પુરીણં પવ્વડયા નામ રચણસોદિહ્ણા ।

તત્થ દ્વિપ્પણ મુત્તા પુહ્લં સિરિતોરસાણેણ ॥ ૧ ॥

તસ્સ ગુરુ હરિયત્તો આયરિઓ આસિ ગુત્તયંસાઓ ।

તીણ નયરીણ દિગ્ગો જિણનિવેસો તહિં કાલે ॥ ૨ ॥

યહુફલાકુસલો સિદ્ધન્તવિઆણઓ ફરિં દક્ખો ।

આયરિપ્પદેવગુત્તો અજ્ઞવિ વિજ્ઞરણ કિત્તી ॥ ૩ ॥

સિવચંદગણી અહ મયહરો સ્તિ સો પત્થ આગઓ દેસા ।

સિરિમિહ્ણમાલનયરમ્મિ સંઠિઓ કપ્પરુપ્પલો વ્વ ॥ ૪ ॥

તસ્સ સમાસમણગુણો નામેજં જક્ખપદત્તગણિનામો ।

સિસ્સો મહ્હમહપ્પા આસિ તિલોપ વિ પયડજસો ॥ ૫ ॥

તસ્સ ય સીસા વહુઆ તવવીરિયલદ્ધચરણસંપન્ના ।
 રમ્મો ગુજ્જરદેસો જેહિં કઓ દેવહરપહિં ॥ ૬ ॥
 આગાસવપ્પનયરે ઘડેસરો આસિ જો સમાસમ્મણો ।
 તસ્સ મુહદંસણે ધિય અવિ પસમઇ જો અહવ્વો વિ ॥ ૭ ॥
 તસ્સ ય આયારધરો તત્તાયરિઓ ત્તિ નામ સારગુણો ।
 આસિ તયત્તેયનિજ્ઞિયપાવતમોહો દિણયરો વ્વ ॥ ૮ ॥
 જો દૂસમસલિલપવાહવેગહીરન્તગુણસહસ્સાણ ।
 સીલક્કવિઝલસાલો ભગ્ગણલ્લમો વ્વ નિકંપો ॥ ૯ ॥
 સીસેણ તસ્સ ઇસા દિરિદેધીદિદ્ધદંસણમણેણ ।
 રદ્ધયા કુવલયમાલા ચિલસિર દક્ખિન્નદ્ધંધેણ ॥ ૧૦ ॥
 દિદ્ધજહિન્નિચ્છયફલઓ ઘટ્ટકિત્તીકુસુમરેહિરામોમો ।
 આયરિય ધીરમ્મહો અહાવરો કપ્પરુપ્પલ્લો વ્વ ॥ ૧૧ ॥
 સો સિદ્ધન્તગુરુપમાણનાપ્પણ જસ્સ દ્ધરિમ્મહો ।
 ઘટ્ટગન્થસત્થવિત્થરપપ્પડ (સચ્ચત્થ) સવ્વયથો ॥ ૧૨ ॥
 રાયાલ્લત્તિયાણં ધંસે જાઓ ઘડેસરો નામ ।
 તસ્સુજ્જોયણનામો તણમો અહ ચિરદ્ધયા તેણ ॥ ૧૩ ॥

શરૂઆતમાં અંધકર્તા પોતાના પૂર્વપુરુષોની હકીકત કહે છે. તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છે:—

એક પબ્બઘઠ્યા નામની રત્ન જેવી નગરી હતી. તેનો તોરસાણ નામનો રાજા હતો. ગુપ્તવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ‘હરિદત્ત’ નામના આચાર્ય તેના ગુરુ હતા. એ આચાર્યના ઉપદેશથી રાજાએ તે નગરીમાં જિનપ્રાસાદ સ્થાપ્યો હતો.

તેના શિષ્ય ‘દિવગુપ્ત’ થયા: તેણહુ કળાઓમાં કુશળ હતા, સિદ્ધાન્તના બાણુકાર હતા, દક્ષ હતા અને આગે પણ તેમની કીર્તિ વિસ્તરે છે.

તેના પછી ‘ત્રિવચંદ ગણિ’ આવ્યા. તેમણે એ પ્રદેશ(પબ્બઘઠ્યા નગરીવાળા પ્રદેશ)માંથી નીકળીને ભિક્ષુમાલ નગરમાં સ્થાન કર્યું. તેઓ કલ્પવૃક્ષ જેવા હતા.

તેના ‘ચક્ષુદત્ત ગણિ’ નામના શિષ્ય થયા. એનામાં સાધુના ગુણો

હતા. એ મહાત્મા હતા. એનો યશ ત્રણ લોકમાં પ્રકટ હતો. એને તપ, વીર્ય અને લઘિધથી સંપન્ન અનેક શિષ્યો હતા, તેમણે રમ્ય ગુર્જર દેશ અનેક દેવમંદિરો ળનાવરાવી ભરી દીધો.

એના શિષ્ય 'વડેસર' નામના થયા. એ આગાસવધ્ધ નગરમાં રહેનારા થયા. તેમના મુખના દર્શનથી અભવ્ય પ્રાણી પણ શાંતિને પામી જાય તેવા એ થયા.

એના શિષ્ય 'તત્તારિય' નામના થયા. તે આચારના ધારણ કરવાવાળા હતા. ઉચ્ચ ગુણવાળા હતા. સૂર્યની પેઠે એમના તપના તેજથી પાપરૂપ અંધકાર છતાઈ ગયો હતો. દુષ્ક્રમ કાળના સદ્વીલ-પ્રવાહને અટકાવનાર હબરો ગુણો એમનામાં હતા. એમનામાં શીલાંગો વિસ્તૃત આકારમાં હતા અને એ મુખ્ય સ્તંભ જેવા નિષ્પ્રકંપ હતા.

એમના શિષ્ય 'દાક્ષિણ્યચિહ્ન' થયા જેમણે હ્રીદેવીના દર્શનથી મનની પ્રસન્નતા મેળવી હતી તેમણે આ કુવલયમાળા રચી.

ઇચ્છિત ફળના દેવાવાળા, કીર્તિરૂપ કૂલોથી અલંકૃત હોવાને લીધે નવીન કલ્પવૃક્ષ જેવા દેખાતા, આચાર્ય 'વીરભદ્ર' જેને સિદ્ધાન્તનો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી સમસ્ત શ્રુત(આગમો)નો સત્ય અર્થ જેણે પ્રકટ કર્યો એવા આચાર્ય હરિભદ્ર જેમને પ્રમાણજ્ઞાન(ન્યાયશાસ્ત્ર)નો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા, જે ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા વડેસરના પુત્ર હતા અને જેનું મૂળ નામ 'ઉદ્યોતન' હતું તેણે આ કથા રચી.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે—

૧. કુવલયમાળાના કર્તા તત્તારિય નામના આચાર્યના શિષ્ય થાય.
૨. એમનું નામ 'દાક્ષિણ્યચિહ્ન' હતું.
૩. એમનું અસલ નામ ઉદ્યોતન હતું.
૪. એમના સિદ્ધાન્તના અભ્યાસક ગુરુ વીરભદ્ર હતા.

૧ આ વડેસર—તે ઉદ્યોતનસુરિના ગુરુના ગુરુ વડેસર હોય તેમ જણાય છે. વડેશ્વર રાજા ક્ષમાશ્રમણ થયા અને તેમના પુત્રે પણ દીક્ષા લીધી હતી.

૫. એમના ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યાપક હરિભદ્ર હતા.

૬. એ હરિભદ્ર તે જ હતા જેમણે અનેક ગ્રંથોના વિસ્તારમાં સત્યાર્થ પ્રકટ કર્યો છે.

સમયનિર્ણય—

ઉદ્યોતન સૂરિના પૂર્વ પુરુષોમાં કોઈપણ નામ ઐતિહાસિક ન હોવાથી એ એમનો સમયનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી.

સમયનિર્ણય માટે તેઓ પોતે જ સદર પ્રશસ્તિમાં આગળ લખે છે કે—

તુંગં ધવલં મળહારિરયણપસરન્તધયવડાડોયં ।

ઉસદ્વજિજિન્દાપયણં કારવિયં ધીરમ્હેણં ॥

આમાં એ સિદ્ધાન્તગુરુ વીરભદ્રે વિગ્રાજ મનોહારી શ્રી ઋષભ-
દેવ ભગવાનનો મહાપ્રાસાદ કરાવ્યો એ હકીકત છે. પછીની હકીકત
ખૂબ ઉપયોગી છે.

તમ્મિ દ્વિપણં અદ્વ જોદ્સીય ચિત્તસ્સ કિણ્હપન્નમ્મિ ।

નિમ્મયિયા યોદ્ધકરી મવ્વાણં દ્વોડ સવ્વાણં ॥.....

સગકાલે ઘોલીણે ઘરિસાણ સપ્પહિં સત્તહિં ગપ્પહિં ।

પગ્ગદિણેણૂણેહિં ઘસ સમત્તાવરણ્હમ્મિ ॥

ત્યાં રહીને કૃષ્ણપક્ષની વદિ ચૈદશને દિવસે આ કથા રચી તે
સર્વલબ્ધોને બોધ કરનારી થાઓ (અહીં એક અશુદ્ધ શ્લોક છે
તેનો અર્થ એમ થાય છે કે—આ કથા કહેવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય
પ્રાપ્ત થયું હોય તેનાથી સાધુઓને યોગ્ય ક્રિયા કરવાનું મારું મન
ભલે ભલે થાઓ.) શકરાજને લીન થયે સાત સો વર્ષ ગયા તેમાં
એક દિવસ ઓછો રહ્યો તે દિવસે અપરાહ્ણે આ કથા પૂરી કરી.

એટલે એક દિવસ બાકી સાતશે શકને દિવસે કથા પૂરી થઈ.

શક વર્ષ ચૈત્ર શુદ્ધ એકમે બેસે છે. વદિ પક્ષ પ્રથમ આવે છે
એટલે શક વર્ષ ૬૯૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને દિવસે આ કથા પૂરી થઈ.
અર્થાત્ ઇ. સ. ૭૭૬ ના ૨૧ મી માર્ચે આ કથા પૂરી થઈ. વિક્રમ
સંવત ૮૩૫ ના ફાગણ વદિ ૧૪ (ગુજરાતી) આ કથા પૂરી થઈ.

હવે આપણી પાસે જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત થયાં ગણાય શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતાની કથા સં. ૯૬૨ ના જેઠ ગ્રુદિ પાંચમે પૂરી કરે એટલે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો વર્ષ ૧૨૭ નો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

પરિણામો—

આ ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ અને ઉદ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોય એ વાત તદ્દન અશક્ય બને છે. બન્ને લેખકોએ પોતાનો અમય બરાબર આજેખ્યો છે, પોતાના ગ્રંથોમાં જ લખ્યો છે અને શક ૭૦૦ માં તો કાંઈ શંકા જેવું રહેતું નથી. આગળ જણાવેલ હકીકતથી એ પણ જણાયું હશે કે ૯૬૨ નો જે સંવત શ્રી સિદ્ધર્ષિએ લખ્યો છે તે વિક્રમ સંવત જ છે. આટલી હકીકત ઉપરથી બન્ને કવિઓ સમકાલીન નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે. અને આ ઐતિહાસિક પરિણામ જો સાચું હોય તો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે શરૂઆતમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને દાક્ષિણ્યચિહ્ન વચ્ચે જે વાદવિવાદ લખ્યો છે તે કાલ્પનિક હોવાનું પરિણામ અનિવાર્ય થાય છે. હવે આપણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી વિચાર કરી જઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

મારો પત્રવ્યવહાર—

સને ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં મેં પ્રો. હરમન જેઠાણી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. ઉપમિતિભવપ્રપંચના પીઠબંધના ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે મેં એક નાની ઉપોદ્ધાત લખી હતી તેની કોપી પ્રો. જેઠાણીને મોકલી. પછી શ્રી સિદ્ધર્ષિની તારિખને અંગે અને સાથે સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે લંબાણ પત્રવ્યવહાર તેમની સાથે થયો. તે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુસ્તક ૧૧ માં પૃ. ૨૩૯-૨૭૪ માં પ્રકટ થયો છે (ઐતિહાસિક અંક સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫). એમાં છાપેલાં પૃષ્ઠ ૫૪ રોકાયાં છે. એ પત્રવ્યવહારમાં લખેલી ઘણીખરી હકીકત મેં પં. ગંભીરવિજયગણિ અને પં. આનંદસાગરજી (હાલ આચાર્ય) પાસેથી મેળવીને લખી હતી તે વખતે જે પરિણામે પ્રાપ્ત કર્યાં તેમાં ત્યારપછી ઘણાં મુધારોવધારો થયો છે. ઐતિહાસિક વિષયમાં બહુવિધ પ્રકાશ પાઠનારાં નવાં લેખો અને પ્રાચીન સાધનો ત્યારપછી પ્રાપ્ત થયાં છે.

ઐરણ્ય અને પ્રસંગ—

સદર પત્રવ્યવહારમાં જે દલીલો કરી છે તે આજે અપૂર્ણ લાગે છે. કેટલાક નિર્ણયો ત્યારપછી મળેલ હકીકતને અંગે ફેરવવાં પડે તેમ છે, છતાં એક અસર સદર પત્રવ્યવહારથી એ થઈ કે મને આ વિષયમાં વિશેષ સાધનો મેળવવાની અને અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગી અને પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયા પછી જૈન વિદ્વાનોનું એ વિષયમાં શોધખોળ કરવા તરફ લક્ષ યોગ્યાયું. એમાં અગત્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણય કરતાં પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-

નિર્ણયને અંગે સવિશેષ હતી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એમણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, એમણે ન્યાયના-તર્કના વિષયને લગભગ પોતાનો બનાવ્યો છે. તેઓ પૂર્વસમય (પ્રાચીન) અને નૂતન સમય વચ્ચે સાંકળરૂપ હતા. જો કે તેઓનું રચેલું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામેલ છે તેમ છતાં પણ જે પ્રાપ્ય છે તે પણ ઘણું વિશાળ, વિસ્તૃત અને હલીલથી ભરપૂર હોઈ, તેઓના સમયનિર્ણયમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. આથી એ પણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને અભ્યાસ કર્યો છે તેનું પરિણામ અત્ર રજૂ કરવાનું છે.

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયને અંગે ત્યારપછી અનેક લેખ બહાર પડ્યા છે. તે સર્વમાં શ્રી જિનવિજયજીનો લેખ ખાસ ભાત પાડે એવો છે. શ્રી જૈનસાહિત્યસંશોધકના પ્રથમ પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી ૬૨ સુધીમાં એ લેખ છપાઈ પ્રકટ થયો છે અને ઐતિહાસિક અન્વેષણો કેમ કરવા જોઈએ, તેનો તેમજ ખંત, ચીવટ અને ઉદ્યોગનો એ આદર્શ નમૂનો છે. મને એ લેખ પરથી ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે. તેમણે એ લેખ લખવા પહેલાં મારો સદર પત્રવ્યવહાર વિચાર્યો હતો. એમ તેમના સદર લેખ પરથી માફૂમ પડે છે (પૃ. ૨૨. પં. ૧૭ અને નોટ નં. ૭). આ સર્વ સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં ઘણી અગત્યની બાબતો મળી આવવી સંભવિત છે. તેથી આ બાબતને સવિશેષ પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે. પ્રો. જેકોબીએ જે નિર્ણયો ઉપમિતભવપ્રપંચના મૂળ શ્રંધની પ્રસ્તાવનામાં કર્યા હતા અથવા સૂચવ્યા હતા તે સર્વ તેમને ‘ શ્રી સમરાઈચક્રહા ’ની પ્રસ્તાવનામાં ફેરવવા પડ્યા છે, તે હકીકત અત્ર ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

પ્રો. પીટરસન—

પ્રો. પીટરસને પોતાની શોધબોજનું પરિણામ મુંબઈ રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફત ચાર રિપોર્ટોમાં બહાર પાડ્યું છે. ચોથા રિપોર્ટના પૃ. ૧૨૯ માં તેઓ જણાવે છે કે “ સિદ્ધર્ષિ

ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાના કર્તા છે, જે કથા તેઓએ ૯૬૨ વર્ષમાં લખી છે. મારા ત્રીજા પુસ્તકના ૧૪૮ માં પૃષ્ઠમાં તેઓ જે કહે છે તે પરથી જણાય છે કે હરિલદ્રે તેના બોધ માટે લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ લખ્યો. આ ઉપરથી જણાશે કે ૯૬૨ વર્ષ તે વીરસંવત છે અને તેટલા માટે આ ગ્રંથ વીરસંવત ૯૬૨ વિક્રમસંવત ૫૯૨ અને સને ૫૩૬ માં લખવામાં આવ્યો છે. ૧૧

આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં પ્રો. પીટરસન મોટી છક્કડ ખાઈ ગયા છે. અને ત્યારપછી તેની પરંપરાએ ઘણાએ ભૂલ ખાધી છે હકીકત એવી બની છે કે તેમણે બાદબાકી કરવામાં સો વર્ષની ભૂલ કરી નાખી છે. વીર લગવાન પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત થઈ થયો તેથી ૯૬૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે બાકી રહે ૪૯૨. તેને બદલે પ્રોફેસર સાહેબે ૫૯૨ કરી, તેમને હરિલદ્રસૂરિની દંતકથાથી ચાલી આવતી પટપ ની સાલ લગલગ લાવી, બન્નેને સહસમયવાળા બનાવી દીધા છે. આ આખી દલીલ મૂળ ગણતરીની ભૂલને લીધે થયેલ હોવાથી આપણે તેની દરકાર ન કરીએ. આ ભૂલની પરંપરામાં ઘણી ધુંચવણ થઈ છે, પણ તે હવે ખુદ્દી પડી ગઈ છે તેથી તેની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પ્રો. પીટરસને શ્રી હરિલદ્રસૂરિને અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક સમયમાં થયેલ સમકાલીન માનવામાં ગંભીર ભૂલ ગણતરીને અંગે કરી નાખી છે. પછી તે ધર્મબોધકરને દીક્ષાગુરુ મનાવવા બંધ છે અને એ રીતે આખી હકીકત ભૂલપરંપરાને વધારે છે. પણ એમનો એ મત ઐતિહાસિક પુરાવાથી બિલટો થાય છે અને ‘અનાગતં પરિજ્ઞાય’ વાળો શ્લોક ખુલાસા વગરનો રહી બંધ છે તથા પ્રથમ

૧. *Siddharshi* (Siddha Rishi). Author of *Upamitibhava Prapancha* which he wrote in “the year” 962. From the fact that he tells us, 3 App. p. 148, that Haribhadra wrote his *Lalitavistara* for his edification, it would appear that this is the Vira date, & that the book was therefore written in 962 V=Samvata 592=A. D. 536 (Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society XLIXA. N. p. CXXIX).

પ્રસ્તાવમાં દેશકાલવ્યવહિતાનાંવાળું આખું વાક્ય નિર્રર્થક થઈ જાય છે—તેથી એ આખી હકીકત બાબતે મૂકી દેવા યોગ્ય છે. બે ગ્રો. પીટર્સનનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિના સમય પહેલાં લગભગ ચો વર્ષે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય આવે છે અને તે હકીકત તો તદ્દન ન બનવાબેગ છે, ઉપમિતિની પ્રશસ્તિથી સ્પષ્ટ વિરુદ્ધ છે અને ઐતિહાસિક અનેક પ્રમાણોથી અસંભવિત બને છે.

મેરુતુંગાચાર્યર્શચત વિચારશ્રેણિ—

પ્રથમ આ સંબંધમાં પ્રાચીન માન્યતા દંતકથાથી શી છે તે તપાસી જઈએ. ત્યાં પ્રથમ એક વાત નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે હરિભદ્ર નામના ઘણા લેખકો (આચાર્યો) થયા છે; આપણે તેમાંથી મહાપ્રતિભાશાળી, વિશાળ અભ્યાસી, દંતકથાથી ચોદ મો ચુમાળીશ અંથના કર્તા, જેઓ પોતાની જાતને ‘ યાકિની-મહત્તરાસૂતુ ’ના નામથી ઓળખાવે છે અને જેમના લગભગ પ્રત્યેક અંથને છેડે ‘ વિરહ ’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ માટે વિચાર કરીએ છીએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમના જીવનવૃત્ત સંબંધી અનેક છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તે પૈકી શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ ખાસ મહત્વનું સ્થાન ધારણ કરે છે. ત્યાં નીચેની ગાથા ‘ ઉક્તં ચ ’ એવી પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવી છે.

પંચસપ્ત પળસીપ્ત વિક્રમકાલાઓ દ્વક્ષિ અત્યમિઓ ।

હરિમહસૂરિ સૂરો મવિયાળં દિસડ કલ્હાણં ॥

“ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં અસ્ત યયેલા હરિભદ્રસૂરિપી સૂર્યો ભવ્ય જીવોતું કલ્પાણુ કરે. ” મેરુતુંગાચાર્યનો સમય વિક્રમની ચોદમી સદીની આખરનો ગણાય છે, કારણ કે તેમણે શત્રુજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર સમરાશાહ ઝોસવાળ જેમણે વિક્રમ સંવત ૧૩૭૧ માં સદર ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે તેનું વર્ણન એ વિચારશ્રેણિ અંથમાં કર્યું છે.

ઉપરની ગાથા વિચારશ્રેણિમાં દાખલ કરતી વખત ‘ ઉક્તં ચ ’ એવી પ્રસ્તાવના કરી છે તેથી તે ગાથા અન્ય લેખકની લીધી જણાય

છે તેથી તે પ્રાચીન હોવી જોઈએ. એથી એવો ભાવ નીકળે છે કે લગભગ તેમના સમય પહેલાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં પણ એવી જ માન્યતા પ્રચલિત હોવી ઘટે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં કાળધર્મ પામ્યા.

સમયસુંદર ગણિની 'ગાથાસહસ્રી'માં એ જ ગાથા આપવામાં આવી છે, પણ તેમાં પળસીયને બદલે પળતીય એવો પાઠ આપ્યો છે, તેથી એમ સમજાય છે કે ૫૮૫ને બદલે ૫૩૫નો વિક્રમ સંવત પણ કોઈ કોઈ માન્યતામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અવસાનને અંગે પ્રચલિત હોય.

ત્યારપછીના બીજા ગ્રંથોમાં એ ગાથા લેવામાં આવી છે અને હરિભદ્રસૂરિનો અવસાન સમય વીર નિર્વાણથી ૧૦૫૫ વર્ષનો ગણવામાં આવ્યો છે એટલે કે હરિભદ્રનો અવસાન કાળ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ અને વીર સંવત ૧૦૫૫ એ અભિપ્રાયે થાય. એ વાત તપાસી શુર્વાવસ્થીમાં આલેખવામાં આવી છે. એના કર્તા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય (૧૭ મી સદી) છે. તેની પહેલાં શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ સ્વરચિત શુર્વાવસ્થીમાં જણાવ્યું છે કે—

અમૂદ્ ગુરુઃ શ્રીહરિભદ્રમિત્રં, શ્રીમાનદેવઃ પુનરેવ સુરિઃ ।

યો માન્યતો વિસ્મૃતસરિમન્ત્રં, લેમેઽમ્બિકાસ્યાસપસોજ્જયન્તે ॥

(“ પછી હરિભદ્રના મિત્ર શુરુભહારાજ માનદેવ આચાર્ય થયા, જેમણે મતિમંદતાથી ભૂલાઈ ગયેલો સૂરિમંત્ર તપસ્યા કરીને ઉજ્જયંત (ગિરનાર) ઉપર અંગિકા દેવીના મુખથી પાછો મેળવ્યો.”)

આ સિવાય અનેક જૂન ગ્રંથોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠી સદીની આખરનો ગણવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરીને જાણે તેઓ પૂર્વનો સમય પૂરો થતાં તુરંતજ થયા હોય અને શ્રી જિનભદ્રગણિ દ્વિમાથ્રમણના શિષ્ય હોય એ રીતે વાત ચાલી રહી છે. આ માન્યતા ઐતિહાસિક અન્વેષણને બંધબેસતી છે કે નહિ તે આપણે આ વિચારણામાં તપાસશું અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિચારાઈ જશે અને તેઓ બન્ને સમકાલીન હોઈ શકે ? તે પ્રશ્ન પર પણ બનતો પ્રકાશ નાંખવાનાં સાધનોં વિચારવામાં આવશે.

હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ઉલ્લેખો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયના સંબંધમાં પૂર્વકાળના ઉલ્લેખોના અત્ર સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે એવું ગાથાચાર્યની મદર ગાથા સિવાયના એના ઉલ્લેખો વિચારવા યોગ્ય છે

(૧) પ્રભાવક ચરિત્રે—

શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિક્રમ સવત ૧૩૩૪ માં શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેમાં નવમો પ્રબંધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આવે છે. તેના ૨૨૫ શ્લોક છે (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૧૦૩-૧૨૩. સુદ્રિત છે.) આ પ્રબંધમાં હરિભદ્રસૂરિનું પ્રચલિત ચરિત્ર છે આ નવમા ગૂંઠમાં એક પણ સ્થાને સંવત્ કે તારિકા આપી નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને હંસ પરમહંસ નામના શિષ્યો સંબંધી હકીકત આવે છે ચરૂઆતમાં હકીકત લખી છે તે પરથી જણાય છે કે ચિત્રકૂટ નામના પર્વતની પાસે આવેલ ચિત્રકૂટ (હાલના 'ચિતોડ') નગરમાં જિતારી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો એ રાજાનો પુરોહિત મહાવિદ્વાન હરિભદ્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો એને વિદ્યાનો ગર્વ ખૂબ હતો અને એનો દાવો એવો હતો કે પોતે સર્વ હકીકત સમજી શકે છે અને તેથી એણે એવો નિયમ લીધો હતો કે અન્યનું બોલેલું પોતે સમજી શકે નહિ તો તેનો પોતે ગિધ્ય થઈ જાય એક વખતે એ જૈનના ઉપાશ્રય પામેથી પચ્ચાર થતો હતો ત્યારે ચાકિની નામની એક સાધ્વી શ્લોક ગોખતી હતી:—

ચક્ષીદુર્ગં હરિપણં પણં ચક્ષીણ કેસવો ચક્ષી ।

કેસવ ચક્ષી કેસવ ડુચક્ષી કેસવચક્ષી ચ ।

હરિભદ્ર પુરોહિતે તે સાંભળ્યું. એ કાંઈ સમજ્યા નહિ. સાધ્વીને પૂછ્યું 'આ બધું 'ચાકચિક્ષ્ય' શું કરે છે?'

પૂછવાનો ભાવ એ હતો કે આ બધું 'ચક ચક' બોલી ગયા તે શું?

ચાકચિક્ષ્યનો ખીબે અર્થ 'ચકચકિતપણું, ઉજ્જવળપણું' એમ થાય છે. એટલે સાધ્વી ચાકિનીએ કહ્યું "પુત્ર ! એ ચાકચિક્ષ્ય 'ગોમયાર્દ્રલિપ્ત' છે એટલે એ ઉજ્જવળપણું ગાયના છાણથી લીપા-

યહું છે. અમારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે જેને તેને જિનાગમ ન બતાવાય તેથી તું મારા ગુરુ પાસે ચાલ. ”

ગુરુમહારાજે તેને દીક્ષા લેવા કહ્યું. નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને ચાકિની સાધ્વીને અમર કરી. ન્યાં ન્યાં પોતાનું નામ અથવા કૃતિકર્તાનું નામ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તેમણે ‘ચાકિનીમહત્તરસૂત્રુઃ’ એમ લખ્યું છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં ગુરુનું નામ જિનમટ આપવામાં આવ્યું છે (શ્લોક ચોથો) એ ઘણું ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જો અહીં શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું નામ અપાયું હોત તો પૂર્વનો સમય જો વીરાત્ એક હજારે પૂરો થાય છે તે સંબંધમાં ધુંચવણ થાત. જિનભટનું આગામી કાળમાં જિનભદ્ર થઈ ગયું જણાય છે અને પછી ધીમે ધીમે તેના સાથે ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ વધ્યો હોય તે બનવાનો જ છે. એ શબ્દ પૂર્વના જ્ઞાનવાળાને જ લગાડવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર ત્યારપછી એ શૃંગમાં આવે છે તે હવે પછી આગળ ચર્ચવામાં આવશે.

(૨) વિચારસારસંગ્રહ—

પ્રદ્યુમ્નસૂરિ નામના પૂર્વાચાર્યે ‘વિચારસારસંગ્રહ’માં અનેક પ્રચલિત ગાથાઓનો સંગ્રહ કર્યો છે તેમાં ઉપર લખેલી વિચાર-શ્રેણીવાળી ગાથા મળી આવે છે. આ ગ્રંથકર્તાનો સમય નિર્ણય થઈ શકે તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થતાં નથી, કદાચ તે મેરુતુંગાચાર્યની પહેલાના પાણુ હોય તે બનવાનો જ છે. એ વિચારસારમાં એક બીજી પણ ઉપયોગી ગાથા છે તે આ છે:—

પણપણ ઘારસસપ હરિમદ્દો સૂરિ આસિ પુલ્લકઈ ।

તેરસય વીસ અહિપ વરિસેહિં વપ્પમટ્ટિપહ્ ॥

એ ગાથા પ્રમાણે વીરભગવાન મોક્ષ ગયા પછી ૧૨૫૫ વર્ષે હરિભદ્રસૂરિ પૂર્વ કવિ થયા અને ૧૩૨૦ વર્ષે બપ્પલટ્ટિસૂરિ થયા. પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે બપ્પલટ્ટિસૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ માં થયો છે એટલે વીરાત્ ૧૨૭૦ થાય. એ રીતે બપ્પલટ્ટિનો સમય ૧૩૨૦ વર્ષે આવે તો સમીચિન જણાય છે. બપ્પલટ્ટિનું

દીક્ષા વખતનું નામ ભદ્રકીર્તિ હતું. પ્રભાવક ચરિત્રમાં ૧૧ મો પ્રબંધ તેમનો છે. એ સર્વ હકીકત જોતાં એ ગાથા પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વીરાત્ ૧૨૫૫ સ્વીકારવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત ૭૮૫ આવે. આ વાત ઘણી રીતે બંધબેસતી આવે છે, પણ કમનસીબે આ ગાથામાં ઘણા પાઠાંતરો છે. ગ્રો. પીટરસન ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૭૨)માં એ ગાથા પળવન્નદસસર્પદ્વિ એમ ઠહી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૧૦૫૫ વીરાત્ એટલે ૫૮૫ વિક્રમ સંવત લાવે છે. છતાં એક પાઠ પ્રમાણે સંવત્ ૭૮૫ (વિક્રમ) આવે છે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આ હકીકત અને મેરુતુંગાચાર્યની વિચારગ્રેણીની ઉપર જણાવેલી ગાથા પંચસપ્ત પળસીષ ને સ્પષ્ટ વિરોધ છે. એનો સમન્વય કરતાં મુનિરાજ શ્રી દલ્યાણવિજયજી શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ જો હરિભદ્ર છઠ્ઠા સૈકામાં થયા જ નથી, તો પછી એ ગાથામાં જણાવેલી હકીકત કેવળ નિરર્થક જ ખરી કે નહિ ? અને જો ગાથામાં જણાવેલી હકીકત નિરાધાર જ હોય તો આમ હોવાનું કાંઈ કારણ પણ હોઈ શકે કે નહિ ? ’

આ પ્રમાણે શંકા સદર મુનિરાજ ઉઠાવે છે. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ લઈ આવવા અનેક દલીલો દોન્ટર-સ હેરલ્ડમાં આપી હતી, તેઓનો મત પણ અંતે ફર્યો જણાય છે. તેઓ એ શંકાનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે:—

“ ઉપર્યુક્ત શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઉપર્યુક્ત ગાથાનો વિષય હરિભદ્રસૂરિ નહિ, પણ હારિલ યુગપ્રધાન છે. એ યુગપ્રધાન જ પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિક્રમ સંવત ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને એમની પોટે જિનભદ્રગણિ બેઠા હતા. હરિભદ્રને પણ જિનભદ્ર નામક શિષ્ય હતા. આમ શિષ્યોના અને એમના પોતાના નામોના આદ્રશ્યથી પાછળના લેખકો એમની ભિન્નતા ભૂલી ગયા, અને હારિલને જ હરિભદ્રસૂરિ માની તેમનો સ્વર્ગવાસ ૫૮૫ માં લખી દીધો છે. આમ ઉક્ત ગાથોક્ત ૫૮૫ નો સમય હરિભદ્રનો નહિ પણ હારિલનો માની લેવાનો છે. ગાથોક્ત અર્થની સંગતિ પણ આવી રીતે થઈ જશે.” (પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપોદ્ઘાત પૃ. ૫૪)

(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ—

શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૦૫ માં દીક્ષી શહેરમાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથમાં ૨૪ પ્રબંધો આપવામાં આવ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે તીર્થંકર અને આર્યરક્ષિત જેવા ઋષિનાં જીવનવૃત્તોને ‘ચરિત્ર’ કહેવામાં આવે છે અને તેમના પછીના કાળમાં થયેલા પુરુષોનાં જીવનવૃત્તોને ‘પ્રબંધ’ કહેવામાં આવે છે. તેમણે હરિલદ્રસૂરિનો આઠમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેનું ભાષાંતર વડોદરા સરકારે સને ૧૮૬૫ માં બહાર પાડ્યું છે. તેના પૃ. ૪૭-૪૮ નીચે પ્રમાણે છે. એ હરિલદ્ર પ્રબંધનો અંતિમ ભાગ છે.

“ આ સમયે શ્રીમાલપુરમાં કોઈ ધનવાન જ્ઞેન શેઠીઓ હતા. ચાતુર્માસમાં પરિકર સમેત દેવમંદિરમાં જતાં તેણે સિદ્ધ નામના રાજપુત્રને દૂતકારે લેવા સુવર્ણ માટે ખાડામાં નાખી મારતા હતા તે જોઈ સુવર્ણ આપી મુક્ત કર્યો. તેને ઘેર આણી બવરાબ્યું અને ધીમે ધીમે બોધ કર્યો, ને સર્વનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો. સિદ્ધને મા હતા, તેથી શેઠે કૃપા કરી ધન આપી જુદું ઘર મંડાવ્યું. સિદ્ધ રાત્રીએ શેઠની અઠિકા (ચોપડો) લખતો; તે લેખનના વ્યાપારથી સાસુ અને વહુને બહુ કંટાળો થવા લાગ્યો, કેમકે વધારે ભગવું પડતું. વહુએ સાસુને કહ્યું ‘ મા ! પુત્રને એમ કહો કે રાત્રીએ વહેલા આવે. ’ માએ કહ્યું ‘ પુત્ર ! રાત્રીએ વહેલા આવવું, જે કાલસ છે તે સર્વજ છે. ’ સિદ્ધે કહ્યું ‘ માતા ! જેણે મને સર્વસ્વદાન આપી-જીવિતદાન આપી ઉદ્યોગ છે તેની આજ્ઞા કેમ લોપાય ? ’ તે સાંભળી માતા ચૂપ રહી. એક વાર સાસુ વહુએ વિચાર કર્યો કે-‘ આ રાત્રે મોડો આવે છે માટે રાત્રીએ આપણે બારણું ઉઘાડ્યું નહિ. ’ બીજી રાત્રીએ તે આવ્યો ને કમાઈ બખડાવવા લાગ્યો, તો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે કોપ કરીને કહ્યું કે ‘ બારણું કેમ ઉઘાડતા નથી ? ’ ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે ‘ જ્યાં અત્યારે બારણું ઉઘાડાં હોય ત્યાં જાઓ. ’ તે સાંભળી તેને બહુ ક્રોધ આવ્યો એટલે ચોટામાં ગયો. ત્યાં સૂરિમંત્ર જપતાં હરિલદ્રસૂરિને ઉઘાડે દ્વારે બેઠેલા જોઈ તેમની પાસે ગયો ને દેશના સાંભળી દીક્ષા લીધી. સર્વ વિદ્યા, સર્વ શાસ્ત્ર, દિવ્ય કવિત્વ આદિ હંસ પરમહંસની પેઠે લખ્યો. વિશેષ તર્ક બાણુવા માટે બૌદ્ધ પાસે જવા સારુ ગુરુની તેણે આજ્ઞા માગી કે મને બૌદ્ધ પાસે મોકલો,

શુરુએ કહ્યું—ત્યાં ન જા, તારું મન ફરી જશે. તેણે કહ્યું—શુગાંતે પણ એમ નહિ થાય. ત્યારે શુરુએ કહ્યું—જો બદલાઈ જાય તો મેં આપેલો વેપ મને પાછો આપી જજો. તે વાત સ્વીકારીને તે ગયો. અને અભ્યાસ કરવામાં તે પડ્યો, તે લોકના બહુ બહુ તર્ક જાળ્યા એનું મન ફરી ગયું. એટલે તેની દીક્ષા લઈને વેપ પાછો આપવા હરિભદ્ર પાસે આવ્યો, તેમણે તેને આવતાં જોઈને વિચાર્યું કે ‘આના બે વેપ થયા, એ મૂર્ખ એમજ આયુષ ક્ષીણ કરી મિથ્યા-દૃષ્ટિપણમાં મરણ પામશે તો ભવજ્વલણથી છૂટશે નહિ. પૂર્વે પણ વાદથી એ વારંવાર પરાજિત થયેલો છે. હવે વાદનું કામ નથી.’ એમ વિચારી લલિતવિસ્તર નામની ચૈત્યવંદના વૃત્તિ ‘પોતે તર્ક-યુક્ત રચી. તે આવ્યો એટલે પુસ્તકને પાદપીઠ આગળ મૂકી શુરુ બહાર ગયા. તે પુસ્તક વાંચતાં જ સમ્યક્ત્વ તેના સમજવામાં આવ્યું. તેથી પ્રચન્ન થઈ, નિશ્ચળ મનવાળો થયો ને બોલ્યો કે—પ્રવરસૂરિ એવા શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરું છું, જેમણે લલિત-વિસ્તર નામની વૃત્તિ રચી. પછી મિથ્યાત્વથી નિર્વેદ પામેલા સિદ્ધઋષિએ ૧૮ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ઉપનિષદભવપ્રપંચા કથા રચી. શ્રીમાલમાં તેને સાક્ષાત્ સરસ્વતીએ શોધી. તે સિદ્ધ તથા હરિભદ્રસૂરિ સમય આવતાં અનશન ગ્રહણ કરી સ્વર્ગે ગયા.”

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. તેમાંથી નીચેની જાણતો નીકળે છે.

(a) પ્રબંધકારના મતે એ જન્મે મહાપુરુષો સમકાલીન હતા

(b) લલિતવિસ્તર ગ્રંથ તર્કમય છે.

(c) એ ગ્રંથ ચૈત્યવંદન વૃત્તિ છે.

(d) એ ગ્રંથ ખાસ સિદ્ધર્ષિના ઉપયોગ માટે હરિભદ્રસૂરિએ બનાવ્યો.

પ્રભાવકચરિત્ર અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ વચ્ચેની હકીકતની સરખામણી અહીં કરી લઈએ એટલે વાતની ચોખવટ થઈ જશે.

પ્રભાવકચરિત્રકાર સિદ્ધને શુભંકર નામના અમાત્યનો પુત્ર કહે છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તેને રાજપુત્ર કહે છે. ચતુર્વિંશતિમાં શેઠીઓ એને છોડાવે છે, એવી કોઈ વાત પ્રભાવકમાં નથી. ચતુર્વિંશતિવાળા એને ભુદ્ધ ઘર મંડાવવાનું કહે છે.

ક્રમાંક ખખડાવવાની વાત જન્મેમાં સામાન્ય છે, પણ મોડા આવવાનું કારણ પ્રભાવકમાં દૂતનું છે, ત્યારે ચતુર્વિંશતિમાં ચાપડા લખવાનું—શેઠની નોકરીનું છે.

તે પાછો આવે છે ત્યારે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર જનાવે છે અને તે વાચતાં તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા જનાવે છે. આ રીતે જન્મે ચરિત્રોમાં ઘણા તફાવત પડે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રજાધકાર-ગર્ગર્ષિ દેહલમહત્તર કે બીજા તેવાં કોઈનેા ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી. એ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહી દે છે. આથી સદર અંથની હકીકત ઘણી વિચારવા લાયક જની જાય છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે પોતાના દીક્ષાગુરુ તરીકે ગર્ગર્ષિનું નામ આપે છે. એ સર્વ વાત કોઈ પણ રીતે ઊડાડી મૂકાય તેમ નથી.

ઉપરાંત જૌહની પાસેથી અભ્યાસ કરીને આવે તે વખતે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર લખવા બેસી જાય અને ત્યાં સુધી સિદ્ધર્ષિ બેસી રહે એ જનવાબેગ વાત લાગતી નથી. જૌહ મતનેા અભ્યાસ કરી તેની હેત્વાભાસની ચક્રબળમાં પડનાર તો એટલેા ઉગ્ર જની જાય કે એ તો ગુરુની સાથે વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય.

એને જાહેર માનસશાસ્ત્રની નજરે ગુરુ જિનમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય અને સિદ્ધર્ષિને કહેતા જાય કે ‘હું આવું ત્યાંસુધી બેસજો ને આ શાસ્ત્ર વાંચજો.’ ત્યાં પડેલી કિતાબ એ વાંચે, લલિતવિસ્તર જોઈ જાય—એ કાંઈક સ્વાભાવિક લાગે છે. એવા ખુલાસા વગર અનાગત પરિણામ એ વાત બેસે તેમ નથી. અને ચતુર્વિંશતિકાર ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તર વૃત્તિ જનાવી એમ જણાવે છે એ તો ધર્મજોષકરનું પ્રથમ પ્રસ્તાવનું ચરિત્ર અને પ્રશસ્તિનેા સદર ‘અનાગત’ વાળો શ્લોક એ સર્વથી અશક્ય જને છે.

(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો—

એ જ ગાથા સમયસુંદર ગણિએ ગાથાસહસી નામના અંથમાં લખી છે. એ અંથ સમયસુંદર ગણિએ સંવત્ ૧૬૮૬ માં તૈયાર કર્યો છે, એ જ ગાથા કુલમંડનસૂરિએ પોતાના વિચારામૃત-

સંપ્રદામાં લખી છે અને ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં મૂકી છે. વિચારામૃત ગ્રંથ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં બન્યો છે, બન્યારે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયનો સમય સત્તરમી વિક્રમ શતાબ્દિ છે.

એ જ પ્રમાણે શ્રી મુનિમુંદરસૂરિએ પોતાની ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવસૂરિના મિત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ સર્વ ઉલ્લેખોથી પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્યથી માંડીને અત્યાર બુધી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠી શતાબ્દિનો અંત મનાયો છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાના જૈન તત્વાદર્શ ગ્રંથમાં પણ એ જ માન્યતા સ્વીકારી છે અને નાના મોટા અનેક અરિતો એ ધોરણ પર રચાયા છે.

આ માન્યતા સ્વીકારવામાં ઘણી વાતનો વાંધો આવે છે તે રજૂ કરવા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિની કેટલીક મહત્વની બાબત જોઈ લઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી હકીકતો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર આચાર્ય હતા તે હકીકત તેમના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે. આવશ્યક ટીકાને અંતે તેઓ પોતે જ નીચે પ્રમાણે લેખ લખે છે કે—

સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતા નામાવેશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બ-
રાચાર્યજિનમટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્ત-
શિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમદત્તરાસ્ટ્રનોરભમતેરાચાર્યહરિમદ્રસ્ય ।

આ વાક્યથી તેઓશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા તે ઉપરાંત તેમના પરત્વેની બીજી મહત્વની બાબતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રમેન થયા, તેનાથી ચાર શાખા નીકળી : નાગેન્દ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. આ વિદ્યાધર શાખામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત છે.

શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ નિવૃત્તિ શાખામાં થયા છે તે હકીકત ઉપમિતિની પ્રશસ્તિના બીજા શ્લોકથી પ્રભાવકચરિત્રના સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના શ્લોક ૮૫ માં દિગ્-
પે છે તે પરથી જણાય છે.

સદર ટીકામાં પોતાની જાતને હરિભદ્રસૂરિ ' યાકિની મહત્તરાયુનૂ ' કહે છે તે હકીકતના સંબંધમાં સંપ્રદાય કથા શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપી છે તે શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવી છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૪-૫).

આ ઉદ્દેશમાં ખાસ મહત્વની જાણત એ છે કે તેઓ પોતાને જિનમટની આજ્ઞામાં રહેનાર અને આચાર્ય જિનદત્તના શિષ્ય તરીકે જણાવે છે. આ ઉદ્દેશ તેમનો પોતાનો કરેલો છે એટલે તેઓ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય થતા હતા તે આખી હકીકત બિડી જાય છે.

બે ચાર સદીઓ ગયા પછી જિનભટ્ટનું જિનભદ્ર થઈ ગયું હશે અને તેને લઈને તેઓ પૂર્વધર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હતા એવી વાત ચાલી હશે.

આ સિવાય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી, તેમના શિષ્યો હંસ પરમ-હંસ સંબંધી અનેક વાતો શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધાદિ ગ્રંથોમાં મોજુદ છે. અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. તેમનો સમય સુકરર કરવા પૂરતી હકીકત આપણે વિચારી જઈએ.

ચૌદમી શતાબ્દિમાં મનાતો હરિભદ્ર સમયનિર્ણય—

- (૧) મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ અને ખાસ કરીને તેમાંની ઉપર જણાવેલી વંશસળ વળતીવવાળી ગાથાને વિચારતાં,
- (૨) સમયસુંદરની ગાથાસહસ્રીનો ઉદ્દેશ જોતાં,
- (૩) ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની તપગચ્છની પટ્ટાવલી વાંચતાં, ચૌદમી શતાબ્દિમાં હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૫૮૫ મનાતો હતો એમ નિર્ણય કરવામાં વાંધો જણાતો નથી.
- (૪) મુનિસુંદરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવના મિત્ર કહીને એ જ વાત પાડી કરે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તો એને સ્પષ્ટ રીતે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહે છે અને જેમ હંસ અને પરમહંસ તેમના શિષ્ય હતા તે જ દ્રક્ષામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને પણ મૂકે છે.

એ નિર્ણય સ્વીકારમાં અડચણો—

ગૌદમી શતાબ્દિએ જે સમયનિર્ણય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-પરતે બતાવ્યો છે તે અને તેઓશ્રી તથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા તે સ્વીકારવામાં નીચેના વાંધાઓ આવે છે.

(૧) આ ઉપમિતિલવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમાં અનાગત પરિણામ-વાળો શ્લોક તદ્દન અર્થવગરનો થઈ જાય છે.

એ પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૯૪-૩૦૨ સુધીમાં થયું છે તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ પદને સાર્થ કરવા અને છતાં હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ઠરાવવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન પ્રો. જેકોબીએ કર્યો તેની ચર્ચા આપણે ત્યાં કરી હતી. એવો જ પ્રયત્ન મુનિ ધનવિજયજીએ ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય-શંકાદ્ધારમાં કર્યો છે તે અત્ર તપાસી લઈએ. એ વાંચતાં જ જણાય છે કે એમણે કરેલો અર્થ તાણીતુસીને કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી ધનવિજયજી અનાગત શબ્દના ચાર અર્થ કરે છે જે પ્રત્યેક લાગી શકે તેમ નથી. તેમનો પ્રયત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ઠરાવવાનો છે. એટલા આતર એ શબ્દનો સીધો અર્થ ‘લવિષ્યના’ એમ ન કરતાં તેમને સદર શબ્દનો અર્થ તાણવો પડ્યો છે. તેમના ચાર અર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ‘ હું જોઈદોમાંથી પાછો ન આવ્યો ’ એમ જાણીને.

(આ અર્થ ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે સિદ્ધર્ષિ પાછા આવ્યા છે અને આવ્યા પહેલાં તેને માટે અંથ બનાવે એ ન બનવાયોગ્ય વાત છે.)

૨ મને જોન મતથી ‘ અજ્ઞાન ’ જાણીને.

(અનાગતનો અર્થ અજ્ઞાત-અલણ થઈ શકે ખરો, પણ સિદ્ધર્ષિ તો જોન શાસ્ત્રના પારંગત હતા તે એમની કૃતિઓ અને જીવન-વૃત્તથી જણાઈ આવે છે. એમને એ પ્રશ્ન ‘ અલણ ’ કહેવા એ અશ્વ ? જ જણાય.

લવિષ્યમાં . . . એટલે અના-
ગત—

(આ અર્થ કોઈ પણ રીતે લાગે તેમ નથી. અનાગત શબ્દનો એ રીતે પ્રયોગ અશક્ય છે અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં લવિષ્ય જ્ઞાન હોવાનું કાળખળે શક્ય નથી અને એમના જીવનચક્રના કોઈ પણ ઉદ્દેશમાં એવો દાવો નથી.)

૪ બાવીશમી વખત બૌદ્ધમાંથી ‘ પાછો નહિ આવેલો ’ જાણીને. (એકવીશ વાર આવ્યા, બાવીશમી વાર ન આવ્યા, આ સર્વ કપોળકલ્પિત છે અને એમાં આગમન કરનારના ભિન્નભવનો અવકાશ પણ રહેતો નથી. એ ખાતર લલિતવિસ્તર લખાય એ પણ સંભવિત નથી. અને ‘અનાગત’ એટલે સંપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થયેલો નહિ એવો મને જાણીને એ અર્થમાં પણ એ જ વાંધો આવે છે.)

આમાંનો એક પણ અર્થ લાગી શકે તેમ નથી અને કેટલાક અર્થ તો પ્રલાયકચરિત્રથી વિરુદ્ધ છે; જ્યારે ૨૨ વખત બૌદ્ધમાં ગયા અને પાછા આવ્યા એવી વાત કોઈ સ્થળે નોંધાયેલી નથી. પંદરમી સદીમાં એ વાત નોંધાણી તે તદ્દન આધાર વગરની છે.

ડૉક્ટર પિટરસને બન્ને મહાપુરુષો—શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમાં સો વર્ષની ભૂલ કરી એટલે ત્યાં એ વાત ઊઠી ગઈ અને ડૉક્ટર જેકોબીએ ઉપમિતિપ્રપંચા કથાની ઉપોદ્ધાતમાં એ પ્રયત્ન કર્યો તે તેમને પોતાને જ શ્રી સમરાધ્યક્ષ કહામાં ફેરવવો પડ્યો. નીચેના જે ઉદ્દેશો ગ્રો. જેકોબીના છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.

ડૉ. જેકોબી ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

Now as Sidhharshi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and the beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself up to the time when he became monk and wandered about preaching the Law. (Jacobi's introduction to Upamiti-bhava-Katha p. VI.)

આ અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ગણિ સમકાલીન થાય છે. ત્યાં ઉપગિતિના પાત્ર ધર્મજોષકરને હરિભદ્રનું સ્થાન ડા. જેકોબીએ આપ્યું. આ ઉપોદ્ધાત ડા. જેકોબીએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ લગલગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

ત્યારપછી એ જ વિદ્યાને ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં સમરાધ્યક્ષહાની ઉપોદ્ધાત લખી. તે અંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ હોવાથી એમનો સમયનિર્ણય કરવાની જરૂર જ હતી. શરૂઆતમાં જ ડા. જેકોબી તેટલા માટે લખે છે કે:—

Now the question arose whether Haribhadra was actually Sidhharasi's teacher of sacred Law, or his paramparaguru; in this investigation I took what eventually turned out the wrong side of the question (page 1).

અહીં ડા. જેકોબી કબૂલ કરે છે કે સિદ્ધર્ષિના શુરુ માનવાને અંગે ઉપગિતિલવપ્રપંચાની ઉપોદ્ધાતમાં પોતે જે લાઇન લીધી હતી તે ખોટી હતી.

એટલે હવે ડા. જેકોબીના પ્રથમ મતનું મહત્ત્વ રહેતું નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સદર સમય માનવામાં ખીલ અડચણો શી શી આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

(૨) એ મનાગતં પરિજ્ઞાયવાણા શ્લોકમાં આગળ જણાવે છે કે મારે જ માટે જેમણે લલિતવિસ્તાર નામની કૃતિ બનાવી. મદર્થેવ કૃતા—મારે માટે જ બનાવી ' એ મનાગતં પરિજ્ઞાયની સાથે જ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં 'મારે માટે જ ' એટલો ભાર મૂકીને કહે છે તેથી સહજ ધુંચવણ થાય છે, પણ તેની સાથે એ જ શ્લોકમાં મનાગત શબ્દ વાપર્યો છે તેથી ધુંચવણ નીકળી જાય છે. એ જ શ્લોક પ્રભાવકચરિત્રકારે પોતાની કૃતિમાં મૂક્યો છે. ત્યાં પાઠ મદર્થ નિર્મિતા ચેન એવો છે, એ પાઠથી ધુંચવણ ફર થતી નથી. જો મદર્થેવ કૃતા ચેન એવો પાઠ હોય તો ધુંચવણ નીકળી જાય, કારણ કે ત્યાં ફ્ર વ સંભાવના અર્થમાં આવે. પણ હરિભદ્રસૂરિને પ્રશસ્તિમાં કહેવા પ્રમાણે ' ધર્મજોષકર ' ને રસવતીપતિનું સ્થાન

આપવામાં આવ્યું છે અને તેને કાલવ્યવહિત 'સમયથી દૂર રહેલા' ગ્રંથકાર પોતે જ કહે છે એટલે સર્વ વાતનો મેળ મળે છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે 'મારે માટે જ બનાવી' એવી જે હકીકત કહી છે તે માન અર્થમાં જ છે અને પોતાને થયેલ ગુણના બદલામાં બતાવેલ વફાદારીનું સૂચક જ એ વાક્ય છે. એ અર્થ ન બેસે તો આજો શ્લોક અર્થવગરનો થઈ જાય છે અને પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટપણે દાખવનાર થાય છે.

અત્રે એક વાત નોંધવા જેવી એ છે કે ભગવાનની અવલોકના સિદ્ધર્ષિ પર-નિષ્પુણ્યક પર થઈ એટલી વાત ધર્મબોધકરે જોઈ એટલું જ મૂળ કથામાં આવે છે. તે પ્રસંગે લલિતવિસ્તરના વાચનને કે કથનને કોઈ પ્રકારનો અવકાશ આવી શકતો નથી અવલોકના લાક્ષણિક પ્રતિભાને બતાવે છે એટલું જ અહીં કહી શકાય તેમ છે, બાકી વધારે હકીકત મૂળ ગ્રંથમાંથી મળી શકતી નથી.

(૩) શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમકાલીન નથી તેનો તેમના પોતાના શબ્દોમાં મજબૂત પુરાવો છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં 'ધર્મબોધકર' નામના સુસ્થિત મહારાજના મંત્રીનું પાત્ર આવે છે. તેને માટે પ્રથમ મૂળમાં વાત કરી કે 'તે ધર્મ-બોધકર રાજસેવકે પેલા દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ પડી છે એમ જોયું.' (લાખાં પૃ. ૨૧)

એનો ઉપનયગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ઉતાર્યો છે. પૃ. ૧૧૨ માં તેઓ પોતે લખે છે તે આ મુદ્દાનો નિર્ણય કરવામાં બહુ ઉપયોગી હકીકત છે અને વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો બન્ને સમકાલીન નથી તેનો સંતોષકારક નીવેડો કરે છે.

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे मवतीं धर्मबोधकरगणशीलो धर्मबोधकर इति यथा-
र्थभिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथाहि !

“ એ સુસ્થિત મહારાજે રસવતી ખાતાના ઉપરી તરીકે ધર્મ-બોધકર નામના રાજસેવકની નિમણૂક કરેલી છે, તેણે તે વખતે

તે દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઇ છે એમ જોયું—” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો બોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય અને મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા નજર થતી જોઇ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું.

હવે ખાસ પ્રસ્તુત વાક્ય આવે છે તે વિચારવું:—

સદ્ધ્યાનયત્નેન વિમલીભૂતાત્મનઃ પરહિતૈકનિરતચિત્તાઃ ભગ-
વન્તો ચે યોગિનઃ પશ્યન્ત્યેવ દેશકાલવ્યવહિતાનામપિ જન્તૂનાં
છન્નસ્થાવસ્થાયામપિ વર્તમાના દત્તોપયોગા ભગવદ્વલોકનાયા
યોગ્યતાં પુરાવર્તિનાં પુનઃ પ્રાણિનાં ભગવદાગમપરિકર્મિનમત-
યોડપિ લક્ષ્યન્તિ-તિષ્ઠન્તુ વિશિષ્ટજ્ઞાના इति । ચે ચ મમ સદુપ-
દેશદાયિનો ભગવન્તઃ સૂર્યસ્તે વિશિષ્ટજ્ઞાના एव यतः कालव्यवहि-
तैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः स्वसंवेदनसं-
क्षमेतदस्माकमिति । (જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું
હિત, સાધવા તરફ લાગેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા
પ્રાણીની યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. જેઓ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વર્તતા
હોય છતાં જો તેઓની ખુદી જેન આગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે
તો તેઓ ઉપયોગ મૂકીને પોતાની પાસે રહેલા પ્રાણીની યોગ્યતા
કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા
અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો
મધ્ધી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનારા
આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે લવિધ્યમાં
મારા સંજ્ઞામાં જનનારા સર્વ જનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા
હતા—જાણે એમને પોતાને અનુભવસિદ્ધ હોય તેમ. (ભા પૃ. ૧૧૨).

આ વાક્યથી જણાય છે કે ધર્મબોધકર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ
સમકાલીન હતા નહિ. લવિધ્યમાં સિદ્ધર્ષિ નામની વ્યક્તિ થશે તે
હકીકત જે રીતે જણાય : કાં તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી અને કાં તો શ્રુતના
ઉપયોગથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે પોતાના સંજ્ઞાથી સર્વ હકીકત
ધર્મબોધકરને સંવેદન સિદ્ધ હતી. અહીં એમણે કાલવ્યવહિત

સમયથી દૂર રહેલા-એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે સમકાલીનના પ્રશ્નોનો તો બરાબર નીકાલ થઈ જાય છે.

પણ અહીં એક ધુન્યવણુ નવી ઊભી થાય છે. ધર્મબોધકરતું પાત્ર હરિભદ્રસૂરિતું એમાં તો જરા પણ શંકા નથી, કાંદણ કે પ્રશસ્તિમાં પંદરમા શ્લોકમાં આચાર્ય હરિભદ્રને પ્રથમ પ્રસ્તાવના ધર્મબોધકરતું પાત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ બતાવે છે. પણ ધ્યાન-બળથી યોગીઓ ભવિષ્ય જાણે છે તે કરતાં વધારે વિશિષ્ટ જ્ઞાની તેને કહે છે. એ વાતનો સમન્વય અગાઉ જણાવ્યું તેમ એકજ રીતે શક્ય છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો બુદ્ધપત્ત આત્મા કેવળજ્ઞાની તુલ્ય લાવેને લાખી શકે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિને વિશેષ જ્ઞાની એટલે કેવળી તો કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આ અર્થમાં એ શબ્દપ્રયોગ જણવામાં આવે તો જ ઘડ બેસી શકે એમ છે. તેના કારણે નીચે મુજબ છે:—

- a. ધર્મબોધકરતું પાત્ર સામાન્ય રીતે સર્વ ઉપદેશકને લાગુ પડે તેવું ચિતરવામાં આવ્યું છે.
- b. બન્નેની વચ્ચે સમયનો અંતર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે
- c. તદ્દયાના પાત્રનું નિરૂપણ તે જ કારણે થયું હોય તેમ જણાય છે. તદ્દયા આખા લોકના સમસ્ત પ્રાણી પર ધ્યાન આપે છે (પૃ. ૧૮૫) અને તદ્દયાને અંગે પૃ. ૧૮૬ માં ખુલાસો કરતાં જણાવે છે કે ગુરોર્વા જીવસ્યોપરિ વ્યા સૈવ પ્રાધાન્યાત્પાર્થ-કથેત કર્ત્વી વિવક્ષિતા ।
- d. તદ્દયાનું પાત્ર અને ધર્મબોધકર વસ્તુતઃ એક હોવાથી એ જ પ્રસ્તાવમાં સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે તે Consonance સાથે બરાબર મળતું લગભગ આવે છે.
- e. પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આ આખું ચરિત્ર ‘સંલપ’ માત્રથી પોતાના જીવને લાગુ પડે છે અને તે સર્વ જનોને લાગુ પડે છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં સર્વ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

આ કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાની શબ્દથી ધુન્ધવણ થતી નથી એમ મારું ધારણું છે. આ સંબંધી કોઈ વધારે ખુલાસો કરશે તો તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. સર્વ પ્રસ્તુત હકીકતોનો સમન્વય મને આ પ્રમાણે બેઠો છે અને કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વગર તે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે.

(૪) પ્રો. જેકોબીએ મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જણાવ્યું છે કે ન્યાયની જે પરિભાષા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વાપરી છે તે તેમને માટે જે સમય ઠહેવામાં આવે છે તેની પછી ઘણાં વર્ષે ઉપયોગમાં આવી છે. મતલબ એ પરિભાષા છઠ્ઠા સૈકાની નથી. એમની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં હરિભદ્રસૂરિનો છઠ્ઠો સૈકો સ્વીકારવાની વાત ચાલુ રાખી હતી. હવે જે દલીલની સૂચના ઉપરના પત્રવ્યવહારમાં કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પદ્ધર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથના ૧૧ મા સ્લોકમાં જૌદ્ધન્યાયસંભત હેતુ(લિંગ) ના ત્રણ રૂપ આ પ્રમાણે આપે છે:—

રૂપાણિ પદ્મધર્મત્વં સપક્ષે વિષમાનતા ।

વિપક્ષે નાસ્તિતા દેતોરેવં ત્રીણિ વિમાલ્યતામ્ ॥

હેતુનાં આ ત્રણ સ્વરૂપ જૌદ્ધન્યાયમાં જાણીતાં છે, પણ એમાં જે પદ્મધર્મત્વ શબ્દનો ઉપયોગ છે તે જૌદ્ધોના પુરાણા ન્યાય ગ્રંથોમાં વપરાયેલ નથી. એ શબ્દનો ઉપયોગ અર્વાચીન ન્યાય ગ્રંથોમાં થયો છે એ કારણે છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં શ્રી હરિભદ્રનો સમય આવી શકે નહિ. આ હકીકત લાક્ષણિક શોધક બુદ્ધિથી પ્રો. જેકોબીએ બહાર પાડી, ત્યારપછી તો એના સમર્થનમાં ઘણા આધારો મળ્યા, જે શોધવાનું માન શ્રી જિનવિજયને ઘટે છે. આટલી શોધથી તો માત્ર એટલું થાય છે કે હરિભદ્રનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દિનો ન હોઈ શકે, તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના પ્રસંગો પર બીજી અનેક સાગિતીઓ છે તે તુરતમાં જ વિચારવામાં આવશે.

(૫) નંદીસૂત્ર ઉપર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. તે જ ગ્રંથ પર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે કરેલી ચૂર્ણિમાં પ્રાંતે લખે છે કે:—

શકરાજઃ પચ્ચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અણવતિષુ નન્દ્ય-
ધ્યનચૂર્ણિઃ સમાંતા

ઐટલે એ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ શક સંવત ૫૬૮ માં બની. ચૂર્ણિ પ્રાકૃતમાં જ હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ચૂર્ણિને પોતાની સદર અંથની સંસ્કૃત ટીકામાં વારંવાર ઉધૃત કરી છે અને ત્યારપછી તેના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. તેમની ટીકાની એ પદ્ધતિ છે. દશવૈકલિકની ટીકામાં પણ તેમણે એ રીતિનું અનુકરણ કર્યું છે. ચૂર્ણિના પાઠો હાલ પણ વિદ્યમાન છે અને તે અલગ અંથના આકારમાં મળે છે.

શકસંવત ૫૬૮ ઐટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ અને નંદીસૂત્રના ચૂર્ણિકાર જો વિક્રમ સંવત ૭૩૩ માં થયા હોય તો તેની પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૫૪૫ કે ૫૮૫ માનવામાં આવે તો ચોખ્ખો વિરોધ આવે છે તેથી કોઈ રીતે તેમનો જે સમય ઐહમી શતાબ્દના જૈન લેખકોએ માન્યો છે તે કબૂલ થઈ શકે તેમ નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયપરત્યે આવા આવા અવાંતર તેમજ આંતર પુરાવાથી ઐહમી શતાબ્દમાં કરેલી માન્યતા ટકી શકે તેમ નથી.

હરિભદ્ર સમયનિર્ણયનાં વિશેષ સાધનો

ઐહમી શતાબ્દના જૈન લેખકોએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો જે સમય નિર્ણય કર્યો છે તે સ્વીકારવામાં તો શ્રી સિદ્ધર્ષિન અંથમાં આપેલા તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પોતાના અંથોના પ્રમાણથી ઘણો વિરોધ આવે છે. એ રીતે જોતાં સંવત ૫૮૫ કે ૫૪૫ એ કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

હવે કેટલાંક બીજાં સાધનો પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં કરેલાં અંથોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારી જઈએ અને પછી પ્રાપ્ત સાધનોમાંથી બની શકે તેટલો નજીકનો નિર્ણય કરી નાખીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેકાંતબ્યપતાકા વિગેરે અંથોમાં અનેક વિદ્વાનોનાં નામો આપ્યા છે તેમનો સમય નિર્ણય છે તે પરથી આપણે કેટલોક નિર્ણય કરી શકીએ તેમ છીએ.

દર્શન અંથોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના જે મુખ્ય અંથો છે. (૧)

અનેકાંતજયપતાકા અને (૨) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય. આ બન્ને ગ્રંથોમાં અન્ય દર્શનકારોનાં નામ તેમણે આપ્યાં છે તે દર્શન-કારોનો સમય વિચારવાથી કાંઈ રસ્તો નીકળી આવે તેમ છે.

(II) અનેકાંતજયપતાકાના ચોથા અધિકારમાં ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકરણનું નામ લખ્યું છે. મૂળ ગ્રંથમાં તો તેમણે શાબ્દાર્થતત્ત્વચિદ્ એટલો જ શબ્દ આ વ્યાકરણકેવિદ માટે વાપર્યો છે, પણ તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ભર્તૃહરિ નામ સ્પષ્ટપણે આપ્યું છે.

હવે આ ભર્તૃહરિની વિશેષ હકીકત સ્મૃ કરવા પહેલાં એક અગત્યની હકીકત અહીં જણાવી દેવી પ્રાસ્તાવિક છે. ચીનાઈ મુસાફરો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે પૈકી હુએનત્સાંગનો સમય ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ છે અને ઇત્સાંગનો સમય સાતમી શતાબ્દિનો ઉત્તરાર્ધ કાળ છે. એણે ચીન જઈ જે નિવેદન સ્મૃ કર્યું તેનો સમય ઇ. સ. ૬૯૫ છે. (જુઓ મેક્ઝમુલરકૃત India : What can it teach us ? p. 210) એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો પૈકી ઇત્સાંગ ભર્તૃહરિ માટે ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરીને જણાવે છે કે એણે ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વાક્યપ્રદીપ ગ્રંથ રચ્યો હતો અને એના ગ્રંથકર્તાનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૬૫૦ માં થયું હતું. આથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણનો સમય સંવત ૭૦૬ થયો (૬૫૦+૫૬) એટલે તે પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ન હોઈ શકે.

(b) હવે એક બીજી વાત વિચારીએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ મીમાંસા દર્શનની આલોચના કરી છે. એમણે મહાન મીમાંસક કુમારિલના તંત્રવાર્તિક ગ્રંથના શબ્દો ટાંકી તે પર ચર્ચા કરી છે. એ કુમારિલ મીમાંસકે અનેક સ્થાનો પર ભર્તૃહરિના વાક્યપદીપ ગ્રંથ પર ટીકા-ચર્ચા કરી છે. આથી કુમારિલ મીમાંસકનો સમય વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ પછી આવે.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પ્રમાણના વિષયપરત્વે કુમારિલ મીમાંસકના શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં કુમારિલનું નામ પણ આપ્યું છે (શા. વા. સમુચ્ચય. દેવચંદ લાલલાઈ ગ્રંથ-માળા પૃ. ૩૫૪). એથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ અને કુમારિલ મીમાંસક બન્નેનો સત્તાસમય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં થયો. પ્રો. પાંડક

કુમારિલનો સમય આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત કહે છે (જુઓ બર્નલ ઓફ ઝોંગે પ્રાંચ રો. એ. સો. પુ. ૧૮ પૃ. ૨૧૩-૨૩૮) તો એ રીતે હરિભદ્રસૂરિ અને કુમારિલ સમકાલીન થાય છે. આ રીતે હરિભદ્રસૂરિ ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત પહેલાં હોઈ શકે નહિ એમ દેખાય છે.

(૦) આથી પણ વધારે અગત્યની બાબતો જોઈ લેખોનાં અવતરણ પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મપાળ નામના જોઈ આચાર્યનું નામ હુએનત્સીંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં આપ્યું છે. એ ઈ. સ. ૬૩૫ માં નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા ત્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે એના આવધા અગાઉ થોડા વખત પહેલાં એ વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ ધર્મપાલ નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને તેના સ્થાન પર સત્યપાલ નામનો ધર્મપાલનો શિષ્ય આવેલ હતો. હુએનત્સીંગે વિદ્યાભ્યાસ આ સત્યપાલ નામના ધર્મધ્યક્ષ પાસે કર્યો.

આથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ ની વચ્ચે હતો. અનેકાંતજયપતાકાની ટીકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતે ધર્મપાલ અને ધર્મકીર્તિનું નામ પોતાના પૂર્વ લેખક તરીકે આપે છે. (અનેકાંતજયપતાકા ટીકા. અમદાવાદ ચોથો પરિચ્છેદ પૃષ્ઠ. ૫૦)

આથી ‘ ધર્મપાલ ’ પહેલાં તો આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય હોઈ શકે નહિ. ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ વચ્ચે એટલે વિક્રમ સંવત ૬૫૬ થી ૬૯૧ પહેલાં તો ન જ હોઈ શકે.

(૮) હવે ધર્મકીર્તિનો સમય જોઈએ. એ જોઈના અતિ વિખ્યાત ન્યાયાચાર્ય થયેલા છે. એને માટે હરિભદ્રસૂરિએ ‘ ન્યાયવાદી ’ અને ‘ મહામતિ ’ વિશેષણો વાપર્યાં છે અને એનું નામ આપીને અનેકાંતજયપતાકામાં અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં એના સૂત્રો પર ચર્ચા કરી છે.

આ ધર્મકીર્તિ તે સદર ધર્મપાળના શિષ્ય થાય. હુએનત્સીંગ ચીની મુસાફર અભ્યાચીના સમયમાં એની વય ઘણી નાની સંભવે છે, પણ ત્યારપછી ચીનાઈ મુસાફર ઇત્સીંગે ઈ. સ. ૬૭૧-૬૯૫ સુધી ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે એની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ થઈ હતી.

એણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં ન્યાયના વિષય પર લખતાં જણાવ્યું છે કે દિગ્નાગાર્યાય પછી ન્યાયને ખૂબ પદ્ધતિ કરનાર ધર્મકીર્તિ થયા હતા. એટલે ઇર્સાંગના પ્રવાસસમયે મહામતિ ધર્મકીર્તિની પ્રસિદ્ધિ સારી રીતે થયેલી હતી.

આ ધર્મકીર્તિનું વર્ણન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કામકામ કરેલું હોવાથી અને ધર્મકીર્તિનો સમય ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દનો પૂર્વાર્ધ હોવાથી તેની પહેલાં તે હરિભદ્રસૂરિનો સમય થઈ શકે નહિ.

(૭) હવે કુમારિલ મીમાંસકે ધર્મકીર્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ કરી છે તેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ધર્મખાળ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલ પછી આવે. કુમારિલનો સમય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દની શરૂઆતમાં આવે છે. આ સર્વ સાધનો ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે કાંઈક નિર્ણય પર આવી શકશું.

ઉપલબ્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર સમયનિર્ણય

આપણી પાસે હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે કેટલાંક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. તે પરથી આપણે કામચલાઉ નિર્ણય કરીએ. એ નિર્ણયને કામચલાઉ એટલા માટે કહેવાનો છે કે આવી બાબતમાં આપણે જેવટનો નિર્ણય ન જ કરી શકીએ. જેમ જેમ સાધનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતાં જાય તેમ તેમ નિર્ણયમાં ઘટતો ફેરફાર કરવાની સરળતા રાખવી જોઈએ. પોતાનાં નિર્ણયને ફેરવવા જ નહિ અને વિકલ્પનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવી એ પદ્ધતિ આ કાળમાં પાલવે નહિ. આપણને જે સાધનો મળ્યાં છે તે પરથી નીચેની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પોતાનાં શબ્દો બતાવે છે કે બન્ને સમકાલીન નહોતા. કાલવ્યવહિત અને અનાગત એ બે શબ્દો તે માટે પૂરતા ગણાય તેમ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સૂરાચાર્ય હતા એ પણ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. એના સંબંધમાં અનેક વિકલ્પો ઉપર વિચારાઈ ગયા છે, તેથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને હરિભદ્રસૂરિ રૂબરૂ મળ્યા નથી.

છતાં તે બન્ને વચ્ચે ચાર સો વર્ષનો અંતર પણ સંભવતો નથી. એટલા અંતરે 'મારે માટે લલિતવિસ્તરા બનાવી' એમ લખવામાં એક જાતની ધૃષ્ટતા લાગે ખરી.

હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સંપ્રદાય પ્રમાણે જણાતી તારિખ ટકે તેમ નથી તે વાત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલની તારિખોથી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈસ્વીસનના સાતમા સૈકા પછી જાય છે. તે ઉપરાંત નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિનો સમય શક સંવત ૫૬૮ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ હોવાથી એથી પણ આગળ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય જાય છે.

દાક્ષિણ્યચિન્હની કુવલયમાળા શક સંવત ૬૯૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને રોજ બની. એટલે એનો સમય ૮૩૫ વિક્રમ સંવત થયો. એની પ્રશસ્તિમાં એ સમરાધ્યક્ષકહાની પ્રશંસા કરે છે. એ લખે છે કે:—

જો દુષ્કર ભવવિરહં મયવિરહં કો ન વંધય સુયનો,
સમયસાથસયગુરુણો સમરમિયંકા કહા જસ્ય ॥

'ભવવિરહ' અથવા 'વિરહ' શબ્દ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સર્વ ગ્રંથોની છેવટે આવે છે અને સમરાધ્યક્ષ કહા તો તેમની જ લખેલી છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આથી એક વાત નિર્ણીત થાય છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૮૩૫ થી આગળ તો ન જ જાય.

અગાઉ કુમારિલ અને ધર્મકીર્તિના ટાંચણથી જતાંબુ છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દ પહેલાં તો ન જ થઈ શકે.

દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉદ્યોતનસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિ થોડા વખત સાથે પણ રહ્યા હોય એટલે કે હરિભદ્રસૂરિનો વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ અને દાક્ષિણ્યચંદ્રનો શરૂઆતનો કાળ સાથે હોય તો તે વાતની સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રંથસમૂહ વિચારતાં તેમનો જીવનકાળ પણ લગભગ ૬૫ થી ૭૦ વર્ષનો ગણીએ તો સર્વ વાતને અરુપરસ મેળવતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૫૬ થી ૮૨૬ આવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપલબ્ધ સાધનોથી અત્ર રજૂ કરી છે. બાકી તેમાં ફેરફાર કરવા માટે વિશિષ્ટ દલીલો કે સાધનો મળે તો વાંધો નથી.

આ વિલાગ લખવામાં અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એમાં શ્રી જિનવિજયના હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી જૈન સાહિત્ય-સંશોધકના લેખનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે આ સ્થળે જણાવવા યોગ્ય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે ઉપયોગી પ્રસ્તુત સાહિત્ય આપણે જોયું. હવે જરૂરી જાણતની સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૬૨ જેઠ માસની શુદ્ધિ ૫ તેમણે પ્રશસ્તિમાં જણાવી છે તે ઉપરથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ ૫૨૫૦ મળતો આવે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય સંપ્રદાય પ્રમાણે વિક્રમસંવત ૫૮૫ છે તે સ્વીકારવામાં અનેક વિરોધો આવે છે. તેઓશ્રીના પોતાના વાક્યપ્રયોગો અને ટાંચણો પરથી તેમને આઠમી વિક્રમની શતાબ્દિ પહેલાં તો મૂકી શકાય તેમ નથી જ.

દ્વાસિદ્ધ્યચિહ્ન ઉદ્યોતનસૂરિ પોતાની કુવલયમાળામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પ્રમાણ અને ન્યાય શીખવનાર કહે છે અને તેમનો સમય શક સંવત ૭૦૦ તેમના લખવા પ્રમાણે છે એટલે હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫ વિક્રમ સંવત થાય એ સર્વ પરથી વિક્રમ નવમી શતાબ્દિની શરૂઆત અને આઠમી શતાબ્દિનો અંતલાગ મુકરર થાય છે.

એટલા ઉપરથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો લગભગ સવાસો વર્ષનો થવા આવે છે. એ એક વર્ષ પહેલાં લલિત-વિસ્તર વૃત્તિ લખાણી હોય અને તે જાણે પોતાને જ માટે હરિભદ્રસૂરિએ લખી હોય એમ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણે કહે તો તેમાં વાંધો લાગતો નથી.

હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય પર શ્રીયુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે જૈન સાહિત્ય સંશોધક (૧. ૧. પૃ. ૩૮) પર સમાલોચનાનો લેખ લખ્યો છે. તેમણે એક બહુ મુંઢર સમન્વય કર્યો છે. તેઓ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી સંવત ૫૮૫ ની તારિખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

પરતે સાચી છે એવું સુંદર સમર્થન તે ઉલ્લેખમાં કરે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

તેમની એક દલીલ મળતી છે. તેઓ કહે છે કે ૫૮૫ ની સાલને રદ તો ન જ કરી શકાય. પણ સવાલ એ થાય છે કે એને કયો સંવત ગણવો ? શ્રીયુત હીરાલાલના મતે ગુપ્ત સંવતની ગણતરી કરવામાં ભૂલ થયેલી છે. શ્રી જિનવિજયે ૫૮૫ માં ૨૪૧ વર્ષ ભેળવી ગુપ્ત સંવત ૫૮૫ માટે શક સંવત ૮૨૬ કર્યો છે અને તેમ કરીને ૫૮૫ નું સાંપ્રદાયિક સંવત્સર નિર્મૂળ ગણાવ્યું છે.

પણ ગુપ્ત સંવત એમ ગણવો તે શ્રીયુત શાહના મતે ખોટું છે. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે શરૂ થયેલ છે. એટલે કે વીરાત્ ૬૦૫ વર્ષે (ઇ. સ. ૭૮) શક વર્ષની શરૂઆત છે. તે પ્રમાણે ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ એટલે ઇ. સ. ૨૦૦ અને શકના ૧૨૨ વર્ષે શરૂ થાય છે.

આ વાત બરાબર હોય તો ૫૮૫ માં ૧૨૨ ઉમેરતાં શક સંવત ૭૦૭ થાય એટલે દક્ષિણચિદ્ધ-ઉદ્યોતનમૂરિએ પોતાની કુવલય-માળા શક ૭૦૦ પૂરા થયાં પહેલાં એક દિવસે લખી તેની સાથે બરાબર મેળ બેસી જાય છે.

તેઓ આ ગણતરી હરિવંશ પુરાણને આધારે બતાવે છે. હરિવંશ પુરાણની સાલોનો સરવાળો કરતાં ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે આવે છે, એટલે કે એની શરૂઆત ઇ. સ. ૭૮ વર્ષથી થાય છે. શ્રીયુત શાહના મત પ્રમાણે શક ૨૪૧ માં ૯ વર્ષની શરૂઆત થાય છે તે ગુપ્ત સંવત્સર નથી, પણ વલ્લભી સંવત્સર છે (આ સંબંધમાં જુઓ શ્રી હી. અ. શાહનો ગુપ્ત સંવત્સર પરનો લેખ) આ રીતે સર્વ પ્રકારનો વિરોધ થતો જાય છે. એમાં ઐદમી શતાબ્દિના લેખકોનો સંવત ૫૮૫ પણ જીવતો રહે છે, માત્ર તેને ગુપ્ત સંવત ગણવાનો છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રશસ્તિનો પણ સમન્વય થાય છે અને કુવલયમાળાની પ્રશસ્તિને સ્થાન બરાબર મળે છે. હવે આપણે દશમી શતાબ્દિમાં જનતાની સ્થિતિ વિગેરેની હકીકત બહારના ઇતિહાસથી અને અંતરની અંદરના પુરાવાથી વિચારી જઈએ.

પૂરવણી—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ ની પંક્તિ આરથી]

દાક્ષિણ્યચિહ્ન (દાક્ષિણ્યચંદ્ર) અને સિદ્ધર્ષિ

શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે છેવટે એક હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. ઉપર છઠ્ઠા વિભાગમાં પૃ. ૩૫૮ માં જણાવ્યું છે કે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ (દાક્ષિણ્યચિહ્ન) અને સિદ્ધર્ષિગણ સમકાલીન હોય તે વાત તદ્દન અશક્ય છે અને તેનાં કારણો સદર વિભાગમાં વિગતવાર બતાવ્યાં છે. એને અંગે એક વિકલ્પ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૭૪ માં પૃ. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ રજૂ કર્યો છે. તેઓને પણ કુવલયમાળાના કથાકાર અને ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથાકારને સમકાલીન ગુરુભાઈ માનવામાં મોટો વિરોધ જ લાગ્યો છે, પણ પછી તેઓશ્રી એક કલ્પના રજૂ કરે છે કે કદાચ ‘દાક્ષિણ્યચિહ્નથી દાક્ષિણ્યચંદ્ર નામના ભિન્ન કવિ સિદ્ધર્ષિના ગુરુભ્રાતા માનવામાં આવે અને તેમણે બીજી કુવલયમાળા કથા બનાવી હશે એમ માનવામાં આવે તો પૂર્વોક્ત વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે.’

પણ આ વિકલ્પને સ્થાન જ નથી. એવી કુવલયમાળા હસ્તિ ધરાવતી નથી અને તેઓ પોતે જ કહે છે તેમ ‘પણ આ નવી કલ્પનાને સત્ય કરાવનાર પ્રમાણ નથી એટલે એ કલ્પના પણ કેવળ કલ્પના જ રહે છે.’ આ કલ્પના કરવાને માટે વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ કારણ હસ્તિ ધરાવતું નથી. ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે જ્યાં દાક્ષિણ્યચંદ્રનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમણે ‘શૃંગારપૂર્ણ કુવલયમાળા કથા રચી.’ એમ પણ સાથે જ કહેવામાં આવ્યું છે. (લાણાંતર પૃ. ૧૬૩) એટલે કુવલયમાળા નામની કથા તદ્દન અલગ દાક્ષિણ્યચંદ્રે બનાવી હોય અને તે હાલ અલભ્ય હોય એમ કલ્પના દોડાવવી એ તો લગભગ કલ્પનાને નકામો મોટો ઝોક આપ્યો જ કહેવાય. એની સાથે દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા કથા મોજુદ છે, તે શૃંગારપૂર્ણ છે અને તેના કર્તાએ કૃતિકાળ વિગતવાર બનાવ્યો છે, એટલે એ સર્વ રીતે

વિચાર કરતાં મેં ઉપર પૃ. ૩૫૮ માં જે અનુમાનો દાક્ષિણ્યચિહ્નને અંગે તારવ્યાં છે તેમાં સુધારોવધારો કે ફેરફાર કરવાને કોઇ કારણ સાંપડતું નથી.

ઉપદેશમાળા ટીકા

આચાર્ય ત્રિહરિષિએ ઉપદેશમાળા ટીકા જનાવી છે. અસલ ઉપદેશમાળા અંથ ધર્મદાસ ગણિએ રચેલો છે. તેની ૫૩૮ ગાથા પ્રાકૃતમાં છે. તેના પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. તેમાં સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યા આપી છે અને કથાઓ સંક્ષેપમાં આપી છે. આ અંથ ઈ. સ. ૧૯૧૪ પડિત હીરાલાલ હંસરાજે ભારુકરોદય પ્રેસમાં છપાવ્યો છે.

શરૂઆતમાં ટીકાકાર લખે છે કે:—

હેયોપાદેયાર્થોપદેશાભિઃ પ્રવોધિતજનાવ્જં,
જિનવરદિનકરમવદલિતકુમતતિમિર નમસ્કૃત્ય ॥
ગીર્દેવતાપ્રસાદિતધાષ્ટર્થાન્મન્દતરજનપ્રવોધાય,
જડ્બુદિરપિ વિધાસ્યે વિવરણમુપદેશમાલાયાઃ ॥

આવી રીતે ઉપદેશમાળાની હેયોપાદેયા ટીકા લગવાનને નમસ્કાર કરીને અને પોતાથી ઓછી બુદ્ધિવાળા લોકોના પ્રબોધને માટે વિવરણ રૂપે કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ટીકાને છેડે કેટલીક સૂચક હકીકતો લખી છે. “આ સૂત્રોમાં પાઠાંતરો ઘણા છે. તેમાંથી જેનો સારો અર્થ નીકળે એમ અમને લાગ્યું તે પાઠ પર અમે વિવરણ કર્યું છે, બાકીના પાઠો પર વિવરણ કર્યું નથી. કોઇ વખત અમારી પાસે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમાં અસ્તુત અર્થને અંધએસતો ન આવે તેવો પાઠ જોઇને અમે આપ્યો છે તે પાઠ કોઇ જગ્યા પર હશે એમ અમે ત્યાં જણાવી દીધું છે.”

ત્યારપછી નીચેની ગાથા આપી છે.

વિપં વિનિર્ઘૂય કુવાસનામયં વ્યરીરવઘઃ રૂપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યધીર્યેણ સુવામનામુધાં નતોઽસ્મિ તસ્મે જિનધર્મસૂરયે ॥

આ શ્લોક ઉપમિતિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પણ આવે છે. તેના પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૯૦ થી આગળ થઈ ગયું છે. એમાં પાઠાંતરો નોંધવા લાયક છે. અત્ર વ્યરીરચત્ છે, ઉપમિતિમાં વ્યચીચ-રત્ પાઠ છે. અહીં જિનધર્મસૂરયે પાઠ છે, ઉપમિતિમાં હરિભદ્રસૂરયે પાઠ છે. આ પાઠાંતરોથી ઉપર ને પરિણામો આપ્યાં છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમદાક્ષીન હતા નહિ એ વાતને ટેકો મળે છે. ‘જિનધર્મસૂરિ’ તો સામાન્ય નામ છે.

ઉપદેશમાળાની ટીકાની પછવાડે આ શ્લોક આગળપાછળના સંબંધ વગર આવે છે તેથી તેનો હેતુ બરાબર સમજાતો નથી. ગ્રંથને છેડે લખે છે કે इत्याचार्य श्रीसिद्धर्षिप्रणीता उपदेशमालाया हेयोपादेयाख्या लघुवृत्तिः समाप्ता । અહીં સિદ્ધર્ષિને આચાર્ય જણાવ્યા છે. આચાર્યપદની તેઓને ક્યારે પ્રાપ્તિ થઈ તે જણાતું નથી.

ઉપમિતિ ગ્રંથ સુધી તો તેઓ ગણિપદધારક હતા અને પ્રભાવકચરિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે કુવલયમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચંદ્રે ટોણા માર્યો ત્યારે ઉપદેશમાળા વૃત્તિ તો બની ગઈ હતી. આ વાત બંધબેસતી થતી નથી. ઉપદેશમાળા વૃત્તિ પ્રથમ બનવાની વાત તો સહેજે ઊઠી જાય છે, કારણ કે ઉપદેશમાળા બનાવતી વખતે સિદ્ધર્ષિ આચાર્ય હોય તો ત્યારપછીની કૃતિમાં ગણિ તરીકે લખાય નહીં.

આ કૃતિ આખી જોઈ જતાં ઉપમિતિના કર્તા આ વૃત્તિ કરનાર ન હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી, બન્ને એક જ હશે એમ વિષં વિનિર્ઘ્યવાળા શ્લોકથી લાગે છે. કૃતિ વાંચવા યોગ્ય છે. બાકી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે સદર કૃતિથી કાંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. ઉદ્યોતનસૂરિ કે દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિહ્ન) સંબંધીની હકીકતને કાંઈ ટેકો મળતો નથી, પણ એમણે ટોણા માર્યો છે કે તારા ગ્રંથમાં તો માત્ર પૂર્વ લેખકોના ગ્રંથનું ભરતીયું છે એ વાત પણ સિદ્ધર્ષિમહારાજની ટીકા વાંચતાં ઉચિત લાગતી નથી. પ્રેરણાત્મક વાક્ય તરીકે તેનો ઉપયોગ સમજી શકાય છે, પણ તેમાં સંપૂર્ણ તથ્યાંશ દેખાતો નથી.

દશમી શતાબ્દિ

આ ઉપમિતિ ગ્રંથના લેખક વ્યાખ્યાતા શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમય વિક્રમ સંવત ૯૬૨ એટલે ઇસ્વીસન ૬૦૬ હોવાથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ તેમને માટે સુકર છે. તે વખતે જનસમાજની રાજકીય, સાહિત્યિક, સાંસારિક આદિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એનો ખ્યાલ કરવાથી એ ગ્રંથ સમજવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ છે, કારણ કે પ્રવર્તમાન દેશકાળની છાયા ગ્રંથકર્તા પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. તેથી આપણે દશમા સૈકાની પરિસ્થિતિ ઉપર નજર નાખી જઈએ.

લિખ્તમાળ ગુજરાતમાં : ચૈત્યવાસનું જોર અને તેનું સ્વરૂપ—

દશમો સૈકો અંધકારયુગના ઉત્તર ખાલુના છેડા પરનો છે. ચૈત્યવાસનો છેડો પણ ત્યારપછી આવ્યો. રાજ્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વલ્લભીનો સૂર્ય તપીને અસ્ત થઈ ગયો હતો. તે સમયે ગુજરાતની સરહદ લિખ્તમાળ નગર સુધી હતી. ગુજરાતની ઉત્તરે એ અગાઉ ગુજરાતની રાજધાની હતી. એનું કવચિત્ લિલ્લમાલ એવું નામ પણ આવે છે. એ લગલગ ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ પર આવેલું હતું.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમતિલવપ્રપ આ કથા ખતાવીને પ્રથમ એ જ નગરના અગ્રમંડપમાં કહી સંલગાવી એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિના વીશમાં શ્લોક પરથી જણાય છે. લિખ્તમાલ નગરને સર્વ ગુણોનો આધાર કહેવામાં આવ્યું છે તેથી તે વખતે તેની જાહોજલાલી સારી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

‘અગ્રમંડપ’ શબ્દથી દેરાસરનો મંડપ સમજવો કે સલામંડપ સમજવો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસનો હતો. એ ચૈત્યવાસનો સમૂળ નાશ અગિયારમી શતાબ્દિમાં થયો છે તેથી ચૈત્યના અગ્રમંડપમાં પણ આ કથા વંચાણી

હોય એ બનવાજોગ છે. ચૈત્યવાસનું જોર વનરાજ આવડાના સમયમાં નવમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં એટલું બધું હતું કે અણહિલપુર પાટણમાં ચૈત્યવાસી સિવાય અન્ય સાધુને પેસવાનો હુકમ નહોતો. ચૈત્યવાસનું જોર પ્રભાવકચરિત્રમાંના ૧૬ મા અલયદેવસૂરિના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. ત્યાં કહે છે કે—“હે રાજેન્દ્ર ! સાંભળો. પૂર્વે ધનુષ્ય સમાન ઉત્કટ (આપોત્કટ) ક્ષત્રીય વંશમાં વનરાજ નામે રાજા થયો. તેને બાધ્યાવસ્થામાં નાગેન્દ્ર ગચ્છરૂપ પૃથ્વીને ધારણ કરવામાં વરાહ સમાન એવા શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિએ ઉછેરીને મોટો કર્યો. વળી પંચાશ્રય (પંચાસર) નામના સ્થાનમાં રહેલ ચૈત્યમાં વસતાં તેમણે અહીં નવું નગર વસાવીને તેને રાજ્ય આપ્યું, તેમજ વનરાજવિહાર નામે ત્યાં ચૈત્ય સ્થાપન કર્યું. વનરાજે કૃતરાપણાથી શુરનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. તે વખતે શ્રી સંઘે રાજા સમક્ષ એવી વ્યવસ્થા કરી કે—‘ સંપ્રદાયનો ભેદ કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, મોટે ચૈત્ય-ગચ્છવાસી યતિઓને સંમત હોય તે મુનિ અહીં રહી શકે; પણ તેમને સંમત ન હોય તેવા મુનિઓ આ નગરમાં આવીને રહી ન શકે. હે રાજા! પૂર્વજ રાજાઓની વ્યવસ્થા પાશ્વિ-માત્ય રાજાઓએ બાન્ય રાખવી જોઈએ ’ (ભાગાંતર પૃષ્ઠ ૨૫૭-૮.)

ત્યારપછી એ ઠરાવ રાજા દુર્લભરાજે કેવી રીતે ફેરવ્યો તેની હકીકત ઉક્ત ગ્રંથમાં રજૂ થયેલી છે. આ દુર્લભરાજનો—અલયદેવ-સૂરિનો સમય સં. ૧૦૮૦ છે, એટલે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસ પૂરજોસમાં પ્રવર્તતો હશે એમ જણાય છે.

મુનિશ્રી કદ્યાણુવિજયજી સદર ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૭૫ માં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે ખાસ પ્રસ્તુત હોવાથી અત્ર આખો ઊતારી લેવામાં આવે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

“ સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસીઓના સામાન્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના શુરભાઈઓ વિગેરે ત્યાગ-વૈરાગ્યવાન હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે સુવિહિત સાધુ હતા, ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક

સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે. નૂતન ગચ્છસૂત્રિ પહેલાં ચૈત્યવાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક જિનચૈત્યના અગ્રમંડપમાં બેસીને ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિઓની જેમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો નિષેધ કરવા માંડ્યો. ત્યારપછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ. ”

આ ટાંચણ પરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસનું કેટલું જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ચૈત્યવાસમાં માનતા હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું એક પણ સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી. પૂજ્ય શ્રીકલ્યાણવિજયજીના ઉપરોક્ત કથનનો સાર માત્ર એટલો જ છે કે શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ દેરાસરના અગ્રમંડપમાં વાંચી હોય છતાં પણ તેઓ ચૈત્યવાસી ન હોય તે બનવાભેગ છે. એ ફલીલ બેધારી છે. ગમે તેમ હોય પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના ત્યાગ સંબંધી વિચારો તેમના અંધારા વાંચતાંવિચારતાં તેઓ આત્મલક્ષી હતા એમ તો જરૂર જણાઈ આવે છે. તેમના અંધમાં ચૈત્યવાસ સંબંધી કંઈ ઉલ્લેખ ન હોવાને કારણે તેમના સંબંધમાં એક કે બીજી બાબત કંઈ પણ નિર્ણય બતાવી શકાય તેમ નથી.

ચૈત્યવાસનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે. મૂળમાર્ગમાં મંદતા આવતાં શિથિલ સાધુઓએ ચૈત્યવાસ શરૂ કર્યો. એની વિગતમાં અનેક પ્રકારની ચરણકરણની મંદતા દેખાઈ આવે છે. ગાથાસહસ્રી પ્રમાણે એની શરૂઆતનો સમય વીસત ૧૨૫૦ (વિ. સ. ૭૮૦) આવે છે. આ સંબંધમાં મતભેદ ઘણો છે, પણ એકંદર આધારો વિચારતાં વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દશમી શતાબ્દિ ચૈત્યવાસનો સમય ગણાય. અગિયારમી વિક્રમ શતાબ્દિના આખરનાં લગભગ તે વખતના આચાર્યોએ જોર કરી ચૈત્યવાસ ફર કરાવ્યો. એ ચૈત્યવાસી શિથિલ સાધુઓ પોતાનો મઠ કરીને રહેતા હતા, દેરાસરમાં રહેતા હતા, પ્રતિમા વેચતા હતા, વૈદકનો ધંધો કરતા હતા, જોય જોઈ આપતા હતા, ધન રાખતા હતા અને પૌષ્ટિક આહાર લેતા હતા. એ વાહન રાખે, શરીરે તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરે, ગૃહસ્થનું બહુમાન કરે અને ચરણકરણમાં, અનેક પ્રકારની મંદતા કરે.

એક વાત જાણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ ચૈત્યવાસના સમયમાં પણ અનેક શુદ્ધ ત્યાગીઓ થયા છે અને તેમની સામે ટીકા થતી તો પણ તેઓ મૂળ માર્ગને ચૂક્યા નથી. ખુદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવાસના સમયમાં થયા છે, છતાં સર્વ પ્રકારના શિથિલાચાર વિરુદ્ધ એમણે પોતાનાં અનેક પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં આવી રીતે બસો ત્રણસો વર્ષ ઉદ્યોતનાં આવે અને બસો ત્રણસો વર્ષ મંદતાનાં આવે એમ બનતું જ આવ્યું છે. નવમી અને દશમી શતાબ્દિ એ રીતે બેતાં મંદતાનો સમય ગણાય.

દશમી શતાબ્દિનું રાજકીય વાતાવરણ—

દેશનું રાજકીય વાતાવરણ ઘણું અવ્યવસ્થિત હતું. વનરાજ આવડાએ વિ. સં. ૮૦૨ માં અણહિલપુર પાટણ વસાવ્યું. વલ્લભી-પુરનો તે સમય પહેલાં સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો, ગુજરાતની રાજધાની પાટણ બની. શીલગુણસૂરિના પ્રતાપે વનરાજની આણ સમસ્ત ગુજરાત પર પ્રસરવા લાગી. એ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિએ વનરાજની પરિપાલના કરી.

ગુજરાતના રાજ્ય પર જૈનોનું જોર શરૂઆતથી જ રહ્યું. એને માટે મેરુતુંગાચાર્ય ખૂબ ગૌરવ લઈને પોતાના પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

ગૌર્જરાત્રમિદં રાજ્યં વનરાજાત્પ્રમૃત્યમૃત્ ।

સ્થાપિતં જૈનમંત્ર્યૌઘૈસ્તદ્દૈવી નૈવ નન્દતિ ॥

એનો આશય એ છે કે ગુજરાતનું રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપિત કરેલું છે અને એનો દ્રેષ કરનાર ટકી શકતો નથી. જૈન મંત્રીઓમાં સાંતનૂ, વિમળ, મુન્નલ, ઉદયન, વસ્તુપાળ વગેરે મહાપ્રતાપી થઈ ગયા છે અને એક રીતે વિચારતાં ગુજરાતનો નવમી, દશમી અને અગિયારમી શતાબ્દિનો ઇતિહાસ એટલે જૈન ઇતિહાસ જ છે. આપણે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

વલ્લભીપુરનો નાશ થયો, ગુજરાતમાં પંચાસર નામે ગામ દબ્ધતા રહ્યું પાસે છે ત્યાં જયશિખરી નામે રાજ રાજ્ય કરતો

હતો. કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકટક નગરના ભૂવડ (ભૂદેવ અથવા ભૂયડ) નામના રાજાએ એના ઉપર ચડાઈ કરી. જયશિખરી ખૂબ ખડાફરીથી લડ્યો પણ ભૂવડની જબરજસ્ત સેના પાસે તેણે પોતાનું લશ્કર સંખ્યામાં નાનું જોયું એટલે પોતાની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને તે રાણીના ભાઈ સૂરપાળ સાથે જંગલમાં મોકલી આપી. રાણીએ ત્યાં પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ વનરાજ પાડયું. એ વનરાજને ઉછેરવામાં શીલગુણસૂરિ નામના જૈન સાધુએ ખૂબ મદદ કરી. વનરાજે ખૂબ પરાક્રમ કરી પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું અને અણહિલપુરપાટણ વિ. સંવત્ ૮૦૨ માં વસાવ્યું. એણે ૫૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

ત્યારપછીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ આવડા વંશનો ઇતિહાસ છે. એમાં સાત રાજાઓ થયા છે.

વનરાજ (સં. ૮૦૨-૮૬૨) વૈરીસિંહ (સં. ૮૫૧-૯૭૬)
 યોગરાજ (સં. ૮૬૨-૮૯૭) રત્નાદિત્ય (સં. ૯૭૬-૯૯૧)
 ક્ષેમરાજ (સં. ૮૯૭-૯૨૨) સામંતસિંહ (૯૯૧-૯૯૮)
 ભુવડ (સં. ૯૨૨-૯૫૧)

આવડાના વંશના અંત સાથે વિક્રમની દશમી સદીનો અંત આવે છે એટલે આવડા વંશનો ઇતિહાસ આ બંને સદીઓના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ બનવે છે. વનરાજે અનેક પરાક્રમે કરેલાં નોંધાયેલાં છે.

આવડા વંશનો આખો ઇતિહાસ ઘણી અવ્યવસ્થિત દશામાં છે, છતાં એ આખા સમયમાં જીનોની જાહોજલાલી સારી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. આ વંશના ઇતિહાસ માટે નીચેનાં પુસ્તકો લખ્ય થાય છે:—

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય.

શ્રી મેરુતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણિ.

શ્રી મેરુતુંગકૃત વિચારગ્રેણી.

કૃષ્ણાણકૃત રત્નમાળા.

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકથા.

શ્રી જિનમંડનકૃત કુમારપાળ પ્રબંધ.

કૃષ્ણકપિકૃત શ્રી કુમારપાળ અરિતં.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી.

અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન.

શ્રી રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ.

અંદકવિકૃત પૃથ્વીરાજ રાસા.

એ ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ સદર સાધનોમાંથી નીચેના પ્રસિદ્ધ થયેલા અંથોમાં રજૂ કરવામાં આવેલો માલૂમ પડે છે.

દ્વાર્ણસકૃત રાસમાળા.

સદરનું ગુજરાતી અવતરણ (રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ)

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

(ગુ. વ. સો. રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ)

જૈનોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (રા. રા. મોહનલાલ દ. દેશાઈ).

ગવર્મેન્ટ ગેઝેટીયર ભાગ ૧ લો.

એ સર્વ સાધનો પરથી જણાય છે કે વનરાજ પર જૈન ધર્મની અસર સારી થયેલી હતી. વનરાજ સંબંધી અનેક હંતકથાઓ છે તે અત્ર રજૂ કરતાં વિસ્તાર વધી જાય. આપણા ઉદ્દેશને અંગે તે વખતની લવનની અસ્થિરતા અને રાજકાર્યમાં ધમાધમ ઘણી હતી એ વાત ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પંચાસરના દેરાસરમાં વનરાજ પૂજા કરતો હતો તે મૂર્તિ તેણે પાટણ મંગાવી, તેની પ્રતિષ્ઠા સુખ્ય દેરાસરમાં કરી. એ દેરાસર અત્યારે પણ ‘ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ’ ના દેરાસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

વનરાજની મૂર્તિ એ પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરની ભગતીમાં પહેલી દેરીમાં જ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસમાળામાં આપ્યું છે. તે રાજાએ દાદી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોટા (સાંકળાં) અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે, દૂંકું ધોતિયું પહેરેલ છે, કેડે કમરબંધ બાંધ્યો.

છે અને ગલે ઉપરણો નાખ્યો છે. રાજાની પાસે એક મનુષ્ય છત્ર ધરીને ઊભો છે અને ણીળ પાંચ હજુરીયા ઊભા રહેલા છે. અત્ર જે વર્ણન કર્યું છે તેને મળતું જ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું વર્ણન આરણ મુસાફરોએ કરેલું છે. સોમનાથથી પચીસ માઈલ દૂર માળી-આમાં સોલંકી રાજાની મૂર્તિ મોજુદ છે તે પણ આવા જ આકારની છે. (શુ. પ્રા. ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૫૬)

આવડા વંશના રાજાઓના સમય અને રાજ્યકાળ પરત્વે ફેરફાર જુદાજુદા આધાર પ્રમાણે થાય છે. એક સરખી હકીકત મળતી નથી, પણ નવમી દશમી વિક્રમ શતાબ્દમાં ગુજરાતમાં આવડાનું રાજ્ય હતું એ સંજ્ઞામાં જરા પણ મતભેદ નથી અને દશમી શતાબ્દની આખરે સોલંકીનો રાજ્યઅમલ ગુજરાત પર થયો એ વાત પણ એકમતે ચોક્કસ થાય છે.

ચાલુક્ય અથવા સોલંકીવંશનો ઇતિહાસ વધારે વિગતોથી ભરપૂર મળી આવે છે. એ સમય પર સારી સંખ્યામાં ગ્રંથો લખાયેલા છે. એટલી વિગત આવડા વંશના ગુજરાતના ઇતિહાસને અંગે ઉપલબ્ધ થતી નથી, એ ખેદનો વિષય છે.

આ વિગત પ્રમાણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથ સંવત ૯૬૨ માં ગળ્યો તે વખતે ગુજરાતનું રાજ્ય ચામુંડરાજના હાથમાં હતું એમ શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ પરથી જણાય છે. પ્રજાંધચિતામણિમાં ચામુંડને ગદલે ભૂયડ એવું નામ આપ્યું છે અને એ ભૂયડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. અનુમાન એમ કરવામાં આવે છે કે ચામુંડરાજનું બીજું નામ ભૂયડ હશે. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભૂયડનું રાજ્ય સંવત ૯૬૨ (ઇ. સ. ૯૦૬) માં પૂરું થયું જણાય છે. પ્રજાંધચિતામણિમાં ભૂયડનું રાજ્ય ૨૬ વર્ષ લખ્યું છે અને વિચારશ્રેણિમાં ચામુંડનું રાજ્ય ૨૭ વર્ષ લખ્યું છે તેથી આ બે વર્ષનો તફાવત જતો કરીએ તો ચામુંડરાજનું બીજું નામ ભૂયડ હતું એમ ધારવાથી સર્વ જાણતનો લગભગ સમન્વય થઈ જાય છે. આ હિસાબે વિચારતાં શ્રી ઉપમિતિ ગ્રંથની પૂર્ણહિતિ વખતે (સં. ૯૬૨) ગુજરાતમાં આવડાવંશના રાજા ચામુંડરાજ ઊદ્ધે ભૂયડનું રાજ્ય હતું એમ ધારી શકાય

આવતી હતી. રાત્રે એક પહોર લગભગ પૂરો થતાં ચોઘડિયા વાગતાં રાત્ર અંતઃપુરમાં જતા હતા અને સવારમાં ચોઘડીઆં વાગતાં રાત્ર નીકળત થતા હતા. જોગી અને જાદુગરને સર્વદા પ્રસન્ન રાખવામાં આવતા હતા. અંતઃપુરની ચારે બાજુ ઊંચી દિવાલો કરી લેવામાં આવતી હતી. દરવાજા પર દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી હતી, મહેલોમાં મુરંગો રાખવામાં આવતી હતી અને કેટલાક તાંત્રિક પ્રયોગો પર વિશ્વાસ હોવાથી તેનો પણ અમલ કરવામાં આવતો હતો. રાત્ર-ઓનાં અંતઃપુરની રક્ષા માટે શસ્ત્રધારી સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવતી હતી. રાત્રના શરીરની સેવા સ્ત્રીઓ કરતી હતી. અંતઃપુરમાં છાન-પ્રપંચ ચાલ્યા કરતા હતા. રાત્રની સવારી ચાલે ત્યારે બંને બાજુ પોલિસનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો હતો અને ગાયોના ચારા માટે તથા તપસ્વી લોકોને રહેવા માટે ગામની આસપાસ જગ્યાઓ છૂટી રાખવામાં આવતી હતી. શિકારને માટે જંગલોને રક્ષિત કરવામાં આવતાં હતાં. નગરોની ચારે બાજુ પાકો કોટ બનાવી, તેની પછવાડે ખાઈ ખોદાવવામાં આવતી હતી. રસ્તા પર પથ્થર પાથરવામાં આવતા હતા. ગઢના દરવાજા પર લિંગલિંગ દેવતાઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી હતી. વેશ્યાઓ રાત્રની સાથે રહેતી હતી. રાત્રની વર્ષગાંઠ પર કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવતા હતા અને ભૂત-પ્રેતની પૂજા થતી હતી. દાસદાસીઓનાં લેવાણુવેચાણુ થતાં હતાં, પણ આર્યજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષને દાસ બનાવવામાં આવતાં નહોતાં.”

રાજ્યપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા—

નવમી દશમી શતાબ્દિમાં રાજ્યપ્રબંધ અને યુદ્ધપ્રણાલિકા તથા યુદ્ધના નિયમો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવું ખાસ પ્રાસંગિક છે. મહાભારતમાં જે નિયમો બતાવવામાં આવ્યા હતા તે રજપૂતના સમયમાં ઘણાખરા જળવાઈ રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં ગ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝા ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૬ થી જે હકીકત શોધજોળને પરિણામે જણાવે છે તેનો આરાંશ નીચે મુજબ છે:—

રાજ્યપ્રબંધ અને ન્યાયનું કામ રાજાઓ આઠ મંત્રીઓની સલાહ લઈને ચલાવતા હતા. અત્યારે પણ ‘આઠ કૌંસલ’ ના

નામથી એ રાજપૂતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. એની સામે અત્યારનું પ્રધાન મંડળ સરખાવવા જેવું છે.

૧ પ્રધાન, (of. Prime minister)

૨ સેનાપતિ, (of. Commander-in-chief)

૩ પુરોહિત (of. Commissioner of Police)

૪ શુભચરવિભાગનો અધ્યક્ષ (of. Head of C. I. D Department)

૫ યુદ્ધાધ્યક્ષ (War minister)

૬ ન્યાયાધીશ (of. Judge)

૭ આયવ્યયાધિપતિ (of. Finance minister)

૮ મહાસાંધિવિત્રહિત (of. Foreign minister)

એ આઠ ઉપરાંત જિલ્લાના હકિમ તથા પ્રજાના સર્વ વર્ણોના શ્રેષ્ઠ પુરુષોને રાજસભામાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા. પૂર્વકાળમાં રાજ પોતે દરબારમાં આવી ન્યાયકાર્ય કરતા હતા અને તેને સહાય કરવા માટે એક રાજસભા પણ રાજવામાં આવતી હતી. (of. Our Privy Council) એ રાજસભામાં ૪ વેદના જ્ઞાનનાર સદાચારી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ, ૮ બળવાન શસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય, ૨૧ ધનવાન વૈશ્ય-બ્યાપારી અને ૩ પવિત્ર અને વિનયી શૂદ્રોને રાખવામાં આવતા હતા. આ રાજસભા એકલા ન્યાયના કાર્ય ઉપર જ ધ્યાન આપતી હતી એમ નહોતું, પણ દેશના પ્રબંધ સાથે પણ સંબંધ રાખતી હતી.

રાજમાં '૩૬ ગુણ હોવા જોઈએ એવી આશ્નાય હતી. તે છત્રીશ પૈકી મુખ્ય ગુણો નીચે પ્રમાણે છે:-રાજાએ રાગદ્રેષ છોડી ધમાચરણ કરવું, કાર્યમાં શિથિલતા ન કરવી, મહોન્મત્ત થઈ વિષય-લોગમાં ન પડવું, શૂરવીર થવું, દાનશૂર થવું પણ કુપાત્રને દાન ન આપવું, નીચ પુરુષોની સંગતિ ન કરવી, સ્ત્રીસેવનમાં નિયમિત રહેવું, સદાચારીનું સન્માન કરવું, દુરાચારીને દંડ આપવો, સમયને અમૂલ્ય સમજવો, પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો માટે વિચાર કરવો અને

એનો અમલ કરવો, યોગ્ય અને કાર્યકુશળ મનુષ્યોને અધિકાર આપવા, વ્યાપારી અને કારિગરોને સહાયતા આપી વ્યાપાર અને કળાકૌશલ્યની ઉન્નતિ કરવી, લોકોને કષ્ટ થાય તેવો ભારે કર ન નાખવો, આજસને અવકાશ ન આપવો અને વિદ્યા તથા ધર્મની ઉન્નતિ કરવી. (આ સર્વ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાંથી લીધેલી જણાય છે.) એનો અમલ કેટલો થતો હતો તે વ્યક્તિગત રાજા પર આધાર રહેતો. રાજાનો આવો આદર્શ હતો, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

રાજાની કર્તવ્યપ્રણાલિકામાં એને ઇશ્વરનો ભય રાખી સત્ય માર્ગથી કદી પણ પગહાર પગલું ન ભરવાનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યસત્તાના સુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે સત્યને ગણવામાં આવતું હતું.

સેના અને યુદ્ધ સંબંધી પ્રાચીન સ્થિતિ—

સેના ચાર પ્રકારની હતી.

૧. પાયદળ-પદાતિ (Infantry)

૨. અશ્વ-ઘોડેસ્વાર (Cavalry)

૩. હાથી સ્વાર

૪. રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનાર. (રથી)

એને ચતુરંગિણી સેના કહેવામાં આવતી હતી.

લશ્કરના અંગ તરીકે હાથીને બહુ ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હતા. હાથીને શિક્ષણ આપીને ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતા હતા અને એને મસ્ત કરી એની સુંઢમાં બેધારી તરવાર આપવામાં આવતી અને પછી તેને શત્રુ પર છોડી મૂકવામાં આવતા હતા. લડાઈની આગળ હાથીઓની હાર કરવામાં આવતી હતી અને એની વચ્ચે તથા બાજુ પર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ રહેતા હતા. રાજા ખૂબ શલુગારેલા હાથી પર ઘણેભાગે સ્વારો કરતા અને તેથી લડાઈ વળતે તેનો હાથી શોધી કાઢવો ઘણો સહેલો થઈ પડતો હતો. વ્યૂહરચના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવતી હતી અને એ રચનાની આવડત ઉપર લડાઈનાં પરિણામનો ઘણો આધાર રહેતો.

હતો. જો હાથીની લાઇન તૂટી જાય તો લશ્કરમાં ભંગાણ પડવાનો ઘણો સંભવ રહેતો હતો. લડાઈમાં જો રાજાનો હાથી ગાંડો થઈ જાય તો ભારે શુન્ચવણ થતી અને રાજા પડે એટલે લશ્કર નાસવા માંડતું. અનેક પ્રસંગે આવા કારણે લડાઈમાં હાર થઈ જતી હતી.

સેનાનીઓને કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સારું વર્ષો સુધી લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. લશ્કરીઓને પગાર નિયત સમયે રોકડ તથા અન્નના આકારમાં આપવામાં આવતો હતો. દશ ચોદા પર એક ઉપરી, એ પર એક ઉપરી—નાયક અને હજાર પર એક ઉપરી, એવી રીતે હવાલદાર, દફેદાર અને જમાદારની નિમણૂક થતી અને એવી સર્વ દુકડીઓના ઉપરીને સેનાપતિ કે સેનાધિપતિની સંજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી.

ચતુરંગી સેનાની સાથે ફત, જસૂસ, નોકર અને દૈશિક (માર્ગ જતાવનાર—લોભિયા) રાખવામાં આવતા હતા.

લશ્કરીઓનાં આયુધો—

પાયદળ લશ્કરનાં આયુધોમાં ધનુષ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, ભાલા, ફરશી, તોમર (લોઢાનો દંડ) વિગેરે હથિયારો હતાં. ગદાનો ઉપયોગ તો માત્ર દંદયુદ્ધમાં જ થતો. ઘોડેસ્વારની પાસે તલવાર અને બરછી રાખવામાં આવતાં હતાં. રથી અને મહારથી રથમાં બેસતા. રથને બે પૈડાં હતાં અને ચાર ઘોડા બેડવામાં આવતા હતા. એને મથાળે જુદાં જુદાં ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ ફરકાવવામાં આવતી હતી. રથની અંદર બાણ, શકિત વિગેરે આયુધોનો સંગ્રહ રહેતો, રથી અને મહારથી પોતાનાં માથા પર લોઢાનો ટોપ રાખતા, શરીર પર લોઢાનું જળતર પહેરતા, હાથો પર ગોધાંશુલીત્રાણ રાખતા અને આંગળીઓની રક્ષા માટે આવરણ રાખતા. રથનો હાંકનાર સારથિ પણ ઠવચ (જળતર) પહેરતો. સેનાપતિ ઘણું ભાગે લશ્કરને મોખરે રહેતો.

યુદ્ધના નિયમો—

યુદ્ધના નિયમો બાંધેલા હતા. એ નિયમોને આધારે યુદ્ધ કરવામાં આવે તેને ' ધર્મયુદ્ધ ' કહેવામાં આવતું હતું. ઝેરી અથવા

કર્ણી (આંકડાવાળું) બાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહિ. રથ-વાળો રથવાળા સાથે લડે, હાથી પર સ્વારી કરનાર હાથીવાળા સાથે લડે, ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે લડે અને પાયદળ પાયદળ સાથે લડે, એવો નિયમ હતો. જન્ને બાણના ચોદાઓનાં શસ્ત્ર સમાન રખાતાં.

સામે શત્રુ જો દુઃખાકુળ હોય તો તેના ઉપર ઘા કરવામાં ન આવતો. લયલીતને, હારેલાને કે પૂંઠ પકડી નાસનારને મારવામાં ન આવતો. સામા લડનારનું શસ્ત્ર ભાંગી જાય, ઘનુષ્યની દોરી તૂટી જાય, તેનું બળતર નીકળી પડે અથવા તેનું વાહન ભાંગીને નાશ પામી જાય તો તેના પર શસ્ત્ર ચલાવવામાં ન આવતું. સૂતેલા, થાકેલા, ખાતા, પાણી પીતા અથવા ઘાસઘાણો લાવતા શત્રુ પર ઘા કરવામાં ન આવતો. લડાઈ વખતે ખેડૂત કે પ્રજાજનને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવામાં આવતી. લડાઈમાં ઘાયલ થયેલા સામાવાળાને ઠાં તો તેની છાવણીમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા અથવા પોતાની છાવણીમાં ઘા પર મલમપટ્ટા કરવામાં આવતા અને એને સારું થયા પછી છોડી દેવામાં આવતા.

આપત્તિકાળમાં રાષ્ટ્ર ખાતર શત્રુ સાથે સંઘ્રામ કરવો અને પ્રજાની રક્ષા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ગણાતો. જે દેશ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેના ઉપર નીતિ પ્રમાણે શાસન કરવાની અને તેની પ્રજાને સુખી બનાવવાની વિજેતાની ફરજ ગણવામાં આવતી. યુદ્ધમાં લડીને મરવું એ ક્ષત્રિયને માટે સૌભાગ્ય ગણાતું અને યુદ્ધમાંથી નાસી આવવું, એ તેને માટે અતિ નિહનીય ગણાતું.

હુએન્સંગ દક્ષિણના રાજા પુલકેશિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે “ રાજા જાતિનો ક્ષત્રિય છે. એનું નામ પુ-લો-કે-શિ (પુલકેશિ) છે. એના વિચાર અને કાર્ય અતિ વિસ્તૃત છે, એના ઉપકારનાં કામોનો લાભ દૂર દૂર પહોંચે છે. એની પ્રજા પૂર્ણ વિનયપૂર્વક એની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. આ સમયમાં શિલાદિત્ય (કનોજનો શ્રી હર્ષ) રાજાએ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના દેશ પર વિજય મેળવ્યો છે અને દૂર દૂરના દેશો પર ચરમ્મ કરી છે, પણ આ દેશ(મહારાષ્ટ્ર)વાળા એને સ્વાધીન થયા નથી. ગર્હીવાળાને દંડ દેવા માટે તથા આધીન કરવા માટે એણે પોતાના રાજ્યના

પાંચે વિલાગના સૈન્યને એકઠું કર્યું, સર્વ રાજ્યોના બહાદુર સેનાપતિઓને બોલાવ્યા અને પોતે પણ લશ્કરી હરોળમાં રહ્યો, તો પણ એ અહીંના સૈન્યને છૂતી ન શક્યો. અહીંના લોક સાદા, પ્રમાણિક, શરીરે ઊંચા, સ્વભાવે કઠોર, બદલો લેવાવાળા, ઉપકાર કરનારનો આભાર માનનારા અને શત્રુપરત્વે નિર્દય છે. એ લોક તેઓનું અપમાન કરનાર સામે બદલો લેવામાં પોતાનો જાન પણ આપી દેનાર છે, પણ કોઈ મુશ્કેલીને વળતે તેમની મદદ માગે તો તેને મદદ દેવાની ઉતાવળમાં પોતાનાં શરીરની પણ દરકાર ન કરે તેવા છે. જો તે કોઈ બાબતનો બદલો લેવા માગતો હોય તો શત્રુને એ પહેલેથી સાવધાન કરી દે છે, પછી બન્ને શત્રો ધારણ કરી એક બીજા પર હુમલો કરે છે. એ બન્નેમાંથી એક નાગ્ની-ભાગી જાય તો બીજો તેનો કેડો પકડે છે, પણ જો તે શરણે આવી જાય તો તેને મારતા નથી. કોઈ સેનાપતિ લડાઈમાં હાર ખાઈ જાય તો તેનો દંડ કરતા નથી, પણ એને તેઓ સ્ત્રીના પોશાક ભેટ આપે છે અને એમ થાય એટલે પેલા સેનાપતિને જાતે જ મરવું પડે છે. રાજ્યના અધિકારમાં સેંકડો યોદ્ધાઓ નિયત કરેલા હોય છે. તેઓ લડાઈ વળતે નિશો કરી મદમસ્ત થઈ જાય છે અને પછી તો પ્રત્યેક હાથમાં ભાલો લઈ લલકારતા આગળ વધે છે અને દશ હજાર માણસોનો સામનો કરે છે. એવી રીતે લશ્કર માટે પ્રયાણ કરતો યોદ્ધો રસ્તામાં ચાલનારા કોઈ આદમીને મારી નાખે તો તેને સજા કરવામાં આવતી નથી. એ જ્યારે લડવા માટે બહાર પડે છે ત્યારે પોતાની આગળ ઢોલ વગડાવે છે. સેંકડો હાથીઓને પણ મદમસ્ત કરી લડવા માટે લઈ જાય છે. એ લોક પહેલેથી નિશો કરે છે અને પછી એકી સાથે આગળ વધીને દરેક ચીજને ખરબાદ કરી મૂકે છે અને તેથી કોઈ શત્રુ તેની સામે ટકી શકતો નથી.” (‘સોલંકીઓકા પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૩૪-૩૫ માંથી ઉધ્ધૃત)

આ લંગાણુ ટાંચણુ નજરે જોનાર પરદેશી અભ્યાસી મુસાફરે કરેલ લંગાણુને આધારે થયેલ હોવાથી એમાં તથ્યાંશ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. રજપૂતો માટે જે હકીકત ઇતિહાસમાં વાંચવામાં આવે છે તેના પર તે સહીસિદ્ધો કરનાર હોવાથી બહુ ઉપયોગી જણાય છે.

રાજ્યસંબંધ—

શ્રીયુત યોગા આ નવમી દશમી શતાબ્દિ સંબંધી વિવેચન કરતાં સદર “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ”મા આગળ પૃ. ૭૫ પર જણાવે છે કે “પ્રાચીન કાળથી ભારતમા અનેક નાનાં મોટા રાજ્યો વિદ્યમાન હતાં અને તે રાજ્યો અંદર અંદર લડાઈ ઝગડા કર્યા કરતા હતા, પણ એમાં એક વાત એ જરૂર હતી કે કોઈ રાજા પોતાનું જળ વધારી દઇ બીજા રાજા ઉપર વિજય મેળવતો તો પણ તે પરાજિત રાજાનું રાજ્ય છીનવી લેતો નહિ, તેની અભ્યંતર સ્વતંત્રતામા અડચણ નાખતો નહિ, માત્ર વિજયચિહ્ન તરીકે તેની પાસેથી કાં તો ખંડણી નિયત કરતો અથવા લેટ લેતો. એ ઉપરાંત પ્રાચીન રાજ્યો પરસ્પરના વૈર મટાડવા માટે કન્યાની આપણે કરવાનો રિવાજ પણ રાખતા હતા. રજપૂતોમાં પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધી એક રીત ચાલી આવે છે કે ભિન્ન વંશના રાજા સાથેના વિરોધ પોતાની દીકરીને વિવાહ સંબંધમાં આપીને શમાવવામાં આવતો હતો અને એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ થયો હોય તો અગ્રીણ પીવરાવવાથી (કસુંબા કાઢવાથી) વિરોધ દૂર થતો હતો. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ મોબુદ છે. રાજ્યો વચ્ચે અંદર અંદરની લડાઈઓ ચાલુ રહેતી ત્યારે પણ જો જાહારનો કોઈ શત્રુ રાજ્ય પર આક્રમણ કરતો અથવા દેશ પર હુમલો કરતો ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ રાજ્યો મળી જઈને તેવા પરદેશી હુમલાનો સામનો કરતા હતા. આગળના જમાનાનું આ સંગઠન જ્યારે રદ થયું ત્યારે પરદેશીઓ આ દેશમાં દીર્ઘકાળ માટે ફાળેલ થઈ ગયા; પણ એ સમયનો વિચાર અપ્રસ્તુત હોઈ અહીં તે વિષય પર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી. ”

રજપૂતો અને સ્ત્રીઓ :—

રજપૂતોમાં સ્ત્રીઓ તરફ મોટો આદર હતો. સ્ત્રીઓ પણ પોતાની જાતને વીરપત્ની કે વીરમાતા કહેવરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતી હતી. એ વીરંગનાઓના પતિવ્રતા ધર્મ, શૂરવીરતા અને સાહસ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં છે. દશમી શતાબ્દિ પછીના ઇતિહાસમાં મુસલમાનો સાથેના અનેક પ્રસંગમાં રાણીઓએ અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યાના

દાખલાઓ મોબુદ છે. એવી જ રીતે પોતાનું સતીત્વ જાળવવા માટે હજારો રજપૂત મહિલાઓએ નિર્ભયપણે જોહરની ધગધગતી આગમાં જાળીને લસ્મસાત થવાના અનેક પ્રસંગો જાણીતા છે. પડદાનો રિવાજ આ શતાબ્દિઓમાં મધ્યકાળના જેવો નહોતો. ધર્મોત્સવ, શિકાર અને યુદ્ધ વખતે રાણીઓ રાજાની સાથે રહેતી હતી અને રાજ્યાલિપેક વખતે પતિની સાથે લરદરખારમાં રાણી બેસતી હતી. મુસલમાની સમયમાં દેખાદેખીથી સખ્ત પડદાનો રિવાજ વધતો ગયો અને એના અનુકરણથી રાજદારી પુરુષોમાં અને ધનાઢ્ય વૈશ્યોમાં એ રિવાજ વધતો ચાલ્યો.

સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ:—

સર્વ રજપૂતોમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એવાં સેંકડો ઉદાહરણો મળે છે કે જેમાં પોતાના સ્વામીને સાથ દેવામાં અને દેશની રક્ષામાં હજારો લાખો રજપૂતોએ પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી હોય. પોતાના માલેક-સ્વામીનો સામનો કરનાર અથવા તેની સાથે છળકપટ કરનારનાં માથાં ઉપર હરામખોરીનું આકરું કલંક લગાડવામાં આવતું હતું અને એ કલંક સમસ્ત રજપૂતાનામાં મોટી ગાળ સમાન અથવા આકરી એળ સમાન ગણવામાં આવતું હતું. (સ્વદેશની ભાવના તે વખતે વિશેષતઃ પ્રાંતિક હોય એમ જણાય છે.) રાજાઓ પોતાના સામંતો તરફ ખૂબ પ્રેમ રાખતા હતા અને માનમર્યાદા જાળવતા હતા. આથી સ્વામી-સેવકનો સંબંધ પ્રેમપૂર્ણ હોઈ, પરસ્પર હઠ બંધન રહેતું હતું અને સેવાથી એને પુષ્ટિ મળતી હતી. દશમી શતાબ્દિ સુધી તો આ સ્થિતિ કાયમ રહી. ત્યારપછી એ પ્રથા શિથિલ થતી ચાલી અને મુસ્લીમ બાદશાહોની લેદનીતિથી પરસ્પરનો સંબંધ ઢીલો થનાં અને પ્રેમ-શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને વિશ્વાસનો પૂલ તૂટી જતાં અવ્યવસ્થા ચાલી અને રાજ્યોમાં લંગાણ પડ્યાં. ત્યારપછી રાજાઓ પણ સમયાનુકૂળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા લાગ્યા અને રાજ્યની છત્રછાયામાંથી છૂટી ખુદી રીતે સ્વતંત્ર થવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રોમાં રાજ્યને એક શરીર ગણીને રાજા, અમાત્ય, પ્રજા અને સામંતગણને તેનાં અંગો તરીકે કલ્પવામાં આવ્યાં છે. જો

એમાંતું એક પણ અંગ રોગી, નિર્જાન અથવા કર્તવ્યહીન થઈ નય તો રાજ્યરૂપ આખા શરીરને તે નિર્જાન બનાવી દે છે. રાજ્યની ઠંડી છાયામાં એના સામંતો બીજા પ્રબળ પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી થતા ઉત્તાપ, વ્યાધિ કે આપત્તિઓથી બચી જતા હતા. રાજ્યની જડ ચલાયમાન થઈ નય ત્યારપછી એનાથી જુદા પડેલાં અંગો ખેમક્રુશળ રહેવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકે ? પણ આ સર્વ બાબતો દશમી શતાબ્દ પછી બની જણાય છે. મુસલમાન બાદ-શાહોની ભેદનીતિનો લોભ બનેલા અને મરાઠાઓના અંદરઅંદરના ક્લેશથી નિર્જાન બનેલા ભારતવર્ષની શી દશા થઈ તે બાણીતો ઇતિહાસ છે, પણ તે વખતની સ્થિતિને પ્રસ્તુત વિચારણામાં સ્થાન નથી. દશમી શતાબ્દ મુખી ભારતવર્ષ સન્નદગદગ હતું.

શ્રીયુત ઓઝા સદર પુસ્તકના પૃ. ૭૬ પર લખે છે કે “ ભારત-માં ત્યાં મુખી પ્રાચીન આચારવિચાર, રીતિસ્થિતિ, રાજ્યપદ્ધતિ અને શિક્ષાપ્રચારનો ક્રમ બન્યો બન્યો રહ્યો ત્યાં મુખી ક્ષત્રિયવર્ણ ભારતવર્ષ માત્ર જ નહિ, પણ દૂર દૂરના બહારના દેશોને પણ હસ્તગત કર્યા. એની સભ્યતા, શિષ્ટતા અને પ્રતાપની સામે અન્ય જાતિઓએ પોતાનાં શિર ઝૂકાવ્યાં અને એ લોકો મહારાજ્યનો આનંદ લૂંટતા રહ્યા, પરંતુ ત્યારપછી જેમ જેમ એ વર્ણમાં શિક્ષાનો અભાવ થતાં સ્વાર્થપરાયણતાનાં મૂળ ધુસ્થાં, દેશમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અને નાની નાની જાતિઓ બની ગઈ અને એક સૂત્રમાં બંધાઈ રહેલી પ્રજા જાતિ, પંક્તિ અને મતમતાંતરેના અગડાથી પૃથક્ પૃથક્ થઈ એક બીજાને વૈરવિરોધની નજરે જોવા લાગી, રાજ્યો પણ સ્વધર્મીઓનો પણ લઈ કોઈ કોઈ વાર અન્ય ધર્મ-વલંબીઓ પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રજાને તુચ્છ દ્રષ્ટિથી દેખવા લાગ્યા તેમ તેમ નીતિ અને ધર્મની મથાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રાજ્યો સ્વેચ્છાચારી બનતા ગયા. પરિણામે અંદર-અંદરની ક્રાંટક્રૂટ ફેલાઈ જતાં રાતદિવસના અઘડાથી એના બળ પરાક્રમ કીણુ થતાં ચાલ્યાં.”

ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો:—

શ્રીયુત ઓઝાજી પોતાનાં ઇતિહાસમાં ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો બતાવે છે: (૧) બહુવિવાહ—એક રાજા અનેક સ્ત્રીઓને પરણે

તે. એકપત્નીત્વનો અભાવ. આ કારણની શરૂઆત ઘણા વખતથી ચાલી આવી જણાય છે, પણ એનાં સચકર પરિણામો આખો ઇતિહાસ વિચારતાં જણાયાં વગર રહેતાં નથી. એનાથી અનેક રાજાઓના પ્રાણ ગયા છે, અનેક નિરપરાધી જાળકોનાં મરણ થયાં છે અને અનેક રાજ્યો નષ્ટબ્રષ્ટ થયાં છે. મેવાડના સાંગા જેવા મહાપરાક્રમી રજપૂતોનાં રાજ્યમાં આ બહુવિવાહથી નાશના ગણેશ મંડાયા હતા. (૨) મધપાન. રજપૂતોની ક્ષતિનું બીજું કારણ દારુ-મધપાન. મેગાસ્થનિસ લખે છે કે ભારતના લોકો યજ્ઞયાગ સિવાય દારુનો ઉપયોગ કરતા નહિ (ઈ. એન્ટિક્વરી. પુ. ૬. પૃ. ૧૩૧) પૂર્વકાળમાં કોઈ વખત લડાઈ પ્રસંગે મધપાન કરવાનો રિવાજ હતો, છતાં એમાં વધારો થતો ગયો અને બળ, વીર્ય, શૌર્ય અને સાહસનું ભક્ષણ કરનાર એ દૈત્યના પંજામાં રજપૂતો વધારે વધારે સપડાતા ગયા.

છેવટે શ્રીયુત ઓગાળ જણાવે છે કે (પૃ. ૮૧) “ સારાંશ એ છે કે સ્વાર્થપરાયણતા, અવિદ્યા, આળસ, બહુવિવાહ, મધપાન, પરસ્પરમાં ક્રાંતક્રૂટ અને ઢેપને કારણે છેવટે આખી રજપૂત જાતિનું એકલક્ય ન રહેવાથી રજપૂતો નિર્જાળ થતા ગયા. ”

ઉપરની સર્વ સ્થિતિ દશમી શતાબ્દ પછી થઈ, પણ એની શરૂઆત પ્રસ્તુત સમયમાં થઈ ગઈ હતી.

દશમી શતાબ્દના રિવાજો વિગેરે (મધમાંથી તારણ)

દશમી શતાબ્દના સામાજિક રિવાજો સંગ્રહી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ હકીકત આપણે જોઈ ગયા. હવે ખૂદ ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથામાંથી કેટલીક હકીકત સાંગડે છે તે વિચારી લઈએ.

યુદ્ધની ભૂમિકા:—

ઉપમિતિ ગ્રંથમાં યુદ્ધની અનેક ભૂમિકાઓ જુદે જુદે પ્રસંગે ચિતરી છે તે પ્રસંગો પરથી યુદ્ધનીતિ અને રીતિ પર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. તે સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર એટલા માટે છે કે લડાઈની વર્તમાન પદ્ધતિ તદ્દન જુદી છે અને દશમી સદીની રીતિ

તદન બુદ્ધી હતી. થોડા પ્રસંગો જોઈ જઈએ એટલે એની વિશિષ્ટતા ખ્યાલમાં આવશે.

મોહરાય અને ચારિત્રરાજનું યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૯ માં આવે છે. આ પ્રથમ યુદ્ધ છે. ચારિત્રરાજનો મુખ્ય નામનો મુલત દુશ્મનોથી ખૂબ ઘવાયો છે. એને ચારિત્રધર્મરાજની રાજસભામાં લાવવામાં આવે છે. સભામાં પોતાના મુલતને માર પડેલો જોઈ મોટો ખળભળાટ થાય છે અને કોઈ હોકારા કરવા માંડે છે, કોઈ તરવાર પર હાથ નાખે છે અને આખું સભાસ્થાન ઉમ્મળ થઈ જાય છે. મહારાજ ચારિત્રરાજના ઇસારાથી સર્વ શાંત થઈ જાય છે. પછી પ્રથમ નાના રાજાઓ પોતાના વિચારો જતાવે છે અને દુશ્મનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની સલાહ આપે છે. એ સર્વે રાજાઓનો મત જાણી મહારાજની કૌંસીલ જેસે છે અને ખાનગીમાં મંત્રણા શરૂ કરે છે. કૌંસીલ હોલમાં ગયા ત્યારે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્-દર્શન અને દિવાની મુખ્ય સચિવ સદ્બોધની સલાહમાં ભારે મોટો તકાવત પડે છે. લશ્કરી સમ્યગ્દર્શન તો એક ધાના બે ઢટકા કરવાની વાત કરે છે. એ કહે છે ‘શત્રુ તરફથી આવે અસહ્ય શુન્હો થયા પછી સ્વમાનવાળો કેમ બેસી રહે ?’ એણે શત્રુનું અપમાન સહન કરી જનારને તરખલાને તોલે ગણાવ્યા, એવા જીવતર કરતા મરણને વધારે સારું જતાવ્યું અને શત્રુને હુકાવી રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવવાની સલાહ આપી. પછી સાચા મુત્સદ્દી સદ્બોધનો વારો આવ્યો. એ કહી આવેશમાં આવે તેવો નહોતો. એ ગણતરીખાજ અને વિચારશીલ હતો અને એ લાંબી નજરે પરિણામને કદપી શકે તેવો હતો. એણે સૈન્યાધિપતિ તરફ ખૂબ માન જતાવ્યું, એના સ્વામીભક્તપણાની પ્રશંસા કરી અને પછી મર્યાદિત શબ્દોમાં સલાહ આપી કે સમજી માણસ અવસર વગર કોઈપણ કાર્ય કદી શરૂ કરતો નથી. (પૃ. ૧૩૦૬).

ત્યારપછી એ રાજનીતિના છ ગુણો ગણાવે છે: સ્થાન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, સંશ્રય અને દ્વેષીલાવ. આ છ ગુણોની વિગત પૃ. ૧૩૦૬-૭ માંથી જાણવા યોગ્ય છે. એમાં લશ્કરની વ્યૂહરચના વિગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

રાજનીતિના પાંચ અંગ ખતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપાય (સામ, દામ, દંડ, ભેદ અને ઉપેક્ષા), દેશકાળા વિભાગ, પુરુષ અને દ્રવ્ય, આપત્તિનો ઉપાય, કાર્યસિદ્ધિ. (પૃ. ૧૩૦૮.)

રાજ્યસત્તાને અંગે ત્રણ પ્રકારની શક્તિ ધ્યાનમાં રાખવી: ઉત્સાહશક્તિ પ્રભુશક્તિ અને મંત્રશક્તિ. (પૃ. ૧૩૦૮-૯).

ત્રણ ઉદ્ય, ત્રણ સિદ્ધિ ખતાવીને પછી સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમ ચાર પ્રકારની નીતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૦૯) રાજ્યએ ચાર પ્રકારની વિધાઓ જાણવી જોઈએ.

ત્યારપછી સદ્બોધ મંત્રી જહુ વ્યવહારુ વાત કરે છે. એ રાજનીતિના અભ્યાસીએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. તે જણાવે છે કે “ પ્રાણી ગમે તેટલાં શાઓ જાણતો હોય, પણ જો તે પોતાની અવસ્થા ખરાખર સમજતો ન હોય તો આંધળા માણસની પાસે ધરવામાં આવેલો આરિઓ નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે. ન આધી શકાય તેવી જાળત મેળવવા માટે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને અંગે યોગ્ય વિવેક રાખતો નથી તેની લોહોમાં હાંસી થાય છે અને પોતે મૂળથી નાશ પામે છે.” આ સર્વ પ્રસ્તાવના કરી સદ્બોધ મંત્રી કમાલ કામ કરે છે. એ જણાવે છે કે આ આખી જાળતનો વરરાજ તો સંસારી જીવ છે, આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીનો રાજ્ય એ છે અને એ તો આરિત્રધર્મ-રાજને ઓળખતો પણ નથી, એનો પક્ષપાત મહામોહ-દુશ્મન રાજ્ય તરફ છે, એ આપણને ખરાખર ઓળખે ત્યાં મુખી કાંઈપણ કરવું નકામું છે, હાલ તો રાહ જોવી અને જરા પાછા હડી વધારે જોર મેળવવું ઉચિત છે.

એ પ્રમાણે કહીને વખત લંબાવવાની અને અનુકૂળ સમયની રાહ જોવાની એ સલાહ આપે છે, છતાં લશ્કરી સેનાપતિ છેવટે હત મોકલવાની સૂચના કરે છે. તેના જવાબમાં સદ્બોધમંત્રી જણાવે છે કે સામી જાણુ ઉરકેરાયલી હોય ત્યારે હત મોકલવો એ ગરમ તેલમાં પાણી રેડવા ખરાખર છે, એથી તો ઊલટો

લડકો યશે; છતાં એ પ્રયોગ કરી જોવો એમ ઠર્યું. ચારિત્રરાજનો દત્ત મોહરાજની સલામાં ગયો. (પૃ. ૧૩૧૫).

દત્તે મહામોહની રાજધાનીમાં જઈને સંદેશો આપ્યો. એ સાહસિક હતો, છતાં એણે શાંતિથી વાત ચલાવી અને અરુપરસ પ્રેમ વધે તેવી રીતે કામ લેવા સૂચના કરી, પણ તેનાં વચન સાંભળીને મોહરાજના સેનાનીઓ લાલપીળા થઈ ગયા અને સર્વ હોકારા પાડી બોલવા મંડી ગયા, દત્તનું અનેક પ્રકારે અપમાન કરી એને તેઓએ બહાર કાઢ્યો અને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું. (પૃ. ૧૩૧૫)

આ આખા પ્રસંગ પરથી અસલ કૌંસીલની પદ્ધતિએ રાજ્ય ચાલતું હતું, લશ્કરી માણસો ઉપર મુત્સદ્દીઓનો દોર ચાલતો હતો, રાજાના સલાહકારો બળાબળની ઘરાણર ગણતરી કરતા હતા, દત્તનું શરીર પવિત્ર માનવામાં આવતું હતું છતાં તેનું અપમાન કરવાથી લશ્કરી માણસો બહુધા આવેશમય હતા એમ જણાય છે.

ત્યાર પછી વાંચનારને વિસ્મય કરે તેવું યુદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની ફેંકાફેંક, હાથી અને રથની ધમાલ, ઘોડેસ્વાર, પગવાળા અને શબ્દનો મોટો સ્વ-એટલે દશમા સૈકામાં યુદ્ધ કેવું થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

યુદ્ધના અન્ય પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં અનેક આવે છે તે ઉપરથી પણ દશમી શતાબ્દમાં યુદ્ધ કેવી રીતે થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૩. મ. ૨૬ માં નંદિવર્ધનનું વંગરાજ સાથેનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. પૃ. ૬૨૦-૧) એ જ પ્રસ્તાવમાં અંગરીપ બહારવટીઓનું યુદ્ધ મ. ૨. મ. ૨૨ માં વર્ણવ્યું છે. ત્યાં તીરથી લડાઈ થાય છે તેમાં પણ તત્સમયની લડાઈનો ઘોડો ખ્યાલ આવે છે. સર્વથી મોટું યુદ્ધ એ પ્રસ્તાવના મ. ૨૩ માં વિલાકર સાથેનું માલૂમ પડે છે. એમાં બૃહદ્રથના પણ બતાવી છે. (પૃ. ૫૮૪) લડાઈના વર્ણનમાં રાડો, હાથી, રથ અને ઘોડાની ધમાલ અને તીર તથા કોળાહળનું જ વર્ણન માલૂમ પડે છે. મહારથીઓનું યુદ્ધ હાથોહાથનું પણ હોય છે. સરદાર પડે એટલે એના આખા લશ્કરમાં ભંગાણ પડે છે, એ સમરસેન પડવાનાં પરિણામમાં દેખાઈ

આવે છે (પૃ. ૫૮૫). આ યુદ્ધમાં તરવારની પદ્ધતિ દેખાય છે. દુશ્મન તરફ દાનાઈ ખતાવવામાં આવતી હતી, એ કનકશેખરના વર્તન પરથી જણાય છે. (પૃ. ૫૮૬)

યુદ્ધની ભૂમિકા તો ઉપરનાં લાક્ષણિક ચિત્રોમાંથી જ સાંપડે છે. આગળ ચાલતાં આઠમા પ્રસ્તાવમાં મોહરાજનાં સર્વ સ્થાનો ભાંગી નાખવામાં આવે છે તે આંતરસૃષ્ટિમાં લીધેલું યુદ્ધ ખતાવે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬); પણ એને યુદ્ધ લાગ્યે જ કહી શકાય. દશમી શતાબ્દ સુધીમાં તીર અને શસ્ત્ર અસ્ત્રનું જ યુદ્ધ જણાય છે, એમાં રથ, હાથી અને ઘોડાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે. લડનારના શારીરિક બળ ઉપર ઘણો આધાર રહે છે અને રાજા-સરદારના હુકમને આધીન આખું સૈન્ય રહે છે. લગભગ મહાભારતનાં સમયથી જે યુદ્ધપ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી તે જ એમાં દેખાય છે. ત્યાં સુધી દારુઓળાનો ઉપયોગ માલૂમ પડતો નથી અને સર્વ યુદ્ધ જમીન પર જ થતાં હોય એમ જણાય છે. યુદ્ધની ભૂમિ મેદાન અથવા કિલ્લાખંદી-ખન્ને પ્રકારની જણાય છે.

પ્ર. ૫. પ્ર. ૩ માં આકાશમાં યુદ્ધની હકીકત આવે છે. જે પુરુષો લડતાં લડતાં આકાશમાં ઊડે છે (પૃ. ૧૧૬૫). આ યુદ્ધ વિદ્યાધરોનું હતું એટલે અત્યારના લોકોની અક્ષલમાં ઉતરે તેવું ન હોઈ વધારે અર્થાને પાત્ર નથી, પણ એના અંતરંગમાં અત્યારે દોરડાની કળા (Rope Trick) સંબંધી જે અર્થ ચાલી રહી છે તેથી જરા ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે. એ આકાશના યુદ્ધને વર્તમાનકાળના હવાઈ યુદ્ધ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. વિદ્યા, મંત્ર કે અભક્ષાર એ આસ્થાનો વિષય છે, પણ દશમી શતાબ્દમાં એવા યુદ્ધની શક્યતા ગણવામાં આવી છે તેટલા પૂરતી એ હકીકત નોંધી લેવા લાયક છે.

નીચેના હથિયારોનાં નામ આ અંધમાં મળે છે.

શક્તિ, તરવાર, લાલા, તીર, અર્ધચંદ્ર બાણ, અન્યસ્ર, ચક્ર, અસિ (તરવાર), તૂણીર (લાથાં), કુન્ત (બર્છો), નારાય (લોઢાનાં બાણો), પ્રાસ, ધનુષ, દંડ, ગદા, શૂળ, (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮) સર્વાસ્ર, વારુણાસ્ર, ગારુડાસ્ર (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૫-૬). યવનોનાં આક્રમણ દશમી શતાબ્દમાં થવા લાગ્યાં હતાં

તે યવનરાજ વંગરાજ સાથેના નંદિવર્ધનના યુદ્ધથી જણાય છે.
(મ. ૩. પ્ર. ૨૬)

લડાઈના મેદાનમાં સ્ત્રીઓ જતી હોય એમ લાગતું નથી. દ્રેપ-ગજેન્દ્ર અને અવિવેક્ષિતા (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૨૮ માં) વાત કરે છે ત્યાં દ્રેપગજેન્દ્ર પોતાની પત્નીને ભારે શરીરે (ગર્ભાધાનકાળમાં) લડાઈના મેદાનમાં આવવા ના કહે છે, છતાં ચાલતી લડાઈમાં સ્ત્રીઓ સાથે હોય તેવો એક પણ દાખલો વ્યવહારુ દુનિયામાં ચાલતો હોય તેવું ગ્રંથમાં જતાવ્યું નથી. લડવાનું કામ પુરુષો જ કરતા હતા એમ લગભગ સાર્વત્રિક હકીકત જણાય છે.

રાજાઓ ખાતમીદારો ખૂબ રાખતા જણાય છે. એના નમુન્ની ખાતાના માણસો વિવિધ દેશનો ભાષાઓ, વેશ, વર્ણસ્વરસેદ અને વિજ્ઞાન જાણતા અને રાજાની ખાનગી મંડળીમાં વાતો થાય તેનો ભેદ સામેના રાજાને મળી જતો હતો. તપન અકવર્તી પામે રિપુદામણના મંત્રીઓ પહોંચ્યા તે પહેલાં તેની સર્વ વાત અકવર્તી પામે પહોંચી ગઈ હતી. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૧)

લશ્કર ચાર પ્રકારનું અનેક પ્રસંગે વર્ણવ્યું છે: રથ, હાથી, પાયદળ અને અશ્વ (મ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૦).

લશ્કરીખાતાના ઉપરીને સેનાનાયક કહેવામાં આવતો જ્યારે મંત્રીનો હોદ્દો અલગ હતો અને રાજા મંત્રીની મલાહ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપતા હતા. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૧)

લડાઈ વખતે ઘોંઘાટ ખૂબ થતો હશે એમ જણાય છે, મેનાનીઓ લડતાં લડતાં સિંહનાદ કરતા હતા, મોટેથી તાડુકા કરતા હતા અને જળરા અવાજથી આકાશને ગળવી મૂકતા હતા. (મ. ૮ પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮) માસુ' લશ્કર હારી જાય એટલે પછી એના મકાનો-મંડપો તોડી પાડવાનો તે વખતે રિવાજ જણાય છે (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૭)

સાંસારિક રિવાજો—

સાંસારિક રિવાજો સંબંધી દશમી શતાબ્દની સ્થિતિને અંગે આ ગ્રંથ ઘણું અજવાળું પાડે છે. આપણે તેના થોડાક દાખલાઓ જોઈએ.

(a) એકથી વધારે સ્ત્રીઓ રાત્રી પરણતા હતા તેના અનેક દાખલાઓ ગ્રંથમાં આવે છે. દા. ત. લવચકના લલિતપુર નગરમાં રિપુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫). નંદિવર્ધન રત્નવતી પર કનકમંજરીને પરણ્યો હતો. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪). આવા અનેક પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં છે તેની કેટલીક હકીકત આગળ સ્ત્રીઓની તે સમયની સ્થિતિની વિચારણાને અંગે વિચારવામાં આવશે.

(b) પુત્રજન્મ પ્રસંગે દીવાઓ કરવામાં આવતા હતા, આરિસાઓની માળા ચોતરફ વિસ્તારવામાં આવતી હતી, રક્ષાનાં વિધાનો કરવામાં આવતાં હતા, ધોળા સરસવથી નંદાવર્તની સેંકડો રેળાઓ પૂરીને સાથિયા કરવામાં આવતા હતા, વિલાસિની સ્ત્રીઓને હાથમાં આમર આપી ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવતી હતી. (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫)

(c) જાયા વર્ગની ઠાસીઓ કંદોરો પહેરતી હતી; તે કંટિમેખળા કહેવાતી હતી. (પૃ. ૬૪૫)

(d) મહોત્સવ ઉજવવાની રીતિ: નોખત શરણાઈના અવાજો, કેસર, અગર, કસ્તૂરી, ચંદન અને કપૂરના મુગંધીદાર પાણીના છાંટણાં, વામન અને કુબ્જોના નાચ, વધામણીની રકમ આપવાની રીતિ, રાજ્યલોકોનું નવાં નવાં વસ્ત્રોનું ધારણ કરવું, મંદિરમાં સ્ત્રીઓના રાસડા, વધામણી લઈને આવનારને લોજન તથા પાન (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૬-૭). આવા પ્રકારનું વર્ણન લવચકનું અવલોકન કરતાં પ્રકર્ષ વિમર્શદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે દશમી શતાબ્દનો એવા પ્રસંગે થતા વિધિનો બરાબર ખ્યાલ આપે છે.

પુત્રજન્મના અનેક પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે. સંજાંધીને જમાડવાનો, વધામણી આપવાનો અને બારમે દિવસે પુત્રનું નામ પાડવાનો રિવાજ લગભગ સાર્વત્રિક જણાય છે. (એને માટે જુઓ ધનશેખર જન્મપ્રસંગ, મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭)

રાત્રીને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે જન્મમહોત્સવ વધારે મોટા પાયા ઉપર ઉજવવાનો રિવાજ જણાય છે. પ્રસ્તાવ ત્રીજામાં

નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે મોટાં દાનો આપવાનો, દેદળાનામાંથી કેદીઓને છોડી દેવાનો, નગરદેવતાનું પૂજન કરવાનો, દુકાને અને ધારણે તોરણો લટકાવવાનો, મોટા રસ્તાઓ ઉપર યુગંધી જળનો છંટકાવ કરવાનો, વાજિંત્રો વગાડવાનો, સ્ત્રીઓને ગીત ગાવાનો, અને કંચુકી વાગન કુળડાઓનો નાચવાનો રિવાજ ત્યાં નોંધાયેલો છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૫. ૩૪૫). અને એને મળતું જ વર્ણન શુણ્ધારણના જન્મની નોંધમાં જોવામાં આવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫).

શેઠીઆઓને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે પણ પૂજા, ભક્તિ, દાન આપવાનો અને મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ હતો ત માટે વામદેવ જન્મમહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨). તેવું જ વર્ણન ધનશેખરના જન્મનું આવે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). ધનવાહનના જન્મ અવસરે પણ એવો જ મોટો મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો એમ નોંધાયેલું છે. એના રસીલા વર્ણન માટે જુઓ, મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬.

(૭) બે મિત્રો ઘણા વખતે મળે ત્યારે ખૂબ હળે મળે છે અને આનંદમાં નાચ અને ગાયનો થાય છે. ઢોલ તાંસા વગાડવામાં આવે છે અને કુટુંબના માણસોને સારું ભોજન આપવામાં આવે છે. અત્યારે એવા પ્રસંગે મીનલસ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સરખાવવા યોગ્ય આ રિવાજ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૯)

(૮) પુત્રીજન્મ વખતે વધામણી આપવાનો તે એક જ પ્રસંગ નોંધાયેલો છે. તે વિદ્યાધરનો છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨.) છોકરીનો જન્મ ઉજવવાનો આ પ્રસંગ અભિનવ ગણુાય, કારણ કે તે વખતે છોકરીનું મૂલ્ય બહુ અલ્પ હતું. પુત્રજન્મ મહોત્સવનું સુંદર વર્ણન અનુસુંદરના જન્મપ્રસંગે છેવટે કર્યું છે. તે લગભગ ઉપરના મહોત્સવોને મળતું જ છે, પણ વધારે લાક્ષણિક છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૯૭૫)

(૯) દીક્ષા આપતી વખતે સાંસારિક નામ હોય તે ફેરવવામાં આવતું. (નોટ પૃ. ૨૦૫ પીઠગંધ)

(h) કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે ઘણા છોકરા હોય છતાં પિતાને નિર્ધીજ તરીકે જાહેર કરવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૨. મ. ૪. પૃ. ૨૭૫)

(h) જન્મ થયા પછી નામ પાડવાનો વિધિ થાય છે તે કવચિત્ બારમે દિવસે કરવામાં આવતો હતો (મ. ૬. મ. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). અને કવચિત્ એક માસ પછી કરવામાં આવતો. (મ. ૩. મ. ૧. પૃ. ૩૪૫ અને મ. ૮. મ. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫)

(i) વિજય મેળવવા માટે ગામ જહાર નીકળતી વખતે-પ્રયાણ કરતી વખતે સામે સોનાનો કળશ સ્થાપન કરવાનો, જય જયની ઉદ્ધોષણા કરવાનો, મંગળ ગીતો ગવરાવવાનો અને વાજિત્રો વગડાવવાનો રિવાજ હતો (મ. ૩. મ. ૪. પૃ. ૩૬૦). લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરતી વખતે પિતાને નમન કરવાનો રિવાજ હતો (પૃ. ૩૬૧). પિતા પાસે જઈ નગીને પુત્ર જમીન પર બેસે અને પિતાની આજ્ઞા થાય ત્યારે જ આસન પર બેસે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૩૬૩)

(j) અનંગ તેરશને દિવસે કુમારી સ્ત્રીઓ-છોકરીઓ સારો પતિ મેળવવા અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યવૃદ્ધિ માટે નગર જહાર જઈ કામદેવની પૂજા કરતી હતી. (મ. ૩. મ. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(k) ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય વર્ણના ગણવામાં આવતા હતા. એ વર્ગના લોકો તળાવમાં ન્હાઈ શકે નહિ. એ કોઈ ન દેખે તેમ તળાવમાં ન્હાવા ઉતરેલ હોય તો પણ તેને મનમાં ખીક લાગે કે જો તેને કોઈ તળાવમાં ન્હાતા જોઈ જાય તો તેની સાથે ક્ષેત્ર કરશે. (મ. ૩. મ. ૧૩. પૃ. ૪૬૬). તે સમયની માન્યતા પ્રમાણે ચાંડાળસ્ત્રી સાથે ગમન કરવું તે ઘણું અધમ ગણાતું હશે એમ જણાય છે, છતાં સ્પર્શ્ય મનાતા વર્ગવાળા પણ ચાંડાળ સ્ત્રી ઉપર કામને વશ થઈ ઉતરી પડતા હતા એમ જણાય છે.

(l) નંદિવર્ધન જેવો તુમાખી છોકરો પણ પિતાને દરદોજ વંદન કરવા જતો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. એ યુવાન ઘરે અને પિતાથી જુદા વાસગૃહમાં રહેતો હતો ત્યારે પણ દર-

રોજ વંદન કરવાની રીતિ એણે ચાલુ રાખી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૨)

(મ) રાજકુમાર કોઇ કારણે રીસાય તો પરદેશ ચાલ્યો જાય (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૫૬૩). પછી તેને સમજાવવા હત મોકલવામાં આવે. (પૃ. ૫૬૭) આ રિસામણા મનામણાનો રિવાજ આ જ પણ કવચિત્ દષ્ટિગોચર થાય છે.

(ન) લગ્ન મહોત્સવ વર્ણનઃ હાથમાં સોનાના કળશો લઈ કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વરને સ્નાન કરાવવા આવે, વરને હાથે મંગળ-સૂત્ર ખાંધે, દાન આપવામાં આવે, ગાંધીખાનેથી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે, નગરદેવતાનું પૂજન થાય, વડીલની પૂજા થાય, ખજાનો શણગારવામાં આવે, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવે, ગીતો ગવાય, દાસીઓ નાચે અને રાજવલ્લભ પુરુષો વિલાસ કરે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૧૨) લગ્નમંડપમાં માયડું (માતૃગૃહ) રચવામાં આવે, હસ્તમેળાપ થાય, મંગલદેવ દેશવવામાં આવે, (પૃ. ૬૧૩)

(ઓ) મરણ પછીની સ્થિતિઃ મૃતિ(મરણ)ના હુકમથી લોકો ખીણ જગ્યાએ જાય છે ત્યારે અહીંનાં ધન, ઘરખાર, સગાંસનેહીઓ અને અંગાંધીઓ સર્વને અહીં મૂકીને તદ્દન એકલા જ ચાલ્યા જાય છે. ત્યારપછી તેના છોકરા કે સગાઓ થોડો વખત રહવા-ફટવાની ધમાલ કરે છે અને ત્યારપછી થોડા વખતમાં પોત-પોતાને કામે લાગી જાય છે, ખાય છે, પીવે છે અને સર્વ વ્યવહાર કરે છે, મરનારના ધનના લાગ પાડે છે, તેને માટે પરસ્પર લડે છે અને ફતરાને એક માંસનો ટુકડો મળે તો અર-સ્પરસ સામસામી ખેંચતાણુ કરી મૂકે છે તેવો દેખાવ તેઓ કરે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨). લાગલા પાડવાની લડાઈ તે યુગમાં પણ હતી એમ જણાય છે, પણ કોર્ટે ચડવાની કે વકિલ કરવાની વાત આવતી નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(પ) કોઈની ચીજ ખોવાય-ચોરાઈ જાય તો કોઈ સ્ત્રી ધૂણે અને ખોવાયેલી વસ્તુનો પત્તો આપે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૦૮)

(ધ) મોટા ચૈસાદાર બાપનો ધનપતિ પુત્ર ધનશેખર પહેરેલે કપડે ધન કમાવા સારુ સ્વેચ્છાએ નીકળી જાય છે તે વખતે તેની

વય વીશ વર્ષથી ઓછી ન હોવી જોઈએ, છતાં તેનાં લગ્ન કર્યા નથી એ બતાવે છે કે એ યુગમાં ધનવાનના પુત્રો પણ બાળવયમાં પરણતા નહોતા. બાળલગ્ન સુસલમાન યુગમાં દાખલ થયાની હકીકતને એ વાતથી ટેકો મળે છે (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

અનેક પ્રકારના રિવાજો

૧. ચોરીનું ધન રાખનાર અને ચોરીની ચીજ ખરીદનારનું રાજ સર્વસ્વ લૂંટી લેતા હતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬)
૨. રાજસેવકો પકડવા આવે એટલે પોતા વાણીઆ ત્યાંથી પલાયન કરી જતા હતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬).
૩. ચોરીનો માલ રાખનારને ગધેડા ઉપર બેસારવામાં આવતો, તેના આખા શરીર ઉપર રાખ ચોપડવામાં આવતી અને સિંચાઈએ તેને લાકડીથી મારતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬) આવા પ્રસંગે તેને ન્યાયાધીશ (મેજિસ્ટ્રેટ) પાસે રજૂ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાતું નથી. સુદામાલ સાથે પકડાય, એટલે પોલિસ જ સર્વ બાબતનો ફેસલો કરી નાખે એવી ત સમયની ન્યાયપદ્ધતિ હતી એમ પૃ. ૬૫૬ પરથી જણાય છે.
૪. શેઠ લોકો બજારમાં પોતાના હીરામાણુક તથા મહોર સિંકા ખુદા રાખી શકતા હતા તેથી જનમાલની સલામતી ઠીક હશે એમ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૪)
૫. વેશ્યાને ત્યાં જનારા બનીઠનીને અત્તર તેલ લગાવી, માલ-પાણી ખાઈને ત્યાં જાય છે અને જતી વખતે જાણે પોતે મોટો મહારાજ હોય તેમ ચોટલો સમારતા અને મુગંધી મુંઘતા જાય છે. (મ. ૪ પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૧)
૬. જુગાર રમવામાં પોતાનું માથું મૂકી શકાતું હતું એમ જણાય છે. એવી રીતે માથું મૂકનારનું જૂન થાય તે ગુન્હો ગણાતો હશે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. (પૃ. ૬૭૧)

૭. ઘૂત ખેલનારના શા હાલ થાય છે તે માટે પૃ. ૯૭૦ પર કપોતકતું દષ્ટાંત આપ્યું છે, પણ જુગદું કેમ રમાતું હતું તેનું વર્ણન આવતું નથી તેથી તે યુગની ઘૂતપદ્ધતિથી આપણે અભણ રહીએ છીએ.
૮. શિકાર ઘોડા પર સ્વારી કરીને હથિયારથી કરવાનો રિવાજ જણાય છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬ પૃ. ૯૭૩)
૯. રાત્ર્યપિરુદ્ધ જૂડી વાતો ફેલાવનારના ગળામાં ગરમ શીશુ રેડવાનો રિવાજ હતો. આ તદ્દન કઠોર પ્રકારની સજા છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૭)
૧૦. લિખારીને ચેરીના છોકરાઓ ખૂબ ચોડવતા હોય એમ જણાય છે. (ખીકખંધ પૃ. ૧૬)
૧૧. ધનવાનો પોતાના ધનના રક્ષણના બચાવ માટે ધનને જમીનમાં ગુપ્ત રીતે દાટતા હતા એમ જણાય છે. (ખીકખંધ પૃ. ૭૭)
૧૨. ગુરુમહારાજ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાધ્યયે આવવાનો નિયમ કરાવતા હતા એમ જણાય છે. (ખીકખંધ ૧૩૩)
૧૩. રોંગણાં અને લેંસતું દહીં વધારે ખાધાં હોય તો ઊંઘ બહુ આવે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં હતી. (ખીકખંધ પૃ. ૧૭૪)
૧૪. ચોરને ફાંસી દેવા માટે લઈ જવામાં આવે ત્યારે તેના આખા શરીર પર રાખ ચોળવામાં આવતી, તેની આમડી પર ગેરુના હાથા પાડવામાં આવતા, ઘાસની રાખથી તેના શરીર પર ઠાળા ચાંડલા ફરવામાં આવતા, ગળામાં કલ્પેરના બોડકાની માળા પહેરાવવામાં આવતી, છાતી પર રામપાત્રની માળા પહેરાવવામાં આવતી, ફૂટેલી હીખનું માથા પર છત્ર કરવામાં આવતું, ગળાની એક બાજુ પર ચોરીનો માલ લટકાવવામાં આવતો અને તેને ગધેડા પર સ્વારી કરાવવામાં આવતી હોતી, એમ સંસારી-જીવરૂપ ચોરને વધસ્થાનકે લઈ જવામાં આવતો હતો તે વખતે ફરેલા તેના વર્ણન પરથી જણાય છે. (જુઓ મ્ર. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૭-૮). લગભગ આને મળતું જ વર્ણન બાળને ફાંસી દેવામાં આવે છે ત્યાં પણ આવે છે. (જુઓ મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦)

૧૫. રાજાઓ રાજસભા ભરે ત્યાં વખત જણાવવા માટે કાળનિવેદક રહેતા હતા. મધ્યાહ્ન અથવા સાયંકાળ થાય ત્યારે નોખત વાગે, શંખ કુંકાય અને કાળનિવેદક એકાદ મર્મસૂચક શ્લોક બોલે એટલે સભા બરખાસ્ત કરવાનો સમય થયો છે એમ સમજવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭૨ તથા પ્ર. ૫.. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૧૬). મિનિટ કે કલાકની માથાકૂટ હતી નહિ.
૧૬. આપઘાત કરવાની રીતઃ ઝાડની શાખા સાથે દોરડું બાંધવું, રાફડા ઉપર ચઢી જવું, ગળામાં પોતાને હાથે દોરડું નાખવું અને રાફડા પરથી નીચે પડવા જતાં સ્વયં લટકાઈ જવું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૫)
૧૭. ફાંસીએ ચઢાવ્યા પછી દોર તૂટી જાય કે બીજું કંઈ બની આવે તો ફરી વાર ફાંસી દેવાનો રિવાજ નહોતો એમ બાળના અરિત્ર પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦_અને તે પરની નોટ)
૧૮. ધાન્યના ઢગલા-સમુદાય પર ઇતિઓ તુકશાન કરતી હતી. ઇતિ સાત પ્રકારની હતી તે માટે જુઓ નોટ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૬)
૧૯. સુદૂર્ત લેવાનો રિવાજ તે યુગમાં હતો. દીક્ષાની તારિખ જ્યોતિષીને પૂછીને નક્કી કરવામાં આવતી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫)
૨૦. તે યુગમાં નજર લાગે છે એવી માન્યતા હતી. જ્યારે કોઈની નજર લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપાય આ પ્રમાણે ગણાતા. વૃદ્ધ ડાશીને બોલાવી તેમની પાસે મીઠું ઉતરાવવું ને અગ્નિમાં નાખવું. મંત્રમાં કુશળ માણસો પાસે અપમાર્જન કરાવવું, રક્ષા કરવી, કાંડાને દોરા બાંધવા અને બીજાં ભૂતિકર્મના પ્રસંગો હાથ ધરવા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૪). ગમે તેવી સખત ડાકણ વળગી હોય પણ જો તેને બરાબર દમ મારીને ધમકાવી કાઢી હોય તો તેનું જોર એકદમ નરમ પડી જાય છે (પૃ. સદર) એવી તે યુગની માન્યતા હતી.
૨૧. દાહજવર થાય ત્યારે ચંદનનું વિવેપન કરે, કપૂરના ઠંડા

પાણીના છાંટણા જેમાંથી થઈ શકે તેવા પંખાદ્વારા પવન નાંખે, ઠંડા તાકાના પંખાથી અંગ પર ઠંડક કરે, નાગર-વેલના પાનની બીડીઓમાં કપૂર નાખી ખવરાવે અને ટાઢક થાય તેવા અનેક પ્રયોગો કરે (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૯).

૨૨. કોઈ વાત ચાલતી હોય અને રસ્તા પરથી અવાજ આવે કે ‘ આલો, એ કામ તો સિદ્ધ થયું ’-એ અચાનક વચન જાણે પોતા માટે બોલાયું હોય એમ માની કાર્યસિદ્ધિ જરૂર થઈ જવાની તે સમયે માન્યતા હતી. (પૃ. ૬૦૧) એ હકીકતને પૃ. ૬૦૩ માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે.

૨૩. દશમી સદીમાં ગુલામની પ્રથા ચાલતી હશે એમ માનવાના દાખલાઓ છે. નંદિવર્ધન ચોરોની પછી પાસે આવ્યો ત્યારે તેને હુણ્ણુ જાણી ચોરોએ વિચાર કર્યો કે એને લઇને કોઈ જગ્યાએ વેચવામાં આવશે તો એનું ઘણું મૂલ્ય આવશે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૯. પૃ. ૬૪૧).

૨૪. તે સમયમાં દેશપરદેશના સમાચાર જાણવાનાં સાધનો અતિ ઓછાં હશે એમ જણાય છે. નંદિવર્ધન ખૂનો કરી રાત્ર્ય-બ્રહ્મ થયો તેના સમાચાર બહુ વખત સુધી તેના મામાના દીકરા કનકશેખરને પડતા નથી એ વાત ભારે નવાઈ જેવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૯. પૃ. ૬૪૭) તેવી જ રીતે વિલાકર રાજાને પણ તેના સમાચાર મળેલ જણાતા નથી. (પૃ. ૬૪૩). રાજાનું ખાતમીદાર ખાતું તો ઘણું મજબૂત હોયું જોઈએ, પણ તે સુગની સ્થિતિ આવી જણાય છે. એ જ પ્રમાણે શાર્દૂલપુરના રાજા અરિહમનને પણ જયસ્થળ નગર ભાઠો થઈ જવાના અને પોતાના અધિકારીના પણ કાંઈ સમાચાર મહિનાઓ સુધી મળ્યા નથી તેથી તે કાળમાં અવરજવરનાં સાધનો ઘણાં અલ્પ હશે એમ ઓછસ થાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૬૫૫).

૨૫. છોકરાને અલિનંદન આપવા સાથે તેના તરફ સ્નેહ બતાવવો હોય ત્યારે માથું સુંઘવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૩).

૨૬. ઘોડાની બતો પૈકી બહુલી દેશના, કંઝોજ દેશના અને તુર્કસ્તાનના ઘોડાની બતો ઊંચી ગણાતી. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)

૨૭. વન-ઉદ્યાનનાં વર્ણુનો ઘણું આવે છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે તે યુગમાં હિંદમાં મોટાં વનો ખૂબ હશે. નગર બહાર ઉદ્યાન-બગિચા પણ ઘણા હશે એમ જણાય છે. દા. ત. જુઓ લલિતવન વર્ણુન. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૭) આવાં અનેક વનનાં વર્ણુન આવે છે.
૨૮. દારુના લાજનને સો વાર ધોવામાં આવે તો પણ તે સાફ થઈ શકતું નથી એમ કહેલ છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૯૦૬) એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વખતે દારુ પીવા માટે માટીનાં ઠામનો ઉપયોગ થતો હશે અને અત્યારે વપરાય છે તેવાં કે તેને મળતાં કાચનાં ઠામો કે ગ્લાસોનો ઉપયોગ થતો નહિ હોય. ચિત્રોમાં પણ દારુનાં ભાંડો માટીનાં જ બનાવેલાં જોવામાં આવે છે.
૨૯. મરણનાં અનેક કારણો પૃ. ૧૦૦૦ (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮) માં બતાવ્યાં છે તે તો આ યુગમાં પણ ચાલુ જ છે, પણ તેમાં પર્વત પરથી પડવાથી એટલે લેરવજવ ખાવાથી અને હાથીના પગ તળે કચરાવાથી મરણ થાય છે એ બે કારણો વિશેષ બતાવ્યાં છે તે ખાસ નોંધવા જેવાં છે.
૩૦. કોઈ સ્વૃહા વગરના મનુષ્યને કોઈ ચીજ ભેટ આપીએ પણ તે સ્વીકાર ન કરતો હોય તો આગ્રહ કરીને તેના કપડાંને છેડે તે બાંધી દેવાનો રિવાજ હતો, તે પરથી જણાય છે કે તે વખતે ખીસાં હતાં નહિ (મ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૭) અથવા વિદ્યાધરો માત્ર પિતાંબર અને ખેસ જ સજ્જતા હોય તો તેને ખીસાં ન હોય તેમ પણ બનવાનું છે.
૩૧. દીરવૃક્ષો—ઉંબરો, વડ, પીપળો ભીંગે ત્યાં ધન જરૂર હોય છે એવી તે સમયે માન્યતા હતી. કેશુડાં (પલાશ) ને માટે પણ એવી જ માન્યતા હતી. એ વૃક્ષનું ઘડ પાતળું હોય તો થોડું ધન ત્યાં હોય છે, રાત્રે તેનો પ્રકાશ પડતો હોય તો ખૂબ ધન ત્યાં હશે એવી માન્યતા હતી, કેશુડાંનાં ઝાડને વીંધતાં તમાંથી રાતો રંગ નીકળે તો જમીનમાં રત્ન છે, સફેદ રંગ નીકળે તો રૂપું છે અને પીળો રંગ નીકળે તો સોનું છે એમ સમજવું. કેશુડાના ઝાડના પ્રારોહ પર અનેક પ્રકારની ધનને

અંગે માન્યતા હતી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫). આ વિધાને અન્યવાદ-ધાતુવાદ કહેવામાં આવતો હતો.

૩૨. ધનનો લોલી વાણીઓ માળાપને છોડી પરદેશ જાય છે, પર-
છોલી સ્ત્રીને દિવસો મુધી મળવાની કુરસદ પણ મેળવતો નથી
અને ગમે તેવા સારા ખરાબ, પાપમય કે દુઃખમય વ્યાપારો કરી
ધન મેળવવાની પિપાસામાં રાત-દિવસ મથાશુલ રહે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૬)

૩૩. એવો પણ પ્રસંગ જોવામાં આવે છે કે રાજા પોતાને ત્યાં
જન્મનાર બાળક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડશે એ લયથી
એને જન્મતાં જ મારી નાખતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭)

૩૪. દૂર દેશાવરમાં ગયા પછી ત્યાં પોતાના દેશના માણસો મળે
ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે અને અરસપરસ મૈત્રી સ્વતઃ જાતી
જાય છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૯)

૩૫. વસંત ઋતુમાં મિત્રમંડળ સાથે બગિચા-ઉદ્યાનમાં જઈ જુદી
જુદી રીતે વિનોદ કરવાનો રિવાજ હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩ પૃ. ૧૪૯૧).

૩૬. ઊંટ ગાંગર્યા કરતો હોય ત્યારે તેની પીઠ પર માલ ન લાદી શકાય
તો તેને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો અને તે હકીકતનો વ્યાખ્યાનિત
તરીકે પણ ઉપયોગ થતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૨)

૩૭. જ્યોતિષમાં લોકો માનતા હતા. બારમાંથી અસુક રાશિમાં
જન્મનાર કેવો થાય તે પર વર્તાર બહાર પડતા હતા. પ્રત્યેક
રાશિના શુભ વર્ણવ્યા છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬-૫૪)

૩૮. મિત્રો મળે ત્યારે વ્યંજ્યમાં મરકરી કરે તેવા અનેક પ્રસંગો
આવે છે તેમાંથી નીચેના નોંધવા જેવા છે. શુભધારણ બીજે
દિવસે બગિચે જવાનો વિચાર બતાવે છે ત્યારે કુલંધર મરકરીમાં
પૂછે છે કે 'શુભધારણ બગિચામાં આવી ભૂલી ગયો છે કે શું ?' આ
ઠંડી મરકરી છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૬). હરિકુમારના
મિત્રો એને મનમથને વશ પડેલો જોઈ ખૂબ બતાવે છે. (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧ થી)

૩૯. વૃદ્ધ માતા જીવાન કુમારિકા પુત્રીને લાડમાં ખોળામાં બેસાડે એ ભારે અભિનવ વાત છે, પણ તે યુગમાં સત્ય જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૦. પોતે કહેલી વાત સાચી છે એમ ખાત્રી કરાવવા સોગન (શપથ) ખાવાનો રિવાજ હતો. એકથી વધારે સોગન પણ ખાવામાં આવતાં અને કોઈ પ્રસંગે તો ભાર મૂકવા માટે અનેક (સેંકડો) શપથ લેવાના પ્રસંગ પણ નોંધાયા છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૧. લગ્નવિધિ: આઠ માતૃકાનું સ્થાપન કરવું, (હાલ તેને માઈ સ્થાપના કહેવામાં આવે છે.) મંડપ બાંધવો, તેમાં વેદીની સ્થાપના કરવી, વેદીમાં અગ્નિકુંડ ચેતાવવો, વધૂકર્મમાં માતાઓ દીકરીને સ્નાન કરાવે, વિલેપન કરે અને આભૂષણ ધારણ કરાવે. વરને સ્નાન વિલેપન વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે કરાવે, ગોર અગ્નિમાં ઘૂત નાખે, ચણ કરે, તેમાં આહુતિ અપાય; તે માટે અંજળી ભરી ભરીને શાળ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે. જોશી વરકન્યાનું પાણિચક્ર કરાવે. સ્ત્રીઓ હર્ષ વિલાસ કરે. (ગીત ગાય) પતિ પત્ની સિંહાસન (બાજોઠ) પર બેસે. આટલી ક્રિયા અત્ર ખતાવવામાં આવી છે. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૬-૫૦)

લોકોનું સમૂહવર્તન:—

સમાજમાં સમુચ્ચયે લોકો કેવી રીતે વર્તતા હતા તે ધણું જોવા જેવું છે.

(a) વસંતઋતુમાં લોકો ટોળે મળી નગરની બહાર નીકળી પડતા હતા. ઉપવન-ઉદ્યાનમાં લોકો એ ઋતુમાં લહેર કરતા હતા. કુદરતની લીલાનો લાલ લોકો સારી રીતે લેતા હતા. આઠ સાથે હોંચકા લટકાવી તેના ઉપર બેસી અથવા બિલા રહી હોંચકા ખાતાં ખાતાં આનંદ કરતા હતા. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧ પૃ. ૬૨૨-૪.)

(b) લોકો ગામ બહાર જઈને ગોષ્ઠિ કરતા હતા, તેમાં સ્ત્રીઓ પણ પૂરતી છૂટથી લાગ લેતી હતી.

(c) લોકોના બાહ્ય આનંદમાં નર્તન, વાદન અને સુરાપાન મુખ્ય લાગ લગવતા હતા. ચાળાચેન કરવા, મશ્કરી કરવી, સ્ત્રીઓને

અંગે માન્યતા હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫). આ વિધાને ખન્યવાદ-ધાતુવાદ કહેવામાં આવતો હતો.

૩૨. ધનનો લોણી વાણીઓ માળાપને છોડી પરદેશ જાય છે, પર-
લોણી સ્ત્રીને દિવસો સુધી મળવાની કુરસદ પણ મેળવતો નથી
અને ગમે તેવા સારા ખરાબ, પાપમય કે દુઃખમય વ્યાપારો કરી
ધન મેળવવાની પિપાસામાં રાત-દિવસ મશગુલ રહે છે. (મ. ૬.
પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૬)
૩૩. એવો પણ પ્રસંગ જોવામાં આવે છે કે રાજા પોતાને ત્યાં
જન્મનાર જાળક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડશે એ ભયથી
એને જન્મતાં જ મારી નાખતા. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭)
૩૪. હર દેશાવરમાં ગયા પછી ત્યાં પોતાના દેશના માણસો મળે
ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે અને અસ્પર્શ મૈત્રી સ્વતઃ જામી
જાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૯)
૩૫. વસંત ઋતુમાં મિત્રમંડળ સાથે જાગિયા-ઉદ્યાનમાં જઈ જુદી
જુદી રીતે વિનોદ કરવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૩ પૃ. ૧૪૯૧).
૩૬. ઊંટ ગાંગર્યા કરતો હોય ત્યારે તેની પીઠ પર માલ ન લાદી શકાય
તો તેને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો અને તે હકીકતનો વ્યાખ્યાનિત
તરીકે પણ ઉપયોગ થતો હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૨)
૩૭. જ્યોતિષમાં લોકો માનતા હતા. ખારમાંથી અમુક રાશિમાં
જન્મનાર કેવો થાય તે પર વર્તારા બહાર પડતા હતા. પ્રત્યેક
રાશિના ગુણ વર્ણવ્યા છે. (મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬-૫૪)
૩૮. મિત્રો મળે ત્યારે અંબામાં મશકરી કરે તેણ અનેક પ્રસંગો
આવે છે તેમાંથી નીચેના નોંધવા જેવા છે. ગુણધારણ બીજે
દિવસે જાગિયે જવાનો વિચાર બતાવે છે ત્યારે કુલંધર મશકરીમાં
પૂછે છે કે ‘ગુણધારણ જાગિયામાં આવી ભૂલી ગયો છે કે શું ?’ આ
ઠંડી મશકરી છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૯). હરિકુમારના
મિત્રો એને મનમથને વશ પડેલો જોઈ ખૂબ બનાવે છે. (મ. ૬.
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧ થી)

૩૯. વૃદ્ધ માતા જીવાન કુમારિકા પુત્રીને લાડમાં ખોળામાં બેસાડે એ ભારે અભિનવ વાત છે, પણ તે યુગમાં સત્ય જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૦. પોતે કહેલી વાત સાચી છે એમ ખાત્રી કરાવવા સોગન (શપથ) ખાવાનો રિવાજ હતો. એકથી વધારે સોગન પણ ખાવામાં આવતાં અને કોઈ પ્રસંગે તો ભાર મૂકવા માટે અનેક (સેંકડો) શપથ લેવાના પ્રસંગ પણ નોંધાયા છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૧. લગ્નવિધિઃ આઠ માતૃકાનું સ્થાપન કરવું, (હાલ તેને માઈ થાપના કહેવામાં આવે છે.) મંડપ ણાંધવો, તેમાં વેદીની સ્થાપના કરવી, વેદીમાં અગ્નિકુંડ ચેતાવવો, વધૂકર્મમાં માતાઓ દીકરીને સ્નાન કરાવે, વિલેપન કરે અને આભૂષણ ધારણ કરાવે. વરને સ્નાન વિલેપન વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે કરાવે, ગોર અગ્નિમાં ધૂત નાખે, યજ્ઞ કરે, તેમાં આહુતિ અપાય; તે માટે અંજળી ભરી ભરીને શાળ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે. ભેશી વરકન્યાનું પાણિત્રહણ કરાવે. સ્ત્રીઓ હર્ષ વિલાસ કરે. (ગીત ગાય) પતિ પત્ની સિંહાસન (ખામેઠ) પર બેસે. આટલી ક્રિયા અત્ર ગતાવવામાં આવી છે. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૬-૫૦)

લોકોનું સમૂહવર્તન:—

સમાજમાં સમુચ્ચયે લોકો કેવી રીતે વર્તતા હતા તે ઘણું જોવા જેવું છે.

(a) વસંતઋતુમાં લોકો ટોળે મળી નગરની જહાર નીકળી પડતા હતા. ઉપવન-ઉદ્યાનમાં લોકો એ ઋતુમાં લહેર કરતા હતા. કુદરતની લીલાનો લાલ લોકો ચારી રીતે લેતા હતા. ઝાડ સાથે હોંચકા લટકાવી તેના ઉપર બેસી અથવા ઊભા રહી હોંચકા ખાતાં ખાતાં આનંદ કરતા હતા. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧ પૃ. ૯૨૨-૪.)

(b) લોકો ગામ જહાર જઈને ગોષ્ઠિ કરતા હતા, તેમાં સ્ત્રીઓ પણ પૂરતી છૂટથી ભાગ લેતી હતી.

(c) લોકોના બાહ્ય આનંદમાં નર્તન, વાદન અને સુરાપાન મુખ્ય ભાગ લગ્નવતા હતા. ચાળાચેન કરવા, મશ્કરી કરવી, સ્ત્રીઓને

ચુંબન કરવું અને હંગમડા વગર અહીંતહીં દોડાદોડ કરવી, એમાં આનંદવિલાસ માનવામાં આવતો હતો. (પૃષ્ઠ ૬૨૫). વસંત સમયમાં નગરના જહારના વિભાગો પૂર જહારમાં આવતા હતા એમ જણાય છે. (પૃ. ૬૨૭). આ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અંગે 'વિલાસિની' શબ્દ વાપર્યો છે તે પોતાની પરણેલી સ્ત્રી માટે સમજવો કે તેને વારવિલાસિની-નાયિકા સમજવી એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એમાં ભાગ લે છે એ વાત આગળ જણાવે છે તે સર્વનો સંબંધ વિચારતાં કુળવાન વધૂઓ પણ એ આનંદમહોત્સવમાં ભાગ લેતી હતી એમ લાગે છે.

(ટ) પૃ. ૬૨૬ માં ઉપવનમાં લોલાક્ષ રાજા આવે છે ત્યારે શું થાય છે તે માટે એક ફરકો ઘણો સૂચક છે. ત્યાં જણાવે છે કે "ત્યારપછી તે સમુદાયમાં કોઈ લોકો નાચે છે, કોઈ ફરે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજો કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આજોડે છે, કોઈ અરુપરસ મરકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ મોટેથી બૂમો પાડે છે, કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાખલી ફરે છે અને કોઈ સોનાની પીચ-કારીઓ હાથમાં લઈ તેમાં સુખડકેશરમિશ્રિત જળ ભરીને અરુપરસ ફેંકે છે." અત્યારે હોળીના સમયમાં જે હકીકત બને છે તે અસહના વખતમાં કેવા પ્રકારે બનતી હશે તેનો આથી કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(૯) સદર બનાવ પછી લોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈની વધૂ રતિલક્ષિતા પામે નાચ કરાવે છે, મર્યાદાભંગ કરે છે અને અંકિદેવીની મૂર્તિને ઊઠાવી દે છે એ બનાવ અસાધારણ ગણીએ તો પણ એટલી હદ સુધીની મર્યાદાભંગની શક્યતા દશમી શતાબ્દમાં હતી એમ તો લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. રાજા પોતાના નાના ભાઈ પર આધિપત્ય જણાય છે, દેવીના મંદિરમાં પુષ્કળ દારૂ પીવાય છે, એ અને દેવી પોતે 'જુ દારુ' એ સર્વ હકીકત મનોદશા આ માં બતાવે છે. અ. રનાં કૌતુકો દેશોના આપણ વીતકો અં ય છે અને દેના ની જે

તેમણે જોઈ છે તે ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. દારુ અને પરદારાને લોકસમુદાયમાં એ સદીમાં શું સ્થાન હતું એનો આખો ચિતાર પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ પૂરો પાડે છે.

(f) ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકસમુદાય કેવું વર્તન કરે છે એ દશમી સદીને અંગે વાંચવા યોગ્ય છે. તે સમયે બંધા નહોતા અને આગ ઓલવવાની પદ્ધતિસરની ટુકડીઓ નહોતી. આગને પ્રસંગે “ ચોતરફ ધૂમાડાના ગોટે-ગોટા નીકળવા લાગ્યા અને આગના લડકા વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યા; વાંસને કુટવાના અવાજો કડાકા અને ધડાકા ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા. આવા મોટા અવાજો સાંભળીને લોકો ભગી ઉઠ્યા, ચારે તરફ ઢેળાહળ થઈ ગયો, ધમાધમ થઈ રહી, છોકરાઓ આકેંદ કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હાંફળીફાંફળી અહીંતહીં દોડવા લાગી, આંધળા માણસો બુમરાણ કરવા લાગ્યા, પાંગળા લોકો જાયેથી રડવા લાગ્યા, કુતુહળી મસ્કરાઓ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા, ચોર લોકો ચોરી કરવા લાગ્યા, બધી વસ્તુઓ બળવા લાગી, કૃષણ લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા અને માતા વિનાના પુત્રની માફક આખું ગામ શરણ રહિત નિરાધાર જેવું થઈ રહ્યું.” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨ પૃ. ૧૬૫૮) આટલું વર્ણન તે સમયે થતી આગ જોઈ હોય તેનાથી જ લખાય. લોકોની ધમાધમ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી અને સ્ત્રી બાળકોના આકેંદ એ અત્યારે પણ નાના ગામમાં આગ થાય ત્યારે દેખાય છે. ચોર લોકો ચોરી કરવાની તક સાધે એ મોટી આગો જોઈ હોય તે સમજી શકે તેવું છે.

(g) અત્યારે બજારમાં ગામગપાટા મારવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે દશમી સદીમાં મારવામાં આવતા હશે એમ અગ્રહીતસંકેતાના કહેવા પરથી જણાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૮). ખાસ કરીને રાજ્યની અને રાજકુટુંબની વાતો બજારમાં થતી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(h) કોઈકોઈ કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને તણ દઈ પરપુરુષ સાથે રમણ કરતી હશે અને જે ગુરુના પ્રતાપથી પોતે ગુણભાજન થયેલ હોય તેના જ તરફ શિષ્યો પ્રતિકૂળ થઈ બેસતા હશે એમ મહા-મોહના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૬૨)

ચુંબન કરવું અને ઢંગધડા વગર અહીંતહીં દોડાદોડ કરવી, એમાં આનંદવિલાસ માનવામાં આવતો હતો. (પૃષ્ઠ ૯૨૫). વસંત સમયમાં નગરના બહારના વિલાઓ પૂર બહારમાં આવતા હતા એમ જણાય છે. (પૃ. ૯૨૭). આ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અંગે 'વિલાસિની' શબ્દ વાપર્યો છે તે પોતાની પરણેલી સ્ત્રી માટે સમજવો કે તેને વારવિલાસિની-નાયિકા સમજવી એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એમાં લાગ લે છે એ વાત આગળ જણાવે છે તે સર્વનો સંબંધ વિચારતાં કુળવાન વધુઓ પણ એ આનંદમહોત્સવમાં લાગ લેતી હતી એમ લાગે છે.

(d) પૃ. ૯૨૬ માં ઉપવનમાં લોલાક્ષ રાજા આવે છે ત્યારે શું થાય છે તે માટે એક ફકરો ઘણો સૂચક છે. ત્યાં જણાવે છે કે "ત્યારપછી તે સમુદાયમાં કોઈ લોકો નાચે છે, કોઈ કૂદે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજો કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આજોડે છે, કોઈ અરુપરસ મશકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ મોટેથી ખૂમો પાડે છે, કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાબલી ફટે છે અને કોઈ સોનાની પીચ-કારીઓ હાથમાં લઈ તેમાં મુખડકેશરમિશ્રિત જળ ભરીને અરુપરસ ફેંકે છે." અત્યારે હોળીના સમયમાં જે હકીકત બને છે તે અસહના વખતમાં કેવા પ્રકારે બનતી હશે તેનો આથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(e) સદર બનાવ પછી લોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈની વધૂ રતિલાલિતા પામે નાચ કરાવે છે, મર્યાદાલંગ કરે છે અને ચંડિકાદેવીની મૂર્તિને ઊડાવી દે છે એ બનાવ અસાધારણ ગણીએ તો પણ એટલી હદ સુધીની મર્યાદાલંગની શક્યતા દશમી શતાબ્દિમાં હતી એમ તો લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. રાજા પોતાના નાના ભાઈ પર આધિપત્ય ભોગવતા જણાય છે, દેવીના મંદિરમાં પુષ્કળ દારુ પીવાય છે, નાચરંગ થાય છે અને દેવી પોતે પણ દારુ પીએ છે એ સર્વ હકીકત દશમી સદીની મનોદશા અને સમુદાયમાં લોકવર્તન બતાવે છે. આ સર્વ ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો છે. વર્તમાન કાળમાં પાશ્ચાત્ય દેશોના બોલ-નાચ જોતાં આપણને જે વિતર્કો થાય છે તેવા જ વિતર્કો અંચક્તને થયા જણાય છે અને અંતરંગ રાજ્યમાં મકરધ્વજ અને દેવી રતિને ખડા કરવાની જે જરૂરિયાત

તેમણે જોઈ છે તે ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. દારુ અને પરદારાને લોકસમુદાયમાં એ સદીમાં શું સ્થાન હતું એનો આખો ચિતાર પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ પૂરો પાડે છે.

(f) ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકસમુદાય કેવું વર્તન કરે છે એ દશમી સદીને અંગે વાંચવા યોગ્ય છે. તે સમયે બંગા નહોતા અને આગ એકલવણી પદ્ધતિસરની ટુકડીઓ નહોતી. આગને પ્રસંગે “ ચોતરફ ધૂમાડાના ગોટે-ગોટા નીકળવા લાગ્યા અને આગના લડકા વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યા; વાંસને કુટવાના અવાજો કડાકા અને ધડાકા ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા. આવા મોટા અવાજો સાંભળીને લોકો જાગી ઉઠ્યા, ચારે તરફ ડોળાહળ થઈ ગયો, ધમાધમ થઈ રહી, છોકરાઓ આકંઠ કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હાંફળીફાંફળી અહીંતહીં દોડવા લાગી, આંધળા માણસો બુમરાણ કરવા લાગ્યા, પાંગળા લોકો ભયેથી રડવા લાગ્યા, કુતુહળી મશકરાઓ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા, ચોર લોકો ચોરી કરવા લાગ્યા, બધી વસ્તુઓ બળવા લાગી, કૃપણ લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા અને માતા વિનાના પુત્રની માફક આપું ગામ શરણ રહિત નિરાધાર જેવું થઈ રહ્યું.” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮) આટલું વર્ણન તે સમયે થતી આગ જોઈ હોય તેનાથી જ લખાય. લોકોની ધમાધમ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી અને સ્ત્રી બાળકોના આકંઠ એ અત્યારે પણ નાના ગામમાં આગ થાય ત્યારે દેખાય છે. ચોર લોકો ચોરી કરવાની તક સાધે છે એ મોટી આગો જોઈ હોય તે સમયે થકે તેવું છે.

(g) અત્યારે બજારમાં ગામગપાટા મારવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે દશમી સદીમાં મારવામાં આવતા હશે એમ અગ્રહીતસંકેતાના કહેવા પરથી જણાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૮). ખાસ કરીને રાત્રીની અને રાજકુટુંબની વાતો બજારમાં થતી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(h) કોઈ કોઈ કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને તણ દઈ પરપુરુષ સાથે રમણ કરતી હશે અને જે ગુરુના પ્રતાપથી પોતે ગુણભાજન ધરેલ હોય તેના જ તરફ શિષ્યો પ્રતિકુળ થઈ બેસતા હશે એમ મહા-મોહના વર્ણન પરથી માલુમ પડે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૬૨)

(i) પોતાના કુળને કલંક લાગે તેણું કાર્ય ન કરવું જોઈએ એ તત્સમયની લોકમાન્યતા હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૪૦૬)

(j) વસંત સમયમાં ઉદ્યાનમાં જઈ કામદેવની પૂજા કુમારિકાઓ સારો પતિ મેળવવાની ઇચ્છાએ અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યમાં વધારો કરવા માટે કરતી હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫.)

(k) દેવણું અપમાન કરનાર ઉપર લોકો તૂટી પડતા હતા, તેની નિંદા કરતા હતા અને તેના વર્તનનો તિરસ્કાર કરતા હતા (પૃ. ૪૩૬); પણ એકંદરે તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા. તેને ભારતા હોય કે ઈર્ષા કરતા હોય એમ જણાતું નથી.

(l) ગામમાં કોઈ અસાધારણ ઝનાવ ઝને એટલે લોકો વાતો કરવા મંડી જાય. કોઈ પણ ઝરાજ વાત આખા ગામમાં તુરત ફેલાઈ જતી હતી એમ જણાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૫૩)

(m) રાજાનો દીકરો ખૂન પર ચઢે છે ત્યારે તેને પકડી લેવામાં આવે છે, કેદખાનામાં નાખવામાં આવે છે, પાંચ મોડીએ બાંધવામાં આવે છે અને લોકો તેની મરકરી કરે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬)

(n) રાજા પુત્રને કાઢી મૂકે છે ત્યારે લોકો પણ તેના નામ પર ચૂંકે છે, તેને ન સંભળાવવા લાયક વચનો સંભળાવે છે અને તેની મરકરી કરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૫. પૃ. ૭૫૫)

(o) સમૂહ વર્તનને અંગે નીચેનાં આખાં ચરિત્રો ખૂબ રસિક અને તત્સમયના સ્વભાવના આબેહૂબ વર્ણનથી ભરેલા છે.

(૧) ચાર પ્રકારના પુરુષો : ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. (મ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૭૪-૪૮૨)

(૨) છ પ્રકારના પુરુષો : નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠ. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫ પૃ. ૧૫૫૭-૧૬૨૮)

તે ઉપરાંત બાળ, મધ્યમ અને મનીષીનું ચરિત્ર ત્રીજા પ્રસ્તાવનામાં આવે છે, તે ત્રણ પ્રકારના પુરુષોને માટે સમજી લેવું.

(p) તદ્દન અધમ લોકો (નિકૃષ્ટ)નું બાહ્ય જીવન : દેખાવમાં

ભયંકર, ગરીબ, રાંક, દુઃખી; લોકો એની નિંદા કરે; પારકા ઉપર આધાર રાખનાર; હીનસત્ત્વી; શરીરે ગડગુમડ જખમ અને મેલ; જાતે નોકર આકર કે ખેપીઓ; ઘાસના લારા વેચીને કે હજ ખેડીને નિર્વાહ કરનાર; અત્યંત તુચ્છ જીવન વહનાર. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪). આ પ્રકારના પ્રાણીઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષથી રહિત હોઈ પુરુષાર્થ વગરના હોય છે.

(૧) અધમ લોકો અર્થ અને કામમાં આસક્ત રહે છે. એને ઇંદ્રિયોના વિષયલોગની ખૂબ વાંછા હોય છે અને એ દયા, દાન, શીલ તરફ દેખી હોય છે. આ વર્ગમાં ભાટ ચારણ કે લવાયાનો સમાવેશ થાય. એમાં જુગારીઓ, વ્યભિચારી, નાસ્તિકો અને પાપીઓ પણ આવે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૩)

(૨) વિમધ્યમ લોકો પૈસા પેદા કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર ધર્મકાર્ય પણ કરે છે. એ સરળ પ્રકૃતિના હોય છે. એની દાન દેવાની ઇચ્છા હોય છે. એ શીલ પાળવા તત્પર હોય છે. એ દિવસના વિભાગ પાડી કેટલોક વખત વિષયસેવનમાં ગાળે અને થોડો વખત ધર્મકાર્યમાં ગાળે. આ વર્ગમાં સદાચારી બ્રાહ્મણો અથવા સારા પ્રખ્યાત રાજાઓનો સમાવેશ થાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૮૭-૮૮.)

(૩) મધ્યમ લોકો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થમાં ચાલુ પ્રયાસ કરનારા હોય છે. એ અર્થ કામની નિકૃષ્ટતા સમજે છે, પણ તેને સર્વથા તણ શકતા નથી. એ ઘરખાર સ્ત્રી પુત્રનાં જાંઘનને સત્વાલાવે છોડી શકતા નથી, પણ એને જરાજર ત્યાગ્ય સમજે છે. જૈન શાસનમાં વર્તતા શ્રદ્ધાવાળા અને પાપથી પાછા હઠેલા દેશવિરતિઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૯૦-૨)

(૪) ઉત્તમ લોકો વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તે સમજણ પ્રમાણે અમલ કરે છે. એ અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાયો સમજે છે અને સમજીને તેને અનુસરે છે. એને માટે તેર બાજતો ત્યાં જતાવી છે: ગુરુઉપચર્યા, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ક્રિયાનું આચરણ, વ્રતપાલન, સાધુતા, ઇંદ્રિય પર અંકુશ, લાવના, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અંતરશુદ્ધિ, પરીપહસહન અને યોગ. ત્યારપછી અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના

રસ્તા ગતાવ્યા છે. ત્યાં આજો યોગ સમાવ્યો છે. એમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસથી શરૂ કરી યોગરૂઢન સુધીના રસ્તા ગતાવ્યા છે. એ સર્વ રસ્તાઓને ઉત્તમ જીવ અનુસરે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૫૬૪-૧૬૧૦)

(ય) વરિષ્ઠ વર્ગમાં સ્વયંજ્ઞાની આવે છે. એમાં ગણધરોનો સમાવેશ થાય. તીર્થંકર આ કેટિમાં આવે. એ સફળારંભી હોય, પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન હોય અને ગંભીર આશયવાળા હોય. એને સ્પૃહા નામ માત્ર પણ ન હોય, એને પ્રાતિહાર્ય સમવસરણ આદિ બાહ્ય લક્ષ્મી હોય, અનેક અતિશયો હોય અને એ અદાર મહા-દ્વષણથી રહિત હોય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૩-૨૮)

તત્સમયની કેટલીકે માન્યતાઓ:—

(ઇ) મીકું-લૂણ વધારે ખાવાથી ઘડપણ એકદમ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૬૫)

(બ) પુરુષ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ પર અનેક જાતની માન્યતાઓ હતી. તે પર પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ બીજું વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૧૧૫૧-૧૧૬૩)

કેટલીક હકીકત ખાસ અભિનવ છે. એ ઉપરાંત પાદુકાજ્ઞાનની વાત પણ ત્યાં ગતાવી છે. પગલાની નિશાની પરથી જેના પગની એ નિશાની હોય તે કેવા પ્રકારના લક્ષણવાળો મનુષ્ય હશે તે જાણવાના જ્ઞાનને પાદુકાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૫૦)

(ં) પુરુષનો જેવો વર્ણ હોય છે તેવું તેનું રૂપ હોય છે, જેવું રૂપ હોય છે તેવું તેનું મન હોય છે, જેવું મન હોય છે તેવું તેનું સત્ત્વ હોય છે અને જેવું સત્ત્વ હોય છે તેવા તેનામાં શુણે હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૬૦)

(ઃ) કેશુડાના ઝાડ પાસે (નીચે) ઘન દારેલું હોય છે અને તેના પ્રારોહો અને ડાળીઓ અમુક પ્રકારના હોય તો તેની નીચેથી સોનું રૂપું રત્ન વિગેરે મળે છે તે સંબંધી આખી હકીકત અનેક

પ્રકારના રિવાજોના શિર્ષક તળે નોંધાયેલી છે તે અત્ર પશુ પ્રસ્તુત છે. એ સદીની માન્યતાઓ જાણવાનું એ સારું સાધન પુરું પાડે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫)

(૭) મહાપુરુષોને વિપત્તિ આવતી નથી અને કદાચ આવે તો અદ્ય સમયમાં વિસરાળ થઈ જાય છે અને તેમને નિરંતર આનંદ જ રહે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૪૨) સદુપુરુષો વિકાર વગરના હોય છે. (પૃ. ૧૫૪૩)

(૮) ખીલીના ઝાડનો પ્રચોડ તેની શાખામાંથી ફૂટીને જમીન સુધી ગયેલો હોય તો ત્યાં ધન દાટેલું છે એવી; માન્યતા હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૫૩૬)

(૯) વાંદરાને ગમે તેટલું ધી પીવરાવવામાં આવે તેથી તે પુષ્ટ થતો નથી. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૬)

નીતિ-વ્યવહારના ખ્યાલો:—

દશમી શતાબ્દમાં વ્યવહાર અને નીતિના ખ્યાલો કેવા હશે તે જાણવાના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે જુઓ:—

(૧) ‘ આપ સાહેબના સદુપદેશથી જ્યારે હું ચોરીથી કોઈ પણ પદાર્થ લેતો નથી, રાજ્યવિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી, વેશ્યા અથવા પારકી સ્ત્રી તરફ દ્રષ્ટિ કરતો નથી અને એવું ધર્મ-વિરુદ્ધ અથવા લોકવિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણ સદર ઉપદેશ પ્રમાણે કરતો નથી અને મહાઆરંભ અને મહાપરિશ્રમમાં રીઝી જતો નથી ત્યારે લોકો મને સાધુ (સારા માણસ) તરીકે ગણે છે, મારામાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને મારાં વખાણ કરે છે.....પૈસા ઉપરની મૂંઝાણને લઈને હું ચોરીથી ધન ઉપાડવા માંડું છું, વિષય-લોભપતાને લીધે વેશ્યા કે પરસ્ત્રીગમન કરું છું અને તેવું ખીનું કાંઈ પણ ખોટું આચરણ કરું છું ત્યારે લોકો તરફથી નિંદા, રાજ્ય તરફથી શિક્ષા અને સર્વ ધનહરણ, શરીરનો ખેદ, મનનો તાપ અને ખીજ અનેક પ્રકારના અનર્થો આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત કરું છું. (પૃ. ૧૬. પીઠાંધ)

(b) કોઈ મૂર્ખ માણસ અકાર્ય કરવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે તેને તેમ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયાસ નિર્વર્થક છે. રાખના હગલામાં ધીની આહુતિની પેઠે એ નકામો જાય છે. (મ. ૩. મ. ૫. પૃ. ૪૦૭)

(c) જે જુદાં જુદાં કાર્યોને અંગે કશું કાર્ય પ્રથમ કરવું એવી મનમાં શંકા થાય ત્યારે કાળક્ષેપ કરવો. (પૃ. ૪૧૦)

(d) ઉદ્યાનમાં અનગતેરશને દિવસે અનેક સ્ત્રીઓ કામદેવની પૂજા કરવા આવે ત્યારે મોહાંધ કામી પુરુષો પોતાને પસંદ આવે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવાની તક મેળવવાની લાલચે તે મંદિરમાં આવતા હતા. આવા બહાદુર (!) પુરુષો દશમી સદીમાં પણ હતા તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૩. મ. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(e) ગુરુની સ્ત્રી ગમે તેવી રૂપાળી હોય તો પણ તે સર્વથા અગમ્ય છે અને દેવની શર્યા પર સૂવાતું નથી. (મ. ૩. મ. ૮. પૃ. ૪૩૬)

(f) સારી રીતે છુપાવીને કરેલું પાપાચરણ પણ જરૂર પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો એ મિથ્યા છે. (મ. ૩. મ. ૯. પૃ. ૪૫૧)

(g) જનસમાજના મોટા ભાગના વર્તન માટે મધ્યમ પ્રકારના માણસોની સ્થિતિ અને અધમ વર્ગની સ્થિતિ ચાર પ્રકારના પુરુષોના વર્ણન પરથી સમજાય છે. તે વખતના સમાજને સમજવા માટે એ વર્ણન ઘણું ઉપયોગી જણાય છે. મધ્યમ વર્ગ સંશયારૂઢ રહે છે અને જઘન્ય વર્ગ લહેરી અને વિષયાંધ હોય છે. (મ. ૩. મ. ૧૨. પૃ. ૪૮૬-૭) જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે એમ આચાર્ય કહે છે તે સમયની સમાજ-સ્થિતિ બતાવે છે. (પૃ. ૨૮૮)

(h) એક માણસને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેના દોષ જાણવામાં આવે તો પણ તેનો અકાળે ત્યાગ કરાય નહિ એવી તે સમયની લોકનીતિ હતી, (દ્વંતાં શુભસુંદરીની મનીષીને સલાહ (મ. ૩. મ. ૫. પૃ. ૪૦૫) પણ અવસર આવે ત્યારે ત્યાગ ન કરે તો પછી પરિણામે તેનો પોતાનો જ ક્ષય થાય છે. તે સમયની નીતિ

એવી હતી કે હેયબુદ્ધિએ પણ કારણસર અન્યને ગ્રહણ કરાય અને ત્યાગના અવસરની રાહ જોવાય. વર્તમાન વર્તનવિચારણા-નિર્ણય અને આ નિર્ણયમાં ઘણો મોટો આંતરો છે તે નોંધવા જેવું છે.

(i) ચંડાળ સ્ત્રીને અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવતી હતી અને તેની સાથે મૈથુન સંબંધ કરવો તે અસ્પર્શ્યવર્ગ માટે અત્યંત કનિષ્ઠ કામ ગણવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૩ પૃ. ૪૯૬)

(j) સાધુપુરુષ આત્મનિંદા, પરસ્તુતિ અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્રનું વર્ણન ન કરે, પણ અતિ આગ્રહ અને ખાસ લાભનું કારણ દેખે તો પોતાના પૂર્વપશ્ચિમ સમયનું વર્ણન કરે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૦)

(k) સજ્જન પુરૂષો વડીલના વાક્યનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭ પૃ. ૭૭૬)

(l) શુરુની સ્તુતિ તેમની હાજરીમાં કરવી, મિત્ર અને સગાની સ્તુતિ તેમની ગેરહાજરીમાં કરવી, નોકરની સ્તુતિ (પ્રશંસા) કામ થઇ રહ્યા પછી કરવી, પુત્રની સ્તુતિ (પ્રશંસા) ન કરવી અને સ્ત્રીની પ્રશંસા તો તેના અરણ્ય પછી જ કરવી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૩)

(m) હસવાનું ગમે તેવું કારણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગંભીર ચિત્તવાળા મનુષ્ય તો માત્ર મૂંઝમાં જ હોય છે, મુખને જરા મલકાવે છે, ખડખડાટ હાસ્ય કદી કરતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૮૭૩)

(n) દારુની અસર તળે લોલાસ રાબ પોતાના ભાઈ રિપુકંપનની સ્ત્રી ઉપર ગળાત્કાર કરે છે એ વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પરાધીનપણું હોવા છતાં દારુની અસર નીચે આ વાત શક્ય હતી એ નોંધવા જેવું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૯૪૧.)

(o) સારી આકૃતિ-સુંદર રૂપ હોય ત્યાં નિર્ભંગ ગુણો વાસ કરે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૮૭.)

(p) ત્યાં મૃપાવાદ હોય છે ત્યાં ઘણે ભાગે માયા પણ સાથે જ હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૪.)

(૧) જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ—એ સત્ત્વવૃદ્ધિના ઉપાયો છે. (મ. પ. પ્ર. ૧ પૃ. ૧૧૬૦.)

(૨) એકાંત સ્થાનમાં ઢાંકણા વગરનું દહીનું લાજન પડેલું હોય તો સ્વાદલુબ્ધ કાગડો એને છોડીને ધીજે કેમ જાય ? તેમ રૂપાળી સુંદર સ્ત્રી એકલી પડેલી જણાય તો એના વિલાસી પુરુષો એને કેમ છોડે ? (મ. પ. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૭૩.)

(૩) ડાહ્યો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી શકે છે. (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૬)

(૪) પ્રાણી ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો જાણતો હોય પણ જો પોતાની અવસ્થા બરાબર સમજતો ન હોય તો જેમ આંધળા માણસની પાસે આરિસો ધરવામાં આવે તે નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે.

(૫) ધનશેખર ધન કમાવા માટે પરદેશ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પિતા હરિશેખર તેને શિખામણ આપે છે તે દશમી શતાબ્દનો નીતિ અને વ્યવહારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. 'આખો ફકરો ખાસ લાક્ષણિક હોઈ દશમી શતાબ્દને ચિતરે છે. 'દીકરા ! મેં' તને સુખમાં ઉછેર્યો છે, તું પ્રકૃતિથી સીધી લાઇનનો છે, દેશાંતર દૂર છે, રસ્તાઓ આઠાઅવળા અને આકરા છે, લોકો વાંકા હૃદયવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ છેતરવાની કળામાં ઘણી કુશળ હોય છે, નીચ અને દુર્જનો ઘણા હોય છે, સજ્જન માણસો લાગ્યે જ મળી આવે છે, ધૂતારા લોકો અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરવામાં ચતુર હોય છે, વાણીઆઓ કપટી હોય છે, કરિયાલા વિગેરે વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે, નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને કરનારી હોય છે, કાર્યોનાં પરિણામ દુઃખે જાણી શકાય તેવાં હોય છે, પાપ અથવા અકૃત્ય અનર્થને પસંદગી આપનારા હોય છે, ચોર અને લુચ્ચાઓ હેરાન કરનારા હોય છે; તેથી જ્યારે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે વખતને અનુસરીને કોઈ વખત પંડિત બની જવું, કોઈ વખત મૂર્ખ બની જવું, કોઈ વખત દાક્ષિણ્યવાળા થઈ જવું અને કોઈ વખત તફન કઠોર બની જવું,

કોઈ વખત દયાળુ બની જવું અને કોઈ વખત નિર્દય બની જવું, કોઈ વખત મોટા લડવૈયા બની જવું અને કોઈ વખત તદ્દન ખીકણુ બની જવું, કોઈ વખત મોટા દાનેશ્વરી બની જવું અને કોઈ વખત એકદમ કૃપણ બની જવું, કોઈ વાર બગવૃત્તિ ધારણ કરી તદ્દન મૌન રહી જવું અને કોઈ વખત ચતુર વક્તા બની જવું, અને હમેશાં ક્ષીરસમુદ્ર જેવા ઊંડા, ગંભીર અને શાંત થઈ જવું, તેમજ એટલા ઊંડા થવું કે કોઈ માણસ એ સમુદ્રનો મધ્યભાગ કદી પામી શકે નહિ.” (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧)

(૪) ધનવાન પાસે ધન છે તે તેની પામે શા માટે રહેવા દેવું જોઈએ? તેનો તેના ઉપર શો હક્ક છે? એમની પાસેથી લૂકમી પકાવી દેવી એમાં શું ખોટું છે? આવા સમાજવાદના વિચારો તે સમયે પણ હતા. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(૫) જે પ્રાણી કંટાળો પામે છે તેને ધન મળતું નથી, તેથી સમગ્ર માણસો કહે છે કે કોઈ પણ બાબતમાં કંટાળવું નહિ એ જ ધન એકઠું કરવાનો મૂળ ઉપાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૬)

(૬) જેનું પોતાના ઘરમાં બરાબર માન નથી હોતું અને જેનો ઘરમાં પરાભવ થતો હોય છે તે બહાર પણ પરાભવ જ પામે છે. યો વૃદ્ધે પરિભૂતોઽજ્ઞ સઃ સઃ પરિભૂયતે । (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪)

(૭) જેણે બારીક અવલોકન કરીને એક સંવત્સર (વર્ષ) જોયેલ હોય તેણે આખી દુનિયાની બરાબર અવલોકના કરી લીધી છે એમ સમજવું, કારણ કે દુનિયાના લાવો ફરી ફરીને એવી ને એવી રીતે અન્યાર્થ સંબંધે બન્યા જ કરે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૬૩૦)

(૮) જે વસ્તુ નખથી છેદી શકાય તેવી હોય તેને ડાહ્યો માણસ - કુહાડાથી છેદવી પડે તેટલી મોટી થવા દેતો નથી, તેને મૂળમાંથી જ ડાંલી દે છે. (મ. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૨)

સાંસારિક મનોરાજ્ય—

(૯) સાંસારિક પ્રાણીઓને શું શું મેળવવાની ઇચ્છા થતી હોય છે તેનું વર્ણન પીઠબંધ પૃ. ૬૫ માં આવે છે, તે પરથી જણાય

છે કે પ્રાણીને ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાની આકાંક્ષા થતી અને તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાને એકલાનેજ વફાદાર રહે એવી તેની ઇચ્છા રહેતી, પોતાનો પરિવાર વિનયી અને ચતુર થાય એવી લાવના રહેતી, મહેલોમાં વસવાની હોંશ થતી, અનેક રત્નો ઘરમાં ભરેલાં હોવાના એ યુગના લોકો સ્વપ્નાં એવતા હતા, ઘરેણાં ઘડાવવાના સંકલ્પો કરતા હતા, ચીનાઈ (રેશમી) અને સુતરાઈ વસ્ત્રોના ઢગલા વાંછતા હતા, મહેલની બહાર ગગિયો ફરાવવાનો વિચાર કરતા હતા અને ઘોડાના રથમાં (ઘોડાગાડીમાં) બેસી પોતે ફરે અને પાળા આગળ પાછળ ચાલે અને ગહુ તો પોતે રાજા થાય—આ તે યુગનું મનોરાજ્ય હતું. એમાં સાહિત્ય કે અભ્યાસને સામાન્ય જનતામાં સ્થાન હોય એવું જણાતું નથી. (પીઠળાંધ પૃ. ૬૫-૬૮) યુવાની કાયમ ટકે એવા પ્રયોગો કરવાનો લોકો યત્ન કરતા હતા. (સદર. પૃ. ૬૬)

(b) સંસારસુખનો ખ્યાલ આ પ્રમાણેનો જણાય છે:—

“ અમે માંસ ખાઈએ છીએ, દારુ પીએ છીએ, ગત્રીશ પ્રકારનાં લોજન અને તેત્રીશ પ્રકારનાં શાક આરોગીએ છીએ, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરીએ છીએ, બિજળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, પંચ સુગંધી યુક્ત પાન ચાવીએ છીએ, ફૂલની માળા ધારણ કરીએ છીએ, શરીર પર વિલેપન કરીએ છીએ, ધનનો ઢગલો એકઠો કરીએ છીએ, મનને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરીએ છીએ, દુઃખમનની ગંધ પણ સહેતા નથી, અમારી કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવીએ છીએ. ” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬)

પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા—

એ યુગમાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ ઇચ્છા થતી હશે એમ નીચેના પ્રસંગોથી જણાય છે.

(a) દેવી કાળપરિણતિ પોતાના પતિ કર્મપરિણામને કહે છે: ‘ આપની કૃપાથી હું સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છું, આ દુનિયામાં દેખવા લાયક સર્વ પદાર્થો આપની કૃપાથી હું જોઈ ચૂકી છું, માત્ર અત્યાર મુખી મેં પુત્રનું સુખ જોયું નથી એટલું બાકી છે, તેથી જો આપશ્રીની કૃપાથી મને એક પુત્ર ધર્મ જાય તો મારું

જીવતર સંકળ થાય, નહિ તો આ જીવન બધું નિષ્ફળ છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૩ પૃ. ૨૭૧.)

(b) સરળ શેઠ અને બાંધુમતી ઘરડા થયા હતા, પુત્ર નહોતો, દુકાન પર વામદેવ આવી થોડાં આંસુ પાડે છે એટલે શેઠ એને પુત્ર કરી લે છે અને આશા રાખે છે કે એ દીકરો પોતાનું ઘડપણ પાળશે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(c) વિદ્યાધરના રાજા કનકોદરને પુત્ર નથી. એની દિલગીરીનો પાર નથી. એ માટે એની રાણીએ અનેક ઔષધો ખાધાં, અહ્યાંતિ કરાવી, સેંકડો માનતાઓ માની, નિમિત્તિયાને બાલાવી ભવિષ્ય પૂછ્યું, મંત્રવાદીઓ પાસે જાપ કરાવ્યા, જત્રો હાથે બાંધ્યાં, જડી મૂળીઆં પીધાં, કૌતુકો કર્યાં, અવશ્યુતિ નીકાળી, હોરા તંત્રો શોધ્યાં, પ્રશ્નો પૂછ્યા, સ્વપ્ન-અર્થો પૂછ્યા અને યોગિણીઓની પ્રાર્થના કરવામા આવી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨)

(d) શંખપુરના શ્રીગર્ભ રાજાની પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા નોંધવા યોગ્ય છે. એણે તો વળી અનેક ઔષધિઓ પણ ખાધી જણાવ્ય છે. એને ત્યાં પુંડરીકનો જન્મ થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૩)

રાજા-રાજ્ય-રાજસેવક-રૈયત—

(a) ‘ વસ્તુઓ (દ્રવ્યાદિ) પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી મનુષ્યો રાજસેવા ઉઠાવે છે, રાજાની આકરી કરે છે, તેના તરફ વિનય બતાવે છે, તેને અનુકૂળ લાગે તેણે બોલે છે, તેની ખુશામત કરે છે, પોતે દિલગીરીમાં હોય તો પણ રાજાને હસતો દેખીને પોતે હસે છે, પોતાને ઘેર પુત્રજન્મ થવાથી ઘણું આનંદ થતો હોય ત્યારે પણ રાજાને રહતો બોધને પોતે રહવા લાગી જાય છે, રાજાના માનીતા લોકો પોતાના દુશ્મન હોય તો પણ તેમનાં વખાણ કરે છે, રાજાના દુશ્મનો પોતાના ઈષ્ટમિત્ર હોય તો પણ રાજાની સમક્ષ તેમની નિંદા કરે છે, રાજાની આગળ રાતદિવસ દોડે છે, પોતે વદન થાકી ગયો હોય તો પણ રાજાના પગ આંપવા બેસી જાય છે, રાજાના અપવિત્ર સ્થાનો પોતાને હાથે ધુએ છે, રાજાની આજ્ઞાથી ગમે

તેવું હલકું કામ ઉપાડી લે છે, યમના મ્હેં જેવા રણમેદાનમાં જાતે પ્રવેશ કરે છે, તરવાર લાલાના ઘા સહન કરવા માટે પોતાની છાતી આગળ ધરે છે.” (પીઠળંઘ પૃ. ૭૩). આમાં રાજસેવકની ખુશામત અને આજ્ઞાંકિતપણું ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(b) રાજમંદિરમાં રાજાની પાસે અમાત્ય, મોટા યોદ્ધાઓ, નિયુક્તક (કામદારો), તલવર્ગિક (કોટવાળો), વૃદ્ધ સ્થવિરાઓ, લશ્કરી સુલટો, વિલાસિની સ્ત્રીઓ વિગેરે રાખવામાં આવતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (પીઠળંઘ પૃ. ૬૧) અને રાજમંદિરમાં પ્રવેશ રજા વગર થતો નહોતો એમ સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળના ઉપયોગથી જણાય છે. (સદર)

(c) રાજાની નજર પડે તો પણ ધન્યતા માનવામાં આવતી હતી, એટલે રાજાઓ જાણે દેવાંશી હોય એ વિચારનો પ્રચાર હતો એમ સાતમા માળ પર જોડેલા સુસ્થિત રાજાની નજર ભિખારી પર પડવાને પરિણામે તેની ધન્યતા માનવાની હકીકત પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (પીઠળંઘ પૃ. ૧૧૨) અને તે જ પીઠળંઘના પૃ. ૧૧૫ માં ‘ યથા રાજા તથા પ્રજા ’ ના સૂત્રનો નિર્દેશ કરી રાજાની વિશિષ્ટ સત્તા સંબંધમાં તે યુગના વિચારો બરાબર વ્યક્ત કર્યા છે. રાજ્ય-કૃપા માટે કેટલો તલવલાટ હશે તે આ આખા પ્રસંગ પરથી સહજ સમજાય છે. *Divine Rights of Kings* (રાજાના દેવી હક્કો) નો સિદ્ધાંત આ યુગમાં પ્રવર્તતો હતો એમ બરાબર લાગે છે.

(d) રાજ્યવિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું તે બહુ ખરાબ-નિંદ્ય કામ ગણાતું હતું એમ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોની ગણનામાં તેને સ્થાન (પૃ. ૧૬૦ પીઠળંઘ) આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે.

(e) રાજાઓ તાળાનાં રાજ્યોમાં પોતાનો સરસૂબો (મહત્તમ) નીમતા હતા. દરેક પ્રાંતમાં એક સેનાધિપતિ અને મહત્તમ નીમાતો હતો. મહારાજાનો હુકમ દૂર મારફતે ત્યાં મોકલવામાં આવતો હતો. સંદેશો લઈ આવનાર દૂતને ખૂબ માન આપવામાં આવતું હતું અને મહારાજાનો સંદેશો આખી સલા અને સેનાપતિ તથા સૂબો ખડેપગે સાંભળતા હતા. (અસંવ્યવહાર નગરની આ આખી પદ્ધતિ પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ માં વર્ણવી છે તે દશમી સદીના રાજ્ય-બંધારણ ઉપર ખાસ અજવાળું પાડે છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦-૩૦૫)

મહારાજના રાજ્યપ્રદેશમાં વસ્તી કેટલી છે તેનો કર્મપરિણામને ખ્યાલ નથી એવું અંધેર દશમી સદીમાં ચાલતું હતું. સદાગમ ધણાને મોક્ષે મોકલી દે, તો ખાલી પડેલી જગાએ પૂરવાની રાજને ચિંતા થઈ પડી હતી, પણ એને પોતાના સૂબાના તાબામાં કેટલી મોટી વસ્તી હતી તેનો ખ્યાલ નહોતો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪-૫) વર્તમાન સરકારના દફતરમાં નાની નાની વિગતોના પણ આંકડા હોય છે તેવું તે યુગમાં ન હોતું એ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(f) રાજ્યો સાથે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વાત કરવામાં ઘણા સંકેત થતો હશે અને તેના નોકરો અથવા ઉપજીવીઓ ઘણે ભાગે મીઠી વાતો જ કરતા હશે એમ કળાચાર્યને પણ રાજ સાથે સ્પષ્ટ વાત કરતા થયેલ સંકેત પરથી સહજ અનુમાન થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૭)

(g) રાજ્યોની પાસે ખાસ સેવક રહેતા હતા જે અત્યારના ‘ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ’ જેવું રાજ્યનું કામ કરતા હતા એમ વિદુરના વર્ણન પરથી અનુમાન થાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧ પૃ. ૩૫૫) એને ‘ રાજવલ્લભ ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(h) રાજસભા સાંજે મળવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૭) અને રાજ ચાલે ત્યારે તેની આગળ મળતી મસાહ ચાલે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૪૫૮) વિદ્યાધર ચક્રવર્તી કનકોદરની રાજસભા પણ સાંજે-સંધ્યા વખતે મળતી હતી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬)

(i) કોઈ રાજ્યનો શુન્હો કરે તો રાજ્ય તેને તપાસ કર્યા વગર સીધી જ સજા કરે, વારંટ કાઢવાની જરૂર નહોતી. નોકરોને હુકમ કરે, એટલે શુન્હોગારને બાંધી કેદ કરી એટલી ચાતનાઓ કરે કે શુન્હોગાર મહાત્રાસ પામી બચે. એને લોઢાના થાંભલા સાથે બાંધે, એને સખત કોરડા (ચાખખા) લગાવે, એનાં શરીર પર ધગધગતું તેલ રેડે, એની આંગળીઓમા ખીલા ઠોકે અને એને અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ-કદર્થનાઓ કરે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૯)

(j) સગ્ગના પ્રકાર—શત્રુમર્દન રાજ્ય સ્પર્ધાનને દેશ-નીકાલની સગ્ગ કરે છે અને પાછો આવે તો લોહચંદ્રમાં પીલવાની ધમકી આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેહાંત દંડની સગ્ગનો અમલ ઘાણીમાં પીલીને પણ કરવામાં આવતો હતો. એવી ઘાણીને ‘લોહચંદ્ર’ કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૨)

(k) ‘લોકોને માથે જ્યાંસુધી કરે આપવાની બીક હોય છે ત્યાંસુધી તેઓ હદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ એક વાર કર આપવાની બીકથી તેઓને સુક્રા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છૂટા થઈ જાય છે અને છૂટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮)

(l) તે વખતે કૌંસીલની પદ્ધતિ જાણીતી હશે. દનકચૂઠ રાજના ચાર પ્રધાનો—મંત્રીઓ મતિધન, બુદ્ધિવિશાળ, પ્રસાકર અને સર્વશાસ્ત્રક છે. એ ચાર મંત્રીઓ રાજ્યને લગતી અગત્યની બાબતના નિર્ણયો કરે છે એ વાત નોંધવા જેવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૧૬-૨૦)

(m) રાજા જાતે ઊઠી પોતાને હાથે કોઈને પાન રાજસભા સમક્ષ આપે તે મોટામાં મોટું માન ગણાવાની તે સમયની રીતિ હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૬)

(n) રાજાઓ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા હશે, કુબેર ભંડારી જેવા માલદાર હશે એમ દરેક રાજાના વર્ણન પરથી જણાય છે. દા. ત. જુઓ નરવાહન રાજાનું વર્ણન. (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૪)

(o) રાજ્ય ક્રમપ્રાપ્ત પણ હોય એટલે વડિલ તરફથી જિતરી આવેલ હોય અથવા એક રાજાને હરાવી તેનું રાજ્ય ખૂંચવી લેવામાં આવેલું પણ હોય. (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૮૧૬)

(p) રાજા મૂર્ખ હોય તો તેના મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ હોય અથવા લશ્કરનો ઉપરી જળવાન હોય તો પણ રાજ્ય મહા-કષ્ટમાં આવી પડે છે. એકહથ્થુ સત્તાનો દોર કેટલો મોટો હતો તેનો આથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૩)

(વ) સમસ્ત પ્રજાજનને ખાધા વગરના કરી સુખમાં સ્થાપન કરવા અને પછી પોતાનું સુખ શોધવું એ રાજ્યધર્મ છે અને તેમ કરનાર ખરો રાજા છે. પોતાના હાથ નીચેના દુઃખમાં સખ-ડતા હોય, પ્રજાજન દુઃખ લોગવતા હોય તેવે વખતે જે રાજા સુખ લોગવે છે તે પેટભરો કહેવાય છે—આવો વિચક્ષણ માણસોનો અભિપ્રાય હતો. (મ. પ. મ. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૫)

(૨) ચોરને દેહાંતદંડની સજા કરવાનો ધારો હતો (મ. પ. મ. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪). રાજા કરેલી સજા માફ કરી શકતા હતા. (સદર) અત્યંત શકદાર માણસોને અત્યારે જેમ પોલિસની દેખ-રેખમાં રાખવામાં આવે છે તેમ અગાઉ રાજા પોતાની જ દેખરેખ નીચે રાખતા હતા (મ. પ. મ. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪) અને ઘણી વાર નામીયો ચોર વગરશુંદે માર્યો પણ જતો હતો. (સદર)

(૩) પરદેશથી દરિયાની સફર કરીને કોઈ વેપારી આવે તે રાજા પાસે જાય, ત્યાં નજરાણું ધરે અને દાણ ચુકાવે અથવા માફ કરાવે. (મ. ૬. મ. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(૪) રાજાઓને રાજ્ય અન્ય પચાવી પાડશે, એ ખાજતની ખડ્ડુ ખીક રહેતી હશે એમ જણાય છે. નીલકંઠ રાજા પોતાના લાણેજ હરિકુમારની લોકપ્રિયતા સાંભળી પોતે ચિંતામાં પડે છે અને તૃણાધી અંધ બની તેને મારી નાખવાના વિચારો કરે છે. (મ. ૬. મ. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) રાજા પાસે બુદ્ધિશાળી વ્યવહારક્ષ મંત્રીઓ હતા, જેઓ સાપ મરે નહિ અને લાકડી લાંગે નહિ એવી સલાહ આપતા. (પૃ. ૧૫૩૭)

(૫) રાજાનું વર્ણન કરવું હોય તો તેના કોશ (ખજાનો), અતુરંગ લક્ષ્મી, ભૂમિ, દેશ, રાજ્યસમગ્રી વિગેરે અચરિહાર્ય છે. રાજાની સાથે આ સર્વ હોવું જ જોઈએ એવો તે સમયનો ખ્યાલ જણાય છે. (મ. ૬. મ. ૧૦. પૃ. ૧૫૫૯). કોશ (ટ્રેઝરી) માં રત્ન મણિ માણેકનો સંચય ગણવામાં આવતો હતો. રોકડ નાણાંને તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત ઘણી અર્થસૂચક છે.

૪) રાજ્યમાં નવો રાજા થાય ત્યારે કાંડી પીટાવવાનો

(j) સજ્જના પ્રકાર—શત્રુમર્દન રાજા સ્વર્થાનને દેશ-નીકાલની સજ્જ કરે છે અને પાછો આવે તો લોહચંદ્રમાં પીલવાની ધમકી આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેહાંત દંડની સજ્જનો અમલ ઘાણીમાં પીલીને પણ કરવામાં આવતો હતો. એવી ઘાણીને 'લોહચંદ્ર' કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૨)

(k) 'લોકોને માથે ત્યાંસુધી કરે આપવાની બીક હોય છે ત્યાંસુધી તેઓ હદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ એક વાર કરે આપવાની બીકથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છૂટા થઈ જાય છે અને છૂટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮)

(1) તે વખતે કૌસીલની પદ્ધતિ જાણીતી હશે. કનકચૂડ રાજના ચાર પ્રધાનો—મંત્રીઓ મતિધન, બુદ્ધિવિશાળ, પ્રજાકર અને સર્વરોચક છે. એ ચાર મંત્રીઓ રાજ્યને લગતી અગત્યની ગણતના નિર્ણયો કરે છે એ વાત નોંધવા જેવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૧૬-૨૦)

(2) રાજા જાતે ઊઠી પોતાને હાથે કોમળને પાન રાજસભા સમક્ષ આપે તે મોટામાં મોટું માન ગણાવાની તે સમયની રીતિ હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૬)

(3) રાજાઓ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા હશે, કુબેર લંડારી જેવા માલદાર હશે એમ દરેક રાજાના વર્ણન પરથી જણાય છે. દા. ત. ભુઓ નરવાહન રાજાનું વર્ણન. (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૪)

(4) રાજ્ય કેમપ્રાપ્ત પણ હોય એટલે વડિલ તરફથી જિતરી આવેલ હોય અથવા એક રાજાને હરાવી તેનું રાજ્ય ખૂંચવી લેવામાં આવેલું પણ હોય. (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૬)

(5) રાજા મૂર્ખ હોય તો તેના મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ હોય અથવા લશ્કરનો ઉપરી ગણવાત હોય તો પણ રાજ્ય મહા-કષ્ટમાં આવી પડે છે. એકહથ્થુ સત્તાનો દોર કેટલો મોટો હતો તેનો આથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૩)

(૧) સમસ્ત પ્રજાજનને બાધા વગરના કરી સુખમાં સ્થાપન કરવા અને પછી પોતાનું સુખ શોધવું એ રાજ્યધર્મ છે અને તેમ કરનાર ખરો રાજા છે. પોતાના હાથ નીચેના દુઃખમાં સળ-ડતા હોય, પ્રજાજન દુઃખ ભોગવતા હોય તેવે વખતે જે રાજા સુખ ભોગવે છે તે પેટભરો કહેવાય છે—આવો વિચક્ષણ માણસોનો અભિપ્રાય હતો. (મ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૫)

(૨) ચોરને દેહાંતદંડની સજા કરવાનો ધારો હતો (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪). રાજા કરેલી સજા માફ કરી શકતા હતા. (સદર) અત્યંત શકદાર માણસોને અત્યારે જેમ પોલિસની દેખ-રેખમાં રાખવામાં આવે છે તેમ અગાઉ રાજા પોતાની જ દેખરેખ નીચે રાખતા હતા (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪) અને ઘણી વાર નામીયો ચોર વગરગુન્હે માર્યો પણ જતો હતો. (સદર)

(૩) પરદેશથી દરિયાનાં સફર કરીને કોઈ વેપારી આવે તે રાજા પાસે જાય, ત્યાં નજરાણું ધરે અને દાણ ચુકાવે અથવા માફ કરાવે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(૪) રાજાઓને રાજ્ય અન્ય પચાવી પાડશે, એ બાબતની ખડું ખીક રહેતી હશે એમ જણાય છે. નીલકંઠ રાજા પોતાના ભાણેજ હરિકુમારની લોકપ્રિયતા સાંભળી પોતે ચિંતામાં પડે છે અને તૃષ્ણાથી અંધ બની તેને મારી નાખવાના વિચારો કરે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) રાજા પાસે બુદ્ધિશાળી વ્યવહારદક્ષ મંત્રીઓ હતા, જેઓ સાપ મરે નહિ અને લાકડી લાંગે નહિ એવી સલાહ આપતા. (પૃ. ૧૫૩૭)

(૫) રાજાનું વર્ણન કરવું હોય તો તેનાં કોશ (અજાનો), ચતુરંગ લશ્કર, ભૂમિ, દેશ, રાજ્યસામગ્રી વિગેરે અપરિહાર્ય છે. રાજાની સાથે આ સર્વ હોવું જ જોઈએ એવો તે સમયનો ખ્યાલ જણાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૫૬). કોશ (ટ્રેઝરી) માં રત્ન મણિ માણેકનો સંચય ગણવામાં આવતો હતો. રોકડ નાણાને તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત ઘણી અર્થસૂચક છે.

૪) રાજ્યમાં નવો રાજા થાય ત્યારે હાંડી ખીટાવવાનો

રિવાજ જણાય છે. એ 'ડાંડી અથવા ઢાલ ટીપનારને ડિંડિમક નામ આપવામાં આવતું હતું. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૬૮)

(૧) રાજા નળગો હોય ત્યારે ચોરનું જોર વધે છે, લૂંટા-રાઓને તડકો પડે છે, ઘાઠ પાડનારને મળ થાય છે અને દુષ્ટ લશ્કરી માણસો હરણમાં આવી જાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૧) એક માણસની સત્તા લાલ અને તુકસાન કેવી રીતે કરે છે તે જાણવાનું આ પ્રણા કારણ પૂરું પાડે છે.

(૨) રાજા જ્યારે ઘણો અધ્રમ થઈ જાય, દુરાચારી થઈ જાય અને રાજ્યધર્મ વિસરી જાય ત્યારે પ્રજા અને મંત્રીઓ એકઠા થઈ રાજાના લાઈને વિરુદ્ધિ કરે-તેને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનવે, એ પ્રમાણે ન થાય તો નજીકનો પારકો રાજા આવી રાજ્યને કબજે કરી લે. આ પદ્ધતિ ઘણી વિચારવા યોગ્ય છે. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫ પૃ. ૧૮૧૨) અને એવો અધમ રાજા પદભ્રષ્ટ થાય ત્યાર પછી સર્વે તેની મરકરી કરે, તેને જાંધે, ખેંચે, કેદમાં નાખે અને કોઈ તેની પડખે ચઢે નહિ. (પૃ. ૧૮૧૩)

(૩) સ્વયંવર મંડપમાં કોઈ પણ રાજાને રાજકુમારી ન વરે તો પણ લકાઈ થતી. સ્વયંવરમાં આવેલ રાજાઓ તેમ થતાં પોતાનું અપમાન થયેલું સમજતા. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૧)

(૪) લોકસ્થિતિ કેવી છે તેનો જાતે અભ્યાસ કરવા સારું રાજાઓ અને ચક્રવર્તીઓ રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી પોતાના તાળાના દેશમાં ફરતા હતા. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૯૭૮)

રાજનીતિ—

(૧) મોટા માણસો અને રાજાઓ પાસે અંગત માણસો રાખવામાં આવતા હતા. એવા માણસ દૂતનું કામ કરતા હતા. અત્યાચારના સી. આઈ. ડી. ખાતા જેવા તે હતા. તેવા માણસોને દેશ દેશની લાપાનો અભ્યાસ હોય, જુદા જુદા પ્રકારના વેશો ધારણ કરવામાં તે બહુ કુશળ હોય, ચીવટથી કામ કરનારા હોય અને અન્ય તેને

પકડી શકે નહિ એવી ચાલાકી તેનામાં હોય. (પ્રભાવ દ્વતનું વર્ણન
પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૫)

(b) બુદ્ધિશાળી મંત્રીઓ સલાહ આપવા ઉપરાંત પોતાના ખાસ સેવકોને પાસે રાખતા, જે જરૂર વખતે અગત્યની ખાતમી અન્યને મોકલી કામ લેતા. વૃદ્ધ સુબુદ્ધિ મંત્રીઓ દમનક નામના સેવકને મોકલી હરિકુમારનો ખચાવ કર્યો—એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી તે સમયની લાક્ષણિક રાજઘટના છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૮) રાજાને સાચી સલાહ આપતાં વાત ખગડી બાય તેમ હોય તો મંત્રી રાજાની હામાં હા મેળવી દેતા અને આડકતરી રીતે વાતનો તોડ ઉતારતા. રાજાની સામે થવાની તાકાત મંત્રીઓમાં નહોતી. (પૃ. ૧૫૩૭)

(c) ચારિત્રરાજે લશ્કરી સેનાપતિ સમ્યક્દર્શનને મોકલવા વિચાર કર્યો ત્યારે સદ્બોધે સદાગમને મોકલવા લલામણુ કરી—એમાં લશ્કરી માણસો અને દિવાન ઓફિસના માણસોની કામ લેવાની રીતિનું જ્ઞાન ખતાવે છે, છતાં એ સમ્યક્દર્શનના વખાણુ જ કરે છે એ એની કામ લેવાની કુનેહ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૮)

(d) દિવાની ઓફિસના માણસોની સલાહ આધાર રાખવા લાયક અને કાર્યસાધક હોય છે એમ અંતે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યક્દર્શન સ્વીકારે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૪)

ધન અને ધનવાનોનો દોર—

ધનિક વર્ગ દશમી શતાબ્દમાં કેટલો જોરમાં હશે તેના અનેક દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી થોડા દાખલાઓ આપણે તપાસી જઈએ.

(a) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૯૫૪ મહેશ્વર શેઠ લવાં ચઢાવીને બેઠા છે, કોઈ માગે તેના તરફ નજર પાડુ કરતા નથી, ખુશામત કરનાર તરફ પાડુ નજર કરતા નથી, રત્નોને લોઈ રાજી થાય છે અને તેના ધ્યાનમાં સ્તબ્ધ થાય છે—એ દશમી સદીના ધનવાનનું

લાક્ષણિક ચિત્ર છે. ચોરીનો માલ એ ચોષી કિમતે પડાવી લે છે, એ સર્વ કાળનો જાણીતો વિષય છે. દશમી શતાબ્દિમાં એવી સ્થિતિ હતી એ ભવચક્રનાં સ્વરૂપદર્શનમાંથી પ્રતીત થાય છે. તેની પાસેના હીરા માણેક સોનામહોરોના ઢગલાનો વિચાર કરતાં દેશમાં ધન અમુક વર્ગ પાસે બહુ મોટા પ્રમાણમાં હશે એમ જણાય છે.

(b) ધનવાન વર્ગના વિચારો લાક્ષણિક ભાષામાં પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬ માં તેના મુખમાં અંતઃકર્તાએ મૂક્યા છે તે દશમી શતાબ્દિનું આગેદૂન ચિત્ર રજૂ કરે છે. જુઓ આગળનું પૃષ્ઠ ૪૩૪.

(c) રાજ્યલોભનું એક સુંદર દર્શાવ હરિકુમાર અને નીલકંઠ રાજાના સંબંધમાં આવે છે. મામા રાજા લાણેજની લોકપ્રિયતા જોઈ એ પોતાનું રાજ્ય પડાવી લેશે એ ખીકે એનો વધ કરવા નિર્ણય કરે છે અને તેવો નિર્ણય કરતાં સૂત્ર ગોઠવે છે કે ‘ અરધા રાજ્યને હરણુ કરી લે અથવા પચાવી પાકે તેવો નોકર હોય તેને જો હણી નાખવામાં ન આવે તો આખરે પોતાને મરવાનો વખત આવે છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) હરિકુમાર મુબુદ્દિ મંત્રીની વખતસરની સલાહથી ખચી જાય છે એ જુદી વાત છે, પણ ધન કે રાજ્યના લોભમાં રાજાઓ પોતાના સંબંધીઓનું ખૂન કરવા માટે પણ તૈયાર થઈ જતા હતા એમ જણાય છે.

(d) ધનવાનના મળજના કાંટા કેવા હોય છે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર ખીકબંધમાં કર્તાએ આપ્યું છે. ત્યાં બુઢા ખખ થઈ ગયેલાં ધન-પતિને યુવાન ગણાવ્યો છે, તે ખીકણુ હોવા છતાં મહાન લકવૈયા તરીકે તેને ખતાવ્યો છે, અણણુ હોવા છતાં તીવ્ર બુદ્ધિશાળી ખતાવ્યો છે, કદરૂપો હોવા છતાં સ્વરૂપવાન તરીકે તેની સ્તુતિ થતી ખતાવી છે, દાસીપુત્ર હોય તો પણ કુળવાન તરીકે તેનું વર્ણન થાય છે, દૂરના સંબંધી તેના નજીકના સગા થતા આવે છે એમ જણાવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૭-૮) ધનવાન વર્ગનો દોર કેટલો હશે તે આ ચિત્ર ઠીક ઠીક રજૂ કરે છે.

(e) સારી સલાહ આપનાર અને સુંદર વાર્તા કહેનાર વિદુર જેવા વયોવૃદ્ધ અધિકારીને તોરમાં આવી નંદિવર્ધન તમાચો મારે છે એ ધનવાનવર્ગ અને રાજવર્ગ કેટલો તુમાખી હશે તે ખતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮ પૃ. ૫૫૧)

(f) ધનિક વર્ગના વિચારતરંગો: ‘ ખૂબ પૈસા એકઠા કરીને મોજ ઉડાવું, અંત:પુરને દેવતાના વૈભવસ્થાન જેવું બનાવી દઉં, મનને આનંદ આપનાર સુંદર રાજ્યને સારી રીતે ભોગવું, મોટા મોટા રાજમહેલ બંધાવું, સારા સારા બગિચાઓ તૈયાર કરાવું, મોટો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને તેમજ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને દુનિયામાં સર્વ લોકોની પ્રશંસા પામી, સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ કરી પાંચે ઈદ્રિયોના વિષય સંબંધી સુખસાગરમાં મારા મનને તરબોળ કરી નિરંતર આનંદની મસ્તીમાં રહ્યા કરું: આવી રીતે ખાવું પીવું, ભોગ ભોગવવા અને ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવાનું કૃણ છે. ’ વિગેરે (મ્ર. ૪. મ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૯)

(g) ધનવાનના તરંગોનું વર્ણન ધનશેખરને અંગે અતિ વિશિષ્ટ આપ્યું છે. ‘ આ દુનિયામાં ધન જ ખરેખરું સારભૂત છે, ધન જ ખરેખરું સુખ આપનાર છે, ધનના જ લોકો વખાણુ કરે છે, ધનના ગુણ વધારે વધારે ગવાય છે; લોકો ધનને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે; ધન જ ખરેખરું સાચું તત્ત્વ છે, ધન જ ખરેખરો પરમાત્મા છે અને ધનમાં જ સર્વ બાળતો પ્રતિષ્ઠા પામે છે, આવી વસે છે. દુનિયામાં અવલોકન કરીને જોયો તો માલૂમ પડશે કે દુનિયામાં જે પ્રાણી પૈસા વગરનો છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તરબોળાને તોલે છે, રાખ જેવો છે, શરીરના મેલ જેવો છે, ઘૂણ જેવો છે અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે જોલીએ તો તેની તેટલી પણ કિંમત નથી, તે વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. વિગેરે. (મ્ર. ૬. મ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮) ધન અને ધનવાનનું શું વર્તસ્વ હશે તેનો આથી ખ્યાલ આવે છે.

(h) ધન કમાવા માટે અનેક જાતના સાહસ ખેડનાર વાણીઆના પુત્રો તે વખતે મોબુદ હતા. અત્યંત શ્રીમાન વર્ણિક શેઠનો પુત્ર ધનશેખર એક પાઇ લીધા વગર પહેરેલ કપડે ઘેરથી નીકળી જાય છે અને પૈસા રજવા માટે સ્વપરાક્રમ ફેરવવા પરદેશ જાય છે, તે ઉપરથી ધન કમાવાના અને પરદેશ જવાના તે યુગના વિચારો પર સારો પ્રકાશ પડે છે. (મ્ર. ૬. મ્ર. ૧.) યાદ રાખવાનું છે કે તે વખતે જવા આવવાનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં હતાં અને દૂર દેશથી પત્રવ્યવહાર પણ અશક્ય હતો. તેવા યુગમાં સાહસ કરનારા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ધનશેખર પોતાની માતાને

જતાં જતાં કહે છે કે—‘ છોકરો ધંધે લાગી જાય તે ઘણું સારું છે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર લોગવે (ફરે) એ તો આપણામાં જાણીતી વાત છે. ’ (પૃ. ૧૪૭૩)

(i) ધનપ્રાપ્તિ કરવાનાં નીચેનાં સાધનો તે સમયે જાણીતાં હતાં એમ ધનશેખરના વિચારતરંગો પરથી જણાય છે:—

(૧) રત્નદ્રીપે જઈ ધન ઘસડી લાવવું.

(૨) ધનવાનો સાથે લડાઈ કરી ધન પકાવી લેવું.

(૩) ચંડિકા દેવીની આરાધના કરી તેને લોહીનો ભોગ આપી તેની પાસે ધન માગવું.

(૪) રોહિણીચળ પર્વતને ખોદી તેમાંથી ધન કાઢવું.
(રત્નો કાઢવા)

(૫) શુદ્ધામાંથી રસકૃષિકાનો રસ લાવી તેનાથી ઝોનું બનાવવું (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(j) ધનના લોભી વાણીઆઓ હજારના પંદર સો કરે, તેના દશ હજાર કરે, કરોડ કરે, દ્રવ્યમાં વધતો જાય તેમ વધારે વધારે લોભી થતો જાય (મ. ૬. પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૫) અને કરોડ દ્રવ્ય મળે તો કરોડ રત્ન એકઠાં કરવા રત્નદ્રીપે જાય. કરોડાધિપતિ જાતે, સસરાનો મોટો વારસો મેળવનાર એક પણ નિસંતે બેસતો નથી, સુખે ખાતો નથી, અપ્સરા જેવી પત્નીને સંતોષ આપતો નથી કે ચિત્તની શાંતિ અનુભવતો નથી. (સદર પૃ. ૧૪૮૨)

(k) ધનપ્રાપ્તિના ઇચ્છકો ધનની જ ઝંખના કરે છે અને ગાઢ મૈત્રીને પણ આડી આવનાર ગણે છે અથવા વિનરૂપ ગણે છે. ધનશેખરના હરિની મિત્રતાને અંગેના સંકલ્પો લાક્ષણિક છે. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૯)

(l) સંસારરસિક મૂઢ પ્રાણીઓ ઉપદેશ આપનાર ગુરુને આમ પણ કહેનારા એ યુગમાં જીવતા હતા કે—‘ સાહેબ ! તમારા મોક્ષનો અમારે ખપ નથી ! તમે મોક્ષ જવાની વાત શા માટે કહો છો ? જુઓ, તમારા મોક્ષમાં નથી કાંઈ ખાવાનું, નથી કાંઈ

પીવાનું, નથી કાંઈ લોગવિલાસ કરવાના કે નથી ઐશ્વર્યમાં આળોટવાનું ! નથી ત્યાં દેવાંગનાનો સ્પર્શ થવાનો કે નથી ત્યાં કમલાક્ષીના કટાક્ષોથી વીંધાવાનું ! નથી ત્યાં વિલાસનાં લાવણી કે નથી ગાયન કે નાચ, નથી હસવાનું કે નથી રમવાનું ! અમારા દિલને તો અહીં જ મોક્ષ છે. અમને અહીં ખાવાપીવાનું પુષ્કળ મળે છે, ધનસંપત્તિ સાંપડે છે, વિલાસ મોજ ઉડાવાય છે, ઘરેણું-ગાંઠાં પહેરાય છે અને કમલાક્ષી સાથે આનંદ થાય છે. ' વિગેરે (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૩૦)

(iii) પૈસાથી સુખનાં સાધન મેળવી-લોગવી શકાય છે, એવા પૈસા તે પરલોકનાં સુખ સાધન માટે ખર્ચી નાખવા એ બ્યાજખી ગણાય ? નજરે દેખાય તે સુખ છોડી, કલ્પનાના સુખ ખાતર ધન ખર્ચી નખાય ? આવા વિચાર કરનાર ધનવાહન જેવા દ્રવ્યવાનો પણ તે યુગમાં હતા. (મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૩)

ધનના હાલહવાલ—

ધનવાન વર્ગના પૈસા ચાલ્યા જવાનાં પણ અનેક માર્ગો મોજુદ હતા એમ અનેક ઉલ્લેખોથી જણાય છે.

(a) સમુદ્રદત્ત શેઠ ઘર, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણથી ભરપૂર હતા અને કુબેર ભંડારી સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા હતા. તેનું ધન તેનો પુત્ર રમણ ગણિકાના છંદમાં પડી ગુમાવે છે અને ચીંથરેહાલ થઈ જાય છે, છતાં ઇશ્કી થઈને ફરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૨)

(b) " ધનવાન પ્રાણીઓ ધૂર્તથી લય પામે છે, અગ્નિની પીડા ખમે છે, લૂંટારાથી નિરંતર લયમાં રહે છે, રાજા તરફથી લૂંટાઈ જવાની વિમાસણુમા રહે છે, લાઈઓ કે સગાઓ તરફથી લાગ લાગ પડાવવાની પંચાતીમાં પડે છે, ચોરથી ચોરાવાના લયમાં રહે છે. " (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૮)

(c) ધૂતથી પૈસા ખોનાર તરીકે કપોતકનું આપ્ત દર્શાવ લાક્ષણિક છે. એણે ધનેશ્વર પિતાનું ઘર સ્મશાન તુલ્ય કરી મૂક્યું. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૧)

(d) અતિ લોભથી અનેક રત્ન એકઠાં કરનાર ધનશેખર હરિકુમાર સાથે દરિયામાં સફર કરતાં હરિકુમારનાં રત્નો અને સ્ત્રી પર લોભ કરવા જતાં સમુદ્રમાં પડીને ઘસડાય છે અને લિખારીને હાલે રખડે છે. (અ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૪)

(e) ધનવાનોને ચોરની ખીક રહેતી હતી, સજ્જ તરફથી ત્રાસનો ભય રહેતો હતો, પિત્રાર્ધિઓની ખીક રહેતી હતી. (પીઠ-ખંધ પૃ. ૭૬) તે ઉપરાંત તેને અગ્નિનો ભય પણ રહેતો હતો, જળપ્રલયની આશંકા થયા કરતી હતી અને કોઈ સખાવતમાં પૈસા આપવા પડશે એવી ચિંતા નિઃસ્પૃહ મુનિઓ તરફની પણ રહેતી હતી. (પૃ. સદર) ધનને રક્ષણ સારુ જમીનમાં દાટવાનો સિવાજ તે વળતે જણાય છે. (પૃ. ૭૭)

(f) ધનવાન કે રાજા કેદમાં પડે ત્યારે તે અત્યંત ગંધાતી કોટડીમાં ડુઃખી થાય, ત્યાં તે ભૂખપરાણવ અને તાડના સહન કરે અને એના ખાવાપીવાનું પણ ઠેકાણું ન હોય. ધનવાહનની દશાનો ચિતાર નજરમાં રાખવા યોગ્ય છે. તે યુગના કેદખાનાં કેવાં ખરાબ હશે તેનો પણ તેથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (અ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૧૪)

(g) ધનની લાલસા-વાસના એવી મજબૂત હોય છે કે પ્રાણી મરીને સર્પ, ઊંદર કે ગરોળી થાય ત્યાં પણ ધનનો ભંડાર મળે ત્યારે એને આનંદ થાય છે અને એ ભંડારને કોઈ લઈ જાય ત્યારે ડુઃખ થાય છે. (અ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૧૭-૮)

તે સમયની ગરીબાઈ—

જેમ દશમી સદીમાં ધનની વિપુળતા હતી તેમ ગરીબાઈ પણ આકરી જણાય છે. તે યુગના સર્વ લોકો લખપતિ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. નીચેનાં પ્રસંગો ગરીબાઈ-દારિદ્ર્ય નજરે નોતાર જ લખી શકે એમ માનવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ મગજમાંથી ઉપજાવેલ કલ્પના નથી.

(a) નિષ્પ્રયુક્ત લિખારીનું વર્ણન અંધની શરૂઆતમાં જ પીઠ-ખંધ પૃ. ૧૬-૧૭ માં આવે છે. તેની પાસે કાંઈ પૈસા નથી, બત-

મહેનત કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી, ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન લેવાઈ ગયેલું છે, તે હાડપિંજર જેવો દેખાય છે, તે ભાંગેલું ફીકકું લઈને બીજા લેવા માટે રાતદિવસ ઘેર ઘેર ભટકે છે, જમીન પર સૂવાથી તેનાં પાસાં ઘસાઈ ગયેલાં છે, ફાટેલાં વસ્ત્રથી તેનું શરીર અડધું ઢંકાયેલું છે, તેના શરીરમાં પાર વગરના રોગો છે અને તેને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ભોગવતો ખતાવવામાં આવ્યો છે.

(b) દરિદ્રતા-ગરીબાઈને લાવનાર બાહ્ય કારણોમાં નીચેનાં ગણાવ્યાં છે: જળ, અગ્નિ, લૂંટારા, રાક્ષસ, સર્પ, ચોર, મધ, ઘૂત, ભોગમાં આસક્તિ, વેશ્યાગમન અને ખરાબ ચાલચલગત.

દરિદ્રતા સાથે દીનતા, પરિભવ, મૂઢતા, અતિ સંતતિ હોવાપણું, હૃદયની સંકુચિતતા, શિક્ષા, લાલનો અભાવ, તુચ્છ ઈચ્છાઓ, ભૂખ, સંતાપ, કુટુંબીઓની વેદના-પીડા-કકળાટ વિગેરે આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૮)

દરિદ્રતાથી ઘેરાયેલો પ્રાણી ધન મેળવવાની આશાના પાશથી બંધાયેને જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવે છે, કાંકાં મારે છે અને નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે, પછી એ બાઈ રડવા બેસે છે, મનમાં વધારે વધારે ખેદ પામે છે, જે પૈસા પેદા કરવા ધાર્યા હતા તે પોતાના જ હતા એમ માની લઈને તે ન મળતાં શોક કરે છે અને પારકા પૈસા ઉઠાવી લેવાના કે પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો આદરે છે. પોતાની પાસે ફૂટી બદામ પણ ન હોવાથી કાલે ઘી ક્યાંથી લાવશું ? તેલ ક્યાંથી લાવશું ? અનાજ ક્યાંથી લાવશું ? સરપણુ (બળતણ) ક્યાંથી લાવશું ? એ સર્વ લાવવાના પૈસા ક્યાંથી મળશે ? એવી કુટુંબચિંતાથી બાપડાને રાત્રિએ જરાએ ઊંઘ પણ આવતી નથી. એવી ચિંતાને પરિણામે જેમ તેમ કરીને પૈસા મેળવવા માટે અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, ધર્મકાર્યથી તદ્દન વિમુખ થઈ જાય છે, મનમાં માને છે કે ધર્મ કરવામાં કાંઈ સાર નથી; કારણ કે ધર્મ કરનાર દુઃખી દેખાય છે. પરિણામે લોકોમાં હલકાઈ પામે છે અને તરખલાથી પણ ઓછી તેની કિંમત થાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૯)

વર્તમાન સ્થિતિ સાથે આ વર્ણન સરખાવવા યોગ્ય છે. આમાં સદ્દાનું નામ આવતું નથી તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે.

(૦) દુર્ભાગી માણસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે એવા પ્રાણીઓ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, પોતાના માલેક(શેઠ સ્વામી)ને પણ પસંદ પડતા નથી, પોતાની સ્ત્રી પણ તેને હડધૂત કરે છે, છોકરાઓ તેના કદામાં રહેતા નથી, ખાંધવો તેને એવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, એના સગા ભાઈઓ પણ એની સાથે બોલતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૧૧)

(૮) વિમળકુમારે પિતાની પરવાનગી લઈ હિમલયનની યોજના કરી ત્યાં કોઈ પ્રકારનાં દુઃખ કે ત્રાસથી હિરાન થતાં માણસોને રાખવા અને તેમનાં દુઃખો દૂર કરવાની ધારણા કરી. (પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧. પૃ. ૧૧૨૬.) એ ઉપરથી ગરીબ કે દુઃખીને માટે યોજના કરવી એ તે યુગમાં રાજ્યધર્મ ગણાતો હતો એમ લાગે છે. પણ એના અંતરમાં વડીલપણનો ભાવ અથવા સુરળીવટ દેખાય છે અને જાણે તેમ કરવું એ ફરજરૂપે નહિ, પણ ખાસ કૃપાદ્રિયે થતું હોય એમ સમજાય છે તે ઉપરથી વર્તમાન કાળના 'સમાજવાદ'ના કોઈ પણ સૂત્રને દશમી સદીમાં સ્થાન હોય એમ લાગતું નથી.

દાસ-દાસીની સ્થિતિ—

(a) દાસ અને દાસીઓનો સિવાજ દશમી સદીમાં ખૂબ જણાય છે. દાસીઓ નોકરી કરતી અને છતાં તેમનામાં માતા જેવું વાત્સલ્ય પણ રહી શકતું. કપિંજલા દાસી કનકમંજરીની ધાવમાતા હતી. કનકમંજરીને દાહજવર થાય છે ત્યારે એ છોકરી તરફ અસાધારણ વાત્સલ્ય બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૭)

(b) વળી એવી દાસીઓ લગ્નસંબંધ બોડી આપવાના કોલ-કરાર પણ કરે છે અને ગ્રેમીઓને નજીક લાવે છે. (સદર) ત્યાં કપિંજલાએ તેતલિ સારથી સાથે વાતચીત કરી તે આખી દશમી સદીનું માનસ રજૂ કરે છે.

(c) એવી દાસીઓ ઘણી વાર ખૂબ નિમકહલાલ અને સેવા-લાવી પણ હોય છે. આનંદપુરના કેસરી રાજાની રાણી કમળસુંદરીની દાસી વસુમતી એની સ્વામિનીની સુવાવડ જંગલમાં કરે છે અને એ

રાણી મરી જાય છે ત્યારે એના એકનો પાર રહેતો નથી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭-૮) ત્યારપછી તુરતના જન્મેલ બાળકને એ માતા તરીકે ઉછેરે છે અને એના બચાવ માટે એના મામાને ઘેર રત્નદ્રીપે પહોંચી જાય છે.

(d) દાસીઓનું સમાજમાં સ્થાન કેવું હશે તે હરિકુમારના વિનોદમાંથી-મનમથના સવાલમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તું દાસી છે તેથી તારા હાથથી હું શિક્ષા લઈશ નહિ,’ એ પ્રમાણે શિખારીએ કહ્યું એટલે તે સ્ત્રી લજવાઈ ગઈ. દાસીના હાથથી શિક્ષા પણ ન લેવી ઘટે એટલું તેનું નીચું સ્થાન હતું, એ પરિસ્થિતિ આ પ્રસંગે પ્રસ્તુત ગણાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૫૦૨-૩)

(e) દાસી પુત્રજન્મની વધામણી આપે તેના બદલામાં તેનું દાસીપણું હમેશને માટે ફર કરવાનો રિવાજ રાજ-રજવાડામાં જણાય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬)

આવી દાસીઓ ગુલામ તરીકે જ રહેતી હતી એમ જણાય છે. તેમને ખાવાપીવાનું આપવામાં આવતું. પગાર સંજોગથી કેઈ જાતનો બંદોબસ્ત નહોતો તે જ તેમની ગુલામગીરી બતાવે છે. પુત્રજન્મ વખતે તેમનું દાસપણું ફર કરવામાં આવતું હતું તે બતાવે છે કે એ લગભગ ગુલામગીરીમાં જ હતી.

તે સમયના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન—

(૧) દશમી ચતાન્દિમાં પડદાનો રિવાજ બહુ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ બહેરમાં બિઘાડે મ્હોંએ લાગ લેતી જણાય છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ માં વસંતોત્સવ થાય છે ત્યારે આખું નગર ગામ બહાર નીકળી પડતું બેવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓ પુરુષો સમક્ષ નાચતી દેખાય છે (પૃ. ૬૩૪). આ બનાવ ત્યાં તો કદાચ અસાધારણ ગણી શકાય, પણ દરેક જન્મોત્સવની નોંધમાં પણ સ્ત્રીઓને નાચતી બતાવવામાં આવી છે, તેથી બહેરમાં નાચ કરવાનો રિવાજ તે સમયમાં હશે એમ જણાય છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં વિમલાનના અને રત્નવતી નગર બેવા એકલી નીકળી પડે છે એ પણ બતાવે

છે કે પડદાનો રિવાજ તે યુગમાં નહિ હોય. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૨) સ્ત્રીઆસક્ત પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પીઠળંઘ પૃ. ૭૮ માં ઇર્ષ્યાથી અન્ય પુરુષને પોતાને ઘેર ન બોલાવવાની હકીકત સ્પષ્ટ કરી છે અને મિત્રો પણ તેના ઉપર નજર ન નાખે તે માટે તેમને આમંત્રણ ન કરવાની વાત જણાવી છે, પણ તે બહાર ન જાય તેવી થોડી કરવાની કે ઘુમટો તાણવાની વાત જણાવી નથી; તંથી પડદાનો રિવાજ હોય તેમ લાગતું નથી. આખા પુસ્તકમાં પડદાની વાત કોઈ સ્થાનકે આવતી નથી. જો પડદો રાખવાનો રિવાજ હોત તો એ વાત આવ્યા વગર ન રહેત. એવા અનેક પ્રસંગો કથામાં આવેલ છે, જેથી સલામતીથી કહી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધર્ષિ જેવા બારિક અવલોકનકારે એ વાતનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થાનકે કર્યો નથી તેથી તેવો કોઈ રિવાજ તે વખતે હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૩ માં શુભધારણનું સામૈયું થાય છે ત્યારે માતા તથા સ્ત્રીવર્ગ હાથણીઓ પર બેસે છે તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે.

(૨) તે વખતના સમાજમાં પવચરી (ગુણિકા) પણ હતી, અધમ વર્તન કરતી હતી, લોકોના પૈસા લૂંટી લેતી હતી અને પોતાની જાતનો વિલાસદ્વારા લોકોને ઉપલોગ કરવા દેતી હતી, એમ સ્પષ્ટ અને નાધિકાના પ્રસંગમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫) એવી નાની યુવાન ગુણિકાઓની માતા-અધ્ધાઓ ઘણી લુચ્છી લોભી અને તુચ્છ હતી એમ જણાય છે.

(૩) પીઠળંઘ પૃ. ૧૦૨ માં શ્રાવિકાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં બે પ્રકારની શ્રાવિકાઓ ખતાવી છે (પૃ. ૧૦૩) : એક શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)ને બંધાઈને રહેલી એટલે કુળવધુઓ-ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ અને બીજી મુત્કલ-છૂટી સ્ત્રીઓ. આમાં કુમારી સ્ત્રીઓ અને વિધવાનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જે છૂટથી સર્વજ્ઞ શાસનમાં હરેકરે છે તે જોતાં તે યુગની સ્ત્રીઓને હરવાકરવાનો પ્રતિજ્ઞ જણાતો નથી. બીજું એમ પણ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ કુમારજીવન ગાળતી હશે, આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળતી હશે. સ્વધર્મી બંધુ વગરના દેશમાં એમને રહેવું પડે તો તેમના મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પરદેશ જતી હતી.

(૪) અભ્યાસ-જૈન સ્ત્રીવર્ગમાં સારો અભ્યાસ હશે એમ માન્યમ પડે છે. શિક્ષાપ્રતની સાથે તો ‘અભ્યાસ’ શબ્દ જ વાપર્યો છે અને ધર્મકથા કરવાની તેની ટેવનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે અભ્યાસ વગર અશક્ય છે.

પ્રજ્ઞાવિશાળા રાજપુત્રી છે, વિધવા છે. તેણે દીક્ષા લીધી છે. એ વાત યોગ્ય છે. અમહિતસંકેતા રાજપુત્રી હોવા છતાં એને પ્ર. ૨ પ્ર. ૪ ની શરૂઆતમાં પ્રાદક્ષણી શા માટે કહેવામાં આવી છે તે સમજાતું નથી. કદાચ તે કાળની પ્રાદક્ષણીઓ બહુ આગળ પડતી અને ચાલાક નહિ હોય. પ્રજ્ઞાવિશાળા-મહાસ્વેતા તો ગરાસણી અથવા વાણિયણ લાગે છે. એ જૂળ સુંદર વિદ્વાન પાત્ર છે. બન્નેને કેટલી છૂટ મળે છે તે તે યુગની નજરે જૂળ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ અવિવેકિતા નામની નંદિવર્ધનની ધાવનાતા આવે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬) તેને પણ પ્રાદક્ષણી કહેવામાં આવી છે તેથી એ વર્ગની સ્ત્રીઓનું સમાજમાં બહુ સારું સ્થાન હોય તેમ લાગતું નથી.

(૫) જ્યારે ભવિતવ્યતાના પાત્રનો વિચાર કરીએ છીએ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) ત્યારે સ્ત્રીઓ કેટલી સત્તાધારી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ પોતાના પતિને નાક થોણીને નચાવે છે. એ મીઠાં વચ્ચે નોધી બોલાવે છે પણ એને તદ્દન નિર્માસ્ય બતાવી મૂકે છે. એ પાત્રને રજૂ કરતાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે-‘મારે ભવિતવ્યતા નામની એક સ્ત્રી છે.’ વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે. (પૃ. ૩૦૮) આ રીતે જોતાં એ પાત્રને વાસ્તવિક સ્ત્રીઓની એ યુગની દશા બતાવનાર પ્રતિનિધિ પાત્ર ગણવું કે માત્ર અલંકારિક પાત્ર ગણવું એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. એનો દોર તો અજળ છે, છતાં એ યુગમાં આવી amazon સ્ત્રીઓ પણ હશે એટલું તો જરૂર નોંધી લેવા જેવું છે. એમ ન હોય તો અલંકારમાં પણ એવી જળરી પત્નીઓનો ઉલ્લેખ ન સંભવે. ભવિતવ્યતા જેવી પોતાની પ્રબળા એક માણસની સ્ત્રીને રાજસભામાં બોલાવવામાં આવે ત્યારે અત્યંતઅગ્રાધ (સેનાપતિ) અને તીવ્રમોહોદય (મહાત્મ) તેને વાણીથી પાદપતન કરે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ પૃ. ૩૧૧) એ સ્ત્રીવર્ગ તરફનું તે યુગનું સન્માન સૂચવે છે. ભવિતવ્યતા અસાધારણ શક્તિશાળી છે એ ખરું, પણ મધ્ય યુગમાં કોઈ મહારાજા કે

તેના સરસૂળો સ્ત્રીને નમન કરે એ વાત જનવાજેગ મનાય નહિ. અને ત્યાં તો વ્યાપકલક્ષણ કરે છે કે સર્વાપિ સ્ત્રી કિલ દેવતા એટલે સર્વ સ્ત્રીઓનો પૂજ્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે આ હકીકત બતાવે છે. (પૃષ્ઠ ૨૬૨)

(૬) માતાઓ પુત્રના સંસ્કારો પર જાદુ જાનરી અસર કરતી હશે એવી માન્યતા જણાય છે. અકુશળમાળાએ જાળ પર પોતાનો કેવો પ્રભાવ પાડ્યો અને શુભમુંદરીએ મનીષી પર કેવો પાડ્યો એ લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે. (મ. ૩. પ્ર. ૫) અને સામાન્યરૂપાએ મ. ૩. પ્ર. ૭ માં ધુન્ધવણી થાય ત્યારે થોડો વળત પસાર કરી જવાની પોતાના પુત્ર મધ્યમબુદ્ધિને સલાહ આપી અને તે પર ઋણુપ્રગુણની વાત કરી તે તે યુગની સ્ત્રીઓની દીર્ઘ વિચારણાશક્તિને ખ્યાલ આપે છે.

(૭) મદનકંદળીનું વર્ણન મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭ માં વાંચતા જાણે સ્ત્રીઓએ શરીર પર વિલેપન કરવું, કપડાં ઘરેણાં પહેરવાં અને મોજશોખ માણવા એ સીકર્તવ્ય હોય એમ જણાય છે. મજા-વિશાળા જેવી અતુર સ્ત્રીઓ હોય છે જારી, પણ ઘણીજારી સ્ત્રીઓ તો પુરુષવર્ગની મોજને પૂરું પાડનારી પુતળીઓ હોય એવું જણાય છે.

(૮) જાહેર પ્રસંગોએ મોટા વરઘોડામાં સ્ત્રીઓ ચામર વાંજતી હતી (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮) એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે પૂરતી છૂટથી મળતી હતી અને મહોત્સવમાં ભાગ લેતી હતી.

(૯) લાઈબહેન કબૂલાત કરતા કે બન્નેને જો પુત્ર પુત્રી થાય તો તેના લગ્ન કરવા. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) આવાં સાટાં જન્મ પહેલેથી થઈ જતા હતા એવી વાત વાંચીએ છીએ તેથી તેવો રિવાજ પણ તે કાળમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ રહે છે. લગ્ન-સંબંધમાં છોકરીની ઈચ્છા પૂછવામાં આવતી હતી અને કેટલીક વાર જોખમ ખેડીને પણ તેનું ધાર્યું કરવાની પિતા રજા આપતા હતા. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯) રત્નવતી જેવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં નંદિવર્ધન કેનું હૃદયી જુએ છે ત્યાં એવો ઘાયલ થઈ જાય છે કે એના કુલ કરવામાં અને એની વિરહદશાને

(૧૦) માત્ર રાજપુત્રીઓના લગ્નમાં પસંદગીને સ્થાન હતું એમ જણાય છે, છતાં તેમાં પણ પિતાની ઇચ્છા તો અવશ્ય મુખ્ય ભાગ ભજવતી. નરસુંદરી પસંદગીથી વરવા આવી, રાજસભામાં રિપુદારણુનો રકાસ થયો, છતાં એના પિતાએ બંને પક્ષની આખરૂનો વિચાર કરી અંતે નરસુંદરીને રિપુદારણુ સાથે પરણાવી. (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬)

(૧૧) એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં જરા પણ વાંધો કે સંકેત તે યુગમાં નહોતા એના અનેક પુરાવા આ ગ્રંથમાં છે. એના કુશળ સારથિને પણ એ વાત તદ્દન યોગ્ય જ લાગે છે. માત્ર હાથી પર બેઠેલ રાજકુમાર અન્ય સ્ત્રી સામે જોઈ રહે તે ઠીક ન દેખાય એનો એને ખ્યાલ થાય છે, પણ એના લગ્ન જો કનકમંજરી સાથે થાય તો તેને તે કામદેવ-રતિના સંબંધ જેવો ગણે છે. (પૃ. ૫૬૦)

એક સ્ત્રીની હયાતીમાં વધારે સ્ત્રી પરણવાના સ્વાભાવિક પાર-વગરના પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે તેથી પુરુષના હક્કનો તે પ્રકારનો ઉપયોગ સારી રીતે તે યુગમાં થતો હશે તેમ જણાય છે. આ સંબંધમાં નીચેના દાખલાઓ વિચારવા:—

રિપુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૪ પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫)

નંદિવર્ધન રત્નવતી સાથે પ્રેમથી પરણ્યો અને થોડા જ દિવસમાં કનકમંજરી સાથે અતિ આનંદથી પરણ્યો. (મ. ૩. પ્ર. ૨૨૪. પૃ. ૬૧૩)

કેસરી રાજા(આનંદપુરે)ને જયસુંદરી અને કમળસુંદરી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૬)

ગુણધારણ અલંકારિક રીતે અનેક કન્યાઓ પરણે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ધારવામાં આવ્યું છે. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૫૦-૧)

સ્ત્રીઓની પરાધીનતા વધારે પડતી દેખાય છે. તેઓ લડવા જતી હોય એમ લાગતું નથી. પોતાના બચાવ માટે એને પુરુષવર્ગ પર આધાર રાખવો પડતો હતો એના અનેક દાખલા મળે છે.

લતાગૃહમાંથી બિડેલા વિદ્યાધરનું યુદ્ધ થાય છે ત્યારે લયભીત સુંદરી વિમળકુમારનું ચરણું કરે છે. એના પતિને લડતા જોઇ એ ધૂનતી હતી, ગલરાઈ ગઈ હતી, મુંઝાઈ ગઈ હતી. (અ. ૫. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૫)

એક પતિની અનેક સ્ત્રીઓ શોક કહેવાતી અને તેઓ અરરપરસ ખૂબ લડતી એ અત્યારે છે તે પ્રમાણે જ તે વળતે હશે એમ રત્નવતીના વચન પરથી જણાય છે. તે કહે છે ‘હું’ બહેન વિમળા વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકું તેમ નથી, પણ હું કનકશેખરને લડીને મારી બહેનને શોક નહિ થવા દઉં.’ સ્ત્રીઓમાં અરરપરસ ગમે તેટલો પ્રેમ હોય, પણ જો તેઓને શોક વરીકેનો સંબંધ થાય તો કનેક જરૂર તૂટી જાય છે. (અ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૬)

નંદકુમારની બહેન લીલાવતી પોતાની શોકના છોકરાને ગંધ (વિષમય) આપી મારી નાખવાની ધેરવી કરે છે. જો કે એ પડિકાથી પોતાનો લાઈ જ મૃત્યુનો લોગ બને છે, પણ શોકના તરફ અને તેના પરિવાર તરફ એક પતિની પત્નીઓનો કેવો લાવ વર્તતો હતો તેનું એક વધારે દષ્ટાંત એ હકીકતથી પૂરું પડે છે. (અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૨૦)

(૧૨) પુરુષોનો સ્ત્રીઓ પર સર્વ હક્ક સ્વાધીન હતો. ત્રિપુદારણ નરસુંદરીને વગરશુંડે પોતાના મહેલમાંથી કાઢી મૂકે (અ. ૪. પ્ર. ૫) અને નંદિવર્ધન કનકમંજરીનું ખૂન કરે એ તે યુગના સ્ત્રીપરતંત્રતાના ખ્યાલને તદ્દન યોગ્ય હતું. સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીન રહેવા જ સરભયલી હતી એ વાત અનેક સ્થળે બહાર આવે છે. નરસુંદરીની નમ્રતા તો અવધિ છે, પણ નરપિશાચ ત્રિપુદારણે એની માતાને પણ લાત મારી અને નરસુંદરીને અંતે આત્મઘાત કરવો પડ્યો. (અ. ૪. પ્ર. ૫) આ દશા તે યુગમાં સ્ત્રીઓની હતી

(૧૩) ‘ હકીકતનો સાર સમજ્યા વગર જે મૂર્ખ પ્રાણી સ્ત્રીનાં વચન પર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય કે અસંભવિત નથી.’ (અ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૭૫) સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે પર પ્રકાશ પાડનાર આ લાક્ષણિક વાક્ય છે.

(૧૪) એથી પણ વધારે લાક્ષણિક વાક્ય તે જ પ્રસંગમાં

પૃ. ૭૭૭-૮ માં આવે છે. ' સર્વ સ્ત્રીઓ પવનની જેવી ચંચળ હોય છે, સંધ્યાકાળના આકાશની પંક્તિ જેવી ક્ષણવાર રક્ત અને પછી વિરક્ત હોય છે, નદીની પેઠે નીચગામિની હોય છે, કાચમાં દાખલ કરેલ મુખની પ્રતિમા પેઠે દુર્ઘાઘ હોય છે, નાગોને રાખવાના કરંડિયા જેવી હોય છે, કાલકૂટ વિષની વેલડી સમાન એકદમ મરણ કરનાર હોય છે, નરકના અગ્નિ સમાન સંતાપ કરનાર હોય છે, શુભ ધ્યાનની દુશ્મન હોય છે, મનમાં કાંઈ ચિંતવના કરે છે, માયા-કપટથી બીભ્તુ બાલે છે અને કાંઈ ત્રીભુ જ કરે છે, પુરુષ પાસે તે મહાપતિવ્રતાનો દેખાવ કરે છે, ઇંદ્રજાળ વિદ્યાની પેઠે દૃષ્ટિને આચ્છાદન કરે છે, અગ્નિ જેમ લાખને પીગળાવી નાખે તેમ મનુષ્યનાં ચિત્તને એ પીગળાવે છે, વિરોધ કરાવે છે, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેટલા માટે સ્ત્રીઓને સંસારચક્ર ચલાવવાના કારણભૂત કહી છે. અસત્ય લાષણુ, સાહસિકપણુ, કપટવૃત્તિ, લજ્જામરહિતપણુ, અતિલોભીપણુ, નિર્ઘયપણુ, અપવિત્રપણુ એ શુભો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક હોય છે. આ દુનિયામાં જે કાંઈ દોષોનો સમૂહ રહેલો છે તે સર્વ એકઠો કરીને સ્ત્રીશ્રમ લંડારમાં ભરી રાખ્યો છે. તટસ્થ માટે જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાનો આત્મા એ સ્ત્રીઓને ભરોસે ન રાખવો. '

આગળ પૃ. ૭૭૬ માં એક શ્લોક આપ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- ' પ્રાણી ગમે તેવો ખગરદાર હોય, પણ જો તે સ્ત્રીના અસદ્ સ્વભાવની ગરાળર તપાસ કરતો નથી, તેને ગરાળર પીછાનતો નથી અને છતાં તેને પોતાનો હૃદયભાવ અર્પણ કરી દે છે તો આગરે તે જરૂર હેરાન થાય છે, નાશ પામે છે અને પૂરો પડતાય છે. '

(૧૫) સ્ત્રીઓનાં જ્યાં જ્યાં વર્ણનો આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં તેમને પતિપરાયણ બતાવવામા આવી છે. આનંદનગરનું વર્ણન કરતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂપાંગી છતાં આખનો પલ્લકારો (કટાક્ષ) ન મારે તેવી બતાવી છે અને ધનગ્રેખરની માતા બંધુમતીને રૂપનું પણ રૂપ હોય તેવી વર્ણવી પછી એને પતિભક્તિનું મંદિર ગણાવી છે. (મ. ૬. મ. ૧. પૃ. ૧૪૬૬-૭) એમાં સ્ત્રીઓ મહોત્સવ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રસંગે બહારમાં લાગ લેતી જણાતી નથી. તે

ઉપરથી સ્ત્રીઓ વિશેષતઃ ઘરમાં જ રહેતી હશે એવું અનુમાન સહજ થાય છે.

(૧૬) જકુલશેઠને ત્યાં ધનશેખર આવી પહોંચે છે, તેનો સત્કાર કરી જમાડી તે કોણ છે એમ પૂછે છે, તેનાં કુળ, શીલ, વય ને રૂપ યોગ્ય જાણી તેને આનંદ થાય છે અને પોતાની એકની એક દીકરી કમલિનીનો પતિ થવા યોગ્ય છે એમ જાણી છોકરીને બોલાવે છે. અસ્પર્શ જન્મેનો રાગ જાણી પુત્રીની સંભતિથી તેનો ધનશેખર સાથે વિવાહ કરે છે. આ લગ્નસંજ્ઞામાં પુત્રીની ઇચ્છા અને પિતાની સંભતિ એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. તેમજ આ રિવાજ દશમી સદીમાં હતો તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

(૧૭) સ્ત્રીસૌહર્યનો તે યુગનો ખ્યાલ નીચે પ્રમાણે જણાય છે: વિશાળ સ્તન, વિશાળ આંખ, પાતળી કેડ, મોટા નિતાંબ, હાથણી જેવી આલ. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૦) આવી સ્ત્રીઓ સૌહર્ય-શાળી ગણાતી હતી. છોકરીને લગ્નમાં આપવા પહેલાં પતિના કુળ શીલનો ઘરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ન કરવામાં આવે અને પતિ મૂર્ખાઈ કરી દીકરીનો પરાભવ કરે, તેને મારે-કૂટે અથવા તેની સાથે પૂરતો રનેહસંજ્ઞા ન રાખે તો વડિલોને મોટો સંતાપ થાય. આવો પુત્રીલગ્નસંજ્ઞા પરત્વે તે યુગનો ખ્યાલ હતો. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫)

(૧૮) છોકરાના જન્મપ્રસંગે ખૂબ ઉજવાતા વર્ણવ્યા છે, પણ છોકરીનો જન્મ તો માત્ર વિદ્યાધર કનકોદર જ ઉજવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨) છોકરીનું સમાજમાં શું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

(૧૯) છોકરીનું સમાજમાં તે વખતે શું સ્થાન હતું તે નીચેના વાક્ય પરથી માલૂમ પડે છે. એ વાક્ય વિદ્યાધરપતિના મુખમાં મૂક્યું છે તે આ પ્રમાણે: " ની જન્મે ત્યારે શોક કરાવે છે, મો. ની જાય છે ત્યાં. " છે, અન્યને આપી દેવાનો મારે અને કરાવે. ઘરાબર પડે કરાવે યોગ્ય

વરને આપવામાં આવે, એ વર એને પસંદ પડે અને એ વર ધર્મીય અને ધનવાન હોય તો એની બાબતમાં નિશ્ચિંતપણું પ્રાપ્ત થાય છે.” (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮)

પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો—

(a) ચિત્રપટને જોઈને પ્રેમ લાગ્યો અને તાપસી મારફતે મયૂરમંજરી અને હરિકુમારનો સંબંધ જોડવા ધનશેખર પ્રયાસ કરે છે. એ સમયમા પણ પ્રેમલગ્ન થતા હતા એમ જણાય છે.

મ. ૬. પ્ર. ૫) પ્રેમપાત્રની ખાતરી માટે એ જો હાથનાં દોરેલાં ચિત્રો રજૂ કરે છે. વિદાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીના ચિત્રદ્વારા પ્રેમપાત્રની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રેમ કરવાની રીતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એનું વર્ણન મ. ૬. પ્ર. ૬ માંથી વાંચવા યોગ્ય છે.

(b) સ્ત્રીઆસક્ત પ્રાણીઓ પોતાને ઘેર મિત્રને પણ બોલાવતા નથી, સ્ત્રી તરફ કોઈ નજર ન કરે તેની ચીવટ રાખે છે અને સ્ત્રી જાણે પોતાનો પરમાત્મા હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે. (પીઠળંઘ પૃ. ૭૮.)

(c) નામ સાંભળીને વગર જોયે પણ પ્રેમ થયાના દાખલા નોંધાયેલા છે અને વ્યામોહ થયા પછી તો ખાલુંપીલું, રમત-ગમત સર્વ વિસારે પડી જાય એવી સ્થિતિ થાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

(d) વિજય પ્રાપ્ત કરી નગરપ્રવેશ કરનાર પર તારામૈત્રકથી પ્રેમ ખંધાય છે. જુઓ કનકમંજરી અને નંદિવર્ધન સંબંધ. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૮૬.)

(e) કામદેવનો પ્રભાવ વિચિત્ર હોવાથી કામાસક્ત માણસો કદી સીધો જવાબ આપતા નથી, એ ત્રણ કાળમાં સાચી વાત હોય એવી સ્થાપના કરવામાં આવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૩)

(f) શુણ્ધારણ કુમાર નગર બહાર બગિચામાં જાય છે, ત્યાં આડની નીચે હાંચકા ખાતી મદનમંજરી ઉપર પ્રેમમાં પડી જાય

છે. ત્યાં બન્નેનું તારામૈત્રક થાય છે પણ બન્ને કુળવાન હોવાથી જરા પણ છૂટ લેતા નથી. બિલકુલ પોતાના મિત્રે પોતાને પરસ્પરી તરફ નજર કરતો જોયો હશે તો તે પોતાને માટે શું ધારશે એવી ચિંતા તેને થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૫૭)

(૬) સ્વયંવર મંડપનો સ્થાન પણ વર્ણવ્યો છે. રાજાઓ એકઠા થાય. દીકરીને વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી રાજાઓની વચ્ચે લાવવામાં આવે, એની ધાવમાતા રાજાના વૈભવ, રૂપ, ગુણ વર્ણવે અને દીકરીને ગમે તેના ગળામાં દીકરી વરમાળા આરોપે, અને કોઈ ન ગમે તો સ્વયંવર પડી પણ ભાંજે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૪-૫)

દશમી સદીના વિલાસો—

અનેક સ્થાને નોંધવા જેવા વિલાસો વર્ણવ્યા છે. દશમી શતાબ્દિની એ બાળતમાં લાક્ષણિક નૂતનતા આપણે વિચારીએ.

૧. મુગંધીવાળા કપૂર(બરાસ)થી મિશ્ર કરેલ સુખડ, કેસર, કરતૂરીનું વિલેપન કરવાનો સ્થાન હતો. (પીઠળંધ પૃ. ૬૬)
૨. પાનમાં પાંચ મુગંધી નાખવામાં આવતી હતી તેમાં કપૂર નાખવાનો સ્થાન હતો એ તદ્દન નૂતન હકીકત છે (પૃ. સદર) .
૩. અંગહાર નામનો નાચ, હાલમાં ઉદયશંકર જે પદ્ધતિએ નાચ કરે છે તેનો તે પ્રકાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. (પૃ. સદર)
૪. વાજિત્રમાં કોકલી નામના વાજિત્રતું નામ આવે છે. વેણુ, વીણા, મૃદંગ ઉપરાંત તે વાજિત્ર કથું હશે તે મમજાતું નથી. એનો સ્વર ઘણો મીઠો હોય છે અને ચોર લોકો ધરના માણસ જાગે છે કે નહિ એ જાણવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. એ શ્રવણે દ્રિયને વિલાસ કરાવનાર વાજિત્ર છે. (પીઠળંધ પૃ. ૬૬)
૫. ગરમી ઓઢી કરવા માટે ચંદન રસના છાંટણાવાળો પંજો કરવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬)
૬. સ્પર્શન સુખના પ્રકાર—કોમળ તળાઈ અને કોમળ ઓશીકાં વાપરવાં; હંસ પક્ષીનાં રૂંવાંથી ભરેલા આસનીઆનો ઉપયોગ

કગ્વો, રેશમી તથા ચિનાઈ વસ્ત્રો પહેરવા, શિયાળામા ગરમ અને ઉનાળામા ઠંડા વિશેષનો કગ્વા, સ્ત્રીઓ માથે આનંદ કગ્વો (અ ૩ પ્ર ૩ પૃ ૩૭૭-૮) વિષયમુખનો ઉપસોગ શરીરે વિશેષન અને ઉદ્દર્શન (પૃ ૪૦૧)

૭ ગજા રાણી મુખ લોગવે ત્યારે કોઈ કોઈ વાગ વિલાસ માટે હાથમા ફૂલની છાબડીઓ લઈ જાગિયામા જઈ ફૂલો વીણવા મંડી જાય અને પ્રથમ છાબડી કોની ભરાય છે તે સંજ ધી હોડ કરે (મહાપ્રગુણા વર્ણન અ ૩ પ્ર ૬ પૃ ૪૧૧) વસંત સમયમા લોકો ચર્ચાગીની રમત કરે છે, ઘેઘેર હાંડોળાખાટ બધાય છે અને મુગધી પવનનો રમામ્વાદ જનતા કરે છે (અ ૩ પ્ર ૮ પૃ ૪૮૫)

૮ ગજાઓ નગર બહાર નીકળે ત્યારે તે ઘોડા કેવા ખેલાવે છે તે જોવા માટે લોકો ટોળા વગીને જાય છે (અ ૪ પ્ર ૬ પૃ ૭૫૬)

૯ ગસનામુખ પ્રકાર—દુધપાડ, શેરડી, ખાડ, દહીં, ઘી, ગોળ, પલાન્ન ખાવા અને મધ, મામ, મધના પીણા પીવા (પૃ ૭૭૮) આવી ખાગતમા પૂજા ગાઠતા ગણવી એ એની લોહપતા લાવતી વસ્તુઓ અકનતીઆની પેઠે ખાવી, સ્ત્રીઓ માથે જાગિયામા ફરવા જવું, ન્તે ચાલતા દાન આપવું એ પણ વિવાસનો એક પ્રકાર ગણવામા આવતો હોતો (વેલહલ કથા અ ૪ પ્ર ૧૧ પૃ ૮૨૦-૧)

૧૦ મહોમા દારુનો કોગળો ભરી સ્ત્રી પોતાની તરફ પ્રેમ બતાવનારના મુખમા તેને પાડો કેવને અને પ્રેમી તે ખી જાય તેને ન્તિનો એક પ્રાગ માનવામા આવતો હોતો એમ મન્દ્યજની પત્ની ન્તિના વર્ણન પંથી જણાય છે (અ ૪ પ્ર ૧૪ પૃ ૮૭૭ અને તે પંની નોટ)

૧૧ વસંત ઋતુમા નવ પ્રકારે વિલાઓ થાય છે તેના નામ નર્તન, ગાન, તર્જન, આક્ર (બોલાવવું તે), પ્રણમન, હમન, ઉદન, પકન અને ઉત્કંઠ (અ ૪ પ્ર ૨૧ પૃ ૮૨૨) એનું વિસ્તારથી ગદ્યવર્ણન પૃ ૮૨૧ મા આપ્યું છે તે ખામ વાચવા યોગ્ય છે

૧૨. ઋતુના વર્ણનમાં અનેક વનરાણ અને પુષ્પોનાં નામો આવે છે તે પરથી લોકોનો કુદરત તરફ સફલાવ ખૂબ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. છએ ઋતુનાં વર્ણન પ્રસ્તાવ ચોથામાં આવે છે. તે માટે જુઓ:—

શરદ્વર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬)

હેમંતવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૭-૬)

શિશિરવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૨-૫)

વસંતવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૯૨૧-૫)

ગ્રીષ્મવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૦૯૯-૧૧૦૦)

વર્ષાવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૧૦૧-૧૧૦૩)

૧૩. દારૂ પીવાનો રિવાજ ઘણો જાણીતો છે. દારૂ પીવાની મંડળીઓ થાય, ત્યાં નાચના જલસા આવે, માણસો છાકટા થઈ એન-થાળા કરે, મધપાત્રો પાથરવામાં આવે, કોઈ મોટા માણસોનું મંડળ હોય તો મધપાત્રો ચોનાનાં પણ હોય, દારૂ વધારે ચડાવવા માટે હિંદોળ રાગ ગાવામાં આવે, વાદ્ય વગાડનારને પણ આશ્રહ કરી દારૂ પીવરાવવામાં આવે, દારૂ પીતાં સ્ત્રીનાં અધરોઝનું પાન કરવામાં આવે, ધીમે ધીમે મર્યાદા પણ ચૂકાય અને મોટા માણસો પણ જાળક જેવી ચેષ્ટા કરે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૯૩૮-૯)

૧૪. દ્રાણુવર્ણન—નાસિકાનું વર્ણન અલિનવ છે. લલાટપટ્ટ પર સુંદર પર્વત અને એ પર્વત પર શિખર અને તેની ઉપર કબરી નામની ઝાડી અને તે ઝાડીમાં નાસિકા નામની શુક્ર અને શુક્રામાં બે અંધારીઆ ઝોરડા અને તેની વચ્ચે બે વિભાગ પાડતી એક શિલા—એ આખું વર્ણન મૌલિક છે, અશ્રુતપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે અને યથાર્થિત હકીકત રજૂ કરનાર છે. એટલી જ લવ્ય કદમના લુજંગતા દાસીની છે. સુગંધી ફૂલો અને ખીબા સુગંધી પદાર્થોને સુંઘવા એ દ્રાણુનો વિષય છે. લુજંગતા સાથે મળતાં દ્રાણુ તરફ રાગ થાય છે અને દુગંધી તરફ દ્રેષ થાય છે એ આખી રચના ખૂબ રસબદલી છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૧૨૮૮-૯૨.)

૧૫. મિત્રો બગિચામાં જઈ વિદ્યતાલરેલો વાર્તા વિનોદ કરે, મશકરી સાથે આનંદ કરે અને ટોળટપ્પા કરે એવો પણ રિવાજ હતો અને એમાં વિદ્યજોષિ પણ થતી હતી. વિદ્યતાલરેલા વિનોદના પ્રસંગો પણ આવે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૫ થી આગળ)
૧૬. દષ્ટિદેવીનો પ્રભાવ:—સીઓનાં રૂપ જોવાં, સીઓએ કટાક્ષ કરવા, સીઓ આડી આંખે જુએ કે નિશાની કરે તે જોવું, ઓનાં અંગના વિભ્રમોની ચેષ્ટા જોવી, સીનાં હાવભાવ જોવા, હસવું જોવું અને સી સંગંધી કાંઈ પણ હકીકત બને તે આંખ માંડીને જોવી. એનાં જુદાં જુદાં અવયવો માટે કમળ ચંદ્ર આદિની કલ્પના કરવી વિશેષ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૧.)
૧૭. શ્રુતિ:—વીણા, વેણુ, મૃદંગ સાંભળવામાં આનંદ માનવો. પછી ગંધર્વ કિન્નરનાં ગાયનો સાંભળવાની વૃત્તિ થાય વિશેષ. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૨)
૧૮. દેવોનો વિશ્વાસ:—રત્નોનાં કિરણથી લાલ રંગના દેખાતા જળથી ભરેલાં અને ખીલેલાં કમળોથી શોભતાં સરોવરમાં હૃદયપુષ્ટ શરીર અને પયોધરવાળી લલિત લલનાઓ સાથે સ્નાન કરવું, જળક્રીડા કરવી, મંદિરમાં જઈ વીર્ય કરને વંદન પૂજન કરવું, મણિરત્નમય પુસ્તકોનું વાચન કરવું અને સર્વ ઇંદ્રિયોના લોભો લોભવવા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૩)

તે યુગના બાળકોનાં તોફાન—

તે યુગનાં બાળકોનાં તોફાનો સમજવા માટે પણ કેટલાક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(a) નિષ્પુણ્યકને તોફાની છોકરાઓ મારતા હતા. તેઓના લાકડી, મુઠ્ઠી અને માટીના ઢેકાના પ્રહારથી તે અધમુઓ થઈ ગયો હતો (પીઠખંધ પૃ. ૧૬). તે નિષ્પુણ્યક લિખારી ‘ બાળકોને રમત કરવાનું રમકડું થઈ પડ્યો હતો. ’ (સદર પૃ. ૧૭)

(b) નંદિવર્ધન બોલે છે કે—‘ લાલ આંખ અને ચઢાવેલાં

ભવાં સાથે દરેક અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સાથે કથ્થા કરું, સર્વની જ્ઞાનગી બાળતની ચાડી કળાચાર્ય પાસે જાઉં, સાચું ખોટું બોલું, તેઓ વચ્ચે પડીને મને સમજાવવા યત્ન કરે તે સહન પણ ન કરું અને લાકડી કે બીજું જે કાંઈ હાથમાં આવે તે વડે-દરેક અભ્યાસીને ફટકાવું. ' (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૧.) તે યુગના છોકરાઓનું આ લાક્ષણિક ચિત્ર છે. છોકરાઓને નંદિવર્ધનનો ભય પણ એટલો લાગતો હતો કે કળાચાર્ય પાસે નંદિવર્ધનના તોફાનની વાત કહેવાની તેમની હિંમત પણ ચાલતી નહોતી.

(=) શિપુદારણુ ગુરુના આસન પર ચઢી બેસતો. તોફાની છોકરાઓ બાળવયમાં આવા ટીંખણ કરતા હતા (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૭) અને પાછા પોતાનો ગુન્હો બીજા ઉપર ટોળી પાડતા હતા. (સદર) ગુરુના આસન પર બેસવું એ તે સમયમાં ગુન્હો ગણાતો હતો.

(d) નિશાળના છોકરાઓમાં તો અસ્પરસ ધમાલ કરવી, ચાડી ખાવી અને શિક્ષક પાસે ફરિયાદ કરવાની આપણી ધૂડી નિશાળો જેવી પદ્ધતિ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૮)

(e) તોફાની છોકરાઓને માર મારવાની રીત પ્રચલિત જણાય છે. સદાશિવ ભોતાચાર્યની ઉપકથા એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૫)

રમતગમત (Sports) વિગેરે—

રમતગમતના કેટલાક પ્રસંગો દશમી શતાબ્દિના લેખકે વર્ણવ્યા છે.

૧. વસંતમાસમાં લેહો નગર બહાર નીકળી પાનગોષ્ઠિ કરે છે. વનભાગમાં વિલાસ કરતી સ્ત્રીઓની આસપાસ ધનવાન યુવકો ફરી વળેલા દેખાય છે. સ્ત્રીઓ ગ્રાહ સાથે લટકાવેલા હાંચકા ખાય છે. સ્ત્રીઓ રાસ લેવી દેખાય છે. કેાઈ વનવિલાગમાં સ્ત્રીપુરુષના યુગલો અસ્પરસ ભેટીને બેસી ગયા છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૬)

૨. રમતગમતમાં કુળવાન સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાહેરમાં ભાગ લેતી હતી એમ રતિવિતાના નાચ પરથી પૃ. ૯૩૬ પરથી જ જણાય છે.

૩. નાચને અંગે ‘અંગહાર’ નામનો નાચ આવે છે. (પીઠખંધ પૃ. ૬૯) એ નાચમાં આંગળીઓ અને શરીરનાં બીજાં અવયવોના લટકાઓ કરવામાં આવે છે. હાલમાં ભૂતકાળના નાચોનું પુનર્જન કરવામાં આવે છે તે વખતે આ શબ્દપ્રયોગ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક જણાય છે.

૪. વીણા વગાડવી, દડો ઉડાડવો એ રમત નોંધાયેલી છે. ત્યાર પછી ‘પત્રચેદ’ની રમત લખી છે. શરીર પર મેંદી કે ચંદનના ચિત્ર કાઢવા એવો એનો અર્થ અનુમાનથી કર્યો છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

૫. રાજાની છોકરીઓ હાથમાં દડો લઈ તેને ઉછાળવાની રમત કરતી જણાય છે. મેના-પોપટને પાળવામાં અને તેમને રમાડવામાં પણ આનંદ માનવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૧૬)

જીવાની-તેના ચાળા—

(a) જીવાની જાળવવા માટે એ યુગના માણસો ખૂબ ચોક્કસ રહેતા એમ જણાય છે. હાલમાં જેમાં Rejuvenationના પ્રયોગ જીવાની જાળવવા માટે થાય છે અને વાંદરાની નસ મનુષ્યના શરીરમાં નાખી અસલ નબળી પડતી નસને દૂર કરવામાં આવે છે તેમ અસલ કુટીપ્રાવેશિક નામનું રસાયણ તૈયાર કરવામાં આવતું હોય એમ જણાય છે. એ રસાયણના ઉપયોગથી શરીર વળીઆ, ધોળા વાળ, (માથાની) તાલ અને ખોડખાંપણ વગરનું થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એથી શરીર દેવકુમાર જેવી કાંતિવાળું થાય છે, સર્વ વિષયો ભોગવવાને સમર્થ થાય છે અને બહુ જાળવાળું થાય છે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. (પીઠખંધ પૃ. ૬૮-૯).

(b) યુવાવસ્થામાં ચેતચાળા કેવા થતા હશે તેનું વર્ણન દેવી કાળપરિણિત આપે છે:—“ ત્યારપછી કુમારભાવ પૂરો થાય એટલે તરુણપણું ધારણ કરો, ત્યાં સર્વ વિવેકી પ્રાણીઓને હાન્ય ઉત્પન્ન

કરે તેવા કટાક્ષો મહારાજશ્રી કામદેવ નામના મહાગુરુના ઉપદેશ અનુસાર કરે અને તેમ કરવામાં પોતાના કુળને કલંક લાગશે કે ખીજ કોઈ મુશ્કેલીઓ આવશે તેની દરકાર ન કરે, પણ જેમ કામદેવ કહે તેમ જીદા જીદા પ્રકારના વિલાસો કરી નાચે અને તોફાન મસ્તી કરે, પરદારાગમન જેવા અનાર્થ કાર્ય કરે. ” (અ. ર. પ્ર. ર. પૃ. ૨૬૮)

(બ) જાળ જેવા જીવાનો રાત્રે રખડતા હતા અને પરસ્ત્રી મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારના કાંકા મારતા હતા. (અ. ૩. પ્ર. ૯) એવા રખડુઓ આચાર્યનો સુંદર ઉપદેશ આલતો હોય ત્યારે પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ તરફ નજર ફેંક્યા કરતા હતા. (અ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૦)

(ડ) જીવાનીના તોરમાં નંદિવર્ધન રાજસભામાં છરી ઉછાળે છે અને કનકશેખરનો સંબંધ વિસરી જાય છે. (પૃ. ૬૧૮) ત્યાંથી માંડીને જીવાની કેવા કેવા આળાઓ કરાવે છે તેનું આખું ચિત્રપટ વિચારણીય છે અને દશમી શતાબ્દિના માનસનું લાક્ષણિક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(ઇ) યૌવનનું અતિ સુંદર વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે :—
યૌવન યોગી પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ થઈ અનેક પ્રકારના વિલાસો કરાવે છે, વારંવાર હસાવે છે, આળાચસ્કા કરાવે છે, બેલટા-સુલટા વિચારો કરાવે છે, ઠેકઠા મરાવે છે, કુઠકા મરાવે છે, ઉડલાસ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે, દોડાદોડી કરાવે છે, અભિમાન કરાવે છે, પરાક્રમ કરાવે છે, લાંડચેષ્ટા કરાવે છે, સાહસ કરાવે છે વિગેરે. (અ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૬-૭)

(ફ) પરદેશ જતા પુત્રને શિખામણ આપતાં પિતા ધનશેખર કહે છે કે ‘ નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને લાવનારી હોય છે. ’ (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૧૭)

(ઘ) છળિ જોતાં પ્રેમ થવાના દાખલા નોંધાયલા છે. આવા જીવાનીના વેગને પસંદગી લગ્નની કોટિમાં મૂકાય. કે જીવાનીના આવેશમાં મૂકાય તે વિચારવા જેવું છે. (અ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૧) જીવાનીના જોસ અને મિત્રોની ઠૂઠા મરકરી કેવી હોય છે તે માટે હરિકુમારનો આજો મિત્રવિનોદ વિચારવા યોગ્ય છે.

(h) જીવાનીનું જોશવાળું વર્તન ધનશેખર ગરાગર બતાવે છે. એને લોગવિલાસથી તૃપ્તિ થતી નથી. એ વિધવા સ્ત્રીઓ, ભગત સ્ત્રીઓ અને જેના પતિ પરદેશ ગયેલા હોય છે તેવી સ્ત્રીઓમાં રખડે છે, ઊંઘ વેચે છે અને લાજ મૂકીને ભટકે છે (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૩) છેવટે ઢેઢ ભંગીયણુ જેવી સ્ત્રીઓમાં પણ એ રખડે છે.

એની સાથે ઘડપણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે તે સમયની લાક્ષણિક સ્થિતિ બતાવે છે. ઘરડા માણસો ‘ હબરો હુણના લોગ થઈ પડે છે, રાંક જેવા થઈ જાય છે, તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ પણ તેમને હડધૂત કરે છે, કુટુંબીઓ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. બાળબચ્ચાંઓ તેમની મશ્કરી કરે છે, જીવાન સ્ત્રીઓ તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવે છે, તેઓ વારંવાર ઉધરસ ખાધા કરે છે, ભાંગીતૂટી ખાટલીમાં પડી આળોટ્યા કરે છે, તેઓનાં નાકમાંથી લીટ ચાલ્યું જતું હોય છે.” વિગેરે (પૃ. ૬૬૭)

મહોત્સવો—

(a) મંદિર ઉપર શીજો કરવા પડદા લગાડવા, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂરનું મિશ્રણ કરી સુંદર લેપ જમીનતળ પર કરવો, પાંચ ભતિના સુગંધી ફૂલથી મંદિરનું તળ ઘુંટણ સુધી ભરવું, ચંદરવો ખાંધવો, ચંદરવા નીચે થાંભલા પર કાચો ખાંધવા, મોતીની માળા લટકાવવી, ચોતરફ ધૂપ કરવો, સુગંધી દ્રવ્ય ચોતરફ ફેલાવી મંદિરને સુગંધમય કરવું—આ રીતે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે. મોટા રાજાઓ હાથમાં કળશ લઈ ઊભા રહે, મહારાણી ચામર વીંચે, મંત્રી સુખકોશ ખાંધી ધૂપધાણુ લઈ ઊભો રહે (મ. ૩. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૫૧૪-૬). દીક્ષા લેનાર મોટું દાન કરે એવો તે સમયે પણ રવાજ હોય એમ જણાય છે. ખરેખરી નોંધવા લાયક વાત એ છે કે દીક્ષા લેનાર મનીષીને હાથી પર બેસાડવામાં આવે છે અને ખૂદ રાજા તેની પછવાડે બેસી તેને છત્ર ધરે છે. (પૃ. ૫૧૭)

(b) અઢાઈમહોત્સવ માટે મંડપ તૈયાર કરાવવો અને ત્યાં દાન આપવું—એવો રિવાજ હતો. જેને નિમિત્તે મહોત્સવ થાય તેને

આઠે દિવસ નગરના મોટા સ્તાઓ પર ફેરવવામાં આવતા રાત્રી મંત્રી આદિ પગે ચાલતા (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫-૬).

(૦) ધવળરાજ અને વિમળકુમારની દીક્ષા વખતે અષ્ટાહ્નિકા મહોત્સવ અને વિશેષ આડંબરથી જિનપૂજન થાય છે તેના વર્ણન માટે જુઓ મ. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૫.

(૮) હરિમંજરીના લગ્નનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે અવસરે “માણસો સુંદર રસપાનથી ભસ્ત થયા, અનેક લોકોને ધનનાં દાન દેવામાં આવ્યાં, દેવતાઓને પલ્લુએ મહોત્સવથી આનંદ અને વિસ્મય થયા અને લોકો નાચવા ને ખાવામાં ખૂબ આસક્ત થયા (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬-૭). તે અવસરે દેવગુરુની પૂજાઓ આડંબરથી રચવામાં આવી, સામંતોને માન આપવામાં આવ્યું, ગ્રેમીવર્ગને પહેરામણી કરવામાં આવી, રાજલોકોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા અને સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. (પૃ. ૧૫૨૭)

(૯) ઉતાવળને પ્રસંગે લગ્ન જેવી ગંભીર વિધિ ઘણા સંક્ષેપથી પતાવી દેવામાં આવતી હતી (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭).

(૧૦) ગુણધારણ વિદ્યાધરની દીકરીને પરણી નગરપ્રવેશ કરે છે તે વખતના મહોત્સવનું ભારે સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પદ્મહસ્તીની અંબાડી પર ગુણધારણ અને તેના પિતા (રાજા), ખીજા હાથી પર કુલંધર, હાથણીઓ પર માતા અને સ્ત્રીવર્ગ, આગળ લોકોનું ટોળું, તેમાંના કેટલાકના નાચ ગાયન અને વિલાસો વિગેરે (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૨-૩).

મેલી વિદ્યા—

(૧૧) રાજા ઉપદ્રવ પામે ત્યારે આબુખાબુના રાજાનો પરાભવ દૂર કરવા મેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે. એની છ માસ સુધી આસેવના કરે. પછી જત્રીશ લક્ષણા પુરુષના લોહીથી હોમ કરે, એ આજો પ્રયોગ આઠ દિવસ સુધી ચાલે. વિદ્યાનો જાપ પૂરો થાય ત્યારે ૩૨ લક્ષણવાળા પુરુષની પીઠમાંથી માંસની પેશી કાઢે, તેને દાળીને તેમાંથી નીકળતા લોહીનો ખોખો ભરે અને જાપ પરાખર પૂરો

ધાય એટલે તે લોહીની આહુતિ આપે. આવા પ્રયોગો આઠ દિવસ ચાલે અને ૧૦૮ જાપો પૂરા થાય એ પ્રાણી ઉપર કોઈથી દયા ન ખવાય. વળી એના શરીર પર સોજા લાવવા એને ખાટા પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે અને શરીરને તદ્દન જહેનું બનાવી દેવામાં આવે. આઠ દિવસ સુધી દરરોજ એક સો આઠ જાપ એ રીતે થાય અને આહુતિઓ અપાય (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૪૭-૮).

(બ) તપન ચક્રવર્તી પાસે મેલી વિદ્યાનો જાણનાર યોગેશ્વર હતા. એણે પોતાની પાસેના યોગચૂર્ણની એક મુઠ્ઠી લરી રિપુદા-રણને લગાવી, એટલે એનું હૃદય શૂન્ય થઈ ગયું અને પોતે જાણે ઊંડી શુદ્ધિમાં દેહકાંઈ ગયો હોય તેવો થઈ જઈ પોતાનું સ્વરૂપ પણ ન જાણી શક્યો. પછી તો એની પાસે નાથ-નાટક કરાવ્યા. તે પર અર્ચા અન્ય સ્થાનકે થશે. મેલી વિદ્યાથી શરીર તદ્દન જહેનું કરી શકતા હતા એમ એ ઉલ્લેખથી જણાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪).

(ં) મંત્રવિદ્યાને પરિણામે નિધાન હાથ કરવાનો વખત આવે ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ વૈતાળો છળ કરે અને સાધ્યપ્રાપ્તિમાં આડા આવે એવી તે સમયમાં માન્યતા હતી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૫).

શોક વખતે વર્તન—

મરણ વખતે રડવાકૂટવાના રિવાજ તે યુગમાં કેવા હશે તેના અનેક પ્રસંગો કથાઅંશમાં આવે છે. નીચેના મુદ્દાથી તે પર અજવાળું પડશે.

(ક) રિપુકંપનનો નવો જન્મેલો દીકરો તુરતમાં જ અસાધ્ય આધિથી શુભરી ગયો ત્યારે તેની રાણી ‘ મતિકલિતા અને રતિ-લલિતાનાં માથાના ચોટલાઓ છૂટા થઈ ગયા, લાંગી ગયેલાં આભૂષણો લલાટ સાથે અક્ષળાવીને તેઓ માથા કૂટવા લાગી અને એવી સેંકડો રીતે રાણીઓએ રડારોળ કરી મૂકી. આખા મુખમાં લાળ ભરાઈ ગઈ, દીન બની જઈ તેઓ જમીન પર આબોટવા લાગી, માથાના વાળ ચુંટીચુંટીને તોડવા લાગી અને મોટેથી પોક મૂકીને કોળાહળ કરવા લાગી. ’ (પૃ. ૬૫૧). અત્યારે ટોળે મળીને જે પ્રકારે આકંદ કરે છે તેવો રિવાજ તે વખતે જોવામાં આવતો નથી.

(b) મરણ વળતે રહારોળ કરવાનું ચિત્ર પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૯૮૦ માં આપ્યું છે. ત્યાંથી પણ જણાય છે કે મોહથી લોકો રડતા હતા અને ઓઝો હાહારવ કરવી હતી. સગાસંબંધીઓ પણ એવે પ્રસંગે રડે છે એમ તે હકીકત પરથી જણાય છે.

(c) શોક અને મોહનો સંબંધ અને તેની આખી ઉત્પત્તિ અને દ્વેષગળેદ્ર રાજની ગેરહાજરીમાં તામસચિત્ત નગરમાં એતું સ્થાન ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય લાપામા આપ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૯૬).

(d) શોકનું લાક્ષણિક વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૫ માં આવે છે. ત્યાં બતાવે છે કે ' શોક દીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, રડાવે છે અને આકંઠ કરાવે છે. એને વશ પડીને પ્રાણી માયાં ફૂટે છે, પોતાનાં વાળ ખેંચી કાઢે છે, છાતી ફૂટે છે, પછાડી ખાઈને જમીન પર પડે છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, ગળે દોરડું ખાંધી આત્મઘાત કરવા મંડી જાય છે, નદી, સમુદ્ર કે સરોવરમાં પડતું મૂકે છે, અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, પર્વતના શિખરેથી ભેરવજવ ખાય છે, કાળકૃત ઝેર ખાય છે, પોતાને હથિયાર ભરી મરવા મંડી જાય છે, ગાંડાઘેલા જેવા દેખાય છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, રાંદની જેમ બોલે છે ' વિગેરે (પૃ. ૮૭૫-૬).

(e) મદનમુંદરીના અચાનક મરણ વળતે ઘનવાહન માથું ફૂટે છે, આંસુઓ પાડે છે, રાજકાર્ય પર ધ્યાન આપવું બંધ કરે છે અને જાણે એને ચેટક વળગ્યું હોય તેવો થઈ જાય છે. તે વળતે અકલંક મુનિ એને લાક્ષણિક બોધ આપી શરીરની-જીવનની અસ્થિરતા સમજાવે છે, તે છતાં પણ ઘનવાહન તો આકંઠ કર્યા જ કરે છે; એટલે પછી વધારે અસરકારક ઉપદેશ આપી તેને સ્વસ્થ કરે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૯).

વ્યાધિ-ઉપાય—

(a) વ્યાધિઓનાં અનેક નામો આવે છે. આંખના વ્યાધિઓ પૈકી કાચ, પટલ, તિમિર અને કામલ નામના વ્યાધિઓ (પીઠબંધ પૃ. ૧૨૨) જણાવ્યા છે.

(b) આંખમાં અંજન આંજવાથી આંખના વ્યાધિ જાય છે એવી માન્યતા હતી (પૃ. ૧૨૬) એ તો અત્યારે પણ પ્રચલિત છે; પણ પાણી (જળ) પીવાથી તે ‘સર્વ રોગોને ઓછા કરે છે અને શરીરમાં રહેલા ઉન્માદનો એકદમ નાશ કરે છે’ (પૃ. ૧૨૬) એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. અમુક ક્ષારવાળા પાણીના ઝરાનો મહિમા અત્યારે પણ અમુક અમુક વ્યાધિઓને અંગે ગવાય છે. કેટલાક ઝરાના પાણી વ્યાધિ કરનાર હોય છે અને કેટલાકના પાણી વ્યાધિ મટાડનાર હોય છે, તે વાતની જડ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

(c) પરમાત્મ એટલે ખીર. ખીર ખાવાથી શા લાભો થાય તે ખતાવતાં કહે છે કે ‘તે સર્વ વ્યાધિઓને મૂળમાંથી નાશ કરવાને શક્તિમાન છે, તેને ખરાખર વિધિપૂર્વક ખાવામાં આવેલ હોય તો તે શરીરનો વર્ણુ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ધૃતિ આપે છે, ખળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, મનને આનંદમાં રાખે છે, પરાક્રમીપણું લાવી આપે છે, નિરંતર યુવાવસ્થા ટકાવી રાખે છે, વીર્યમાં વધારો કરે છે અને અજરામરપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. ’ (પૃ. સદર) અમુક રીતે તૈયાર કરેલી કીરમાં આટલા બધા ગુણો આવી શકે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આ બાળતમાં અતિશયોક્તિ નથી કે ઉપમા નથી એ આનુબાનુનો સંબંધ વિચારતાં રૂપદ જણાય છે.

(d) ઉન્માદ, કોઢ, ખુજલી, શૂળ એટલા વ્યાધિનાં નામો પૃ. ૧૬ માં આપ્યાં છે.

(e) પૃ. ૧૮૨ માં શૂળ, દાહ, મૂંઝવણ, તાવ, શરદી, જડપણું, છાતીમાં તથા પડખામાં વેદના (શૂળ), ઉન્માદ, અરુચિ : એટલાં નામો આવે છે.

(f) પૃ. ૧૬ (પીઠબંધ)માં ઉન્માદ (સન્નેપાત), તાવ, કોઢ, ખુજલીનાં નામો ખતાવ્યાં છે અને પૃ. ૬૦ માં તેનો ખુલાસો કરતાં જળોદર ને નેત્રરોગનાં નામો આપ્યાં છે.

(g) ભસ્મક વ્યાધિવાળાને ગમે તેટલું ખાવાનું તથા પીવાનું આપવામાં આવે તે સર્વ તે ખાઈ જાય છે અને તે તેના શરીરમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧).

(h) સન્નિપાત થયેલ હોય તેને ક્ષીર (દૂધ) અપચ્ચ છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૬). કોઈને સખ્ત પછાડ લાગ્યો હોય તેને ખટાશ ખવરાવવામાં આવે તો આખે શરીરે સોજા થઈ આવે છે (સદર).

(i) ઊંટવેદુ પણુ ઘણું ચાલતું હશે એમ સદાચિવ લૌતાચાર્યની કથા પરથી જણાય છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૧૫). શિખામણુ ન સાંભળે તેને માર મારવો એણું પણ તે હકીકતમાંથી નીકળે છે.

(j) તાવ આવે ત્યારે કાંઈ ખાણું નહિ, પવન ન આવે તેવા ઓરડામાં જઈ આરામ કરવો, લાંઘણ કરવી, ઉકાળેણું પાણી પીણું એ અણુણને મટાડવાના ઉપાયો છે (વેલ્લહલ કથા મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧-૨).

(k) તાવ, અતિસાર, કોઢ, હરસ, પરમીઓ, ખ્લીહ (ખરોળ વધવી તે), ધૂમક (હરસ ?), અમ્લક, સંઘડણી, પડખામાં શૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, લમરી, શુદ્ધ (ગોળો), હૃદયરોગ, મૂર્ચ્છા, સંઘડણી, ધુજ, ખસ, કોઢ, ધાધર, અરુચિ, શેક (સોજા), ભગં-દર, ગળાના વ્યાધિ, ચાળ, જળોદર, સનેપાત, શોષ, શરદી, આંખના રોગો, વિદ્રધિ-આટલાં નામો રૂઝા સાથે ગતાવ્યાં છે (મ્ર. ૪ પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૮-૯).

(l) ગળત કોઢ થાય છે ત્યારે એ કોઢ ગળ્યા કરે છે, એ વ્યાધિ-વાળા મનુષ્યનું નાક ચીળું થઈ જાય છે, એનો અવાજ ઘોઘરો અને અસ્પષ્ટ થાય છે, એની આંગળીઓ ટૂંકી ટૂંકી થતી જાય છે ને ઉપાડી પણ જાય છે (મ્ર. ૫. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૨૪૪). શૂળ થાય છે ત્યારે હરેક પળે સંજુકા આવે છે અને એ વ્યાધિવાળો પોતાના હોઠને વારંવાર ઢબાવ્યા કરે છે, દાંતોને દાળે છે અને ભવાં ચઢાવે છે (સદર પૃ. ૧૨૪૫).

(m) વાયુ, પિત્ત અને કફ એ શરીર સંખંધી ત્રણ પ્રકારના હોયો છે. વાયુ અનેક પ્રકારનો હોય છે તે તેનાથી ઊલટા પ્રકારની વસ્તુથી શમે છે. પિત્તના પાંચ પ્રકાર છે અને કફના પણ પાંચ પ્રકાર છે. રસના છ પ્રકાર છે. મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો. પ્રથમના ત્રણ રસ કફને વધારે છે, છેલ્લા ત્રણ વાયુને વધારનાર છે અને તીખો ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને વધારે છે. ઊલટા રસો તે પર વિજય મેળવે છે.

અભ્યર્ચુ ચાર પ્રકારના છે : આમ, વિદ્યુધ, વિષ્ણુ, રસશેષ. વમનથી આમાભ્યર્ચુ મટે, છાશથી વિદ્યુધ મટે, શેક કે નાહથી વિષ્ણુ અને ઊંઘી જવાથી રસશેષ અભ્યર્ચુ મટે. (મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૧૦-૧૧).

દુર્વ્યસનો—

જનસમાજમાં દુર્વ્યસનો અનેક હતા. નીચેના ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

દારૂ (મ. ૪. પ્ર. ૨૨) (મ. ૭. પ્ર. ૩)

પરહારાસેવન (મ. ૪. પ્ર. ૨૨)

ગુણિકા-વેશ્યા (મ. ૪. પ્ર. ૨૫)

જુગલું (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૦)

શિકાર (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૩) (મ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૫)

વ્યાપારના પ્રકાર—

ખેતી
રાજસેવા
લશ્કરી નોકરી
ગાડાનાં ભાડાં કરવાં
દેશપરદેશનો સાથ આપતો વેપાર
ઘર નોકરી
વહાણવટું
ખાણ ખોદવી
ધાતુવાદ
રસકુપિકા દ્વારા સુવર્ણ પ્રયોગ
(Alchemy) (આ સર્વ
પ્રકારો મ. ૬. પ્ર. ૮ પૃ.
૧૫૪૬-૮ માં વર્ણવ્યા છે.)
પીડખંધમાં પૃ. ૬૩-૪ માં નીચેના
વ્યાપારો બતાવ્યા છે.

અનાજના કોઠાર ભરી ધાન્યનો
સંઘરો કરવો
કપાસ અને તેલને ભાંડશાળામાં
ભરવાં. લાખ, ગળી, તલનો
સંગ્રહ કરવો.
અંગારા પડાવવા, વન-જંગલ કપા-
વવાં. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬)
માલ લાવવા લઈ જવા ગાડાઓ
તૈયાર કરવા, ઊંટનું ધણુ એકઠું
કરી પરદેશ મોકલવું, વહાણો
ખંધાવી પરદેશ મોકલવા, ગધેડા
એકઠા કરીને તે પર માલ લાધી
પરદેશ મોકલવા.
જગતના ઈશ્વરા લેવા. બળદનું
ટોળું જમાવવું. નાયકાનું ટોળું

વહાણુવદું—સફર
પર્વતની શુક્રામાં ભ્રમણ
મહદાના માંસનું વેચાણ
ખન્યવાદ, ધાતુવાદ
ચામડાનો વ્યાપાર
હાથીદાંતનો વ્યાપાર

જમાવી લેમની ચામડી (૩૫)
વેચવાનો ધંધો કરવો. રસદાર
તાડીના વ્યાપાર. શેરડીના રસની
ખાંડ કરવી (સદર પૃ. ૧૪૮૧)

વ્યાપારની પદ્ધતિ—

(a) વેપાર કરવા માટે સાહસિકો અમુદ્ર ઓળંગીને પરદેશ જતા હતા (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧) પરદેશ ખેડનારામાંના સમજી વેપારીઓ ત્યાં જઈ ખીજી કામકાજ ન કરતાં વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા, જ્યારે કોઈ કોઈ હાલમાં પડી જઈ ખોટો વેપાર કરતા હતા અને કોઈ ખેડરકાર પણ થઈ જતા હતા. (પૃ. ૧૭૦૨-૩)

(b) વ્યાપાર ખજાનમાં થતો હતો, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે છે તેવી જાતની હુકાનો તે વખતે ખજાનમાં હતી એમ જણાય છે. ‘ શ્રેણી ’ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી હુકાનની હારોની રીત તે વખતે પણ હતી એમ લાગે છે. હુકાનમાં કરીઆણાં—વ્યાપારની ચીજો રાખવામાં આવતી. મૂલ્ય આપીને ચીજો ખરીદવામાં આવતી તે દેખાડે છે કે તે વખતે વ્યાપાર મોટે ભાગે રોકડથી થતો હતો. ખજાનના વર્ણનમાં એક ખીજી વાત એ જણાય છે કે દેવાદારને કેદખાનામાં નાખવાનો રિવાજ તે વખતે હતો. સંસાર ખજાનનું આખું વર્ણન તે વખતના વ્યાપારનો સરસ ખ્યાલ આપે તેવું છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

(c) ધનશેખરના પિતા પાસે અઢળક ધન છે છતાં એ પરદેશ જઈ પોતાના પ્રયાસથી ધન રળવા માગણી કરે છે ત્યારે ડોસા અનિચ્છાએ રજા આપતાં તેને જે લલામણુ કરે છે તે પરદેશના વ્યાપારની તે સમયની આખી નીતિરીતિ પર મુદાસરનો પ્રકાશ નાખે છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧ માં હરિશેખર ડોસા જણાવે છે તેની બાબતમાં અગાઉ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

ધનશેખર પાસે અઢળક દ્રવ્ય છતાં સ્વોપાર્જિત પૈસા મેળવવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે તે તે વખતની સાહસિક વૃત્તિ બતાવે છે.

(d) તે યુગમાં અનાજના કોઠારો ભરવાનો રિવાજ હતો. કપાસ અને તેલને ભાંડયાળામાં ભરવાનો રિવાજ હતો. લાખ અને ગળીનો મોટા પાયા પર વ્યાપાર ચાલતો જણાય છે. જંગલના ઝાંડો, કાપી બાળીને કોલસા બનાવવાનો વેપાર ચાલતો માલૂમ પડે છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬). વ્યાપાર માટે ગાડાઓ, ગધેડાઓ અને જિંટો મોટી સંખ્યામાં રાખવાનો રિવાજ જણાય છે (પૃ. ૧૪૮૦). વહાણથી પણ ઘણો વેપાર ચાલતો જણાય છે (પૃષ્ઠ સદર).

(e) આમકાનો વેપાર ચાલતો હતો. જગતના ઇબ્રા અપાતા હતા અને નવી નવાઈની વાત એ છે કે એ સમયે વેશ્યાનું ટોણું રાખી તેમનું શિયળ વેચી તે દ્વારા ધન મેળવવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. દારુ, હાથીદાંત, ગોળ, ખાંડનો વેપાર પણ ચાલતો હતો (પૃ. ૧૪૮૧). આ ઉપરાંત ખાણ ખોદવાનો, ભાડા કરવાનો, આકરી કરવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. (પૃ. ૧૫૪૭)

(f) દરિયાની સફરે મોટા વેપારીઓ વહાણે ચઢે ત્યારે વહાણમાં ઈંધણ છાણાં ભરી લેવામાં આવતાં હતાં, પીવાના પાણીનાં કામો ભરી લેવામાં આવતાં હતાં. વેપારના કરિયાણાંથી વહાણ ભરવામાં આવતાં હતાં અને ચાંચીઆ લોક ભરદરિયે લૂંટ ન ચલાવે તે માટે લડાઈનો સરંજામ અને લડનારા માણસોને પણ વહાણ પર ચઢાવવામાં આવતા હતા. (પૃ. ૧૪૮૪)

(g) પારકાનો વિશ્વાસ ન કરનાર લોણી શેઠો દુકાન પર સૂતા અને જરૂરી કારણે રાત્રે બહાર જતા તો દુકાનની સાચવણી માટે પાકો બંદોબસ્ત કરીને પછી જ જતા. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(h) દૂર દેશમાં વેપાર કરવાનો હોય ત્યારે વ્યાપારની ચીજ આપીને-વેચીને તેના બદલામાં તે સ્થાનની ચીજો લેવાનો રિવાજ હતો. દેશપરદેશના નાણાનો વિનિમય આ રીતે થતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(i) તે યુગનો વ્યાપારનો ખ્યાલ એવો જણાય છે કે જે ખરો વેપારી હોય તે આખો વખત વેપાર જ કરે, એને કાંઈ રમત-ગમત કે કૌતુક હોય નહિ અને જેટલે દરજ્જે તેમ હોય તેટલે દરજ્જે એ વેપારમાં એણે ગણાય. (ચાકુ અને ચોગ્યનું વર્તન—રત્નદ્રીપને અંગે સરખાવો. મ. ૭. મ. ૬. પૃ. ૧૭૦૧-૨). બાગમાં ફરવું, વનખંડમાં લટાર મારવી કે સરોવર પર જવું એ વ્યાપારીને ન ધટે. તે શોખ ગણાતો હતો. (પૃ. ૧૭૦૨)

પરદેશગમન—

પરદેશ—દૂર દેશ લોકો નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી જતા હતા અથવા વ્યાપારનિમિત્તે જતા હતા તેના ઘણા દાખલા નોંધાયેલા છે. તે વખતમાં જવા આવવાનાં સાધનો અદ્ય હોવા છતાં પરદેશ જવાની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવતી હતી એમ જણાય છે. નીચેની હકીકતો આ સુદા પર ખાસ વિચારવા યોગ્ય જણાય છે.

(a) માર્ગાનુસારિતા માસી વિચાર નામના પોતાના ભાણેજને કહે છે. ‘ દુનિયા અનેક પ્રકારના બનાવો, હેવાલો અને કુતૂહલોથી ભરેલી છે. તેને જે પ્રાણી પોતાને ઘરેથી નીકળીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી જોતો નથી તે કુવાના દેડકા જેવો છે એમ સમજવું. ’ (મ. ૫. મ. ૧૬. પૃ. ૧૨૪૮).

આગળ ચાલતાં માસી કહે છે કે ‘ એવા ઘેર બેસી રહેનારની દુનિયા બહુ ટૂંકી હોય છે, કારણ કે દુનિયાના વિલાસ, હુશિયારી, ખુદ્દિ, ચાલાકીઓ અને તેના પ્રકારો, વિવિધ દેશની જુદી જુદી ભાષાઓ જાણવા લાયક હોય છે, લોકોની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આચારોની સુંદરતા જોવા લાયક હોય છે. ’ (સદર)

(b) ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ પરદેશ જઈ વધારે ધન મેળવવું જ જોઈએ એવા ધનવાનોના વિચારો હતા. (મ. ૬. મ. ૧. પૃ. ૧૪૬૬). ધનશેખર કહે છે કે જે લક્ષ્મી પૂર્વપુરુષોએ પેદા કરેલી હોય તેનો ઉપસોગ કરતાં માણસે શરમાવું જોઈએ. મૂર્ખ માણસો જ એવી વડિલોપાર્જિત લક્ષ્મી વાપરે. કુળકમાગત

પુંજને લોગવવા જ માંડી હોય-તો કેટલો વખત ચાલે ? એમ તો કુબેર લાંડારીના લાંડાર પણ ખૂટી જાય. ' (સદર પૃ. ૧૪૭૦).

(૦) પરદેશ જતાં લગ્નશુદ્ધિ જોવામાં આવતી હતી, અવશ્યુતિ કરવામાં આવતી, સમુદ્રદેવનું પૂજન કરવામાં આવતું, સફેદ સડો સજ્જ કરવામાં આવતા, વહાણમાં ફવાસ્તલો ઊભા કરવામાં આવતા, વહાણમાં ઇંધણ અને મીઠું પાણી ભરી લેવામાં આવતાં, લડાયક સામગ્રી વહાણ પર રાખવામાં આવતી-આ પ્રમાણે તૈયારી કરી પરદેશની સફર કરવામાં આવતી. અને તે જ સ્થાને જવા ઇચ્છનાર અન્ય વ્યાપારીઓને વહાણો પર સાથે લેવામાં આવતા (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૪). વહાણ ચાલે ત્યારે શબ્દનાદ થતો અને મંગળપાઠનો ઉચ્ચાર થતો (પૃ. ૧૪૮૫).

(d) પરદેશગમનના સાધનોમાં વહાણ અગત્યનો ભાગ ભજવતાં હતાં. ધનશેખર પરદેશ જાય છે ત્યારે વહાણની તૈયારી કરે છે તે ઉપર જોયું. રત્નદ્રીપથી હરિકુમાર સાથે નાસે છે ત્યારે પણ બે વહાણ શોધી કાઢે છે, એ સાધનસામગ્રીથી સંપૂર્ણ છે એમ ખાત્રી કરે છે અને પછી તેમાં રત્ન (garu) ભરે છે અને રાત્રિ થતાં ભરતીને વખતે શુપચૂપ પ્રયાણ કરે છે (મ. ૬. પ્ર. ૭ પૃ. ૧૫૩૮).

(e) ચાર વ્યાપારી કથાનકમાં પૈસા કમાવા માટે રત્નદ્રીપ જાય છે એટલા પરથી પરદેશ જવાની ખૂબ જરૂર હશે અને સાહસિકો તેનો સારી રીતે લાભ લેતા હશે એમ જણાય છે. (મ. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧)

વિજ્ઞાન—

આયુર્વેદ-વૈદ તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૦૮-૧૬.

શુકનશાસ્ત્ર-નિમિત્તશાસ્ત્ર તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬.

આંકડા માંડીને નિમિત્ત જોવાય છે. તેમાં આઠ આય હોય છે. ધ્વજ, ધુમ્ર, સિંહ, શ્વાન, વૃષભ, ખર, હસ્તી અને કાગ. એને નાખીને તે ચરથી લવિષ્યનો નિર્ણય કરાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧)

સ્વપ્નદ્રુણ. આ સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ હતી. સ્વપ્ન કોઈ પણ આવે એટલે તેનાં દ્રુણ જાણવાની લોકોની જિજ્ઞાસા વીતી હતી (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬).

જ્યોતિષ. અમુક નક્ષત્ર ને અમુક રાશિમાં જન્મ થાય તેનું અમુક દ્રુણ થાય (મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૭-૫૪).

નરનારીશરીરલક્ષણ (મ. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૧-૬૩).

સ્વપ્નદ્રુણને અંગે ઘણી વાર આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયદ્યું હોય છે જે પર આંતરદૃષ્ટિએ ખુલાસો થઈ શકતો હતો (મ. ૮. પ્ર. ૫).

ઐહ સ્વપ્ન આવનાર માતાનો પુત્ર ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર થાય છે (:મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫).

મુખવાટે પુરુષ પ્રવેશ કરે તેવા સ્વપ્નના દ્રુણની પણ વિચારણા આગળ ઉપર કરી છે (મ. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૪).

કુટુંબપ્રેમ—

(a) બાળ કામદેવના વાસજીવનમાં દેવશર્યા પર સૂઈ જવાનું સાહસ કરે છે, છતાં એનો લાઈ મધ્યમજીવિ બાળને લોકોના રોષમાંથી છોડાવે છે અને એની આજીવન પરિણામે વ્યંતર એને જીવતો મૂકે છે. આ બધું સ્નેહનું દ્રષ્ટાંત છે. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૪૦)

(b) કનકમંજરી પર એના પિતામાતાનો અપાર સ્નેહ છે (પૃ. ૫૬૬). મણિમંજરી પોતાની બહેનને ઘેર જ પરણશે એ વિચારથી હર્ષધેત્રી થાય છે (પૃ. ૬૦૩). કનકશેખરના પિતાએ રાજ્યના કરમાંથી જૈનોને મુક્તિ અપાવવાની વાત સાંભળી ત્યારે દુર્મુખને તે વાતનો ઉપાય કરવા સૂચવ્યું પણ પુત્રવાત્સલ્યથી પુત્રને કાંઈ કહી શક્યા નહિ (મ. ૩. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૫૬૩).

(c) બરશુર પોતાના કુટુંબીઓ પર પ્રેમ ન રાખતાં નાદાન ચોરો પર પ્રેમ રાખે છે તે તેનું વર્તન તેના સેવકોને પણ ગમતું નથી. એ હકીકત બતાવે છે કે એ યુગમાં કુટુંબપ્રેમ રાખવો એ અતિ મહત્વની સાંસારિક બાબત ગણાતી હશે (મ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨).

(d) મલયમંજરીનો પોતાની દીકરી કનકમંજરી ઉપરનો અસાધારણ પ્રેમ માતાનું વાત્સલ્ય સૂચવે છે (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૬).

(e) ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ મામો પ્રકર્ષ લાણેજની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા એક વર્ષ સુધી તેની સાથે દૂર દેશમાં ભટકે છે એ મામા લાણેજનો પ્રેમ બતાવે છે. એવા દાખલાઓ તે યુગમાં ઘણા બનતા હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. વિમર્શને તે માટે સૂચના થતાં જ તે ઘણી ખુશીથી કામ ઉપાડી લે છે (મ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૨).

(f) વાસવશેઠ પુત્રમરણના સમાચાર સાંભળે છે તે વખતે તેને જે દ્રાસકો પડે છે તે પિતાનો પુત્ર તરફનો વાત્સલ્યભાવ સૂચવે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૮૩).

(g) માર્ગાનુસારિતા માસી પોતાની બેનના દિકરા વિચાર તરફ અત્યંત રુનેહ બતાવે છે અને કહે છે કે તેની આંખોને જોતાં જ તે ઓળખી ગઈ હતી. આંખ અને હૃદય એ જાતિને ઓળખાવનાર છે. એના તરફ એ ખૂબ પ્રેમ દાખવે છે અને જિજ્ઞાસા-વૃત્તિથી પરદેશ નીકળી પડવા માટે તેને અલિનંદન આપે છે (મ. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૨૯૮-૯).

(h) કુટુંબપ્રેમ બ્યારે કિંચ ભૂમિકા પર બંધ છે ત્યારે તે વળી અતિ અલિનવ આકાર લે છે. ધવળરાજ સંસારત્યાગ કરી પુત્ર વિમળને રાજ્યગાદી પર બેસાડવાનું કહે છે ત્યારે પુત્ર જણાવે છે કે પિતાનો પોતા ઉપર સાચો પ્રેમ નથી, નહિ તો પિતા સાચા નિર્વાણમાર્ગ તરફ જાય અને પુત્રને સંસારમાં ધકેલે એમ કેમ બને ? આ આખું સંભાષણ કિંચ કક્ષાનો પ્રેમ-વાત્સલ્ય બતાવે છે (મ. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૪).

(i) ધનશેખર-ધનવાન બાપનો પુત્ર પોતાની ઈર્ષ્યાથી પૈસા કમાવા નીકળી પડે છે ત્યારે પિતા સાવધ રહેવાનો લાંબાણ ઉપદેશ આપે છે અને માતા બંધુમતી તો બાપદીકરાની વાતચીત રડતી રડતી સાંભળી જ રહી છે. માતાને પગે લાગી પહેરેલે કપડે ધનશેખર બહાર નીકળી જાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

સન્નન દુર્જન સંજીવી ખ્યાલો—

સન્નન gentleman અને દુર્જન loafer સંજીવી મધ્યયુગના વિચારો સંજીવી નીચેના બે ફકરાઓ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(a) તે (વિચક્ષણ કુમાર) ગુરુવર્ગની પૂજા કરનારો હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, શુણ તરફ પ્રેમવૃત્તિવાળો હતો, દુશ્મિયાર હતો, પોતાનું સાધ્ય સમજનાર હતો, ઇદ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો હતો, ઉત્તમ આચારો પાળવામાં તત્પર હતા, ધીરજવાળો હતો, સારી વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરનાર હતો, મિત્રતાને વળગી રહેનાર હતો, મુદ્દેવની હેંશથી પૂજા કરનાર હતો, દાનેશ્વરી હતો, પારકાના મનના ભાવોને જાણનાર હતો, સત્ય બોલનાર હતો, નમ્ર હતો, પ્રેમ રાખનાર પર વાત્સલ્ય ભાવવાળો હતો, ક્ષમા શુણવાળો હતો, મધ્યસ્થ વૃત્તિએ કામ કરનાર હતો, અન્યની મંચા પૂર્ણ કરવામાં દૃઢપૃક્ષ સમાન હતો, ધર્મ પર દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર હતો, શુદ્ધ આત્મ-જીવન ગાળનાર હતો, આકૃતમાં એક ન કરનાર હતો, સ્થાનની કિમત અને તક્ષવત જાણનાર હતો, કદાચકથી રહિત હતો, ચાત્ર-તરવોનો જાણકાર હતો, બોલવામાં ખૂણ કુશળ હતો, નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણ હોઈ શત્રુને ત્રાસ પમાડનાર હતો, સ્વશુણનો કદી પણ ગર્વ ન કરનાર હતો, સંપત્તિથી જરા પણ હર્ષ ન કરનાર હતો, પરોપ-કારી હતો. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૪-૫). એને મળતું અકલંક-કુમારનું વર્ણન આવે છે તે માટે જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૫.

(b) જડે વિપરીત મનવાળો, સત્ય પવિત્રતા અને સંતોષથી રહિત, વારંવાર માયા-કપટ કરનારો, ચાડી ખાનારો, ખાયલા જેવો, સાધુઓની નિંદા કરનારો, ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરનારો, અત્યંત પાપા-ત્મા, દેવની નિંદા કરનારો, જૂઠું બોલનારો, લોભથી અંધ થઈ ગયેલો, પારકાના ચિત્તને લોહી નાખનારો, ઊલટામુલટા વિચાર, વર્તન અને ઉચ્ચાર કરનારો, અન્યની સંપત્તિ જોઈ જળી મરનારો, અન્યની આપત્તિ જોઈ આનંદ માનનારો, અભિમાનથી કુલાર્થ ગયેલો, ક્રોધથી ધમધમતો, દાંત કચકચાવીને બોલવાવાળો, બડાઈ કરનારો, રાગદ્રેષને વશ પડવાવાળો અને અનેક રીતે ગાડે મારે ઉતરી ગયેલો હતો. (સદર)

(૦) ઉત્તમ માર્ગે ચાલનારા મહાત્મા પુરુષોનું એ વ્રત હોય છે કે ત્યારે પણ તેઓ પોતાની સામે પારકી સ્ત્રીને જુએ છે ત્યારે નીચે મેંડાંએ જમીન તરફ નજર કરીને ચાલ્યા જાય છે (સદર પૃ. ૭૬૯).

(૮) સૌજન્ય પોતાની સાથે સારી શક્તિ, ધીરજ, ગંભીરતા, વિનય, નમ્રતા, સ્થિરતા, મીઠાં વચન, પરોપકાર, ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞતા, સરજતા વિગેરે અનેક સેનાનીઓને લાવે છે. એ માણસોનાં મનને મનોહર બનાવે છે અને તેને અમૃત જેવું સુંદર કરે છે.

એની સામે ખલતા (દૌર્જન્ય) કેવું કામ કરે છે તે પણ સાથે જ ખતાવ્યું છે. એની અસર તળે આવ્યા પછી માણસો અનેક પ્રકારના કપટ કરે છે, અન્યને છેતરવા તૈયાર થઈ જાય છે, દ્રેષ-યંત્રથી દબાઈ જાય છે અને દ્રેષમય થઈ જાય છે, ક્ષેત્ર સંબંધને તિલાંજલિ આપે છે, પરિચિતની સાથે શ્વાનની જેમ અસહ્ય લાપા વાપરે છે, પોતાના સંબંધીઓને ખાઈ જઈને શ્વાનથી પણ વધે છે, જ્ઞાતિ કે વિભાજના રિવાજોથી ઉપરાંક થઈને ચાલે છે, અન્યનાં છિદ્રો ઉઘાડાં પાડે છે, સ્થિર માણસોને કે વસ્તુઓને ઉઘાડા પાડે છે, વાતાવરણને વિષમય બનાવે છે, જીવનને બોજા રૂપ કરી મૂકે છે વિગેરે. (મ. ૪. મ. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૩-૪)

સૌજન્ય દૌર્જન્યના આ યુગના ખ્યાલો સાથે આ આખું વર્ણન ખાસ સરખાવવા યોગ્ય છે.

(૮) સંજ્ઞનનો મેળાપ ખરેખર ભવ્ય છે. સંજ્ઞન મેળાપ પર રત્નચૂડના વિચારો ખૂબ વિચાર યોગ્ય છે (મ. ૫. મ. ૭. પૃ. ૧૧૬૮). ત્યારબાદ દુર્જનની દુર્જનતા બતાવવામાં વામદેવ કમાલ કરે છે. એના ખાસ પ્રેમી મિત્ર વિમળનું રત્ન છૂપાવવા એ જગરા કાવાદાવા કરે છે અને અંતે એરને પાટલે ધૂળની ધૂળ રહે છે. એ બતાવે છે કે દશમી ચતાવિદમાં દુર્જનતા આજથી કાંઈ ઓછી નહોતી (મ. ૫ મ. ૮ પૃ. ૧૨૦૨ થી).

(૯) ગમે તે થાય-સૂર્ય પશ્ચિમમાં જિગે, સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, અગ્નિ ખરફ જેવો ઠંડો થઈ જાય કે મેરુપર્વત પાણીમાં તરે તો પણ સંજ્ઞનો જે માણસનો હાથ પોતે પકડ્યો હોય તેને કદી છોડતા નથી, તેના તરફ ઉપેક્ષા કરતા નથી અને પોતે નાદાનોનાં

ચેષ્ટિત જાણતા હોય છે તે પણ જાણે જાણતા જ નથી એવું વર્તન રાજે છે (મ. ૫ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૨૦૮).

(f) ધનશેખરે હરિકુમારને દરિયામાં નાખવા ચત્ત કર્યો, એની પત્ની તરફ ખરાબ નજર કરી, છતાં પણ હરિકુમાર ઉત્તમસૂરિ પાસે વાત કરતાં ધનશેખરની દયા ખાય છે. અને એ ક્યારે છૂટશે તે માટે સવાલ પૂછી તેના છૂટકારાના માર્ગનો વિચાર કરે છે આ સૌજન્યનું અદ્ભુત દર્શાવ છે (મ. ૬. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૫૫૪).

દશમી સદીનાં નાટકો—

(a) નાટકમાં નીચેનો સાજ અને પાત્રોની યોજના તે યુગમાં હશે એમ જણાય છે.

મૃદંગ (નરધાં)	નરધાં વગાડનાર	નાંદી
ગવૈયા	સૂત્રધાર	નેપથ્ય
વિદ્વપક	વર્ણ (વર્ણક)	વસ્તુસામગ્રી
મંજુરા (કંશિકા)	રંગભૂમિ	(ઉપસ્કર સંચય)
	(મ. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૧-૨)	

(b) રાજાઓ નાટકના ખૂબ શોખીન હશે એમ જણાય છે. કર્મપરિણામ રાજા અને તેની કાળપરિણતિ મહારાણીને નાટકો જોવાના ખૂબ શોખીન બતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરના (a) માં ઉલ્લેખ છે તે ઉપરાંત કર્મપરિણામના નાટકપ્રિયત્વને અંગે જુઓ મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૯૧૭.

(c) તપન ચક્રવર્તી સમક્ષ રિપુદારણુનું રૌદ્ર નાટક કરવામાં આવે છે. પ્રથમ યોગચૂર્ણથી એનાં શરીરનાં અવયવોને બહેરાં કરી એને નાજો કરવામાં આવે છે. પછી એને મુંડો કરવામાં આવે છે. એના આખા શરીર પર મેસના ચાંદલા કરવામાં આવે છે. પછી ત્રણ તાલનો રાસ રિપુદારણુ પાસે કરાવવામાં આવે છે. માણસો નાચતા જાય અને રિપુદારણુ સર્વને પગે પડતો જાય. કુંડાળામાં એ વચ્ચે રહે અને તાલ દેતો જાય. આમ ફરતા લોકો નવા નવા

પદ બોલતા જાય અને ધ્રુવપદ વારંવાર લલકારી ખૂબ ઊંચેથી બોલે. (ધ્રુવપદ એ વર્તમાન કાળના કોરસ chorus જેવું જણાય છે.) (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૦૨૫-૮)

(d) બહાર ગુરુનો પ્રસંગ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, પણ અન્યે આપેલું સરાવણું હાથમાં લઈ દરેક પાઠે પાઠે બીખ માગવી, નાચ કરવો અને ચાળા કરી લોકોને રીઝવવા, એ તે યુગના નાટકનો એક પ્રકાર હશે એમ જરૂર લાગે છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨-૫)

નગરરચના—

(a) મોટાં નગરો ઘણાં જિંઘાં શ્વેત ધરોની હારથી વ્યાપી રહેલ, અનેક બજારોથી સુશોભિત અને દુકાનોમાં કરિયાણાંથી ભરપૂર હતાં. મોટાં દેવાલયોમાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવતાં હતાં. કીડા કરતાં બાળકોથી નગરો ગાજી રહેતાં હતાં. નગરની આસપાસ અલંધ્ય અને ઊંચા કિલ્લા કરવામાં આવતા હતા. કિલ્લાની ચોતરફ ખાઈ કરવામાં આવતી હતી. નગરની અંદર પાણીની સગવડ માટે નાનાં મોટાં અનેક સરોવર રાખવામાં આવતાં હતાં. કિલ્લાની બાબુમાં ગુપ્ત ઊંડા કૂવાઓ કરવામાં આવતા હતા જે ઘેરો ઘાલનાર શત્રુને ત્રાસનું કારણ થઈ પડતા હતા. નગરની બહાર ફળ-ફૂલના દેવળો (બગિચાઓ) કરવામાં આવતાં હતાં (બુઓ અઠઠમૂલપર્થિત નગરનું વર્ણન પીઠબંધ. પૃ. ૧૫-૬).

(b) દરેક નગરમાં મોટા પાડાઓ (પોળો) કરવામાં આવતા હતા એમ એકાક્ષનિવાસ નગરના વર્ણન પરથી જણાય છે. (મ. ૨. પ્ર. ૮. પૃ. ૩૧૩)

(c) વૈતાલ્ય પર્વત પર વિદ્યાધરના નગરોનાં વર્ણનમાં ઉત્તર અને દક્ષિણગ્રેણી નગરોવાળી વર્ણવી છે તે ઉપરથી પર્વતની સપાટી પર જે દિશાએ હારખંધ નગરો હશે એવી પણ એક પદ્ધતિ જણાય છે. (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૮) ,

(d) પર્વતને માથે પણ મોટાં નગરો હશે એમ વિવેકપર્વત પરના જૈન નગરના વર્ણન પરથી જણાય છે. એ જૈનપુરની કલ્પના

ભલે મગજમાંથી કાઢી હોય, પણ મોટા પર્વતના સપાટ શિખર પર ભવ્ય નગર રચી શકાય છે એ વાત કલ્પિત હોઈ શકે નહિ. (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦)

(૦) બજારોમાં દુકાનોની હાર (ગ્રેણી) હતી. તેમાં કરિયાલું સરવામાં આવતાં. બજારમાં વેપારીઓ ધમાલ કરતા બ્યાકુળ થઈને ફરતાં દેખાતા હતા. મૂલ્ય આપીને ત્યાંથી વસ્તુ ખરીદાતી હતી. બજારમાં છોકરાઓ મસ્તી કરતા હતા. દેવું ન આપનારને કેદમાં નાખવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૭ પ્ર. ૮-પૃ. ૧૭૩૫)

ગૃહરચના—

(૦) મોટા પ્રાસાદો અને તેમાં પાર વગરના ઝોરડાઓ હતા. (અસંવ્યવહાર નગરના મહેલોનું વર્ણન મ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૫)

(b) રાજમહેલમાં ફરસળંધી અતિ તેજસ્વી રાખવામાં આવતી હતી, પદંગ ખૂણ ઊંચો રહેતો અને શયનગૃહની બાજુમાં પ્રસાધનશાળા (Tomb room) રાખવામા આવતી હતી એમ મદન-કંદળીના મહેલના વર્ણન પરથી જણાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭)

(૦) હિમગૃહની રચના—પાંદડાં પાથરી દીધાં, કમળોની તે પર યોજના થઈ, બનાવટી નદી ઘરમાં એવી ગોઠવી કે યંત્રથી તેમાંથી સુગંધી પાણી ચાલ્યા જ કરે, ચંદન કપૂરના પાણીની ચોતરફ ગાર કરવામાં આવી અને કમળના તંતુઓની રચનાથી તેમાં વિલાગો પાડવામાં આવ્યા. (મ. ૫. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬)

કળા અભ્યાસ—

(૦) કળાના જ્ઞાન માટે ખાસ ચીવટ જણાય છે. નંદિવર્ધનનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે તેને તેના પિતાએ વિદ્વાન કળાચાર્ય પાસે લાવવા મોકલ્યો. નંદિવર્ધન કળાચાર્ય પાસે કળા શરૂ કરવા લાગ્યો. ‘અભ્યાસ કરવાનાં સર્વ સાધનો તૈયાર હોવાથી, મારા પિતાશ્રીનો કેળવણી આપવાની આજ્ઞાતમાં હઠ ઉત્સાહ હોવાથી, કળાચાર્ય અને અભ્યાસ કરાવવામાં ખાસ રસ લેતા હોવાથી અને

ખાદ્યકાળ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવહારની ચિંતાથી રહિત હોવાથી ખીજી કોઈ પણ ખાળતમાં ધ્યાન ન આપતાં એકચિત્તે બહુ થોડા વખતમાં લગભગ સર્વ કળાઓ કળાચાર્ય પાસેથી હું શીખી ગયો.' (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૦).

અભ્યાસની શરૂઆત આઠમે વર્ષે થાય છે. અભ્યાસ કુચ વર્ગમાં ચીવટથી કરાવાતો હશે, એવું સહજ અનુમાન થાય છે. અભ્યાસની વિવિધતા કેવા પ્રકારની હશે તે નીચેના કળા-અભ્યાસનાં નામો પરથી જણાય છે.

લિપિજ્ઞાન, ગણિતજ્ઞાન, વ્યાકરણ, નિમિત્ત (આઠ પ્રકારનાં), છંદશાસ્ત્ર, નૃત્ય, ગાયન, હસ્તિશિક્ષા, ધનુર્વેદ, વૈદક, ધાતુવાદ, નરલક્ષણ, કથવિકથ (વેચવું, ખરીદવું), પત્રચ્છેદ વિગેરે (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬-૭).

પુરુષની બહોંતેર કળાઓનું વર્ણન અન્યત્ર જોવામાં આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કળાનો સમાવેશ આમાં થાય છે. કળાનો અર્થ art નથી, પણ અભ્યાસ-નિપુણતા હોય એમ જણાય છે.

(b) અભ્યાસ કરાવવા માટે પુત્રોને શુરુને ત્યાં મૂકવામાં આવતા હતા, ખાવાપીવાનું શુરુને ત્યાં જ રાખવામાં આવતું હતું અને અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે શુરુને પારિતોષિક-ક્રાંતામ આપવામાં આવતું હતું એમ જણાય છે. વિદ્યા વેચવાનો દિવાળ નહોતો એમ જણાય છે. મ. ૩. પ્ર. ૧ માં એનું લાક્ષણિક વર્ણન છે તે પરથી આ સહજ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે. કળાચાર્ય શિક્ષણ આપવાની ખાળતમાં ખૂબ રસ લેતા હોય એમ પૃ. ૩૫૦ થી જણાય છે. અભ્યાસ દરમિયાન એકાગ્રતા જળવાઈ રહે તેટલા માટે અભ્યાસ કરનાર શુરુને ઘેર જ રહે અને પોતાને ઘેર આવ્યા-ગયા ન કરે એટલી પણ ચીવટ રાખવામાં આવતી હતી. (પૃ. ૩૫૫) કવચિત્ કળા અભ્યાસની સર્વ સગવડો કરી આપવાનું પણ જણાયું છે. અનુસુંદર ચક્રવર્તીના અભ્યાસ માટે જુઓ. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૬૬)

(c) મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૨ માં નીચેની કળા ગણાવી છે:-

દસ્તાવેજ લખવાની કળા, ચિત્રકળા, શસ્ત્રકળા, મનુષ્ય લક્ષણ-

જ્ઞાન, ગાવાની કળા, હસ્તિશિક્ષા કળા, પાંદડાની કોરણીની કળા, વૈદક, વ્યાકરણ, તર્ક, ગણિત, ધાતુવાદ, કૌતુક, અષ્ટાંગ નિમિત્ત.

(d) કળાચાર્યને વેતન આપવાનો રિવાજ નહોતો, પણ તેને ઘેર ધન, ધાન્ય અને સુવર્ણ વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયે મોઢલવાનો રિવાજ હતો (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૪).

(e) કન્યાઓને લણવાનો કોઈ રીતસર પ્રબંધ જોવામાં આવતો નથી, છતાં રાજકુંવરીઓ લણેલી હોય અને કળામાં કુશળ હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે નરસુંદરીને વિદ્યા-કળામાં કુશળ ચીતરી છે (પૃ. ૭૨૫).

(f) છોકરાઓ નિશાળે જવાને પહેાને રણડતા હતા અને રિપુદારણ જેવા માયામૃધાવાદી બાર બાર વર્ષ મુખી એવી પોલ ચલાવી શકતા હતા (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૫).

(g) ચિત્રપટ ઉપર આબેહૂળ ચિત્ર પાડવાની કળા સારી રીતે વિકાસ પામેલી હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીનાં ચિત્રવર્ણનમાં તેના ઘરેણાનું વર્ણન કરી તેમાં પૂરેલ રંગ અને છાયાનું આબેહૂળ વર્ણન આપ્યું છે. આખા ચિત્રનાં અંગોપાંગોનું વર્ણન વાંચતાં ચિત્ર નજર સન્મુખ ખડું થાય છે, તે ઉપરથી તે યુગની ચિત્ર-કળાનો ખ્યાલ આવે છે. એના બ્રમર, અર્ધ ઉઘડેલ નેત્ર અને સ્તનનું વર્ણન વાંચતાં તે યુગની ચિત્રકળા ભાવ પણ ધરાવેલ બતાવી શકતી હશે એવો ખ્યાલ આવે છે (મ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૨-૩).

(h) વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીનાં ચિત્ર મધૂર-મંજરીએ પોતાને હાથે ચિત્રેલ છે તેનું વર્ણન જોતાં (મ્ર. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૪) જણાય છે કે ચિત્ર કાઢવાની કળા ઉચ્ચ વર્ગમાં બહુ આદર પામેલી હશે.

યોગશક્તિ માટે તત્કાલિન માન્યતાઓ—

(a) શરીરની અંદર કોઈ જગ્યાએ છુપાઈને બેસી જવું અને પછી લક્ષિતપૂર્વક ધ્યાન કરે તેને સુખ આપવું (સ્પર્શન-વર્ણન મ્ર. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૩૯૯). યોગશક્તિ બતાવવા માટે

સ્પર્શને 'પદ્માસન કર્યું', શરીરને સ્થિર કર્યું, મનના વિશ્લેષને દૂર કર્યો, આંખને નિશ્ચિત કરી તેને નાકના અગ્ર ભાગ તરફ અનિ-
મેષપણે સ્થાપન કરી, મનને સ્થિર કર્યું, ધારણાને ધરાબર સ્થિર
કરી, ધારણાના વિષય પર એકતાન લગાવ્યું, ઈન્દ્રિયની વૃત્તિઓને
ફેંધી દીધી, પોતે તદ્દન સ્વરૂપશૂન્ય થયો.' (આ રીતે યોગપ્રભાવ
ખતાવવામાં આવતો હતો અને યોગને ઢોંગ કરવાની પણ એ જ
રીતિ હતી સ્પર્શનનો યોગ, જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧)
આ યોગપ્રભાવ તે વર્તમાન કાળના mesmarism (મેસમેરી-
ઝમ) જેવો લાગે છે. એ ઇચ્છાશક્તિ પર આધાર રાખે છે તેથી
નખળી ઇચ્છાશક્તિ (Will-power)વાળા ખાળજીવો પર તેની
અસર થાય છે અને મનીષી જેવા મજબૂત ઇચ્છાળખવાળા પર
તેની અસર થતી નથી એ માન્યતા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે
(પૃ. ૪૦૨). અકુશળમાળાનો યોગશક્તિનો પ્રયોગ મ. ૩. પ્ર. ૮.
ની શરૂઆતમાં આવ્યો છે (પૃ. ૪૩૨) તે દશમી શતાબ્દનો
યોગ સંબંધી કેવો ખ્યાલ હશે તે ખતાવે છે. આગળ મ. ૩.
પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૧ માં જણાવે છે કે 'કોઈ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા
ધનું અને કોઈ વખત અદૃશ્ય ધર્મ જણું' એવી શક્તિ યોગી-
ઓમાં હોય છે.'

(b) પરપુરપ્રવેશના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાં ખતાવ્યા છે
તે સૂચવે છે કે એવા કોઈ પ્રકારના પ્રયોગો તે યુગમાં કદાચ ધર્મ
શક્તા હશે. દાખલા તરીકે જુઓ મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૦, તથા
મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૩. એ યોગશક્તિનો એક પ્રકાર છે. અહીં
પુર શબ્દ શરીરવાચક છે એટલે ખીલના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો તે.

(c) નેત્રાંજનથી અંદરનો ભાગ દેખાય છે. વિમળાલોક
અંજનના ચમત્કાર માટે જુઓ પીઠબંધ પૃ. ૧૨૬-૩૦ તથા
મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૪.

(d) મહાત્મા સાધુઓ લબ્ધિને લઈને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપો ધારણ કરી શકે છે, અને ભેતભેતામાં તેમાં ફેરફાર કરી
શકે છે. તેઓ પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ ધર્મ શકે છે, મરજી આવે તો
પર્વત જેવા શુરુ ધર્મ શકે છે, ધારે તો આકાશના તુલ જેવા

હલકા થઈ શકે છે, કારણ પડે તો ઇંદ્રને પણ નોકર માફક હુકમ કરી શકે છે, પથ્થરના શિલાતળમાં ડુબકી મારી શકે છે, ઇંદ્રા ધાય તો એક ઘડામાંથી સેંકડો-હજારો ઘડાઓ કરી શકે છે, એક કપડા-માંથી સેંકડો કપડાઓ કરી શકે છે, શરીરના કોઈ પણ અંગથી કે ઉપાંગથી સાંભળી શકે છે, ગમે તેવા રોગને આંગળી અડાડવાથી સાજા કરે છે, આકાશમાં પવનની પેઠે જાય આવે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૭ પૃ. ૧૧૬૫-૬)

અભિનવ અર્થાંતર ન્યાસો અને ઉપમાનો—

(ઇ) રીંગણાં અને લેંસનું દહીં ખાવાથી એવી સખ્ત ઊંઘ આવે છે કે તે નિદ્રાનું નિવારણ કરવું મુશ્કેલ પડે છે. (પીઠળંધ ૧૭૪)

(બ) ‘ તે જ ખાડા અને તે જ મેંઢાં. ’ (પીઠળંધ પૃ. ૩૩૬) સાંજે મેંઢાં એના એ જ ખાડામાંથી મળી આવે છે. ‘ એ ભગવાન એના એ ’ ને મળતી પ્રચલિત કહેવત.

(ં) એવો કોણ ડાહ્યો મનુષ્ય હોય કે જેને એક વખત મોહું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારપછી પોતાના અગાઉના ચંડાળપણની ઇંદ્રા રાખે ? (પીઠળંધ. પૃ. ૨૦૨)

(ટ) ‘ કોઈ શેઠનો નોકર તદ્દન ભૂખ્યો હોય અને ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન હુળ્હું પડી ગયું હોય તે પોતાના શેઠના હુકમથી શેઠના પરિવાર માટે તૈયાર કરેલી સુંદર રસોઈ તેમને પીરસી આપે તો તે ભૂખ્યા નોકરની પીરસેલી રસોઈ શેઠના પરિવારની ભૂખ ભાંગે છે (પીઠળંધ. પૃ. ૨૧૪-૫) . આ ઉપમાન બહુ સુંદર છે અને મારા જેવા અધ્યાત્મ કે યોગ પરત્વે કોઈ લખે તેના બચાવ માટે ખાસ બાંધબેસતું છે તેથી મને તે ઉપમાનને ‘ અભિનવ ’ ની કક્ષામાં મૂકવાનું મન થયું છે લોજન બનાવનાર કે પીરસનાર ભૂખ્યો હોય તો પણ લોજનમાં ક્ષુધા શાંત કરવાની શક્તિ છે તે કાયમ રહે છે.

(ઠ) વાઘણ(સિંહણ) નો નાચ કરવા માટે શરણ (અષ્ટાપદ) સમાન છે. (યજ્ઞ માયામેહાવ્યાઘ્રીઘાતને શરમાયતે.) - (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૯)

(f) પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિ હોય તેવી સ્ત્રીને માટે અરુઘ્તીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢેલ, એ ઉપમાન વપરાયું છે (મ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪).

(g) જે છાંટની પીઠ પર ન સમાઈ શકે તે તેને ગળે ખાંધવામાં આવે છે (મ. ૩. પ્ર. ૨૭. પૃ. ૬૨૬).

(h) માનનું રૂપ અદ્ભુત છે. એને આઠ મુખ ગતાવ્યાં છે. એ આઠ મહત્તા રૂપક છે. એનું નામ શૈલરાજ પણ લાક્ષણિક છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫).

(i) વૈશ્વાનરનું આખું સ્વરૂપ ખાસ લાક્ષણિક છે. એ ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એના આખા શરીરના વર્ણન માટે જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬-૭.

(j) મૂર્ખ માછલીને તાળવામાં આંકડો લાગે ને ગળું જઘાળાય તેવે પ્રસંગે જેવું સુખ (હઃખ) થાય તેવું સુખ (હઃખ) સંસારી જીવોને હોય છે (મ. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૮).

(k) લક્ષ્મી વરેલ માણસ જે સાહસ છોડી દે તો જેવી રીતે પ્રેમાતુર પ્રણયીની આશંકાથી કુલટા સ્ત્રી ધન વગરના પુરુષને છોડી દે છે તેમ તેવા માણસને છોડીને લક્ષ્મી ચાલી જાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨).

(l) ‘ ગધેડાને સર્વ મુખ આપનાર સ્વર્ગ મળ્યું તો ખરું, પરંતુ ત્યાં પણ હાથમાં દોરડા સાથે એક ધોળી તેને મળ્યો. ’ (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬). ગમે ત્યાં જાઓ, પણ નશીબ તો એ ડગલા આગળ ને આગળ છે તે પર આ લાક્ષણિક ઉક્તિ છે.

તત્સમયના ધર્મે-માન્યતાઓ:—

(a) દશમી શતાબ્દમાં નીચેના મતો આર્યાવર્તમાં વર્તતા હશે એમ તે સંબંધમાં કહેલાં નામનિર્દેશથી જણાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૫૬). એમાંનાં કેટલાકનું જ સ્વરૂપ પ્રાસ થાય છે તે પૃ. ૧૩૪૩ થી શરૂ થતા પરિશિષ્ટમાં જેટલું મળી શક્યું તેટલું

ખતાવ્યું છે. અત્રે તો તેનો નામનિર્દેશ જ માત્ર કરવામાં આવે છે. આ સર્વે મતોમાં ચર્ચાને અંગે લેદ હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

શાક્ય.	ત્રિદંડી.	શૈવ.
ગૌતમ.	ચરક.	સામાનિક.
સામપરા.	વેદધર્મી.	ધાર્મિક.
આણ્વિક.	શુદ્ધ.	વિદ્યુદંત.
સુચ્યુ.	માહેન્દ	ચારિક.
ધૂમ.	બદ્ધવેશી.	ખુંખુક.
ઉદકા.	પાશુપત.	કણ્વાદ.
ચર્મખંડી.	સયોગી.	ઉલૂક.
ગોદેહ.	યજ્ઞતાપસ.	ઘોષપાશુપત.
કંદછેદ.	દિગંબર.	કામર્દક.
કાળસુખ.	પાણિલેહ.	ત્રિરાશીઆ.
કાપાલિક.	ક્રિયાવાદી.	ગોમત.
મૃગચારિ.	લોકાયત.	શંખધ્મા.
સિદ્ધવાદી.	કુલંતપ.	તાપસ.
ગિરિરોહી.	શુચિ.	રાજપિંડી.
સંસારમોચક.	સર્વાવસ્થ.	અજ્ઞાનવાદી.
શ્વેતભિક્ષુ.	કુમારમતી	શરીરશત્રુ.
ઉકેતંદ.	ચક્રવાળ.	ત્રપુ
હસ્તિતાપસ.	ચિત્તદેવ.	ખીલવાસી.
મૈથુનચારી.	અંબર.	અસિધારી.
માઠરપુત્રો.	ચંદ્રોદ્ગમિક.	ઉદકમૃત્તિક.
એકેકસ્થાલિકો.	મંખ.	પક્ષાપક્ષી.
ગજધ્વજ.	ઉલૂકપક્ષી.	માતૃભક્તો.
કંટકમર્દક.		

એ સર્વ મતો દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, મોક્ષ, વિશુદ્ધિ અને વૃત્તિની બાળતમાં એક બીજાથી જુદા પડે છે તે હકીકત પૃ. ૮૧૦-૮૧૨ સુધીમાં સામાન્ય પ્રકારે બતાવેલ છે.

(b) લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વિષયો કેવા થતા હશે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર:—

“ આ જગત્ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયું હશે ? કે તેને ઈશ્વરે બનાવ્યું હશે ? કે બ્રહ્માએ તેને કર્યું હશે ? અથવા તે પ્રકૃતિનો વિકાર હશે ? અથવા તે દરેક ક્ષણે નાશ પામનારું હશે ? પાંચ સ્કંધરૂપ આ જીવ પંચમહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? અથવા તો તે જ્ઞાનમાત્ર જ હશે કે સર્વશૂન્ય હશે ? કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ જ હોય ? મહેશ્વરને લીધે આ સર્વ જીવો જીવો રૂપો ધારણ કરતાં હશે ? ” (પીઠબંધ પૃ. ૧૧૭-૮) આ સર્વ જીવો જીવો દર્શનની આત્માના અંગની માન્યતાઓ છે. તેને માટે સદર પૃષ્ઠ નીચે લખેલી નોંધો જુઓ.

(૦) તે વખતે મુખ્ય દર્શન છ જણાય છે. તેનાં નામો અનુક્રમે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, જૌદ્ધ, મીમાંસક અને જૈન છે એમ આ ગ્રંથકારની ગણતરી પ્રમાણે મ. ૪. પ્ર. ૩૧ ઉપરથી જણાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પણ પોતાના પદ્ધર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથમાં એ જ છ દર્શનો બતાવે છે.

મીમાંસાને પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા એમ બે વિભાગમાં વહેંચી અને સાંખ્યને સૈશ્વર અને નિરીશ્વર બે વિભાગમાં વહેંચી જૈન અને જૌદ્ધ દર્શનને ન ગણતાં છ દર્શન ગણવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને અનુસરનારા છ દર્શનો છે એમ સમજવું. પ્રો. મેક્સમ્યુલરે હિંદ તત્ત્વજ્ઞાનની છ સ્કૂલો (Six Schools of Indian philosophy) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ જીન પ્રકારના પદ્ધર્શનની વ્યાખ્યા છે એમ સમજવું.

ઉપરના છએ દર્શનની માન્યતાનો વિસ્તાર મ. ૪. પ્ર. ૩૧ માં સારી રીતે કહેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચાર્વાકિયો તે સમયમાં અસ્તિત્વ જરૂર હતું, પણ તે નિર્વૃત્તિમાર્ગ ન થઈ શકે, કારણ કે તે નિર્વૃત્તિમાં માનતા જ નથી.

(૧) ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપો-ઢોંગ ધર્તીઓ કેવા હતા તે નીચેના વર્ણનથી ખરાબર સમજાય છે.

શૈવાચાર્ય—દીક્ષા આપવી, પાપો કાપી નાખવાનું વચન આપવું અને ગુરુચરણમાં ધન સ્ત્રી વિગેરે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા

માગણી કરવી ‘અમારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તું પિંડપાત કરીને એટલે શરીર છોડી દઈને શિવ થઈ જઈશ, તારું કલ્યાણ થઈ જશે અને તું પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જઈશ.’ આવી રીતે જોલીને શૈવાચાર્ય કગતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

બ્રાહ્મણો—(દ્વિ વ્રતિઓ) ‘સોનાનું દાન આપવું તે મહાકુળ આપનાર છે, ગાયનું દાન આપવાથી મહાઉદય થાય છે, પૃથ્વીનું દાન આપવાથી અવિનાશી થવાય છે, પૂર્વ ધર્મ(યજ્ઞ કરવા, કુષા ખોદાવવા તે)નું અતુલ્ય કુળ છે, વેદના પાર પામેલને દાન દેવું તે અનંત ગુણ કરનાર છે, તેમ જ દુગ્ધતી, તરતની વીંઆયલી, વાછડાવાળી, વસ્ત્ર ઓઢાડેલી, સોનાના શીંગડાવાળી, રત્નોથી મંડિત અને ઉપચાર કરાયેલી ગાય જો બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવે તો તેને ચાર સમુદ્રની વચ્ચે આવી રહેલી અનેક નગર અને ગામોથી ભરેલી અને પર્વતો તથા જંગલથી યુક્ત પૃથ્વીનું દાન આપવા જેટલું કુળ થાય છે.’ આવા બનાવટી વાક્યોથી બ્રાહ્મણો આખી દુનિયાને છેતરતા હતા (પૃ. ૧૨૩)

જૈન લિખુઓ—‘વિહારો બંધાવો, સાધુઓનો તેમાં વાસ કરાવો, સંઘની પૂજા કરો, જૈન લિખુઓને દક્ષિણા આપો, સંઘના કોશ સાથે તમારું ધન મેળવી દો, સંઘના કોઠારમાં તમારું અનાજ મેળવી દો, સંઘના ગોકુળમાં તમારાં જનાવરો આપી દો, જોધ ધર્મને અનુસરનારા થાઓ—એમ કરવાથી તમને થોડા વખતમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનું પદ પ્રાપ્ત થશે.’ (પૃ. ૧૨૩-૪)

દ્વિગંબર—‘સંઘને જમણુ આપો, ઋષિઓને જમાડો, સારા સારા ખાવાના પદાર્થો આપો, મુખવાસ માટે સારી વસ્તુઓ ધરો, દાન આપવું એ ગૃહસ્થનો મોટો અને મુખ્ય ધર્મ છે, દાનથી સંસારનો પાર પમાય છે.’ (પૃ. ૧૨૪)

આ સર્વ ઉપદેશપ્રણાલિકાઓ ધન, માન કે ઋદ્ધિ મેળવવા માટે શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી ખેંચી તાણીને અથવા નવા શાસ્ત્રો બનાવીને લોળા લોકો પાસે રજૂ કરવાનો તે સમયે રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો એમ જણાય છે.

શૈવાચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને જૈન લિખુઓની તુલ્યતાની ઉપમા ફરી વાર પૃ. ૧૨૬ માં આપી છે તે પરથી જણાય છે કે દશમી

શતાબ્દમાં એ વર્ગ ઘણો માથાભારે હશે અને અધમતા-તુચ્છતામાં દષ્ટાંતરૂપ હશે.

(e) આલિસાંસ્કારિક કુવિકલ્પોનું સ્વરૂપ પૃ. ૧૫૧ (પીઠ-ખંધ) માં આપ્યું છે. એ કુવિકલ્પો બહારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના દાખલાઓ: ‘સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ રૂપ સૃષ્ટિ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, બ્રહ્માદિ દેવે તેને બનાવેલ છે, તે પ્રકૃતિનાં વિકાર રૂપ છે, ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી છે, વિજ્ઞાન માત્ર છે, શૂન્ય રૂપ છે વિગેરે વિગેરે.’

(f) ‘તમે વારંવાર સોનાનાં દાન આપો, ગાયનાં દાન આપો, પૃથ્વીનાં દાન આપો, વારંવાર સ્નાન કરો, ધૂમાડાનું પાન કરો, પંચાગ્નિ તપ કરો, ચંડિકા વિગેરે દેવીઓનું તર્પણ કરો, મોટા તીર્થો પર જઈ ભેરવજવ ખાઓ, સાધુઓને એક ઘરનો પિંડ આપો, ગાળાં વાળાં બળવવામાં આદર કરો, વાવો બંધાવો, કૂવાઓ ખોદાવો, તળાવો કરાવો, યજ્ઞમાં પશુઓનો હોમ કરો.’ આવા ધર્મો દુનિયામાં મિથ્યા દર્શન ફેલાવતા હતા. (મ. ૪. મ. ૧૨. પૃ. ૮૪૭).

(g) કેટલાક મનુષ્યો અતિ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા હોવા છતાં અને તેમણે કેઈ દર્શનનો સ્વીકાર ન કરેલો હોય છતાં પણ એવા વર્તનવાળા શક્ય હતા કે મુનિમહારાજો પણ એના વર્તનની સ્પૃહા કરે. વિમળકુમારની નૈષ્ઠિક સન્નિવૃત્તિશીલતા એ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે (મ. ૫. મ. ૪. પૃ. ૧૧૭૮).

(h) મોક્ષમાર્ગને અંગે કેઈ કહેતા કે:-

‘હિંસા કરો-જમે તે કરો, તેમાં વાંધો નથી, માત્ર બુદ્ધિને લેપ લાગવા દેવો નહિ. આખી દુનિયાને મારી નાખે પણ જેની બુદ્ધિ લેપ પામે નહિ તે પાપથી ખરડાય નહિ. પ્રાણીને છેદી-કાપીને પણ જે શિવનું સ્મરણ કરે તે સર્વ પાપોથી મુકાય. અપવિત્ર કે પવિત્ર-જો વિષ્ણુનું સ્મરણ કરે તો પવિત્ર થઈ જાય, કેટલાક પાપાશયમંત્રને પાપના વિનાશક કહેતા.

વાયુ ઉપર જપ કરવાથી-હૃદયકમળમાં મનને સ્થાપવાથી મોક્ષ થાય છે. ઓંકારનો જાપ, રેચક પૂરક કુંભકનું નિયમન, નાસિકાના

અગ્ર ભાગમાં બ્રમર વચ્ચે જિંદુની સ્થાપના, નાડીમાર્ગની સાધના, નાભિથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી જતા વાયુની ચિંતવના, આદિપુરુષનો જાપ-આમ અનેક પ્રકારે મોક્ષ થાય છે, એવી લિખ્ત લિખ્ત માન્યતાઓ હતી (મ. ૮. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૨૦૩૯-૪૨.).

(i) સાંખ્ય વિગેરેને આસ્તિક તીર્થોંઓ ગણાવ્યા છે, ત્યારે બૃહસ્પતિને નાસ્તિક તીર્થોં ગણાવ્યા છે તે નોંધવા જેવું છે (મ. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૪૭.).

જૈનધર્મ-શાસનની સ્થિતિ—

(a) રાજમંદિરનો અતિ વિસ્તારથી અહેવાલ પીઠળંધમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ શાસનમંદિર છે. એમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, ગણચિંતક, રક્ષક, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનું વર્ણન વાંચતાં અતિ આહ્લાદ થાય તેવી હકીકત છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પૃ. ૯૧ થી ૧૦૬ સુધી પીઠળંધમાં આપ્યું છે. એ આદર્શ વર્ણન છે કે તે સમયની સ્થિતિ જતાવે છે તેનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એમાં લખે છે તેવા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો હોય તો દશમી શતાબ્દિમાં ચૈત્યવાસનું જે જોર આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તેનો સંભવ રહે નહિ. પૃ. ૧૦૧ માં સુભટ્ટો શ્રાવકોની સંખ્યા અસંખ્યા જતાવી છે તે જોતાં એ વર્ણન કદપનામય જણાય છે. બહુ વિગતથી વાંચતાં મને એ આશ્ચર્ય વર્ણન ભાવનાશીલ (idealistic) લાગ્યું છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિમહારાજની નજરે એવો જૈનસમાજ હોવો જોઈએ એવી હકીકત એમણે પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં કહી જતાવી છે.

(b) કોઈને વધારે પડતી દેશના અપાઈ જાય ત્યારે તે પ્રાણી સુંદર પરિણામથી બ્રહ્મ થાય છે. બ્રહ્મ થયેલાનાં લક્ષણ જતાવતાં કહે છે કે એવો પ્રાણી ‘ દેવમંદિરે જતો નથી, સાધુના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ પણ કરતો નથી, સાધુને જુએ તો પણ તેમને વંદના સરખીએ કરતો નથી, સ્વધર્મો ધર્મોને આમંત્રણ પણ કરતો નથી,

ઘરમાં ચાલી આવતી દાનપદ્ધતિ હોય છે તે પણ બંધ કરી દે છે, ધર્મશુરને દૂરથી દેખી નાસવા લાગે છે, તેમની પુઠે તેઓની નિંદા કરે છે. ' ધર્મબ્રહ્મ પ્રાણી ક્યારે થયો ગણાય તત્સંગ'થી તે યુગના આ વિચારો જાણવા યોગ્ય છે. એમાં દેવશુરપૂજન અને સાધર્મી-વાત્સલ્યને ઘણું મહત્ત્વ અપાયું છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કે નવ પ્રમાણ જ્ઞાનને ખાસ સ્થાન મળતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

(૦) સાધુઓ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવી શુરવંદન કરી જવાનો નિયમ તે યુગમાં પણ આપતા હતા. (પીઠગંધ ૧૩૩.)

(d) ઉપદેશનો ક્રમ તે યુગમાં પણ એક જ પ્રકારનો હતો. 'સર્વથી પહેલાં તો સર્વવિરતિનો ઉપદેશ આપવો, પરંતુ જ્યારે એમ માલૂમ પડે કે આ પ્રાણી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાથી વિમુખ છે, તેને સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાનું અને સર્વથા ત્યાગ કરવાનું મન થતું નથી ત્યારે તેને દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપવો.' (પૃ. ૧૬૭ પીઠગંધ) આ ઉપદેશપદ્ધતિ શા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે તેનું ત્યાં કારણ બતાવ્યું છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. એમાં શિષ્યસંખ્યા વધારવાનો હેતુ નથી, કે પરંપરા ચલાવવાનો સ્વાર્થ નથી, પણ મનુષ્યના માનસના ખારિક અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ પરિણામ છે. આ દશમા સૈકાની આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એ જ પદ્ધતિ પ્રબોધનરતિ આચાર્યે સ્વીકારી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૯૨). એ ગૃહસ્થધર્મને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બતાવે છે અને સંસારને ઓછો કરનાર હોઈ દુર્લભ જ છે એમ કહે છે. એ ઉપદેશપદ્ધતિ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. મ. ૩. પ્ર. ૧૬ માં દત્ત મુનિ પણ એ જ રીતિને અનુસરતા જોવામાં આવે છે (પૃ. ૫૫૫).

(૦) શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરતાં મહાબુદ્ધિશાળી અને સદ્બોધ આપવામાં અતિ કુશળ મહાત્મા પુરુષો તે સમયમાં વિદ્યમાન હતા (પીઠગંધ પૃ. ૨૧૦).

(f) અતિ વિદ્વાન આચાર્યની પાસે અનેક શિષ્યો રહેતા હતા અને આચાર્યો નગરની બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં પધારતા હતા (મ. ૩. પ્ર. ૧૧ પૃ, ૪૬૩). ઉદ્યાનમાં કોઈ દેવમંદિર હોય તેમાં

એક બાબુએ આચાર્ય ઉતરે એવી હંકીકત પૃ. ૪૬૭ માં આવે છે તે ચૈત્યવાસનું જોર બતાવે છે.

(g) દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિ શુરુમહારાજ કરે નહિ, એવી પ્રવૃત્તિ માટે તેમની સંમતિ લેવાય નહિ, એનો આદેશ કરવાનો શુરુને અધિકાર નહિ. તેઓ તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપ બતાવે અને તેનો ઉપદેશ પણ યથાવશર આપે. આ રીતિ હાલ વીસરાઈ ગયેલી જણાય છે, ધ્યાન પર લેવા યોગ્ય છે દશમી સદીમાં આ રીતિ વર્તતી હોય એમ જણાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૫, પૃ. ૫૧૩.)

(h) દત્તમુનિને કનકશેખરે જૈનધર્મનો સાર પૂછતાં તેમણે (૧) અહિંસા, (૨) ધ્યાન યોગ, (૩) રાગાદિ દુરભન પર વિજય અને (૪) સ્વધર્મી બંધુ પર પ્રેમ-એમ ચાર બાબત બતાવી છે. કનકશેખરે સ્વધર્મી બંધુઓને કરમુક્ત કર્યા, તેમને ખાનપાન વસ્ત્ર પાત્ર આપ્યાં અને જૈન બંધુઓને શુરુલાવે ખૂણ બહલાવ્યા. દશમી શતાબ્દિની આ ઉપદેશપ્રણાલિકા ખૂણ વિચારવા યોગ્ય છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૬.). ત્યાં એક બીજી વાત પણ ખાસ વિચારવા જેવી છે. અનેક લોકો જૈન મતમાં આવી ગયા એવી ત્યાં વાત છે તે પરથી જણાય છે કે જૈનોના વાડા દશમી શતાબ્દિ સુધી બંધાયા નહોતા. જૈનો સંબંધી એના વિચારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. “ એ જિનમતને અનુસરનારા લોકો સ્વલાવથી જ ચોરી, પરદારાગમન વિગેરે સર્વ દુષ્ટ વર્તનોથી પાછા હટી જઈને વગર કહ્યે પોતાથી જ સારે રસ્તે ચાલે છે-એવા મહાત્મા પુરુષોનો દંડ શા માટે કરવો ? એવા મનુષ્યોને સજા કરવાની જેઓની શુદ્ધિ થાય તેઓ જ ખરેખરા સજાને પાત્ર છે. જે ગ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડવી હોય, જેની ચોકી કરવી પડવી હોય, તેઓના માથા ઉપર કરનો બોલે નાખવો ઉચિત ગણાય, પરંતુ જૈન લોકો તો પોતાના શુભોથી જ રક્ષાયલા છે, તેથી તેઓના ઉપર કરનો બોલે નાખવો ઉચિત નથી. ” આ આખું વાક્ય ખૂણ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ વધતાં તે કહે છે: “ રાજાઓએ તેટલા માટે તેવા લોકોનું દાસત્વ છોડીને બીજું કંઈ પણ કરવું ઉચિત નથી અને અમે પણ તેમ જ કરીએ છીએ ” (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૧). સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો આ આખો ખ્યાલ ખૂણ વિચારવા યોગ્ય છે.

(i) સાચો ધર્મ જતાવનાર તરફ શુણાનુરાગી પ્રાણીઓ ખૂબ આભાર દર્શાવતા હતા અને પોતાને જીવન આપ્યું હોય તેટલો ઉપકાર દર્શાવતા હતા. વિમળકુમારનું રત્નચૂડ સાથેનું આપું સંભાષણ એ સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે, (મ. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૮૩ થી આગળ) અને પૃ. ૧૨૮૮ માં જણાવે છે કે સર્વજ્ઞ ધર્મની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે પ્રાણી આ જીવનો જરા પણ નિમિત્તમાત્ર થાય તે પરમાર્થથી આ જીવનો શુરુ છે એમ સમજવું.

(j) અતિ વિદ્વાન્ અભ્યાસી સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું અને તેને બ્યાખ્યાન આપવાનો-દેશના દેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો એમ જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૯૮૧)

(k) આચાર્ય પોતાના ચોગ્ય શિષ્યને આચાર્યપદે સ્થાપી ગચ્છની અનુજ્ઞા આપે ત્યારે એ ગચ્છાધિપતિ થાય (મ. ૮. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૨૦૬૪-૫.) એ અનુજ્ઞાનો આખો પાઠ અને ક્રમ ઘણો સુંદર હોય છે (પૃ. ૨૦૬૬-૭). એમાં નિયંત્રણનો મહિમા ખૂબ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તે અનુકરણીય છે.

(l) સાધ્વી સારા અક્ષરે પુસ્તકો લખી શકતી હતી. (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૭.)

જૈનધર્મ-ધર્મીઓની સ્થિતિ—

(a) ‘અહો ! આ આહુત લગવાનું દર્શન અતિ અદ્ભુત છે ! અહીં જે લોકો વસે છે તેઓ બાણે ભાઈઓ હોય, મિત્રો હોય, એક અર્થે સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય, હૃદય અર્પણ કરી દેનારા હોય, એક આત્માવાળા હોય તેમ અસ્પર્શ વર્તે છે, તેઓ બાણે અમૃતનું પાન કરીને ધરાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે, પોતાને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્વેગ હોય જ નહિ તેવા દેખાય છે, તેઓને કોઈ પ્રકારની આતુરતા જણાતી નથી, તેઓ ઉત્સાહથી ભરપૂર દેખાય છે, જેઓનાં મનના સર્વ મનોરથો બાણે પૂરા થઈ ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે અને તેઓ સર્વ વખત આખી દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર દેખાય છે.’ (પીઠ-

ખંધ પૃ. ૧૦૬-૭). આ આખો પીઠખંધ શ્રંચકર્તાએ પોતાના જીવની અપેક્ષાએ લખ્યો છે (પૃ. ૨૧૭) અને તેમાં આવેલ હકીકત સ્વાનુભવસિદ્ધ બતાવી છે (પૃ. ૧૧૨). જેમના સમયમાં શાસનમાં ખેંચાતાણી આવતી હોય, સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોય, ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવાતી હોય તેઓ સર્વજ્ઞ શાસનનું આવું વર્ણન કરી શકે નહિ એવો મારો મત છે. સામાજિક સ્થિતિ બહુ સારી હશે એમ અનુમાન કરવાનું આથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

(b) ગુરુમહારાજ નિષ્પુણ્યકને કહે છે કે ‘ આ રાજમહેલની બહાર તો અનેક દુઃખી માણસો રહે છે, પણ તેમને આ મહેલ જોઈને આનંદ થતો નથી અને અમારા મહારાજાની તેના ઉપર મીઠી દ્રષ્ટિ પડી નથી તેથી અમારો તેઓ તરફ આદર હોતો નથી, અમે તેની વાત પણ પૂછતા નથી. ’ (પૃ. ૧૫૫-પીઠખંધ). જૈનેતર તરફ કેવી દ્રષ્ટિ હશે તે અત્ર પાસ નોધવા જેવું છે. તે જ હકીકતનો ઉપનય ઉતારતાં શ્રંચકર્તા પૃ. ૧૫૭ માં જણાવે છે કે ‘ જે પ્રાણીઓ અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞશાસનરૂપ મંદિરમાં દાખલ થયા નથી અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે દાખલ થઈ ગયા હોય પણ અંદર આવ્યા પછી જેઓને મંદિરના દર્શનથી આનંદ થતો નથી અને તેથી જ એવા પ્રાણીઓ ઉપર લાગવાનની કૃપાદ્રષ્ટિ થઈ હોય એમ અમને જણાતું નથી; એવા તો અનંત પ્રાણીઓને અમે દેખીએ છીએ, તો પણ તેઓ તરફ ઉદાસીનભાવ રાખીએ છીએ, એટલે એવા પ્રાણીઓનાં કર્મ માટે અને તેઓની અધમ સ્થિતિ માટે અમે દિલગીર રહીએ છીએ, એવા પ્રાણીઓ અમારા આદરને કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ’ (પૃ. ૧૫૭ પીઠખંધ) જૈનધર્મમાં ન હોય તે તરફ સાધુવર્ગનું તે સમયે શું વલણ હોતું તે અત્ર સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિચાર કેટલાક યુગ સુધી ચાલ્યો છે. એમાં કોમી ભાવના છે, સંરક્ષણનિમિત્ત લાઘવતા છે કે ધર્મપ્રેમ છે તે વાંચનારે વિચારી લેવું.

(c) અનેક વખત દેશના આપવામાં આવે, છતાં પ્રાણી ધન અને વિષય તરફ વધારે ખેંચાયા કરે છે અને વિરતિ આદરતો નથી એનો અત્યારે જેવો અનુભવ થાય છે તેવી જ સ્થિતિ દશમા સૈકામાં પણ હતી એ પીઠખંધમાં વર્ણવેલી નિષ્પુણ્યકની સ્થિતિ પરથી માલૂમ

પડે છે. ઉપદેશક અનેક રીતે સંસારની અસ્થિરતા વર્ણવે છે, પરંતુ પ્રાણી હન્યુ સંસાર તરફ જ રસ લે છે. ગુરુમહારાજ જરા પણ અકળાતા નથી કે ઉશ્કેરાતા નથી અને મનગમતા વાક્યપ્રહાર કરતા નથી. પૃ. ૧૬૧(પીઠખંધ)માં જોવાનું એ છે કે ગુરુમહારાજ દીક્ષા લેવા માટે ખોટી લાલચો આપતા નથી. દીક્ષાના અંગની આ આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વીશમી સદીમાં પ્રવર્તતી અવ્યવસ્થિત દશામાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધકરની આખી પરિસ્થિતિ, વિચારશ્રેણી અને કર્તવ્યપરાયણતા ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. દશમી શતાબ્દિમાં દીક્ષા કેમ દેવાતી હશે અને એ બાબતને કેવી રીતે છેકવામાં, વિચારવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવતી હશે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર લેખક મહાશયે આપ્યું છે તે બુદ્ધિગમ્ય હોઈ ખૂબ અપનાવવા યોગ્ય છે.

(d) દીક્ષા અને ઉપદેશ સંબંધમાં ભગવાનની આજ્ઞા શી છે અને તેનો અમલ કેમ કરવો જોઈએ તે બાબતમાં દશમી શતાબ્દિમાં વિચારસ્પષ્ટતા ખૂબ હતી એમ જણાય છે. પૃ. ૧૭૭ માં ધર્મબોધકર પોતે જણાવે છે કે ‘ અમે અપાત્ર પ્રાણીઓના સંબંધમાં પ્રયાસ કરતા નથી. ’ ત્યાં ઉપદેશનો જે આખો ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો છે અને ત્રણે ઔપધની યોગ્યતા પર વિવેચન કર્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં ત્રણ વર્ગના પ્રાણીઓ બતાવ્યા છે : સુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય અને અસાધ્ય. તે કેવી કક્ષાના હોય ? એનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ કઈ ઉમ્મરે આવે ? અને એ નિર્ણયની આવડત ક્યારે થાય ? એ આખો પ્રશ્ન પૂર્વગ્રાહ છોડી દઈ વિચારવામાં આવે તો વર્તમાન યુગની દીક્ષાપરસ્તેની ઘણી ધુંધવણી અને મતભેદો દૂર થઈ શકે એવું મને લાગે છે. પૃ. ૧૭૬ માં ચેદાચી નિર્ણય કરવાની જે હદીકત ગુરુમહારાજે બતાવી છે તે કસોટી ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વર્તમાન અનિચ્છનીય વાતાવરણમાં ખાસ માર્ગદર્શક છે.

(e) ગુરુમહારાજની પ્રેરણા બંધ થાય છે અથવા ગુરુ મહારાજનો ભોગ બનતો નથી એટલે પ્રાણી પાછો સંસારના રાહવાટમાં પડી જાય છે, આરંભ-પરિગ્રહની જાનબાજીમાં પડી જાય છે (પૃ. ૧૮૮ પીઠખંધ). ઉપલકીઆ વૈરાગ્યની સ્થિતિ તે સમયે પણ આવા જ પ્રકારની હતી એમ જણાય છે.

(f) ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ની આખી યોજના, તેની સાથેની વાતચીત અને સર્વત્યાગ કરતાં પહેલાં સદ્બુદ્ધિપૂર્વક દરવાનો નિર્ણય અને કાચા નિર્ણયના વિપરીત પરિણામનું આખું પ્રકરણ પીઠળંધમાં વર્ણવ્યું છે તે જૂળ વિચારવા યોગ્ય છે અને ગમે તેને દીક્ષા આપી દેવાની દોડધામ કરનારાએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પીઠળંધ પૃ. ૧૬૪). જે નરમ વિચારોનું વર્ણન પૃ. ૧૬૭ માં આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં દીક્ષા આપવાની યોગ્ય વય દઈ હોઈ શકે તે પણ સમજાઈ જાય છે. નાના બાળકને એવા વિચારનો પ્રસંગ આવે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. બહોળતાએ તો સંસારના અનુભવીઓ જ દીક્ષા લેતા હશે એમ એ ચિત્રપટ પરથી જણાય છે. છેવટે દીક્ષા લેવાનો આ પ્રાણી નિશ્ચય કરે છે ત્યારે પણ શુરુ મહારાજ જાતે તેની ઠસોટી કરે છે, અન્ય ગીતાર્થો પાસે તેની પરીક્ષા કરાવે છે, વિચારો કરે છે અને ત્યારપછી જ દીક્ષા આપે છે (પૃષ્ઠ ૨૦૩); કારણ કે શુરુમહારાજ જાણે છે કે ‘ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિપયાદિ પર આસક્તિ થાય અને મન લોહીપી રહે તેના કરતાં તો પહેલેથી દીક્ષા ગ્રહણ ન કરવી તે વધારે સારું. ’ (પીઠળંધ પૃ. ૧૬૭) આવી તે કાળમાં માન્યતા હતી અને શાસ્ત્રજ્ઞાનો એવો ભાવ તે યુગમાં સમજાતો હતો. ગમે તે આવે તેને દીક્ષા આપી દેવી તેમાં અને આ હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. આખી વસ્તુસ્થિતિ ખાસ વિચારણા માગે છે.

(g) મહામુરારાજ અને ગ્રણી રાણીને દીક્ષા આપવાની સ્થિતિ શુરુમહારાજ જૂળ યુક્તિથી લાવે છે. એમાં પ્રલોભન કે લાલચને સ્થાન નથી. ચોખ્ખો વૈરાગ્યનો વિષય કેવી રીતે કામ કરી આપે છે અને નિઃસ્પૃહી શુરુ પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવે છે તે આખું પ્રકરણ આ યુગમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (મ. ર. પ્ર. ૭).

(h) સદાગમ બજારમાં બેસી ભવ્ય યુરુપનું વર્ણન કરે છે (મ. ર. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૬) તે જતાવે છે કે જૈનાચાર્યો પોતાનો ઉપદેશ જાહેરમાં આપતા હતા. ઉપાશ્રયનો સિવાજ તે યુગમાં હશે એમ તો જણાય છે, કારણ કે આ આખો અંથ લિલ્લમાલ નગરની અગ્રસક્ષામાં કહેવામાં આવ્યો છે, (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૬). જાહેરમાં વ્યાખ્યાન આપવાનો સિવાજ જરૂર હશે એમ સદાગમના પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે.

સદાગમ તે શ્રુતજ્ઞાનધારી પુરુષ છે એમ પૃ. ૨૮૧ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેથી એ કેવળી કે તીર્થંકરને માટે વર્ણન નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૧ નીચેની નોટ) સદાગમનું પાત્ર શ્રુતજ્ઞાનધારી છે એ જતાવવાના ઘણા દાખલા ગ્રંથમાં મોજુદ છે. વિચાર જતાવવાનું કે જાહેરમાં જોલવાનું કાર્ય શ્રુતજ્ઞાનદ્રારા જ થાય છે કારણ કે જાકીનાં ચારે જ્ઞાનો મુગાં છે.

(i) ગુરુ વ્યાખ્યાન આપે ત્યારે સર્વ હાજર હોય, પણ કોઈ જીવને સંદેહ પૂછવો હોય કે પોતાની વાત કરવી હોય તો તે ગુરુને નિર્જન સ્થાન કે એકાંતમાં વાત કરે. ગુરુ એવી માન-જીને અંતે સલા તરફ નજર કરે એટલે સલાજનો ટપોટપ ઊડી જાય (મ. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૬). આ રિવાજ ઘણો સારો હતો. ગુરુમહારાજને આત્મસાધન માટે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા માટે એકાંતની જરૂર ઘણી હોય છે. આ રિવાજ અનુકરણ યોગ્ય છે.

(j) દીક્ષા કેવી હોવી જોઈએ, દીક્ષિતે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેને માટે અપ્રમાદ ચંત્રની આખી યોજના જૂળ વિચારવા યોગ્ય છે. દશમી શતાબ્દમાં દીક્ષાના ખ્યાલો કેવા હતા તેનું એ આદર્શ રૂપક છે. આખું ટાંચણ અહીં સ્થળસંકેતને કારણે રજૂ કર્યું નથી (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૩-૫૦૮).

(k) કોઈ દીક્ષા લેવા જાય ત્યારે તેની સાથે જેને લાગેવળગે નહિ એવી સ્ત્રીઓ પણ ' આવો રૂપસૌંદર્યવાળો મનુષ્ય સંસાર છોડી જશે એ વિચારથી દિલગીર થતી હતી. ' ત્રણ કાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ આવો જ હશે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮).

(l) રાજા આચાર્યને વાંદવા આવે તો જમીન પર જોડે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આચાર્યો પોતાના પરિવાર સાથે જગિયામાં, નગર જહાર ઉદ્યાનમાં ઉતરતા હતા. ઉપાગ્રય જેવી કોઈ સંસ્થાનો આખા ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૫૨) માત્ર કવિએ આ ઉપમિતિ કયા લિલ્લમાલ નગરના અગ્નિમ મંડપમાં કહી એટલી વાત આવે છે. (પૃષ્ઠ ૨૦૮૬) અને છુધનંદન ઉદ્યાનની વાત કરે છે ત્યાં સાધુઓ પોતાની વસતિમાંથી આઠમનો ઉપવાસ હોઈ ઉદ્યાનમાં આવ્યા એટલી હકીકત આવે છે.

વસતિનો અર્થ ઉપાશ્રય એવો થઈ શકે ખરો એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૬).

નિર્મળાચાર્ય જેટલી વાર આવ્યા તેટલી વાર નગરની ગહાર ગગિયામાં ઉતર્યા છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૫ તથા પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૫૨). કંદમુનિ પણ ગગિયામાં જ ઉતરે છે અને દેશના આપે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૮૮૭). એનો એક શક્ય ખુલાસો અંધના છેવટના ભાગમાંથી મળે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. નંદશેકની ધંધશાળામાં મહાભદ્રા સાધ્વી ઉતર્યા હતા, તેને સ્મૃત-ભદ્રાચાર્ય કેવળી પધાર્યા છે એમ ખગર પડતાં તેમને વંદના કરવા પોતે ઉદાનમાં જાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૪). એ જાતાવે છે કે સામાન્ય સાધુ સાધ્વી ગહુધા વસતિમાં ઉતરતા અને કેવળીઓ નગર ગહાર ઉદાનમાં વિહરતા.

(ય) ધર્મરત્નની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે શુભ્રો જાતાવ્યા છે, સાધુધર્મની યોગ્યતા જાણવા શુભ્રો જાતાવ્યા છે, સિદ્ધાન્તશ્રદ્ધાનુની યોગ્યતાના શુભ્રો જાતાવ્યા છે અને મોક્ષગમન યોગ્ય શુભ્રો પણ જાતાવ્યા છે—એ ચારે ફકરા ગહુ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૮). સ્થળસંકેતથી એ ફકરા અત્ર ટાંક્યા નથી. એમાં મૌલિકતા છે અને ઘણી વખત અત્યારે શ્રાદ્ધપાત્ર કે સાધુપાત્ર પોતામાં માની લેનારને ધડો લેવા લાયક છે. પોતામાં યોગ્યતાનાં ઠેકાણાં પણ ન હોય, અને પેસવાના દ્વાર મુખી પણ પહોંચાયું ન હોય ત્યાં એ પદની પ્રાપ્તિ ધર્મ ગઈ છે એવી વાતો કરવી એ તો મૂઢતા જ ગણાય. દશમી સતાષ્ટિકમાં આવી વિચારણા હતી એ દૃષ્ટિએ એ ચારે ફકરાઓ નોંધી રાખવા જેવા છે.

(ઙ) પોતાને પૈસા ખરચવા ન પડે તે ખાતર ગાદા દેખાવ કરી ‘શુરુમહારાજ’ માસકલ્પ પૂરો થયો છે.’ એવું જણાવી દંભ કરનારા અને છતાં ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા શ્રાવકો તે યુગમાં પણ હતા એમ ધનવાહનનું ચરિત્ર જાતાવે છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

(ઊ) યતિનો વેશ પહેરવા છતાં પારકાની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ જીવતા હતા. કારણ કે વગર કારણે પારકાના અવર્ણ-વાદ જોડવા, છતી અછતી વાતના આક્ષેપ કરવા અને ક્રિયારૂચિ-વાનની નિંદા કરવી એ તે કાળે પણ શક્ય હતું. સંઘની, શ્રુતજ્ઞાનની,

ગણધરોની અને ખૂદ તીર્થંકરની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ શક્ય હતા એમ જણાય છે. અમુક વાતો ગણધરો કે તીર્થંકરો પણ સમજી શક્યા નથી, એવું કહેનાર યતિવેશધારી તે યુગમાં પણ હતા એ વાંચતાં વિચારકને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ તે સત્ય છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૬).

(p) કંઠમુનિ જેવા મહાત્યાગી વૈરાગીને ગુણધારણ સ્વપ્નની હકીકતનું રહસ્ય પૂછે છે ત્યારે તે ઉત્તરમાં કહે છે કે એનું રહસ્ય તો કેવળી શુરુમહારાજ કહી શકશે. એ પોતાની કલ્પના લડાવી ભળતો જવાબ આપતા નથી તે સ્થિતિ અત્યારે ખાસ સમજવા અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૪).

(q) નિર્મળસૂરિ ગુણધારણને પ્રથમ વખતે જોતાં જ દીક્ષા આપી દેતા નથી, એની પાસે ખૂબ પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરાવે છે, એનામાં સાચી સાધુતા આવી ગઈ છે એમ પોતાને ખાતરી થયા પછી એને દીક્ષા આપે છે. વ્યક્તિવિકાસ પર દીક્ષાનો નિર્ણય થતો જણાય છે, પણ ગમે તે આવે તેને દીક્ષા દઈ દેવી એવી વૃત્તિ તે યુગમાં જણાતી નથી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૫૨).

(r) શુરુ પોતાની હયાતીમાં સુશિક્ષિત યોગ્ય શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી ગમ્મઘાધિપતિ બનાવે એવો રિવાજ હતો (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૫૭). આચાર્યપદવીના મહોત્સવ વખતે દેવપૂજા અને સંઘભક્તિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે (સદર). કોઈ આચાર્ય અતિ વિદ્વાન થાય, વાદવિવાદ કરી સભાઓને જીતે ત્યારે તેની ઓમેર પ્રશંસા થાય અને તેઓ સાંભળે તેમ પણ તેમની સ્તુતિ થાય (પૃ. ૧૯૫૮).

(s) શિયિલ સાધુઓ લોહપતાથી ખાવાનું માગતા, શરીરને પોષતા અને ઝીણું વસ્ત્રો પહેરતા (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૬૩-૪).

(t) દ્વાદશાંગીના બચુનાર ગીતાર્થ મુનિને આચાર્યપદ આપવામાં આવતું હતું અને અતિ અભ્યાસી અગિયાર અંગ જાણનાર વિદ્વાન સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું હતું (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૯૮૦).

(u) ડ્રાવકો પોતાના ઘરમાં એક અલગ વિભાગ રાખી ત્યાં

સામાયિક કરતા. તેને ' ધંધશાળા ' કહેવામાં આવતી હતી. એવી શાળામાં મુનિ આવે તો વસતિ કરે. નંદશેઠને ત્યાં એવી શાળા હતી. પ્રવર્તિની મહાલદ્રા તેમાં ઉતર્યા હતા (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૯૮૨).

(૪) દીક્ષા બાળવયમાં આપવા સંબંધી તે યુગનો મત શો હશે તે પરત્વે અચકર્તા સારો પ્રકાશ પાડે છે. આચાર્ય સમંતલદ્ર વિહાર કરે છે ત્યારે સાધ્વી મહાલદ્રાને લલામણુ કરતા જાય છે કે બાળપુંડરીક ઉપર નજર રાખવી, કારણ કે તે યોગ્ય વયનો થશે ત્યારે મારો શિષ્ય થવાનો છે. આ દીક્ષામાં લાલચ કે તરકટને સ્થાન નથી તે આખી હકીકત વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૭). વળી એને બાળવયમાં દીક્ષા આપતા નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(૫) વિચારની વિશાળતાના દાખલા બહુ સુંદર છે. જે અનુ-ધાનો રાગદ્રેષનો નાશ કરનારા હોય તે જૈનમતમાં હોય કે અન્ય તીર્થમાં હોય તે સર્વજ્ઞ મતને સંમત છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૫૦). વિકાસક્રમમાં માત્ર બાહ્ય વેશને સ્થાન નથી (પૃ. ૨૦૫૧). ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પોરૂપ જાળાનો નિરોધ કરવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને એ ઉપાય ગમે તે તીર્થિકે ગતાવ્યો હોય તો તેમાં વાંધો નથી (પૃ. ૨૦૫૨). જૈનદર્શનની વ્યાપકતા પર પ્ર. ૮ નું ૨૧ મું પ્રકરણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ધર્મને નામે ઘેલછાઓ:—

(a) મઠમાં ચટ્ટો (પરિવાજકો) રહેતા હતા. તેમને તેમનું લક્ષ્મીમંડળ લોજન આપતું હતું. તેઓ અકરાંતીઆની જેમ ખાતા હતા અને માંદા પડતા હતા, કેટલાક ગાંડા થઈ જતા હતા અને કેટલાક વિદ્વજ થઈ જતા હતા. આવા વધારે પડતા ખોરાક ખાનારને વૈદ્યની દવા લેવી પડતી હતી (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૯૮૮).

(b) ઉપનય ઉતારવાના હેતુથી પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫ માં એક બઠર શુરુનું દ્વિપ્રાંત આપ્યું છે. એ દશમી સદીનું લાક્ષણિકચિત્ર છે. શિવ-મંદિરનું વર્ણન કરતાં એને ખાવાનાં પદાર્થોથી ભરપૂર, ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ અને ખૂબ પૈસાદાર ગતાવવામાં આવ્યું છે. એનો આચાર્ય તદ્દન મૂર્ખ ગતાવવામાં આવ્યો છે. એ શુરુને ચોર લોકોની સોળ-

તમાં પડેલો બતાવ્યો છે. એના લકતો ચોરનો પરિચય તજવાની સલાહ આપે છે. તેને ગુરુ સ્વીકારતો નથી. બઠર ગુરુની મૂર્ખતાથી એના લકતો મંદિરમાં આવતાં બંધ થઈ ગયા. બઠર ગુરુ નાટક અને નાચ કરવા લાગ્યો. અને એના દૂર્ત લકતો સાથે ગાયન કરવા લાગ્યા. ગાયનમાં પણ ખાવાપીવાની અને અન્યને લૂંટવાની જ વાત ચાલી. અંતે એ ગુરુ હાથમાં સરાવળું લઈ ચારે પાડામાં લીખ માગે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ લીખ માગતો જાય છે અને સાથે માર ખાતો જાય છે (પૃ. ૧૨૬૦-૧૨૬૭). આમાં નોંધવા જેવું એ છે કે ગુરુ ગમે તેવો હીન, અધમ કે તુચ્છ હોય પણ એને કોઈ સ્થાન પરથી પદ-બ્રજ કરી શકતું નથી કે એનો તુચ્છકાર કરતું નથી, માત્ર એની પાસે આવવા જવાનું લકતો બંધ કરે છે. મહાધિપતિઓનો એ યુગમાં કેટલો દોર હશે તેનો આ કથાનકથી સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

(૯) યોગીઓ પોતાની યોગવિદ્યાનો કેવો દુરુપયોગ કરતા હતા તેનું નોંધવા લાયક દૃષ્ટાંત રિપુદારણના ચરિત્રમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. તપન નામના ચક્રવર્તીએ રિપુદારણ પર કબજો મેળવ્યો, પછી એણે પોતાની સાથે તંત્રવાદી યોગેશ્વરને સંજ્ઞા કરી. યોગેશ્વર અનેક રાજપુરુષો સાથે રિપુદારણની નજીક આવ્યો અને રિપુદારણની આસપાસ મશ્કરાઓ ફરી વળ્યા. યોગેશ્વરે રિપુદારણ પર યોગચૂર્ણ નાખ્યું એટલે એની પ્રકૃતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એના સર્વ અવયવો શિથિલ થઈ ગયા અને તેની ખુદ્ધિ કે લાગણી બહેર મારી ગઈ. પછી હાથમાં નેતરની સોટી લીધી અને તપન ચક્રવર્તીને ન નમવાના શુન્હા બદલ રિપુદારણને ફટકાવવા માંડ્યો. યોગચૂર્ણની અસરથી રિપુદારણને આખા શરીરે તાવ આવ્યો, બળતરા થઈ અને ઉન્માદ થયો. એને નાગો કરવામાં આવ્યો, માથે સુડો કરવામાં આવ્યો, શરીર પર રાજ ચોળી, મસ અને અડદના ચાંદણ કરવામાં આવ્યા, ત્રિતાલના લેંકામાં રિપુદારણને સર્વને નમાવ્યો, વારંવાર નમાવ્યો, પગે પડાવી પડાવીને નમાવ્યો, મશ્કરી કરી માર મારી નમાવ્યો અને નચાવ્યો. એના ઉપર પાર વગરના સુઠી, ગડદાઓ અને પાટુપ્રહાર થયા. એને જેમ વધારે પીડા થાય તેમ પેલા સેવકો વધારે વધારે હસતા જાય. છેવટે રિપુદારણ ઢેઢ અને લંગીને પણ પગે પડ્યો અને તદ્દન નકામો થઈ ગયો.

(પ્ર. ૪ પ્ર. ૪૦. પૃષ્ઠ ૧૧૨૩-૮). આ દાખલા પરથી દશમી સદીમાં યોગાચાર્યોનું કેટલું જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને યોગશૂર્ણનો કેવો ઉપયોગ થતો હતો તે સમજાય છે. મોટા રાજાઓ આવા યોગાચાર્યને પાસે રાખી તેમનો કેવો ઉપયોગ કરતા હતા તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

(ડ) શુરુઓ ધર્મને નામે કેવા કેવા ધાંધલો મચાવે છે તે બાબતમાં પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૫૦-૧ માં લંગાણ ઉદ્ભવે છે તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. સ્થળસંકોચથી અત્ર તેનો પુનઃ ઉદ્ભવ કર્યો નથી.

(ઇ) ‘ સાહેબ ! અમે દરરોજ ધર્મ તો કરીએ છીએ. જીઓ ! અમે દરરોજ સ્નાન કરીએ છીએ, અગ્નિહોત્ર ઘરમાં રાખ્યો છે તેને બળિદાન આપીએ છીએ, તેમાં તલ હોમીએ છીએ અને લાકડાં બાળીએ છીએ, ગાય ભૂમિ અને સોનાનું દાન દઈએ છીએ, વાવ, ફૂવા, તળાવ જોદાવીએ છીએ, કન્યાદાન આપીએ છીએ, ’ (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬). આમ અન્યદર્શનીઓ કહેતા હતા.

આ પ્રમાણે સાંસારિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ દશમી સદીની હતી એમ બહારનાં તેમ જ આ ગ્રંથની અંદરના પુરાવાથી જણાય છે. બાકી કોઈ પણ યુગની પરિસ્થિતિ સમજવા માટે ખૂબ સાધનો જોઈએ. દશમી શતાબ્દિ માટે ઐતિહાસિક સાધનો ઘણાં ઓછાં છે, જે ઉપલબ્ધ થયું તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને બાકી ગ્રંથમાંથી તારવણી કરી છે.

અંતીમ વક્તવ્ય

આ મોટા ગ્રંથનું ભાષાવતરણ કરવામાં મેં વર્ષો લીધાં છે. મને એ ગ્રંથ વાંચતાં કે લખતાં એટલો આનંદ થયો છે કે એનું વર્ણન મારાથી થાય તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે એક કલાક તેની પછવાડે ગાળ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તેનો આંતર-સ્વાત્મસંતોષ (તર્પણ) બે ત્રણ કલાક સુધી મનમાં રહેતો હતો. એક મહાન સત્ય જડતાં જાણતાં મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે કોઈને કહી શકાતો નથી, પણ મન તે અનુભવે છે. એવી કેંક દશાઓ મેં અનુભવી છે.

આને ભાષાંતર ન કહેતાં અવતરણ કહેવાનો હેતુ છે. ઘણુંખરું મેં અક્ષરશઃ ભાષાંતર નથી કર્યું, પણ કેટલીક જગ્યાએ છૂટ લીધી છે અને ભાષાંતર નિરંકુશ (free) કર્યું છે. એટલે એને તદ્દન ભાષાંતર કહેવાય નહિ.

આખા પુસ્તકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના આશયને કદી બગડવા દીધો નથી કે ઇરાદાપૂર્વક ફેરવ્યો નથી, પણ તેટલી વાતને આધીન રહી ભાષાંતરમાં ઘણી છૂટ લીધી છે. એમાં શાસ્ત્રશૈલીનો જરા પણ ફેરફાર ન થાય તેટલા માટે બહુ ચીવટ રાખી છે.

પ્રકરણો મેં પાઠ્યા છે, તે માત્ર વાંચનારની સગવડ ખાતર છે. પેરાઓ મેં પાઠ્યા છે. વિસ્તારથી નોટ જૈનોને માટે સામાન્ય રીતે પણ જૈનેતર વાંચકના લાભ સારુ ખાસ લખી છે અને લંગાણ નોટો પછવાડે પરિશિષ્ટમાં મૂકી છે.

આ સર્વમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્થળના ન થાય તેટલા સારુ તે આખો વિભાગ ધર્મપરિભાષાના નિષ્ણાત પુરુષોને ગતાવેલ છે અને પ્રત્યેક ગ્રંથમાં તેમનો આભાર દર્શાવ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત આચાર્યશ્રી મેઘવિજયજી અને મુરબી શ્રી કુંવરજી આણુંદજીને વંચાવ્યો છે અને ઘણી કૃપા કરી બન્નેએ તેમા યથાયોગ્ય સુધારા કર્યા છે. શાસ્ત્રસંપ્રદાય વિકૃદ્ધ એક શબ્દ પણ ન લખાઈ ગય તેની પૂરતી ચીવટ રાખવા છતાં કોઈ સ્થળના રહી ગઈ હોય તો તે માટે અંતરથી ક્ષમાચાચના છે.

મૂળ ગ્રંથ ડૉ. હરમન જેકોબીએ બેંગાલ રાયલ એશીઆટિકના જર્નલમાં ૧૯૦૫થી છપાવવા માંડ્યો તેનું પ્રથમ કાર્ય ડૉ. પીટર્સને શેરૂ કર્યું. છન્નું છન્નું પૃષ્ઠના ત્રણ ભાગ બહાર પાડ્યા પછી ડૉ. પીટર્સને ગત થયા એટલે તેમનું કાર્ય ડૉ. જેકોબી (બોન)ને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે બીજા પ્રસ્તાવને ફરી છપાવ્યો અને આખો ગ્રંથ ૧૯૪૦ પૃષ્ઠમાં છપાવી પૂરો કર્યો. એ ગ્રંથ પૂરો કરતાં અને ઉપોદ્ધાત છપાવતાં લગભગ તેમને સોળ વર્ષ થયાં. મેં એના શરૂઆતના ભાગ વાંચ્યા એટલે એ ગ્રંથ હાથમાં લીધો. એના ઉપર રુચિ થવાનો પ્રસંગ તો તદ્દન આકસ્મિક બન્યો હતો. શ્રી લાવનગરના મુખ્ય આદિજિન પ્રાસાદના ઉપાશ્રયમાં મારા કાકા કુંવરજી આણુંદજીએ એ ગ્રંથના ટૂંક સારનું પ્રકરણરત્નાકરમાંથી વાંચન કર્યું. ઘોતાઓ ૧૫૦ ઉપર હરદોજ થતાં. મેં તે સાંઘત સાંભળ્યું તે વખતે મારી વય લગભગ ત્રણ વર્ષની હતી. મને તે વખતથી પ્રકરણ વિમર્શ બહુ વહાલા લાગતા હતા. મારા બાળસ્વપ્નમાં એ મામા ભાણેજને લવ-ચક્રમાં ફરતાં મેં જોયેલા અને હજી પણ એ સ્વપ્નનો અનુભવ છું. ત્યારથી એ ગ્રંથ પર મને રુચિ થઈ હતી અને છાપેલ ગ્રંથ હાથમાં આવ્યો એટલે એ વાંચવાની મરજી થઈ.

કોઈ જિંદગીનાં એક મુખી પણ મુદ્દામ ક્ષણે ધારણા કરી કે એ ગ્રંથનું અવતરણ કરવું. એને માટે મારા પિતાશ્રી અને વડીલવર્ગે પ્રેરણા કરી. પીકબંધનું ભાષાંતર આઠ આઠ પાને ૧૯૦૧માં ‘શ્રી જોત ધર્મ પ્રકાશ’ માસિકમાં છપાવ્યું અને તેને પુસ્તક આકારે ત્યારપછી સદર સલાએ બહાર પાડ્યું. તે વખતે આખા ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાનો વિચાર હતો પણ મારા અભ્યાસકાળમાં મને સમય મળ્યો નહિ.

ત્યારપછી સને ૧૯૦૮ માં મારા જીવનમાં પરિવર્તન પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સાધારણ અવતરણ કરવા હઠ સંકલ્પ કર્યો. એ કાર્ય સને ૧૯૧૫ માં શરૂ કર્યું અને સને ૧૯૨૧ માં પૂરું કર્યું. મેં અંધતા અવતરણને સુંદર અને ઉપયોગી બનાવવા પૂરતો પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક શંકાસ્થાનો પૂછ્યા છે અને ઘટતું કરવા પ્રયત્ન થયો છે. જે થયું છે તે બરાબર છે કે નહિ તે વિચારવાનું મારું કામ નથી, પણ મારી અનુકૂળતા કે અભ્યાસનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં મેં મારાથી બની શકતું કર્યું છે.

છતાં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે. અનેક પત્રો મારા પર આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ કોઈ કોઈ સુંદર વિભાગ માટે મને અભિનંદન આપવા લલચાઈ બાંધે છે. મારે સામાન્ય નિવેદન કરવાની જરૂર છે કે આ અંધમાં જે કંઈ ચમત્કાર, ભાષાવૈભવ કે ક્યંઈક વિશિષ્ટતા જણાય તે સર્વનું માન યોગ્ય રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને ઘટે છે. જ્યાં કંઈ અસ્પષ્ટતા, સંદિગ્ધતા કે ધુંધવણુ જણાય ત્યાં જવાબદારી મારી છે. બને તેટલી છૂટ લઈ અંધને સુંદર કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મૂળ અંધને પહોંચવાના કાંઈ મારવા એ તો એક પ્રકારની ઘટ્ટતા ગણાય. જેને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાનું જ્ઞાન હોય અને જેને અવકાશ હોય તેણે મૂળ અંધ જ વાંચવો એવી મારી ખાતર વિજ્ઞાપિત છે. એની મજા એર પ્રકારની છે. જેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય અથવા એટલી ધીરજ ન હોય તેમણે ભાષાતર વાંચવું. જે વિમળાક્ષોક અંજન એમાં સાચવી રાખ્યું છે, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીની એમાં જે રેલમહેલ છે અને મહાકથાણુક લોજનના થાળો એમાં જે ભરી ભરીને તૈયાર કર્યા છે તે આંજતાં કે પીતાં કે ખાતાં કદી અભાવ થાય. એ સંબંધી માગવામાં આવે તેટલી ન્દમીનગીરી હું આપું છું. જે મૂળઅંધ વાંચવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપર ઉપકાર થશે તો અવતરણ વાંચવાથી તે ઉપરાંત મારા ઉપર પણ થશે. એટલી મારી પણ વિજ્ઞાપિત એ મહાન લેખકના શબ્દોમાં આ પ્રસંગે કરી દઉં.

આ ભાષાતર-અવતરણ કાર્યને મારા જીવનનો એક હડાવો સમજી છું. આ ઉપોદ્ઘાતને એના શિખર સ્થાને મૂકું છું અને મારા આ કાર્યને જ્યારે મારી પક્ષપાતી વ્યક્તિએ જીવનના આદર્શ તુલ્ય

માનું છું ત્યારે વાંચનાર મારા ઉપર જરૂર કૃપા કરી આ પુસ્તક વાંચવા નિર્ણય કરશે એટલી નમ્ર લાવે વિનંતિ કરું છું.

પ્રસ્તાવિક વાતો દરેક વિભાગમાં લખી દીધી છે. મને પ્રશંસાના પત્રોથી કદી આનંદ થતો નથી પણ સ્ખલના જતાવે તે સાલાર નોંધી રાખું છું અને બીજી આવૃત્તિમાં સુધારી લઉં છું. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાએ આ પુસ્તક ગહાર પાડી સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે તેનો, તેમજ મને પ્રેરણા કરનાર અને પ્રૂઢ જોઇ આપનાર સર્વનો અંતરથી આભાર માની, થયેલ દોષ માટે ક્ષમા ચાહી, સકારણ લંબાણ લખેલી આ ઉપોદ્ધાત પૂરી કરતાં એક વિનંતિ કરું છું. આ ઉપોદ્ધાત એ વખત વાંચવી પડશે: પ્રથમ અંથ વાંચન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી આખો અંથ પૂરો કર્યા પછી. એની યોજના એવા પ્રકારની છે કે જે વાર વાંચ્યા વગર એની મળા નહીં આવે. અહીંયા ઘણી વાતો કહી છે, ઘણાં અનુમાનો દોર્યાં છે અને બહુ ચર્ચાસ્પદ વાતો ઉપસ્થિત કરી છે તે સર્વ મૂળ લેખકનું મૂલ્ય સમજવા માટે છે. એ પરિપૂર્ણ નહિ હોય તો પ્રેરક તો જરૂર છે જ. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે અને આટલું લખવા છતાં લેખકને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી એવી સ્વતઃ કબૂલાત છે.

મોતીસંદ

શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા ભાષાવતરણુના સ્થાનોનો

અક્ષરાનુક્રમ

(પૃષ્ઠાક પ્રથમ વિભાગની બીજી આદિ પ્રમાણે અને બીજા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાદિ પ્રમાણે કૌસમા પ્રસ્તાવસખ્યા બતાવી છે)

સ્થાન	પરિચય	પૃષ્ઠાંક
અદ્વૈતમૂલપર્યંત-યોગમા આવેતુ સનાતન નગર (૧)		૧૫
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ ત્રીશ વિભાગ (૮)		૧૬૬૮
અધ્યવસાય-નિર્વૃત્તિને માર્ગે, ઐદાસિન્ય માર્ગમા સરોવર (૬)		૧૬૦૫
અંતરદ્વીપ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ છપ્પન વિભાગ (૮)		૧૬૬૮
અપૂકાય-એકાક્ષિનિવાસ નગરનો ત્રીજો પાડો બાહ્ય (૨)		૩૧૮
અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનુ શિખર જૈનપુરનુ સ્થાન બાહ્ય (૪)		૧૦૩૭
અયોધ્યા-પુષ્કરવરદ્વીપમા નગરી ગાધાગગજનુ નગર અમૃતસારની મુક્તિભૂમિ (૮)		૨૦૨૬
અસંવ્યવહાર-યોગમા ગોળકપ્રસાદવાળુ બાહ્ય નગર (૨)		૩૦૦
અપાનંદ-ધનશેખરનુ જન્મસ્થાન કેસરિ ગગનનુ નગર બાહ્ય (૬)		૧૪૬૫
એકાક્ષિનિવાસ-અત્યંતઅબોધનુ જંગીરી બાહ્ય નગર (૨)		૩૧૩
ઐરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો (૮)		૧૬૫૫
ઐદાસિન્ય-ચિત્તવૃત્તિના મધ્યમા નિર્વૃત્તિનો ગજમાર્ગ (૬)		૧૬૦૪
કનકપુર-પ્રભાકર ગગની નગરી બાહ્ય (૩)		૫૬૭
કબરી-લવાટપટ્ટ પર્વતના શિખર પર આવેલી ઝાડી (૫)		૧૨૮૮
કર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ પદ્મ વિભાગ (૮)		૧૬૬૮
કાંચનપુર-સગળશેઠનુ નગર વામદેનુ નાસી જવાનુ અને અતે કામીનુ સ્થાન (૫)		૧૩૩૦

કાંચનપુર-સ સારીજીવના ગ્રાહ્યાગ દગ્ધ્યાન તેનુ વસનાટગ્ધ્યાન (૭) ૧૮૮૬

કાંપિલ્યપુર-માનનાવામે સ સારીજીવ-વાસવનુ જન્મગ્ધ્યાન બાલ
નગર (૭) ૧૮૮૫

કુશરથળ-માળને નામ થયેા હતો તે નગર દક્ષિણ ગંગાનુ
બાલ નગર (૩) ૪૪૫

કુશાવત્પુર-જનમ્યુ ગગ્ધ્યાન બાલ નગર જન-જેખરનુ જન્મ
ગગ્ધ્યાન (૩) ૫૫૩

કિલ્લમાનસ-કુટારાય ગગ્ધ્યાન અતગ ગ નગર મુસાવાદના
ચિતાનુ ધર (૪) ૭૧૧

ક્ષમાતળ-સ્વમળનિચયગગ્ધ્યાન અતગ ગ નગર ધૃતિનું ગમલગ્ધ્યાન (૭) ૧૭૭૭

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-મતીરી ગાગ્ધ્યાન ગ્ધ્યાન ર્ધર્મિનામ ગગ્ધ્યાન બાલ
નગર (૩) ૮૭૪

ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના મુ જનિગ્ધ્યાની ગાગ્ધ્યાની સ સારીજીવ-અનુ
સુદગ્ધ્યાન બાલ (૮) ૧૮૭૩

ગગનજેખર(વલ્લભ)-દક્ષિણગ્રેહીમા મુખ્ય વિદ્યાધનગર બાલ (૫) ૧૧૬૮

ગા રપુર-સુદગ્ધ્યાન ગગ્ધ્યાન મહાભદ્રના પતિ દિનાગ્ધ્યાન નગર બાલ (૮) ૧૬૮૦

ગા રસમુદ્ધ-ત્રૈતાદય પરતે વિદ્યાધનગર, મદનમ જરીનુ જન્મગ્ધ્યાન (૮) ૧૮૬૧

ગ્રેવેય-નિષુધાલયમા રૂપાતીત ગ્ધ્યાન ગુણધાણુની ઉત્પત્તિભૂમિ
બાલ (૮) ૧૬૫૪

ઘઘગાળા-રાખપુરના નદરોદના વગેનો ઝોગડો મહાભદ્રાનુ
વસતિગ્ધ્યાન (૮) ૧૬૮૭

અપુર-કુલાયા બોનાગ દુર્મુખને ગહેરાનુ બાલ નગર ભનચકે (૪) ૬૭૬

અતુલ-પિનાક્નિસાગ્ધ્યાનગેનો રીંગે પાડે બાલ (૨) ૭૨૩

ચિત્તવિદ્યેષ-ચિત્તવૃત્તિ અટરીના તદ્વિલસિત બેટમા નાખેનો
મહામડપ અતગ ગ (૪) ૮૦૭

ચિત્તવૃત્તિ-અનેઃ બનાવેથી લગપુ અતગ ગ લોકોનુ નિનાસરથાન
મહાઅટરી (૪) ૮૦૪

ચિત્તમમાનાન-જનપુરમા બાધેનો મહાવિદ્યાળ મડપ અતગ ગ (૪) ૧૦૪૩

ચિત્તસોંદર્ય-ક્ષાતિકુમારીનુ અતગ ગ નગર (૩) ૩૬૧

- જનમંદિર-માનનાવામે સસારીજીવ-વિરોધનનુ જન્મસ્થાન
નગર બાહ્ય (૭) ૧૮૨૬
- જયપુર-અદુલશેહની પુત્રી કમલિની સાથે ધનરોખગના લગ્નનુ
નગર બાહ્ય (૬) ૧૪૭૩
- જયસ્થળ-મનુજગતિનુ બાહ્ય નગર નદિવર્ધનનુ જન્મસ્થાન (૩) ૩૪૪
- જીવવીર્ય-જૈનપુરમા ચિત્તઅમાધાન મડપની નિમ્મૂલતા વેદિકા પર
મૂકયુ સિંહાસન (૪) ૧૦૫૬
- જૈન-માનવાવાસના વિવેક પર્વતના અગ્રમતસ્ત્વ શિખરપરનુ નગર (૪) ૧૦૦૨
- જયોતિષક-સસારીજીવની ગ્રામપટ્ટી દગ્ધ્યાન વિશુધાવધમા બાહ્ય
સ્થાન (૭) ૧૮૭૪
- તથાવિધ-ઝાલુ ગામનુ નગર બાહ્ય મિથુનદ્વયકયાસ્થાન (૩) ૪૬૧
- તદુદ્ગ્રુધ-અવદેહ બગીચામા આવેલો ગાફો બાહ્ય અર્ષન એના
પર ફાસો ખાવા અટેલો (૩) ૩૭૫
- તદ્વિલસિત-ચિત્તવૃત્તિ અટીમા આવેલી પ્રમત્તા નદી વચ્ચે આવેલો
બેટ અતગ (૪) ૮૦૬
- તામસચિત્ત-મહામોહના પુન દ્વેષગજેન્દ્રની અતગ નગરી (૩) ૫૭૫
- તુંગગિખર-અહિંગ પ્રદેગમા પર્વત ગધર્-કિન્નરમિથુનનુ
હીડાગણ (૭) ૧૭૮૦
- તૃષ્ણાવેદિકા-તદ્વિલસિત બેટના ચિત્તવિક્ષેપમડપની વચ્ચે મકેય
વેદિકા પ્લેટફોર્મ અતગ (૪) ૮૦૮
- તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો ચોથો પાટો બાહ્ય (૭) ૫૧૮
- ત્રિકરણ-વિક્રાક્ષનિવાસનગરનો બીજો પાટો બાહ્ય (૪) ૩૭૪
- દ્વિહુપીક-વિક્રાક્ષનિવાસનગરનો પહેલો પાટો બાહ્ય (૪) ૫૭૧
- ધરાતળી-ભુધના પિના શુભવિપાકનું અતગ નગર (૫) ૬૦૮૪
- ધર્મધ્યાન-નિર્દાનિને માર્ગે ધાગણા નદીને સામે પાટ દડોવક-નાની
હીડી (૬) ૧૬૦૬
- ધાનકીર્ત્ત-મનુજગતિ-માનવાસનનો એક વિભાગ (૮) ૧૬૫૬
- ધારણા-નિર્દાનિને માર્ગે અધ્યવચાય મગેવગમાથી નીકળતી
મહાનદી (૬) ૧૧૦૬

નાસિકા-લક્ષાટપટ્ટ પર્વતપરની કચરી ઝાડીમાં જે ઓરડાવાળી મુક્તિ. (૫) ૧૨૮૮

નિજદેહ-કોવિદ-આશિષના તાબાનો બાલ્ય પર્વત. (૭) ૧૭૭૮

નિર્મળયોગ-નિર્વૃત્તિને માર્ગે શુદ્ધધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. (૬) ૧૬૦૭

નિર્મળચિત્ત-મલક્ષય રાગનું અંતરંગ નગર. છુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૪) ૭૬૬

,, જૈનપુરનું પેટા નગર. સાત્ત્વિક માનસપુરના તાબામાં. (૪) ૧૦૪૫

નિર્વૃત્તિ-પિશાચીઓના દોરથી મુક્ત નગરી. (૪) ૧૦૧૬

,, ચિત્તવૃત્તિને છેડે પશ્ચિમમાં આવેલ અંતરંગ નગરી. (૬) ૧૬૦૪

નિઃસ્પૃહતા-જૈનપુરમાં નાખેલ ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે મૂકેલી વેદિકા. (૪) ૧૦૫૫

નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું અંતર-નગર. (૪) ૧૦૨૦

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્થાં લોકનું મોટું બાલ્ય નગર. (૨) ૩૨૪

પશુસંસ્થાન-લવચકનું ત્રીજું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૦

પાપિપંજર-લવચકનું ચોથું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૧

પુષ્કરવરદ્વીપ-અનુસુદરના આગામી સ્થાનનું બાલ્યક્ષેત્ર. ત્યાંથી મુક્તિ. (૮) ૨૦૨૯

પૃથ્વીકાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો બીજો પાડો. બાલ્ય. (૨) ૩૧૭

પ્રમત્તતા-ચિત્તવૃત્તિ અટકીમાં આવેલી મોટી નદી. અંતરંગ. (૪) ૮૦૫

પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરતિ આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૬

પૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું અંતર નગર. (૪) ૧૦૨૧

સદ્રિસપુર-માનવાવાસે સંસારીજીવ વિરાદનું જન્મસ્થાન. બાલ્યનગર. (૭) ૧૮૪૨

સરતક્ષેત્ર-મનુજગતિના ધાતકૃત્તિજનો એક જાગ. (૮) ૧૯૫૬

સવ-બદ્ધગુરના સિવમંદિરનું સ્થાન. બાલ્ય નગર. (૫) ૧૨૬૨

સવચક-આદિ અંત વગરનું મહાન બાલ્ય નગર. (૪) ૯૦૯

ભુવનોદર-વેલ્લહલ અંતરકથાનું અંતરંગ નગર. અનાદિરાગની રાજધાની. (૪) ૮૨૦

ભૂતળ-વિચક્ષણાચાર્યનું જન્મનગર. મલસચેય રાગની બાલ્ય રાજધાની. (૪) ૭૬૩

મનુજગતિ-સુમેરુથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગર. બાહ્ય. (૨)	૨૫૨
મનોનંદન-શંખપુરના ચિત્તરમ ઉદ્યાનમાં ચૈત્ય ઉપમિતિકથા- સ્થાન. (૮)	૧૯૯૦
મહાત્મ-પાપિશ્નિવાસ નગરીનો સાતમો પાડો. (૪)	૧૧૨૮
માનવાવાસ-ભવચક્રની અંદરનું બાહ્ય નગર. મહરથ્વજનું રાજ- સ્થાન. (૪)	૯૩૧
,, ભવચક્રનું પ્રથમ અવાંતર નગર. બાહ્ય. (૪)	૯૮૬
,, સંસારીજીવ ધ્વજનું રખડપટ્ટીનું નગર. (૪)	૧૮૨૧
મીમાંસક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪)	૧૦૨૧
મૂર્ધન-નિજદેહ પર્વતનું શિખર. બાહ્ય. (૭)	૧૭૭૮
રત્નદ્વીપ-હરિકુમારના મામા નીલકંઠનું નગર. રત્નવ્યાપારનું મોઢું ધામ. (૬)	૧૪૮૧
,, ચાર વ્યાપારીનું રત્નસંચયસ્થાન. (૭)	૧૭૦૧
રત્નપુર-સુક્રાવિજયનું બાહ્ય નગર. મુસલિતાનું જન્મસ્થાન. (૮)	૧૬૮૧
રાજસચિત્ત-અંતરંગ. રાજકેસરીની રાજધાની. (૩)	૩૮૬,૭૨૪
રાધનદ્વીપ-ધનશેખરને રખડપટ્ટીમાં લાધેલો બેટ. બાહ્ય. (૬)	૧૫૪૭
રૌદ્રચિત્તપુર-અંતરંગે દુષ્ટાભિસન્ધિ રાગની નગરી. (૩)	૫૭૧
લલાટપટ્ટ-દેહક્ષેત્રમાં આવેલો પર્વત. સુધ-મંદનું કીડાસ્થાન. (૫)	૧૨૮૭
લલિત-મૃગયાસક્ત લલિતરાગનું નગર. બાહ્ય. ભવચક્રે. (૪)	૯૭૩
લલિતપુર-માનવાવાસે નગર. લોલાક્ષ રાગની રાજધાની. બાહ્ય. (૪)	૯૩૩
લોકાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪)	૧૦૨૧
વદનકોટ-મૃત્યુનમરે વિગ્રહાયુ-જડની કીડાભૂમિ. જડની વાસના- ભૂમિ. (૪)	૭૬૭
વનરુપતિ-એકાક્ષનિવાસનગરનો પહેલો પાડો. બાહ્ય. (૨)	૩૧૩
વર્ધમાનપુર-વામદેવનું જન્મસ્થળ. બાહ્ય નગર. (૪)	૧૧૪૦
વસંતદેશ-ધનશેખરની રખડપટ્ટીમાં આવેલો બાહ્ય દેશ. (૬)	૧૫૪૬
વસંતપુર-મોટા સાર્થવાહોનું નગર. ચાર વ્યાપારીનું નગર. બાહ્ય. (૭)	૧૭૦૧

- વાયવીય-એકાક્ષનિવાસનગરનો પાંચમો પાડો. જાણ. (૨) ૩૧૯
- વિહસાક્ષનિવાસ-મનુષ્યલોકનું એક જાણ નગર. (૨) ૩૨૧
- વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની તૃપ્ત્યાવંદિકા પર મુકેલું મિહાસન.
અતરંગ. (૪) ૮૦૯
- વિષ્ણુધાસય-ભવચક્રનું જીલું અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૭
- વિમળમાનસ-બુધના ચમુર શુભાલિપ્રાયનું અતરંગ નગર. (૫) ૧૨૮૬
- વિવેક-સદેવ, ઉચો, નિર્મળ, ચિત્તૃત પર્વત, ભવચક્ર. (૪) ૯૬૫
- વિશદમાનસ-શુભાલિસન્ધિ રાગનું અતરંગ નગર. ઋદ્ધુતા અને
અર્થાર્થતાની જન્મભૂમિ. (૫) ૧૩૨૬
- વિશાળા-નંદનરાગની રાગધાતી. વિમલાનના-રત્નવતીની જાણ
નગરી. (૩) ૫૬૭
- વિપમકૂટ-અંબરીષ બહારવટીઆનો જાણ પ્રદેશ. કુશાવર્તને સિમાડે
આવેલો પર્વત. (૩) ૫૭૯
- વૈતાલક-વિદ્યાધર નગરનું આશ્રયસ્થાન. જાણપ્રદેશે શ્વેતપર્વત. (૫) ૧૧૬૮
- „ વિદ્યાધરનું સ્થાન. (૮) ૧૮૬૧
- વૈશેષિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- શંખ-મનુજગતિના ધાતકીખંડનું જાણ નગર. શ્રીમર્લ રાગનું નગર.
સંસારીજીવ શંખનું જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૫૬
- શાર્દૂલપુર-દિવર્ધનના વેવિશાળ માટે કહેલું મોક્ષનાર રાગ
અરિહમનનું નગર. જાણ. (૩) ૬૩૪
- શુદ્ધધ્યાન-સમીજ યોગમાર્ગ પછી નિર્વૃત્તિને માર્ગે આવતો
દંડાલક-કેડી. (૬) ૧૬૦૭
- શુભ્રચિત્ત-સદાશય રાગનું ધામ. બ્રહ્મરતિ અને મુક્તતાની જન્મ-
ભૂમિ. અંતરંગ. (૬) ૧૫૫૪
- શુભ્રમાનસ-શુભાલિસન્ધિ રાગનું આંતરનગર. મૃદુતા અને
સત્યતાની ભૂમિકા. (૪) ૧૧૧૭
- શેખરપુર-નરસુંદરીના પિતા નરકેસરિનું જાણ નગર. (૪) ૭૨૫
- શૈલેશી-નિર્વૃત્તિને માર્ગે નિર્બીજયોગ રત્ના પછી આવતો રસ્તો. (૬) ૧૬૦૮

- સપ્રમોદ-સંસારીજીવ ગુણધારણુનું જન્મસ્થાન. બાલ પ્રદેશે નગર. (૭) ૧૮૫૪
- સળીજયોગ-ધારણા નદીને પેલે પાર ધર્મધ્યાન કેડી પછી નિર્વૃત્તિને
માર્ગે મોટો માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે રાખવાની યોગનલિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સર્વાર્થસિદ્ધ-ઉપરામત્રેણીએ ચદેલ અનુસુંદરનું સ્થાન. વિમાન.
વિશુધાલયે. (૮) ૨૦૨૭
- સાકેતપુર-ભરતક્ષેત્રે બાલ નગર. સંસારીજીવ-અમૃતોદરનું સ્થાન. (૭) ૧૮૧૮
- સાંખ્ય-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- સાર્થિક માનસપુર-ભવચક્રનું ભવ્ય નગર. જૈન આંતર નગરનું
મદાન સ્થાન. (૪) ૧૦૪૪
- સાંદ્રસાદ-ધનપાદનના પિના જિમ્મતવાદનનું નગર. બાલ. (૭) ૧૬૪૫
- સિદ્ધાર્થ-મનુજગતિના ભરતપાડામાં નગર. રિપુદારણુનું જન્મસ્થાન
અને તેની ખેલણુભૂમિ. (૪) ૭૦૩
- સિંહુપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું બાલ નગર. સંસારીજીવ ગંગાધરનું
જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૫૫
- સુક્રચંદ્ર-બાલદેશે મદ્ધાવિદેહના બત્રીશ વિભાગ પૈકીનો એક વિભાગ
(વિજ્ય). એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮) ૧૬૭૪
- સોપારક-સંસારીજીવ-વિભૂષણુનું જન્મસ્થાન માનવાવાસે બાલ
નગર. (૭) ૧૮૩૮
- સૌધર્મ-સંસારીજીવની રખડપટ્ટી દરમ્યાન આવેલું વિશુધાલયનું
સ્થાન. પ્રથમ દેવલોક. બાલ. (૭). ૧૮૩૧
- સંસૃતિ-સંસારવિત્તારનું રૂપક. નગર. હૃદા મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગનું
રૂપક. (૭) ૧૭૩૫
- સ્વરૂપ-ભવનગરમાં બકરગુરુનું શિવમંદિર. બાલ. (૫) ૧૨૬૨
- હરિપુર-સુક્રચંદ્રવિજયનું નગર. બાલ. મહાસાદા-પ્રતાવિરાજાનું
જન્મસ્થાન. (૮) ૧૯૮૦
- હિમપુર-ભવચક્રે વિલીપણુ રાજની રાજધાની. લલિતપુર પાસે બાલ
નગર. (૪) ૯૫૫

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ત્રયમાં આવેલાં

ઉદાનોનો અક્ષરાનુક્રમ

- (પૃથાક પ્રથમ વિભાગની ખીજ આદિ પ્રમાણે અને ખીજ તથા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાદિ પ્રમાણે છે. કૌંસમાં પ્રસ્તાવની અખ્યા મૂકી છે.)
- આદુલાદમંદિર-સપ્રમોદ નગરની બહારનો બગીચો. ગુણધારણ-
કુલધરનું કીડાસ્થાન. (૮) ૧૮૫૬
- કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની બહાર બગીચો. વિમળ-વામદેવનું કીડા-
સ્થાન. (૮) ૧૧૪૮
- ચિરારમ-સુકચ્છવિજયના શંખપુર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસુંદર ચક્ર-
વર્તીનું અર્ધાસ્થાન (૮) ૧૯૭૮
- ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તનપુરમાં વિમલાનના-રત્નવતીની કેશિબૃમિ (૩) ૫૮૨
- નિજવિલસિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરની બહાર ઉદ્યાન. પ્રબોધનરત્નિ
આચાર્યની વિહારબૃમિ. (૩) ૪૬૩
- બુધનંદન-સાદુલાદપુર બહાર ઉદ્યાન. ઘનવાહન અકલંકનું
કીડાંગણ. (૬) ૧૬૫૬
- મહાવિલય-શાદુલપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિવેકકેવળીની
સંભાષણબૃમિ. (૩) ૬૫૧
- મોહવિલય-તથાવિધ નગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિબોધકાચાર્યની
ઉપદેશબૃમિ. (૩) ૪૧૭
- રતિમન્મથ-કનકમંડરીને નંદિવર્ધનનું પ્રથમ મિલનસ્થાન. બગીચો. (૩) ૬૦૬
- લક્ષિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની
સંભાષણબૃમિ. (૪) ૭૫૭
- લીલાધર-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. બાળનું કીડા-
સ્થાન. મન્મથમંદિરભૂમિ. (૩) ૪૩૫
- લીલાચુંદર-રત્નદીપે હરિકુમારનું કીડાસ્થાન. (૬) ૧૫૨૨
- શમાવહ-કુશાવર્તનનગરની બહાર બગીચો. દત્તસાધુની વિહારબૃમિ. (૩) ૫૫૪
- શુભકાનન-સોપારક નગરની બહાર ઉદ્યાન. વિભૂષણનું કીડાંગણ.
મુદાપ્રધાચાર્યની ઉપદેશબૃમિ. (૭) ૧૮૩૯
- સ્વદેહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો બગીચો. સ્પર્શનું ફાંસીસ્થાન. (૩) ૩૭૪

પાત્ર રૂપકાદિ અનુક્રમ

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાવતરણમાં
આવેલાં પાત્રો, રૂપકો, વિગેરે વિશેષનામોનો

અક્ષરાનુક્રમ

[ગુજરાતી ભાષાવતરણનો પૃષ્ઠક પ્રથમ વિભાગની ખીણ આવૃત્તિ પ્રમાણે અને ખીજા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે અને નિર્દિષ્ટ કથો છે, કાસમા પ્રસ્તાવસખ્યા મુકી છે અને પાત્ર ભાષાતંત્ર મુકયુ છે]

૬ : ૪

પાત્રરૂપકાદિ	પરિચય	પૃષ્ઠ
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની ભૂમિ, ત્રીજા વિભાગ (૮)		૧૯૬૮
અકલંક-નવાહનના કાઠાનો પુત્ર અને મિત્ર (૭)		૧૬૫૫
અકિંચન્ય-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગયેલા પગિવાગમા વાનગચ્ચુ (૭)		૧૭૫૬
અકુટિલા-નવાવિધનગરે મુચ્ચકુમાગની પત્ની (૩)		૪૧૧
અકુશાગ્રમાળા-કર્મપગિણામગગની પત્ની આળની માતા (૩)		૩૭૪
અગૃહીતસ કેતા-પ્રાહણી ભોળી મકેન ન મમજના (૨)		૨૭૪
અચળ-વિનાશ અમિતપ્રભ-મણિશિખાનો પુત્ર ચપગનો ભાઈ.		
ગ્લચૂડનો હરીફ (૫)		૧૧૬૬
અચાપક્ષ-ચાત્રિગગની ચતુર મેનાના પદ્ધતિઓ (૪)		૧૦૬૭
અચૈર્યતા-વિશદ માનસના ગુલાલિસન્ધિ પાપભીગતાની માતા (૫)		૧૩૨૬
અજ્ઞાન-મહામોહના ચતુર લક્ષ્મીના પ્રોડાઓ (૪)		૬૧૫
અજ્ઞાન-મિથુનદયના શરીરમાથી નીકળેલ કાળુ આળક (૩)		૪૨૪
અજ્ઞાન-મહિનાતમા-ભરેટની પગનાળી (૭)		૧૬૮૩
અતત્વાલિનિવેગ-લોક દષ્ટિગત ગચકચરીનો મિત્ર (૫)		૮૬૪
અતિધિસંવિભાગ-ગૃહધર્મનો પગિવાગ આગ પૈકી ન ૧૨. ચતુર્થ		
શિક્ષાવત (૪)		૧૦૮૫

- અત્યંતઅભો-અસ નવદાઝ નગરનો મેનાપતિ (૨) ૩૦૦
- અદત્તાનનવિરમહુ-(ચૂળ) ગૃહીધર્મનો પગિવાઝ બાગમાનો
ન ૩ (૪) ૧૦૮૦
- અદદુમ્ભસપર્થ-લોભા આવેનુ મનાતન નગર (૧) ૧૫
- અનમ-ઝર્મપગિણામ સમ્મના છ પુત્રો પૈકી ન ૪ (૬) ૧૫૬૭
- અન્યયમાય નિર્વૃત્તિનગરીએ જના માટે ઔદાસિન્ય માર્ગમા સગેર (૬) ૧૬૦૫
- અનભિચલુ-મિથ્યાત્વ કુભોજનનુ પગિણામ અજ્ઞાન અન્નિપાત (૭) ૧૬૮૪
- અનર્થક ઉચિરમહુ-ગૃહીધર્મનો પગિવાઝ બાગ પૈકી ન ૮ નીચું
ગુણવત (૪) ૧૦૮૪
- અનગન-તપચેગના બાગ અગત માણુમો પૈકી એક ન ૧ બાલ્ય
પગિવાઝ (૪) ૧૦૬૮
- અનાદિ-ભુરનોદઝ નગરન ગમ્મ અતગમ્યાવાળા વેષદલના પિતા (૪) ૮૨૦
- અનાદિ વનરૂપતિ-અસ નવદાઝના ૩ પુત્રો (૪) ૮૦૦
- અનુપ્રેક્ષા-આધુના અત પુગ્મની ૧૧ પૈકીની એ- પત્ની (૫) ૧૪૫૬
- અનુમુદ-અકર્તા યોગ મસારીઝર (૮) ૧૮૭૩
- " ક્ષેમપુરીમા યુગધર નનિનીપુત્ર મસારીઝવ અકર્તા
યોગ (૮) ૧૮૭૫
- અતન્દ્રીપ-માનવાનાસની જુમિ ઝમ્મન વિલાગવાળી (૮) ૧૮૧૮
- અતગાય-પાચ મનુષ્યોથી પગવરેલ મહામોહનો મિનરાગ (૪) ૮૮૨
- અપગપગજન્મ-ભારેટથી ખેડાતા જન્મસતાન ખેતરના મ્યાગ (૭) ૧૬૮૩
- અપૂઘાય-એ ક્ષિતિનામનો ત્રીજો ખાડો (૨) ૩૧૮
- અપ્રભુદ્વ-સિદ્ધાત ગુરુનો નિરાસુ ગિલ્થ (૬) ૧૫૫૮
- અપ્રમત્તત્વ-નિવેષપર્વતનુ શિખર કૈનપુગનુ મ્યાન (૪) ૧૦૩૭
- અપ્રમાદ-ચિત્તનાનગ નિચક્ષણ બાગા ગોખ બહાઝ નીમ્મે તે વખતે
અટમાવનાઝ વજૂદક (૭) ૧૭૪૩
- અભિષ્વગ-ઊર્ધ્વ વિનરાગ ગગકેસરીનો મિત્ર (૪) ૮૬૫
- અભ્યાસ ઉત્તમકુમારનો ખાસ સદચર અતગ્ગ ગભ્યપ્રવેશમા સાથી (૬) ૧૬૦૩
- અમિતપ્રલ વિદ્યાધર અચળચપગના પિતા મણિશિખાના પતિ (૫) ૧૧૬૮
- અમિતપ્રલ-મન્નમ જરીના અચવગમા આવેન ગગનવલ્લભ નગરના
વિદ્યાધર ગમ્મ નિલુદતનો પુત્ર (૮) ૧૮૬૩
- અમૃતસાર-પુષ્કરવદ્ધાને અનુમુદ, મસારીઝર, તલ્લમુક્તિગામી (૮) ૨૦૨૮

અમૃતોદર-સાકેતપુરે નંદ-ધનસુંદરીનો પુત્રવર સંસારીજીવ. (૭) ૧૮૧૬

અયોધ્યા-પુષ્કરવરદ્વીપની નગરી. ગાંધારરાજનું નગર. અમૃતસારની

મુક્તિભૂમિ. (૮)

૨૦૨૯

અરતિ-મકરધ્વજના સિંહાસનનજીક બેઠેલ પાંચ મનુષ્યોમાંની એક સ્ત્રી. (૪) ૮૭૩

અરિદમન-શાર્દૂલપુરનો રાજા. દીકરી માટે નંદિવર્ધન તરફ કહેણું

મોકલનાર. (૩)

૧૩૪

અર્થનિચય-વિષયવૃક્ષની નીચે પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, રજ વિગેરે કચરો. (૭) ૧૭૪૧

અલીકર્ચિતા-કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ત્રાસ આપનાર

ગરેળીઓ. (૭)

૧૭૩૯

અવગતિ-આરિતરાજના મંત્રી સદ્બોધની પત્ની. (૪)

૧૦૬૦

અવધિ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકી ત્રીજો મિત્ર. (૪)

૧૦૬૨

,, સદ્બોધનો મિત્ર. અનુસુંદરને વિશેષ જ્ઞાન. (૮)

૨૦૦૩

અવિધા-મહામોહ રાજનું વૃદ્ધ શરીર. (૪)

૮૧૦

અવિરતિ-લવરેંટ અસંયત જીવકૃવામાંથી બેંચે છે તે પાણી-જળ. (૭) ૧૬૮૨

,, બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાદકમાંના એક. (૭)

૧૬૯૩

,, કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને કંબુ મારનાર જૂઓ. (૭)

૧૭૩૯

અવિવેકિતા-નંદિવર્ધનની ધાવમાતા. વૈશ્વાનરની માતા. અંતરંગ-

નગરે. (૩)

૩૪૬

અવિવેકી-સંસારીજીવની નિંદા કરનાર લોકો. બૂલ્લથી 'વિવેક'

છપાયું છે. (૮)

૧૯૯૯

અશુભવિપાક-ધરાતળના શુભવિપાક રાજનો નાનો ભાઈ. મંદનો

પિતા. (૫)

૧૨૮૫

અશુભોદય-ભૂતળનગરના મહાસંઘ્ય રાજનો દીકરો, જડનો પિતા (૪) ૭૬૩

અસદાચાર-સંસારીજીવ-ચોરને બેસવા માટેનો ગધેડો. (૮)

૧૯૯૯

અસદૃષ્યોદય-લવરેંટથી પાણી બેંચી જાનાર. (૭)

૧૬૮૩

અસંજી પંચેદ્રિય-દારુના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો

પૈકી સાતમો પ્રકાર. (૭)

૧૬૭૫

અસંયત જીવ-કૃવો. એમાંથી લવરેંટ પાણી કાઢે છે. (૭)

૧૬૮૨

અસંવ્યવહાર-લોકમાં ગોળક પ્રાસાદમય નગર. (૨)

૩૦૦

અસંવ્યવહારવનસ્પતિ-દારુના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના

પૈકી પ્રથમ પ્રકાર. (૭)

૧૬૭૫

અહંકાર-નાયક. મિથ્યાભિમાનના પત્નિવાગમાનો એક પુરુષ ગત્તસચિત્તે (૪, ૭૬૧)
અમાત-રાજનીય ગત્તનો માતૃમ પાપિપંજરનો જમીનદાર. (૪) ૯૬૧
આર્દ્રચન્દ્ર-ચતુર્ધર્મની આલુમાલુ ભેરેલ દત્ત મનુષ્યો પેદાનો

એક ન ૯ (૧)

૧૦૭૧

આકંઠન-તામમચિત્તના અધિકારીનો હલુગીઓ (૮)

૭૬૧

આઠ માતા-યમમમાજ ભમા માતૃયાપના, અષ્ટ પ્રચયનમાતા (૮) ૧૬૪૭

આદાનભંડમત્તનિદ્વેષાદ્વા-ચોવી મમિતિ આદ માતાઓ પેદા

ચોવી (૮)

૧૬૪૮

આનંદ-જનમગ્નિગગનો ગુહ્ય મ સારીજીવ મિગમનનો પિતા (૭) ૧૮૧૬

આનંદ-મદિત મ નગર ધનજેખર ત્યા જન્મો દનો (૬) ૧૪૬૫

આલિનિભોદ-સૂર્યોદય મ ગીના પાવ પેદાનો પ્રથમ મિત્ર (૪) ૧૦૬૧

આયુધ્ય-ચાર છોકરાના આદાનવાગ માલુભોથી પગવરેલ મદામોદનો

મિત્ર ગત્ત (૪)

૮૮૬

આયુધ્યદશજ-અધાન, મમય મુકુટ દોનાર મદાગત્ત ભવિતચત્તાના

ખાસ મવાદશા (૮)

૧૬૬૪

આજીવ-ચતુર્ધર્મની આલુમાલુ ભેરેલ દત્ત મનુષ્યોમાનો એક ન ૩ (૪) ૧૦૬૭

,, મિયુનદયના મુખમાથી નીકળેલ રૂપાણુ બાળક (૩)

૪૦૩

આજીવ-ચિત્તરાનગના હુપાર્લ ગદયા પત્નિવાગમા વાનર બન્ધુ (૭) ૧૭૫૬

આર્તન્યાન-ઉડી ગુફા ચિત્તરાનગ કુવિષ્ણોથી હલુપાર્લ એમા પેમે છે (૭) ૧૭૪૦

આર્તગાય-મિથ્યાભિયાપનો માલુમ (આર્તધ્યાનનુ રૂપક) (૮) ૧૬૬૦

આવર્ત-મોહગત્તના આવર્તો (મસાગમમુદ્ધ) (૭)

૧૭૦૬

આહુલાદમદિર-સપ્રમોદનગગની બહાર બગીચો ગુણધાગુ-કુપ-

ધનુ કીડસ્થાન. (૮)

૧૮૫૬

ઇન્દ્રિય-ચિત્તરૂપિ ગત્તજમિમા ચોરો (તરકરો) (૬)

૧૫૬૦

કુર્યા-પ્રથમ સમિતિ આદ માતામાની પ્રથમ (૮)

૧૬૪૮

ઉત્તમ-કર્મપગિણામ ગત્તના ૮ પુત્રો પેદા ન ૫ (૬)

૧૫૬૭

ઉત્તમસૂરિ-આનંદપુરે દગિડાગને દેશના આપનાર જ્ઞાની આચાર્ય (૬) ૧૫૫૧

ઉત્તમર્જ-તપયોગના જાગ અંગત માલુમો પેદા એક ન ૬ અતગમ

પતિવાર (૪)

૧૦૭૨

ઉત્તમર્જી-તપયોગના જાગ અંગત માલુમો પેદા એક ન ૨ બાણ

પતિવાર (૪).

૧૦૬૮

ઉન્માર્ગેપદેશ-વિકલાક્ષનગરનો સૂઓ. (૨)	૩૨૧
પંચાક્ષપશુસંસ્થાનનો સૂઓ. (૨)	૩૨૪
ઉપસર્ગ-ચિત્તવૃત્તિભૂમિમાં દુષ્ટ ભુજંગો (સર્પો). (૬)	૧૫૬૨
કાયારૂપ આરડામાંના ચિત્તવાનરને ડંસમારનાર મચ્છરો. (૭)	૧૭૩૬
ઉપેક્ષા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈટ્ટીની એક પત્ની. (૫)	૧૨૫૬
શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષકન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮)	૧૬૫૧
ઉરઃપરિસર્પ-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનનો લોકવિભાગ. (૨)	૩૨૫
ઉલ્લાસ-ભવરેટના આરા. (૭)	૧૬૮૨
ઉંદર-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭)	૧૦૧૩
ઋગ્વુ-તથાવિધનગરનો રાજા. મુગ્ધકુમારનો પિતા. (૩)	૪૧૧
ઋગ્વુતા-વિશદમાનસના શુભાલિસન્ધિ અને શુદ્ધતાની પુત્રી. (૫)	૧૩૨૯
ઋદ્ધિગૌરવ-શૈલરાજનો માણસ. સિંદુમુનિનો પાત કરનાર. (૮)	૧૬૬૨
એકાક્ષનિવાસ-અત્યંતઅબોધનું જંગીરી નગર. (૨)	૩૧૩
એપણા-ત્રીજી સમિતિ. આઠ પ્રવચન માતાઓમાંની ત્રીજી. (૮)	૧૬૪૮
ઐરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો. (૮)	૧૬૫૫
ઐશ્વર્ય-પિશાચી દરિદ્રતાનું વિરોધી સત્વ. (૪)	૧૦૦૮
ઔદાર્ય-આરિત્રરાજની અનુરંજ સેનાના રથો. (૪)	૧૦૯૭
ઔદાર્ય-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૩)	૧૭૫૬
ઔદાર્ય-ચિત્તવૃત્તિ અટ્ટીની મધ્યમાં નિર્દોષનગરીનો રાજમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૪
ઔપશામિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ પૈટ્ટીનું બીજું રૂપ. (૪)	૧૦૮૬
કલસિકા-કનાકમંજરીની નાની દાસી. (૩)	૫૬૮
કનકચૂડ-કુશાવર્તપુરનો રાજા. નંદિવર્ધનનો મામો. કનકશેખરનો પિતા. (૩)	૫૫૩
કનકપુર-પ્રભાકર રાજાની નગરી. (૩)	૫૬૭
કનકપ્રભા-સોપારક નગરના વલિક શાલિભદ્રની ભાયા. સંસારીજીવ વિભૂષણની માતા.	૧૮૩૮
કનકમંજરી-કુશાવર્તપુરે કનકચૂડની પુત્રી. નંદિવર્ધનની રાણી. (૩)	૫૮૬
કનકશિખા-ગગનશેખરના વિદ્યાધરરાજા મણિપ્રભની રાણી. (૫)	૧૧૬૮
કનકશેખર-કુશાવર્તનો રાજપુત્ર. નંદિવર્ધનના મામાનો દીકરો. (૩)	૫૫૩

- કનકમુન્દરી-વર્ધમાનપુરના મેક મોમદેવની ભાવા. કથાનાયક વામદેવની
માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કનકોદર-વૈતાલ્ય પર્વતપુરના ગધસમૃદ્ધ નગરનો વિદ્યાધર ચક્રવર્તી.
ગુણધારણનો આચરો. (૮) ૧૮૬૧
- કન્દમુનિ-આદિસાદમ દિગ્ અગીચામા ગુણધારણને ઉપદેશ આપનાર
મુનિ. નિર્મળાચાર્યના શિષ્ય. (૮) ૧૮૮૭
- કપિન્દ્રસા-કુશાવર્તપુરની રાણી મલ્લયમ જાગીની દામી. કનકમ જરીની
ધાવમાના (૩) ૫૬૫
- કપોત-કાપાટપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમા રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
ત્રીજી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- કપોતક-કોઈ ધનેશ્વર. અદ્યક અપતિવાળા કુએગેમનો જુગુડીઓ
પુત્ર. (૪) ૬૭૧
- કપોલ-હરિકુમારના અત્તર મવિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૪
- કબરી-લગાટપદ પર્વતના શિખર પર ઝાડી. (૫) ૧૨૮૮
- કમલમુન્દરી-વર્ધમાનપુરના ધવળરાગની રાણી. વામદેવના મિત્ર
વિમળની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કમલિની-જળપુરના બકુલ-ભોગિનીની પુત્રી. ધનમેખરની પત્ની. (૬) ૧૪૭૭
- કમલિની-સુકચ્છ વિજયના રાખપુરના ત્રીગર્ભરાગની રાણી
મદાભદ્રાની મામી. (૮) ૧૬૮૩
- કમળ-ધરાતળના રાજસિદ્ધાન્તને સ્થપાયો. વિમળે ગાદી ન લીધી.
વિમળનો ભાઈ. (૫) ૧૩૨૪
- કમળમુન્દરી-આનંદપુરના કેસરીરાગની બીજી રાણી હરિકુમારની
સગી માતા. (૬) ૧૪૮૭
- કરીઆણાં-સ સાગમા સુખદુઃખનું બગર સાથે રૂપક. (૭) ૧૭૩૫
- કરજા-ગુણવર્તિશામ-નિઝક ચત્તની વિશેષક-સા. ગુણધારણની
પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- „ માધુના અત્તર પુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૦૫૯
- કર્મ-અસતિ નગરની બગરમાં કેદ કરાવનાર લેણુદારો. (૭) ૧૭૩૫
- „ સદ્બોધ મંત્રીએ પુરોહિતનું કાર્ય કરતી વખતે અગ્નિમા
નાખેલ કાણો, (૮) ૧૯૪૨
- „ સમારીજવના આપ્તા શરીરે લગાડેલી ભરમ. વિલેપન દ્રવ્ય (૮) ૧૯૬૮

- કર્મપરમાણુનિયય-નિષયદૃક્ષ નીચેનો ચિત્તવાનગને લગતો ચરો. (૭) ૧૭૩૧
- કર્મપરિણામ-મનુજગતિનો નાટકપ્રિય મદ્દાગમ (૨) ૫૮
- કર્મપ્રકૃતિજલ-ભવે રથી ખેડાતા જન્મસતાનખેતરમા વસાતા
ખી(ખીજ) (૭) ૧૬૮૩
- કર્મભૂમિ-માનવાવાસની અખી, મળી ને કૃષિવાળી જુમિ, ૫૬૨
વિભાગ (૮) ૧૬૬૮
- કર્મવિજ્ઞામ-ક્ષિતિપ્રતિઠિતપુરનો ગમ બાળ-મનીધીનો પિતા (૩) ૩૭૪
- કલંદ-આખીર મદન અને રેણાનો પુત્ર સસારીજીવનો આભીર
સ્વાગ. (૭) ૧૮૩૪
- કલપ-વિષુધાયકમા બાર દેવલોડ સસારીજીવનુ ગખડપટ્ટીચાન (૭) ૧૮૪૩
- કલ્યાણ-ગુણધારણનો મેનક નિર્મળાચાર્યના આગમન સમાચાર
આપનાર (૮) ૧૮૬૫
- કપાય-ચિત્તદત્તિજુમિમા કાસીઆઓ (૧) ૧૫૬૨
- ,, ભરેટને ખેચનાગ સોળ બજારો (૭) ૧૬૮૦
- ,, બધેલુ કુટુંબના તત્ત્વલક્ષ્યાના એક (૭) ૧૬૬૩
- ,, સસાર બજારમા તોફાની છોકરાઓ (૭) ૧૭૩૫
- ,, કાપાડપ ઓગડામાના ચિત્તબચ્ચાને કાપનાગ ચપળ લેદરો (૭) ૧૭૩૮
- ,, સસારીજીવની આલુબાલુ અવાજ કરનાગ તોફાની છોકરા (૮) ૧૮૬૬
- ,, મદ્દામોદના ખોળામા બેઠેલા મોઝા છોકરાઓનુ સમુચ્ચયનામ (૪) ૮૭૬
- કાંચનપુર-મનુજગતિનુ નગર મમારીજીવના ગખડપાટા દરમ્યાનનુ
વસારાદ-ચાન (૭) ૧૮૩૬
- કાંચનપુર-સગળેડનુ નગર વામદેવનુ નાસી જવાનુ અને અને
કાસીનુ ચાન (૫) ૧૩૩૦
- કામલતા-ગધસમૃદ્ધ નગરના નિવાસી કનકાદગની ગણી મન
મજરીની માતા (૮) ૧૮૬૧
- કાંપિલ્યપુર-માનવાવાસનુ નગર મસારીજીવવાચનુ જન્મ-ચાન (૭) ૧૮૫૫
- કાયકલેશ-તપયોગના બાર અગત આખરો પૈના એક ન ૫
બાચપગિવાર (૮) ૧૦૧૯
- કાયગુમિ-નીંત્ર ગુમિ આર પ્રચલ માનાઓ પૈના આખી (૮) ૧૮૪૬
- કાયા જીવમુનિને ગહેવાનુ ચાન (૭) ૧૭૩૭
- કાર્મણ-ચોગીનુ દ્રવ્ય-મમારી જીવ મદ્દાગ કંનુ (૮) ૧૬૬૮
- ,, સરી કાયા ઓગડા મમે ચોર અથવા મદનનો ચોરો (૭) ૧૭૩૮

- કાસણ-અંતર, મુઝનું રૂપ લેનાર. મિથુનકથા. (૩) ૪૧૨
- કાસપરિણતિ-કર્મપરિણામની નાટકપ્રિય મહારાણી. (૨) ૨૬૨
- કાળનિવેદક-વખત જણાવનાર સેવક. (૩) ૩૭૨
- સિદ્ધાર્થપુરના રાજાને સમય જણાવનાર. (૪) ૭૩૬
- કનકાદર રાજાને કાળ-સમય જણાવનાર. (૮) ૧૮૬૬
- કિન્નરમિથુન-તુ ગરિખર પર ગધર્વમિથુન સાથે ગાનના દરીદ્રાઈ કરનાર. (૭) ૧૭૮૨
- કિલિયપિક-વિષુધાલયના અધ્યક્ષ દેવા. પહેલા ખીજ દેવલોક વિગેરેની નીચે સ્થાનવાળા. (૮) ૧૬૭૦
- કુદૃષ્ટિ-મહામોહના સેનાપતિ મિથ્યાદર્શનની પત્ની. (૪) ૮૫૮
- કુંદકલિકા-લલિતપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. મદનમંજરીની દીકરી. (૪) ૯૬૨
- કુખેર-ભવચક્રે અટળક સંપત્તિવાળો શૈક. જુગટીઆ કપોતકનો પિતા. (૪) ૯૭૧
- કુરૂપતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૫
- કુલધર-સપ્તમોદનગરે વિશાલાક્ષનો પુત્ર. સંસારીજીવ ગુણધાર-જુનો સમોત્રીય અને મિત્ર. (૮) ૧૮૫૬
- કુલભૂપણ-રિપુદામણની ગાદીએ આવનાર તેનો બાઈ (તપન ચઢી સ્થાપિત). (૪) ૧૧૨૮
- કુવાસના-સદ્બોધમંત્રીએ યજ્ઞમાં નાખેલી યાજ્ઞા. (૮) ૧૬૫૦
- કુવિકલ્પસંતતિ-સંસારીજીવના પેટ સુધી લટકતી રામપાવની મોટી માળા. (૮) ૧૬૯૮
- કુશસ્થાન-ખાળને જ્યાં ત્રાસ થયો હતો તે નગર. રાજા હરિશ્ચંદ. (૩) ૪૪૫
- કુશાવર્તપુર-કનકચૂડનું નગર. કનકશેખરનું જન્મસ્થાન અને રાજ-સ્થાન. (૩) ૫૫૩
- કૃપણતા-સાગર (લોભ)ની અંગીજૂતા અને સાથી. (૭) ૧૭૬૨
- કૃષ્ણ-કાયારૂપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની પ્રથમ (લેસ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- કેવળ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો પાંચમો મિત્ર. (૪) ૧૦૯૪
- કેસરી-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજમંત્રીમાંનો એક. (૩) ૫૬૫
- આનંદપુરનો રાજા. (૬) ૧૪૬૬
- કેવિદ-મુનિસમૂહના આચાર્ય. કુશુતિની જનથી થયનાર. અકલંકના દીક્ષાગુરુ. ક્ષમાતલના સ્વમળનિયમ તદનુભૂતિના પુત્ર. (૭) ૧૭૬૯

કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની મહારબગીચો વિમળ-વામદેવનુ કીડા-
ધ્યાન (૫)

૧૧૪૮

કુરચિત્ત-નદિવર્ધને ખાધેલા વડા (૩)

૩૫૩

કોર-(અનતાનુબધી) મહામોહનો પૌત્ર દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર (૪)

૮૭૯

,, (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર બોળામા ગમતા સોળ
છોડગમાનો એક

૮૮૦

,, (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર સર્વવિગતિરોધક છોડરો (૪)

૮૮૧

,, (સંનયન) મહામોહનો ચપગ પૌત્ર યથાખ્યાતચાગિરાત- (૪)

૮૮૧

કિલિષ્ઠમાનસ-કુદાશયરાગનુ નગર મૃષાવાદના પિતાનુ ધગ (આતગ) (૪)

૭૧૧

ક્ષમા યતિધર્મની આજીમાજી મેડેલ દસ મનુષ્યમાની પહેલી સ્ત્રી (૪)

૧૦૬૭

ક્ષમાતળ-રમણનિચર રાગનુ નગર શ્રુતિનુ ગમણધ્યાન (૭)

૧૭૭૭

ક્ષયોપશમ-વાયારૂપ ઓગડામા બારી (૭)

૧૭૭૮

ક્ષાતિ-ચિત્સાદ્યે શુભપગિણામ-નિષ્પ્રપત્તાની પુત્રી (૩)

૩૬૫

ક્ષાધિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના ત્રણ પૈકીનુ એક રૂપ (૪)

૧૦૮૬

ક્ષાધોપગમિક સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના ત્રણ પૈકીનુ ત્રીજુ રૂપ (૪)

૧૦૮૬

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-નગર મનીરી-બાળનુ ધ્યાન (૩)

૩૭૪

ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના સુકરુવિજયની ગળધાની અનુમુદ્ર ચઢી
(સસારીશ્વ)નુ ધ્યાન (૮)

૧૮૭૩

ક્ષોભ-સસાગમમુદ્રે સયોગનિયોગજન્ય ઉન્નતાનુ રૂપ (૭)

૧૦૧૦

ખસતા-ભયચક્રમા સાત પેળીની એક પિશાચી (૫)

૧૦૦૨

ખેચર-પચાક્ષપશુસધ્યાનમા વચના લોકો (૨)

૩૨૪

ગગનગેખર-દક્ષિણગ્રણીનુ વિલાધનગર (૫)

૧૧૬૮

ગગાગર-સસારીગ્રામ ઐશ્વતરોદના સિંહપુત્ર નગરે ક્ષત્રિય (૮)

૧૬૫૫

ગાલુડર-વગિઠ ગત્યના અમુદ્રાયના ઉપરીઓ (૬)

૧૬૧૪

ગાંધપુર-મુકરુવિજયે મહાભદ્રાના પતિ દિનાકરનુ નગર (૮)

૧૬૮૦

ગાંધર્વમિથુન-તુ ગચિષ્યર પર ગિરમિથુન આથે ગાનની દરીકાઈ
કરનાર (૭)

૧૭૮૨

ગાંધમૃદ્ધ-વૈનાદ્ય પર્વત પર વિલાધનગર મહામંજરીનુ જન્મ
ધ્યાન (૮)

૧૮૧૧

ગાંધારગા-પુકરદીપમા અયોધ્યાના રાગ અમૃતચાગના પિતા (૮)

૨૦૨૬

ગાંધીય-અતરગ મનુગ મન્યમા ગથો (૬)

૧૫૬૦

- ગાંભીર્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪) ૧૦૯૭
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બન્ધુ. (૭) ૧૭૫૬
- ગુણધારણ-સપ્તમોદનગરના મધુવારણ-મુખાલિનીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૮) ૧૮૫૬
- ગૃહિધર્મ-ચારિત્રરાજ મહારાજનો બીજો પુત્ર. ફટાયો. (૪) ૧૦૭૮
- ગોત્ર-એ આત્મીય પુરુષોથી પરવરેલ મહામોદનો મિત્રરાજ. (૪) ૮૯૨
- ગૌરવ-શૈલરાજના ત્રણ મનુષ્યોઃ ઋદ્ધિ, રસ અને શાના. (અભિ-
માન-રૂપક). (૮) ૧૯૫૯
- ગ્રેવેયક-વિષુધાલયનું કંપાતીત રથાન-ગુણધારણની સ્થાપના-
ભૂમિ. (૮) ૧૯૫૪
- ઘંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેકના ઘરનો એરડો. મહાભદ્રાનું
વસતીસ્થાન. (૮) ૧૯૮૨
- ઘનવાહન-સાહુલાદ નગરે જીમૂતરાજ-લીલાદેવીનો પુત્ર. સંસારી-
જીવ. (૭) ૧૧૫૫
- ઘનમુંદરી-સાકેતપુરના નંદની પત્ની. સંસારીજીવ અમૃતોદરની
માતા. (૭) ૧૮૧૯
- ઘાતિકર્મ-ચારિત્રરાજની ભૂમિમાં ચોરટા (ધાડ પાડનારાઓ). (૧) ૧૫૬૨
- ધ્રાણુ-નાસિકા ગુફામાં રહેનાર મંદનો મિત્ર. (૫) ૧૨૮૯
- ચક્ર (પ્રથમ)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. ભાવમન. (૭) ૧૭૪૩
- ચક્ર (બીજું)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. કાર્મણુશરીર. મનોવર્ગણા-
દ્રવ્યમન. (૭) ૧૭૪૮
- ચક્રુલ-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર રાજાનો દુત. (૮) ૧૮૭૧
- ચક્ર-મકમાં રહેનાર પરિવ્રાજકો. એ પૈકી એક ચતુર્થ મુનિ હતા. (૭) ૧૧૮૭
- ચણકપુર-દુર્ભાષા બોલનાર કુર્મુખને રહેવાનું નગર. ભવચક્ર. (૪) ૯૭૧
- ચંડ-લલિતપુરમાં કુંદકલિકા પર આસક્ત રાજપુત્ર. (૪) ૯૬૫
- ચંદિકા-દેવી. લોલાક્ષરાજની પૂજનયત્રી દારૂ પીનારી મસ્તા. (૪) ૯૩૮
- ચતુર-કનકશેખર કુમારનો વિશ્વામુ નોકર. (૩) ૫૬૨
- ચતુરક્ષ-વિકલાક્ષનિવાસનો ત્રીજો પાડો. ૩૨૩
- ચંદન-વિદ્યાધર. સિદ્ધપુત્ર. નિમિત્તીઓ. બેશી. રત્નશેખરનો મિત્ર. (૫) ૧૧૬૯
- ચપળ-વિદ્યાધર અમિતપ્રભ-મણિશિખાનો પુત્ર. અચળનો ભાઈ.
રત્નચૂડનો વિરોધી. (૫) ૧૧૬૯
- ચપળતા-મહામોદના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૯૧૫

- ચારનિકાય દેવો-દારુના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી
અગિયારમો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૬
- ચારિત્રધર્મરાજ-જૈનપુરે જીવનીય સિંહાસને બેઠેલા મહારાજા.
મોહરાજાના હરીફ. (૪) ૧૦૫૮
- ચાર-ચાર વ્યાપારીઓ પૈકીનો એક, જેની કથાત્રવલુથી પંચમ મુનિ
વૈરાગ્ય પામ્યા. (૭) ૧૭૦૧
- ચારતા-ચિત્તસૌંદર્યના શુભપરિણામ રાગની ખીંટ રાણી. દયાની
માતા. (૩) ૬૨૭
- ચિત્ત-કાયાદિ ઓરડામાં ચપગ વાંદરાનું બચ્ચું. (૭) ૧૭૩૮
- ચિત્તરમ-સુક્રુષ્ટ વિજયના રાખનગર પામેનું ઉદ્યાન. અનુમુંદરનું
ચર્યાસ્થાન. (૮) ૧૬૭૮
- ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટવીના તદ્વિલસિત બેટમાં આવેલો મહાન
મંડપ. (૪) ૮૦૭
- ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવથી ભરપૂર અંતરંગ લોકોનું નિવાસસ્થાન.
અટવી. (૪) ૮૦૪
- ચિત્તસમાધાન-જૈનપુરમાં બાંધેલો મહા વિશાળ મંડપ. (૪) ૧૦૪૩
- ચિત્તસૌંદર્ય-અંતરંગનગર. દયાનું ધામ. (૩) ૩૬૧
- ચૂતમંજરી-કુશાવર્તપુરના રાગની રાણી. કનકશેખરની માતા.
નદિવર્ધનની મામી. (૩) ૫૫૪
- „ ગગનશેખરના યુવરાજ રત્નશેખર-રતિદાંતાની દીકરી.
રત્નચૂડની પત્ની. (૫) ૧૧૬૬
- ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તપુરનો બગીચો. વિમલાનના-રત્નવતીની કેસિ-
બિમિ. (૩) ૫૮૨
- ચૌરિંદ્રિય-દારુના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી છઠો
પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- છેદાપર્યાપન-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગજૂત મિત્રોમાંના એક
નં. ૨ (૪) ૧૦૬૫
- જગતારણ-શુભધારણનો પુત્ર. તેની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ
બેસનાર. (૮) ૧૬૫૩
- જઘન્યતા-કિલ્લેમાનસના દુષ્ટાશય રાગની રાણી-મયાવાદની માતા. (૪) ૭૧૨
- જડ-અશુભોદય. સ્વયોજ્યના પુત્ર. (૪) ૭૬૪

જનમંદિર-માનવાવાસનું નગર. સંસારીજીવ વિરાચનનું જનમ- સ્થાન. (૭)	૧૮૨૬
જનમસંતાન-ભવરેંટથી જેએલા જળને જેમાં દલવવામાં આવે છે તે ખેતર. (૭)	૧૬૮૩
જયપુર-બહિરંગનગર. બહુલ શેકની દોડરી કમલિનીને ધનશેખર પરબો તે સ્થાન.. (૬)	૧૪૭૩
જયસુંદરી-આનંદપુરના કેસરી રાગની રાણી. (૬)	૧૪૬૬
જયસ્થળ-મનુજગિના ભરત પાડાનું નગર. નંદિવર્ધનનું જનમસ્થાન અને ખેલણશ્રમિ. (૩)	૩૪૪
જરા-ભવચક્રમાં સાત પિશાચીમાંની એક. (૪)	૯૯૫
જળ-સંસારસમુદ્રમાં જનમજરામરણનું રૂપક. (૭)	૧૭૦૯
જળચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનના લોકો. (૨)	૩૨૪
,, સંસારસમુદ્રે દુઃખસમૂહનું રૂપક. (૭)	૧૭૧૦
જિનમતજ્ઞ-જ્યરથળનો નિમિત્તિઓ. (૩)	૩૬૧
જમૂત-સાક્ષાદનગરના રાગ. ધનવાદનના પિતા. (૭)	૧૬૪૬
જવસોઠ-ભવરેંટનું ઘટમાળ યંત્ર. (૭)	૧૬૮૨
જવવીર-જૈનપુરના ચિત્તસમાધાન મંડપની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા પર સિંહાસન. (૪)	૧૦૫૬
જવિકા-પિશાચી મૃતિનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૧
જુગુપ્સા-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક એકેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીની દૈદરૂપી સ્ત્રી. (૪)	૮૭૬
જૈન-માનવાવાસમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત શિખર પરનું નગર. (૪)	૧૦૨૨
,, જૈનપુરમાં રહેનારા લોકો. (૪)	૧૦૫૦
જૈમિનિ-મીમાંસક-નવીન દર્શનના પ્રણેતા. (૪)	૧૦૨૧
જ્ઞાન-અંતરંગ મહારાજ્યનો રાજકોશ. (૬)	૧૪૬૦
,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખંચુ. (૭)	૧૭૫૯
જ્ઞાનસંવરણ-પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્ર રાગ. (૪)	૮૮૮
,, સદ્બોધને હકાવવા પ્રયાણ કરનાર મહારાગ. (૮)	૧૯૩૬
જ્યોતિષક-સંસારીજીવની રખડપાટીમાં વિજુધાલયમાં સ્થાન. (૭)	૧૮૩૪
તજજીવપરિણામ-ભવરેંટથી ખેડાતા જનમસંતાનખેતરમાં વવાતા કર્મપ્રતિબીજનો વાવનારો. (૭)	૧૬૮૩

તત્ત્વપ્રીતિકર-ધર્મબોધકર પાસેનું મુંદર જળ. (૧)	૨૫
તત્ત્વરોચક-જળ. તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીનું બીજું નામ. (૫)	૧૨૭૬
તત્ત્વાવગમ-વિદ્યાકુમારીનું બે પૈકી એક સ્તન. (૮)	૧૯૩૪
તત્ત્વક્રિત-જૂતળનગરના મલયસંચયની રાણી વિચક્ષણની દાદી. (૪)	૭૬૩
તત્ત્વપરિણતિ-અસંવ્યવહાર નગરની પ્રતિદારી. (૨)	૩૦૨
તથાવિધ-ઝલુરાળનું નગર. મિથુનદ્વયઅંતરકથાસ્થાન. (૩)	૪૧૧
તદ્વતુભૂતિ-ક્ષમાતળના સ્વમળનિચયની રાણી. કાવિદ-આલિશની માતા. (૭)	૧૭૭૭
તદુચ્છ્રય-સ્વદેહ બગીચામાં રાફડો, જેના પર ફાંમે ખાવા સ્પર્શન થયેલ તે. (૩)	૩૭૫
તદ્વ્યા-ધર્મબોધકરની મુશીલ દીકરી. (૧)	૨૩
તદ્વિલસિત-ચિત્તવૃત્તિ અટવીની પ્રમત્તતા નદીમાં આવેલો બેટ. (૪)	૮૦૬
તન્નિયોગ-કર્મપરિણામે અમંવ્યવહારનગરે મોકલેલો ફૂત. (૨)	૩૦૨
તપ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭)	૧૭૫૬
તપન-રિપુદારણનો ગર્વ ઉતારનાર ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
તપમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર પૈકીનું ત્રીજું મુખ. (૪)	૧૦૬૦
તપયોગ-પતિધર્મની આભુઆભુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૫. (૪)	૧૦૬૮
તામસ-દ્રવ્ય. સંસારી જીવના શરીર પર કરેલા ચાડલા માટેની મસી-વરણ. (૮)	૧૬૯૮
તામસચિત્ત-દ્વેષગજેન્દ્રનું અંતર નગર. (૩)	૫૭૫
તીવ્ર-દુર્ભાવાનું કળ બતાવવા નિર્દિષ્ટ થયેલો ચણકપુરનો રામ. (૪)	૯૭૬
તીવ્રમોહોદય-અસંવ્યવહાર નગરનો સરમુખો. (૨)	૩૦૦
તુંગશિખર-અહિરંગ પ્રદેશમાં પર્વત. ગંધર્વ કિન્નરમિથુનનું કીડાંબણ. (૭)	૧૭૮૨
તુચ્છતા-દાસની પત્ની. મગ્તાઈ. (૪)	૮૭૩
તુષ્ટાવેદિકા-તદ્વિલસિત બેટના ચિત્તવિશેષમંડપની વચ્ચે આવેલ વેદિકા (platform). (૪)	૮૦૮
તેઈન્દ્રિય-દાડના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી પાંચમો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનો ચોથો પાડો. (૨)	૩૧૮

- તેતલિ-કુશાવર્તપુરમાં નંદિવર્ધનનો સારથિ. તેનું અને કનકમંજરીનું તારામૈત્રક જોનાર. (૩) ૫૬૦
- તૈજસી-કાયારૂપઔરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની ચોથી (લેસ્થા). (૭) ૧૭૫૨
- ત્રિકરણુ-વિકલાક્ષનિવાસનો ખીજો પાડો. (૨) ૩૨૨
- દમ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આજેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- દમનક-રત્નદ્રોષે સુભુદ્ધિ મત્રીનો વિશ્વાસુ નોકર. હરિકુમારને ચેતાવનાર. (૬) ૧૫૩૮
- દયા-ચિતસૌદર્ધના શુભપરિણામ અને ચારતાની દીકરી. (૩) ૬૨૮
- દરિદ્રતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૭
- દર્શન-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- દર્શનાવરણુ-નવ મનુષ્યોથી પરવરેલો અને મહામોહનો મિત્રરાજા. (૪) ૮૮૮
- દાક્ષિણ્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના પદ્ધતિઓ. (૪) ૧૦૬૭
- દાનમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર પૈકીનું પહેલું મુખ. (૪) ૧૦૫૬
- દારૂણક-નંદિવર્ધનને કુશાવર્તપુરે તેડવા આવનાર પિતાનો દૂત. (૩) ૬૧૮
- દિવાકર-સુકચ્છવિજયે ગધપુરના રાજા રવિગ્રહ-પદ્માવતીપુત્ર. મહાભદ્રાના પતિ. (૮) ૧૬૮૦
- દિશિપરિમાણુ-ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૬ પ્રથમ મુખમત. (૪) ૧૦૮૨
- દીનતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૬૧૫
- દ્વિષ્ટિ-વિષયાલિલાપની રવરૂપવાન દીકરી. આકર્ષક યોગિની. (૬) ૧૫૭૬
- દ્વિષ્ટિરાગ-ગર્દે અતતવાલિનિવંશ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૪
- દુર્લભતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૬
- દુર્મુખ-કુશાવર્તના રાજા કનકચૂડનો ખટપટી કારભારી. કુટિલ રાજ-નીતિથી નીતરતો. (૩) ૫૫૮
- ,, ભવચક્રે-ચલુદ્ધપુરના ધનવાન સાર્થવાહ સુમુખનું સ્થાપિત નામ. (૪) ૬૭૬
- દુષ્ટયોગ-ભવરેંટના તુંબા. (૭) ૧૬૮૨
- દુષ્ટશીલ-હેમપુરના રાજા વિભીષણનો હજુરીઓ. ચોર જાત. (૪) ૬૫૫
- દુષ્ટાલિસાન્ધિ-રૌદ્રચિત્તપુરનો ગમ્મ. દિસાદેવીનો પિતા. ૫૭૨
- ,, કાયારૂપઔરડામાં ચિત્તવાનરનું લોહી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૬

- દુષ્ટાશય-કિંત્વમાનસનો રાગ. મૃણાવાદનો પિતા. (૪) ૭૧૧
- „ સંસારીજીવની આસપાસ ફરી વળેલ રાગપુરુષો. (૮) ૧૯૯૯
- દેડકો-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં સંસારીજીવનો સ્વાંગ. (૭) ૧૮૩૫
- દેશાવગારિક-ગૃહિધર્મનો પરિવાર. પાર પૈકી નં. ૧૦. દ્વિતીય શિક્ષામત. (૪) ૧૦૮૫
- દૈન્ય-તામસચિત્તના અધિકારીનો હબ્બરીઓ. (૪) ૭૬૬
- દુભ-વગદેશનો રાગ. વિભાકરનો મામો. કનકચૂડ સાથે લગાઈ કરનાર. (૩) ૫૮૪
- દ્વિહુપીક-વિકલાક્ષનિવાસનો દ્વીક્રિય નામનો પહેલો પાડો. (૨) ૩૨૧
- દ્વેષ-ભવરેંટને ખેંચનારો કર્ષક. (૭) ૧૬૮૨
- દ્વેષગળ્લેન્દ્ર-તામસચિત્તનો રાગ. વૈશ્વાનરનો પિતા. અવિવેકિ-તાનો પતિ. (૩) ૫૭૫
- „ મહામોહનો ખીન્ને પુત્ર. (૪) ૭૦૫
- ધનગર્વ-મિથ્યાભિમાનનો અગમ્ય મિત્ર. (૪) ૯૫૪
- ધનદત્ત-માનવાવાસે વાસવશેડનો ધણે વર્ષે મળેલો મિત્ર. (૪) ૯૭૮
- ધનશેખર-આનંદપુરના હરિશેખર-અધુમનીનો પુત્ર. સંસારીજીવ. (૬) ૧૪૬૭
- ધનેશ્વર-કોઈ કષોતક. અદગક સંપત્તિવાળા કુબેર શેડનો ભુગરીઓ પુત્ર. (૪) ૯૭૧
- „ પુંડરીકના પહે-પાટે આવનાર તેનો શિષ્યરત્ન. (૮) ૨૦૬૫
- ધરણુ-સાર્થવાહ. હરિકુમાર તથા બાળને રત્નદ્રીપે લઈ જનાર. (૬) ૧૪૮૮
- ધરા-કાપિલપુરના વસુધધરાગ્નની રાણી. સંસારીજીવ વાસવની માતા. (૭) ૧૮૩૫
- ધરાળી-ભુધના પિતા શુભવિપાકનું નગર. (૫) ૧૨૮૪
- ધરાધર-વિજયપુરના શિખરીગ્નનો કુવર. નંદિવર્ધનનું ખૂન કરનાર. (૩) ૬૮૪
- ધર્મ-શુક્લપુરના સમાધિનું રૂપક. પીના, પદ્મા ને શુક્લા પરિચારિકાના શેડ. (૮) ૧૯૪૧
- ધર્મધાય-જનમંદિર નગરે સંસારીજીવ-વિરાગ્યને ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય. (૭) ૧૮૨૬
- ધર્મધ્યાન-ધારણાનદીને સામે પાર દેડાલક. નાની કેડી. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- „ ત્રણ લેખ્યાએ જનાવેલા પગથિયાં ચડતાં લાગેલો પવન. (૭) ૧૭૫૮

- ધર્મબંધુ-રાજપુત્ર સંસારીજીવ-સિંહને દીક્ષા આપનાર ગુરુ-
મહારાજ. (૮) ૧૯૫૬
- ધર્મબોધકર-સુસ્થિતરાજનો સેવક. રસોડાનો ઉપરી. (૧) ૨૧
- ધવસિકા-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધરનગરની મહાદેવી કામલતાની દાસી. (૮) ૧૮૭૧
- ધવળ-વર્ધમાનપુરના રાજા વામદેવના મિત્ર વિમળના પિતા. (૫) ૧૧૪૧
- કનકચૂડનુ-આગમન નંદિવર્ધન પાસે જાહેર કરનાર રાજસેનાપતિ. (૩) ૫૫૨
- ધાતકીખંડ-મનુજગતિ નગરીનો એક વિભાગ. (૮) ૧૯૫૬
- ધારણા-અધ્યવસાય સરોવરમાંથી નીકળતી મહાનદી, નિર્વૃત્તિને
માર્ગે. (૬) ૧૬૦૬
- ધિપણા-વિમલમાનસના શુભાભિપ્રાયની દીકરી. બુધની પત્ની,
વિચારની માતા. (૫) ૧૨૮૬
- ધૃતિ-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ધૈર્ય-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરજન્યુ. (૭) ૧૭૫૬
- ધ્યાન-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૫. અંતરંગ
પરિવાર. (૪) ૧૦૭૨
- ,, અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- નંદ-સાકેતપુરનો વાણીઓ. સંસારીજીવ. અમૃતોદરનો પિતા. (૧૧) ૧૮૧૯
- નંદન-રાજપુરુષ, બાળ જીવતો છે એમ મધ્યમશુદ્ધિને ખબર
આપનાર. (૩) ૪૪૪
- ,, વિશાળાનગરીનો રાજા. વિમળાનના-રત્નવતીનો પિતા. (૩) ૫૬૭
- નંદશેઠ-સુકેશવિજયના રાંધપુરના શેઠ. એની ધંધશાળામાં મહાભદ્રા
ઉત્પાદિતા. (૮) ૧૯૮૨
- નંદા-જયરથળના રાજાની દાણી. નંદિવર્ધનની માતા. (૩) ૩૪૫
- નંદિવર્ધન-સંસારીજીવ, ત્રીજા પ્રસ્તાવનો નાયક. (૩) ૩૪૫
- નંદિની-જનમદિરનગરે આનંદની પત્ની સંસારીજીવ વિરાચનની
માતા. (૭) ૧૮૨૬
- નરકેસરી-શેખરપુરનો રાજા. નરસુંદરીનો પિતા. ત્રિપુદારજીનો સસરા. (૪) ૭૨૫
- નરસેન-ગંધસમૃદ્ધ નામના વિદ્યાધરનગરના રાજા કનકાદરનો લશ્કરી.
સખી લવલિકાનો પિતા. (૮) ૧૮૬૨

- નરમુંદરી-શેખરપુરના નરકેશરી-વમુધરની પુત્રી. ત્રિપુદારણની પત્ની. (૪) ૭૨૫
- નરવાહુન-સિદ્ધાર્થનગરના રાજા, ત્રિપુદારણના પિતા. (૪) ૭૦૪
- નસિની-મુકન્ધ વિજયની ક્ષેમપુરીના રાજા મુગધરની રાણી. અનુમુંદર અદ્યર્પીની માતા. (૮) ૧૬૭૪
- નામ-જેતાળીશ મનુષ્યોથી પરવરેલો મહામોહનો મિત્રરાજા. (૪) ૮૮૯
- નારકો-દારના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી આક્રમે પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- નાસિકા-લક્ષાદ્વપદ પરતની કચરી ઝાડીમાં જે ઓરડાવાળી શુદ્ધા. (૫) ૧૨૮૮
- નાસ્તિક ઉદ્દે બાહુરુપત્ય-માનવાવાસના લોકાયત નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- નિકૃષ્ટ-કર્મપરિણામ રાજાના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૧. (૬) ૧૫૬૭
- નિજચારના-વિચક્ષણની માતા. શુભોદયની પત્ની. (૪) ૭૬૩
- નિજદેહુ-કોવિદ-આશિશના તાજાનો પરત (■) ૧૭૭૮
- નિજવિલસિત-ક્ષિતિમનિષ્ઠિત નગરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. પ્રમો-ધનરતિની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૩
- નિજસાધુતા-ધરાતળના રાજા શુભવિપાકની રાણી. શુધની માતા. (૫) ૧૨૮૫
- નિરીહુતા-ચારિત્રરાજ-વિરતિદેવીની માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૬૮
- નિરોગતા-પિશાચી રુઝાનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૬૬
- નિર્ભોગયોગ-શુદ્ધધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વ-તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૭
- નિર્ભંજયિત-મહાક્ષયરાજાનું નગર. શુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૪) ૭૬૬
- ” જૈનપુરનું પેટાનગર. સાર્વિકમાનસપુરના તાજાનું પેટાનગર. (૪) ૧૦૪૫
- નિર્ભંજયરિ-શુભધારણને સ્વપ્નદળ કહેનાર કેવળી ગુરુ. કંદ-મુનિના ગુરુ. (૮) ૧૮૬૪
- નિર્વૃત્તિ-પિશાચીઓના દોરથી મુક્તરથાન. શ્રેષ્ઠ નગરી. (૪) ૧૦૧૬
- ” ચિત્તવૃત્તિ અટકીને છેડે પશ્ચિમ દિશામાં નગરી. (૬) ૧૬૦૪
- નિષ્કરુણતા-રૌદ્રચિત્તપુરના દુષ્ટાભિસન્ધિરાજાની રાણી. દિસાદેવીની માતા. (૩) ૫૭૩
- નિષ્પિપાસિના-એનાની સતોષની ધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૯૫
- નિષ્પુણ્ય-અદૃઢમુલપર્વતનો સિખારી. દ્રમક. (૧) ૧૬

- નિષ્પ્રકંપતા-ચિત્સૌદર્ધની મહારાણી. ક્ષાંતિની માતા. (૩) ૩૬૩
- નિઃસ્પૃહતા-જ્ઞેનપુરમાં ચિત્તમમાધાન મંડપની વેદિકા (૪) ૧૦૫૫
- ચિત્તવાનરના ધુપાધ રહેલા પરિવારમાં વાદરી (૭) ૧૭૫૬
- નીરદવાહન-સાહલાદ નગરના જીમૂતરાગ્નના ભાઈ અકલંકનો પિતા અને ધનવાહન પદ્મપ્રથના ગાદીપતિ. (૭) ૧૬૫૫
- નીલ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની બીજી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- નીલકંઠ-રત્નકીપના ગગ્ગ. હરિકુમારના મામા. (૬) ૧૪૮૮
- નેપુણ્ય-ચારિત્રરાજની ચતુર્ગ મેનાના યોદ્ધા. (૪) ૧૦૬૭
- નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-નગર. (૪) ૧૦૨૦
- „ માનવાવાસના નૈયાયિક નગરમાં રહેનારો લોકો. (૪) ૧૦૨૦
- નોકપાય-ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં હુંટારાઓ. (૬) ૧૫૬૨
- „ કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને કંપનાર વીછીઓ. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષ-કાયા ઓરડામાં પાંચ ગોળો. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્થ લોકનું મોટું નગર. (૨) ૩૨૪
- પંચેદ્રિયતિર્થચ-દારના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી નવમો પ્રકાર, જળચર, ષ્ઠજચર, એચર. (૭) ૧૬૭૫
- પદ્મ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની પાંચમી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- પદ્મકેસર-હરિકુમારના અતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૩
- પદ્મરાજ-જ્યસ્થળના રાગ. નદિવર્ધનના પિતા. (૩) ૩૪૫
- પદ્મા-સાહલાદ નગરના જીમૂતરાગ્નના ભાઈ નીરદની પત્ની. અકલંકની માતા. (૭) ૧૬૫૫
- પદ્માવતી-વિશાખાનગરીના નદનરાગ્નની બીજી રાણી. રત્નવતીની માતા. (૩) ૫૬૭
- „ સુકન્થ વિજયે ગધપુગ્ના રાગ ગવિગ્રભની ગણી. મહાભદ્રાની સાસુ. (૮) ૧૬૮૦
- પદ્મિની-પુષ્કરદ્વીપે અયોધ્યાના આધારગજની રાણી. અમૃતસારની માતા. (૮) ૨૦૨૬
- પરમાત્મા-નિર્જીતિનગરીના મહારાગ્ન સુચિત્રરાગ્નનું બીજું નામ. (૮) ૧૬૧૩
- પરમાધામી-પાપીપજરના જંગીનદાર અસાતના મેનાનીઓ. (૪) ૯૯૧

પરમેશ્વર-નિર્વૃત્તિનગરીમાં બેઠેલા મુરિયત મહારાજ. શુભ અશુભ
કામનાં પરમ કારણ. (૮) ૧૯૧૩

પરિબ્રહ્મ-રાગકેશરીના પુત્ર સાગરનો મિત્ર. ધનવાહનને નચાવનાર. (૭) ૧૭૭૩

પરિબ્રહ્મપરિમાણુ-(સ્થૂળ)ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આરમાનો નં. ૫. (૪) ૧૦૮૧

પરિણુતિ-ધરાતળના અશુભવિપાકની પત્ની. મંદની માતા. (૫) ૧૨૮૫

પરિહારવિશુદ્ધ-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગમૂલ મિત્રોમાંના
એક નં. ૩. (૪) ૧૦૬૫

પરીપહુ-ચિત્તવૃત્તિ બ્રૂમિમાં ચાર ભટો (ઉપદ્રવ કરનારા). (૬) ૧૫૬૨

,, કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ડંસ મારનાર ડંસો. (૭) ૧૭૩૬

પશુસંસ્થાન-ભવચક્રનું ત્રીજું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૦

પાતાળકળશ-ચાર કષાયનું રૂપક. લવણસમુદ્રમાં છે તે. (૭) ૧૭૦૬

પાપ-મિથુનદ્વયના શરીરમાંથી નીકળેલું કાળું આળક. (૩) ૪૨૪

,, ભવરેટ અસંચત કૃવામાંથી ખેંચે છે તે પાણી-જળ. (૭) ૧૬૮૨

પાપભીરૂતા-વિશદ્ધમાનસના શુભાભિસન્ધિરાજની રાણી. અચૌર્ધ-
તાની માતા. (૫) ૧૩૨૬

પાપાતરેક-સસારીજીવના માથા પર રાખવામાં આવેલી બોદી
હીખ. (૮) ૧૬૬૬

પાપિપંજર-ભવચક્રનું ચોથું અવાંતર નગર. (૪) ૯૬૧

પાપોદય-કર્મપરિણામનો ફર-ભવકર સેનાપતિ. (૮) ૧૬૦૭

પારિષ્ઠાપનિકા-પાંચમી સમિતિ. આડ માતાઓ પૈકી પાંચમી. (૮) ૧૬૪૮

પુંડરીક-ભવ્યપુરુષનું સાચું નામ (૮) ૧૬૮૩

,, મુકુટવિજયના શખપુરના રાજા શ્રીમર્મ-કમલિનીનો પુત્ર.

કુલધરનો જીવ. ભવ્યપુરુષ. (૮) ૧૬૮૫

પુણ્યોદય-સંસારીજીવનો મિત્ર અને સદાધક. (૨) ૩૨૮

,, ત્રિપુદારજી સાથે જન્મનાર અતરંગ મિત્ર. (૪) ૭૦૪

,, સંસારીજીવનો મિત્ર. મદનમજરીના વ્યખમાં આવનાર
પાંચ પૈકી એક. કર્મપરિણામનો મેનાપતિ. (૮) ૧૬૦૩

પુરંદર-અનુગુદર ચક્રવર્તિના પુત્ર અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર. (૮) ૨૦૦૮

પુષ્કરવરદ્વીપ-અનુમુંદનું આગામી ધ્યાન. ક્ષેત્ર-ત્યાંથી મુક્તિ. (૮) ૨૦૨૯

પુવેદ-મહરૂપજના પરિવારમાંનો એક પુત્ર. (૪) ૮૬૯

પૃથ્વીકાય-એકાક્ષનિવાસનો બીજો પાડો. (૨) ૩૧૭

- પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના
લોકો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- પૌયધ-શૃદ્ધિધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૧. તૃતીય શિક્ષાવત. (૪) ૧૮૮૫
- પ્રકર્ષ-વિચક્ષણ અને શુદ્ધિનો પુત્ર. વિમર્શનો ભાણેજ. શુભોદયનો
પૌત્ર. મલસંચયનો પ્રપૌત્ર. (૪) ૭૬૭
- પ્રગુણા-તથાવિધનગરના ઝલ્લુરાગ્નની પત્ની. (૩) ૪૧૧
- પ્રજાકર-જ્વરસ્થળના પદ્મરાગ્નના ચાર મત્રીમાંનો એક. (૩) ૬૧૯
- પ્રજાવિશાળા-સમજણવાળી ચતુર સ્ત્રી. (૨) ૨૭૪
- પ્રતિબોધકાચાર્ય-મિથુનદ્વયનું રહસ્ય કહેનાર કેવળી આચાર્ય. મલવિસય
ઉદ્યાને. (૩) ૪૧૭
- પ્રખળરાગકંક્ષોલ-સંસારીજીવની ડોકમાં પહેરાવવામાં આવેલી
ખોડકા(કણુવીર)ની માળા. (૮) ૧૯૯૮
- પ્રબોધનશત-નિજવિલસિત ઉદ્યાને શત્રુમર્દન ને મત્રીથી વિગેરેને
પ્રબોધ કરનાર આચાર્ય. ૪૬૩
- પ્રભાકર-વિમલાનનાના મામા. કનકપુરના રાગ્ય. પ્રભાવતીના ભાઈ. (૩) ૫૬૭
- પ્રભાવ-સ્પર્શનશુદ્ધિ માટે મોકલેલ ફૂત. (૩) ૩૮૫
- પ્રભાવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાગ્નની પત્ની. વિમળાનનાની
માતા. (૩) ૫૬૭
- પ્રમત્તતા-ચિત્તવૃત્તિ અદ્યતીમાં આવેલી મોટી નદી. (૪) ૮૦૫
- પ્રમાદ-અંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાદકમાંના એક. (૭) ૧૬૯૩
- ” ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં પિંગો (લંપટો). (૬) ૧૫૬૨
- ” ભવરેટના ગુંબા. (૭) ૧૬૮૨
- ” કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને હેરાન કરનાર કાકિડાઓ. (૭) ૧૭૩૯
- પ્રમુંહિતા-શુભપરિણામ અને નિષ્પ્રક્રેપતાની વિશેષ : કન્યા. ગુણ-
ધારણની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- પ્રમોદકુંભ-નંદિવર્ધનના જન્મની વધામણી આંપનાર દાસીપુત્ર. (૩) ૩૪૫
- પ્રમોદવર્ધન-શાર્દૂલપુરનું જિનમંદિર. અરિદમનનું ઉત્થાન તથા
દીક્ષાસ્થાન. (૩) ૬૮૩
- પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરતિ
આચાર્યની વિહારભૂમિકા. (૩) ૪૬૬
- પ્રવરસેન-કુશાવર્તપુરને સીમાડે અંબરીષ પારવતીઆનો ઉપરી (૩) ૫૮૦
- પ્રશમ-વિદ્યાકુમારીના નિતંબ. (૮) ૧૯૩૪

- પ્રગમ-નિશુદ્ધધર્મવાનગની આગેનાની નીચે છુપાઈ રહેવા
ચિત્તવાનરના પગિનાગમાનો એક (૭) ૧૭૫૬
- પ્રથમ-આગિનાગની ચતુઃ ગ સેનાના હાથી (૪) ૧૦૬૭
- પ્રાણાતિપાતવિરમણ-(ચૂળ) ગૃહધર્મનો પગિવાગ આગમાનો
ન ૧ (૪) ૧૦૭૮
- પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગના આગ અગત માણુઓ પૈની એક ન ૧
અતઃ ગ પગિનાગ (૪) ૧૦૬૬
- પ્રિયદર્શના-માનનાવામે બધુદત્ત વણિકની પત્ની સસારીજનની
માતા (૭) ૧૮૦૪
- પ્રિયનિવેદિકા-સુમતિના જન્મની વધામણી આપનાગ દાગી (૪) ૧૭૩
- પ્રિયંકરી-ચનવાહનના જન્મની જન્મગાનને ખમગ આપનાગ દાગી (૭) ૧૬૪૧
- ,, ક્ષેમપુરીના ગાગ યુગધરને પુત્રજન્મની ખમગ આપનાગ
દાસી (૮) ૧૬૭૫
- પ્રિયવદા-ગિપુક પનને મનિમનિતાથી પુત્ર થયો તેની વધામણી
આપનાગ દાસી (૪) ૬૪૫
- ખકુલ-જવપુત્ર નગનો ધનનાન ગે કમલિનીનો પિતા ધનગેખગનો
સાસરો (૬) ૧૪૭૬
- ખકુરગુરુ-ભગઆમના વૃષભ દિગ્ના અધિપતિ માગચુરનુ ઉપનામ (૫) ૧૦૬૧
- ખ વહેતુ-મરવાસીઓનુ ભખા કુદ્ય (૭) ૧૬૬૦
- ખ ધુ-માનનાવાસે સસારીજન બધુદત્ત-પ્રિયદર્શનાનો પુત્ર (૭) ૧૮૦૦
- ખંધુદત્ત-માનનાવામે વણિક ખ ધુ-સસારીજનનો પિતા (૭) ૧૮૦૦
- ખંધુમતી-નામદેવને આશ્રય આપનાગ કાચનપુત્રના મગજગેની
ભાર્યા (૫) ૧૩૩૧
- ,, આનંદપુત્રના દુગિગેખગ ગેની ભાર્યા-ધનગેખગની માતા (૬) ૧૪૬૭
- ખંધુલ-કાચનપુત્રના મગજગેનો મિત્ર અને પુત્રજન્મની જીટીને
અગે ગેકને નોતગનાગ (૫) ૧૩૩૧
- ખ ધુલા-દુગિ-મજરીનો સનધ જોડારી આપનાગ, પટ જનાવનાગ
તાપમી (૬) ૧૪૬૧
- ખ ધુમુંદરી-વિમનાનનાની મામી કનખપુત્રના પ્રખાગની ગણી (૩) ૫૬૭
- ખાલુલિકા ગર્દે માયા-મવાવાદની બહેન વામવેવની નકચરી (૫) ૧૧૪૪

બાહુરૂપત્ય ઓઈ નાસ્તિક-માનવાવાસના લોકાયત નગરમાં રહેનાર.

લોકો. (૪)

૧૦૨૧

બાલિશ-સમાનભાના સ્વમળનિયમ-તદનુચ્ચિતો પુત્ર. શ્રુતિને વશ

પડનાર. (૭)

૧૭૭૭

બાળ-કર્મપરિગ્રામ અને અકુરાળમાળાનો પુત્ર. (૩)

૩૭૪

ગ્રિહારો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનુ રૂપ. (૭)

૧૮૧૬

બુદ્ધિ-નિર્મળચિતે મલસપ-ચુંદરનાની દોકરી, વિચક્ષુની પત્ની,

પ્રકર્ષની માતા. (૪)

૭૬૬

બુદ્ધિપાટવ-ચારિત્રરાજની ચતુરગ સેનાના ઘોડા. (૪)

૧૦૬૭

બુદ્ધિવિશાળ-જ્યસ્થળના પદ્મરાગ્નના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩)

૬૧૬

બુદ્ધિરમુદ્ર-નિર્વિધનને કળાનો અભ્યાસ કરાવનાર કળાઆર્થ. (૩)

૩૫૦

બુધ-ધરાતળના શુભવિપાક-નિજસાધુતાનો પુત્ર. વિમળને ઉપદેશ

કરનાર આચાર્ય. (૫)

૧૨૮૫

બુધનંદન-સાદ્ગ્રાહપુર બહાર ઉદ્યાન. ધનવાહન અકલંકનું કીડાંગણુ. (૭)

૧૬૫૬

બુધાચાર્ય-લઠિધસપેખ મહાત્મા સાધુ. વિમળ અને રત્નચૂકને

ધર્મ બતાવનાર. (૫)

૧૧૯૦

બેઈંદ્રિય-દારુના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી એથો

પ્રકાર. (૭)

૧૬૭૫

બૌદ્ધ-મનીશીનો અંગરક્ષક. રૂપર્શનના મૂળની શુદ્ધિ કરનાર. (૩)

૩૮૪

બૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના દાઘનીએ માનવાવાસમાં આવેલું આંતરનગર. (૪)

૧૦૨૧

,, માનવાવાસના બૌદ્ધ નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪)

૧૦૨૧

બ્રહ્મચર્ય-યતિધર્મની આબુબાબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યો પૈકીનો એક.

નં. ૧૦. (૪)

૧૦૭૭

,, (સ્થૂળ) ગૃહધર્મનો પરિવાર. બારમાંનો નં. ૪. (૪)

૧૦૮૦

,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭)

૧૭૫૬

બ્રહ્મરતિ-શુભચિત્તના સદાશય-વરેણ્યતા રાજરાણીની એક દોકરી. (૬)

૧૫૫૪

બ્રહ્મજી-મુનિરાજને. દારુના પીકામાં રહેનાર છતાં દારુ નહિ પીનાર. (૭)

૧૬૭૧

ભદ્રા-ધાતકીખંડના સંખનગરના રાજા મહાગિરિની રાણી. સંસારી-

જીવ સિંહની માતા. (૮)

૧૯૫૬

ભદ્રિસપુર-માનવાવાસે નગર. સંસારીજીવ વિશદનું જન્મસ્થાન. (૭)

૧૮૪૨

ભય-મકરધ્વજના સિદ્ધાસન નજીક બેઠેલ પાંચ મનુષ્યોમાંનો મૂળનો

પુરુષ. (૪)

૮૭૪

ભય-ભરે દના ઝર્મચારી (૭)	૧૬૮૨
ભરતમેત્ર-મનુજગતિના ધાતકીખડનો એક ભાગ (૮)	૧૬૫૬
ભરતી-મ સાગસમુદ્રે મનોગ્યોનુ રૂપક (૭)	૧૭૧૦
ભય-નગ બદગુરુના શિવમદિગુ મ્થાન (૫)	૧૨૬૨
,, રેટ તૃતીય મુનિનુ પૈગવ્યદારણુ (૭)	૧૬૮૨
ભયચક્ર-આદિઅત વગરનુ મહાન નગ (૪)	૬૦૯
ભયજતુ-અપર્શનસગમુક્તા મોક્ષગામી મહાપુરુષ (૩)	૩૭૬
ભયપાત હોર્દે ર્નેહુરાગ-રાગકેસરીનો મિત્ર (૪)	૮૬૪
ભયસ્થા-શોભની પત્ની ભાવક (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા-મ સારીજનની પત્ની (૨)	૩૦૮
ભવ્યપુરુષ-કર્મપગિણામ-કાલપગિણુતિનો પુત્ર (૪)	૪૭૧
ભાનુપ્રભ-ગાધર્નપુત્રના નાગકેસરી વિદ્યાધર ગમતો મનમજરીના મ્વયવગમા આવેલ પુત્ર (૮)	૧૮૬૩
ભાવમુખ-આગિધર્મગજના આગ મુખો પૈકીનુ ચોથુ મુખ (૪)	૧૦૬૦
ભાષા-દ્વિતીય સમિતિ આઠ પ્રવચન માતામાની બીજી (૮)	૧૬૪૮
ભીમરથ-સુક-ઠવિજયના હગ્નિપુત્રો ગજ, મહાભદ્રા-પ્રજાવિશા- ળાનો પિતા (૮)	૧૬૮૦
ભુજંગતા-મદના મિત્ર ધાણુની દારી (૫)	૧૦૮૬
ભુજપરિસર્પ-પ આક્ષપશુસમ્થાનનો લોકરિભાગ (૨)	૩૨૫
ભુવનપતિ-વિશુધાલયમા સ સારીજવનો રાગ (૭)	૧૮૧૬
ભુવનોદર-વક્ષહલ અતગકથાનુ અતગ ગ નગ અનાદિ ગમતની ગજધાની (૪)	૮૦૦
ભૂતળ-વિચક્ષણાચાર્યનુ જન્મનગર મનસચય ગમતની ગજવાની (૪)	૭૬૩
ભોગતૃષ્ણા-અતગના શરીરમાથી નીકળેન કુરૂપ સ્ત્રી (૩)	૪૬૧
,, વિષ્ણુભક્તિના મંત્રીની પત્ની અપર્શનગસનાદિતી માતા (૪)	૮૮૬
ભોગસ્નેહ-રિચયજ્ઞ નીચે આવતા ચિત્તનાનગ પર પડતા જળ મિ-દુ (૭)	૧૭૪૧
ભોગલોહપતા-ભવકે ની સમ્વિષ્ટચિત્તના મળને ખાલી થવાની નીડ (૭)	૧૬૮૩
ભોગિની-જયપુત્રના મુત્ર ને ની ભાષા ધનનેષગની માસુ (૬)	૧૪૭૬
ભોગોપભોગવિગ્મભુ-ગૃધિધર્મનો પગિયાર માગ પૈની ની મીનુ મુખન (૪)	૧૦૮૩

- મંદરવંશ-મદામોદના પરિવારમાં દેવાને પણ ન્યાવનાર નાનો રાગ. (૪) ૮૬૭
- મગધસેન-મુકુન્ધવિજયે રત્નપુરના રાગ. સુલલિતા બ્રહ્મ અગ્રહીન-સદેનાના પિતા. (૮) ૧૯૮૧
- મંજરી-રત્નદીપના નીલકંઠ-શિખરિણીની દાકરી. હરિકુમારની પત્ની. મધુરમંજરીનું દેહ નામ. (૬) ૧૫૧૮
- મણિપ્રભ-દક્ષિણ ત્રેણીના વિદ્યાધરનગર ગગનગેખરનો રાગ. (૫) ૧૧૬૮
- મણિમંજરી-કનકચૂડ રાગની દાકરી. કનકમંજરીની મોટી એન. નંદિવર્ધનના મોટા ભાઈ શીવવર્ધનની પત્ની. (૩) ૬૦૧
- મણિશિખા-વિદ્યાધર રાગ મણિપ્રભની પુત્રી. અચળ ને અપળની માતા. અમિનપ્રભની પત્ની. (૫) ૧૧૬૮
- મતિકસિતા-લલિતપુરના રિપુદંબનની ખીછ પત્ની. નવજન્મા બાળકની માતા. (૪) ૯૪૫
- મતિધન-નવયજ્ઞના પદ્મરાગના ચાર મંત્રીઓમાંનો એક. (૩) ૩૬૮
- મતિમોહ-તામસચિત્તનો મુખ્ય અધિકારી. દેવગજેન્દ્રની અંબ-હમાં કામ કરનાર. સમર્થ સત્તાધારી. (૪) ૮૦૧
- મદન-માનવાવાસે આબીર. સસારીજીવ કંઈદનો પિતા. (૭) ૧૮૩૪
- મદનકંઠળી-રાત્રુમદનની અન્યંત રૂપાળી રાણી. (૩) ૪૩૭
- મદનમંજરી-લલિતપુરની પ્રખ્યાત મણિકા. કુદ્દલિકાની માતા. (૪) ૯૬૨
- ,, સાદલાદ નગરે ધનવાહનની રાણી. (૭) ૧૭૮૭
- ,, ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર-કામચતાની પુત્રી. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૮૬૨
- મદનમંજુષા-સાઈલપુરના અરિદમન-રતિચૂડાની દાકરી. (૩) ૧૩૪
- મધુવારણ-સપ્રમોદ નગરનો રાગ. સંસારીજીવ ગુણધારણનો પિતા. (૮) ૧૮૫૫
- મધ્યમ-કર્મપરિણામના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૪. (૬) ૧૫૬૭
- મધ્યમબુદ્ધિ-કર્મવિલાસ-સામાન્યરૂપનો પુત્ર. (૩) ૪૦૮
- મનરિવત્સ-ચારિત્રધર્મરાગની ચતુરંગ મેનાના પદ્મતિઓ. (૪) ૧૦૯૭
- મનીપી-કર્મપરિણામ-શુભમુંદરીનો પુત્ર. (૩) ૩૭૪
- મનુજગતિ-ગુમેરથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગરી. (૨) ૨૫૨
- મનુષ્ય-દારના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી દશમો પ્રકાર. સંમૃદ્ધિમ અને ગર્ભજ. (૭) ૧૬૭૬

- મનોગુપ્તિ-પ્રથમ ગુપ્તિ. આઠ પ્રવચનમાતાઓ પૈકી ૭૬૧. (૮) ૧૯૪૯
- મનોનંદન-શંખપુરના ચિત્તરમ ઉદ્યાનમાં ચૈત્ય. ઉપમિતિ કથા-
કથનનું સ્થાન. (૮) ૧૯૬૦
- મનોભાવ-ભવરેંટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭) ૧૯૮૨
- મનપ્રયય-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ મિત્રો પૈકીનો ચોથો મિત્ર. (૪) ૧૦૯૨
- મંત્રચાદી-લોકાદરની આગ શાંત કરનાર મંડળના રચયિતા. સર્વજ્ઞ. (૭) ૧૬૫૮
- મંદ-ધરાતળતા અશુભવિપાક-પરિણતિનો પુત્ર. (૫) ૧૨૮૫
- મન્મથ-હરિકુમારના વિનોદી અંતરંગ મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૨
- મમત્વ-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના હાથીઓ. (૪) ૬૧૫
- મયૂરમંજરી-રત્નદીપના નીલકંઠ-શિખરિણીની દીકરી. હરિકુમારની પત્ની. (૬) ૧૫૧૮
- મરણ-ભવરેંટના ઘટિય ત્રને ખેંચનાર નોકર. (૭) ૧૬૮૩
- મસક્તય-નિર્મળચિત્તા રાજા. શુદ્ધિદેવી અને મામા વિમર્શના પિતા. (૪) ૭૬૬
- મસ્યમંજરી-સુભ દેશના રાજા જયવર્માની દીકરી. કનકચૂડની બીજી રાણી. કનકમંજરીની માતા. (૩) ૫૮૬
- મસવિસય-શાર્દૂલપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિવેકદેવળીની સંભાષણ-
બુધિ. (૩) ૬૫૧
- મસસંચય-ભૂતળનગરનો રાજા. વિચક્ષણના દાદા. (૪) ૭૬૩
- મહાકંઠ્યાણુક-ધર્મબોધકર પામેનું સુંદર ભોજન. (૧) ૨૫
- મહાગિરિ-ધાતકીખંડના શંખનગરના રાજા. સંસારીજીવ-સિંહના પિતા. (૮) ૧૯૫૬
- મહાનમઃ-પાપિષ્ઠનિવાસ નગરીનો સાતમો પાડો. (૪) ૧૧૨૮
- મહાપરિબ્રહ્મ-ભુઓ પરિબ્રહ્મ. સાગરના મિત્ર ધનવાદનને ન્યાવનાર. (૭) ૧૭૭૧
- મહાભદ્રા-મુકચ્છવિજયના હરિપુરના રાજા બીમરથ-સુભદ્રાની પુત્રી.
કદ મુનિનો હવ. પ્રતાવિશાળા. સાધ્વી-પ્રવર્તિની. (૮) ૧૯૮૦
- ,, પ્રતાવિશાળાનું સાચું નામ. બીમરથ-સુભદ્રા પુત્રી. (૮) ૧૯૭૮
- મહામતિ-રિપુદામણને અભ્યાસ કરાવનાર કથાચાર્ય. (૪) ૭૧૫
- મહામૂંઠતા-મહામોહ મહારાજાની અ. મી. પત્ની. રાગકેસરી-
દ્વેષગજેન્દ્રની માતા. (૪) ૮૪૪
- મહામોહ-રાગકેસરીનો જૂદ પિતા. (૩) ૩૬૧
- ,, ભવરેંટને ખેંચનારા ચાર કર્ષકોનો ઉપરી. (૭) ૧૬૮૨

- મહામોહ-કાયારૂપ જોરડામાં ચિત્તવાનરને ગળી જનાર ગિલાડો. (૭) ૧૭૩૯
- સંસ્કૃતિ નગરમાં બચ્ચરનો રખેવાળ. (૭) ૧૭૩૫
- મહાવૈદ્ય-ઉપનય કથાનું વિચલન પાત્ર. (૮) ૨૦૪૩
- મહેન્દ્ર-અંરવત ક્ષેત્રના સિંદુરનો ક્ષત્રિય. સંસારીજીવ મંગાધરનો પિતા. (૮) ૧૯૫૫
- મહેન્દ્ર-ભવચક્રના લલિતપુરનો અભિમાની શેઠ. (૮) ૯૫૩
- માછલો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- માન-(અનંતાનુયધી) મહામોહનો પૌત્ર. દ્વેષગજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪) ૮૭૬
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર, જોળામાં રમતાં સોળ છોકરાંમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) દ્વેષગજેન્દ્રનો પુત્ર, સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪) ૮૮૧
- „ (સંજ્વલન) મહામોહનો ચપળ પૌત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિદ્યાતક. (૪) ૮૮૧
- માનવાવાસ-ભવચક્રની અંદરનું નગર. મહરૂવજનું રાજસ્થાન. (૪) ૯૩૧
- „ ભવચક્રનું પ્રથમ અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૬
- „ સંસારીજીવ બન્ધુનું રખડપટ્ટી દરમ્યાન નગર. (૭) ૧૮૨૧
- માયા-રાજસચિત્તા રાગકેસરી-મહતાની દીકરી. મૃષાવાદની રવીકા-રાપણી બહેન. (૪) ૭૨૪
- „ વિકલાક્ષ અને પંચાક્ષપદ્મસંસ્થાનના સુખાની પત્ની. (૨) ૩૨૧
- „ ઊર્ધ્વ બાહુલિકા. મૃષાવાદની બહેન, વામદેવની સહચરી. (૫) ૧૧૪૪
- „ (અનંતાનુયધી) મહામોહની પૌત્રી, રાગકેસરીની પુત્રી. (૪) ૮૭૬
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહની પૌત્રી, તેના જોળામાં રમતાં સોળ બાળકોમાંની એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) રાગકેસરીની પુત્રી, સર્વવિરતિરોધક છોકરી. (૪) ૮૮૧
- „ (સંજ્વલન) મહામોહની ચપળ પૌત્રી, યથાખ્યાતચારિત્રની વિદ્યાતક. (૪) ૮૮૧
- માર્ગાનુસારિતા-ધિપણની બહેનપણી, ચિત્તારની માસી. (૫) ૧૨૯૬
- માર્દવ-યતિધર્મની આબુઆબુ એઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૨. (૪) ૧૦૬૭
- „ ચિત્તવાનરના હુપાર્ષ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૯
- મિથ્યાહિનિવેશ-રાજસચિત્તમાંથી બહાર પડતા રથો. (૩) ૩૮૭
- મિથ્યાત્વ-બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાહકમાંનો એક. (૭) ૧૬૯૩
- મિથ્યાદર્શન-મહામોહ રાગનો કાળો સેનાધિપતિ. (૪) ૮૪૪

- મિથ્યાદર્શન-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરનાં રથો. (૪) ૯૧૫
- „ ભવરેંટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭) ૧૬૮૨
- „ કાચારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને અધ કરી મૂકનાર અધારુ. (૭) ૧૭૩૯
- મિથ્યાભિમાન-રાજસચિત્ત નગરનો રખેવાળ, રાગકેસરીની ગેરહાજરીમાં કામ કરનાર નાયક. (૪) ૭૯૧
- „ ભવરેંટમાં પાણી એકઠું કરવાની કુંડી. (૭) ૧૬૮૩
- મીમાંસક-માનવાવાસના મીમાંસક નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- „ મિથ્યાધર્મના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪) ૧૦૨૧
- મુક્તા-ચતિધર્મની આજીવ્યાજી બોલેલ દશ મનુષ્યો પૈકીની એક સ્ત્રી, નિર્લોભતા નં. ૪. (૪) ૧૦૬૮
- „ શુભચિત્તના રાજ સદાશય-રાણી વરેણ્યતાની બીજી પુત્રી. (૬) ૧૫૫૪
- મુક્તાત્મા-દારુના પીકાની બહાર ગયેલ તેરમા પ્રકારના લોકો. (૭) ૧૬૭૬
- મુખર-અચળચપલ પર દેખરેખ રાખવા રત્નચૂડે નીમેલો જામુસ. (૫) ૧૧૭૦
- મુગ્ધ-મિથુનદ્વય કથાનો નાયક. ઝળુ-પ્રગુણા પુત્ર. (૩) ૪૧૧
- મુહિતા-સાધુના અંતઃપુરમાંથી ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- મુનિ-(પ્રથમ) લોકોદરમાં આગથી વૈરાગ્ય પામનાર ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૫૭
- „ (દ્વિતીય) દારુના પીકાને દેખી વૈરાગ્ય પામનારા ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૬૫
- „ (તૃતીય) અરધદૃઢી (રેંટ) યંત્ર દેખી વૈરાગ્ય પામનાર ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૮૧
- „ (ચતુર્થ) પાંચ ભક્તોનો કરેલો મકવાસીઓનો સનેપાત દેખી વૈરાગ્ય પામનાર ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૮૭
- „ (પંચમ) ચાર વ્યાપારી કથાનક શ્રવણથી વૈરાગ્ય પામનાર ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૭૦૦
- „ (છઠા) સંસારજાળરના દર્શનથી વૈરાગ્ય પામનાર ભુધનંદન ઉદાનમાં મુનિ. (૭) ૧૭૩૪
- મૂઠ-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાશ્રવણથી પાંચ મુનિ વૈરાગ્ય પામ્યા તેમાંનો એક. (૭) ૧૭૦૧
- મૂઠતા-રાજસચિત્તના રાગકેસરી રાગની રાણી, માયાની માતા. (૪) ૭૨૪

- મૂર્ધન-નિગદેહ પર્વતનું શિખર. (૭) ૧૭૭૮
- મૂર્ધન-સંસાર બળરમાં પાપબુદ્ધનું રૂપક. (૭) ૧૭૭૫
- મૃતિ-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૦
- મૃદુતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ-વરતાની પુત્રી, શૈલરાજ સંગ મૂકાવનાર. (૪) ૧૧૧૭
- મૃપાપાદ-કિલ્લિમાનસના દુષ્ટાચર-જ્વન્યતાનો પુત્ર-રિપુદારણનો
અંતરંગ મિત્ર. (૪) ૭૧૨
- મૃપાપાદવિરમણુ-(સ્થૂળ) શુદ્ધિધર્મનો પરિવાર. આરમાનો ન. ર. (૪) ૧૦૭૬
- મેઘનાદ-રત્નચૂડ વિદ્યાધરના પિતા. (૫) ૧૧૬૮
- મેઘા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- „ શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી-શુભધાર-
ણી પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- મેત્રી-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- „ શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી, શુભધારણી
પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- મેથુન-દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬) ૧૫૩૦
- મેહુવિલસન-તથાવિધનગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિબોધકાચાર્યની ઉપદેશ-
ભૂમિ. (૩) ૪૧૭
- યતિધર્મ-ચારિત્રધર્મરાજનો સુવરાજ પુત્ર. (૪) ૧૦૬૬
- યથાખ્યાત-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગજૂત મિત્રો પૈકી એક.
નં. ૫. (૪) ૧૦૬૫
- યવન-વંગ દેશનો રાજા. જયસ્થળ પર આક્રમણ કરનાર. (૩) ૬૧૯
- યશ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪) ૧૦૬૭
- યુગધર-સુકચ્છ વિજયની ક્ષેમપુરીનો રાજા અનુમુંદર ચઢીનો પિતા. (૮) ૧૯૭૪
- યોગ-બંધહેતુ કુટુંબના નેત્રવાહકમાંના એક. (૭) ૧૬૯૩
- યોગધર-કનકમંજરીના અંતઃપુરનો નોકર. (૩) ૬૧૧
- યોગેશ્વર-તપન ચક્રવર્તી ખાસેનો તંત્રવાદી. રિપુદારણને મહાપાતના
કરનાર. (૪) ૧૧૨૩
- યોગ્ય-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાશ્રવણથી પાંચમા મુનિ વૈરાગ્ય
પામ્યા તેમાંનો એક. (૭) ૧૭૦૧
- યોગ્યતા-પ્રાણીનો વિકાસક્રમ સુકર કરનાર સ્વાધીન શક્તિ. (૮) ૧૯૧૧
- યૌવન-પિશાચી જરાનો વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૬
- „ દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬) ૧૫૩૦

રતિ-મકગધ્વજની પત્ની (૪)	૮૬૯
રતિકાંતા-રતનચૂડના મામા રતનશેખરની પત્ની, ચૂતમજરીની માતા (૫) ૧૧૬૯	
રતિકેસિ-વિદ્યાધર, કુશરથને બાળના શરીરનો યજ્ઞ કરનાર (૩) ૪૪૫	
રતિચૂડા-શાર્દૂલપુત્રના અગ્નિમનની રાણી (૩) ૬૩૪	
રતિમન્મથ-કનકમજરી-નદિનર્ધનનુ પ્રથમ મિત્રનગ્યાન (૩) ૬૦૬	
રતિસહિતા-હનિતપુત્રના લોચાક્ષના બાઈ ગિપુપનની પત્ની જાહેરમા નાચનારી (૪) ૯૦૯	
રતિવિલાસ-રથનુપુત્રના વિદ્યાધર મહાગગ્ન ગતિમિત્રનો મન્મજ રીના સ્વયવરમા આવેલો પુત્ર (૮) ૧૮૧૦	
રતનચૂડ-વિદ્યાધર વિમળનો મિત્ર રત્નગિખા-મેઘનાદનો પુત્ર મણિપ્રભનો પૌત્ર (૫) ૧૧૬૮	
રતનદ્વીપ-હિન્દુમારના મામા નીનકકંતુ નગર રત્નઆપારનુ મોટું ધામ (૬) ૧૪૮૧	
,, ચાર સાપારીઓનુ રત્નસચય ન્યાન (૭)	
,, સમાગમિતાનુ ગ્રન્થ (૧૭૦૯) ૧૭૦૧	
રતનપુર-સુકન્ઠવિજયનુ નગર મુનનિતાનુ જન્મગ્યાન (૮) ૧૯૮૧	
રતનવતી-વિશાળાનગરીના નદનગગ્ન ને પદમાવતીની દીધરી નદિ વર્ધનની ગણી (૩) ૫૬૭	
રત્નગિખા-વિદ્યાધરગગ્ન મણિપ્રભની પુત્રી રત્નચૂડની માતા, મેન નાદની પત્ની (૫) ૧૧૬૮	
રત્નશેખર-વિદ્યાધરગગ્ન મણિપ્રભનો પુત્ર (૫) ૧૧૬૮	
રમણ-સમુદ્રસ્તરોનો વિવામી ડોરો યવાન ગણિનસક્રિમા સર્વગ્ન જોનાર (૪) ૮૬૨	
રવિપ્રભ-સુકન્ઠવિજયે ગધપુત્રના ગગ્ન મહાલદાના સાસર (૮) ૧૯૮૦	
રસગૌરવ-ઝેનગાનો માણુમ મિહમુનિનો પાત્ર ગગ્ન (૮) ૧૯૬૨	
રસત્યાગ ગર્દે વિગયત્યાગ-તપયોગના બાર અગત માણુમે પૈકી એ ન ૪ બાલ પગિવાર (૪) ૧૦૬૯	
રમના-નદનકોગમા ગહેનાર, જડની બાર્યા (૪) ૭૭૦	
ગગ-ભરેટને ખેચનાર મર્દ (૭) ૧૬૮૨	
રાગઝેમરી-ગજસચિત્તનો ગગ્ન મદ્દામોદનો પુત્ર (૩) ૩૮૬	
,, માયાનો પિતા (૪) ૭૨૪	

- રાગદ્વેષ-કાયા૩૫ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનો લોપ કરનાર ઊદરો. (૭) ૧૭૩૮
- રાજસ-સંસારીજીવના શરીર પર લગાવેલા મોડ્યંદનના થાપાનું
દ્રવ્ય. (૮) ૧૯૯૮
- રાજસચિત્ત-રાગદેસરીની રાજધાની. અંતરંગ. (૩) ૩૮૬
- ,, રાગદેસરી રાગનું નગર. (૪) ૭૨૪
- રિપુકંપન-ભવચક્રે લોલાક્ષ રાગનના નાનો લાઘ્યરતિલક્ષિતાનો પતિ. (૪) ૯૩૯
- રિપુદારણુ-નરવાહન-વિભક્તમાલની પુત્ર. ચંદ્રરાજનો મિત્ર. નાયક.
સંસારીજીવ. (૪) ૭૦૪
- રિપુસદન-કાંચનપુરનો રાગ. વામદેવને ફાંસીનો હુકમ કરનાર. (૫) ૧૩૩૪
- રુઝા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૯૯૭
- રેણુ-આબીર મદનની ભાર્યા. સંસારીજીવ દલદલી માતા. (૭) ૧૮૩૪
- રોધનદ્વીપ-ધનશેખરને દરિયામાં લાંબી ગયેલો ખેટ. (૬) ૧૫૪૭
- રોહિણી-મહાવિદ્યા. અધિષ્ઠાયક દેવી. (૫) ૧૨૧૯
- રૌદ્રચિત્તપુર-અંતરંગ નગર. દુષ્ટાલિસધિરાગનું. (૩) ૫૭૧
- રૌદ્રધ્યાન-ખેરના અંગારાથી ભરેલ ફૂલો. ચિત્તવાનર એમાં પડી
મૃત્યુ છે તે સ્થાન. (૭) ૧૭૪૦
- રૌદ્રાલિસન્ધિ-વિષયાલિલાપનો માથુસ (રૌદ્રધ્યાનનું ૩૫૬). (૮) ૧૯૬૦
- લંબનક-વાસવશેઠના પુત્ર વર્ધનના મરણ સમાચાર લાવનાર
નિમકહસાલ નોકર. (૪) ૯૮૨
- લક્ષ્મ-મૃગયાસક્રા લક્ષિતનગરનો રાગ. (૪) ૯૭૩
- લક્ષાદ્વેષ-શરીરક્ષેત્રમાં આવેલો પર્વત. શુધ-મંદનું કીડાંગણ. (૫) ૧૨૮૭
- લક્ષિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની સંભાષણ-
ભૂમિ. (૪) ૭૫૭
- લક્ષિત-મૃગયાસક્રા લક્ષ્મરાગનું નગર-ભવચક્ર. (૪) ૯૭૩
- ,, હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- લક્ષિતપુર-માનવાચાસનું નગર. લોલાક્ષ રાગની રાજધાની. (૪) ૯૩૩
- લવલિકા-વિદ્યાધર નરસેન-વદલારિકાની દીકરી. મદનમંજરીની
બહેનપણી. (૮) ૧૮૬૨
- લીલદેવી-સાહલાદપુરના જ્યોત્સ્નારાગની રાણી. ધનવાહનની માતા (૭) ૧૬૪૬
- લીલાધર-ઉદ્યાન. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર. બાળનું કીડાસ્થાન.
મન્મથ મદિરસ્થાન. (૩) ૪૩૫
- લીલાવતી-રત્નકોષે મધૂરમંજરીની દાસી. (૬) ૧૫૨૨

- લીલાવતી-ધરાતળના દેવરાજ રાજની સ્ત્રી. મન્દકુમારની બહેન. (૫) ૧૩૧૯
- લીલામુંદર-રત્નદીપે હરિકુમારનું કીડા ઉઘાન. (૬) ૧૫૨૨
- લોકસ્થિતિ-મહારાજ કર્મપરિણામની મોટી બહેન. (૨) ૩૦૩
- લોકાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- લોભ (અનતાનુબધી)-મહામોહનો પૌત્ર. રાગકેસરીનો પુત્ર. (૪) ૮૭૯
- ,, (અપ્રત્યાખ્યાની)-મહામોહનો પૌત્ર. તેના ખોળામાં રમતાં
સોળ બાળકોમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- ,, (પ્રત્યાખ્યાની)-રાગકેસરીનો પુત્ર. સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪) ૮૮૧
- ,, (સંતલન)-મહામોહનો ચપળ પૌત્ર. યથાખ્યાત ચારિત્રનો
વિધાતક. (૪) ૮૮૧
- લોભતા-વદનકોટરમાં રહેનાર રસનાની દાસી. (૪) ૭૭૦
- લોભાક્ષ-માનવાવાસના લલિતપુરનો રાજા. (૪) ૯૩૩
- લોભુપના-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૯૧૫
- વનદેવી-ધરડી સ્ત્રીના વેશે ધૂણનાર. વામદેવને બિધાડો પાડનાર. (૫) ૧૨૦૮
- વચનગુપ્તિ-ખીછ ગુપ્તિ. આકે પ્રવચન માતાઓ પૈકી સાતમી. (૮) ૧૯૪૯
- વદનકોટર-ભૂતળનગરે વિચક્ષણ ને જડની કીડાબ્રમિ. જડની વાસના-
બ્રમિ. (૪) ૭૬૭
- વનસ્પતિ-એકાક્ષિનિવાસનો પહેલો પાડો. (૨) ૩૧૩
- ,, દારના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી બીજો
પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- વરતા-શુભમાનસના શુદ્ધાલિસન્ધિની રાણી. મૃદુતાની માતા. (૪) ૧૧૧૭
- વરંગ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજમંત્રીમાંનો એક. (૩) ૫૬૫
- વરિષ્ઠ-કર્મપરિણામના છ પુત્રો પૈકી નં. ૬. (૬) ૧૫૬૭
- વરેણ્યતા-શુભચિત્ત અતરંગનગરના સદાસય રાજની રાણી. (૬) ૧૫૫૪
- વર્ધન-વાચવશેકનો ચોરથી મરાયલો પુત્ર. એના મરણથી શેકના
ઘરમાં વિવાદ થયો તેનું નિમિત્ત. (૪) ૯૮૧
- વર્ધમાનપુર-વામદેવનું નગર. બાહ્યપ્રદેશે. (૫) ૧૧૪૦
- વર્ધતા-શુભમાનસના શુદ્ધાલિસન્ધિની રાણી. સત્યતાની માતા. (૪) ૧૧૧૭
- વસંત-મહરખજનો પ્રિયમિત્ર. (૪) ૯૩૦
- વસંતદેશ-ધનશેખરની રખડપટ્ટીમાં આવેલો દેશ. (૬) ૧૫૪૬

વસંતપુર-મોટા સાર્થવાહોનું નગર. બુધનંદન ઉદ્યાનમાં પાંચમા

મુનિના વૈરાગ્યકારણ ચાર વ્યાપારીનું નગર. (૭) ૧૭૦૧

વસુધરા-શેખરપુરના નરકસરિની રાણી. નરસુંદરીની માતા. ત્રિપુ-

દારણીની સાસુ. (૪) ૭૨૫

વસુબંધ-કાંપિત્યપુરનો રાજા. સંસારીજીવ વામનના પિતા. (૭) ૧૮૩૫

વસુમતી-કમળસુંદરીની વિશ્વાસુ દાસી, હરિકુમારની ધાત્રી અને તેને

રત્નદીપે લઈ જનાર. (૬) ૧૪૮૬

વહાણુ-સંસારસમુદ્રે જીવસ્વરૂપનું રૂપક. (૭) ૧૭૧૦

વાગ્મિત્વ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ધોડા. (૪) ૧૦૯૭

વાઘ-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬

વામદેવ-કથાનાયક સંસારીજીવ વર્ધમાનપુરે. સોમદેવ-કનકસુંદરી

પુત્ર. (૫) ૧૧૪૧

વાયવીય-એકાક્ષિનિવાસનો પાંચમો પાડો. (૨) ૩૧૯

વાસવ-હર્ષભાંગરકાવયથેલો-શોકમાં ફેળેલો માનવાવાસનો શેડીઓ. (૪) ૯૭૮

,, કાંપિત્યપુરે સંસારીજીવ. વસુબંધ-ધરાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૩૫

વિકટ-વિમલાનના રત્નવનીને ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત પુરે લઈ આવનાર દૂત. (૩) ૫૬૬

વિકલાક્ષિનિવાસ-મનુષ્ય લોકનું એક નગર. (૨) ૩૨૧

વિગયત્યાગ જોઈ રસત્યાગ-તપયોગના બાર અંગત માણસો

પૈકી એક. નં. ૪, બાલ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૯

વિચક્ષણ-શુભોદય-નિજચારતાનો પુત્ર. પ્રકર્ષના પિતા. છેવટે રસના

કથા કહેનાર મહાન આચાર્ય. (૪) ૭૫૭

વિચક્ષણ-કાળસત્ત્વંતર પત્ની. મિથુન કથાનું પાત્ર. (૩) ૪૧૨

વિચાર-ધ્રુવ અને ધિષણનો પુત્ર. શુભવિષાક અને નિજસાધુતાનો

પૌત્ર. (૫) ૧૨૮૬

વિજ્ઞાપ્તિ-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. શુભધારણીની

પત્ની. (૮) ૧૬૫૧

,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬

વિદુર-નંદિવર્ધન સંબંધી ત્રિપોર્ટ કરનાર રાજસેવક. (૩) ૩૫૪

વિદ્યા-ચારિત્રરાજ અને સમ્યગ્દર્શને ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૬૭

વિતર્ક-કર્મપરિણામ રાખનો ખાસ કર્મચારી. પુત્રરાજ્ય અવ-

લોકનનું નિવેદન કરનાર. (૬) ૧૫૬૭

વિતર્ક-કાચરૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનું લોવી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૬

- વિનય-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૨. અંત-
રંગ પરિવાર. (૪) ૧૦૭૦
- વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની તૃપ્ત્યાવેદિકા પર મૂકેલું સિંહાસન. ૮૦૯
- વિપાક-પ્રભાવને હકીકત સમજવનાર રાજસચિત્તનો નાગરિક.
વિષયાભિલાષનો સંગ્રહી. (૩) ૩૮૭
- વિષુધાસય-લવચકતુ દ્વિતીય અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૭
- વિષ્ણોક-ચાળા. લવરેટના આરા. (૭) ૧૧૮૨
- વિભાકર-કનકપુરનો રાજવારસ. વિમલાનનાને પરણ્યા છઠ્ઠ-
નાર. નંદિવર્ધન સાથે લગનાર. (૩) ૫૬૭
- વિલીપણ-શત્રુમર્દનનો રાજસેવક. યાળને યાતના કરનાર. (૩) ૪૫૯
- ” લવચકે હેમપુરનો રાજ. જેનો મુગટ દુષ્ટશીલે ચોર્યો હતો. (૪) ૯૫૫
- વિભૂપણ-મોપારક નગરે સંસારીજીવ. વણિક. શાલિભદ્ર-કનકપ્રભાનો
પુત્ર. (૭) ૧૮૩૮
- વિભ્રમ-હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૪
- વિમધ્યમ-કર્મપરિણામ રાગના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૩. (૬) ૧૫૬૭
- વિમર્શ-નિર્મળચિત્તે મલ્લકાય-સુંદરતાનો પુત્ર. શુદ્ધિદેવીનો ભાઈ.
પ્રકર્ષનો મામો. (૪) ૭૬૬
- વિમલ-કનકચૂડનો અમાત્ય. નંદિવર્ધન પાસે તેના હાથની કનક-
મંજરી માટે માગણી કરનાર. (૩) ૬૦૬
- વિમલભાલતી-સિદ્ધાર્થનગરના નરવાહનરાગની રાણી અને રિપુ-
દારણી માતા. (૪) ૭૦૪
- વિમલાનના-વિશાળાનગરીના નંદનરાગ ને પ્રભાવતીની દીકરી, કનક-
શેખરની પત્ની. (૩) ૫૬૭
- વિમળ-વર્ધમાનપુરનો સુવરાજ. કથાનાયક વામદેવનો મિત્ર. ૧૧૪૧
- વિમળમાનસ-શુધના સાસરા શુભાભિપ્રાયનું નગર. (૫) ૧૨૮૬
- વિમળમતિ-શાર્દૂલપુરના અરિદમનનો મંત્રી. (૩) ૬૮૧
- વિમળા-લદ્રિલપુરના રક્ષાટિકરાગની રાણી. વિશદ સંસારીજીવની
માતા. (૭) ૧૮૪૩
- વિમળાલોક-ધર્મબોધકર પાસેનું સુંદર આંજણ. (૧) ૨૫
- વિરતિદેવી-ચારિત્રધર્મરાગની પત્ની. મહારાણી. (૪) ૧૦૬૪
- વિરોચન-પ્રગતિને માર્ગે સંસારીજીવ. જનમંદિરના આનંદ-નંદિનીનો
પુત્ર. (૭) ૧૮૨૬

- વિલપન-તામસચિતના અધિકારીનો દલુરીઓ. (૪) ૭૬૬
- વિલાસ-લવરેટના આરા. (૭) ૧૬૮૨
- „ હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- „ સંસારીજીવ પામે અદ્દાસ કરનારા લોકો. (૮) ૧૯૯૬
- વિવિદિપા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાઢી. (૭) ૧૭૫૬
- „ શુભપરિણામ-નિષ્પ્રક પનાની વિશેષ દીકરી, શુભધારણી પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- „ સાધુના અતઃપુરમાંની ૧૧ પૈંટીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- વિવેક-જીઓ સફેત નિર્મળ વિન્નૃત પર્વત-લવચકમાં આવેલો. (૪) ૬૭૦
- વિવેકકેવળી-શાર્દૂલપુરના મહાવિલયમાં સંસય છેદનાર કેવળી મહારાજ. (૩) ૬૫૧
- વિશદ-ભદ્રિલપુરમાં સંસારીજીવ. ઝટિકરાજ-વિમળાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૪૩
- વિશદમાનસ-શુભાભિસન્ધિ રાગનું અંતરંગ નગર. (૫) ૧૩૨૬
- વિશાસાક્ષ-સપ્રભોદ નગરના રાગનો સગોત્રીય. કુલ ધરનો પિતા. (૮) ૧૮૫૬
- વિશાળા-નંદનરાગની ગળધાની. વિમલનના-રત્નવતીની નગરી. (૩) ૫૬૭
- વિશુદ્ધધર્મ-ચિત્તવાનરો સંબંધી મોટો આગેવાન વાનર. (૭) ૧૭૫૬
- વિષમકૂટ-પર્વત. કુશાવર્તપુરને સીમાડે. અંબરીષ બારવડીઆનો પ્રદેશ. (૩) ૫૭૬
- વિષય (પંચ)-દયારૂપ ઓરડાના ગોખ પામે ઝેરી ઝાડો. (૭) ૧૭૪૦
- વિષયરાગ જોઈ અભિધ્વંગ-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૫
- વિષયાભિલાષ-રાજસચિતના રાગકેસરીનો મંત્રી. (૩) ૩૮૬
- વિપાદ-રોડનો મિત્ર. માનવાવાસે રડારોળ કરાવનાર. (૪) ૯૭૬
- વીણા-સિંહપુરના ક્ષત્રિય મહેન્દ્રની ભાર્યા. સંસારીજીવ ગંગાધરની માતા. (૮) ૧૯૫૫
- વીરસેન-અંબરીષ બારવડીઆનો હિપરી. સમરસેનના સ્થાન પર આવનાર. (૩) ૬૧૪
- વીર્ય-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકાશ. (૬) ૧૫૬૦
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરગચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- વૃત્તિસંક્ષેપ-તપયોગના બાર અંગન માણુનો પૈંટી એક. નં. ૩. બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૬
- વેદનીય-જે મનુષ્યોથી પરવરેલ, મદામોદનો મિત્ર રાગ. (૪) ૮૮૬

- વેદસહસ્ર-ભુવનોદ્દનગરે અનાદિ-સચ્ચિતિ ગમ્ય ગણીતો ખાઉધરે
પુત્ર (૪) ૮૭૦
- વૈતાલ્ય-નિઘાધર નગરોનું આશ્રયસ્થાન, સ્વેત પર્વત (૫) ૧૧૬૮
- ,, વિદ્યાધરનું ધ્યાન, પર્વત (૮) ૧૮૬૧
- વેદમુનિ-સનેપાતની અસગ્રભાથી મુજારના મહાનૈઘ ધ્યાન-થ
આચાર્ય. (૭) ૧૬૯૬
- વૈગાધ્ય-અતઃ ગ ગાત્યપ્રવેગમા ઉત્તમક્રમાગ્નો સાથી (૬) ૧૨૦૩
- ,, ચિત્તવાનગના છુપાર્શ્વગ્રહેના પરિવારમા વાનગમ-મ્યુ (૭) ૧૭૫૬
- વૈથાવચ્ચ-નપયોગના બાગ અગત આશુઓ પૈકી એક ન ૩
અતઃ ગ પગિયાર (૪) ૧૦૭૧
- વેનેપિટ્ટ-મિત્રવાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમા આવેલું આતઃ
નગર (૫) ૧૦૨૧
- વૈદ્યાન-અવિવેકિતાનો પુત્ર, નદિર્ધનનો મિત્ર અતઃ ગ (૩) ૩૪૨
- વ્યતઃ-ગમદેવ મગિનો અધિપાયક માળને મધન કુનાર (૩) ૪૩૬
- ,, વિષુધાનયમા સસારીછ-નો ગ્રામ (૭) ૧૮૨૨
- ગાંધ-મનુજગતિના ધાતપીખડનું નગર સસારીછ-સિંહનું
જન્મસ્થાન (૮) ૧૯૫૨
- ગાંધપુર-મહાવિદેહના સુ-જિ રિજયનું નગર, અનુસુદરનું અર્ધા-
ધ્યાન શ્રીગર્ભગાનનું નગર (૮) ૧૮૭૮
- ગાનુમર્દન-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો ગમ્ય મહિર ગ (૨) ૪૩૭
- શમ-અતઃ ગ મહાગાંધ્યનો રત્નપ્રિય (૬) ૧૫૬૦
- ગમાનહુ-કુશાવર્તની બહારનો બગીચો દત્તમાધુની વિદ્યાગ્રબ્ધિ (૩) ૫૫૪
- ગાતાગૌરવ-શૈવગજનો માણસ સિંહ મુનિનો પાત કુનાર (૮) ૧૮૨૭
- ગાતિશિવ-મહેગ લૌતાચાર્ય સગશિવનો મૂર્ખ દિવ્ય (૪) ૮૧૪
- ગાતિમુરિ-પિપ્પિયપુરે સસારીછ-વાસવને ઉપદેશ આપનાર ગુરુ (૭) ૧૮૩૫
- ગાદ્દલ-હરિક્રમાગ્નો પુત્ર હરિની દીક્ષા વખતે તેની આદીએ
આપનાર (૨) ૧૨૩૫
- ગાદ્દલપુર-નદિર્ધન માટે દીપ્તીનું કહેલું મો નનાર અગ્નિમનનું નગર (૩) ૨૨૮
- ગાવિભટ્ટ-ગોપાલક નગરે વણિ-અમાગીછવ વિશ્વપાણનો પિતા (૭) ૧૮૩૮
- શિખિણી-રત્નદીપ્તના તીર્થ-ગમ્યની ગણી દગિ-માગની આમુ (૨) ૧૫૧૮
- શિખમકુ-મગ્યગુરુને ઉપદેશ આપનાર મગિમ દીવો કુનાર ભામ (૫) ૬૨૭૬
- શિવાલય-અન્નના પ્રયોજથી દૂર નીચે આવેલું પવિત્ર ધામ (૭) ૧૭૩૬

- શીલમુખ-આગિરખર્ગના આગ મુખે પંખીનું મીલુ મુખ (૪) ૧૦૬૦
- શુદ્ધિ-ગાયત્રી ઓગળતા ગર્ભમુદમા ગોનારી ૭ નો-૭ શ્રીઓમાની
ગરી (લેખ્યા) (૭) ૧૭૫૪
- ,, ગુપ્તપુત્ર અમાધિનુ ૩૫- ગુ-૧ નમ્યાની યોગિનિ (૮) ૧૯૮૧
- શુદ્ધિ-ચાત-સમી-યોગ માત્ર ૫૭ી આપતા દડોન- નાની રેડી
નિર્દેશિને માર્ગે (૬) ૧૬૦૭
- ,, આન-૫ગિવારે ચિત્તનગરને -૭નુ નાત વિલેપન (૭) ૧૭૫૬
- શુદ્ધિ-ગિનદમાનમના ગુભાભિમ્નિની ગાપી સજીનાની માતા (૫) ૧૦૦૬
- શુદ્ધિભિમ્નિ-શુભમાનસ આન-૭નગરો ગગન મુદ્દતા સન્ધતાનો
પિતા (૪) ૧૧૧૭
- શુભકાનન-મોપા-૭ નગર ની બદાગ ઉત્તન વિભૂમણુનુ દીકાગપુ
સુધાકૃષ્ણાર્ચની ઉપદેનજમિ (૭) ૧૮૩૬
- શુભપણિયામ-ચિત્તસૌદર્ય નગરો ગગન અતરગ (૩) ૩૬૦
- શુભચિખાક-ધગત-૭ નગરો ગગન છુનનો પિતા (૫) ૧૦૮૫
- શુભમુદગી-મનીરીની માતા-કર્મવિનાસની પત્ની (૩) ૭૭૪
- શુભાચાર-સજી-પ્રશુણનો નાનો પુત્ર (૩) ૪૦૮
- શુભાભિપ્રાય-વિમ-માનસના ગગન ધિશ્ણના પિતા સુધના સમગ (૫) ૧૦૮૬
- શુભાભિસન્નિ-વિશદમ નસનગરો ગગન સજીના ને અચૌર્યતાનો
પિતા (૫) ૧૩૭૯
- શુભાગય-આગિરજના લરખમા બદાદુ લડનયા (૬) ૧૫૬૧
- શુભોદય-મૂતળનગરના મનસ અય ગગનનો દીપ્તે વિચક્ષણનો પિતા (૪) ૭૬૩
- શુભ્રવિત્ત-અતરગનગર સ્તાય ગગનુ ધામ (૬) ૧૫૫૪
- શુભ્રમાનસ-ગુદાભિસન્ધિ ગગનુ આતરગનગર (૪) ૧૧૧૭
- શૂર-શૂરના દીકગનો ખૂની જડ જડનો ખૂની શૂર ક્ષત્રીય (૪) ૧૧૦૬
- શૂરસેન- નકચુડ રાગનો ચોથો મત્રી વરવા આવેલ રાજક-યાનુ
કુશાવર્તપુરે આતિથ્ય કરનાર (૩) ૫૬૯
- શેખરપુર-નગરુદગીના પિતા નરકેસરીનુ ગગનગર ૭૭૫
- શૈલગજ-૭૫ગર-૬-અવિવેકિતાનો પુત્ર ગિપુદારણનો મિત્ર (૪) ૭૦૫
- શૈલેશી-નિર્ભીજયોગ ગગતા ૫૭ી આવતો ગરતો નિર્દેશિને માર્ગે (૬) ૧૬૦૮
- ગોક-તામઅચિત નગરના અધિકારી મતિમોહને મળવા આવેલ મિત્ર (૪) ૭૬૬
- ,, મગધવળના સિંહાસન પાસે બેઠેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીનો
એક પુરુષ ૮૭૫

- શોક-લવરે દના કર્મચારી (૭) ૧૬૮૦
- શૌચ-યતિધર્મની આજુમાજુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાનો એક ન (૪) ૧૦૭૧
- ,, ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાનગમચ્ચુ (૭) ૧૭૫૬
- ,, ચાગિંગગની ચતુર ગ મેનાના ચો (૪) ૧૦૬૭
- શૌંડીય-ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાનગમચ્ચુ (૭) ૧૭૫૬
- શ્રદ્ધા સાધુના અતપુરમાની ૧૧ પૈળી એક પત્ની (૫) ૧૦૫૬
- ,, ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાદરી (૭) ૧૭૫૬
- ,, ગુલપગિલામ નિપ્પક પનાની વિશેષ ન્યા ગુલુધાગલુની પત્ની (૮) ૧૬૫૧
- શ્રવણ નિજદેહપર્વતના મર્ધન ગિખની બાજુના એ ઓગડા (૭) ૧૭૭૮
- શ્રીગર્ભ-શ અપુગના ગગ્ગ, અનુસુદર ચક્રવર્તીના મામા, મહાબદ્રાના માસા (૮) ૧૬૮૩
- શ્રીગ રાદ્દલપુગના ગગ્ગ અગિમનનો ગાદીએ આવનાર પુત્ર (૩) ૬૮૩
- શ્રુતિ-કર્મપગિલામની ન્યા વિચ્ચાસિનાષની દી ગી તાલિગની પત્ની (૭) ૧૭૭૮
- પટવેદ-મમ્મદના પગિવાગમાનો એ- પુત્ર (૪) ૮૧૬
- સકિલપ્રચિત્તા-લવરે દની નિર્દેશી-ખાળ (૭) ૧૬૮૩
- સગ ગેકાણી શ્રુતિનો નોમ્મ, બાનિશનો શ્રુતિ સાથે પગિય કગન નાગ (૭) ૧૭૭૬
- સંજ્ઞા કાચારપ ઓગમાના ચિત્તવાનગને ખાનાગ ઘાતખી મનાડીઓ (૭) ૧૭૭૮
- મત્ય-મોહગયના દગમાગમા ચાગિંગગને મોહયેનો દૂત (૫) ૧૩૧૪
- ,, યતિધર્મની આજુમાજુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાનો એક ન (૪) ૧૦૭૧
- ,, ચિત્તવાનગના છુપાઈ ગહેલા પગિવાગમા વાનગમચ્ચુ (૭) ૧૭૫૬
- મત્યતા-દુદાલિસન્ધિ-વર્ષતાનીની પુત્રી મૃષાવાદનો સગમમનાગ (૪) ૧૧૧૮
- મદાગમ-મનુગગતિના શુદ્ધ મહાપુરુષ (૨) ૨૮૦
- ,, લવગતુને નર્મનમગમુક્ત ગવનાગ (૩) ૭૭૭
- ,, સદ્બોધ મનીના પાચ પૈળીનો બીજો બોનતો મિત્ર (૮) ૧૦૮૧
- સદાગય-શુભચિત્તનગરનો અતર ગગ્ગ બહગતિ-મુખતત્તાનો પિતા (૬) ૧૫૫૪
- મદાગિન-નમથી બહેરે ગિનપૂતની નિમર્શની અતરમ્યાનુ પાત્ર (૪) ૮૧૩
- મનુગુણુગ્ગતતા-ચાગિંગગના રટાના ગૃહિધર્મની પત્ની (૪) ૧૦૮૬
- સનુબદ્ધિ-નિ પુત્રની ખાસ પગિયાગિકા (૧) ૫૮
- ગદ્ગોત્ર મદાગગ્ગ ચાગિંગગનો મની (૪) ૧૦૬

- સદ્ગોષ્ઠ-વિગુહધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના હુપાષ
રહેવા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- સદ્ગોષ્ઠવાના-પુરોહિતકાર્ય કરનાર સ્વભોષનત્રીએ અન્નિને આપેલ
આદાનિઓ. (૮) ૧૯૪૯
- સદ્ગોષ્ઠવાસારના-આદિગણના યુવગણ યનિધર્મની મુદ્દ ની (૮) ૧૦૭૩
- સતોષ અગમનો અનુચર, અર્થાનનો શત્રુ, મોહમાનનો સ્વભાવકીયો
રાગ. (૩) ૨૮૯
- ,, આદિગણનો મેનની. અગમ યનિધર્મ સાથે રહેનાર. (૮) ૧૦૯૩
- ,, વિગુહધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના હુપાષ
રહેવા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- સપુણ્યક-નિ'પુણ્યક બિખારીનું નવું નામ. (૧) ૪૩
- સપ્રેમ્ભેદ-માનવાવાચનું નગર. મુળધારણ-સપ્રાગીજીવનું જન્મ-
ધાન. (૮) ૧૮૫૪
- સપીજયોગ-ધારણા નદીને જેણે પાર ધર્મધ્યાનકેરી પડી આવેનો
મોટો માર્ગ. નિર્દાનિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્દાનિને માર્ગે રાખવાની યોગ્યવિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સમયદા-બુવનોદરનજરે વેળનો પુત્ર. વેળવલણના આધિનો ઉપાન
ચિત્તવાનર. (૮) ૮૨૧
- સમરસેન-દક્ષિણ દેશનો રાગ. વિખાકરનો મદમાર. (૩) ૫૮૪
- સમુદ્ધાન-યોગ્યતાનાને મારી નાખવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન. (૬) ૧૬૦૭
- સમુદ્દેવ-દરિદ્રમારને ભરફિયે જાવાવાનર. (૬) ૧૫૪૨
- સમંતભટ્ટ-કેવલી. અગમ પોને. (૮) ૧૯૮૮
- ,, સુસ્થવિજ્યે દરિપુરના બીમરથ-સુખકાનો પુત્ર.
પ્રજાવિશાળ-મદાબકાનો બાહ. સમગમ. (૮) ૧૯૮૦
- સંભોગ-મંત્રારીજીવની બાલુમાં વાગતા નગારાઓ. (૮) ૧૯૬૬
- સમ્યગ્દર્શન-આદિગણનો મેનાપનિ. (૪) ૧૦૮૭
- સંયત મનુષ્ય-ધ્યાનજ્ઞ. દાનના પીસામાં વમનાર તેર પ્રકારના લોકો
પેટી જારગો પ્રકાર. મુનિવર્ધ. (૭) ૧૭૭૬
- સંયમ-વિગુહધર્મ વાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના હુપાષ
રહેવા પરિવારમાનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- ,, યનિધર્મની આલુજાલુ એકેય દશ મનુષ્યોમાનો અત્યથી પર-
વેલો એક. નં. ૬. (૪) ૧૦૭૩

સંદીનતા-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૬.

બાહ્ય પરિવાર. (૪)

૧૦૬૯

સંવેગ-વિદ્યાકુમારીનાં બે પૈકી એક સ્તન. (૮)

૧૯૩૪

સરળશેઠ-વામદેવને આશ્રય આપનાર કાંચનપુરનો શેડીઓ. (૫)

૧૩૩૦

સર્પ-૨ખડપાટામાં સંસારીજીવનું ૩૫. (૭)

૧૮૧૭

સર્વશેષક-જ્યેષ્ઠજાના પદ્મરાજના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩)

૬૨૦

સર્વાર્થસિદ્ધ-વિમાન. ઉપશમત્રેણીએ ચઢેલ અનુસુંદરનું ગમન-સ્થાન. (૮)

૨૦૨૭

સંસારીજીવ-કથા કહેનાર ચોર. (૨)

૨૯૩

સંસ્કૃતિ-સંસારવિસ્તારનું ૩૫ક-નગરી. જટ્ટા મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગ-નું નિમિત્ત. (૭)

૧૭૩૫

સંસ્થિતિ-વેશ્વહલની માતા. ભુવનોદરના અનાદિ રાજની રાણી. (૪)

૮૨૦

સાકેતપુર-હરતક્ષેપમાં નગર. સંસારીજીવ અમૃતોદરનું ધામ. (૭)

૧૮૧૮

સાગર-મહાપરિગ્રહનો મિત્ર. લોભનું ૩૫ક. માયાદેવીનો ભાઈ. (૭)

૧૭૬૨

„ ધનશેખરનો અંતરંગ મિત્ર. લોભનું ૩૫ક. (૬)

૧૪૬૭

સાંખ્ય-માનવવાસના સાંખ્ય નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪)

૧૦૨૧

„ મિથ્યાદર્શનના હાથનીયે માનવાવાસમાં આવેલું અતરનગર. (૪)

૧૦૨૧

સાત-વેદનીય રાજનો માણસ. વિષુધાલયનો નાયક. (૪)

૯૮૮

„ વેદનીયરાજનો ભાયાત. સંસારીજીવને રવાદ લેવરાવનાર. (૮)

૧૮૮૮

સાત્ત્વિકમાનસપુર-ભવયકમાં આવેલું ભવ્ય નગર. જોન આંતર-નગરનું મહાનું સ્થાન. (૪)

૧૦૪૪

સામાન્યરૂપા-કર્મવિલાસની ત્રીજી પત્ની. મધ્યમજુહિની માતા. (૩)

૪૦૮

સામાયિક-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગમૂળ મિત્રોમાંના એક. નં. ૧. (૪)

૧૦૬૪

„ ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૯ પ્રથમ શિક્ષાવત. (૪)

૧૦૮૪

સારગુરુ-ભવચામના સ્વરૂપમંદિરના અધિપતિ. તેનું ઉપનામ બરગુરુ થયું હતું. (૫)

૧૨૬૩

સાહસાદ-ધનવાહનના પિતા જીમૂતરાજનું નગર. (૭)

૧૬૪૫

સિદ્ધાર્થ-સત્રુમર્દનનો નિમિત્તાઓ જોશી. (૩)

૫૩૫

„ મતુળ્યતિના હરતપાડનું નગર, ત્રિપુદારજીનું જન્મસ્થાન અને જેલજીમૂમિ. (૪)

૭૦૩

„ જ્યોતિષદાસજી સાહસાદપુરમાં વસનાર જોશી. (૭)

૧૬૪૭

સિદ્ધાંત-કર્મપરિણામ રાજનો સર્વ ભાવ સમજનાર મહાપુરુષ. (૬)

૧૫૫૮

સિંહુ-ધાતકીખંડના રાખ નગરે સંસારીજીવ. સિંહ મુનિ. ગૌરવોધો

અધઃપાત ખમનાર. (૮)

૧૯૫૬

સિંહુપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું એકનગર. ગંગાધર સંસારીજીવનું સ્થાન. (૮) ૧૯૫૫

મુકુન્ધવિજય-મહાવિદેહના ૩૨ વિભાગ પૈકીનો એક (વિજય).

એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮)

૧૯૭૪

મુખદુઃખ-ભવરે ટથી ખેડાના જન્મસત્તાન ખેતરનો પાક. (૭) ૧૬૮૩

મુખા-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રક પતાની વિશેષ દીકરી. શુભધારણી

પત્ની. (૮)

૧૯૫૧

મુખાસિકા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬

„ સાધુના અતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬

મુધાપ-ઐરવત ક્ષેત્રમાં આચાર્ય. સંસારીજીવ ગંગાધરના ગુરુ. (૮) ૧૬૫૫

„ સમંતભરને ઉપદેશ આપી દીક્ષા દેનાર અને આચાર્યપદે

સ્થાપનાર ગુરુ. (૮)

૧૬૮૦

મુદર્શન-સાકેતપુરની બાણના જંગલમાં મુનિ. સદાગમ તરીકે

અમૃતોદરને દેખા દેનાર. (૭)

૧૮૧૬

મુદ્દિ-ચારિત્રરાજના મેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનની પત્ની. (૪) ૧૦૮૮

મુધાકૂપ-સંસારીજીવને દ્રવ્યશ્રદ્ધા કરાવનાર શુભકાનન ઉદ્યાનમાં

આચાર્ય. (૭)

૧૮૩૯

મુખ્યુદ્ધ-ભદ્રિલપુરમાં વિશદ-સંસારીજીવને તત્ત્વશ્રદ્ધા કરાવનાર

મુનિ. (૭)

૧૮૪૩

મુખ્યુદ્ધિ-શત્રુમર્દનનો સહદય પ્રધાન. (૩)

૪૫૬

„ રત્નદીપના નીલકંઠ રાજાનો મંત્રી. હરિકુમારને નસાડનાર. (૧) ૧૫૩૬

મુલગતા-પિશાચી. દુર્લભિતાની વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૧૦

મુલકા-મુકુન્ધવિજયના હરિપુરના રાજા બીમરક્ષની રાણી. મહાભ-

દ્રાની માતા. (૮)

૧૬૮૦

મુમતિ-કર્મપં દેવીકાલપરિણતિનો પુત્ર. ભગ્યપુરુષનું બ્રીજુ નામ. (૨) ૨૭૧

મુમતિ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજા ત્રીમાંના એક. (૩) ૫૬૫

મુમલિની-સપ્તમેદ નગરના મધુવારણ રાજાની રાણી. શુભધારણી

માતા. (૮)

૧૮૫૫

મુમુખ-ભવચક્રે ચગુકપુરના ધનવાન સાર્થવાહનું મૂળ નામ. (૪) ૬૭૬

મુમંગળા-મુકુન્ધવિજયે રત્નપુરના મગધસેન રાજાની રાણી.

મુલસિતા-અગ્રહીતસકેતાની માતા (૮)

૧૬૮૧.

સુરપતા-પિશાચી કુરુપતાની વિરોધી સત્ત્વ (૪)	૧૦૦૬
સુલલિતા-સુકચ્છવિજયે રત્નપુરના મગધસેન-સુમંગલાની પુત્રી અગૃહીતસકેતા મદનમજરીનો જીવ (૮)	૧૬૮૧
સુલોચન-શનુમર્દનનો પુત્ર ગાદીએ બેસનાર (૩)	૫૪૭
સુસ્થિત-સાતમે માળ બેઠેલા મહારાજ (૧)	૧૮
સુદંર-જૈન મુનિ બધુ-સસારીજીવને દ્રવ્ય સાધુ કરનાર (૭)	૧૮૨૨
સુદંરતા-નિર્મલચિત્તે મલક્ષયગાળની રાણી શુદ્ધિ ને વિમર્શની માતા (૪)	૭૧૬
મૂકમસપરાય-આરિધર્મગાળના પાત્ર અગબૂત મિત્રો પૈકી એક નં ૪ (૪)	૧૦૧૫

સૌપારક-માનવાવાસનુ નગર સસારીજીવ-વિભવજીનુ જન્મમથાન (૭)	૧૮૩૮
સૌમદેવ ધ્યાનાયક વામદેવના પિતા વર્ધમાનપુત્રના ધનપતિ શેઠ (૫)	૧૧૪૧
સૌજન્ય-પિશાચી ખસતાનુ વિરોધી સત્ત્વ (૪)	૧૦૦૩

„ આરિરાજની ચતુરગ મેનાના હાથી (૪)	૧૦૬૭
સૌનર્મ-પ્રથમ દેવલોક સસારીજીવની ગખડપટ્ટી દગમ્યાન મ્યાન (૭)	૧૮૩૧
સૌમનસ્ય-અતરગ ચતુરગ મૈન્યમા પદાનિઓ (૧)	૧૫૬૦

સૌમ્ય-આગિરાજની ચતુરગ મેનાના હાથી (૪)	૧૦૬૭
સ્તબ્ધચિત્ત-ત્રિપુદારણે વાગવાગ કરેલો લેપ-શંકરાજની બનાવટ (૪)	૭૦૬
સ્તેય-વામદેવનો મિત્ર મૃષાવાદનો નાનો ભાઈ (૫)	૧૧૪૬

સ્ત્રીવેદ-મગરધ્વજના પરિવારમાનો એક પુરુષ (૪)	૮૬૯
સ્થળચર-૫ આક્ષપશુમ સ્થાનમા વસતા નોકા (૨)	૩૨૪
સ્નેહુરાગ ગર્હિ ભનપાત-ગમકસરીનો મિત્ર (૪)	૮૬૪

સ્પર્શન-આળનો મિત્ર વિષાભિયાપનો માણસ (૩)	૩૭૫
સ્ફટિકશાળ-ભદ્રિયપુત્રના ગાળ સસારીજીવ વિશક્તા પિતા (૭)	૧૮૪૨
સ્ફુટવચન-શાદ્દલપુત્રના અગિદમન રાજનો દૂત નજીની આનતમા	

નંદિવર્ધનને હારે મરણ પ્રાપ્તાર (૨)	૬૩૪
સ્વકર્મવિવર-સુસ્થિત ગાળમદિરનો દારપાળ (૧)	૧૮
સ્વદેહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો બગીચો સ્પર્શનની ફાસીનુ મ્યાન (૩)	૩૭૪

સ્વભાવ-કનકાદના સ્થાનમા આનનાર ચાર મહાપુરુષો પૈકી એક (૮)	૧૬૦૩
સ્વમળનિચય-ક્ષમાતળનો રાજ કાવિદ બાલિશના પિતા (૭)	૧૭૭૭
સ્વયોગ્યતા-જડની માતા અશુભોદયની પત્ની (૪)	૭૬૪

સ્વ૩૫-ભનનગરમા બકરચુરુ શિવમદિ (૫)	૧૨૬૨
સ્વવીર્ય-ચિત્તવાનરને ઝેરી ફોગ ખાતા અન્ધાનાર પ્રમગ હાથો. (૭)	૧૭૪૧

સ્વાધ્યાય-તપયોગના બાગ અગત માણુમો પૈકી એક ન ૪	
અતરંગ પગિવાગ (૪)	૧૦૭૨
હરિકુમાર-આનદપુગના કેસરી ગગનનો પુત્ર-ગલદીપે ઉછરેલો.	
ધનશેખરનો મિત્ર (૬)	૧૪૮૯
હરિપુર-સુકચ્છવિજયનું નગર મહાભદ્રા પ્રજાવિશાળાનું જન્મ-	
સ્થાન (૮)	૧૯૮૦
હરિશેખર-આનદપુગનો શેર ધનશેખરનો પિતા (૬)	૧૪૬૬
હરિશ્ચંદ્ર-દુશસ્થળ નગરનો રામ બાળના હાથહવાલ કરનાર (૩)	૪૪૫
હર્ષ-માનવાવાસમા ગગકસરીનો એક સેનાની આનદ કલ્લોલ	
કરાવનાગ (૪)	૯૭૮
હાઠશ્રેણી-સસાર બગગમા દુકાનોની હાઠ લવનું રૂપ (૭)	૧૭૩૫
હાસ-મકરધ્વજના સિદ્ધાસન નજીક ઘેરેલ પાચમાનો એક પુરુષ (૪)	૮૭૦
હાસ્ય-ભવરેટના કર્મચારી (૭)	૧૬૮૦
હિતજ્ઞ-ચાગ વ્યાપારીઓ જેની કથાત્રવણથી પચમ મુનિ વૈગન્ય	
પામ્યા તેમાનો એક (૭)	૧૭૦૧
હિંસા-ગૌદ્રચિત્તપુગના દુષ્ટાલિસન્ધિ અને નિષ્ક્રિયતાની દીકરી	
નદિવર્ધન પત્ની (૦)	૫૭૪
હીનસત્યતા-ભયની પત્ની (૪)	૮૭૫
હિમપુર-લલિતપુર પામેનું નગર ભન્યકે નિબીષણ ગગનની ગજધાની (૪)	૮૫૫

વિષયાનુક્રમ

ઉપમિતિ લઘુપ્રપંચા કથા-ભાષાઅવતરણના ત્રણ ભાગમાં આવેલા
વિષયોની અનુક્રમણિકા

(તા. ક. પૃષ્ઠસંખ્યા ભાષાતરની છે. પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ વાપરી છે.
બીજી અને ત્રીજી વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ વાપરી છે. કૌંસમાં આક પ્રસ્તાવ
પૈકી જોટલામાં દોષ તે મૂક્યો છે.)

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અકરાંતીઆ-વેલ્લહલ (૪)	૮૨૦. ૮૧૨	„ સુલલિતા (૮)	૧૬૬૧
અકર્મભૂમિ-ત્રીસા (૮)	૧૬૬૮	અંતારી કર્મ-ચાર (૪)	૮૬૯
અકલંક-ધનવાહન મેત્રી (૭)	૧૬૫૫	અગ-પાત્ર-રાજનીતિના (૫)	૧૩૦૮
„ -દીક્ષા (૭)	૧૭૭૦	„ આર (૧) નોટ	૮૬
„ -પુનરાગમન (૭)	૧૭૭૬	અંતાર કર્મ (૪) નોટ	૮૩૦
„ -નિર્ધારક પ્રયત્ન (૭)	૧૭૮૭	અચોર્યતા (૫)	૧૩૨૬
અકલ્યાણમિત્ર (૩) નોટ	૫૦૬	„ (૮)	૧૬૨૧
અકુટિલા (૩)	૪૧૧	„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય (૮)	૧૬૨૬
અકુશલમાળા (૩)	૪૭૪	અલ્પ-સમજણ (૪)	૮૨૭
„ -રૂપરંગ પરત્વે (૩)	૩૮૨	„ પ્રકાર (૬)	૧૫૧૧
„ -ની યોગરાક્તિ.	૪૩૩	અલ્પ તત્ત્વ (પરિ.)	૧૭૬૨
„ ને દેશનિકાલ હુકમ.	૫૦૨	અજ્ઞાન (૩)	૪૨૪-૪૨૫
„ ના પુત્રો (૩)	૫૪૫	„ લોકાઓ (૩)	૩૮૭
અકુશલ ભાવના ભાવિત માનસો (૬)	૧૪૯૮	„ વાદી (૪)	૧૩૪૯
અકુશલ દ્રવ્ય (૮)	૧૬૯૮	અટવી-ચિત્તવૃત્તિ (૪)	૮૦૪
અગુરુવત્ નામકર્મ (૪)	૮૯૦	„ -સમજણ (૪)	૮૨૬
અગ્રહીતરા કેતા (૨)	૨૭૬. ૩૨૯	અકાઈ ગહોત્સવ (૩)	૫૭૫
„ નું શકાસમાધાન (૪)	૮૨૫	અક્ષર દોષ-અભાવ (૬)	૧૬૨૪
„ ને સુધારો (૪)	૮૬૧	અલ્પ-સિદ્ધિ (૪)	૮૧૪
અગ્રહીતરા કેતા સારાંશ. (૫)	૧૩૬૦	અનુગત (૩)	૫૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અણુત્તર બૃહસ્પતિના (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૨	
અનત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ (૮)	૮૬૮
અનિચાર (૪) નોટ	૮૮૧
અત્યધિસ વિશાળ-શિક્ષાત્ત (૪) ૧૦૮૫	
અનિરાય-ચોત્રીશ (૬) ૧૬૧૯. ૧૬૨૧-૪	
અત્યંતઅગ્રાધ રોનાપતિ (૨)	૩૦૦
અદ્વૈતાદાનવિરમાનુ-સ્થૂળ (૪) ૧૦૮૦	
અદ્વૈતપૂજાપર્થ (૧)	૧૫-૫૧
અદેવે દેવબુદ્ધિ (૪)	૮૪૫
અધમરાત્ન (૬) ૧૫૭૭-૧૫૮૬	
અધમાધમ પુરુષ (૬)	૧૫૭૬
અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ (૪)	૮૪૭
અધિકારી-(મંથના) (૧)	૧૩
„ -આવધના (૧)	૩૮-૧૭૫
„ -નિર્ભય-ચેષ્ટાથી (૧)	૧૭૬
અધઃપાતતી સ્કળના (૮)	૧૯૬૧
અધ્યવપૂરક દોષ (૪)	૧૪૧૩
અધ્યવસાય-સરોવર (૬)	૧૬૦૫
„ મન (૭)	૧૭૫૩-૧૭૫૬
અનશન-તપયોગ (૮)	૧૦૯૮
અનંતાય યત્રીશ (૪)	૧૦૮૩
અનંતભોક્તા વસ્તુ (પરિઠ)	૧૩૨૮
અનંત પુત્રો-કર્મપરિણામના (૬) ૧૫૬૬	
અનંતાનુગ્રાહી (૪)	૮૭૬
અનંતાનુગ્રાહી-ક્રોધ (૩)	૬૬૬
„ માન (૪)	૬૫૪
અનર્થદંડવિરમણત-ગુણત (૪) ૧૦૮૪	
અનાદેય નામકર્મ (૪)	૮૬૧
અનાભિચારિક મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૯૧
અનાભોગ (૨)	૨૮૬
„ મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૯૧
અનિવૃત્તિકરણ (૧) નોટ	૮૮
અવિરુદ્ધ દોષ (૪)	૧૪૧૨
અનુત્તર વિગ્નાન (૨)	૬૧૯

વિષય	પૃષ્ઠ
અનુપૂર્વી નામકર્મ (૪)	૮૬૦
અનુમેશા-સાધુપત્ની, (૫)	૧૨૫૬
અનુમાન (પરિઠ) ૧૩૬૩. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮	
અનુવ્રત-માદાત્મ્ય (૧)	૧૮૨
અનુદાન-વિત્તશુભ (૮)	૨૦૫૦
અનુસુદર-મન (૮)	૧૬૭૫
„ -પરિવિધ (૮)	૧૬૬૦
„ -વપરમાનં (૮)	૧૬૬૮-૬
„ -નું ડોળાન (૮)	૨૦૮૫
„ દીક્ષા મદોત્સવ (૮)	૨૦૦૭
„ ધ્યાનમાં (૮)	૨૦૨૬
„ -સર્વાર્થસિદ્ધિ (૮)	૨૦૨૭
અંતરંગના-મિથુનદ્વય (૩) ૪૧૧-૪૩૧	
અતઃકરણ (૧) નોટ	૮૮
અંતરંગ કુટુંબ (૩)	૬૭૦
„ -દેખાયકું (૩)	૬૭૨
„ -નાં વૈર (૩)	૬૭૩
„ -ના શુભદોષમાન (૩)	૬૭૪
„ -નું અનાદિ યુદ્ધ (૩)	૬૭૫
„ -નો સ્પષ્ટ પરિચય (૩) ૬૭૫-૭	
અંતરંગ ઔચિત્ત્વકથ (૮)	૧૬૬૪
„ દેરો રસનાશુદ્ધિ (૪)	૭૬૦
„ રાત્ર્ય-પરિક્રિયા. (૩)	૫૧૦
„ -વૈવિધ્ય (૬)	૧૫૫૬
„ ત્યાગ વગર બાહ્ય ત્યાગ (૩) ૬૭૬	
„ અનેક રૂપ (૪)	૯૩૬
„ રાત્રે દાળનાર (૩)	૫૦૭
અંતરદ્વીપ-છત્રપતિ (૮)	૧૬૬૯
અંતરશુદ્ધિ-રાત્ર્યપ્રવેશઉપાય (૬) ૧૫૬૮	
અંતરાય (૨)	૨૨૮
„ અને દિવિદા (૪)	૧૦૦૭
„ આક્રમણ-બાધા (૭)	૧૮૦૭
„ મિત્રતાન (૪)	૨૮૬
„ ના પાંચ મનુષ્યા (૪) નોટ. ૮૬૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
અંતર્ધાન થયેલા અંતરંગ લોક. (૪)	૬૩૬
અંતસ્તાપ-બાળનો. (૩)	૪૪૧
અત્યન્ત-જૈન-ખંધુ. (૩)	૫૫૭
અંધતા-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૭
અંધારું-મિથ્યા દર્શન. (૭)	૧૭૩૯
અન્યોક્તિ. (૪)	૭૩૬
અપમિત્ય દોષ. (૪)	૧૪૦૯
અપયશ નામકર્મ. (૪)	૮૯૨
અપાયાપગમાતિરાય. (૯)	૧૬૨૧
અપરિણુત દોષ. (૪)	૧૪૨૭
અપર્યાપ્ત. (૨) ॥	૩૧૬-૬૬૫
" નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
અપાત્ર અને અભ્યાસ. (૪)	૭૧૬
અપૂર્વકરણ. (૧) નોટ	૮૮
" (૫)	૧૨૭૫
અપૂકાય. (૨)	૩૧૮
અપ્રત્યાખ્યાની. (૪)	૮૮૦
અપ્રમત્તરવ શિખર. (૪)	૧૦૪૮
અપ્રમાદયંત્ર. (૩)	૫૦૩
" અને જાણ દીક્ષા. (૩)	૫૦૮
" બજ્રહડ. (૭)	૧૭૪૩
અમણુ-અભિમાની. (૪)	૭૪૧
" ડું માતાને ખાટું. (૪)	૭૪૭
અમદૈય-ખાવીરા. (૪)	૧૦૮૩
અસત્ય. (૩)	૬૬૬
" નતિસત્ય. (૩)	૬૭૧
અભિગમ-પાંચ. (૮)	૧૮૬૭
અભિમહ. (૩) નોટ	૫૦૫
અભિનિબોધ. (૨)	૨૮૦
અભિમાન-ના વિચારો. (૪)	૭૮૭
" -પોષણ. (૪)	૭૦૮
" -અભ્યાસકાળમા. (૪)	૭૧૫
અભિયેક-ગાનીપીને. (૩)	૫૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અભ્યાસ-અપાત્રને. (૪)	૭૧૬
" અસતોષ. (૪)	૭૨૩
" -કાળમા રખડું. (૪)	૭૨૪
" -બાળપણમા. (૨)	૨૯૫
" -વૈરાગ્ય. (૬)	૧૬૦૩-૧૬૦૬
અભ્યાદૃત દોષ. (૪)	૧૪૨૦
અમૃતોદર. (૭)	૧૮૧૮
અંબરીયો સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૭૫
" ની પક્ષીમા નદિવર્ધન. (૩)	૬૪૮
અરુણકૃષ્ણી-રેંટ. (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬
અસતિ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
" -આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
અસ્થિમન. (૩)	૬૩૪, ૬૫૦
" અને વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૨
" " ની સ્તુતિ. (૩)	૬૫૩
" ની ઉપયોગી પ્રતિભાવળી. (૩)	૬૫૫
" ડું ઉત્થાન. (૩)	૬૮૧
અરુઘટી. (૩) નોટ.	૩૬૪
અર્થકથા. (૧)	૫
અર્થનિચય-કચરો. (૭)	૧૭૪૧
અર્થપુરુષાર્થ. (૧)	૧૩૭-૧૩૮
અર્થાપત્તિ. (પરિં)	૧૩૮૬
અભિમ્ન વિલાસ-નનસુખ. (૫)	૧૨૨૬
અવધિજ્ઞાન. (૮)	૨૦૦૧
અવગણના-સ્વકુટુંબ તરફ. (૫)	૧૨૬૭
અવગતિ-સદ્બોધ ભાર્યા. (૪)	૧૦૬૦
અવગ્રહ. (૮)	૧૮૬૭
અવધિ. (૨)	૨૮૦
" સદ્બોધમિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
અવયવ. (પરિં)	૧૩૬૬
અવલોકન-વિમર્શનું. (૮)	૮૦૩
અવલોકના-સદ્જ્ઞાન. (૩)	૧૬૯૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અવધૂતિ. (૧)	૧૪૮૪
અવિધારારીર-મહામોહનું. (૪)	૮૧૦
" -યોજના. (૪)	૮૩૮
અવિનય-અભિમાનીનો. (૪)	૭૧૪
અવિરતિ (ખાર બેઠ). (૭)	૧૮૬૧
" પણ. (૧) નોંઠ.	૫૪
" ન. બાલ-કથરો. (૭)	૧૭૩૬
" જળ-રેટ. (૭)	૧૮૮૨
" નં. (૭)	૧૭૩૬
અવિવેકિતા. (૩)	૩૪૬
" -તામસચિતે	
ગેરહાજર. (૩) પા. ૫	
" -ઉત્ક્રેષ્ઠ. (૪) ૭૬૪, ૭૬૬	
" -રૌદ્રચિત્તપુરે. (૪) ૭૮૮	
" -ચિત્તવૃત્તિમા હાજર	
નહિ. (૪)	૮૬૬
" આક્રમણ-આધા. (૭) ૧૮૦૪	
અગ્રવહાર હુકમ. (૩)	૫૦૨
અશનક્રિયા-સાતુની. (૭)	૧૭૨૫
અશુભ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
અશુભ વિષય. (૫)	૧૨૮૫
અશુભોદય (૪)	૭૬૩
અશોક-મોહું પણ ફળવિદોણ. (૪) ૭૪૦	
અષ્ટ પ્રવચન માલો. (૩)	૫૦૫
" " (૮)	૧૬૪૭-૫૦
અસ અવહાર નગર. (૨)	૩૦૦
અસતીયોયણ (૪) નોંટ.	૮૩૧
અસત્ય-પાત્ર-મોટા. (૪)	૧૦૭૬
અસદાચાર-અપેડો. (૮)	૧૬૬૬
અસાત અને પાપી પાત્ર. (૪) ૯૬૧	
" અને રૂ. (૪)	૯૬૮
અસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
" -મૂં. (૭)	૧૭૨૮. ૧૭૩૨
અસિયર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અલકાર. (૪)	૭૮૧
અલ્હિસા-નૈનધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
અલ્હારસ વરણ-કામદેવ. (૬)	૧૪૬૨
અલ્હારમા સુદ. (૫)	૧૧૬૫
અલ્હિવચન-ચત્તિધર્મ	
મનુષ્ય. ન. ૬ (૧) ૧૦૭૬	
અલ્હિતિ અને ગુણો. (૪)	૧૦૦૭
અભમ અવવાસ-પુડરીક. (૮) ૧૬૮૮	
અભમનો સાર. (૮)	૨૦૦૪-૪૨
અભ-લોકોદરમા (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
" - નો વાવાર્થ. (૬)	૧૬૬૦
આચાર્યપદે સિદ્ધ સસારીયવ (૮) ૧૬૫૭	
આચાર્ય દોષ (૪)	૧૪૧૧
આચાર્ય મત. (૪)	૮૫૬-૧૩૪૫
" મ. (૪)	૧૩૫૧
આચાર્ય દોષ. (૪)	૧૪૧૫
આજ્ઞા-સિદ્ધ. (૮)	૧૬૧૪
આજ્ઞાવિરમ્ભ ફળ. (૮) ૧૬૭૧-૧૬૭૨	
આતપ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
આતિથ્ય-આદર (૩)	૫૫૩
આતમકથા ન કરવી. (૫)	૧૨૮૪
આતમલુપતા. (૧)	૨૧૫
આતમવિચારણા. (૩)	૪૧૬
આતમવિડંબના વર્ણન. (૮)	૨૦૦૬
આતમસ્તુતિ. (૪)	૭૬૧
આતમસ્વરૂપ-વિવિધતા. (૪)	૮૪૮
આતમા-સ્વરૂપ-સ્ફટિક. (૭)	૧૭૫૨
આદાનન ડમતનિરોપણ સમિતિ (૩) ૫૦૫	
" (૮)	૧૬૪૮
આદેવનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
" કર્મ. (૪)	૧૦૦૭
આદેશ અને અતરંગ લોકો. (૩) ૫૦૨	
આપાકર્મ દોષ. (૪)	૧૪૦૬
આનંદ-દામાનો. (૮)	૮૮૧૧

વિષય	પૃષ્ઠ
આનંદ-નગરપ્રવેશ મહોત્સવ. (૮) ૧૮૮૨	
„ -સ્વૂળ અને આત્મિક. (૫) ૧૧૮૭	
આતરકયા ભૌતાચાર્ય. (૪) ૮૧૨	
„ -વેલ્લહલકયા. (૪) ૮૧૬	
આતરપ્રભોદ. (૩) ૫૧૩-૫૨૩	
આન્વીક્ષિકી વિદ્યા (૫) ૧૩૦૯	
આપધાત-નરસુંદરીનો. (૪) ૭૫૦	
આસિગ્રહિક મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૦	
આસિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૧	
આસિનિબોધ-સદ્બોધમિત્ર. (૪) ૧૦૯૧	
આભીર-કર્ણ. (૭) ૧૮૩૩	
આસિસંસ્કારિક કુવિકલ્પો. (૧) ૧૫૨	
આમર્યાપધિ લઘિ. (૫) ૧૧૬૬	
આમાજીર્ણ. (૬) ૧૫૧૧	
આય-આઠ-નિમિત્તશાસ્ત્રો. (૬) ૧૫૨૦	
આયુર્વેદ. (૬) ૧૫૦૬-૧૫૧૭	
આયુષ્ય. (૨) ૨૬૦	
„ અને મૃતિ. (૪) ૧૦૦૦	
„ આક્રમણ બાધા. (૭) ૧૮૦૭	
„ મિતરાભ. (૪) ૮૮૬	
„ ના ચાર મનુષ્યો. (૪) નોટ ૮૮૬	
„ રાગનો સંકેત. (૮) ૧૬૬૫	
„ બાધા. ૧૬૬૫	
આત્મ- (૨) ૨૬૫	
આત્મવ (૩) ૪૨૩, ૪૨૭	
„ મતિધર્મ મનુષ્ય. ન. ૩(૪) ૧૦૬૭	
આર્તધ્યાન-ગુરુ. (૭) ૧૭૬૦	
આર્તારાય-ગૌરવોળી મહદે. (૮) ૧૬૬૦	
આર્થ સત્ય. (પરિવ) ૧૩૮૦	
આવશ્યક. (૮) ૨૦૨૬	
આવશ્યક-મગરોળીઆ દષ્ટાંત. (૧) ૧૧. ૨૧૬	
„ -નાગદત્તકયા. (૧) ૧૧. ૨૨૨	
આસક્તિ રહિત બોજન (૪) ૭૭૬	
આમ્રવ. (૧) ૧૪૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
આમ્રવ-તત્ત્વ. (પરિ.) ૧૩૬૪	
આહાર-ચાર. (૩) નોટ. ૫૦૫	
આહારવિશુદ્ધિ-નવકોટિ. (૬) ૧૬૦૦	
આદેર-સ સારીત્ત્વ. (૩) ૬૮૬	
હત્વર અનશન. (૪) ૧૦૬૮	
ઈદ્રિય-તૃપ્તિ. શિક્ષાપ્રભોગ. (૧) ૬૬	
„ પરાધીન-હરણ. ૩૨૬	
„ -હાથી. ૩૨૭	
„ સ્વરૂપ-દમન. (૩) ૪૭૫	
„ પર અકુરા-રાગ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
ઈર્ષ્યાપચિકી. (૭) ૧૭૨૬	
ઈર્ષ્યાસમિતિ. (૫) ૫૦૫. ૧૬૪૮	
ઈરણી રમણ. (૫) ૬૬૬	
ઉચ્ચ-દિવ્ય દર્શન. (૫) ૧૨૨૬	
ઉચ્ચ-પ્રવાસો. (૫) ૧૨૫૦	
ઉચ્ચવાસ નામકર્મ. (૪) ૮૬૦	
ઉત્તમવળતા-આઠવીમા. (૭) ૧૭૬૭	
ઉત્તમ પ્રાણીસ્વરૂપ. (૩) ૪૮૩	
„ રાગ્ય. (૬) ૧૫૬૪-૧૬૧૨	
„ વર્તના. (૬) ૧૬૦૬	
„ સૂરિ કથાનક. (૬) ૧૫૫૧-૧૬૨૮	
„ -પાથમા પુત્ર. (૬) ૧૬૩૧	
ઉત્તમોત્તમત્વ સ્વરૂપ. (૩) ૪૭૭	
„ વર્જપ્રાપ્તિ ઉપાય. (૩) ૪૬૧	
ઉત્તારધ્યાન સૂક્ષ્મ પાદડા. (૧) ૧૧. ૨૩૦	
ઉત્તારાસન. (૮) ૧૮૬૬	
ઉત્થાન-વિમળત્વ. (૫) ૧૧૮૫	
ઉત્પાદન દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫, ૧૪૧૬, ૧૪૨૦	
ઉત્સર્ગ-તપયોગ. (૪) ૧૦૭૨	
ઉત્સવ-ગૌરવ મહિરે. (૧) ૬૫	
ઉત્સાહ રાક્ષિ. (૫) ૧૩૦૮	
ઉદ્ભવ દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫. ૧૪૦૬-૧૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્દેશિક દોષ. (૪)	૧૪૦૬
ઉદ્ધત જ્ઞવાબ. (૫)	૧૩૧૪-૫
ઉદ્ભિન્ન દોષ. (૪)	૧૪૧૦
ઉદ્યમ અને ધન-વિચારો. (૬)	૧૪૮૩
ઉદ્ય નગમન-વેદસાદુષ્ણ. (૪)	૮૨૧
" -શાવાર્થ. (૪)	૮૨૬
ઉદ્દર-કથા. (૭)	૧૭૩૮
ઉન્માદ-નાશ. (૧)	૧૪૬
" ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૭
" અસર. (૭)	૧૬૬૫
ઉન્માર્ગીપદેશ-સૂત્રો. (૨)	૩૨૧. ૩૨૪
ઉન્મિત્ર દોષ. (૪)	૧૮૩૭
ઉપક્રમ. (૪) નોટ.	૭૬૦
ઉપધાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
ઉપચારો-આધ. (૩)	૫૬૬
ઉપદેશ. (૧)	૧૧૮-૧૧૯
" -અનધિકારીને. (૧)	૧૩૨
" -પ્રેરણારૂપે. (૧)	૧૫૫
" -કર્તવ્યસૂચવન. (૧)	૧૫૭
" -પ્રતીતિ માટે પ્રયત્ન.	
(૧)	૨૮. ૧૬૦
" -વિશ્વાસ કરે તેવો. (૧)	૧૬૩
ઉપદેશ ક્રમ. (૧)	૧૬૭
" -ઔપધરેવનનો. (૧)	૧૬૭
" -ગ ભીરતા. (૧)	૧૭૧
" -કયાં ન લાગે. (૧)	૧૭૩
" -અપોચને નહિ. (૧)	૧૭૭
" -અપાત્રને. (૨)	૨૮૨
" -વૃથા. (૩)	૪૦૬-૭
" -પ્રતિભાષકાચાર્ય.	
(૩)	૪૧૭. ૪૩૧
" -પ્રભોધનરતિ. (૩)	૪૬૩
" -ની જૂદી જૂદી અસર.	
(૩)	૪૭૮-૫૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપદેશ ક્રમ-પ્રભોધનરતિનો. (૩)	૫૮૨-૫૮૩
" -કર્તવ્યનો. (૩)	૫૪૬-૫૪૭
" -જન ધર્મ સાર. (૩)	૫૫૫
" -વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૪
" -પર્મદુર્લભતા. (૩)	૬૬૫ થી
" -વિચક્ષણચાર્યનો.	
(૪)	૭૫૬-૭૬૧
" -સમયજ્ઞ વૈધનો. (૪)	૭૩૭-૭૩૮
" -જ્ઞાતસ્વરૂપ. (૪)	૬૭૦-૬૭૧
" -યોજના બુદ્ધસૂત્રીની.	
(૫)	૧૨૨૨-૧૨૫૫
" -બુદ્ધસૂત્રીનો. (૫)	૧૨૫૬
" -શુભમહારાજનો. (૭)	૧૭૧૬
" -ચિત્તને. (૭)	૧૭૬૫-૭
" -રોડ દુર કરો. (૭)	૧૭૮૬-૮૦
" -કોવિદાચાર્ય. (૭)	૧૭૬૬-૧૮૦૦
" -ધર્મધોષ. (૭)	૧૮૨૭
" -નિર્મળાચાર્ય. (૮)	૧૮૬૮-૧૯૦૦
" -રોક-કોનો ? (૮)	૨૦૨૮
" -ચાનધોમ-ચિત્ત.	
શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૬-૪૨
ઉપદેશ-ની અધોન્ય દીક્ષા. (૧)	૧૭૩
ઉપનય. (૧)	૪૭-૪૮
" -યોજના. (૧)	૫૦
" મન્ત્રિસાધાનો. (૭)	૧૬૮૦
" વૈદ્યકથાનો. (૮)	૨૦૪૬-૫૩
ઉપમાન-સત્કલ્પિત. (૧)	૧૧
ઉપમિતિ જલપ્રપચા કથા. (૧)	૨૧૩
ઉપયોગ. (૭)	૧૭૨૫
ઉપસમગ્રેષ્ટિ. (૮)	૨૦૨૬-૭
ઉપસંહાર. (૧)	૨૧૬-૮
" (૨)	૩૩૦-૧
" (૩)	૬૬૦
" જૈનપુર દર્શનનો. (૪)	૧૮૬૭-૮

વિષય	પૃષ્ઠ
કપસંહાર (૪)	૧૧૩૨-૩
" (૫)	૧૩૪૧-૨
" (૬)	૧૬૩૮
" (૭)	૧૮૪૦-૪૫
" (૮)	૨૦૭૩-૨૦૮૧
કપસર્ગો (૮)	૨૦૬૯
" મન્થરો. (૭)	૧૭૩૯
કપાગ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
કપાયનું ચિંતવન. (૧)	૧૨૬, ૧૩૦
કપેક્ષા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
ઉમાસ્વાતી-અધમાવમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૭૬
" -અગમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૮૫
" -વિમ્બ્યમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૮૯
" -મધ્યમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૯૩
" -ઉત્તમસ્વરૂપ (૬)	૧૬૧૨
" -વરિષ્ઠસ્વરૂપ. (૬)	૧૬૨૬
જા પરિસર્પ. (૨)	૩૨૫
કલ્પકર્શન. (૪)	૧૩૪૬
કોટવૈયો. (૮)	૨૦૪૫
કલ્પિગૌરવ. (૮)	૧૯૬૨
કલ્પતા. (૫)	૧૩૨૬
" (૮)	૧૬૨૧
" પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૬
એકરૂપતા-મહાપ્રાહ-કર્મપરિણામની.	
(૪)	૬૧૮
એકવાક્યતા-સર્વ ચરિત્રની. (૪)	૧૧૧૩
એકાગ્રનિવાસ. (૨)	૩૧૩
" મા-સ સારીજીવ. (૮)	૧૬૬૬
એવણહોય ૧૦. (૪)	૧૪૦૫, ૧૪૨૦-૧૪૨૮
એવણાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
" (૬)	૧૦૪૮
એવતક્ષેત્ર. (૮)	૧૬૫૫
એશ્વર્ય-દરિદ્રતા વિરોધી સત્વ. (૭)	૧૦૦૮
આથ પ્રદા. (૭)	૧૮૩૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઓષ્ઠ ઓજન-ઓષ્ઠાદરી. (૪)	૧૦૬૮
ઓરડો કથા. (૭)	૧૭૩૮
ઓદાસિન્ય-રાજમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૪
ઓપરામિકરૂપ-સમ્યક્કર્શનનું. (૪)	૧૦૮૯
ઓપધ-દાન. (૧)	૪૬, ૨૦૭
" " ઉપાય. (૧)	૪૬, ૨૧૦
" " પાત્ર. (૧)	૪૬, ૨૧૨
કચરો-અવિરતિ. (૭)	૧૭૩૯
" અર્થનિયય. (૭)	૧૭૪૧
કલ્પાદ દર્શન. (૪)	૮૫૬-૧૩૪૬-૧૦૨૮
કંઠાજો અને ધનપ્રાપ્તિ. (૬)	૧૫૪૬
કથાકથન-પૂર્વ કીર્તિતુ. (૪)	૭૬૨
કથાનક ઉત્તમસૂત્રિ. (૬)	૧૫૫૧-૧૬૨૮
" રસનાનુ. (૪)	૭૬૨, ૧૧૧૦
" જાદર ગુરુ. (૫)	૧૨૬૨-૭
" યદ્યુક્ત. (૬)	૧૫૫૭-૧૬૩૦
કથા પ્રકાર. (૧)	૫
કથા યોગના-વેલ્લહલની (૪)	૮૨૫
કથા શરીર (અતારજ). (૧)	૮
" (બહિરગ). (૧)	૧૨
કનકમન્જરી. (૩)	૫૮૬
" વિરહદરા. (૩)	૫૬૮-૬૦૪
" પાણિમહલ. (૩)	૬૦૬
" નંદિવર્ધન લગ્ન. (૩)	૬૧૨
કન્યાવતી તપ. (૮)	૨૦૩૫
કદ્મુનિ-સદાગ્રમ દર્શન. (૮)	૧૮૮૭
" માયાકપટ. (૮)	૧૬૮૦
" મહાભદ્ર. (૮)	૧૬૮૦
ક-યા-દશ. (૮)	૧૬૨૧
" " ચતિધર્મ-મેળ. (૮)	૧૬૩૦-૧
" " લક્ષ્મણ. (૮)	૧૬૩૨
" " સ્થાન. (૮)	૨૦૩૧
" સ્મરણ. (૮)	૨૦૧૪
કન્યાસિ. (૭)	૧૬૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કપાળ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮	કર્મવિલાસનો નિર્ણય. (૩)	૪૦૭
કપોત-લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨	" " સમનું સ્થાન. (૩)	૫૦૬
કંઠ (૧)	૧૫૧૦	" " નું વિસ્તૃત સ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
કબૂલાતો-બિખારીની. (૧)	૩૩-૧૭૨	" " ના પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર (૩) ૫૪૪-૬	
કર (ટકમ) સંબંધી ખ્યાલ. (૩)	૫૫૬	" વિષયનું સાદિત્વ. (૪) નોટ	૮૬૩
કરણસિત્તરિ (૧) નોટ.	૬૩	" વિશાગે વૈચિત્ર્ય. (૪)	૮૫૨
કરીઆણા-અંસારખનરે. (૭)	૧૭૩૫	" વ્યાધિ-નરમાસ મોક્ષ. (૮)	૨૦૪૮
કરુણા-સાધુ પત્ની. (૫)	૧૨૫૬	કર્માદાનના વ્યાપારો. (૬)	૧૪૭૮
કર્કશરિ. (૭)	૧૬૫૧	કર્મેન્દ્રિય (પરિ.)	૧૩૭૭
કર્ત્તવ્ય. (૧)	૩	કલંદ-આબીર. (૭)	૧૮૩૩
"-ઉપદેશ. (૩)	૫૪૬	કલ્પ-દર્શનને બુદ્ધિ પાડનાર તારવ. (૪)	૮૬૧
કર્મ-રોપકમ-નિરુપકમ. (૩)	૪૬૭	કલ્પોપપત્ત-કલ્પાવીત. (૨)	૨૮૭
" આહ. (૨) નોટ	૨૫૮	કલ્યાણ મિત્ર. (૭)	૧૭૨૩
" ખાંચ. (૪) નોટ	૮૩૦	કલ્યોણે-આગરના. (૬)	૧૪૬૮
" ચાર-પાતી. (૮)	૨૦૩૧	કપ-છેદ-તાપ. (૪) નોટ	૮૪૬
" " અપાતી. (૮)	૨૦૩૨	કપાય. (૧) નોટ.	૧૫૩
" અંધિ. (૭)	૧૭૬૫	" પચીસમેદ. (૭)	૧૯૬૨
" પાતળારા. (૮)	૧૮૬૧	" આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૬
" (પરિ.)	૧૩૭૪	" ગ્રહ. (૭)	૧૭૩૮
" પરિજ્ઞામ. (૨)	૨૫૮	" લેશ્યા સંબંધ. (૭)	૧૭૪૪-૫
" " -પ્રેક્ષ તન્નિયોમ. (૨)	૩૦૫	કલ્પસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
" " -નું બેઠકું તંત્ર. (૩)	૪૬૬	કસોટિ-અતિશયવાનાની. (૧)	૨૦૩
" " -દિપ્તિપ્રતિષ્ઠિતે. (૩)	૩૭૪	કળા-અભ્યારા. (૩)	૩૫૦
" " -અનુકૂળતા (૮)	૧૬૦૧	" -રિપોર્ટ. (૩)	૩૫૫
" " મહાભોજ સંબંધ. (૪)	૮૧૧	" -ધાતુવાદ. પચ્ચેય. (૩)	૩૫૭
" " સારિવડપુરની જમીનમીરી		કળાચાર્ય અને રિપુદાસજી (૪) ૭૧૪-૭૨૫	
(૪)	૧૦૪૬	" ના પુલાસા. (૪)	૭૩૦
" " સિદ્ધાંત. (૬)	૧૫૫૮	કાકચેષા. (૪)	૮૨૩
" " શ્રીગર્ભ. (૮)	૧૬૬૧	કાકીકા-અમાદ. (૭)	૧૭૩૬
" " મધ્યસ્થતા. (૬)	૧૫૬૩	કાગડોને કંઠે રત્ન. (૪)	૭૩૬
" " અને નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૦	કાગ અને રત્નો. (૭)	૧૭૧૬
" ભૂમિ-પંદર. (૮)	૧૬૬૮	કાન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
" વિલાસ. (૩)	૩૭૪	કામ-નાટકે વિદ્યુત્ક. (૨)	૨૬૧
" " અને સ્પર્શન. (૩)	૩૮૧	" કથા. (૧)	૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કામદેવ-આત્મનાય. (૧)	૧૪૬૨	કાળનિવેદક (૫)	૧૨૧૬
„ „ આકાર સંવરણ (૧)	૧૪૬૨	„ (૮)	૧૮૧૧
„ „ ની અસરમા મનની સ્થિતિ (૧) ૧૪૬૪		કાળ નિવેદન. (૩)	૩૭૨
„ „ ની વ્યાકુળતા. (૧)	૧૫૦૭	કાળમાન-સ્વરૂપ. (૨)	૨૬૪
„ „ ની જન્મસ્તતા. (૧)	૧૫૧૮	કાળ સા-થે-સા-યત્વ. (૫)	૧૩૧૨
„ „ -મ દિરે બાળ. (૩)	૪૩૫	કાળ સ્વરૂપ. (પરિ०)	૧૩૬૬
„ „ ની રાધ્યા. (૩)	૪૩૬	કાળો રમ-જુવાસો. (૫)	૧૨૩૬
„ „ ની લીલા. (૪) નોટ	૮૩૪	કિલ્લિવિધિયા દેવ. (૭)	૧૮૨૧. ૧૬૭૭
„ „ ની અસર. (૩)	૫૬૭	કુચારો વિમળ. (૫)	૧૨૨૪
„ પુરુષાર્થ. (૧)	૧૭૬	કુદ્દી-બગવ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૪
„ રાગ. (૪)	૮૬૫	કુદ્દીપ્રાવેશિક રસાયણ. (૧)	૧૮
„ વિહુવળ દશા (૩) ૫૮૧, ૫૮૭		કુદ્દુબ-અતરંગ. બાહ્ય. (૩)	૧૭૦
„ „-કનકમ જરી. (૩) ૫૮૮-૬૦૪		કુદ્દુબીઓનુ ભોજન (૭) ૧૧૮૭-૧૧૬૬	
કામદારો-જૈનમ દિરે (૧)	૧૬-૬૮	કુદ્દુબીઓ-સારગુરુના. (૫)	૧૨૬૮
કાયકયેશ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૬	કુડ-નૌદ્રવ્યાન. (૭)	૧૭૪૦
કાયશુભિ. (૩)	૫૦૫	કુતીર્યાઓનુ સ્થાન. (૮)	૨૦૫૩
„ (૮)	૧૦૪૬	કુદ્દરન. (૧)	૫૧
કાયયોગ-સાતમેદ. (૭)	૧૬૮૩	કુદ્દૃષ્ટિ. (૪)	૮૫૮-૮૬૨
કાયા-ઓરડો. (૮)	૧૭૩૮	કુદ્દૃષ્ટિ-આકમણ બાધા (૭)	૧૮૭૪
કારણ-પરમ કારણ. (૮)	૧૨૨૭	કુદ્દૃષ્ટિકા અને રમણ. (૪)	૬૧૩
કારણો પાત્ર. (૩)	૩૦૮-૬૩૧	કુલ સારિ. (૭)	૧૧૬૫૩
„ પાત્ર. (૩) નોટ	૫૨૬	કુરુપતા-પિરાતી. (૪)	૧૦૦૫
„ મા ઉપચાર મુખ્યતા. (૩) ૫૨૬		કુલધર-પુંડરીક. (૮)	૧૬૮૩
„ ની વિચારણા. (૮) ૧૬૦૪-૦૬		„ -શુભધારણ મૈત્રી. (૮)	૧૮૫૬
	૧૬૧૮-૨૦૨૨	„ સ્વપ્ન-વિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
કાર્મણ શરીર-ચોક્. (૭)	૧૭૩૮	કુલીન અને પરચી. (૩)	૪૪૧
કાર્ય નિવેદન (રિપોર્ટ)-વિમર્શના.		કુલિક-ચો. (૧)	૨૧-૧૧૭
(૪) ૧૧૦૪		„	૧૨૧-૧૨૩
કાર્યસાધક કારણસમાજ. (૮) ૧૬૦૪-૦૬		„	૧૫૧-૧૬૬૮
કાસ્ટમુમ. (૩) નોટ	૬૧૭	કુળનામ સ્ત્રી. (૫)	૧૨૬૧
કાળક્ષેપ. (૩)	૪૧૦. ૪૩૧	કૃતકૃત્યની પ્રેક્ષા. (૭)	૧૭૧૪
કાળચક્ર. (૧) નોટ	૮૨	કૃષ્ણા. (૭)	૧૭૮૨
કાળપરિણતિ (૨)	૨૬૨. ૧૩૧૨	કૃષ્ણ-ઉદ્દયેષ. (૪)	૮૪૫
કાળનિવેદક. (૪)	૭૩૫	કૃષ્ણ-રેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
કેડ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩	ક્ષપ્તપ્રેણી. (૮)	૨૦૩૧
કેદાનાનામ-ન દિવર્ધન. (૩)	૬૩૬	,, (૮)	૨૦૭૦
,, ધનવાહન. (૩)	૧૮૧૩	ક્ષમા-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં ૧. (૪)	૧૦૬૭
કેવલ-સદ્ગોષ્ઠ મિત્ર. (૪)	૧૨૯૨	,, નો આનંદ. (૮)	૧૮૮૧
કેવળ. (૨)	૨૮૦. ૨૮૭૦	,, ચાચના. (૮)	૨૦૮૨
કેવળી સમુદ્ધાત. (૫)	૧૨૮૦	ક્ષયોપશમ-ખારી. (૭)	૧૭૩૮
,, (૬)	૧૬૦૭	, સાવ. (૫)	૧૨૭૮
કેશવાલિન્ય. (૪) નોટ	૮૩૦	ક્ષાતિ. (૩)	૩૬૧-૩૭૩
કોટવાળો-જૈનમ દિરે. (૧)	૧૬. ૯૯	ક્ષાતિ. (૮)	૧૬૨૧
કોટ-પ્રસાસો. (૫)	૧૨૪૩	,, મેળવવાના ઉપાય (૮)	૧૬૨૩
કોચકા-મે. (૬)	૧૫૦૨	ક્ષાતિકરપ-સમ્યક્દર્શન. (૪)	૧૦૮૬
કોવિદ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭	ક્ષયોપગમિકરપ-સમ્યક્દર્શનનું. (૪)	૧૦૮૬
,, અને ક્રુતિ. (૭)	૧૭૭૮	ક્ષીરવૃક્ષ અને ધન. (૬)	૧૪૭૫
,, અને સદાગમ. (૭)	૧૭૮૩	કુષા-શૂખ-પ્રવાસા. (૫)	૧૨૪૦
કોશ-સામાન્ય સમ્યક્નો. (૬)	૧૫૬૦	ક્ષેત્રમહિમા. (૩)	૫૨૮
કૌતુક-નિરૂપણ. (૪)	૬૧૧	ક્ષેત્રપુરી-મનુષ્યમતિમા. (૮)	૧૬૭૪
,, -અવચકના. (૪)	૬૨૭-૧૦૬૮	ખટપટની નળ. (૩)	૫૫૮. ૫૬૧
,, -પ્રકાર. (૭)	૧૭૧૬	ખલતા-પિરાચી. (૪)	૧૦૦૨
કિથા આચરણ-સામ્યકપ્રવેશ ઉપાય		ખાલુખોદન-ધનસેખર. (૬)	૧૫૪૮
(૬)	૧૫૬૮	ખાલપાન-રસના. (૪)	૭૭૭
કિથાવાહી દર્શન. (૪)	૧૩૪૮	ખાધ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
કીડાનદન ઉદ્યાન (૫)	૧૧૪૮	ખાવાનો અખખરો વેણીહલ. (૪)	૮૨૦
કીર્તિદોષ. (૪)	૧૪૦૬	ખુવાસા. (૩)	૬૮૮
કૂરચિત-વડા. (૩)	૩૫૩	,, (૪)	૭૨૬-૮૦૦
,,-અસરથી તમાચો. (૩)	૫૫૦	,, (૭)	૧૮૪૧-૨
,,-પ્રવરસેનને માર્યા. (૩)	૫૮૦	,, કુષ્મસરિના. (૫)	૧૨૩૬-૧૨૫૫
,,-વિભાકર યુદ્ધપ્રસંગે. (૩)	૫૮૩	ખૂન-અર્ધ સમ્યક્દર નોકરનું. (૬)	૧૫૩૬
કોષ-નુઓ વૈશ્યાનર. ૫.		ખૂની-ન દિવર્ધન. (૩)	૬૩૭-૬
,, પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૭	ખેચર. (૨)	૩૨૫
,, નજવી બાબતમાં. (૩)	૬૩૪	ખેતી. (૧)	૭૩
,, સ્નેહપૂર્વક. (૧)	૧૫૬	,, અને ધનસેખર. (૬)	૧૫૪૬
,, હિત કરનાર પર. (૩)	૬૪૫	ખેડી ચિંતા-અરોળી. (૭)	૧૭૩૬
કિલ્લમાનસ-નખર. (૪)	૭૧૧	અગાધર-સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૫૪
ક્ષપ્તપ્રેણી. (૫)	૧૨૮૦	અણધર. (૬)	૧૬૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
મહિષા-નમણ. (૪)	૯૬૧
„ -અસનપરિણામ. (૪)	૯૬૬
મતિ-ચાલવાની-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
મતિ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
મધેડો-અસદાચાર (૮)	૧૯૯૯
મધર્વમિથુનગાન. (૭)	૧૭૮૨
મમનામમન-ક્રમ. (૮)	૧૯૬૬
મરોળી-ખોટી ચિતા. (૭)	૧૭૩૯
મર્જન. (૨)	૩૨૪
મર્વપાત-રિપુદાસણનો. (૪)	૧૧૧૯
મળુ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫
મીતાર્થ. (૧) નોટ	૯૮
મુણ. (૫૨૦)	૧૩૭૨
મુણધારણ-સપ્રમોદનમદે. (૮)	૧૮૫૪
„ -કુલધર મૈત્રી. (૮)	૧૮૫૪
„ -તારામૈત્રિક. (૮)	૧૮૭૬
„ -મદનમન્દી લગ્ન. (૮)	૧૮૭૬
„ „ પ્રેમ અલિપ્ત. (૮)	૧૮૮૬
„ રાગ તરીકે. (૮)	૧૮૯૫
„ અને દરી કન્યા (૮)	૧૯૧૬-૩૩
„ -દીક્ષા. (૮)	૧૯૫૨
મુણમત મુદ્ધસ્થના. (૪)	૧૦૮૨. ૧૦૮૪
મુણાનુરાગીપણ. (૩)	૫૨૩
મુણરોપ-સંતપુરુષો (૪)	૧૧૧૨
મુણો છ. રાજનીતિના. (૫)	૧૩૦૬
„ અને સમયમુદર્શન. (૪)	૧૦૮૮
„ દ્રાક્ષધર્મચોચતા. (૭)	૧૭૨૨
„ સાધુધર્મચોચતા. (૭)	૧૭૨૩
„ મોક્ષગમન ચોચ. (૭)	૧૭૨૭
„ શુદ્ધ-આત્મધ્યાન. (૭)	૧૭૪૦
મુરકચિત કર્તવ્ય. (૭)	૧૭૩૭-૧૭૬૦
„ કરુણા. (૭)	૧૬૬૮
„ તત્વ. ગોટાળો. (૪)	૮૪૬
„ અપમાન. (૪)	૭૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
મુરુપરિચય. (૫)	૧૧૬૪
„ સેવા મહિમા. (૮)	૨૦૬૭
„ ઉપચર્યા-રાજ્યપ્રવેશ કૃપાય. (૬)	૧૫૨૮
મુદવાદ. (૬)	૧૫૦૪-૫
મુદ્ધસ્થધર્મ. (૩)	૫૧૧
મુદ્ધધર્મ-કૃત્યો. (૪)	૧૦૭૮-૧૦૮૬
„ -પાલન. (૭)	૧૮૩૧
„ સ્વીકાર-અસ્વીકાર. (૭)	૧૮૩૬
„ નો સમય. (૮)	૧૮૮૬
„ આદર. (૮)	૧૮૬૨-૩
ગોખ-પંચાક્ષ. (૭)	૧૭૩૮
ગોટાળો-વ્યંતરકૃત. (૩)	૪૧૧
ગોત્ર. (૨)	૨૯૦
„ -મિત્રરાગ. (૪)	૮૬૨
„ -ના બે મનુષ્ય. (૪) નોટ.	૮૬૨
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
ગોપીપાદવંદન. (૫૨૦)	૧૩૫૭-૧૩૬૧
ગોપતિક. (૪)	૧૩૪૮
ગોળી-એક ભવવેદ. (૨)	૭૧૫
ગૌતમદર્શન. (૪)	૮૫૬. ૧૩૪૪
ગૌરોચી અધ:પાત. (૮)	૧૯૬૦
અથ-ઉત્પત્તિ. (૧)	૪૪-૨૦૭
„ -વ્યવસ્થા. (૧)	૨૧૩
„ -ચંચળપ્રસંગ. (૧)	૨૧૩
અચારની પ્રાર્થના. (૧)	૨૧૪
„ આત્મલક્ષણ. (૧)	૨૧૫
અચિન્ત. (૧)	૮૬-૧૦૬
ગ્રીષ્મવર્ણન. (૪)	૧૦૬૬-૧૧૦૧
અવેચક. (૨)	૨૮૭
„ પ્રથમ. (૮)	૧૬૫૪
„ બીજું. (૮)	૧૬૫૫
ધંધરાળા-માં મહામટા. (૮)	૧૬૮૨
ધડપણ-ખુદાસો. (૫)	૧૨૪૫
„ અને મિથ્યા દર્શન. (૪)	૮૪૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધનવાહન જન્મ. (૭)	૧૬૪૫
" અક્ષક મૈત્રી. (૭)	૧૬૫૫
" ગાંધ. નરમ. (૭)	૧૭૬૪
" રાજ્યપ્રાપ્તિ. (૭)	૧૭૭૪
" નો દ્રવ્યાચાર. (૭) ૧૭૮૪-૧૭૯૧	
" ને શુદ્ધિ. (૭)	૧૭૯૦
" મહામોહ-પરિમોહ-કૃપણતા. (૭)	૧૭૯૨-૩
"-મહાન આક્રમણ. (૭) ૧૮૦૧-૧૫	
" રાજ્યપ્રજ્ઞ. (૭)	૧૮૧૧
" કુંજી. (૭)	૧૮૧૩
" સાતમી નરક. (૭)	૧૮૧૫
" રમકપટો. (૭)	૧૮૧૬-૨૫
પર્યણુધુર્લભ ન્યાય. (૩)	૬૮૬
" (૭)	૧૬૭૭
" (૭)	૧૮૧૮
ધાતીકર્મ (૫)	૧૨૮૦
" ચાર (૪)	૮૬૬
ધુણુ સરન્ધા. (૮)	૨૦૪૫
ધોડાઓ-આરિત્રધર્મસૈન્યના. (૪) ૧૮૬૭	
ધોપણા-નિરૂપ રાજ્યની. (૬) ૧૫૬૬	
" અધમ રાજ્યની. (૬) ૧૫૭૭	
" ઉત્તમ રાજ્યની. (૬) ૧૫૬૪	
ધોણુ પરિવ્રજ. (૫) ૧૨૮૮-૧૨૯૦	
" મુળશુદ્ધિ. (૫) ૧૩૧૭	
" સચે વર્તના. (૫) ૧૩૧૬	
ચક્ર-પ્રથમ. (૭)	૧૭૪૩
" બીજું. (૭)	૧૭૪૮
" પ્રથમની સમજણ. (૭) ૧૭૪૪-૧૭૪૮	
" જ્ઞાન પરિણામ. (૭) ૧૭૫૦	
" ભગવતું કુંજ. (૮) ૧૮૬૮	
ચકવર્તી જન્મ. (૮)	૧૬૭૪
" કમ. (૮)	૧૬૭૭
" સેના-કોબાહન (૮) ૧૬૯૦	

વિષય	પૃષ્ઠ
ચકવાળ. (૪)	૧૩૫૦
ચતુરક્ષ-પાડો. (૨)	૩૨૩
ચરકદર્શન. (૪)	૧૩૪૪
ચરણસિતરી (૧) નોટ.	૬૨
" -કરણસિતરી. (૭)	૧૭૨૭
ચરિત્ર અપૂર્વતા. (૫)	૧૩૩૮
" કાલ્પનિક રાંધા. (૫)	૧૩૩૮
" સમાનતા. (૮)	૨૦૭૫
ચરિત્રોની એકવાક્યતા. (૪)	૧૧૧૩
ચાકરી-ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૭
ચાંડલા-રામસી. તામસી. (૮) ૧૬૬૮	
ચાંડાલ અને બાળ. (૩)	૪૬૬
ચાંદ્રાચલ તપ (૮)	૨૦૩૭
ચાર અદત. (૪)	૧૦૮૦
ચાર પાડા. (૫)	૧૨૬૫
" " -નું સદસ્ય. (૫) ૧૨૭૧	
ચાર મોટા દુરમન-પ્રાણીઓના. (૪) ૮૬૬	
ચાર વ્યાપારી કથાનક (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
ચારિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૫-૬
ચારિત્રધર્મરાજ-પરિવ્રજ. (૪)	૧૦૫૮. ૧૦૬૮
" ના ચાર મુખ. (૪) ૧૦૫૬-૧૦૬૩	
" ની વિરતિદેવી. (૪)	૧૦૬૪
" ના પાંચ મિત્રો. (૪) ૧૦૬૪-૧૦૬૬	
" ના બે પુત્રો. (૪) ૧૦૬૬. ૧૦૮૭	
" નો અન્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૮૭-૧૦૯૮	
" નું સરકર. (૪)	૧૦૯૭
ચારિત્રધર્મનો ઉલ્લેખ. (૫) ૧૩૦૦	
" પરિવાર નિસ્તેજ, નિરૂપ	
રાજ્યે (૬)	૧૫૭૨
" નો આનંદ-અધ્યમ રાજ્યે (૬) ૧૫૬૫	
" " -ઉત્તમ રાજ્યે. (૬) ૧૫૬૧	
" મોહનીય (૧)	૧૬૭
" રસાસ્વાદ. (૧)	૧૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
ચારિત્ર શરતો સ્વીકાર. (૧)	૩૦. ૧૬૫
,, રાજ્યમંડળે શોક-અધ્યયન રાજ્ય.	
(૧)	૧૫૮૦
,, વિનય-પાત્ર પ્રકાર (૪)	૧૦૭૧
ચારુ-વ્યાપારીનો ઉદ્યોગ. (૭)	૧૭૦૧
,, વર્તન બાવાર્થ (૭)	૧૭૧૧
ચારુતા-દેવી. (૩)	૬૨૭
ચાર્યાક (૪) ૧૦૩૧.	૧૩૮૪-૮૬.
ચિકિત્સા દોષ. (૪)	૧૪૧૭
,, -વૈદ્યની. (૮) ૨૦૪૫. ૨૦૪૬	
ચિત્ત અને હેરયા (૭)	૧૭૧૨
,, શિક્ષા. (૭)	૧૭૪૫
,, રત્નરક્ષણ (૭)	૧૭૬૧
,, વાનર ધર્મ. (૭)	૧૮૩૮
,, રમ ઉદ્યાને-અનુસુદર (૮) ૧૮૭૮	
,, -મહાવિદેહજાગર (૮) ૧૮૮૧	
,, વિદ્યુત-મંડપ (૪)	૮૭૭
,, -સમજણ (૪)	૮૩૨
,, -રહસ્ય (૪)	૮૫૩
,, અને મહાત્મા (૪) ૧૦૪૦	
,, -મહાન આક્રમણ (૭) ૧૮૦૩	
,, વિત્ત-પાત્રના આક્રમણ (૪) ૧૦૬૦	
,, વૃત્તિ-અટવી (૪)	૮૦૪
,, સમજણ (૪)	૮૨૬
,, અટવી અને મહાત્મા (૪) ૧૦૩	
,, અને જૈનપુર (૪) ૧૦૪૪	
,, ભૂમિ. (૧)	૧૬૦૪
,, મહાન આક્રમણ (૭) ૧૮૦૨	
,, શુદ્ધિ (૮)	૨૦૩૯
,, સમાજન-મંડપ (૪) ૧૦૪૩-૧૦૫૫	
,, , રચના. (૮)	૧૮૪૬
,, સારાનુચ્છ અને પારાનુકારણ (૭) ૧૭૬૧	
,, સાવના (૭)	૧૭૬૨-૩
,, ના સ્ત્રોતો (૭)	૧૭૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્તસૌહાર્યનમર. (૩)	૩૬૧-૩૬૨
ચિત્રપટ્ટા મળરી (૬)	૧૫૨૩
ચિત્રપરીક્ષા. (૬)	૧૪૮૨
ચિત્રવર્ણન. (૬)	૧૫૨૪-૫
ચૂરો-વજ્રદંડથી (૭)	૧૭૪૩
ચૂતમળરી-પરિચય. (૫)	૧૧૬૬
,, -રત્નચૂડ લક્ષ. (૫)	૧૧૭૦
ચૂરદોષ. (૪)	૧૪૨૦
ચેતન સુખાસિકા. (૮)	૧૮૮૧
ચેષ્ઠાથી અધિકાર નિર્ણય. (૧)	૧૭૮
ચોક-કર્મણુશરીર (૭)	૧૭૩૮
ચાર અને કોળાહળ (૨)	૨૬૭
,, ચિકિત્સા. (૫)	૧૨૦૨
,, ના નુકસાન (૫)	૧૨૦૫
,, તુ પોડળપ્રકાશ (૫)	૧૨૦૭
,, વધસ્થાન સંકેત (૮)	૧૮ ૨
,, સ્વરૂપધર્મણુકારણ (૮)	૧૮૬૩
,, આકારનુ કારણ (૮)	૨૦૦૪
,, ના અદર અદર નિષ્કર્ષ. (૭) ૧૭ ૫	
ચોની અને વામદેવ (૫)	૧૨૦૧
,, કરનારના ચિકિત્સા (૫)	૧૨૦૨
,, અને હુઆથ (૫)	૧૨૦૩
,, આશ્રયદાતાને ત્યાં (૫)	૧૩૩૧
,, ની સીધી મળ (૫)	૧૩૩૩
ચૌદ નિયમ (૪)	૧૦૮૩
છ આતર નમરો (૪)	૧૦૨૦
,, પુત્રો કર્મપરિણામના (૬)	૧૫૬૬
છર્દિત દોષ. (૪)	૧૪૨૮
છન (પરિ.)	૧૩૬૭
છાતી લક્ષણ (૫)	૧૧૫૪
છોટાપર્યાપન-મિત્ર ચારિત્ર (૪) ૧૦૬૫	
જગત્ સ્વરૂપ વિચાર (૪)	૯૦૦
જઘન્યતા-રાણી (૪)	૭૧૨
જઘન્યપ્રણી સ્વરૂપ (૩)	૪૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
નડ. (૪)	૭૬૫
,, નસનાણુબ્ધ. (૬)	૭૭૨
,, મર્યાદાલોપન. (૪)	૧૧૦૫
,, નું ખૂન. (૪)	૧૧૦૬
નનમેજય. (૫)	૧૨૮૫
નનમોત્સવ. (૫)	૭૦૪, ૧૧૪૨
નસ-પિરાચી. (૪)	૯૯૫
નલપ (પરિ.)	૧૩૬૬
નળચર. (૨)	૩૨૫
નળીર-રાજસચિત-તામસની (૪)	૯૧૯
નમ-પીંડી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
નણીતો ચોર માર્યો નય. (૫)	૧૩૩૫
નતિનામકર્મ. (૪)	૮૬૦
નતિ (પરિ.)	૧૩૬૮
નતિમગ્ન. (૩)	૧૭૧
નતિરુમરણ. (૫)	૧૨૯૮
,, (૭)	૧૬૭૩
,, ગુણાનુરાગી. (૫)	૧૧૮૨
,, (૮)	૧૬૫૫
,, મહાવદ્રાને. (૮)	૨૦૦૧
,, અનુસુંદરને. (૮)	૨૦૦૩
નળી ભુજાતાની. (૫)	૧૨૬૧
નિજાસા. (૪)	૭૫૮
,, બાણીજની (૪)	૮૦૩
,, તૃપ્તિ-હરિની. (૬)	૧૫૫૨
નિનમત્તજ-નિમિત્તીઆ. (૩)	૩૬૦, ૬૨૭
નિનમદિરે ખૂન. (૩)	૫૧૪
નિનમુદ્રા. (૫)	૧૧૯૨
જીવ-મોહરાયની (૫)	૧૩૧૭
જીવ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬
જીવ. જગત. કથિર (૧) નોટ.	૧૧૭
જીવતરવ. (પરિ.)	૧૩૬૧
જીવનસાધકતા-ખાજ નજરે. (૩)	૪૦૩
જીવલોક-ધર્માજ. (૭)	૧૬૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
જીવ વર્તન-સુંદર. (૭)	૧૭૧૧
જીવવીર્ય-સિંહાસન. (૪)	૧૦૫૬
,, (૮)	૧૯૫૦-૨૦૦૧
જીવિકા-મુતિવિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૧
જીવદુઃખનરોખર. (૬)	૧૫૪૮
,, અને કપોતક. (૪)	૯૭૦
જીવરા ખર પચાચિત્તના. (૪)	૯૭૨
જીવુપ્પા-પરિચય. (૪)	૮૭૬
જીવરા ચર વિજય. (૪)	૬૦૫
,, આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
જીવ-અવિરતિ. (૭)	૧૭૩૯
જીવ કેવા હોય. (૩)	૫૬૦
,, દર્શન-લોકોત્તર. (૪)	૧૦૨૨
,, (૪)	૧૦૩૩-૧૦૩૬, ૪૧ ૧૩૯૦, ૧૪૦૪.
,, (૮)	૨૦૪૮
,, વ્યાપક. (૮)	૨૦૫૪-૧૩
,, ધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
,, પુરદર્શન. (૪)	૧૦૩૬
,, વર્ણન. (૪)	૧૦૪૬
,, ના લોકો. (૪)	૧૦૫૦
,, મંદિર-વેલવ. (૧)	૧૮૬૧
,, શાસ્ત્રસાર. (૪)	૧૦૧૭
જ્ઞાન અને વર્તન. (૩)	૧૭૫
,, ની જરૂર. (૩)	૧૮૧
,, ક્રિયા. (૭)	૧૭૫૦
,, ફળ. (૭)	૧૬૬૬
,, વિનય-પાંચ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૦
,, સંવરણ અને સદ્બોધ. (૪)	૧૦૬૦
,, અંતરલીનતા. (૭)	૧૭૬૬
,, ના તાબામાં ધનવાદન. (૭)	૧૭૭૫
,, આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
,, મિત્રસાત્. (૪)	૮૮૮
,, ના પાંચ અનુચ્ચે. (૪)	૮૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
જ્ઞાનાતિશય (૧)	૧૬૧૯
જ્ઞાનાવરણીય. (૨) મ.	૨૮૯
જ્ઞાનાસાતના-વૈરાગ્ય ન થવાનું કારણ.	
(૮)	૨૦૧૯
જ્ઞેય-શ્રદ્ધેય-અનુષ્ઠેય. (૧)	૨૧૩
જ્ઞેયાતિથ. (૨)	૨૮૭
જ્ઞ સાત્ર. (૭)	૧૬૪૭. ૧૬૪૫
જ્ઞેયાતિથી-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
ઝાક-ઝેરી-વિષય. (૭)	૧૭૪૦
ઠાકરાના પાત્રમાં લીખ (૫)	૧૨૬૫
જ્ઞ હું રહ્ય. (૫)	૧૨૭૧
ઠીમ-પાપાતિરેક. (૮)	૧૯૯૯
ઠાંસ-પરીપહ. (૭)	૧૭૩૯
હું દી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
દીયણ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
તડકો-ખુશાસો. (૫)	૧૨૪૩
તરવ અરુચિ. (૪)	૮૪૯
જ્ઞ જિજ્ઞાસા. (૧)	૨૦.૧૦૬.
જ્ઞ જ્ઞાન. (૩)	૬૮૦
જ્ઞ પ્રીતિકર-પાણી. (૧)	૨૫. ૧૨૯
પ્રભાવ. (૧)	૧૪૯
જ્ઞ પ્રીતિકર પાણી. (૫)	૧૨૭૬
જ્ઞ વિચારણા-પ્રકર્ય. (૪)	૧૦૫૭
તરવાનુસંધાન. (૧)	૧૧૭
તરવાર્યાકાળ. (૬) ૧૫૭૬-૧૫૮૫-૧૫૮૯	
૧૫૯૩. ૧૬૧૨. ૧૬૨૬	
તત્પક્ષિ રાણી. (૪)	૭૬૩
તત્પરિણિતિ. (૨)	૩૦૨
તદ્વૈષય-નાકડો. (૩)	૩૭૫
તદ્ધા. (૧)	૨૩. ૧૨૦
જ્ઞ -પરિચારિકા. (૧)	૩૬. ૧૭૨
જ્ઞ -સ્થિરીકરણ. (૧)	૩૮. ૧૮૪
જ્ઞ -સંભાવના. (૧)	૧૮૬
જ્ઞ વ્યવસાયી. (૧)	૧૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
તદ્વિલસિત-ઝેટ. (૪)	૮૦૬
જ્ઞ -સમજણ. (૪)	૮૩૧
જ્ઞ -અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
જ્ઞ -મહાન આકર્ષણ (૭)	૧૮૦૩
તનિયોગ-દૂત. (૨)	૩૦૨
તપન ચક્રવર્તી અને રિપુદારણ. (૪)	૧૧૨૦-૧૧૩૧
તપમુખ-ચારિત્ર ધર્મશાળનું (૪)	૧૦૬૧
જ્ઞ યોગ. ચતિધર્મ અનુષ્ઠાન. ૫ (૪)	૧૦૬૮
જ્ઞ વર્ણન. (૮)	૨૦૩૪-૭
જ્ઞ સત્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
તમસ્તમપ્રભા. (૬)	૬૮૭
તમાચો-વિદુરને. (૩)	૫૪૯
તમઃપ્રભા. (૩)	૬૮૫
તરસ-ખુશાસા. (૫)	૧૨૪૧
તર્ક (પરિ.)	૧૩૬૬
તળિયું-પગનું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૧
તાત. (૪)	૮૫૭
તાપસ-મત. (૪)	૧૩૪૯
તામસચિત્ત-પરિવાર. (૩)	૫૭૫
જ્ઞ -વિ. રૌદ્રચિત્ત (૩)	૫૭૫
જ્ઞ -માં મામા ભાગ્યેન. (૪)	૭૬૪
તામસી-ધાસ. ચાંડલા. (૮)	૧૯૯૮
તાસામૈત્રક. (૩)	૫૮૯
જ્ઞ આદ્યલાહ મંદિરે. ૧૮૫૬ (૮)	૧૮૫૬
તાવ-ખુશાસો. (૫)	૧૨૪૬
તાળુનું-લક્ષણ. (૫)	૧૨૧૭
તિરસ્કાર-નરસુંદરીનો. (૪)	૭૪૨
તિર્થંચ (૨) નોટ.	૨૫૯
તીર્થ (૩) નોટ.	૩૪૬
તીર્થ કર નામકર્મ. (૪)	૮૯૨
તીર્થજન. (૫)	૧૨૭૬
તીર્થાગ્રા-આસ્તિક-નાસ્તિક. (૮)	૨૦૪૭
જ્ઞ -મોક્ષ. (૮)	૨૦૩૯-૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
વીરમોહોદય-સરસાગ્રા. (૨)	૩૦૧
વૃક્ષતા-હાસપત્ની પરિચય. (૪)	૮૭૩
વૃક્ષ ભોજન-પરમેશ. (૧)	૨૮, ૧૫૮
„ -મા વધારો. (૧)	૧૮૧
વૃક્ષારાશિ. (૭)	૧૬૫૨
વૃક્ષ-વેદિકા. (૪)	૮૦૮
„ -સમજણ (૪)	૮૩૩
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ મોચન. આવીઓ. (૩)	૪૨૨
તેજસ્કાય (૨)	૩૧૮
તૈલસી-લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨
તોફાની છાકરાઓ. (૧)	૧૬, ૫૫
ત્યાગ-ની ખીક (૧)	૧૫૩
„ -શસ્ત્ર સાથે સ્વીકાર (૧) ૩૦-૧૬૫	
„ -આદરવગરનો (૧)	૧૮૩
„ -અપનો પાણી લાભ (૧)	૧૮૧
„ -સર્વથા (૧)	૮૨, ૧૬૫
„ -સર્વસંગ (૧)	૨૦૩
„ -સર્વસંગ-તેથી ફેરફાર (૧) ૨૦૫	
„ -માત્ર બાહ્ય કુટુંબનો (૩)	૧૭૮
„ -આરિદ્યમનનો (૩)	૬૮૩
નખુ કુટુંબો (૩)	૬૭૮-૬૭૯
„ કોટિ (૪) નોટ	૮૪૬
„ શુદ્ધિ (૪) નોટ	૮૪૬
ત્રયી વિદ્યા (૫)	૧૩૦૬
તસ નામ કર્મ (૪)	૮૬૧
ત્રાણાના પાત્રગા બીજ (૫)	૧૨૬૬
„ નું રહસ્ય (૫)	૧૨૭૨
ત્રિકરણ-પાટો (૨)	૩૨૨
ત્રિદશી. (૪)	૧૩૪૪
ત્રિમેટા (૩)	૫૮૩
ત્રિરાશિદ દર્શન. (૪)	૧૩૪૭
ત્રિવલય. (૩) નોટ	૪૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
દંડનીતિ વિદ્યા (૫)	૧૩૦૬
„ -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
દત્તવાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
દપતી પ્રેમ. (૪)	૭૩૮
દયા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
„ કુમારી. (૩)	૬૨૮
„ -ભવિષ્યત્ લભ. (૩)	૬૩૧
દક્ષિતા-પિસાચી. (૪)	૧૦૦૭
દર્શન-મૌલમ. (૪)	૮૫૬
૧૦૨૦, ૧૦૨૬, ૧૩૬૨, ૭૧	
„ -પાણ્યપત. (૪)	૮૫૬
„ -મથાદ. (૪)	૮૫૬
૧૩૪૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૬	
„ -વૈશેષિક. (૪)	૮૫૬
૧૦૨૦, ૧૦૨૮, ૧૩૭૧-૭૫	
„ -સેદ. (૪)	૮૬૦
„ -બૌદ્ધ. (૪) ૧૦૨૦, ૧૦૩૦, ૧૩૮૦-૮૪	
„ -આર્વાક. (૪) ૧૦૩૧, ૧૩૮૪-૮૬	
દર્શન-મીમાંસક. (૪) ૧૦૩૨, ૧૩૮૭-૬૦	
„ -જૈન. (૪) ૧૦૩૩, ૧૩૮૦-૧૪૦૪	
દર્શન-દીન કુખીનું. (૫)	૧૨૩૪
દર્શનથી રસાતરાનુભવ. (૮)	૧૮૬૬
દર્શનવિનય-પ્રે પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
દર્શનાવરણીય. (૨)	૨૮૬
„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૮૮
„ -ના નવ મનુષ્યો. (૪) નોટ ૮૮૮	
„ -આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૭
“દ્વલનાયા”-પર વિનોદ. (૬) ૧૪૬૬-૭	
દવદાન. (૪) નોટ	૮૩૧
દાન-કુપાત્રે. (૪)	૮૫૪
„ મુખ-આરિત્ર ધર્મરાજનું (૪) ૧૦૫૬	
„ -પ્રકાર. (૪)	૧૦૬૦
„ -રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દાન-સુવર્ણ જો. પૃથ્વીનું. (૪)	૮૮૭	દુષ્ટાભિસંધિ માંકડ. (૭)	૧૭૩૯
દાંત-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫	„ આક્રમણ-આધાર (૭)	૧૮૦૮
દાયકદોષ. (૪)	૧૪૨૪	દુષ્ટાશય-નાભ. (૪)	૭૧૧
દાયજ્ઞ અને સંતોષ. (૮)	૧૮૭૭	દુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
દારિદ્ર્ય-પ્રજ્ઞાસો. (૪)	૧૨૫૩	દુઃખમાંથી મોક્ષ ઉપાય. (૫)	૧૨૭૫
દારુની ભયંકર અસર. (૪)	૯૪૦	„ મૂર્તિ-દરિદ્રી (૧)	૧૭, ૬૩.
„ સું પીકું. (૭)	૧૬૬૫, ૧૬૮૦	દુઃખ (પરિ.)	૧૩૮૦
„ સું પીકું. (૭)	૧૬૬૬	દુતપ્રેક્ષણ (૫)	૧૩૧૩
„ ના પીનારા. (૭)	૧૬૬૮-૧૬૭૧	„ કાર્પ. (૫)	૧૩૧૩
‘દાસ્યસિ’-વિનોદ. (૬)	૧૫૮૨	„ -ને ઉદ્ધૃત જવાળ. (૫)	૧૩૧૪
દિશિમત-ગુણમત. (૪)	૧૦૮૨	દુતીપિંડદોષ. (૮)	૧૪૧૬
દીક્ષા આનંદ. (૧)	૨૦૪	દુપણો.-પાંચ-સમ્યક્ત્વનાં (૧)	૧૪૮
„ અને વિલંબ. (૩)	૫૩૩	દંષ્ટાંત (પરિ.)	૧૩૬૫
„ -દ્રવ્ય. (૮)	૧૯૭૦	„ થી ભાવાર્થ સમજ (૪)	૮૧૬
„ -અરિદમનની. (૩)	૬૮૩	„ વૈદ્ય કથાનક (૮)	૨૦૪૩-૫૩
„ -ગુણધારણની. (૮)	૧૬૫૦	દુષ્ટિ દેવી (૬)	૧૫૭૯
„ -બાહુબળ. (૪)	૧૧૧૪	„ પ્રભાવ (૬)	૧૫૮૧
„ -ભાવના. (૩)	૫૪૦	„ અકિંચિત્કરતા (૬)	૧૫૯૧
„ -શત્રુમર્દનાદિની. (૩)	૫૪૨	„ યર વિનય (૬)	૧૬૦૯
„ -અનુસુદર. (૮)	૨૦૦૮	દુષ્ટિરાગ (૪)	૮૬૨
„ -ભયે વામદેવ નારાભાગ. (૫)	૧૩૨૬	દુષ્ટિ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૭
„ -મહોત્સવ. (૫)	૧૩૨૫	દુઃકો-સંસારીજન (૭)	૧૮૩૪
„ -સાતની. (૮)	૨૦૨૫	દેવતત્વ (૮)	૨૦૫૭
„ મહાભદ્રાની (૮)	૧૯૮૦	દેવદર્શન (૫)	૧૮૮૨
„ વિચક્ષણની (૪)	૧૧૦૯	„ દર્શનને ભૂદા પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૦
દીનતા-દરિદ્રીની. (૧)	૫૯	„ પૂર્વન (૫)	૧૧૬૧
દીનકુખીની શોધ. (૫)	૧૨૨૭	દેવસેક-ખાર (૨)	૨૮૭
દીવો સળગાવો. (૫)	૧૨૭૮	„ -પ્રયત્ન (૭)	૧૮૩૧
દુર્ભગના-પિરાયી. (૪)	૧૦૦૯	„ બીજે (૭)	૧૮૩૬
દુર્ભગનામકર્મ. (૪)	૮૬૧	„ ત્રીજે (૭)	૧૮૪૩
દુર્મુખ અને વિકલ (૪)	૯૭૫	દેવાંનના-દેવજન્મે. (૭)	૧૮૩૨
દુષ્ટાભિસંધિ. (૩)	૫૭૨, ૮૮૭	દેવ અદેવ યુદ્ધિ. (૪)	૮૪૫
„ ને દેવનું કહેણ. (૪)	૭૨૮	દેવોના વિલાસ (૭)	૧૮૩૩
„ નરપાં વચનનાર. (૨)	૨૬૧		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દેશવિરતિ (૩)	૫૧૨	ધનની-તૃપ્તિ અભાવ. (૧)	૭૬-૮૩
„ ધર આવક (૬)	૧૫૬૩	„ પર-વરોવિજયની સમજાય. (૧)	૭૬
દેશના-ભાષા. (૬)	૧૬૨૧	„ ગર્વ-મહેશ્વર. (૪)	૯૫૩
દેશ-સામાન્ય જાન્યનો (૬)	૧૫૬૦	„ ના કલ્પેલો. (૬)	૧૪૬૮
દેશાતરના લાભ (૫)	૧૨૯૮	„ માટે પરદેશ ગમન. (૬)	૧૪૬૯
દેશાવગારિક-શિક્ષાતત્ત્વ. (૪)	૧૦૮૫	„ ની રોધમા. (૬)	૧૪૭૩, ૧૪૮૬
દૈવ અનુકુળ (૬)	૧૫૪૧	„ ની વધતી ઈચ્છાઓ. (૬)	૧૪૮૧
દોરડી-ફટકાવવાની (૪)	૮૧૫	„ ઈચ્છુતા વિચારો. (૬)	૧૪૮૨
દૌર્જન્ય અને સૌજન્ય. (૫)	૧૨૦૦-૧૨૦૯	„ માટે રત્નદ્રીપ ગમન. (૬)	૧૪૮૪
દૌર્જન્ય-ચોરો (૪)	૭૧૨	„ સાથે ધનરોખરનાં ચેડાં. (૬)	૧૫૨૯
દ્રવ્ય. (પરિં)	૧૩૭૧	„ માટે અનેક પ્રવૃત્તિ. (૬)	૧૫૪૫-૪૮
„ -ક્રિયા. (૭)	૧૭૭૦	„ પ્રાપ્તિ-કંટાળો નહિ. (૬)	૧૫૪૯
„ -અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૨૪	„ રાસિ. (૭)	૧૬૫૩
„ -ગુણ પર્થાય. (૪)	૧૦૯૦	„ વાનનો ઈરકી પુત્ર. (૪)	૯૬૨
„ -ધર્મ-ભાવધર્મ-અર્થાં (૭)	૧૮૮૯	„ સ્વરૂપ-વિમર્શ. (૪)	૯૫૭-૯૯૦
„ -મુનિપણ. (૭)	૧૮૨૨	ધનરોખર જન્મ. (૬)	૧૪૯૭
„ શુદ્ધિ. (૩)	૫૧૪	„ સાગર મૈત્રી. (૬)	૧૪૯૭
„ -સ્તવ. (૧) નોટ	૧૯૭	„ ધનની રોધમાં. (૬)	૧૪૭૩-૧૪૮૬
„ „ અને ગુરુ. (૩)	૫૧૩	„ કમલિની લગ્ન. (૬)	૧૪૭૭
„ -હુમખતક-ઉત્તરાધ્યયન. (૧)	૧૧-૨૩૦	„ રત્નદ્રીપ ગમન. (૬)	૧૪૮૪
„ -હુમ સાથે શુદ્ધ. (૩)	૫૮૬	„ ના ધનની સાથે ચેડાં. (૬)	૧૫૨૯
કંઠ. (૧) નોટ	૨૦૫	„ અને ધોવન. (૬)	૧૫૩૧
કાદરાંગી-અભ્યાસ. (૮)	૧૬૫૬	„ મૈત્રી-સ્વાર્થ. (૬)	૧૫૩૮
„ નો સાર-માન યોગ. (૮)	૨૦૩૯	„ દરિયે. સાગર પ્રેરણા. (૬)	૧૫૪૦
કાદરાંગી વંદન. (૮)	૧૮૯૭	„ તું પુણ્ય ખલાયન. (૬)	૧૫૪૨
કુદ્દલીક-પાડો. (૨)	૩૨૧	„ -દરિયામાં. (૬)	૧૫૪૪
કૃષ્ણજન્મ-પરિચય. (૪)	૭૬૬, ૮૬૫-૬	„ ની નિષ્ફળતા. (૬)	૧૫૪૪
„ -નો અવસર. (૪)	૯૪૧	„ સ્વરૂપે અને સંસર્ગે. (૬)	૧૫૫૧
„ -આક્રમણ-ભાષા. (૭)	૧૮૦૪	„ રખડપાટો. (૬)	૧૬૩૭
કૃષ્ણ-સ્વાર્થ-મામારાગ. (૬)	૧૫૩૫	ધનેશ્વરને અનુસાસન. (૮)	૨૦૬૬
કૃષ્ણી ભાવ-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭	ધર્મ-એક. (૮)	૨૦૫૮
ધન પ્રાપ્તિ-પ્રયત્નો. (૧)	૭૩	„ કથા. (૧)	૫
„ માટે-પ્રવિષ્કલ્પો. (૧)	૭૬	„ કથા-ચાર પ્રકાર. (૫)	૧૧૯૬
„ -રક્ષણ ચિંતા. (૧)	૭૭	„ દર્શનથી પ્રત્યુપકાર. (૫)	૧૧૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મધ્યાન-દ'ડોલક. (૧)	૧૬૦૬
" પવન. (૭)	૧૭૫૮
" પરીક્ષામાં બ્રહ્માનાં બાળવિષ્ણવ(પરિ૦)	૧૩૫૩-૪
" " અને બ્રહ્મા. (૪)	૧૩૫૫-૭
" " ગોપીપાદવંદન. (૪)	૧૩૫૭-૧૩૬૧
" પ્રાપ્તિ દુર્લભતા. (૩)	૬૬૫
" " -રત્નચૂરને. (૫)	૧૧૬૯
" બોધકર. (૧)	૨૧. ૧૧૨
" " ને સંકા. (૧)	૧૧૩
" " નો ઉપદેશ. (૧)	૧૧૭
" માં અધર્મભૂષિ. (૪)	૮૪૮
" લાભ (૩) નોટ. ૪૬૮. ૧૨૩૪ (૫)	
" શુક્લ-ધવલ પુરુષો. (૮) ૧૯૪૧-૨	
" -સંધર્મ. (૧)	૧૧૯
" પ્રકાર: દાન. શીલ. તપ. ભાવ. ૧૧૯	
" પુરુષાર્થ. (૧)	૧૪૧
" અધર્મનાં પરિણામો. (૧)	૧૪૩
" ના કારણ, સ્વભાવકાર્થ. (૧) ૧૪૫	
" સાચો કર્માં છ ? (૭)	૧૭૨૧
ધર્માચરણ. (૩)	૪૨૭
ધર્માનુષ્ઠાન અને નિમિત્તો. (૩)	૫૨૬
ધાતુવાદ. કળા. (૩)	૩૫૭
" (૧)	૧૪૭૫
" અને કેશુડો. (૬)	૧૪૭૪
" -ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૮
ધાતીપિંડ દોષ. (૪)	૧૪૧૩
ધાતુઆ-નદી. (૬)	૧૬૦૬
ધુમ્રપ્રભા. (૩)	૬૮૬
ધૃતતા અને બકર શુરુ. (૫)	૧૨૬૩
" નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૯
ધૃતિ-વાંદરી. (૭)	૧૭૫૮
" સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
ધૃષ્ટતા-રિપુદાસજીની. (૪)	૧૧૨૨
ધ્યાન અને મનનો સંબંધ. (૮)	૨૦૩૯
" તપયોગ. (૪)	૧૮૭૨
" બે પ્રકાર. (૪)	૧૮૭૨
" યોગ-જૈનધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
" " (૮)	૨૦૩૯
દ્યેયનાનાત્વ-માન્યસ્થ. (૮)	૨૦૫૧
દુલ્લ-રિપુદાસજીના તસમા. (૪)	૧૧૨૫
નખ લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૨
નમરદાહ-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૪૦
નમારું-સંયોગ. (૮)	૧૬૬૯
નમરદાહ. (૩)	૫૬૩
નદી-પ્રમત્તવા. (૪)	૮૦૫
" સમજણ. (૪)	૮૨૭
" અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
નંદાકુંડ. (૪)	૮૫૫
નંદિવર્ધન-નમ્ર. (૩)	૩૪૪
" વૈદ્યાનાર મૈત્રી. (૩)	૩૪૭
" સુદ. (૩)	૫૭૬
" કનકમંતરી લખ. (૩)	૫૧૩
" -હાથમા છરી-ખૂની. (૩)	૬૧૭
" વંચરાજ સુદ. (૩)	૬૨૧
" -શિકારની લતે. (૩)	૬૨૫
" -સુવરાજ પદે. (૩)	૬૩૩
" -ખૂની. (૩)	૬૩૭-૬૩૯
" -કેદખાનામાં. (૩)	૬૩૯
" ફેલ નમરદાહ. (૩)	૬૪૦
" નો રખડપાટો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
" ની કંઠવી ઝલ. (૩)	૬૪૨
" -માન આપનાર પર ક્રોધ. (૩)	૬૪૫
" -વિલાકરનું ખૂન. (૩)	૬૪૬
" -અંબરીષની પ્લેલીમાં. (૩)	૬૪૮
" -ની કર્મકથા. (૩)	૬૫૩

વિષય	પૃષ્ઠ
નંદિવર્ધનની બોધિદુર્લભતા. (૩)	૬૬૮
„ —મરણ. (૩)	૬૮૪
„ —છટ્ટી નારથીએ. (૩)	૬૮૫
નમસ્કાર અને મંગળ. (૧)	૧
નરક ચાલના રિપુદાસજીની. (૪)	૧૧૨૬
નરવાહન-ચિતવન. (૪)	૧૧૧૨
„ —વૈશ્ય-દીક્ષા. (૪)	૧૧૧૪
નરસુંદરી-સિદ્ધાર્થપુરે. (૪) ૭૨૭-૭૩૭	
„ —ના પ્રેમનો તિરસ્કાર. (૪) ૭૩૮	
„ —તિરસ્કૃતા. (૪)	૭૪૨
„ —હતાશી. (૪)	૭૪૪
„ ની પ્રેમભિક્ષા. (૪)	૭૬૮
„ નો આપવાન. (૪)	૭૫૦
નવકોટિ-આદ્યાનવિશુદ્ધિ. (૬)	૧૬૦૦
નવ દ્વાર. (૪) નોટ	૬૬૪
„ વાડ-અલ્પચર્ચની. (૩) નોટ ૫૦૪.	૧૬૮૨, ૧૫૬૬
„ વિષ પરિમલ. (૪)	૧૦૮૧
નસીબ બે ડગલાં આમળ. (૬)	૧૫૨૬
નાક-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
નાગદત્ત અને સર્પો. (૧)	૧૧, ૨૨૨
નાગદમની. (૩)	૩૫૧
નાટક-કર્મપરિણામનું. (૨)	૨૬૧
„ ના પાત્રો-સાજ. (૨)	૨૬૧
„ બોધ. (૮)	૨૦૧૩
„ રિપુદાસજીનું. (૪)	૧૧૨૪
„ સંસાર. (૮)	૨૦૭૬
નાની વાતને દાગી દેવી. (૭)	૧૭૭૨
નામ. (૨) N	૨૬૦
„ આકમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૭
„ —મિત્રરાત્ર. (૪)	૮૮૬
„ —ના ૪૨ મનુષ્યો. (૪)	
„ નોટ.	૮૮૬
નામો-મોક્ષનાં (૮)	૨૦૧૦

વિષય	પૃષ્ઠ
નારકી-સાત (૪) નોટ.	૬૬૧
નાસિકા ગુફા (૫)	૧૨૮૮
નિકૃષ્ટ તાત્પર્ય. (૬)	૧૫૬૮-૧૫૭૬
નિક્ષિપ્ત દોષ. (૪)	૧૪૨૨
નિગોદ. (૨)	૩૦૧
„ —પદ્મિરિશા. (૨) N	૩૦૧
„ —ગોળક. (૨) N	૩૦૫
„ —નો અનવશેષ ભાગ મોક્ષે.	
„ (૨)	૩૦૬
„ સ્વરૂપ પરિશિષ્ટ. (૨) ૩૩૧-૩૩૫	
નિગ્રહસ્થાન. (પરિ.)	૧૩૬૮
નિગ્ધચારતા. (૪)	૭૬૩
નિજવિવસિત ઉદ્યાન. (૩)	૪૬૩
„ —માં ત્રણ વાસઓ. (૩)	૪૬૬
„ પ્રભાવ. (૩)	૫૨૪-૫૩૪
„ ને માર્ગે મળીથી. (૩)	૫૩૭
નિગ્રામણા (૮)	૨૦૧૭
નિદાન-વૈદ્યનું. (૮)	૨૦૪૪
નિધાન-નવ. (૮)	૧૬૭૭
નિદા-મહાપુરુષોની. (૭)	૧૮૩૬
નિમિત્ત ધિરોદોષ. (૪)	૧૪૧૫
નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
નિમિત્તિઓ-જિનમત્સર. (૩) ૩૬૦, ૬૨૭	
„ અને મુક્તિ. (૩)	૫૩૫
નિયતિ. (૨)	૨૬૨
નિચાણું. (૪)	૮૫૫
નિરર્થક પ્રવૃત્તિ-સમજી ન કરે. (૭), ૧૭૬૬	
નિરાગમ-ચોક્કવર્ણન. (૩)	૬૦૬-૭
નિરીક્ષણ. (૭) ૧૭૬૮, ૧૬૨૨ (૮)	
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય.	
„ (૮)	૧૬૨૬
નિરોગમ-રૂઢવિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૬૬૬	
નિર્મર. (૧)	૧૪૬
„ (૪)	૧૦૫૧

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
निर्जरा तत्त्व. (परि.)	१३६५	नैयायिक दर्शन. (४)	१०२६, १३६१-७१
निर्णय. (परि.)	१३६६	नैक्याय. (१)	नोड.
निर्णययोग. (६)	१६०७	॥ -बीजि. (७)	१७३८
निर्मलचित्तनगर. (४)	७६६. १०४५	न्याय अक्षपाद-भौतम स्थापित. (१)	५१
निर्मलाचार्य-आनंदमंदिर. (८)	१८६५	॥ (८)	२०४७
॥ -देशना. (८)	१८६८	पग-क्षणा. (५)	११५३
॥ -स्वप्नना भुलासा. (८)	१६०१	पंडप्रभा. (३)	६८६
॥ -इरा कन्या वर्णन. (८)	१६१६-३३	पंथ यज्ञ. (४)	८५५
निर्माधु नामकर्म. (४)	८६२	॥ मत प्राप्तन-राज्य प्रवेश कथाय. (६)	१५६८
निर्माधुनकर्म (४)	नोड	॥ इस्वाक्षर. (७)	१७६०
निर्लेपता-मुधनी. (५)	१२६३	पञ्चाक्ष-गोष्प-क्षया ओरडामा. (७)	१७३८
॥ मोक्ष-तीर्थभोगो. (८)	२०४०	॥ पशुस स्थान. (२)	३२४. ९८५
निर्विकार साधु. (६)	१५४३	॥ ॥ -मा संसारीछव. (८)	१६६७
निर्वृत्ति. (३)	३७६	पञ्चाभि तप. (४)	८५३
निर्वृत्ति नगरी. (२)	२८४. १०१६ (४)	पञ्चाचार. (७)	१७१७
	१६०८-१६१० (६)	पडिलेहृष्टा. (७)	१७२६
निर्वेद अने अवयववासीयो. (४)	१०१७	पडीकु-अंधनुं. मन्द भरल. (५)	१३२०
निवेदन-अतिम. (३)	६६१	पडितभरल. (८)	२०२६
निष्कञ्चता. (३)	५७३	पत्नी-अमीआर-साधुनी. (५)	१२५६
निष्कभोजोत्सव. भगीषीनो. (३)	५३५	पत्रच्छेध. कथा. (३)	३५७
निष्पिपासिता-संतोषपत्नी. (४)	१०६५	पञ्चैसरना दीपण. (६)	१४६३
निष्पुण्यक. (१)	१६. ५३	पञ्च लेखा. (७)	१७५२
॥ क्षरिम्-भूति. (१)	५४	पट्ट कर्मादान. (४)	१०८३
निष्प्रकंपता राणी (२)	३६३-३६४	॥ मुदा-मुधसुखिना. (५)	१२५६ थि.
निष्कृता-लोकी धनशेखरनी. (६)	१५४५	परत वतामां आनंद-अधमनो. (६)	१५८३
॥ -परंपरा. (६)	१५५०	परदेशमां स्वदेशी मेष्प. (६)	१४८६
निसीद्धि. (५)	११६१	परदेश व्यापार रीति. (६)	१४८५
निःस्पृहता-साधुनी. (१)	१२५	पर-दोह-ओर. (४)	७१२
॥ -वेदिका. (४)	१०५५	परनिंदा. (४)	७६१
॥ -विमलनी. (५)	११७५	परपुरप्रवेश-योगी. (४)	६१०
॥ वेदी रचना. (८)	१६४६	परमाश्रमी. (३)	६८६. ६९१ (४)
नीरहाहनने शान्त्य. (७)	१८११	परमेथर-सुस्थितताम. (८)	१६१३
॥ नुं मान. (७)	१८१३	पारवता-निहृष्टनी. (६)	१५६६
नील लेखा. (७)	१७५२		

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરત્રી કોણુ ? (૪)	૧૦૮૦	પાંચ ભૂતો (પરિં)	૧૩૭૮
" ગમન. (૩)	૪૪૧	" મત. (૬)	૧૫૬૯
" તરફ વર્તન. (૪)	૭૬૮	પાટુ-માતાને-અભિમાની. (૪)	૭૪૭
પરાયાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦	પાત-રખડપાટો. (૭)	૧૮૩૯
પરાધીનતા-પ્રવાસો. (૫)	૬૨૪૮	પાદયોપગમ. (૮)	૨૦૬૯
પરાવર્તદોષ. (૪)	૧:૧૦	પાનગોષ્ટિ. (૭)	૧૬૬૬
પરિગ્રહપરિમાણ મત-સ્વૂળ. (૪)	૧૦૮૧	પાપ. (૩)	૪૨૬
" -વિરમણ. (૪)	૧૦૩૬	" -તત્વ (પરિં)	૧૩૬૩
" -સ્વરૂપ. (૭)	૧૭૭૩	" શાસ્ત્રો. (૪)	૮૫૦
" -નવવિધ. (૭) નોટ	૧૭૭૩	પાપાતિરેક-કીર્ત. (૮)	૧૬૬૬
પરિપાટી વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૧૪-૧૬	પાપોનાં પરિણામ. (૮)	૧૬૬૬
પરિગ્રમણ. (૩)	૬૮૫	પાપાનુ બધી પુણ્ય. (૪)	૬૬૦. ૧૨૨૦
પરિવાર-આરિત્રધર્મરાજનો (૪)	૧૦૮૭-૧૦૯૬	" પાપ. (૫)	૧૨૨૦
" -મિલકો. (૩)	૩૪૬	પાપીર્ષાનર. (૪)	૬૬૧
" -તંત્ર. (૩)	૩૬૬	" ના સાત પાકા. (૪)	૬૬૨
" -મોહરાયનો. (૪)	૮૪૩-૮૮૨	પાપીર્ષાનરે-નિષ્કૃષ્ટ. (૧)	૧૫૭૫
" -સંબધી વાનરનો. (૭)	૧૭૫૬	પાપોદ્ય અને ખલતા. (૪)	૧૦૦૩
પરિહારવિશુદ્ધિ-મિત્ર-આરિવરાજનો		" અને દરિદ્રતા. (૪)	૧૦૦૮
(૪)	૧૦૬૫	" -પુણ્યોદ્ય. (૮)	૧૬૦૪-૦૬
પરીપદ. (૧) નોટ.	૬૮	" નાં પરાક્રમો. (૮)	૧૬૦૬
" ઉપસર્ગ સહન. (૬)	૧૫૬૮	" -જોખરે. (૮)	૧૬૫૬
" -કાસો. (૭)	૧૭૩૬	પારિજાપનિકા સમિતિ. (૩)	૫૦૫
પરીક્ષ. (પરિં)	૧૪૦૨	" " (૮)	૧૬૪૮
પર્યાપ્ત નામકર્મ. (૪)	૮૬૧	પાશુપત દર્શન. (૪)	૮૫૬. ૧૩૪૬
પર્યાપ્તિ. (૨) N	૩૧૬. ૬૬૫	પાશંક-દર્શનો. (૩) પરિં	૧૩૪૩
" અપર્યાપ્ત. (૭)	૧૬૬૪	પિંડનિર્ધુક્તિ. મત્સ્ય. (૧)	૧૧. ૧૨૮
પદ્યોપમ. (૨) મ	૩૨૬	પિતૃધર્મ અને નિર્વાણ. (૫)	૧૩૨૪
પવન-ત્રણ ગુણ. (૭)	૧૭૫૮	પિત. (૬)	૧૫૧૦
" ધર્મધ્યાન. (૭)	૧૭૫૮	પિરાચી-સાત. (૪)	૬૬૪
પશુસંસ્થાન. (૪)	૬૬૦	" -નો લેગ. (૪)	૧૦૧૨
પશ્ચાત્તાપ-નરવાદનનો. (૪)	૧૧૧૧	પિહિત દોષ. (૪)	૧૪૨૩
પશ્ચાત્ત સેવા-વિદ્યાની. (૩)	૪૪૫	પીઠ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
પાંચ કારણો. (૪)	૧૦૧૩	પુનર્દ. (૪)	૮૬૮
		પુરંદરીક-કુળધર. (૮)	૧૬૮૩

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પુંડરીક-પ્રગતિ. (૮)	૧૯૮૪	પુત્રજન્મ હર્ષ. (૪)	૯૪૫
„ -લભ્યપુરુષ. (૮)	૧૯૮૫	„ મહોત્સવ. (૪)	૯૪૬
„ -સમંતભદ્ર પરિચય. (૮)	૧૯૮૮	પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વલ્લખાં. (૮)	૧૮૯૧
„ -નગૃતિ. (૮)	૨૦૧૫	પુત્રપ્રેમ. (૩)	૫૬૫
„ -એન કુલધર. (૮)	૨૦૧૬	પુત્રો-એ-ચારિત્રરાજના. (૪)	૧૦૬૬
„ -આચાર્યની વિભૂતિ. (૮)	૨૦૩૦	પુદ્ગળપરાવર્ત (૧) નોટ. ૮૨. ૨૪૭	
„ -મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૧	પુનઃસ્થાપન-હરિકુમારનું. (૬)	૧૫૪૨
પુણ્ય-તત્ત્વ (પરિં.)	૧૩૬૩	પુરંદરને રાજ્ય. (૮)	૨૦૦૮
„ -પુણ્યાનુબંધી. (૧) ૧૦૪. ૧૪૬		પુરુષ ચિહ્ન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
„ -પાપાનુબંધી. (૧) ૧૦૪. ૧૪૬		„ દ્વેષ (૮)	૧૮૬૨
પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય. (૪) ૯૫૬. ૧૨૨૦		„ - ચાર પ્રકાર. (૩)	૪૭૪
„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦	„ „ પર વિચારણા. (૩)	૪૮૮
પુણ્યોદય. (૨)	૩૨૮	પુરુષાર્થ. (૧) ૧૩૭. ૧૪૫. ૧૯૧૧ (૮)	
„ -જન્મ. (૩)	૩૪૫	પૂનાતિશય. (૬)	૧૧૨૧
„ -ને પ્રેર. (૩)	૩૪૮	પૂતિકર્મ દોષ. (૪)	૧૪૦૬
„ તું વિસ્મરણ. (૩)	૬૧૪	પૂર્ણપાત્ર (૩)	૬૨૩
„ થી વિજયપરંપરા. (૩)	૬૨૧	પૂર્વ (૨) N.	૩૨૬
„ રીસાયો. (૩)	૬૩૬	„ મણતરી. (૮)	૧૬૭૮
„ તું સહચરત્વ. (૩) ૬૬૧. ૬૮૬		પૂર્વસ્મરણ-દેવજન્મ. (૭)	૧૮૩૨
„ રિપુદારણ સાથે જન્મ. (૪) ૭૦૪		„ ના રહસ્ય. (૮)	૨૦૧૧
„ ને યથેલી શરમ. (૪)	૭૩૪	પૃથ્વીકાય. (૨)	૩૧૭
„ અને ધનરોખર (૬)	૧૫૪૨	પેટ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
„ ધનરોખર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૮	પૈશ્વર્ય-ચોર. (૪)	૭૧૨
„ આવે, ભય. (૭)	૧૮૩૭	પોણળ પ્રકાર. (૫)	૧૨૭૦
„ તું નિર્દોષ કાર્ય. (૮)	૧૮૫૮	પૌષ્પ્રમત-શિક્ષામત. (૪)	૧૭૮૫
„ -તું આસરણ. (૭)	૧૮૧૨	પ્રકર્ષ વિમર્શ પ્રયાણ (૪)	૭૮૪
„ સહચરત્વ. (૮)	૧૯૦૧	„ „ આટવીને માર્ગે. (૪)	૮૦૧
„ તું કાર્ય. (૮)	૧૯૦૫	„ „ ને નગૃતિ. (૪)	૮૧૨
„ પાપોદય રહસ્ય. (૮)	૧૯૦૭	„ „ લવચક્રને માર્ગે. ૯૧૬ થી.	
„ કાર્ય. (૮)	૧૯૨૦	„ પરિચય. (૪)	૭૬૭
પુત્રઅને પિતા. (૬) ૧૪૭૦-૭૨		„ મામા સાથે. (૪)	૭૮૪
„ કેવા જોઈએ. (૬) ૧૪૭૩		„ -ની નિજ્ઞાતા. (૪)	૮૦૩
પુત્રજન્મ મહોત્સવ. (૭) ૧૬૪૬. ૧૮૫૫(૮)		પ્રકોપ-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
પુત્રજન્મ-વધામણી. (૨) ૨૭૩. ૧૯૭૫(૮)		પ્રગતિને માર્ગે. (૭)	૧૮૨૬-૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્ષા ઉપ-શ્રુત્વાસો. (૫)	૧૨૫૦	પ્રમેય. (પરિ.)	૧૩૬૪
પ્રજ્ઞાવિશાલા. (૫)	૨૭૪	પ્રમોદશેખર મંદિર. (૩)	૪૬૬
„ ના શ્રુત્વાસો. (૭)	૧૮૪૧	„ નો મહિમા. (૩)	૫૨૭
„ -વિચારલબ્ધતા. (૪)	૧૧૩૦	„ ને યમચીએ (૩)	૫૩૬
„ -મહાભદ્રા. (૮)	૧૯૯૩	પ્રમોદવર્ધનમા મહોત્સવ. (૩)	૬૯૩
પ્રણામ-પંચાંગ. (૫)	૧૧૬૧	પ્રયોજન. (પરિ.)	૧૩૬૫
પ્રતીતિમાદે ચાકુ પ્રયત્ન (૧) ૨૮. ૧૬૧	૧૬૨. ૧૬૯	પ્રવચન સારોદ્ધાર-સચયમ. (૪)	૧૦૭૪
પ્રતિબોધકાચાર્ય. (૩)	૪૧૭	પ્રવર્તિની મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૮૦
પ્રતિબોધ રચના. (૫)	૧૨૨૨	પ્રશસ્તિ. (૮)	૨૦૮૩-૭
„ -ખીને પ્રવેશ. (૫)	૧૨૨૭	પ્રશ્ન-મોક્ષમાર્ગનો (૮)	૨૦૪૨
પ્રતિમા દર્શન-પરિણામ. (૫)	૧૧૮૪	„ ધવળશાળના. (૫)	૧૨૭૮
પ્રત્યક્ષ (પરિ.) ૧૩૬૨. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮.	૧૪૦૨	પ્રસન્ન-વૈદકમા. (૬)	૧૫૧૪
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય. (૪)	૮૮૦	પ્રહસન-વિનોદ. (૬)	૧૫૧૬
પ્રત્યેક નામકર્મ. (૪)	૮૬૧	પ્રાકૃત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
પ્રપચ્ચ-સંસાર. (૧)	૧૧૭	પ્રાણ્યુત્તિપાત વિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
પ્રણયગગન કલ્પલોલ પરપગ માળા. (૮)	૧૬૬૮	„ સૂળ. (૪)	૧૦૭૮
પ્રખ્યાતનરતિ આચાર્ય. (૩)	૪૬૩	પ્રાતિહાર્ય-આઠ. (૬)	૧૬૧૭
„ -ઉપદેશ. (૩)	૪૭૩	પ્રાકૃતકણ દોષ. (૪)	૧૪૦૮
„ -નું અપ્રમાદચત્ર. (૩)	૫૦૧	પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગ (૪)	૧૦૬૨
પ્રભાવ-દૂત. (૩)	૩૮૫	„ -દશ પ્રકાર. (૪) નોટ. ૧૮૬૮-૧૮૭૦	
પ્રભાવ-દૃષ્ટિદેવીનો. (૬)	૧૫૮૧	પ્રેમભિક્ષા-નરસુ દરીની. (૩)	૭૪૮
પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રબંધ-(પરિ.) ૧૪૩૦.	૧૪૬૦	પ્રેમ-હરિમંજરીનો. (૬)	૧૫૨૮
પ્રખુરાક્તિ. (૫)	૧૩૦૯	ફળેલી રિપુદારણી. (૪)	૭૫૩
પ્રમત્તાના પ્રવાહમા (૮)	૧૯૬૧	ફળેલો-રિપુદારણીનો (૪)	૭૨૯
„ -મહાન આકર્ષણ. (૭)	૧૮૦૨	ફટકા-રિપુદારણી. (૪)	૧૧૨૩
„ નદી. (૪)	૮૦૫	ફાસીએ-ખાળ. (૩)	૪૬૦
„ સમજણ. (૪)	૮૨૭	ફાસીની રીત. (૮)	૧૯૯૯
પ્રમાણ. (પરિ.)	૧૩૬૨	ખગલ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
પ્રમાદ. (૩) નોટ. ૫૦૩. ૧૦૪૮ (૪)	૧૭૩૨	ખમિયો-મિથુન. (૩)	૪૧૧
„ -કાકિડા. (૭)	૧૭૩૨	ખરૂર ચુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨-૭
		„ કોણ ? (૫)	૧૨૬૮
		ખનાવટી વાતો-વામદેવની. (૫)	૧૨૦૬
		ખધ-તત્વ. (પરિ.)	૧૩૬૪
		ખધન નામકર્મ. (૪)	૮૯૦

વિધય	પૃષ્ઠ
બધજેતુ-સત્તાવન. (૭)	૧૬૯૦-૧૬૮૩
બહારવગીઆ સાથે સુદ્ધ. (૩)	૫૭૧
બહિરગ દેશે-નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૪
બહિષ્કાર-રિપુદાનુનો. (૪)	૭૫૮
બહિષ્કૃતિ ઉપાય અધ્યયન. (૬)	૧૫૭૭
બહુલિકા (જુલો માયા) (૫)	૧૧૪૫
બહુલિકા-માયા. (૭)	૧૭૮૨
બળાબળતુલતા. (૩)	૩૭૧
બાદર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
બાવા મોહરાય પરિવારની અભાવ. (૪)	૦૨
બાવ-કેશ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૮
બાલિશ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭
„ અને શ્રુતિ. (૭)	૧૭૭૮
„ અને ગ્રધર્વમિથુન. (૭)	૧૭૮૨
બાર દેવનોક (૭)	૧૮૨૧
બારી-ક્ષયોપશમ. (૭)	૧૭૩૮
બાલ કુટુમ્બ. (૩)	૬૭૧-૬૭૮
„ ત્યાગ. અતરંગ વગર નકામો. ૬૭૯	
બાલ સિંગ ધર્મ. (૮)	૨૦૪૯
બાલ વેશ. ઉપયોગ. (૬)	૧૬૦૦
બાળ. (૩)	૨૭૬
„ અને સ્પર્શન સ્નેહ. (૩)	૩૭૮
„ પર સ્પર્શનનું યોગબળ. (૩)	૪૦૧
„ નાનરે જીવનસાધકતા. (૩)	૪૦૩
„ કામદેવને મદિરે. (૩)	૪૩૫
„ નો અતસ્તાપ (૩)	૪૪૧
„ શત્રુચર્યા-અચર્યા. (૩)	૪૪૩
„ ના હાલકવાવ (૩) ૪૪૫. ૪૫૬ ૪૬૨	
„ ની દીકાઓ (૩)	૪૫૧
„ અને મદનકદળી (૩)	૪૫૭
„ તરફ લોકતિસ્કાર. (૩)	૪૫૯
„ ને ફારી. (૩)	૪૬૦
„ વર્તન પર વિચારણા. (૩)	૪૬૩
„ નું અવિધ્ય. (૩)	૪૮૬

વિધય	પૃષ્ઠ
બાળવિધવ-અભ્યાસ (પરિં) ૧૩૫૩-૪	
બિવાહી-સજ્ઞા. (૭)	૧૭૩૮
બિવાહી-વનવાહન. (૭)	૧૮૧૭
બુદ્ધિ દેવી. (૪)	૭૬૬
બુદ્ધીદ્રિય (પરિં)	૧૩૭૭
બુધ ચરિત્ર. (૫)	૧૨૮૨
„ અને પ્રાણ. (૫)	૧૨૮૧
„ ની નિરંપતા (૫)	૧૨૬૩
„ દીક્ષા. (૫)	૧૩૨૦
„ નદન ઉદ્ધાન. (૭)	૧૬૫૬
બુદ્ધસ્પતિ. (૮)	૨૦૪૭
બેતાવીશ દોષ-આહારના. (૪)	૧૦૩૯
	૧૪૫
બોદ્ધ. (૧) બુધસ્થાપિત. ૫૧	
બોધ-અગરક્ષક. (૩)	૩૮૪
„ નો રિપોર્ટ. (૩)	૩૮૬
બોદ્ધ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
„ માન્યતા. (૧)	૧૫૨
બોધ દર્શન. (૪) ૧૦૩૦. ૧૩૮૦-૮૪	
બ્રહ્મચર્ય-અતિધર્મ મનુષ્ય ન. ૧૦ (૪)	૧૦૭૭
„ અદાર પ્રકાર. (૪) નોટ ૧૦૭૭	
„ મત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૦
બ્રહ્મદત્ત. (૮)	૨૦૭૮
મહારતિ-મૈથુનવિયોગ. (૧)	૧૫૫૪
„ (૮)	૧૮૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮) ૧૮૨૭	
બ્રહ્મા અને મહત્તર વજ. (પરિં) ૧૩૫૫-૭	
„ ના બાળ વિધવ. (પરિં) ૧૩૫૩-૪	
બ્રાહ્મણ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
„ (૭)	૧૬૭૧
„ બોધ (૭)	૧૬૭૭
બુદ્ધાના-સમારીના. (૧)	૧૩૩
„ કાયરના (૧)	૧૯૮ ૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બહેનોનો પ્રેમ-પરસ્પર. (૩)	૫૬૬
લગ્નવંત સ્તુતિ. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૬
લક્ષ્મણ. (૮)	૨૦૩૬
લક્ષ્મી પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
લક્ષ્મીનાથ તપ. (૮)	૨૦૩૬
લક્ષ્મીનાથ-સામુદ્રિક. (૫)	૧૧૫૧
લક્ષ્મી-લક્ષ્મણ. (૫)	૧૧૫૭
લગ્ન-પરિવ્રજ. (૪)	૮૭૬
" પ્રકાર-સાત. (૪) નોટ.	૮૭૪
" સાત. (૪) નોટ.	૧૦૫૩
" આકર્ષણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
" ચિત્તવાનરને. (૭)	૧૭૩૮
" સાથે મહારંગવળપ્રવેશ. (૪)	૬૬૩
લક્ષ્મીનાથ રાજસિંહાસને. (૬)	૧૫૪૨
લક્ષ્મી-મોક્ષ. (૩)	૩૭૬
લક્ષ્મી-નો પ્રસ્તાવ. (૪)	૬૧૦
" અને ચિત્તવૃત્તિ. (૪)	૬૧૦
" નાં કૌતુકો. (૪)	૬૨૭-૧૦૬૮
લક્ષ્મીનાથ. (૫)	૧૨૬૨
" રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૬
લક્ષ્મીનાથ. (૩)	૬૬૫
" પીછાન. (૭)	૧૮૨૮
લક્ષ્મીનાથ અભાવ. (૮)	૧૮૬૧
લક્ષ્મીનાથ-શોકપાત્રી. (૪)	૮૭૬
લક્ષ્મીનાથ. (૨)	૩૦૮-૩૧૦
" આદેશ. (૮)	૧૬૫૮
" આયુષ્યરાજ સંકેત. (૮)	૧૬૬૪
" ની સલાહ. (૮)	૧૬૪૩
" મર્મદર્શન. (૮)	૧૬૬૫
" વિચારણા. (૮)	૨૦૩૩
લક્ષ્મીનાથ. (૨)	૨૭૧
" નામ સાર્થ. (૨) નોટ	૨૭૩-૪
" ના બાવી ગુણો. (૨)	૨૭૮-૯
" -પુરૂષ. (૮)	૧૬૮૫

વિષય	પૃષ્ઠ
લક્ષ્મી-રાખ-કર્મ. (૮)	૧૬૬૮
લક્ષ્મી-બ્યાધિ. (૩)	૪૦૧
ભાટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
" અને ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૭
ભાવદીક્ષા અને અપ્રમાદપત્ર. (૩)	૫૦૮
ભાવના-આર-મૈત્ર્યાદિ. (૧)	૧૪૮
" બાર. ભાવમુખે. (૪)	૧૦૬૨
" અને સમ્યક્દર્શન.	૧૦૮૮
" ઉદ્ધાસ. (૮)	૧૬૩૬
" સિદ્ધિ-માર્ગો. (૩)	૬૦૧
" પ્રમોદ. (૩)	૪૫૨
" રાજ્યપ્રવેશકાવ્ય. (૬)	૧૫૬૮
ભાવમુખ-ચારિત્રધર્મશાળા. (૪)	૧૦૬૨
ભાવરોગ-વધારોગ. (૧)	૧૮૩
" નારા. (૧)	૨૮૭
ભાવસિંહની ઉમેદવારી. (૮)	૧૬૩૨
ભાવસ્તવ-દ્રવ્યસ્તવ. (૭)	૧૭૬૩
ભાવાર્થ જ્ઞાનની જરૂર. (૪)	૮૧૭
ભાવીભાવ-અવરૂપ. (૪)	૧૦૧૪
ભાવો-પાંચ: સ્થિતતા. તીર્થસેવા.	
આગમકૌશલ્ય. ભક્તિ.	
પ્રભાવના (૧)	૧૪૮
ભાષા-કથાની. (૧)	૮
" સંસ્કૃત-પ્રાકૃત. (૧)	૮
ભાષાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
" (૮)	૧૬૪૮
ભિખારીપણ-સંસારમાં સાર્વજનિક.	
(૧)	૭૧. ૭૫
ભિક્ષા. (૧)	૨૧. ૧૧૬
" પાત્ર-દરિદ્રીનું (૧)	૫૫
ભિખ-આરખાડામાં-અકરુચ. (૫)	૧૨૬૫
" નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
ભુલપત્રિસર્થ. (૨)	૩૨૫
ભુલગતના ખેડો. (૫)	૧૨૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
બુદ્ધિમતાના ખેલોની ફસામણી. (૫)	૧૨૬૨
બુવનપતિ-ધનવાહન જીવ. (૭)	૧૮૧૯
„ -વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
બુવનોદર નગર. (૪)	૮૨૦
„ સમગ્રજી. (૪)	૮૨૬
બુતળ નગર. (૪)	૭૬૩
બુમિ-સામાન્ય રાજ્યની. (૬)	૧૫૬૦
બેદ-રાજનીતિ અમ. (૫)	૧૩૦૮
બેદરૂપતા-સામાન્ય વિશેષની.	૮૬૭
બેરવજવ. (૮)	૮૪૭. ૮૫૩
ભોગતૃપ્તિ. (૬)	૪૧૯. ૪૨૧
„ -પરિચય.	૮૮૬
„ આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૪
ભોગસ્નેહ-વરસાદ. (૭)	૧૭૪૧
ભોગાભિલાષ-નાટકે-નાટી. (૨)	૨૬૧
ભોગોપભોગ-શુભ્રમત. (૪)	૧૦૮૩
„ ભોગભોક્ષુપના-રેટ. (૭)	૧૮૮૩
ભૌતાચાર્ય. આતન્કયા. (૪)	૮૧૨
બ્રમણ કારણ. (૮)	૧૯૭૦
મહારવજ-આક્રમણ. ખાધા. (૭)	૧૮૦૮
„ પર વિનયમાર્ગ. (૪)	૯૦૨
„ પરિચય. (૮)	૮૧૭
„ ના તણ મિત્રો. (૪)	૮૬૮
„ -મહિમા થસ તે. (૪)	૯૩૦
„ કૃત મહાભિહાસિ નિયોગ. (૪)	૯૩૪
„ રાજ્ય. માત્ર માનવાવાસો. (૪)	૯૩૭
„ -નો બધ સાથે પ્રવેશ. (૪)	૯૬૩
મહાર શરિ. (૭)	૧૬૫૩
મહારોણીઆ કૃષ્ણાંત. આવશ્યકે. (૧) ૧૧. ૨૧૯	
મખ-મત. (૪)	૧૩૫૧
મચ્છર-ઉપસર્ગો. (૭)	૧૭૩૬
મહમા ચટ્ટો. (૭)	૧૬૮૭
મહ શિવાલય. બન્નરે. (૭)	૧૭૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
મણિ-મત્ર-ઔપધિ. (૮)	૧૯૩૯
મંડપ-ચિત્રસમાધાન. (૪)	૧૦૪૩. ૧૦૫૫
„ ચિત્રવિગ્રહ. (૪)	૮૦૭
„ „ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૩
„ „ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
મહલી-સાત પ્રકાર. (૭)	૧૭૨૫
મતિમોહ-પારણામ. (૪)	૯૫૧
મત્સ્ય-પિંડનિર્ધુક્તિ. (૧)	૧૧. ૨૨૮
મદ-આક્ર. (૮)	૧૯૨૪-૫
મદનકદળી. (૩)	૪૩૭
„ બાળની નર્મદ. (૩)	૪૮૦
„ પર બાળને ધસારો. (૩)	૪૯૮
મદનમજરી-કામાકૂળ (૬)	૧૫૧૮
„ હરિકુમાર લગ્ન. (૬)	૧૫૨૬
„ ચિરહરશા વર્ણન. (૮)	૧૮૬૧-૭૪
„ -ગુણધારણ લગ્ન. (૮)	૧૮૭૬
„ -મુલસિતા. (૮)	૧૯૮૧
„ „ અમહીતસ કેતા. (૮)	૧૯૮૧
મદનમંદિર-સંધ્યા. (૩)	૪૩૫-૬
મધ્યમબુદ્ધિ. (૩)	૪૦૮
„ -ને મનીષીની ચેતવણી. (૬)	૪૦૯
„ -ની બાળને સલાહ (૩) ૪૩૩. ૪૪૨	
„ -વાસબુવનમા. (૩)	૪૩૮
„ -પર અસર. (૩)	૪૫૪
„ -ની બાળને આગે વિચારણા. (૩) ૪૬૧	
„ -પર ઉપદેશની અસર. (૩) ૪૭૬	
„ -અને નિજવિશિષ્ટ ઉદ્યાન. (૩) ૫૨૪	
„ -મદ-દારુ-પરદારા. (૪)	૯૩૮
„ „ -પરિણામ. (૪)	૯૪૨
મધ્યમ પ્રાણી સ્વરૂપ. (૩)	૪૮૫
મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૯૮-૧૫૯૩
મન અને કર્મબધ. (૪)	૮૦૫
„ દ્રવ્ય-ભાવ. (૭)	૧૭૪૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મનમાં સંતોષ. (૮)	૧૮૬૧
મનીષી. (૩)	૩૭૪
„ -વિચારણા. (૩)	૩૮૧
„ -આત્મનિર્ણય. (૩)	૩૯૮
„ -પર સ્પર્શન યોગબળ. (૩)	૪૦૨
„ -સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪
„ ની ચેતવણી-મંદ્યમને. (૩)	૪૦૯
„ ની વિચારશીલ સલાહ. (૩)	૪૫૦
„ ની મહાનુભાવતા. (૩)	૪૫૨
„ માટે કર્મ વિગતી સાનુકૂળતા. (૩)	૪૬૪
„ કૃત ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂર્ણ. (૩)	૫૧૪
„ ને આભિષેક. (૩)	૫૧૭
„ અને દીક્ષાવિધાન. (૩)	૫૩૧
„ નો નિષ્ક્રમણોત્સવ. (૩)	૫૩૫
મનુજગતિ નગરી. (૨)	૨૫૨-૨૫૭
„ વર્ચમાનપુર. (૪)	૧૧૩૧
મનુસ્મૃતિ. (૧)	૧૫૨
મનોગુપ્તિ. (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧૬૪૬
મનોનંદન અને વિમળ (૫)	૧૨૨૫
મનોનંદન ઉદ્યાન. (૮)	૨૦૨૫
મનોધ્યાન-આર બેઠ. (૭)	૧૯૯૩
મનઃપર્યાય. (૨)	૨૮૦
„ -સદ્ગોષ્ઠિ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
મંત્રદોષ. (૪)	૧૪૧૬
મંત્રવાદી અને આગ. (૭)	૧૬૫૮
મંત્રસાક્ષિ. (૫)	૧૩૦૬
મંત્રીઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૯૭
„ નો મત-વિમંદ્યમ માટે (૬)	૧૫૫૭
„ નો સદ્ગોષ્ઠ. (૪)	૧૦૬૦
મન્દ અને પ્રાણ. (૫)	૧૨૮૮. ૧૨૯૧
„ ની છુપ્પતા. (૫)	૧૧૬૩-૪
„ નું મરણ. (૫)	૧૩૨૦
મન્મથની મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મન્મથ વ્યાકુળતા. (૬)	૧૫૦૭-૧૭
‘મમત્વ’ પર વિનોદ. (૬)	૧૪૯૫-૬
મધુરબાધ-બાળનું. (૩)	૪૪૩
મધુ-રોડ-કોનો? (૮)	૨૦૨૮
„ ના પ્રકારો. (૮)	૨૦૨૯
મર્ચાદાન ગ-નેતિવલિના. (૪)	૯૩૯
„ -મોટા બાઇનો. (૪)	૯૪૨
મલક્ષય સળ. (૪)	૭૬૬
મલવિવધ ઉદ્યાન. (૩)	૬૫૧
મલસંવ્યય રાત્ર. (૪)	૭૬૩
મરકત-વિભાગ. (૮)	૧૬૬૬
મહાઆરંભ (૪) નોટ	૮૨૬-૮૩૦
મહાકલ્યાણુક. (૧)	૨૩. ૧૨૦. ૧૨૬
„ -ચરતે રવીકાર. (૧)	૧૬૫
મહાદેવી અને ચિત્તવૃત્તિ (૮)	૧૦૩૬
મહાદેવીનો દુકમ. (૨)	૨૬૮
„ „ -સિદ્ધપર (૨)	૨૭૦
મહાન-ગુપ્તિ. (૫૧૦)	૧૩૭૭
મહાબદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬
મહાબદ્રનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
મહાનુભાવતા-વિમળની. (૫)	૧૨૦૭
મહાપરિમલનો દોર. (૭) ૨૭૭૫. ૧૭૬૧.	૧૮૦૦
„ માં આસક્તિ. (૭)	૧૭૬૪
મહાભદ્રા-કંદમુનિજીવ. (૮)	૧૬૮૦
„ -એ જ પ્રજાવિરાગા. (૮)	૧૬૮૦
„ ની દીક્ષા. (૮)	૧૬૮૦
„ -પ્રવર્તિની. (૮)	૧૬૮૦
„ -સુલલિતા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
„ -ને કચ્છા. (૮)	૨૦૦૦
„ -ને નતિસ્મરણ. (૮)	૨૦૦૧
મહામદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૭૭
મહામૃદા. (૪)	૮૪૪
„ આક્રમણે બાધા (૭)	૧૮૦૪

વિષય	પૃષ્ઠ
મહામોહ-નાટકે સૂત્રધાર. (૨)	૨૬૧
„ મહિમા. (૩)	૩૯૩
„ ની તૈયારી. (૩)	૩૯૧
„ અંતરંગ-કાર્ય. (૩)	૧૭૫-૧૭૭
„ ઝમ્પરિણામ સંબંધ. (૪)	૯૧૬
„ સામર્થ્ય-વસતે. (૮)	૯૨૯
„ મકરંદન નિયોગ. (૪)	૯૩૪
„ યતનાર દર્શનકુવહળ. (૪)	૧૦૩૭
„ નું વર્ણન. (૪)	૧૦૩૮
„ ભ્રમ-સંતોષપરત્વે. (૪)	૧૦૬૪
„ ને માથે રાજ્યભાર. (૬)	૧૫૬૩
„ તુ પ્રબળ સામ્રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૩
„ ના અનંત પુત્રો. (૬)	૧૫૬૬
„ „ પૈકી છ. (૬)	૧૫૬૭
„ મંત્રી વિચારણા. (૬)	૧૫૬૯
„ ને ત્યાં આનંદ-નિહૃદ રાજ્યે.	
(૬)	૧૫૭૧
„ સામ્રાજ્ય-નિહૃદ રાજ્યે. (૬)	૧૫૭૩
„ અંતમ પર સામ્રાજ્ય. (૬)	૧૫૮૩
„ ઢીસા પથ્થો. વિમળ્યમ. (૬)	૧૫૮૮
„ ભૂમિઆક્રમણ. મધ્યમ. (૬)	૧૫૬૧
„ રાજ્યે તરખાટ-ઉત્તમ. (૬)	૧૫૬૫
„ રખવાળ-ગાનરે. (૭)	૧૭૩૫
„ ખિસાડો. (૭)	૧૭૩૬
„ મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૧-૧૫
„ નું કાર્ય. (૭)	૧૮૪૧
„ નું ફેટમાં સ્થાન. (૭)	૧૬૮૨
મહારથી. (૮)	૧૬૩૭
મહામોહરાજ-સિંહાસને (૪)	૮૧૦
„ નો પરિવાર (૪)	૮૪૩-૮૮૨
„ અને મહાત્મા (૪)	૧૦૪૭
મહારાજ્યના ચોરો (૬)	૧૫૬૧
મહાવિદેહ (૧)	૧૨
„ વિજય (૨) નોટ	૨૯૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાવૈદ્ય (૫)	૧૨૭૫
„ ની દવા. (૭)	૧૬૮૮. ૧૬૬૬
મહેશ્વર-ધનમર્વ. (૪)	૯૫૩
મહોત્સવ-કૈવલ્યનો. (૮)	૨૦૭૦
માસભક્ષણ-પર્યાલોચના. (૪)	૯૭૩
માકર-ફાલિસન્ધિ. (૭)	૧૭૩૬
માતા-આઠ. સ્મરણો. (૮)	૨૦૧૪
માનુકા સ્થાપન. (૮)	૧૯૪૭-૧૯૪૯
મણિ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
„ સુધવુ. (૫)	૧૨૬૭
માનુકી વૃત્તિ. (૧)	૧૬૬
માન-કોષ. ગાયક-નાટકો.	૨૬૧
„ પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૭
માનવાવાસ. (૪)	૯૮૬
„ નવલુ પ્રકાર. (૮)	૧૮૬૮
„ મા મકરંદન રાજ્ય. (૪)	૯૩૭
માનસિક અવનતિ-અધમની. (૬)	૧૫૮૪
માનસિક નમસ્કાર. (૫)	૧૨૩૧
માનુષ્ય-ધર્મકુર્લભતા. (૩)	૬૬૫
માન્યતાએ-દર્શનોની. (૧)	૧૧૭
મામાભાણે. (૪)	૭૮૭
લુઓ વિમર્શ-પ્રકર્ષ.	
„ લલિતપુરમા. (૪)	૯૪૪
માયા-પરિચય. (૫)	૧૧૪૪
„ પિંડ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
માર્ગ (પરિ)	૧૩૮૧
„ દેશના. (૧)	૧૩૬
„ પરિચય-સર્વજ્ઞકથિત (૫)	૧૧૮૬
„ પ્રાસિનો આનંદ. (૫)	૧૧૮૬
માર્ગો-પ્રગતિના. (૮)	૨૦૩૧
માર્ગાનુસારી. (૧) ૧૦૬. ૨૮૬ (૨).	
૬૧૩ (૩)	
માર્ગાનુસારિતા. (૫)	૧૨૬૮
„ -ખતાવેલ કૌતક. (૫)	૧૨૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
માર્દવ-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૨ (૪)	૧૦૬૭
માલાપહત દોષ. (૪)	૧૪૧૧
માસકલ્પ. (૮)	૧૬૮૭
માળા-પ્રજ્વે-પ્રજળ રામકલ્પોલ	
પરપરા. (૮)	૧૬૬
મા રાગપાતર-કુવિકલ્પસતતિ.	
(૮)	૧૬૯૮
મિત્રસ-ધનગવીનો. (૪)	૬૫૩
મિત્રતા અને સ્વાર્થાધતા. (૬)	૧૫૨૬
મિત્રતાન્યો-મોહરાશના. (૪)	૮૮૭
મા-સામાન્ય વિરોધરૂપે (૪)	૮૬૪
મિત્રો-નો વાર્તાલાપ. (૬)	૧૪૬૧
મા. ચારિત્રધર્મરાજના.	
(૪)	૧૦૬૪-૧૦૬૬
મા-સદ્મિત્રના-પાંચ. (૪)	૧૦૬૧
મિથુનદ્વય અંતરિક્ષા. (૩)	૪૧૧-૪૧૩
મિથુન રાશિ. (૭)	૧૬૫૧
મિથ્યા અભિનિવેશ. (૩)	૩૮૭
મિથ્યાત્વ-એની પ્રજળ અસર. (૧)	૧૨૬
મા-પાંચ. (૭)	૧૬૬૦-૧
મિથ્યાદર્શન-એનાપતિ. (૪)	૮૪૪
મા-પરિણામ. (૪)	૮૪૪-૮૫૩
મા-મહિમા. (૪)	૮૫૩
મા-ની શક્તિ. (૪)	૧૦૧૬
મા-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
મા-ની શક્તિ. (૪)	૧૦૧૬
મિથ્યાદર્શન-અંધારું. (૭)	૧૭૩૬
મિથ્યાભિમાન. (૧) ૪૫. ૨૦૬. ૭૬૧ (૨)	
મા-રિપુકંપન. (૪)	૬૪૩
મા-વિચારો. (૪)	૬૪૬
મિથ્યા વાસનાન્ય કુવિકલ્પો (૧)	૧૫૨
મિત્ર જાત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
મામાસક દર્શન (૪) ૧૦૩૨-૧૩૮૭-૬૦	
મુક્તતા-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૪ (૪)	૧૦૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મુક્તતા. (૮)	૧૬૨૧
મા-પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૭
મા-સાગર વિચોળ. (૬)	૧૫૫૪
મુક્તાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૫
મુક્તામુક્તિ મુદ્રા (૩) નોટ ૪૭૨.	
	૧૧૬૨ (૫)
મુગ્ધ કુમાર. (૩)	૪૧૧
મુંડમાળા (૪)	૭૬૦
મુક્તદીગીરી-મુખુદ્ધિ મંત્રીની. (૬)	૧૫૩૮
મુહિતા-સાધુપત્ની (૫)	૧૨૫૬
મુદામાલ-ચોરીનો. (૪)	૬૫૬
મુદતા-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
મૂળના વાંધા. (૫)	૧૩૧૦
મુદ બાપારીની મૂર્ખતા. (૭)	૧૭૦૩
મા-ની વ્યક્તિ. (૭)	૧૭૧૩
મા-નો વિચિત્ર જવાબ. (૭)	૧૭૧૬
મા-નો માનેશો ધર્મ. (૭)	૧૭૩૧
મુદતા પરિચય. (૪)	૮૧૫
મૂલ કર્મદોષ. (૪)	૧૪૨૦
મૂલ્ય-સંસારજાલરે. (૭)	૧૭૩૫
મૂળના અને લલન. (૪)	૬૭૨
મુતિ-પિસાચી. (૪)	૧૦૦૦
મુક્તા-શુદ્ધાભિસન્ધિ અને વરતાની	
પુત્રી. (૪)	૧૧૧૭
મા (૮)	૧૬૨૧
મા-પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
મૂળવાદ (૪)	૭૧૨
મા-રિપુદાશ્વ મૈત્રી (૪)	૭૧૩
મા-વિરમણ. (૪)	૧૦૩૬
મા-સ્વૂળ (૪)	૧૦૭૬
મા-અને શૈલરાજની અસર. (૪)	૧૧૨૧
મોકળેય. (૩)	૬૩૩
મોઘા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
મોઘ રાશિ. (૭)	૧૬૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મેળાપ-૬ પતીનો-આનંદ. (૩)	૬૦૮	અક્ષિતદોષ. (૪)	૧૪૨૧
„ નો અંત. (૩)	૬૦૯	યતિધર્મ. (૮)	૧૦૬૬-૧૦૭૭
મૈત્રી-આક્રાંત. (૩)	૩૭૮	યતિવર્મા-૬૨૧ કન્યા. મેળ. (૮)	૧૬૩૦-૧
„ -સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬	યથાખ્યાત-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો. (૪)	૧૦૬૫
મૈથુનવિરમણ. (૪)	૧૦૩૮	યથાપ્રવૃત્તિ કરેણ. (૧) નોટ.	૮૬
મોક્ષ (પરિં)	૧૩૮૧	યદૃચ્છા. (૨)	૨૬૨
„ -દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ. (૪) ૮૬૧		યત્રીપીડા. (૪) નોટ	૮૨૦
„ -તત્ત્વ. (પરિં)	૧૩૬૬	યવન-વંગાધિપતિ. (૩)	૬૨૧
„ ગમન યોગ્ય શુભો. (૭)	૧૭૨૬	યશનામકર્મ. (૪)	૮૬૨
„ -મારે ન જોઈએ. મૂઠે (૭) ૧૭૩૦		યાન-રાજનીતિ શુભ. (૫)	૧૩૦૭
„ ને અગે-તીર્થગિ. (૮) ૨૦૩૬-૪૨		યાવત્કથિત અનશન. (૪)	૧૦૬૮
„ માર્ગ-એક. (૮)	૨૦૫૮	યુદ્ધ-અંબરીષ જહાનવરીયા સાથે.	
„ યોગખાણ. (૮)	૨૦૬૦	(૩)	૫૭૬
„ ના નામો. (૮)	૨૦૬૦	„ -વિભાકર સાથે. (૩)	૫૮૨
„ સમતક્ષદ્રનો. (૮)	૨૦૬૪	„ -વંગાધિપતિ-યવન સાથે (૩) ૬૨૧	
„ પુરૂરીકનો. (૮)	૨-૭૧	„ -અનાદિ કુટુંબ વચ્ચે. (૩) ૬૭૫	
„ મહામદ્રાનો. (૮)	૨૦૭૨	„ -ધરણર સાથે. (૩)	૬૮૪
„ મુખ અને સસારમુખ.	૬૬૭	„ -આકાશમા. (૫)	૧૧૭૧
મોહ ચિંતા-પિતા ધવળની. (૫) ૧૨૨૨		„ -ચાગિત્રરાજ મોહરાયનુ. (૫) ૧૩૧૬	
„ ના ઉજાળા. (૮)	૧૬૪૪	„ મા ચારિત્રરાજ વિજય. (૮) ૨૦૦૭	
„ -નિંદા. (૧)	૮૧	„ નો ઉત્સાહ (૫)	૧૩૦૩
„ -નું જોર. (૧)	૧૬૬	„ ખન્ને સૈન્યનુ. (૮)	૧૬૩૭
મોહનીય. (૨) મ	-૮૬	„ શીવજી આતર. (૮)	૧૬૩૩
મોહરાય-પરિવાર. (૪) ૮૪૩-૮૮૨		„ -વિદ્યાધરનુ. (૮)	૧૮૭૮
„ -સામંતચક્ર. (૪) ૮૮૩-૮૮૭		યુવગજ પદ (૩)	૬૩૩
„ અને મિત્રરાજઓ. (૪) ૮૮૭-૮૯૮		યોગ દોષ. (૪)	૧૪૨૦
„ ના સૈન્યને જિતનારા. (૪) ૮૯૮-૯૦૮		„ કમ. (૮)	૧૮૬૭
„ „ -ની વિરવતા. (૪) ૯૦૮		„ શુદ્ધસ્થાન. (૭)	૧૬૪૮
„ ના સૈન્યમા ખળભળાટ. (૭) ૧૭૭૧		„ નિરોધ. (૮)	૨૦૩૨
„ ધાવણીમા ખળભળાટ. (૮)		„ નિરોધ. (૮)	૨૦૭૧
	૧૬૩૬-૧૬૪૩	„ -પંદર જે. (૭)	૧૬૬૩
„ સાથે તન્મયતા. (૮)	૧૬૬૬	„ મુદ્રા. (૩) નોટ.	૪૬૬
મોહવિનાશની જરૂર. (૮)	૨૦૬૩	„ રૂઘન રાજપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
મોહવિલય ઉદ્યાન. (૩)	૪૧૭	„ લખિય-ગુરૂની. (૫)	૧૧૬૫

વિષય	પૃષ્ઠ
શોગવ ચક્રતા. (૭)	૧૭૨૦
„ વિનય-ત્રણ પ્રકાર. (૪)	૧૭૭૧
„ વૈતાળ નારી. (૬)	૧૯૦૭
„ રાક્ષિ-સ્પર્શનિળી. (૩)	૪૦૦-૪૦૩
	૫૦૧
„ રાક્ષે-મહાઆરભ. (૪)	૮૨૯
શોગાચાર (પરિં)	૧૩૮૩
શોગાજનની અતરંગ દર્શન. (૪)	૯૩૩
શોગિનિ-ચાર સાફ કરનાર. (૬)	૧૯૦૫
શોગેશ્વર ચૂલ્ફ. (૪)	૧૧૨૩
શોગ્યનું કોટક. (૭)	૧૭૭૨
„ ના બ્યાપારનો ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૨
શોદ્ધઓ-જૈન મંદિર. (૧)	૯૭
શોનિપ્રવેશ. નાટક નેપથ્ય. (૨)	૨૬૧
શૌધન-વર્ણન. (૩)	૫૫૧
„ -જા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૯૯૬
„ મૈધુન જલપ (૬)	૧૫૩૧
„ „ અસર. (૬)	૧૫૩૨
રક્ત લિક્ષુ-કપરો (૧)	૧૨૪
રખડપટ્ટી-લોભી ધનરોખરની. (૬)	૧૫૪૫
રખડપાટો-તેના કારણ. (૮)	૨૦૧૫
„ ન દિવર્ધનનો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
„ રિપુદાકુલનો. (૮)	૧૧૨૯
„ વિભાગોમા. (૭)	૧૯૭૬
„ સારચુનો. (૫)	૧૨૭૩-૪
„ સંસારીજીવનો. (૫)	૧૩૩૬
„ ધનવાહનનો. (૭)	૧૮૧૬-૨૫
„ સંસારીજીવનો. (૮)	૧૯૧૪-૭૧
રગમા ભગ (૩)	૬૩૫
„ „ (૪)	૯૮૩
રતિ-આક્રમણ બાધા. (૭)	૧૮૦૫
„ મરફતખતની. પરિચય. (૪)	૮૬૯
„ લલિતનો નાય (૪)	૯૩૯
„ હાસ પર વિચ. (૪)	૯૦૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રત્ન-અમૂલ્ય. લેનાર દેનાર (૫)	૧૧૭૫
„ અને પ્રત્યુપકાર ચિતા (૫)	૧૧૭૭
„ ચૂડ-પરિચય. (૫)	૧૧૬૮-૧૧૭૪
„ „ -ચૂડમંજરી લમ. (૫)	૧૧૭૦
„ ચૌદ-અકવર્તાના. (૮)	૧૯૭૬
„ દૂધે-ચાર બ્યાપારી (૭)	૧૭૦૧
„ દૂધમમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ની ચોરી. (૫)	૧૨૦૨
„ શોધ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની ભતિ (૧)	૬૬-૬૭
„ અને બ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૮
રત્નાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૪
રથો-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૯૭
રમણ અને ગણિકા. (૪)	૯૧૧-૯૧૪
રમણીઓ-જૈનમંદિર. (૧)	૧૯. ૧૦૨
રસકૃષિકા. (૬)	૧૪૭૪
રસગોરવ. (૮)	૧૯૬૨
રસ-છ-વૈદ્યમા. (૬)	૧૫૧૦
„ ત્યાગ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૯
„ ના (૪)	૭૭૩
„ „ લુપ્થ જડ. (૪)	૭૭૨. ૧૧૦૬
„ „ અને વિચક્ષણ. (૪)	૭૭૫. ૧૧૦૮
„ „ ની કથા. (૪)	૭૬૨-૧૧૧૦
„ વાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
„ સિદ્ધિ-ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૮
„ શોષાજીવ. (૬)	૧૫૧૧
રસ્તાનો ખેદ-ખુવાસો. (૫)	૧૨૪૨
રહસ્ય વિચારણા. (૫)	૧૩૩૭
„ -બ્યાપારીકથાનુ. (૭)	૧૭૩૩
રાગકેસરી. (૩)	૩૮૬
„ -ને શોષ. (૩)	૩૮૯
„ -અને મહામોહ. (૩)	૩૯૪
„ -ખહારગામ. (૪)	૭૬૨
„ -વર્ણન. (૪)	૮૬૩-૯૫

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
રાગકેસરી-આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૪	રિપુદારણુ ગર્વ-ખાત. (૪)	૧૧૧૯
રાગદ્વેષ નાટકમા નરવા. (૨)	૧૬૧	" અને તપન ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
" રણે. (૪)	૭૬૭	" -મૃષાવાદ સૈવરાજ તથે. (૪)	૧૧૨૧
રાગાદિ શત્રુ પર અકુળ-જૈનધર્મ		" -ની ધૃષ્ટતા. (૪)	૧૧૨૨
સાર. (૩)	૫૫૫	" -ને કટકા (૪)	૧૧૨૩
રાગ-વગર હીડે. (૩)	૫૬૭	" નુ મ-ભુ. (૪)	૧૧૨૮
રાજચિહ્ન-પાથ. (૮)	૧૮૬૬	" સિદ્ધાર્થનગરે. (૪)	૭૦૩
રાજધર્મ. (૫)	૧૨૨૫	" -જન્મોત્સવ. (૪)	૭૦૪
" નીતિ. (૫)	૧૩૦૬-૧૩૧૧	" -સૈવરાજ મૈત્રી. (૪) ૭૦૫. ૭૧૩	
" મહિરે-સપુરુષક. (૧) ૪૪. ૨૦૫		" -નો સોમનીકૃત	
રાજસચિત્તા. (૩) ૩૮૫. ૭૬૦ (૪)		બાલિકાર. (૮)	૭૧૫
રાજસ-તામસચિત્તાની બગીરી. (૪) ૬૧૯		" -શુકના આસન પર. (૪) ૭૧૮	
રાજસી-આકાશ (૮)	૧૯૬૮	" -અભ્યામક્રમમા રખકુ. (૪) ૭૨૬	
રાજમેવા. (૧)	૭૩	" -પરીક્ષા અને કળેતો. (૪) ૭૨૮	
" એવા અને ખાશેખર. (૬) ૧૫૪૬		" નમુદગી લગન (૪)	૭૩૭
રાજબો અને પતિવાર-સખે. (૪) ૮૮૩		" અમલુ ગોદાળા (૪)	૭૬૧
" -સામાન્ય રાજ્યનો. (૬) ૧૫૬૦		" -નરમુદરી તિરસ્કાર. (૮) ૭૬૨	
રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૮૭		" -માતાની સમન્વય. (૪) ૭૬૪	
" બહાર-આધમ રાજ. (૬) ૧૫૮૨		" -કળેતી. (૪)	૭૬૭
" -બાહ્ય-પ્રવેશ. ૧૫૮૭		" -ગમડપાટો. (૪)	૭૫૫
" -અંતર-પ્રવેશ. ૧૬૦૧		" -ને રાજ. (૪)	૧૧૧૭
" બુવનતમાગ-રિપુઓ (૪) ૭૫૪		રત્ન-ધિગાથી. (૮)	૬૬૩
" બહુ-અનવાહન. (૭) ૧૮૧૧		રૂપક-પરિપાત્રી (૧)	૧૧
" માર્ગ-નિષ્કટક. (૬) ૧૫૬૬		રૂપ ત્રણ-સમ્યક્ દર્શનના. (૮) ૧૦૮૬	
" સ સારીજ-નું. (૬) ૧૫૫૫		રૂપાના પાત્રમા નિખ. (૫)	૧૨૬૧
" -પ્રવેશને એક વર્ષ. (૬) ૧૫૬૬		" = ૩ રદ્ધ. (૫)	૧૨૭૩
રાત્રિવર્ધા-બાળની. (૩) ૪૪૩		રોમના ઉપાય. (૩)	૫૬૮
રાધાવેધ. (૩)	૬૫૫	રોમીઓ. (૮)	૨૦૪૮
રાશિ-આર. (૭)	૧૬૪૮	રોમો-દરિદ્રીના. (૧)	૧૬
રાસત્ત અને ધોમી. (૬) ૧૫૨૬		" ના પ્રકાર. (૧)	૬૦
રાસ-રિપુદારજનો. (૪) ૧૧૨૪-૧૧૨૫-૭		" ના કારણે. (૧)	૬૧
રિપુકપન-પરવરા. (૪) ૨૪૧		રોહણાચળ. (૬)	૧૮૭૮
" -મિથ્યાભિમાન. (૪) ૬૪૩		રોહિત. (૩)	૫૭૧
" -મનુ. રોકથી. (૪) ૬૫૦		" વિ. તામસચિત્તા. (૩)	૫૭૧

વિષય	પૃષ્ઠ
રૌદ્રચિત્રમાં દેવી અવિવેકિતા (૪) ૭૮૮	
રૌદ્રધ્યાન. (૧) ૬૫. ૭૦	
„ કુટ. (૭) ૧૭૪૦	
રૌદ્રાભિસાન્ધ-ગૌરવોળી મદદે. (૮) ૧૯૬૦	
લક્ષ્મી-પુરુષ સ્ત્રીના. (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
લગ્ન-વિમલ્લના કનકરીખરના (૩) ૫૮૧	
„ ન દિવર્ધન રતનવતીના. (૩) ૫૮૧	
„ ન દિવર્ધન-હિંસાદેવીના. (૩) ૫૭૬	
„ ન દિવર્ધન-કનકમંદરીના. (૩) ૬૧૨	
„ ન દિવર્ધન-દયાના-(ભવિ- ષ્યત્) (૩) ૬૩૧	
„ -વિપુલાશ્વ-નરસુંદરીના. (૪) ૭૩૭	
„ અને આનંદ. (૮) ૧૮૭૬	
„ -વિદ્યા સાથે. (૮) ૧૯૩૬	
„ સમારંભ. (૮) ૧૯૩૭-૮	
„ ઉપાય ચિંતન. (૮) ૧૯૩૨	
„ કાળ-વિદ્યાનો. (૭) ૧૭૬૬	
„ આનંદ. (૬) ૧૫૫૫	
લબ્ધિઓ. (૫) ૧૧૮૬	
લલન અને મૃગયા. (૪) ૯૭૨	
લલાટપટ્ટે કબરી. (૫) ૧૨૮૭	
લલિત ઉદ્યાન. (૪) ૭૫૬	
લલિતનું સાક્ષિત્ય. (૬) ૧૪૯૩	
લલિતવિસ્તાર. (૪) નોટ. ૭૬૦	
લશ્કર-આવિરોધમર્શાનું. (૪) ૧૦૭૨	
„ -સામાન્ય રાજ્યનું. (૬) ૧૫૬૦	
લશ્કરી નોકરી-વનચેષ્ટા. (૬) ૧૫૪૭	
લાર્કવાવાહિન્ય. (૪) નોટ. ૮૩૦	
લાભ હાનિ તુલના. (૭) ૧૭૫૭	
લાભે લોભ. (૬) ૧૪૮૨	
લિંગ-પાંચ. (૧) નોટ. ૧૩૪. ૧૪૭	
લિપ્ત દોષ. (૪) ૧૪૨૮	
લીલાંશર-ઉદ્યાન. (૩) ૪૩૫	
લુબ્ધતા-મંદની. (૫) ૧૨૬૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
લેણદારો-આક. કાણુ ? (૫) ૧૨૪૮	
„ -સ સારણભરે. (૭) ૧૭૩૫	
લેપ-લીન-બાળને. (૩) ૪૪૭	
„ -સ્તબ્ધચિત્ત. (૪) ૭૦૬-૭૧૧	
લેશ્યા ૭. (૭) ૧૭૫૨	
„ નાટકે. વર્ગો. (૨) ૨૬૧	
„ શુદ્ધિ. (૮) ૨૦૬૦	
લોહનિરાદર. (૧) ૪૫. ૨૦૬. ૨૧૦	
લોકમાર્મ. (૩) નોટ. ૫૦૬	
લોકસ્થિતિ. (૨) ૩૦૩-૧૩૧૨	
લોકકાકરા-રંગભૂમિકા. નાટકે. (૨) ૨૬૧	
લોકો-જૈનપુરના (૪) ૧૦૫૦	
„ -તેર વિભાગ. (૭) ૧૬૭૫	
„ સાત્ત્વકપુરના (૪) ૧૦૪૬	
લોકોદરમાં આમ. (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
લોકોપચાર વિનય-સાત પ્રકાર. (૪) ૧૦૭૧	
લોભ-લુબ્ધો સાગર સિર્ષક. (૬) ૧૪૬૭	
„ ની લયકર અસર. (૬) ૧૪૭૮	
„ ની તુચ્છતા. (૬) ૧૫૩૩	
„ ના આવિર્ભાવ. (૪) નોટ. ૮૩૪	
„ નો અન્વય-અનરોધર. (૫) ૧૬૩૬	
„ પિંડ દોષ. (૪) ૧૪૧૮	
લોભીઓ રોક. (૪) ૯૫૫	
„ ની લુહી આંક. (૬) ૧૪૭૮	
લોભતા દારી. (૪) ૭૭૧	
„ -રહિત ખાનપાન. (૪) ૭૭૬	
લોભામ-વસંતરામ. (૪) ૬૨૭	
„ -અને મકરંવજ. (૪) ૯૩૩	
„ મલ-પરદાર. (૪) ૯૩૮	
„ -મર્યાદાભંગ. (૪) ૯૩૮	
લક્ષ્મી-દુષ્ટીવતી. (૪) ૯૫૫	
લગ્નપતિ સાથે શુદ્ધ. (૩) ૬૧૮	
લગ્નગોષ્ઠ-ચાર લેહ. (૭) ૧૬૬૩	
લગ્નગુપ્તિ. (૩) ૫૦૫	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વચનગુપ્તિ (૮)	૧૯૪૯	વર્ણન-શિશિર. (૪)	૯૧૨
વચનાતિશય. (૬)	૧૬૧૯	„ -વસત. (૪)	૯૨૧-૯૨૪
વજ્રદંડ-અપ્રમાદ. (૭)	૧૭૪૩	„ -ગ્રીષ્મ. (૪)	૧૦૯૯-૧૧૦૧
વડવાનળ. (૭)	૧૮૦૯	„ -વર્ષા. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વડા-ફૂર ચિંતા. (૩)	૩૫૩	વર્ધમાન આગેલ તપ. (૮)	૨૦૩૭
વડીલવાક્ય-અલક્ષનીય. (૪)	૭૭૨	વર્ધમાનપુર મનુષ્યવિદ્યો. (૪)	૧૧૩૧. ૧૧૪૦
વદનકોટર બગીચો. (૪)	૧૭		
„ ની ભગીરી. (૪)	૭૭૧	વર્ધતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭
વધતી ધનેષ્ણઓ. (૬)	૧૪૮૧	વર્ષા-વર્ણન. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૬
વધસ્થાન-સકેત. (૮)	૧૯૨૨	વસંત-વર્ણન. (૩)	૪૩૪
વધામણા-મેહને ત્યા-નિકૃષ્ટ રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૦	„ વર્ણન. (૪)	૯૨૧-૯૨૪
વધામણી-જન્મ. (૩)	૩૪૫. ૯૪૫	„ રાજ-લોવાદ. (૪)	૯૨૭
વનકર્મ. (૪) નોટ.	૮૩૦	વહાણવટું-ધનસેખર. (૬)	૧૫૪૭
વનદેવી ધૂણી. (૫)	૧૨૦૮	વહેમ-ઉપદેશક પર. (૧)	૨૩. ૧૨૩
વનરપતિ. (૨)	૩૧૩	વહેવાર શિખામણ. (૬)	૧૪૭૧
„ -સાનારણ. (૨)	૩૧૬	વાલકાય. (૨)	૩૧૬
„ -પ્રત્યેક. (૨)	૩૧૫	વાણિજ્ય-પાત્ર. (૪) નોટ.	૮૩૦
„ -સૂક્ષ્મ, બાદર. (૨)	૩૧૫	વાતવિમૂચિકા. (૧)	૮૦
વનીપક દોષ (૪)	૧૪૧૬	વાદ (પરિઠ)	૧૩૬૬
વમન કરેલો આહાર. (૪)	૮૨૨	„ દર્શનને જુદા પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૦
„ ના પાછા ખાવો. (૪)	૮૩૬	„ -વિજય-સિદ્ધાચાર્યનો (૮)	૧૬૫૮
વરતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭	વાદરો અને ધી. (૭)	૧૮૦૯
વરપ્રાપ્તિ ચિંતા. (૮)	૧૮૬૨	વામદેવ-જન્મ. (૫)	૧૧૪૧
વરસોધન માટે પર્યટન. (૮)	૧૮૬૭	„ -વિમળ મૈત્રી. (૫)	૧૧૪૭
વરસાદ-ભોગ સ્નેહ. (૭)	૧૭૪૧	„ અને ચોરી (૫)	૧૨૦૧
વનિષ્ઠ રાજ્ય. (૬)	૧૬૧૩-૧૬૨૮	„ અને નારાજાન (૫)	૧૨૦૩
વર્ણ, ગદ્ય, રસ, સ્પર્શ-નામકર્મ. (૪)	૮૯૦	„ ને શૂળ. (૫)	૧૨૦૭
વર્ણન-ફૂંજીનુ. (૫)	૧૨૨૯	„ ની નારાજા. (૫)	૧૩૨૬
„ -પ્રજ્ઞાત. (૪)	૯૬૯	„ મુક્તિકપાય પૃષ્ઠા. (૫)	૧૩૨૭
„ -ભગવાન મદિર. (૫)	૧૧૮૧	„ ના હાથહવાન. (૫)	૧૩૩૦-૬
„ -સારફ. (૪)	૭૮૫	વાર્તા વિદ્યા-સાન્નીધિ. (૫)	૧૩૦૬
„ -હેમંત. (૬)	૭૮૭	વાણકપ્રેમા. (૩)	૬૮૬
		વાસુબલન-મદનકંદંજીનુ. (૩)	૪૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાસબુવનમાં શત્રુમર્દન. (૩)	૪૫૮	વિજ્ઞાન. (૧)	૧૫૨
વાસવ-કાંપિલ્યપુરે. (૭)	૧૮૩૫	વિતક. (ખરિ૦)	૧૩૬૬
વિક્રા. (૧)	૬૫. ૮૨૮ (૪)	વિતકદ્વારા નિરપણ. (૬)	૧૫૬૭
" અને દુર્મુખ. (૪)	૯૭૫	" -માકડ. (૭)	૧૭૩૬
" -ચાર. (૭)	૧૭૨૫	વિદ્યાગ્રજીવ. (૬)	૧૫૧૧
વિકલાક્ષનિવાસ. (૨)	૪૨૦	વિદ્યા. (૭)	૧૭૬૮-૧૯૨૧ (૮)
વિકાસક્રમ-નિયમ. (૭)	૧૮૩૪-૧૮૩૮	" પ્રાપ્તિ કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૮
વિખ્યાતિ-સિંહાચાર્યની. (૮)	૧૯૫૭	" -ચાર-રાજનીતિ અંગે. (૫)	૧૩૦૯
વિગયત્યાગ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૬	" દોષ. (૪)	૧૪૧૬
વિગ્રહ-રાજનીતિ ગ્રંથ. (૫)	૧૩૦૭	" અવશર-વિચારણા. (૭)	૧૮૨૩
વિચક્ષણ. (૪)	૭૬૪	" ધર-મિથુન ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
" બુદ્ધિસત્ત. (૪)	૭૬૬	" " -વર્ણન. (૬)	૧૫૨૪
" અને રસના. (૪)	૭૭૫	" " મિથુન ચિત્રદર્શન. (૬)	૧૫૨૩
" પર અંજનપ્રયોગ. (૪)	૧૧૦૭	" " નો ચતુર. (૮)	૧૮૮૩
" ની દીક્ષા. (૪)	૧૧૦૯	" પ્રાપ્તિ-રતનચૂડને. (૫)	૧૨૧૯
વિચક્ષણતા-ધવળરાજની. (૫)	૧૨૩૬	" સાથે લગ્ન-આનંદ. (૮)	૧૬૩૪
વિચક્ષણાચાર્ય. (૪)	૭૫૭	" શરીર વર્ણન. (૮)	૧૬૩૪
" નો ઉપદેશ. (૪)	૭૫૯-૭૬૧	" સાધના. (૩)	૪૪૫
વિચાર અને બુધ. (૫)	૧૨૮૬-૧૨૯૬	" -સિદ્ધિ. (૩)	૪૪૭
વિચારણા અને સાધના. (૭)	૧૬૭૮	વિદ્યુદ્ભવ. (૪)	૧૩૪૫
" -મોહ-મંત્રીની. (૬)	૧૫૬૯	વિધાન ત્યાગ. (૮)	૧૬૬૬
" -ચાવિત્રપ્રોધની. (૬)	૧૫૭૨	વિનય-પાસક પ્રકાર. (૭)	૧૭૨૪
" -નિકૃષ્ટ રાજ્ય પર. (૬)	૧૫૭૫	" -તપયોગ. (૪)	૧૦૭૦
" -અધમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૮	" -ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦
" -સુબુદ્ધિની. (૬)	૧૫૩૬	" -તેર સ્થાનક. (૪) નોટ	૧૦૭૦
વિચારણા-સૌરાષ્ટ્ર પર.	૧૨૦૯	" -સાત પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦-૧
વિચાર ને કૌતક. (૫)	૧૩૦૧	વિનાશકારણો. (૭)	૧૬૩૭
વિનય-પદ્ધતિ. (૪)	૯૦૧	વિપર્યાસ-સિંહાસન. (૪)	૮૦૬
" -મકરવંશ પર. (૪)	૯૦૩	" " -સમજણ. (૪)	૮૩૫
" -રતિ હાસાદિ પર. (૪)	૯૦૫	" -રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
" પ્રવેશ. (૩)	૯૨૩	" અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૮૦
" -મહાવિદેહે. (૨) નોટ	૨૬૩	" -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
" -સુકૃષ્ણ. (૮)	૧૬૭૪	" -વર્ણન. (૭)	૧૭૪૬
વિજ્ઞાપિ-સાકુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬	વિષાક. (૩)	૩૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિપાકનો આભાર (૩)	૩૯૫	વિમળ હિમલયન ચોળના (૫)	૧૨૨૬
વિષુધાવય (૪)	૮૮૭	, દીક્ષા (૫)	૧૩૨૪
" -મા સસારી જીવ (૮)	૧૯૬૭	" વામદેવ મૈત્રી (૫)	૧૧૪૭
વિભાકર અને નદિવર્ધન (૩)	૫૪૨	વિમળાવોલ્ક અનન (૧) ૨૫ ૧૨૯	૧૩૧
" સમક્ષ નદિવર્ધન (૩)	૬૪૩	" નો પ્રભાવ (૧)	૧૩૫
" ગુ ખૂન (૩)	૬૪૬	" થી આતરદર્શન (૪)	૯૩૪
" સાથે મહાયુદ્ધ (૩)	૫૮૪	" વિચક્ષણ (૪)	૧૧૦૮
" ની હાર (૩)	૫૪૬	વિરતિદેવી (૪)	૧૦૬૪
વિભૂપણુ-સસારીજીવ (૭)	૧૮૩૮	વિરલતા-જીતનાથચોળી (૪)	૬૦૮
વિભ્રમના પ્રભો (૬)	૧૪૬૪	વિરલવ્યથા (૩)	૫૪૧
વિમલચંદ્ર રાજ્ય (૬) ૧૫૮૬-૧૫૮૮		વિરલની દશા (૮)	૧૮૫૮
વિમરપરિચય (૪)	૭૬૬	વિરલી રાજા સિદ્ધ ચિત્ર (૬) ૧૫૨૩	
" રસના રોધ માટે (૪)	૭૪૧	" વર્ણન (૬)	૧૫૨૫
" ગુ અવલોકન (૪)	૮૦૩	વિરોચન-જનમ દિનનગરે (૭)	૧૮૨૬
" કાર્યનિવેદન (૪)	૧૧૦૪	વિલાસ-મરકત (૮)	૧૬૮૮
" -વિચારો ધનમર્વ (૪)	૧૫૪	" નો વિલાસ (૬) ૧૪-૭-૯	
" -મિથ્યાભિમાન (૪)	૮૧૧	વિરોપન-શુકલચાન (૭)	૧૭૫૦
" -ધનસ્વરૂપ પર (૪)	૫૭	વિવાહ-આમલ નદિ (૮)	૨૦૬૧
" -મણિકા વ્યસન પર (૪) ૫૬૭		વિવિદિયા-સાનુપત્ની (૫)	૧૨૫
" -ગુમાર પર (૪)	૯૭૨	વિવેક-આખ્યા (૪)	૧૦૫૦
" -મૃગયા માસમક્ષણ (૪) ૬૭૪-૫		" મિતિ-સ્થાન (૪)	૧૦૪૪
" -વિકલા (૪)	૬૭૭	" , -દર્શન (૪)	૧૦૪૭
" -હર્ષવિવાદ (૪) ૮૪૨-૩		" કેવળી (૩)	૬૫૧
" -વિષુધાવય (૪)	૬૪૮	" પર્વત પરથી અવલોકન (૪) ૬૭૦ ૫૮૫	
વિમળકુમાર-જનમ (૫)	૧૧૪૧	" સાક્ષાત્કાર (૪)	૧૧૦૭
" ની મહાનુભાવતા (૫)	૧૧૬૫	" જન્મે અલખાન (૬) ૧૫૪૪	
" ની નિરજીવતા (૪)	૧૧૭૫	વિરાટ-ભદ્રિપુરે (૭)	૧૮૨૧
" કૃત દેવદર્શન (૫)	૧૧૮૧	વિરાટમાનસ (૫)	૧૩૨૬
" ગુ ઉત્થાન (૫)	૧૧૮૫	વિરુદ્ધ ધર્મ-વાદતા (૭)	૧૭૫૬
" ની સફળતા (૫)	૧૨૦૪	વિરુદ્ધિ કોટિ-પાર (૮)	૨૦૫૯
" ની મહાનુભાવતા (૫) ૧૨૦૭		" -દર્શનને જુદા પાડના તત્ત્વ (૪) ૮૬૧	
" કૃતભવતસ્તુતિ (૫) ૧૨૧૧-૧૨૧૬		વિરોધ (પરિં) ૧૦૭૧	
" કુમારની વિરક્તિ (૫) ૧૨૨૨			
" અને મનોનદન (૫) ૧૨૨૫			

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિશેષતાનાં કારણો. (૧)	૧૪૩	વેદનીય. (૨)	૨૮૬
વિષ-અવકારિક. (૪)	૮૧૪	„ -મિત્રસાત્. (૪)	૮૮૬
વિષય-ઝેરી ઝડો. (૭)	૧૭૪૦	„ -ના જે મનુષ્યો (૪)	૮૮૬
„ મૂર્ખા. (૧)	૧૫૩	„ અને વિયુષાદય. (૪)	૬૮૮
„ રાગ. (૪)	૮૬૫	„ આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૭
વિષયાભિલાષ-મંત્રી. (૩) ૩૮૬. ૭૨૨.	૮૮૩.	વેદિકા-તૃષ્ણા. (૪)	૮૦૮
„ અધમ રાજ્યે. (૬)	૧૫૭૮	„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ ના પાય માણસો. (૫)	૧૩૧૮	„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪	„ નિઃસ્પૃહતા. (૪)	૧૦૫૫
„ -મત. (૮)	૧૬૩૬. ૧૬૪૩	વેપાર-ધનરોષર. (૬)	૧૫૪૭
વિષયો-જૈનમંદિરે. (૧)	૨૦-૧૦૩	વેષહુલ કથા. (૪)	૮૨૦
વિષવાણિજ્ય. (૪) નોટ.	૮૩૦	„ -ધોળના. (૪)	૮૨૫
વિપાદ. (૪)	૬૭૬	„ -કોણ ૧ (૪)	૮૨૫
વિષ્ણુપ્રાણર્ણ. (૬)	૧૫૧૧	વેશ અને ધર્મસંજ્ઞા. (૮)	૨૦૪૬
વિષ્ણુ સ્મરણે પ્રોક્ત-તીર્થાંગો. (૮)	૨૦૪૦	„ ને દર્શનને છુટું પાડનાર તત્ત્વ	
વિહાયોગતિ નામકર્મ. (૪)	૮૮૧	(૪)	૮૧૬
વિહાર-ક્રમ. (૭)	૧૭૨૮	„ કર્મપરિણામકૃત. (૨)	૨૫૬
„ -માસકલ્પ. (૮)	૧૬૮૭	„ -નવનવા. (૨)	૨૬૦
„ -સાનુનો. (૬)	૧૬૦૦	„ ક્ષમણનો. વિરતિરહિતપણ. (૭)	૧૮૩૬
વીંછી-નોકપાય. (૭)	૧૭૩૮	વૈકિંચલિધિ. (૧)	૧૩
વીરહાક-કનકોદર. (૮)	૧૮૭૨	વૈદકસાસ્ત્રસાર. (૬)	૧૫૦૬-૧૫૧૭
વીર્યોક્તાસ-દેવદર્શનથી. (૫)	૧૧૮૧	વૈદ્યકયાનક-ઉપનય. (૮)	૨૦૪૩-૫૩
વૃત્તિ-દર્શનને છુટું પાડનાર તત્ત્વ.		„ -આધિકપાય. (૪)	૮૧૬
(૪)	૮૬૨	„ સાળાઓનું કન્યાન. (૮)	૨૦૪૬
„ સંલેપ-તપયોગ (૪)	૧૦૬૮	„ સમયક. (૪)	૮૨૧
વૃક્ષાંગો-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૬-૧૦૦	વૈભાષિક (પરિ.)	૧૩૮૩
વૃદ્ધિક-નાશિ. (૭)	૧૬૫૨	વૈમાનિક-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
વૃષણ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩	વૈશાવસ્વ-તપયોગ. (૪)	૧૦૭૧
વૃષભ-નાશિ. (૭)	૧૬૫૦	„ -દશ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
વેદના-નરકની પ્રકાર. (૧)	૫૭	વૈરાગ્ય-ના પ્રસંગો. (૧)	૨૦૧
„ ક્ષેત્ર-અન્યોન્યકૃત-પરમાધર્મીકૃત.		„ = (૭)	૧૬૫૩-૧૭૬૦
નોટ. (૧)	૫૭	„ -પ્રથમ મુનિના (૭)	૧૬૫૩-૧૬૬૪
„ નિર્ધન-મનુષ્ય-દેવગતિમા.	૫૮	„ -દ્વિતીય મુનિના (૭)	૧૬૬૫-૧૬૮૦
		„ -તૃતીય મુનિના (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
વૈરાગ્ય-ચતુર્થ મુનિના (૭) ૧૬૮૭-૧૬૯૬	
„ -પ્રથમ મુનિના (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
„ -છઠ્ઠા મુનિના (૭) ૧૭૩૪-૧૭૬૦	
વૈરાગ્ય ન થવાનું કારણ-જ્ઞાનાશાનના.	
(૮) ૨૦૧૯	
વૈરાગ્ય-પદ્ધતિપત્રી. (૮) ૨૦૨૧	
વૈશેષિક. (૮) ૨૦૪૭	
„ (૧) કલ્પભક્ષસ્થાપિત. ૫૧	
„ દર્શન. (૪) ૧૦૨૮. ૧૩૭૧-૭૫	
વૈજ્ઞાન-જન્મ. (૩) ૩૪૬	
„ -સ્વરૂપ. (૩) ૩૪૬	
„ -મૈત્રી. (૩) ૩૪૬-૩૫૧	
„ -સમુક્તિ ઉપાય. (૩) ૩૫૬	
„ -વિદુરને તમાચો. (૩) ૫૪૬	
„ -પદ્ધતિ-નિદાનો. (૩) ૫૫૦	
„ અને હિંસા. (૩) ૫૩૮	
„ ને વાહવાહ. (૩) ૫૮૮	
„ -નજીવી બાળનમા છરી. (૩) ૬૧૬	
„ -ની ભય કર અસર. (૩) ૬૩૭-૮	
„ -ખરી જોખખાણ. (૩) ૬૫૮	
„ -હિંસાકૃત વિષયો. (૩) ૬૫૬	
„ -અનતાનુબંધી. (૩) ૬૬૬	
વ્યક્તિભેદ-વૈદ્યમા. (૬) ૧૫૧૪	
વ્યંજનાવચ્છેદ. (૭) ૧૭૫૪	
વ્યતર. (૩) ૪૧૧	
„ નુ ટીખળ. (૩) ૪૧૫	
„ -વર્ણન. (૭) ૧૮૨૦	
વ્યવહાર-નિષ્કર્ષ. (૪) ૧૦૧૪	
„ -ના માર્ગો. (૩) ૫૮૮	
„ પાલન. (૮) ૧૬૫૨	
વ્યસન-સાત વર્ણન. (૪) ૬૬૮	
„ -સૂત (૪) ૬૬૮	
„ -મૂંઝા. (૪) ૬૭૨	
વ્યસની રમણ-મમજી ૬૬૫	

વિષય	પૃષ્ઠ
વ્યાધિઉપેક્ષા. (૪) ૮૧૪	
„ -ઉપાય. (૪) ૮૧૫	
„ -નાભો. (૪) ૬૬૮	
વ્યાપકતા-નો દાવો-સાર્વત્રિક. (૮) ૨૦૫૪	
„ સાચી કેમ આવે. (૮) ૨૦૫૫	
વ્યાપાર. (૧) ૭૩	
વ્યાપારી-ચાર કથાનક. (૭) ૧૭૦૦-૩૪	
મત-બાર-વૃદ્ધિર્ભના. (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૬	
રાકટ કર્મ. (૪) નોટ ૮૩૦	
રાકટસ્તવ. (૩) નોટ ૪૬૬. ૧૧૬૧ (૫)	
રાકિત-ત્રણ-રાજસૂતા અગ્રે. (૫) ૧૩૦૮	
ગંધિવ દોષ. (૪) ૧૪૨૦	
રાખ-મ-મત. (૪) ૧૩૪૬	
રાખનાદ-મ-મથલેર. (૬) ૧૫૦૮	
રાત્રુમર્દન અને બાળ. (૩) ૪૫૬-૪૬૦	
„ ની રાંધ. (૩) ૪૬૫	
„ ની મધ્યમ નાણા. (૩) ૫૨૫	
„ ની મુમુક્ષિ વિચારણા. (૩) ૫૨૬	
„ ની રીક્ષા ઘટના. (૩) ૫૪૦	
„ નો રાત્ર્યત્યાગ. (૩) ૫૪૨	
રાત્રિભેદ દૃષ્ટા નિદિ. (૮) ૨૦૬૧	
રામાવદ્ ઉદ્યાન. (૩) ૫૪૪	
રામ-દેવ-જન્મ. (૭) ૧૮૩૨	
રાત્રુભૂત. (૪) ૭૮૫	
રાત્રી-કારણ. (૭) ૧૭૪૩	
રાત્રિપ્રભા. (૩) ૬૮૭	
રાત્રીરવણ. (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
રાત્રો-અંતરના. (૩) ૬૭૬	
રાત્ર્ય-દર્શન. (૪) ૧૩૪૩	
રાત્ર્ય-ચોર. (૪) ૭૧૨	
રાત્ર્ય-ચોર. (૮) ૧૬૧૨	
રાત્રિશિવ-મૂર્તિ રાત્ર્ય. (૪) ૮૧૪	
રાત્રિવપુર. (૩) ૬૩૪	
„ ને પાદે. (૩) ૬૫૦	

વિષય	પૃષ્ઠ
સાત્રાસ્થાસ-સાત્ર્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૯૮	
શિકાર અને નંદિવર્ધન. (૩)	૬૨૫
" -હિંસાની અસર. (૩)	૫૩૮
શિક્ષામત-ગૃહસ્થના. (૪) ૧૦૮૪-૧૦૮૬	
શિક્ષા-સદાગમની મહામોહની અને પરિમહની. (૩)	૧૭૭૪-૫
શિખામણુ-અનુભવી વૃદ્ધનો. (૬) ૧૪૭૧	
શિવભક્ત. (૫)	૧૨૭૬-૭
શિવભક્તો-મૂર્ખ શિષ્ય. (૪)	૮૧૬
શિવભવન-ની સમૃદ્ધિ. (૫)	૧૨૬૨
" - ર્શ્વ રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૮
શિવસ્મરણે મોક્ષ-તીર્થાગિનો. (૮) ૨૦૪૦	
શિશિર વર્ણન. (૪)	૯૧૨
શિષ્ટતાની હદ. (૫)	૧૨૦૮
શીલમુખ-આવિરભર્મરાજનું. (૪) ૧૦૬૦	
શીલાંગ. (૧) નોટ	૯૨-૬૩
" -અકાર હાનર. (૪)	૧૦૬૦
શીવ. (૪)	૮૪૫
" -શીવ. (૪)	૧૩૪૪
શુભનરાજ. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
શુભસેશ્યા. (■)	૧૭૫૨
" -ધ્યાન. (૫) ૧૨૮૦. ૨૦૭૦ (૮)	
" " કેડી (૬)	૧૬૦૭
" " -વિશ્લેષન. (૭)	૧૭૫૬
શુદ્ધ-દર્શન. (૪)	૧૩૪૫
શુદ્ધમિસત્રિ રાત્ર. (૪)	૧૧૧૭
શુદ્ધિ-ત્રણ. (૪) નોટ	૮૪૬
શુભ નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
" પરિણામ રાત્ર. (૩) ૩૬૨-૩૬૩	
" વિપાક. (૫)	૧૨૮૫
" સુન્દરી. (૩)	૩૭૪
" -સ્પર્શનપરત્વે. (૩)	૩૮૩
" -સલાહ. (૩)	૪૦૫
" -ને આનંદ. (૩)	૪૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
શુભ-મંગીનીના દૃઢ્યમા. (૩)	૫૧૯
" -ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
શુભોદય. (૪)	૭૬૩
શુભચિત્ત નગર. (૬)	૧૫૫૪
શુભમાનસ નગર. (૪)	૧૧૧૭
શુભ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૫
શૈલરાજ જન્મ. (૪)	૭૦૫
" -સ્તબ્ધચિત્તલેપ. (૪)	૭૦૯
" -મૃદાવાદ-અદેખાઈ. (૪)	૭૩૮
" સંબંધ છાંડણુ ઉપાય. (૪)	૧૧૧૮
" નો ધમધમાટ. ૧૧૨૧	
" -ની હાજરી. (૮)	૧૬૬૧
શૈલેશી. (૮)	૨૦૩૨
" કસ. (૫) ૧૨૮૧. ૨૦૭૧ (૮)	
" માર્ગ. (૬)	૧૬૦૮
શોક. (૪) ૭૩૫. ૮૬૬. ૮૭૬	
" -પ્રવેશ. (૪)	૬૪૬
" -શી અસ. (૪)	૯૫૦
" અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૮૭
" -આક્રમણ. બાધા. (૭)	૧૮૦૬
શોખ. ધનનાશ. (૪)	૬૬૨
શૌચ-ચતિધર્મ અનુષ્ઠ નં. ૮ (૪) ૧૦૭૬	
" પ્રકાર. (૪)	૬૦૬
" વાદ. (૪)	૮૭૭
મહા-વાંદરી. (૭)	૧૭૫૬
" -સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
મહા-ચિત્તવિશ્લેષે. (૪)	૮૫૪
" ધર્મચોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૧
માવક-મધ્યમ રાત્ર્યે. (૬)	૧૫૬૩
મીપતિ કથા (૬) નોટ.	૧૫૮૬
મુતિ-કાવિદ-બાલિસ. (૭) ૧૭૭૭-૧૭૮૫	
" -સદાગમની નગરે. (૭)	૧૭૮૧
મયાંસ. (૮)	૨૦૭૮
મોતબ. (૧)	૩

વિષય	પૃષ્ઠ
શ્રોતબ્ધ-સર્વજ્ઞ વચન (૧)	૪
શ્રોતાના પ્રકાર (૧)	૬
સ્લાધ્ય (૧)	૩
પટપુરુષ ચરિત્ર (૬) ૧૫૭૬ ૧૫૮૫	
૧૫૮૯ ૧૫૮૩ ૧૬૧૨ ૧૬૨૬	
પટપુરુષ ચરિત્ર-ક્ષેમકરતુ. (૬) ૧૫૭૭	
પદવેદ (૪)	૮૬૯
સચમ અને સતોષ (૪)	૧૦૯૩
, -ચતિધર્મ મનુષ્યન ૬(૪) ૧૦૭૩	
, -સત્તર પ્રકાર (૪)	૧૦૭૩
, -કર્કશના (૫)	૧૩૦૦-૧
સક્ષીનતા-તપધેન (૪)	૧૦૬૮
, -ચાર પ્રકાર (૪) નોટ	૧૦૬
સક્ષેખના (૮)	૧૦૫૪
સવત્સર (૭)	૧૦૪૭
સવર-તારવ (પરિ०)	૧૩૦૪
સવ્યવહાર-ચોથો (૭)	૧૭૦૩
સરાય (પરિ०)	૧૩૬૪
સશય-રાજનીતિ શુભ (૫)	૧૩૦૭
સસાર-હારતુ પીઠુ (૭)	૧૬૭૪
, નાટક (૨)	૨૬૧
, બળર (૭)	૧૭૩૪-૧૭૬૦
, મા સાર (૫)	૧૧૬૮
, રસિકતા (૧)	૧૫૮
, સુખ વિ મોક્ષસુખ (૩) ૧૧૭	
, સ્વરૂપ-આત્મજ્ઞાન (૫) ૧૨૩	
સસારીજીવ-તરકર (૨)	૨૯૭
, હું રાજ પચાવનાર. (૪) ૧	
, અને ચારિત્રરાજ. (૫) ૧૩૧૦	
, અસવ્યવહાર (૨) ૩૦૦-૧૨	
, -એકાક્ષિનિવાસે (૨) ૩૧૨-૨૦	
, -વિક્યાક્ષિનિવાસે (૨) ૩૨૦-૩	
, -પચાક્ષપશુ સ્થાને (૨) ૩૨૪-૩૦૦	
, -નદિવર્ધન (૩) ૩૪૪-૬૫૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
સસારીજીવ-છૂટી નારકીએ (૩) ૬૮૫	
, -નારકી તિર્થએ (૩) ૬૮૬ ૭	
, -રિપુદારજી. (૪) ૭૦૩-૧૧૩૩	
, -સાતમી નરકે (૪) ૧૧૨૮	
, -વામદેવ (૫) ૧૧૪૦-૧૩૩૬	
, -ધનરોખર (૬) ૧૪૬૬-૧૬૩૮	
, -ધનવાહન (૭) ૧૪૪૫-૧૮૧૫	
, -માઝો (૭) ૧૮૧૬	
, -વાધ (૭) ૧૮૧૬	
, -ખિલાડો (૭) ૧૮૧૭	
, -અમૃતોત્તર (૭) ૧૮૧૮	
, -ભુવન રતિએ (૭) ૧૮૧	
, -બુ નામે (૭) ૧૮૨૨	
, -ચિરોચન (૭) ૧૮૨૬	
, -સૌર્મ દેવોદે (૭) ૧૮૩૧	
, -કૌદ આશીર (૭) ૧૮૦૩	
, -જ્યોતિરીએ (૭) ૧૮૩૪	
, -રેકડો (૭) ૧૮૩૫	
, -વાસવ (૭) ૧૮૩૧	
, -બીજો દેવોદે (૭) ૧૮૩૬	
, -વિભૂષણ (૭) ૧૮૩૮	
, -વિરાટ (૭) ૧૮૪૨	
, -ચીજો દેવોદે (૭) ૧૮૪૩	
, -તુલ્યધારણ (૮) ૧૮૫૪-૧૮૫૪	
, -પ્રથમ ઐવયકે (૮) ૧૮૫૪	
, -ચતુર્થ (૮) ૧૮૫૫	
, -બીજો ઐવયકે (૮) ૧૮૫૧	
, -પાંચમે ઐવયકે (૮) ૧૮૫૧	
, -સિદ્ધ-ગાત્રીખરે (૮) ૧૮૬૬	
, એકાક્ષિનિવાસે (૮) ૧૮૬૬	
, -૧-ના-૧૫શુભસ્થાને (૮) ૧૮૬૬	
, -૨-શુભસ્થાને (૮) ૧૮૭	
, -૩-શુભસ્થાને (૮) ૧૮૮	
, -૪-શુભસ્થાને (૮) ૨૦૨૭	

વિષય	પૃષ્ઠ
સંસારીજીવ-અમૃતસાર. (૮)	૨૦૨૬
„ નો મોક્ષ. (૮)	૨૦૩૦
સંસ્થાન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સંસ્તવ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
સંહિતા. (૮)	૨૦૪૩
સંહત દોષ. (૪)	૧૪૨૪
સંગપણુ-મોહાના. (૩)	૫૫૩
સંકીર્ણ કથા. (૧)	૫
„ „ -તેનો આરાધ. (૩)	૭
સંકેત. (૨)	૨૬૪
„ -સ્પષ્ટતા. (૨)	૩૨૬-૩૩૦
„ નિર્દેશ. છુપસૂચિનો. (૫)	૧૨૨૧
„ દર્શન. (૮)	૧૬૭૨
સંક્ષિપ્તચિત્તા-રે'ટે (૭)	૧૬૮૩
સંક્ષિપ્ત-અર્થ યોજના. (૪)	૮૪૨
સંગમ. (૩)	૪૬૭
સંગ-કૃતિસંબંધ. (૭)	૧૭૭૬
સંધ્યણુ નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સંધાતન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સન-ચોરીની-સીધી. (૫)	૧૩૧૩
સન્નતમેળાપ. (૫)	૧૧૬૬
„ ની સફલતા. (૫)	૧૨૦૪
સંજ્ઞા-મંજિરા-નાટક. (૨)	૨૬૧
સરાય-વૈદકમાં. (૧)	૧૫૧૪
સંજ્ઞા-ચાર-બિલાડી. (૭)	૧૭૩૮
સન્નવન (૪)	૮૮૧
સત્તર પ્રકારે સંધમ. (૪)	૧૦૭૩
„ -બીજ રીતે. (૪)	૧૦૭૪
સત્યતા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૫
„ -શુદ્ધાભિસંધિ વર્ધતા પુત્રી(૪)	૧૧૧૮
સત્ય-પ્રશંસા. (૪)	૭૨૦
„ -બોધના અભાવનું કારણ. (૫)	૧૨૬૧
„ -યતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૭ (૪)	૧૦૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સત્-મોક્ષ. (૮)	૨૦૫૮
„ -સર્વસ્વ. (૫)	૧૧૬૦
„ -વર્ધનઉપાય. (૫)	૧૧૬૦
સત્-વ્યાખ્યા. (ખરિ૦)	૧૩૬૭
સદાચમ-પરિચય. (૨)	૨૭૬-૨૮૦
„ -આનંદ કારણ. (૨)	૨૮૨
„ -માહાત્મ્ય. (૨)	૨૮૩
„ -આમય. (૨)	૨૮૮
„ -ની મરકરી. (૨)	૩૦૬
„ -અને ભવનંતુ. (૩)	૩૭૬
„ -સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૧
„ ની અંબીરતા. (૫)	૧૩૪૦
„ આગમન. (૭)	૧૭૬૬
„ સામર્થ્ય કથન. (૭)	૧૭૬૬
„ અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૭૫
„ ની નજરે કૃતિ-સંગ. (૭)	૧૭૮૧
„ સંકૃપદેશ અને કોવિદ. (૭)	૧૭૮૩
„ માહાત્મ્ય. (૭)	૧૭૮૪
„ દૂરગમન. (૮)	૧૮૦૮
„ -સુદર મુનિ. (૭)	૧૮૨૧
„ -નજીક હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -દૂર હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -પ્રાપ્તિ-કર્તવ્ય. (૭)	૧૮૨૭
„ દર્શન-કંદમુનિ. (૮)	૧૮૬૭
„ -સમંતમદ્ર. (૮)	૨૦૨૧
„ અને સિદ્ધ. (૮)	૧૬૫૭
„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૫
„ -સમંતમદ્ર. (૮)	૧૬૮૭
„ ચરણ. (૮)	૨૦૨૦
સદાચારી વાણી-વિમંચમ. (૧)	૧૫૮૮
સદાશિવ-ભૌતવાચ્ય. (૪)	૮૧૩
„ -પર દેરડીનો માર. (૪)	૮૧૫
સદ્ગુણસ્થાના-ગૃહિધર્મપત્ની. (૪)	૧૦૮૬
સદ્ગુણ-પરિચયરિકા. (૧)	૩૬-૧૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્બુદ્ધિ-મહત્તા. (૧)	૧૯૦
„ -સાથે વાતચીત. (૧)	૪૧-૧૯૪
„ -અ થોત્પત્તિ. (૧)	૨૦૭
સદ્બોધની સલાહ. (૫) ૧૩૦૨. ૧૭૬૭-૮૭	
„ ની રાજનીતિવિચારણા. (૫) ૧૪૮૫	
„ પ્રયાણ. (૮)	૧૯૩૫
„ નો વખતસરનો સપાટો. (૮) ૧૯૪૫	
„ -મત્રી. (૪)	૧૦૬૦
„ અને જ્ઞાનસંવરણ. (૪)	૧૦૬૦
„ ની અવગતિ ભાર્યા. (૪)	૧૦૬૧
„ મંત્રી-ઉત્તમ વર્ણન. (૬)	૧૫૬૫
સદ્ભાવસારતા-ચતિધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૭૭	
સંતોષ. (૩)	૩૮૯
„ નો સ્પર્શનને ભય. (૩)	૩૮૭
„ નો પરિચય. (૪)	૭૯૨
„ દર્શનકુતુહલ. (૪)	૧૦૬૩
„ તું જૈન વિકાસક્રમમા સ્થાન.	
„ (૪) ૧૦૬૩-૪	
„ ની પત્ની-નિષ્પિપાસિતા. (૪) ૧૦૬૫	
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
સંધિ-રાજનીતિશુભ. (૫)	૧૩૦૭
સંનિપાત. (૪)	૮૨૨
„ ભાવાર્થ. (૪)	૮૩૬-૮૪૦
„ -અસાધ્ય કોટિનો.	૮૪૧
„ -ભાવાર્થ. (૭)	૧૬૬૪
સંપુવચક. (૧)	૪૩. ૨૦૩
સપ્રમોદનગર વર્ણન. (૮)	૧૮૫૪
સખીજ-યોગમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૬
સમતા-યોગનાલિકા. (૬)	૧૬૦૮
સમતમદ્ર પરિચય. (૮) ૧૯૮૦-૧૯૮૮	
„ -સદાગમ. (૮)	૧૯૮૬-૧૯૮૮
„ -તેજ સદાગમ. (૮)	૨૦૨૧
„ -ઉપદેશ. (૮)	૨૦૩૬-૨૦૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમંતભદ્ર-મોક્ષ. (૮)	૨૦૬૪
સમય-કાળ. (૨) નોટ	૨૬૬
સમયજ્ઞ વૈદ્ય. (૪)	૮૨૧
„ „ ઉપદેશ. (૪)	૮૩૭
સમરસેન-શુદ્ધ. (૩)	૫૮૫
સમરાદિત્ય ચરિત્ર. (૨)	૨૫૩
સમવસરણ. (૧) નોટ	૧૦૭-૮
„ (૬)	૧૬૧૭
સમવાય. (પરિ०)	૧૩૭૫
સમવાયી કારણ-પાત્ર. (૧) નોટ	૧૧૧
સમાચારી. (૪)	૧૦૫૧
સમિતિ-ગુપ્તિ. (૩) નોટ	૫૦૫
સમુદય. (પરિ०)	૧૩૮૧
સમુદયાત. (૮)	૨૦૩૨. ૨૦૭૧
સમુદ્ર-સાગરવિસ્તાર. (૭)	૧૭૦૬
„ દેવ-ભગતી જ્યોત. (૬)	૧૫૪૨
„ „-કોષ. (૬)	૧૫૪૨
સંપત્તિ-વરિષ્ઠ રાજ્યની. (૬)	૧૬૧૬
સંપ્રદાયો-ભારતવર્ષીય. (૪) નોટ.	૧૦૨૪
સંપદી વાનર. (૭)	૧૭૫૬
સંભિન્નમોતલબ્ધિ. (૫)	૧૧૬૬
સંભોજ-નગર. (૮)	૧૬૬૮
સંમૂર્છિત. (૨)	૩૨૫
સમ્યક્ત્વ-અધિગમ. (૧)	૧૭૪
„ સ્વરૂપ. (૧)	૧૪૭-૪૮
„ પાત્ર દુષણ. (૧)	૧૪૮
સમ્યક્પ્રવૃત્તિ-સાધ્યપ્રાપ્તિ ઉપાય. (૭) ૧૭૫૧	
સમ્યક્દર્શન. (૧) ૧૩૬. ૧૪૭. ૫૧૧ (૩)	
„ -સેનાપતિ (૪)	૧૦૮૭
„ ની વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૮૬
„ ના ત્રણ રૂપો. (૪)	૧૦૮૬
„ નો જુસ્સો. (૫)	૧૩૦૪
„ સદ્બોધસંકેત. (૭)	૧૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યક્દર્શન-આગમન. (૭)	૧૮૨૬
સરળ શેઠ ને વામદેવ. (૫)	૧૩૩૦
== ની સરળતા. (૫)	૧૩૩૪
સર:રોવણ. (૪) નોટ.	૮૩૧
સરાવળામા બીખ. (૫)	૧૨૬૬
== છું રહ્ય. (૫)	૧૨૭૨
સર્વતોભદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬
સર્વતોભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
સર્વદર્શન સંમદ. (૪) નોટ.	૧૮૨૪
સર્વવિરતિ.-દેશવિરતિ (૧)	૧૬૬
સર્વાર્થસિદ્ધ. (૮)	૨૦૩૭
સલાહ-સુખુદ્ધિ મત્રીની. (૬)	૧૫૩૬
સાંસયિક મિથ્યાત્વ. (૭)	૧૬૬૧
સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪
સાગરજન્મ (૬)	૧૪૬૭
== ધનશેખર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૭
== ની અસર-કર્માદાન (૬)	૧૪૭૮
== વિવચનાગ. (૬)	૧૫૧૮
== વિધાય ઉપાય. (૬)	૧૫૧૩
== નો ઉપદેશ. (૬)	૧૫૪૯
સાગરોપમ (૧) નોટ.	૮૨
સાંખ્ય (૧) કપિલસ્થાપિત.	૫૧
== પ્રકૃતિ (૧) નોટ.	૧૫૨
== દર્શન. (૪) ૧૦૨૯. ૧૩૭૬-૮૦	
== (૮)	૨૦૪૭
સાચી સલાહની અસર. (૩)	૪૫૪
સાચો વૈધ (૮)	૨૦૪૬
સાત અને વિષ્ણુભાવ. (૪)	૬૮૮
સાત મહેસિદા. (૪)	૬૬૪
સાતમી નરકે ધનવાહન. (૭)	૧૮૨૫
સાત સવાસ-એક જવાળ. (૬) ૧૫૦૦-૧	
સાન્નિવકમાનસપુર-સ્થાન. (૪)	
== તાળાનાં નંગરો (૪) ।	
== ની ભગીરી-કર્મધરિભાગની.	

વિષય	પૃષ્ઠ
સાન્નિવકમાનસપુરના લોકો. (૪) ૧૦૪૬	
સાદર્ય-શુભનોતું. (૫)	૧૩૨૨
સાધારણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સાધારણ શરીર. (૨)	૩૦૫
સાધર્મી પ્રેમ-જૈન ધર્મસાર. (૩) ૫૪૫	
== વાત્સલ્ય. (૩)	૫૫૬
સાધુતામા સુખ. (૮)	૧૮૬૯
== -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
સાધુધર્મ યોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૩
== ની સેવા. (૭)	૧૬૭૬
== ની અગીઆર પત્ની. (૫) ૧૨૫૬	
== પદ્મ-માન્યતામા ફેર. (૪) ૮૫૦	
સાધ્ય-પાંચ તમારવાસીઓનું (૪) ૧૦૨૩	
== પ્રાપ્તિ ઉપાય-સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. (૭)	૧૭૫૧
સામતીવિ-દુતની. (૫)	૧૩૧૪
== -સાજનીતિ અમ. (૫)	૧૩૦૮
સામંત્યક-ગ્રોહરાયનું. (૪) ૮૮૩-૮૮૭	
સામાનિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૪
સામાન્ય. (પરિ.)	૧૩૭૪
== કર્મ-પાંચ નોટ. (૪) ૮૩૦-૮૩૧	
== રાજ્યવર્ણન (૬)	૧૫૬૦-૧
== રૂપા. (૩)	૪૦૮
== ની કાળગ્રેપ સલાહ. (૩) ૪૧૦	
== ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
== -વિરોધ સ્વરૂપ. (૪) ૮૬૫-૮૬૮	
સામાયિક-મિત્ર-આરિત્રધર્મરાજનો (૪)	
	૧૦૬૪
== -શિક્ષાપત્ર. (૪)	૧૦૮૪
== -મહાસામાયિક. (૫)	૧૨૭૬
સામુદ્રિકશાસ. (૫)	૧૧૫૧
== -મોહનું-નિદ્રા" = " (૬) ૧૫૭૩	
== અપમરાત્ય	૮૩
== (૫)	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સારગુરુ કોણુ ? (૫)	૧૨૬૮	સુંદર-અસુંદર મેળાપ. (૮)	૧૬૦૬
સારથિ-કૌશલ્ય. (૩)	૫૬૦	સુંદરતા રાણી. (૪)	૭૬૬
„ -ને ઈનામ. (૬)	૬૬૫	સુદૃષ્ટિ-સમ્યક્દર્શનપત્ની. (૪)	૧૦૮૮
સારભૂત-સંસારે. (૩)	૩૬૬	સુપ્રભુદ્ધમુનિ યોગ. (૭)	૧૮૪૩
સાહસ-ધનને અંગે. (૬)	૧૪૭૨	સુબુદ્ધિ અને સભા. (૩)	૪૬૦
સિંહ રાશિ. (૭)	૧૬૫૧	„ ના માર્મિક પ્રશ્નો (૩)	૫૦૧
„ -પ્રાતઃક્રીડા-સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૫૬	„ ને અભિનંદન. (૩)	૫૨૧
„ -આચાર્યપદે. (૮)	૧૬૫૭	„ અને મનીષી. (૩)	૫૨૩
„ -વિખ્યાતિ. (૮)	૧૬૫૮	„ અને રાત્રુમર્દન. (૩)	૫૨૭
„ -શિથિલતા. (૮)	૧૬૬૨	„ કવિત કર્મસ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
„ વિકીરિત તપ. (૮)	૨૦૩૫	„ „ દીક્ષામાર્ગ. (૩)	૫૩૩
સિંહાસન-જીવપીર્ય. (૪)	૧૦૫૬	„ મંત્રી-નીલકંઠ. (૬)	૧૫૩૬
„ -વિપર્યાસ. (૪)	૮૦૬	„ મુક્તિ. (૬)	૧૫૩૮
„ - „ સમજણ. (૪)	૮૩૫	સુભગ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
„ - „ રહસ્ય. (૪)	૮૫૬	„ તા-કુર્મખતા વિરોધી સત્વ (૪)	૧૦૧૦
„ - અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦	સુભદ્રા-ગૈતમંદિરે. (૧)	૧૬. ૧૦૧
સિદ્ધિર્થ પ્રબન્ધ. (પરિં)	૧૪૩૦-૧૪૪૧	સુમતિ. (૨)	૨૭૧
„ „ બાપાંતર (પરિં)	૧૪૪૨-૧૪૬૦	સુરાપાનગોષ્ઠિ. (૪)	૬૨૪
સિદ્ધાંત (પરિં)	૧૩૬૫	સુરપતા-કુરપતા વિરોધી સત્વ. (૪)	૧૦૦૬
„ -શ્રદ્ધા પાત્રતા. (૭)	૧૭૨૪	સુલલિતાનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
„ શિષ્ય અપ્રબુદ્ધ. (૬)	૧૫૫૮	„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૧
સિદ્ધિઓ-નવ. (૫)	૧૧૬૫	„ એજ અશ્વત્થામ કેતા (૮)	૧૬૮૧
„ -ત્રણ-નાજનીતિ. (૫)	૧૩૦૬	„ -મહાભદ્રા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
સિદ્ધીનું વર્ણન. (૮)	૧૮૬૮	„ -આશ્ચર્યચક્રિ. (૮)	૨૦૦૬
સુખ-અન્ય આનંદમાં-યોજના. (૫)	૧૨૨૭	„ -મહનમંજરી. (૮)	૨૦૧૩
„ -કચારે યાચ ? (૭)	૧૭૬૩	„ -ચક્ષુતાપથી વૈરાગ્ય. (૮)	૨૦૨૧
„ કુઃખકારણ-ગાન્ય. (૬)	૧૫૫૮	„ દીક્ષા. (૮)	૨૦૨૫
„ કુઃખપ્રાપ્તિ રહસ્ય. (૧)	૧૬૩	„ ને રોક. (૮)	૨૦૨૮
„ મુનિનું. (૫)	૧૨૬૦	સુસાધ્ય. (૧)	૩૫. ૧૭૮
„ -મોક્ષનું અને સંસારનું. (૩)	૬૬૭	સુસ્થિત મહારાજા. (૧)	૧૮. ૮૪
કુઃખસ્વરૂપ. (૭)	૧૭૪૬	„ „ નું સ્થાન. (૧)	૧૧૦
„ -સાંસારિક-બુધસૂત્રિ. (૫)	૧૨૫૬-૮	„ „ ની કૃપા. (૧)	૨૧-૧૧૧
„ -સાધુનું. (૫)	૧૨૫૮	„ -સર્વજ્ઞ. (૧)	૧૬૬
સુખાસિકા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬	„ રાજ-પરમ કરણ. (૮)	૧૬૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મસંપરાય-મિત્ર-ચારિત્રસાગરો (૪)	૧૦૬૫
સૂત્ર-કાલિક-વૈકાલિક. (૮)	૧૯૫૩
સૂત્રિવાદ. (૭)	૧૯૬૫
સૈન્યસેવકકર્મ. (૪)	૧૧૨૩
સેનાની-ચારિત્રકર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
સેનાપતિ-સમ્યક્દર્શન. (૪)	૧૦૮૭
સન્ય-ચતુર્થ-ચારિત્રસાગરના. (૪)	૧૦૬૭
સોપકમ. (૪) નોટ	૭૬૦
સોળ બાળકો-પરિચય. (૪) ૮૭૮-૮૮૨	
સૌમ્ય અને દૌર્ભ્ય. (૫) ૧૨૦૨-૧૨૦૬	
„ પર વિચારણા. (૫)	૧૨૦૬
„ -ખલના વિરોધી સંવ. (૪) ૧૦૦૩	
સૌતાત્રિક. (૫) ૧૦	૧૩૮૩
સૌધર્મ દેવલોક. (૭)	૧૮૩૧
સ્કંધ-નાટક સામગ્રી. (૨)	૨૧૧
સ્તબ્ધચિત્ત-લેખ. (૪)	૭૭૬-૭૮૧
સ્તંભન-પુરુષબળથી. (૮)	૧૮૭૮
સ્તુતિ-ભગવંતની-વિભજનકૃત. (૫) ૧૨૧૧-૧૨૧૬	
„ -પુનાદિદેવની. (૩)	૪૬૬-૪૭૨
„ -અવિદ્યમનકૃત. (૩)	૬૫૩
સ્તેય-પરિચય. (૫)	૧૧૪૫
„ ની ભયંકર અસર. (૫)	૧૨૦૧
સ્ત્રી આસક્તિ. (૧)	૭૮
„ નિરીક્ષણ. (૬)	૧૫૮૧
„ સંકલ્પ. (૫)	૧૧૬૧
„ વચન અનુસરણ. (૪)	૭૭૫
„ -પરતે શુભોદયવિચાર. (૪) ૭૭૭-૬	
„ નેદ. (૪)	૮૬૬
„ -શરીરવિચાર. (૪)	૬૦૩
સ્થળચર. (૨)	૩૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થાન-વૈદ્યમા. (૬)	૧૫૧૪
„ -રાજનીતિગુણ. (૫)	૧૩૦૭
સ્થાપનાદોષ. (૪)	૧૪૦૭
સ્થાવરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરતા પ્રગતિ. (૧)	૨૭, ૧૭૦
સ્થિરીકરણ. (૧)	૧૩૫
„ -દીક્ષાપ્રસંગ. (૪)	૧૧૧૫
સ્નેહસંગ. (૪)	૮૬૪
„ ની સંકાઓ. (૫)	૧૧૭૩
સ્પર્શન. (૩)	૩૭૫
„ -અને ભવન્તુ (૩)	૩૭૬
„ -બાળસ્નેહ. (૩)	૩૭૬
„ -મૂળશુદ્ધિ. (૩)	૩૮૪
„ -પર વિચય (૩)	૩૮૬
„ -ધ્યાનશક્તિ. (૩)	૩૯૭
„ -ને સંતોષનો ભય. (૩)	૩૯૭
„ -ની જુદી જુદી અસર. (૩)	૪૦૧
„ -પર વિચય કરનારા. (૩)	૪૭૬
„ -ને દેશનિઘાત હુકમ. (૩)	૫૦૨
સ્ફોટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
સ્વકર્મવિષય દ્વારપાળ. (૧)	૧૮, ૮૪
સ્વદેહ ભયીઓ. (૩)	૩૭૪
સ્વપ્ન-મૌલ-કૃત. (૮)	૧૬૭૪
સ્વપ્નકૃત. (૮)	૧૬૮૪
„ „ દર્શન. (૮)	૧૮૬૫
„ „ અર્થવિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
„ „ કેવલિગમ્ય. (૮)	૧૮૬૩
„ „ વિર્મળાચાર્ય. (૮)	૧૮૬૫
સ્વમાન-અન્યાયિતિ. (૩)	૫૬૪
સ્વયંજ્ઞાની રાજ. (૬)	૧૬૧૪
„ શુદ્ધ. (૫)	૧૨૮૪
„ પર મંડપ. (૮)	૧૮૬૨
„ „ „ માં ભગવાન. (૮)	૧૮૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયોગ્યતા. (૪)	૭૬૪
„ નીજીવીર્થ. (૮)	૧૯૧૧
સ્વરૂપ અજ્ઞાન-નિરૂપણ. (૬)	૧૫૭૦
„ દર્શન-મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૯૨
„ „ -બુધસૂત્રિ. (૫)	૧૨૩૭
સ્વરૂપે અને સ્વ સર્ગ-ધનરોજન. (૬)	૧૫૫૬
સ્વર-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬-૭
સ્વવીર્થ-હાય. (૭)	૧૭૪૨
સ્વસંવેદન નિવેદન. (૬)	૧૬૩૧
સ્વાધ્યાય-પ્રકાર. (૧) નોટ	૯૬
„ -પાંચ પ્રકાર. (૧) નોટ.	૨૦૬
„ -પાંચ. (૬)	૧૬૦૦
„ તપચોગ. (૪)	૧૦૭૨
„ -પાંચ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૧
„ -પાંચ (૭)	૧૭૨૭
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
સ્વાર્થશ્રી હિ મૂર્ખતા. (૪)	૭૧૩
સ્વાવલંબન. (૧)	૧૯૧
સ્વોપાનિત ધનમહિમા. (૬)	૧૪૭૦
હથેળી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
હરણ-શ્રુતિરસિક. (૨)	૩૨૬
હરિકુમાર-પૂર્વ વૃત્તાત. (૬)	૧૪૮૭-૮
„ તા મિત્રો. (૬)	૧૪૯૦-૧
„ વિનોદ. (૬)	૧૪૮૬-૧૫૦૭
„ મંજરી લગ્ન. (૬)	૧૫૨૬
„ મંજરી પ્રેમ. (૬)	૧૫૨૮
„ ની વિખ્યાતિ. (૬)	૧૫૩૫
„ નો વીર નિર્ણય. (૬)	૧૫૩૮
„ આલી નીકળ્યો. (૬)	૧૫૩૯
„ સાગરમાં. (૬)	૧૫૪૧
„ -પુત્ર સ્થાપન. (૬)	૧૫૪૨
„ -કૃત ધનરોજન અવાવ. (૬)	૧૫૪૩
„ ને રાજ્ય. (૬)	૧૫૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
હરિકુમાર અને ઉત્તમસૂત્રિ. (૬)	૧૫૫૨
„ ની સાવધાનતા.	૧૬૩૩
„ દીક્ષા.	૧૬૩૬
હરિવિલાસ. (૬)	૧૪૬૫
હર્ષ-રોક પ્રસંગ. (૪)	૯૪૫
„ -વિવાદ. (૪)	૯૭૮
„ -પર્યાયોચના. (૪)	૯૮૨-૩
હવાતીઆ-સીખારીનાં. (૧)	૧૭. ૬૪
હાય-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
„ -સ્વવીર્થ. (૭)	૧૭૪૨
હાથીઓ-આરિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૯૭
હાર-આરિત્રશાળની. (૫)	૧૩૧૬
હાલહવાલ-ખાજના. (૩)	૪૪૫-૪૫૬
હાસ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
„ આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૫
„ -પરિહાસ-ખોષ માટે. (૪)	૮૧૩
હિંસા-નો પરિચય. (૩)	૫૭૪
„ ન દિવર્ધન લગ્ન. (૩)	૫૭૬
„ -રિકાર. (૩)	૫૭૮
„ -કાપાકાપી. (૩)	૫૮૧
„ ની અસર. (૩)	૬૧૪-૬૧૮
„ નો સાચો પરિચય. (૩)	૬૫૬
„ -વૈદ્યાનરૂપ વિપર્યાય. (૩)	૬૫૬
હિતજ્ઞની અકુશળતા. (૭)	૧૭૦૨
„ બ્યવહાર ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૨
„ ને આમંત્રણ. (૭)	૧૭૧૮
હિમશવન યોગના. (૫)	૧૨૨૬
હેતુ-કર્મબંધ. (૩) નોટ	૪૧૮
હેત્વાભાસ. (પરિ.)	૧૩૬૭
દેમંતવર્ણન. (૪)	૭૮૭
હેય. (૧)	૩
દોંકાસો-ધર્મબોધ. (૭)	૧૬૭૭
દોહ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫

શ્રી સિદ્ધર્થિંગણિકૃત

ઉપામિતિ ભવપ્રપંચા કથા

અંથનું ગુજરાતી અવતરણ

ભાગ ૧-૨-૩

તૈયાર કરનાર :

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીયા

બી. એ. એલ.એલ. બી.

મહાન અંથની પ્રસાદી લેવા લાયક છે.
પાત્રો અને સ્થાનોના લીસ્ટો સાથે છે.
દરેક અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત કથાસાર આપ્યો છે.
વિનૃત નોંધો, ટિપ્પણો અને પરિશિષ્ટો આપી
પારિભાષિક શબ્દોના ખુલાસા કર્યા છે.

:: ::

ત્રણે ભાગ

સાથે લેનારને

રૂ. ૮-૦-૦ માં

મળશે.

:: ::

પ્રથમ ભાગમાં અધ્યાય ૧-૨-૩ આપ્યા છે.
બીજા ભાગમાં અધ્યાય ૪-૫ આપ્યા છે.
ત્રીજા ભાગમાં અધ્યાય ૬-૭-૮ આપ્યા છે.
૫૪૨ અધ્યાય પ્રથમ ભાગની કુલ ૬૯૨ છે.
૫૪૨ અધ્યાય બીજા ભાગની કુલ ૬૯૩ થી ૧૪૬૦ છે.
૫૪૨ અધ્યાય ત્રીજા ભાગની કુલ ૧૪૬૧ થી ૨૦૬૮ છે.
પ્રથમ ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
બીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
ત્રીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ રાખી છે.

પોસ્ટેજ બુકું સમજાવું. રેલવે પાર્સલથી સગવડ
વધશે. ખર્ચ ઓછો આવશે.

આ પુસ્તક વાંચવું એ જીવનનો દલાવો છે.
અંથ અદ્વિતીય છે. ધરમાં રાખવા લાયક છે.
મળવાનું ઠેકાણું :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયકૃત
શાંત સુધારસ

ભાગ ૧-૨

બાર ભાવના : મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવના
શુદ્ધરાત્રી અવતરણ : વિસ્તૃત નોંધ
પ્રસ્તાવનાનો સાર : અંથકર્તાનું જીવનચરિત્ર
એમાં શાંતરસ ઠાંત્રી ઠાંત્રીને ભર્યો છે.

અવતરણ અને વિવેચન કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

શ્રી મુનિસુંદરસચ્ચિદ્ર

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ

સોળ પ્રસ્તાવનો મહાન ગ્રંથ. વૈરાગ્ય અને મમત્વત્યાગના
લાક્ષણિક ચિત્રો ચિતરનાર, મનોનિગ્રહ સાથે આંતર-
રમણતા કરાવનાર, યતિશિક્ષાના અદ્ભુત પાઠ
દર્શાવનાર, સોળમી સદીની અદ્વિતીય વાનકી.

વિવેચન કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

સમગ્ર ૮૦૦ પૃષ્ઠના આ ગ્રંથમાં અંથકર્તાનું જીવન પણ આવે છે. ચેતન
સાથે વાત કરવા જેવો અને આત્મારામને અપનાવે તેવો ગ્રંથ છે.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ અલગ)

પ્રાપ્તિસ્થાન :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

જાહેર ખખર

અમારે ત્યાં જૈન ધર્મના તમામ પુસ્તકો મળે છે.

શ્રી ત્રિપટિ શાલાકા પુરુષ ચરિત્ર ભાષાંતર પર્વ

૧ થી ૧૦

શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ભાષાંતર ભાગ ૧ થી ૫

તથા અનેક કથાનક અથિા અત્ર લલ્ય છે.

અમારે ત્યાં છપાયા હોય તે ઉપરાંત અન્યત્ર
છપાયલા અથિા પણ મળે છે.

પુસ્તકાલય કરનારને અદ્વિતીય સ્થાન છે.

તપાસ કરનારને (પૂછનારને) તુરંત ઉત્તર અપાય છે.

હજારો રૂપિયાનું પુસ્તકમાં જ રોકાણ થાય છે.

આ ખાતાનો વધારો જ્ઞાનખાતામાં વધરાય છે.

પત્ર લખો યા રૂબરૂ મળો

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

પંચાવન વર્ષથી અત્રેથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ
માસિક નીકળે છે. જૈન ધર્મના નૈતિક, ધાર્મિક પ્રશ્નો
ચર્ચાતું, કથાનકને અપનાવતું, પ્રશ્નના ઉત્તરો આપતું
સર્વોત્તમ માસિક.

ગ્રાહક થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ ચાર આના)